

АМИР ТЕМУР ЖАҲОН ТАРИХИДА





АМИР ТЕМУР ЖАҲОН ТАРИХИДА

Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи наشري

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2001

A 30

Амир Темур жахон тарихида / Масъул мухаррир: Х-Кароматов. Муаллифлар жамоаси: С.Саиддосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Тулдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. — Т.: «Шарк». 2001.-304 б.

Сарлавхада: ЮНЕСКО.

ББК 63.3(5У)

Инсоният жаҳон тараҳҳиётида ҳал ҳилувчи аҳамиятга молик шахслар ҳиссасини муносиб баҳололайди. Бинобарин, уларнинг саъй-ҳаракатлари янги-янги авлодлар эътиборини катта куч билан ўзига жалб этиши мутлаҳо табиийдир.

Амир Темур — тарихда энг буюк шахслардан бири. Ажабланарлиси шундаки, XIV асрнинг энг ёрҳин ва мўътабар зотининг буюклиги кейинчалик ҳар турли афсоналару уйдирмалар гирдобида ҳолиб кетди.

Хайрият, ҳаҳиҳат юлиб келди. Амир Темурнинг йирик давлат арбоби, ўрта аср ислоҳотчиси, жасур адолатпеша, фан ва маданият ҳомийси сифатидаги сиймоси ҳар турли мафкуравий таъсиротларга, камситилган ва адолатсиз баҳоларга ҳарамай, асрлар оша яшаб келди.

Амир Темур маънавий меросининг ўзаги — Самарҳанддир. Афсона шаҳар. Жаҳон меъморчилигининг дурдонаси. Бунёдкор Инсон теран заковати ва чексиз ҳаёлотининг ноёб ижоди намунаси.

Мен Самарҳандда тугилганман, менга Амир Темур буюк даҳосини акс эттирувчи, таровати ва муҳташамлигини тавсифлашга сўз ожизлик ҳиладиган обидалар юртида яшаб, вояга етиши насиб этди. Илк болалик кезларимдан жаҳон тараҳҳиётига муносиб ҳисса ҳўшган тарихий обидалар, бетакрор маданиятнинг узоҳ ва жўшҳин даври бунёдкорлиги нафасидан оаҳра олиб яшадим.

Маънавий бойлик, ўй-ҳаёларнинг софлиги ва ахлоҳийлиги, нафислик, Ўзбекистон халҳининг яратувчилик табиати асрлар давомида Гўри Мир, Регистон, Шоҳизинда, Тоҳи заргарон, Биоихоним масжиди, Уллубек расадхонаси ва бошҳа кўплаб жаҳон аҳамиятига молик дурдоналар нафосати таъсирида шакланди.

Қадимий тараҳҳиёт анъаналари Самарҳанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Хива, Тошкентда, Фареона ва Сурҳондарё водийларида, шунингдек, Туркистон ҳудудидаги бошҳа ёдгорликларда, ўтган асрлар тароватини ўзида саҳлаган пухта ўйланган кўплаб ўцув марказлари, мадраса, кутубхоналарда ўз ифодасини топди.

Эрк ва мустаҳилликка эришган ўзбек халҳи бугунги кунда тарихнинг ана шу обидаларини авайлаб саҳлаб, мисли кўрилмаган иштиёҳ билан ўз миллий анъаналарини ҳайта тикламоҳда, бегона майл ва биз учун номаҳбул мафкура билан атайлаб яширилган ўзининг бой тарихи ва маданияти саҳифаларини заргарона янгитдан яратяпти.

Юксак маънавиятни ҳайтарии — Ўзбекистонда очих, замонавий, демократик жамиятни барпо этишда еоят муҳимдир.

Таҳдим этилаётган китоб Амир Темур ва Темурийлар даврида фан, маданият ва таълимнинг мисли кўрилмаган даражада гуллаб-яшнаганлиги ҳаҳида ҳўжжатлар асосида сермазмун ҳикоя ҳилади.

Иймоним комилки, талабчан ўҳувчи ундан Марказий Осиёнинг маданий тараҳҳиёти ҳаҳида кўплаб янги маълумотлар олади. Шарҳ Ренессансининг шонли давлари ила марох билан танишиб, ҳониҳии ҳосил ҳилади.

£ / (/ £ — — ИСЛОМ КАРИМОВ
Ўзбекистон Республикаси Президенти



Оламда шундай номлар борки, улар кишини хаёлга чўмдиради, уларнинг сеҳри у номларни эшитганинг ёки ёзувини кўргангиз ҳамон дарҳол таъсир эта бошлайди. Хаёлот сари етаклайдиган номлар орасида тасаввуримизни ром этадиган бир ном бор, у ҳам бўлса Самарҳанддир. Бу ном ёрҳин, сержилло, мушки анбар, хаёлот саройлари, карвонлар гулгуласи, бокира сас ва анланмаган ҳиссиётлар гирдобидан ҳосил бўлгандек гўё...

Амир Темурнинг Самарҳанддаги саройида бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларини ўқир эканман, Марказий Осиё мазкур ҳисмининг XIV аср маданиятини — меъморий бойликларини, шеърий нафосатини, техник ва илмий топқирлигини, ушбу маданиятга афсонавий жаҳонгир Амир Темурнинг таъсири ва ҳоказоларни кашф этдим.

1995 йилда мен орзуни воҳелик билан ҳиёслаш имконига эга бўлдим. Самарҳанд бундай ҳиёслашдан мутлақо зиён кўрмади: наҳадар гўзал. Қай бири билан — унинг улугвор ўтмиши биланми ёки бугунги латофати биланми, кўпроқ ҳайратланишингни билмайсан.

Ҳўш, Самарҳанд сизни хаёлотга етакляптими? Ундай бўлса, иккиланиб ўтирмай, ўз тасаввурингизда пайдо бўлган Темурийлар даври сиймолари образларига шўжинг. Шунда сизда Ўзбекистонни, унинг тарихини, унинг маданиятини, унинг халқини янада теранроқ кашф этиш иштиёҳи намоён бўлади.

\\

*У^' 'ПЛ ФЕДЕРИКО МАЙОР
ЮНЕСКОнинг 1987—1999 йиллардаги
Бош директори*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ИСЛОМ КАРИМОВ АМИР ТЕМУР ҲАҚИДА

Эх[^]тиром

Бугун биз ўзбек халци ҳаётида унутилмас тарихий бир воқеанинг гувоҳи ва иштирокчиси бўлиб турибмиз.

Биз яшаб турган шу муқаддас заминда буюк бир давлатга асос солган, оламни тебратган, номи етти иқлимда машҳур бўлган улуг бобокалонимиз Амир Темури ҳайкалини очиш маросимида йшилдик.

Бугун Шарҳда тенги йўқ саркарда мустиқиллик, истиқлол шарофати билан ўз Ватанига қайтди.

Узоқ йиллар мобайнида мустиқиллик исқонжасида кун кечирган халцимиз ўз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум эди. Амир Темури номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халцимизнинг юрагидан миллий онг, миллий гурури тутусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Лекин ўзбек халци ўз аجدодларини, ўз баҳодирларини унутмади, ҳамиши юрагида, қалб тўрида сақлади.

Муҳаммад Тарагай Баҳодури ўгли Амир Темури ёшлик чоғидан мард, довурак, еурури, ўткир зеҳн ва ақлу идрок эгаси бўлиб ўсди. Турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Куръони каримни ёд олди. Ҳадис илмини ўрганди. Иймон-эътиқодли, ҳалол-поқ инсон бўлиб етишти.

У ёшлигидан бошлаб ўз олдида она юртини мўғул босқинчиларидан озод қилиш мақсадини қўйди, ер юзида буюк салтанат соҳиби сифатида эл ва элатларнинг бошини қовуштирди. Мамакат қудратини ҳар соҳада юксакликка кўтариб, дунёга машҳур қилди.

Амир Темури давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарҳу Фарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморлик, тасвирий санъат, мустиқа, шеърят беқиёс ривож топди, халцимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳлларида кўргазган чексиз меҳр-муруватни айниқса ибратлидир.

Кўхна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Инсоф-иймон тутуси, диёнат мезони Амр Темури ҳаётининг мазмунини ташиқил этади. Оламнинг қарийб ярмига ҳукмронлик қилган жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, ақсинча, адолатда эканини теран англади.

Бугун бунёд этилган улуг бобокалонимиз ҳайкалида теран рамз бор — гўёки жаҳонгир тулпорининг жиловини тортиб турибди, қилчисиз қўлини олдинга чўзиб, жаҳон халцларига омонлик сотнмоқда. «Куч — адолатдадир!» демоқда.

Донишманд аждодимизнинг мазкур сўзларини мана шу муҳташам ёдгорлик пойига зарҳал ҳарфлар билан битари эканмиз, замонлар тажрибасидан ўтган бу бебаҳо ҳикматнинг қалбларимизда доимо ақс садо бериб туришини орзу қиламиз.



Бу кунга етганлар бор, етмаганлар бор. Шунинг учун ҳам озодликни соғиниб, озодлик йўлида курашиб ўтган аجدодларимизни дуолар билан эслашимиз ҳам царз, ҳам фарздир. Аждодларимизнинг пок руҳлари шод бўлсин, уларнинг орзуларига муносиб ва садоқатли бўлайлик.

Истицлол муборак, азиз ватандошлар! Озодлигимиз абадий бўлсин! Икки йиллик истицлол даврида жонажон диёримизда бўлаётган ўзгаришлар халқимизга ишонч ва умид батиламоқда.

Буюк айём арафасида Амир Темур бобомиз ҳайкалининг очилиши ўзига хос рамзий бир маънога эгадир.

Ватанимиз истицлолини янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз шаън-шавкати юксалтириш, адолат, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнаткаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт қуриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир.

Биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам ирода, иймон-эътиқод, миллий ғ-урур туйғуси, буюк аждодларимиздан мерос қолган маънавий бисотга эга бўлишни талаб қилади. Билакларимизда куч, қалбларимизда келажакка ишонч бўлмоғи шартдир.

Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гўзал пойтахтимиз — жонажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улуг бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва гурур бахш этмоғи муқаррар!

Бу сиймо мард, танти, ҳалол ва гайратли халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажакимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди.

Барчамизга шу йўлда Аллоҳ мададкор бўлгай!

Тошкентда Амир Темур ҳайкалининг очилишига башиланган тантананда сўзланган нути, 1993 йил 31 август (1)

Алшр Темур даВридаги бунёдкорлик Ва қамкорлик руқи бизга намуна бўлаВерсин

*Муҳтарам Федерико Майор жаноблари!
Хонимлар ва жаноблар!*

Авалло, ўзбек халқининг буюк фарзанди Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» ҳафталигини ўтказишга эътибори ва мадади учун ЮНЕСКО раҳбариятига самимий миннатдорчилик билдиришга рухсат этгайсизлар.

XIV асрдаги бу буюк шахс шарафига тантаналар Парижда — Европанинг ҳоҳ марказида, тарихнинг ўзи яхқол кўриниб турган, маърифат, илм-фан, санъат, абадий гўзаллик шахрида бошланаётгани чухур рамзий маънога эга.

Бугун очилаётган ва Амир Темур ҳамда Темурийлар даврининг улуг-вор маданий ютуқларига асосланган кўрғазма ўтмиш даврлардаги бебаҳо ёдгорликлар, Ўзбекистон тасвирий санъати ва халқ ижодиёти намуналари билан танишиш учун ажойиб имкониятдир.

Тарихда «Турон», «Туркистон» ва «Мовароуннаҳр» номи билан машҳур бўлган Марказий Осиё, айниқса Ўзбекистон ҳудудида минглаб йиллар давомида юксак маданият гуллаб-яшнади, худратли давлатлар мавжуд бўлди. Улар инсоният тарихида сезиларли из қолдирди.

Ўзбекистон маданиятининг хилма-хиллигини ҳадимги даврлардан буён турли қарвон йўллари, дунёнинг турли томонларидан келадиган савдо-сотих, инсоний алоқалар йўллари ва албатта — халқаро алоқалар: ихтисодий алмашув, ҳунармандчилик, фан ва санъат ҳаракатларининг жонли ҳон томири бўлган Буюк Ипак йўлининг мавжудлиги белгилаб берган.

Қадимги Сугд, Хоразм, Бактрия, Кушон, Парфия, Эфталитлар подшоликлари жаҳонга буюк мутафаккирлар, олимлар, шоирлар ва меъморларни етиштириб берган диёримизнинг олтин бешигидир.

Ўзбекистон халқи минглаб йиллар давомида барпо этилган улкан маънавий мерос билан фахрланади.

Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термизнинг ноёб тарихий ёдгорликлари, Буюк Шарҳ мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Наҳшбанд, ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фаргоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур асарлари бутун башариятнинг бебаҳо мулки бўлиб қолди.

Бир неча ойдан сўнг Ўзбекистон ўз мустақиллигининг 5 йиллигини нишонлайди.

Ўтган йиллар ёш республика учун янги давлатчиликнинг ҳарор топиши, демократик жараёнларнинг ривожланиши, ижтимоий йўналишдаги бозор ихтисодиётининг шаклланиши йиллари бўлди.

Энг муҳими — маънавият манбаларига, миллий илдишларимизга қайтиш, тарихий хотирани, маданият ва маънавиятни қайта тиклаш йиллари бўлди.

Ўзбекистон халқи Франция, Буюк Британия ва Германияда, бошқа ширк мамлакатларида Амир Темури шахси билан қизиқиш ҳеч қачон сўнмаганига миннатдорлик билан қарайди.

Бу ерда XV асрдаёқ Амир Темурига ёдгорлик ўрнатилиб, унга «Европанинг халоскорига» деган чуқур рамзий маъноли сўзлар ёзиб қўйилган.

Айни Амир Темури босқинчи тўдаларнинг Европа ичкарасига қилаётган ҳаракатига чек қўйганини, бошқа тажовузкорлик юришларини узоқ муддатга тўхтатиб қўйганини ҳозир инкор қилиб бўлмайди.

Маърифатли Мовароуннаҳр руҳи, Темурийлар даврида фан ва санъатнинг гуллаб-яшнагани Европада уйғониш жараёнига ҳаётбахш таъсир этганини, умумжаҳон тарқиқотига кўмаклашганини англаб фахрланамиз.

«Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қурол кучидан кўра ўн баравар фойдалироқдир», — деган доно сўзлар Амир Темурига мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоли масалаларни сиёсий мулоқот, оғоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради.

Амир Темурининг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари тўғрисида Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди.

Бу фақат улкан афзалликдагина эмас, савдогарлар, халқлар ҳеч қандай тўсқинликсиз ҳаракат қиладиган янги йўлларнинг очилишида ҳам намоён бўлди.





Ўзаро ишонч, ҳамкорлик, умумий мурасага келиш мумкинлигига аминлик ўша мураккаб ва жўшқин давр цувончлари ва азобларида вужудга келган асосий цадриятлардир.

Буюк стратег, моҳир сиёсатчи, эскирган ижтимоий муносабатларнинг цатъий ислоҳотчиси, савдо-сотиц, ҳунармандчилик ва маданиятнинг ҳомийси бўлган Амир Темур «Крнунлар ва урф-одатларга асосланган» давлатни барпо этди.

ЮНЕСКО цароргоҳидаги ушбу кўрғазма Амир Темурнинг «Чиндан ҳам ишларимиз бизни кўрсатиб туради!» деган машҳур сўзларини яцҳол тасдицламоҳда.

Марказий Осиё маданий ва маънавий меросини ўрганиш ҳамда ҳайта тиклашга доир маҳсус дастурни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга ЮНЕСКОнинг ҳўшган улушини Ўзбекистон юксак даражада ҳадрлайди.

Бу Ўзбекистон учун, айниҳса, ҳимматлидир. Ўзбекистонда, маълумки, машъум совет даврида кўплаб маданият ёдгорликлари бузиб юборилган, ер билан яксон ҳилинган эди.

Шу сабабли биз амалга оширилаётган турли лойиҳаларда, хусусан, Ўзбекистон ҳудудидаги археология экспедицияларида турли мамлакатлар, шу жумладан, Япония ва Франция олимлари ҳамда мутахассисларининг иштирокини жуда ҳадрлаймиз.

Кўриҳҳона мажмуаларидаги таъмирлаш ишларида, мамлакатимизда халцаро туризм индустриясини барпо этишда катта ёрдам кўрсатилмоҳда.

Хонимлар ва жаноблар! ЮНЕСКОдаги кўрғазма ҳаммангиз учун Ўзбекистонга, Амир Темур Ватанига боришга ўзига хос таклифномадир. Ишончим комилки, меъморий ёдгорликлар, цадимги цўлўзма-лар, Туркистон халц усталари ясаган буюмлар асрлар оша сизларга



улугворлиги ва бадиий шаклларнинг пухталиги билан, фикр ва ижод теранлиги, маънавий софлик билан завоқ батилайди.

Улар аҳл-идрокни юксакликка кўтаради ва ҳозирги инсон Ғарбдами ёки Шарқдами — қаерда яшамасин, унинг қалбига етиб боради.

Кўз олдингизда очилган кўрғазма маънавий ва маданий қадриятлар бизни бир-биримизга яқинлаштирадиган, ҳамжиҳатликка эришишда ёрдам берадиган, ҳамкорликнинг янги уфқларини очадиган бойлик эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Амир Темур замонасида яқин намоён бўлган бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бугун бизга яхши намуна бўлиб хизмат қилаверсин.

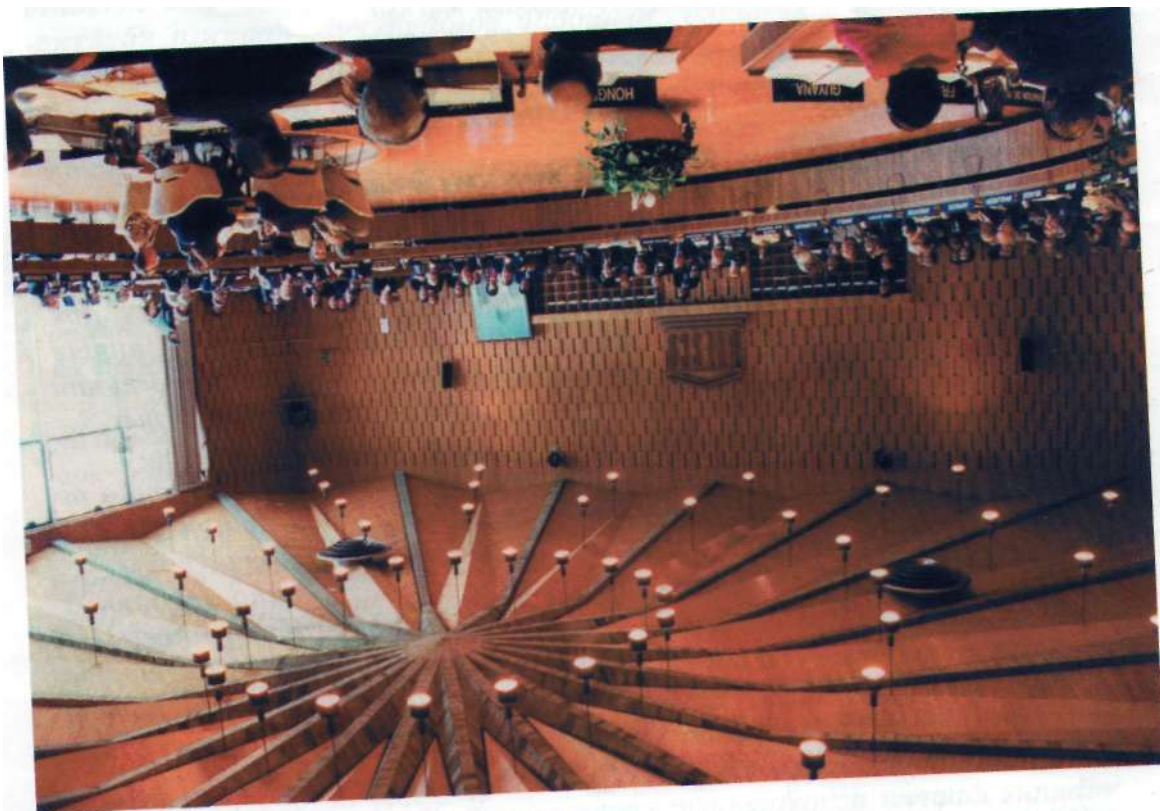
Қадим-қадим замонларда вужудга келган Буюк Ипак йўли яшайверсин, қайта тикланиб, Шарқ билан Ғарб ҳамжиҳатлигига, тинч ва бунёдкорлик алоқаларига хизмат қилаверсин.

Хонимлар ва жаноблар!

Бугун мен ҳам қувончли пайтдан фойдаланиб, Франциянинг таниқли олими, профессор Люсьен Керэн Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини, Темурийлар даврининг бой маънавий қадриятларини кўп йиллар давомида самарали илмий тадқиқ этгани, Франция ва Ўзбекистон халқлари маданиятининг яқинлашиши ва ҳамжиҳатлиги ишига қўшган шахсий ҳиссаси учун Ўзбекистоннинг юксак давлат мукофоти — «Шухрат» медали билан тақдирланганини маълум қилмоқчиман.

Эътиборларингиз учун ташаккур.

ЮНЕСКО қароргоҳидаги «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» кўрғазмасининг очилиш маросимида сўзланган нусха, 1996 йил 24 апрель, Париж (2)



Халқилшз бор экан, Алшр Темур нош бархаётдир

Ассалому алайкум, азиз ватандошлар!

Хурматли меҳмонлар!

Қадрли оҳсоҳоллар, муҳтарам уламолар!

Бугунги муборак жума тонгида Аллоҳ таоло барчамизни яна бир хайрли кунга етказди. Соҳибқирон бобомиз — ҳазрати Амир Темур руҳини шод қилиб, у зот таваллудининг табаррук 660 йиллигини нишонламоқдамиз.

Биз бугун муқаддас ислом динимиз буюрган бир фарзни — ўтган аждодларимизнинг руҳларини хотирлаш ва шод этишдек эзгу бурчимизни адо этмоқдамиз.

Муаззам пойтахтимиз Тошкент марказида улуғ Амир Темур номи билан аталувчи гўзал хиёбонда яна бир тарихий воқеанинг гувоҳи бўлиб турибмиз. Соҳибқирон бобомиз ва унинг шавкатли авлодларига башилаб бунёд этилган муҳташам қишлоқнинг очилиши маросимида қатнашмоқдамиз. Бугунги маросим ота-боболаримиздан ҳолган ҳадимий одатларга биноан хатми Куръон билан бошланди, юртга ош тарқатилиб дуои такбирлар қилинди.

Кўпнинг дуоси — кўл, деган наҳл бор халқимизда. Умид қиламизки, шу ҳутлуғ айёмда покиза ният билан ҳилган хайрли амалларимиз, олижаноб тилақларимиз тангримиз даргоҳида қабул бўлтидир.

Чунки улзе боболаримизнинг руҳларини шод этсак, уларнинг арвоқларини рози қилсак, юртимизга файз, ҳут-барақа ётлади, халқимизнинг ризқи бутун, иймони мустаҳкам бўлғай, ишиооллоҳ.

Халқимиз тарихида инсоний камолоти ва ижтимоий фаолияти билан довруғ қозонган, миллатимиз фахри бўлмиш улуғ зотлар бениҳоя кўп. Аммо улар қаторида юлдузлар аро қуёшдай чараҳлаб турган бир буюк зот борки, у Ватанимиз кечмиши, бугуни ва эртасида беҳад юксак ўрин тутди.

Ул муҳтарам инсон соҳибқирон Амир Темур ҳазратларидир.

Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, Амир Темур шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди. Ўстиқлолимизнинг ҳар бир тадбирида, мустақил давлатимизнинг ҳар бир қадамида ул буюк зот руҳи бизга ҳамроҳу ҳамнафас бўлиб бормоқда.

Буюк шахсларни тарих яратади, дейдилар. Бунга ҳўшимча қилиб соҳибқирон бобомизнинг суронли ҳаётини ҳаёл кўзгусидан ўтказиб, буюк шахсларни миллат қайғуси, халқ дарди яратади, дейиши мумкин.

Умрининг мазмунини «миллатнинг дардларига дармон бўлишдан иборат» деб билган Амир Темур халқимизнинг ана шундай ардоқли, улуғ фарзандидир.

Муҳтарам жамоат!

Ҳаммамиз яхши биламизки, тарихда машҳур жаҳонгирлар кўп ўтган. Лекин айтинг, дунёнинг қайси ерида, қайси замонда Амир Темурдек буюк саркарда, Амир Темурдек илм-фан, маънавият ва руҳоният ҳомийси бўлган?!

Бугун — ҳаётимизнинг барча жабаҳларида адолат ва ҳақиқат ҳарор топаётган тарихий бир даврда шу фикрни алоҳида таъкидлашни истар эдим:

Амир Темур — бизнинг шаън-шавкатимиз, г-урур-ифтихоримиздир.

Амир Темур — халқимиз даҳосининг тимсоли, маънавий ҳудратимиз рамзидир.

Азиз дўстлар!



Биз ҳазрати Темурни буюк бунёдкор деб бошимизга кўтарамиз. Рўйи заминнинг сайҳали бўлмиш Самарқандда, Шаҳрисабз, Бухоро, Тошкент ва соҳибцирон иурган бепоён салтанатнинг бошица ҳудудларида бунёд этилган нодир меъморий обидалар, тенгсиз боғу роғлар Темурбек бобомизга хос амалий шижоат самарасидир.

У беназир зотнинг ўсмирлик йиллари мўғул истибдоди авжига чицқан йилларга тўғ-ри келди. Бу пайтда Мовароуннаҳрдай гуллаб-яшнаган пойдор юрт тарихий номини ҳам йўцотиб, мустамлака ўлкасига — Чиждой улусига айланиб цолган эди. Масжиду мадрасалар, кутубхоналар вайрон цилинган, сугориш иншоотлари ишдан чицқан, сон-саноцсиз солицлар, келгинди ва маҳаллий амалдорларнинг жабр-зулми халицнинг силласини иуритган эди.

Бу каби чексиз адолатсизликдан ёш Темурбекнинг цанчалар изтироб чекканини бизнинг авлодимиз — сиз билан биз айница чуцур ҳис этамиз. Чунки орадан олти аср ўтиб, худди шундай кўргуликлар бизнинг ҳам бошимизга тушиди.

Шавкатли аждодимизнинг ўлмас хизматлари шундаки, у мураккаб тарихий шароитда халицнинг бошини цовуштира билди. Истилочиларга цацшатиц зарба бериб, Туркистон заминида илк бор истицлол байрогини баланд кўтарди. Пароканда мамлакатлар, эллар, элатларни бирлаштириб, марказлашган иудратли салтанат тузди.

Адолат кучда эмас, куч адолатдадир, деган шиор Амир Темур салта-



натининг барча ҳудудларида бирдай амал қилиб, ахлоҳий-маънавий мезонга айланди.

Йигирма асрдан ортиқ тарихга эга бўлган Тошкент Амир Темурнинг муқаддас ҳадамжоларидан биридир. Жаннатмакон бобомиз қадим Шошга алоҳида эътибор билан қараган. Шу заминда ўтган Шайх Зайниддин бобо, Зангиота сингари кўплаб мўътабар зотларнинг мақбараларини обод қилиб, уларнинг руҳларини шод этган.

Олти юз йилдан сўнг биз — Амир Темурнинг бугунги ворислари соҳибқироннинг табаррук номларини тиклаш, руҳи покларини шод этишдек савобли ва шарафли ишга қўл уриб, шаҳри азим Тошкентнинг қоқ марказида бобоколонимизга ҳайкал ўрнатдик.

Бугун зўр шодиёна билан очилаётган Темурийлар тарихи Давлат музейи соҳибқирон шахсиятига нисбатан юртимизда тарихий адолат тантанаси қилганининг яна бир амалий исботидир.

Айтиш мумкинки, Амир Темур хиёбони гўзал бир узук бўлса, бу музей шу узукнинг ёқут кўзидир.

Музейни зиёрат қилган ҳар бир инсон менинг бу сўзларим шоирона ташбеҳ ёки муболаг-а эмаслигига ишонч ҳосил қилади. Бу музейда бизнинг ўтмишимиз ҳам, бугунги кунимиз ва буюк истиқболимиз ҳам бамисоли кўзгуда акс этгандек намоён бўлади.

Кимки Ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган

хиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темури сиймосини эслаши керак.

Азиз юртошларим!

Фурсатдан фойдаланиб, барчамизнинг номимиздан, эл-юртимиз номидан шу олий иморатни бунёд этишида жонбозлик кўрсатган барча инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман.

К,адрли ватандошлар!

Амир Темурининг башарият олдидаги ўлмас хизматларини маърифатли жаҳон муносиб баҳолаб келмоқда. Соҳибқирон юбилейининг ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда кенг нишонланаётгани ана шу эътирофнинг ёрқин далилидир.

Шундай қувончли ва ҳаяжонли дамларда Амир Темуридек буюк зот мансуб бўлган миллат фарзандлари эканимизни, томиримизда Амир Темури шижоати жўш ураётганини ўйласак, англасак, қалбимизни чинакам ифтихор тутулари қамраб олади.

Амир Темури ҳаётининг мазмуни, бетакрор фаолиятининг асосий маъноси — Ватан озодлиги, Ватанга муҳаббат деган олий қадриятлардан иборатдир.

Соҳибқирон бобомизнинг руҳияти истиқлол ва ҳурлик, эркинлик юялари билан табиий ва гўзал бир равишда утунлашиб кетган. У ҳатто умрининг сўнгги онларида ҳам зурриётларига қарата: «Истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва раъиятни бошиқарингиз», — деб васият қилган.

Чуқурроқ ўйлаб қарасак, бу васият айнан бизлар учун — буюк соҳибқироннинг бугунги авлодлари учун айтилган.

Хамиша эл тмини, юрт тмини ўйлаб яшаган соҳибқирон ёвлар оёғи остида топталган ўлкани дунёнинг энг қудратли салтанатига айлантирган эди. Келинлар, азиз дўстлар, барчамиз якдил бўлиб, ҳалол меҳнатимиз, ақлу заковатимиз, Ватанга муҳаббатимиз билан Ўзбекистонни жаҳон ҳавас қиладиган буюк давлатга айлантирайлик! Бу йўлда бобокалонимизнинг: «Адолат ва озодлик — дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин», — деган доно ўғитлари доимий шиоримиз бўлсин!

Муҳтарам жамоат!

Бугунги маросим ҳам ҳадемай тарих мулки бўлиб қолади. Орадан йиллар, асрлар ўтади, аммо Худонинг марҳамати билан, адолат билан тикланган улуғ аجدодларимизнинг табаррук номлари абадий яшайди.

Шу боис менинг иймоним комилки:

Соҳибқирон даҳоси йўлчи юлдуз каби чарақлаб, бизни доимо олижаноблик ва бунёдкорликка чорлайди!

Бу дунёда халқимиз, миллатимиз, Ўзбекистонимиз бор экан, Амир Темури номи барҳаёт!

Илоҳим, ҳазрати Амир Темури эъзозлаган 2-оялар — шижоат ва мардлик, адолат ва қатъият ҳар биримизга ҳамиша ҳамроҳ бўлсин!

Жаҳонга Амир Темуридек буюк даҳони берган халқ мангу яшасин, бахту саодати зиёда бўлсин!

Барча эзу ишларимизда тангримизнинг ўзи мададкор бўлсин!

«Темурийлар тарихи» Давлат музейининг
очилиши маросимида сўзланган нутқ,
1996 йил 18 октябрь, Тошкент (3)

Азалий буюклик маскани

Азиз ватандошлар!

Муҳтарам меҳмонлар!

Қадрли самарқандлик биродарлар!

Авалло, бугунги файзли ва тарихий бир кунда шаҳри азим Самарқандга, барча вилоят аҳлига бециёс хурматимни, фарзандлик меҳримни изҳор этишга ижозат бергайсиз.

Аждодларни хотирлаш, уларнинг руҳини шод этиш халқимизнинг азалий удумидир. Бу муқаддас анъана авлодларни эзгуликка, ўтганлар олдидаги ворислик бурчини адо этишга чорлайди.

Бугун сиз билан шундай қутлуг дақиқаларда учрашиб турибмиз. Фурсатдан фойдаланиб, иймон-эътиқодли фахрийларимизга, Самарқанд аҳлига, улуе бобокалонимиз Амир Темури арвоҳини шод этиш учун йишилган барча инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман.

Азиз дўстлар!

Қачонки, биз Амир Темури ҳазратларини ёд этар эканмиз, соҳибқирон салтанатининг пойтахтини ҳам эҳтиром билан тилга оламиз.

Чунки Амир Темури ва Самарқанд тушунчаларини бир-биридан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди.

Самарқанд — халқимиз, миллатимиз доғрушнн бутун дунёга таратган, минг-минг йиллик тарихга эга илоҳий масканимиздир.

Самарқанд — ўтмиши шарафли, бугуни саодатли, келажаги абадий шаҳардир.

Самарқанднинг ана шу оламшумул шухратига, тенгсиз салобатининг юксалишига, шонли тарихига бециёс ҳисса қўшган зот бобомиз Амир Темуридир.

XIII асрнинг биринчи ярмида Самарқанд босқинчилар зулми туфайли харобаликка юз тутган, қалғалар, масжидлар, мадрасалар қаровсиз қолган эди. Ўша замонда юртимизга келган бир араб сайёҳининг шохидлик беришича, Самарқанд шундай ҳувиллаб ётардики, аввалги аҳолисининг чорак қисми қолган, меъморий обидалар вайронага айланган, ариқлар кўмилиб кетган, шаҳар сувсиз, боелар қуриб битган эди. Соҳибқирон бобомиз ана шундай мураккаб бир даврда тахт тепасига келди.

У Самарқанднинг гуллаб-яшнаши учун бутун умрини сарф этди.

Бобокалонимиз Самарқандни жаҳондаги энг катта ва қудратли давлатнинг пойтахти сифатида буюк нуфуз касб этишини, мислсиз гўзал ва обод бўлишини, ҳар томонлама таратқий топшини орзу қилган эди. Бу эзгу ният Самарқанд қиёфасида ўз ифодасини топди.

Ҳазрати Темури бутун дунёдан ва ўз юртимиздан моҳир меъморларни, қўли гул ҳунармандларни ўз пойтахтини барпо этишга жалб қилди, уларни ана шу олижаноб мақсад йўлида бирлаштирди. Уларнинг салоҳият ва ақл-заковатини сафарбар этиб, ижодларига илҳом башиллаб, оламда тенги ва ўхшаши бўлмаган меъморий мўъжизаларни бунёд қилдирди.

Самарқанднинг мовий гумбазлари, осмонўпар миноралари, улардаги бетакрор ранглар, олам-олам мазмунга эга нақшу нигорлар бизни ерга қараб эмас, бошимизни баланд кўтариб қадр-қимматимизни билиб яшашига ундайди.

Бугун биз Амир Темури бобомиз буюк бунёдкорлик режаларини ноёб обидаларда бекаму-кўст мужассам этиб, Самарқандни ер юзининг мўъжизасига айлантирган Бадриддин ибн Шамсиддин, уста Али Насафий, Олим Насафий, Мавлоно Убайдуллоҳ, Пирмуҳаммад Бошимолий, Мавлоно Жунайс сингари юзлаб-минглаб меъмору муҳандис аждодларимизни, ҳунарманд усталаримизни ҳам эслаб, уларнинг санъатига тасаннолар айтамыз.

Соҳибқирон бобомиз даҳосининг шарофати билан шаҳри азим Самарқанд ер юзининг сайқалига айланди.



Бу олий унвон шунчаки айтилган чиройли гап эмас. Темурийлар салтанатининг маркази, Темурийлар ҷудратининг тимсоли бўлмиш бу табаррук маскан оламнинг етти иқлимида маълуму машхур бўлди.

Дунёнинг турли мамлакатларидаги не-не одамлар Самарқандни бир бор кўришни, унинг муқаддас тупроғини тавоф этиб, азиз-авлиёларнинг хоки покларини зиёрат қилишни ўзлари учун улуғ-шараф деб билганлар. Жаҳоннинг барча ҳудудларидан илмталаб, маърифатталаб инсонлар Самарқанд сари интилганлар. Чунки дунёнинг энг катта ва бой кутубхоналари, ўша замоннинг энг улуғ дорилфунунлари — мадрасалар, энг машхур алломалар айнан шу ерда, мана шу заминда фаолият кўрсатар эди.

Халқимиз, шу жумладан, Самарқанд аҳлининг бугунги ҳаётимиз ва эртанги истиқболимиз йўлида қилаётган меҳнати, фан ва маданият намояндаларининг изланишлари соҳибқирон давридаги ўша оламушуул ишларнинг узлуксиз давомидир. Буларнинг барчаси Самарқанднинг шухрати-га шухрат қўшипти, десак, асло муболага бўлмайди.

Самарқанд нафақат муқаддас обидалари ва бетакрор тарихий мўъжизалари, балки замонавий ишлаб чиқариш салоҳияти билан, энг қимматли бойлиги — бағри кенг, қалби гўзал меҳнатқашлари билан бутун дунёда машхур.

Азиз биродарлар!

Бугун Амир Темур тўйини нишонлашимизнинг, унга ҳайкаллар тиклашимизнинг, темурийлар даври меъморий ёдгорликларини таъмирлаб обод этишимизнинг, у зоти шарифга бўлган эҳтиром ва муҳаббатимизнинг сабаби битта:

Амир Темур шахсини идрок этиш — тарихни идрок этиш демакдир.

Амир Темурни англаш — ўзлигимизни англаш демакдир.

Амир Темурни улуғлаш — тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, ҷудратимизга асосланиб, буюк келажагимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир.

Муҳтарам юртдошлар!

Самарқанд — азалий буюклик ва даҳолик ҷудрати мужассам бўлган, Аллоҳ назари тушган маскан. Унинг жаҳон илму фани, маданияти ва санъати ривожига қўшган катта ҳиссаси, сиз — муҳтарам шаҳар аҳлининг кўп асрлик маънавий меросимизни асраб-авайлаб келаётганингиз ва мустақил Ўзбекистон шон-шавқатини оширишдаги гоят катта хизматларингиз учун Самарқанд шаҳри «Амир Темур» ордени билан таъдирланган эди.

Бугун мен учун беҳад шарафли вазифани адо этиш — қадрдон ва азиз шаҳримиз байроғига ана шу ордени қадаб қўйиш насиб этди.

Бу қувончли воқеа Амир Темур бобомизнинг муборак таваллуд кунларини нишонлаш пайтида, у зотнинг муҳташам ҳайкали файз бағишлаб турган шу гўзал майдонда содир бўлмоқда. Бу, албатта, теран маъно ва мазмунга эга.

Қадрли Самарқанд аҳли!

Ана шу олий мукофот билан барчангизни чин қалбимдан муборакбод этаман!

Соҳибқирон бобомизнинг сиймоси Самарқанд осмонида юлдуз каби нур сочаверсин!

Миллатимизнинг фахру ифтихори бўлмиш азим Самарқанд ҳам, ҳазрати Амир Темурнинг табаррук номлари ҳам, она Ўзбекистонимиз ҳам дунё тургунча турсин!

Буюк Амир Темур ва азиз аجدодларимизнинг руҳи поклари бизни қўллаб-қувватласин, юртимизга тинчлик ва осойишталик, халқимизга фаровонлик ва бахту саодат ато этсин!

Самарқанд шаҳрида Амир Темур ҳайкалининг
очиши маросимида сўзланган нутқи,
1996 йил 18 октябрь (4)

Соҳдгёклфон камолга етган юрт

Ассалому алайкум, азиз ватандошлар!

Муҳтарам дўстлар!

Бугун Темурбек бобомизнинг қадимий юртида, мард ва танги, ҳалол ва шижоатли, орияти баланд, иймони бутун инсонлар юртида туриб, авваламбор гўзал Шаҳрисабз аҳлига, бутун қашқадарёликларга эзгу тилакларимни изҳор этаман!

Қадимий ва табаррук Шаҳрисабз замини гоёта қутлуғ маскандир. Жаҳон маданияти бетимсол намояндаларининг зуваласи мана шу тупроқдан олинган. Хусрав Деҳлавий, Мирзо Бедил, Мирзо Ғолиб каби алломаларнинг ота-боболари худди шу жойда камол топганлар. Лекин бу эл-юртни бутун жаҳонга машҳур этган, донини таратган зот, шубҳасиз, соҳибцирон Амир Темур бобомиздир.

Хазрати Амир Темурнинг бутун суронли умри, унинг бунёдкорлик билан йўғрилган фаолияти салкам етти асрим, халқимиз, миллатимиз иомини оламга ёйиб келмоқда. Бу номни мустабид тузум қанчалик топташга уринмасин, дунёнинг пок ниятли кишилари улуг аждодимизга юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатишни ўзларига шараф деб билганлар.

Муборак истиқлол бобомизнинг номини қайтиб берди, унинг руҳини шод этди.

Амир Темурдай улуг зотни камолга етказган ота макон — табаррук Кеш юртининг миллатимиз тарихида, шу заминда яшаётган эл-улуснинг бошини қовуштиришда ўрни беқиёсдир. Бобоқалонимизнинг Туркистон дёирини босқинчилардан ҳалос қилиш йўлидаги жасур ҳаракатлари айнан шу мўътабар юртдан бошланган.

Соҳибцирон ўз ота маконини беҳад қадрлаган. Бу макон Амир Темур ҳазратларининг наинки ота-боболари, балки пиру устозлари ва фарзандларининг ҳам хоки поклари билан муқаррам бўлган. Буюк бобомизнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо худди шу ерда мангу уйқуда ётибди.

Ҳазрати Темур ўз олдига улугвор мақсадларни қўйганида, аввало ўз элига, ўз она юрти — Кешга ишонган ва унга таянган. У қайси бир сафаридан қайтмасин, даставвал Кешни зиёрат қилган, азиз-авлиёларнинг қадамжоларини тавоф этган, ҳамюртларининг дуо ва маслаҳатларини олган.

Ҳурматли биродарлар!

Буюк бобомиз ҳақида соатлаб сўзлаш мумкин. Улуг зотларнинг тарих осмонига юксаладиган манзиллари бўлади. Бутун Шарқ оламида «Илму адаб қуббаси» дея эътироф этилган Шаҳрисабз ҳазрати Амир Темур учун ана шундай парвоз нуқтасидир. Биз соҳибцирон бобомизнинг қутлуғ тўйини ўтказаятган шу кунларда энг аввал бу зоти шарифни дунёга келтирган ва вояга етказган эл даҳосига ва табаррук заминга таъзим қиламиз.

Қатта ишонч билан шуни таъкидлашим керакки, бу юртнинг фарзандлари, Темурбекнинг набиралари ўз қалбларида улуг бобосига ҳос гўзал фазилятларни асраб-авайлаб, бугунги ҳаётимизда ҳам намоён қилмоқдалар.

Азиз дўстлар!

Минг афсуским, кўп йиллар давомида мустабид босқинчи мафкура даврида бизни Амир Темурдек буюк бобомиздан, бой ўтмишимиздан айириб, халқимизнинг маънавиятини, гурурини, ифтихорини ерга урмоқчи бўлдилар. Юртимизда, жумладан, Шаҳрисабзда бевосита соҳибцироннинг сабъ-ҳаракатлари билан бунёд этилган тарихий обидалар харобага айлан-тирилди. Ҳагитпо ул зот ва авлодларининг қабр-мақбаралари ҳам «илмий тадқиқотлар» ниқоби остида талон-тороғ этилди, топталди.

Лекин халқимиз улуг аждодини ҳеч қачон унутмади. Унинг хотирасини ҳаммиша юрагида сақлади.

Кадрли Шаҳрисабз аҳли!

Мана шу царшимизда турган Оцсарой ҳар биримиз учун тарихимизнинг азиз ва мўътабар ёдгорлигидир. Бу улуе бино ҳам мустамлакачилар тажовузининг цурбони бўлганини яхши биласиз. Соҳибицироннинг улугвор ҳайкали айнан Оцсарой олдида цад ростлагани бежиз эмас. Бунинг ўзига хос, ўзига мос чуцур рамзий маъноси бор.

Жаннатмакон Амир Темур бобомиз бу қошона пештоцига шундай бир ҳикматни наци этиб кетганлар. Унинг мазмуни сизларга маълум: «Кимки бизнинг шон-шухратимизни кўрмоци бўлса, биз барпо этган иморатларга назар солсин».

Бу кўҳна дунёда жаҳонгирлар кўп ўтган. Уларнинг аксарияти фацат бузган. Амир Темурнинг улардан фарци шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик билан машгул бўлган. У муборак зот айтганларки: «Қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гишт цўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим».

Яна бир ўринда эса шундай деганлар: «Дунёнинг ярмини олдим, салтанатимнинг у четидан бу четига бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартибинтизом ўрнатдим».

Х,али телефон, телеграф, коммуникация воситалари бўлмаган бир шароитда Амир Темур Шарици Фарб билан тинчлик, тижорат, элчилик йўли воситасида бирлаштиришга ҳаракат цилган. Бизнинг бугунги сиёсатимиз Амир Темурнинг бу борада олиб борган олижаноб ишларининг давомидир.

Муҳтарам дўстлар!

Карамии улуе Аллоҳ халцимизга, Ватанимизга шу цадар марҳамат цилибдики, миллатимизга Амир Темурдек буюк соҳибициронни берибди. Бунинг учун яратганга ҳар цанча шукрона айтсак арзийди.

Инсоният янги асрга цадам цўяётган бугунги кунда ҳам Амир Темур маънавияти ва шижоати, адолатпарвар сиёсати юксак ибрат намунаси бўлиб цолгусидир.

Яна бир бор таъкидламоциманки, кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-цудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига цўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоци бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак.

Бугунги цутлуг кунда Амир Темур бобомиз баланд кўтарган ва асримиз охирига келиб бизнинг цўлимизда цайтадан магрур ҳилпираётган мустациллигимиз байроги остида туриб сизларни, барча халцимизни шу улуе шодиёна билан муборакбод этаман.

Маълумки, Шаҳрисабз аҳлининг Темурийлар даври улкан маданий ва маънавий меросини, ноёб тарихий ёдгорликларини асраб-авайлаш, ёш авлодни буюк ажодларимизнинг муносиб ворислари, озод мамлакатимиз буюк истицболини яратишга цодир кишилар цилиб тарбиялаш ишига цўшган алоҳида хизматларини эътиборга олиб, Шаҳрисабз шаҳри «Амир Темур» ордени билан мукофотланган эди.

Бугун шу юксак мукофотни сизларга топширишдан ниҳоятда хурсандман.

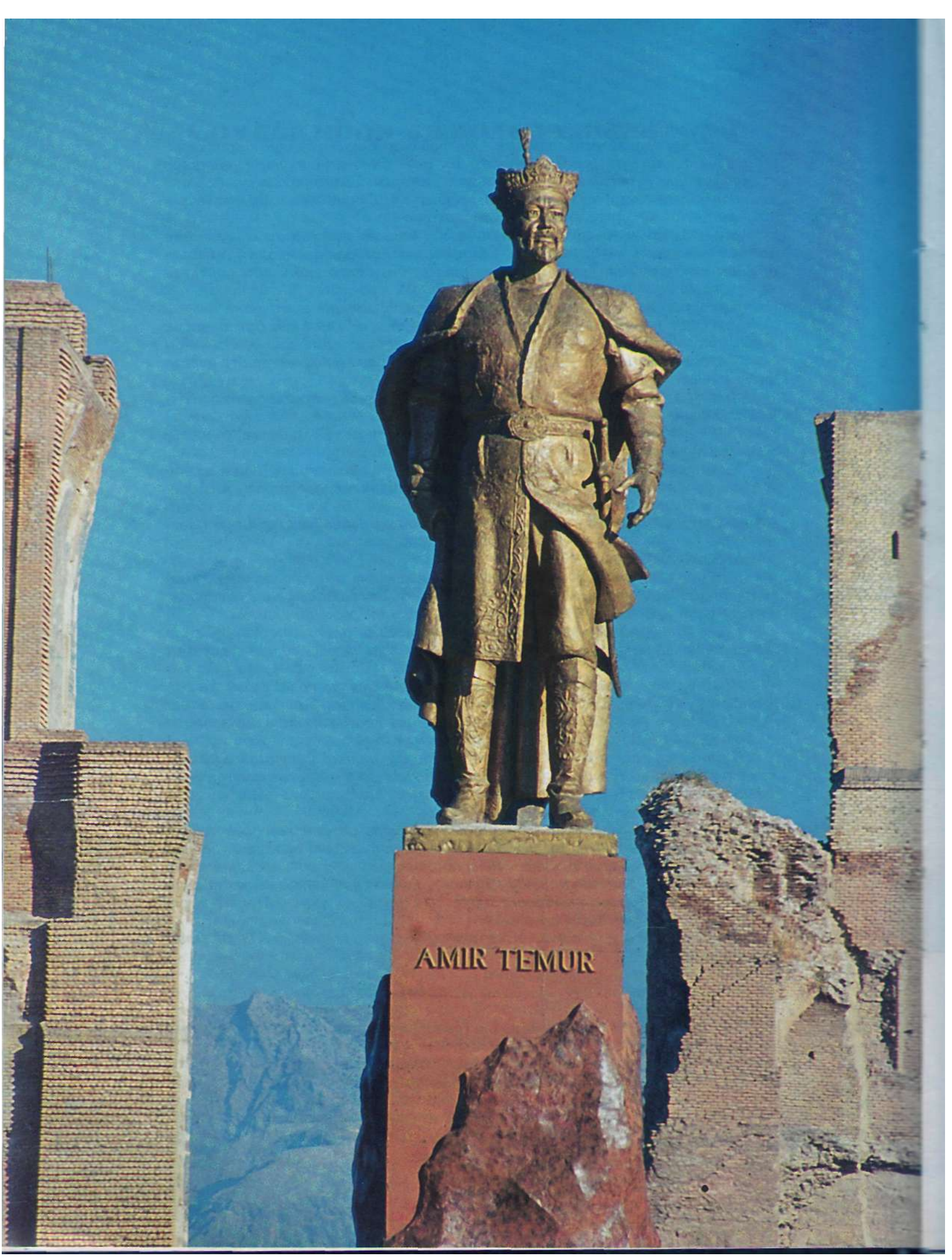
Азиз дўстларим, юртдошларим!

Буюк соҳибицироннинг мўътабар номи билан аталувчи орден сизларга муборак бўлсин!

Бу олий нишон улуе бобомизни вояга етказган мўътабар бешикка тумор бўлсин!

Илоё, ҳаммамизни соҳибицирон Амир Темурнинг ўлмас руҳлари ҳамиша цўлласин ва барча ишимизда мадаккор бўлсин!

Шаҳрисабз шаҳрида Амир Темур ҳайкалининг
очилиш маросимида сўзланган нутци,
1996 йил 18 октябрь (5)



AMIR TEMUR

Адолат Ба қудрат тимсоли

Соҳибҳирон Амир Темурнинг 660 йиллик таваллуд тўйи мамлакатимизда зўр шоду хуррамлик билан давом этмоҳда. 1996 йил 18 октябрь куни Самарҳанд ва Шаҳрисабз шаҳарларида улуг бобомизнинг муҳташам ҳайкаллари ҳад ростлади. Бундан уч йил муҳаддам гўзал Тошкент марказида ҳазрати Темурнинг улугвор суворий ҳайкали ўрнатилган эди.

Эндиликда бир-бири билан узвий боглиҳ бу уч муаззам бадиий обида шавкатли аждодимизнинг адолат ва ҳудрат рамзи бўлган беназир сиймосини яхлит ҳолда тасаввур этиши имконини беради.

Самарҳанд ва Шаҳрисабздаги тантаналар чоғида Соҳибҳирон тимсолини мужассам этган ҳайкаллар маросимга йигилган жамоат, узоқ-яқин мамлакатлардан келган меҳмонларнинг ҳайрат ва ҳаяжонига сабаб бўлди. Ўзбекистон Миллий ахборат агентлигининг муҳбири Президент Ислоҳ Каримовдан Амир Темур образининг мазкур бадиий талҳинлари ҳаҳидаги тассуротларини сўради. Юртбошимиз муҳбирнинг саволига кўтаринки кайфият билан жавоб бериб, жумладан, бундай деди:

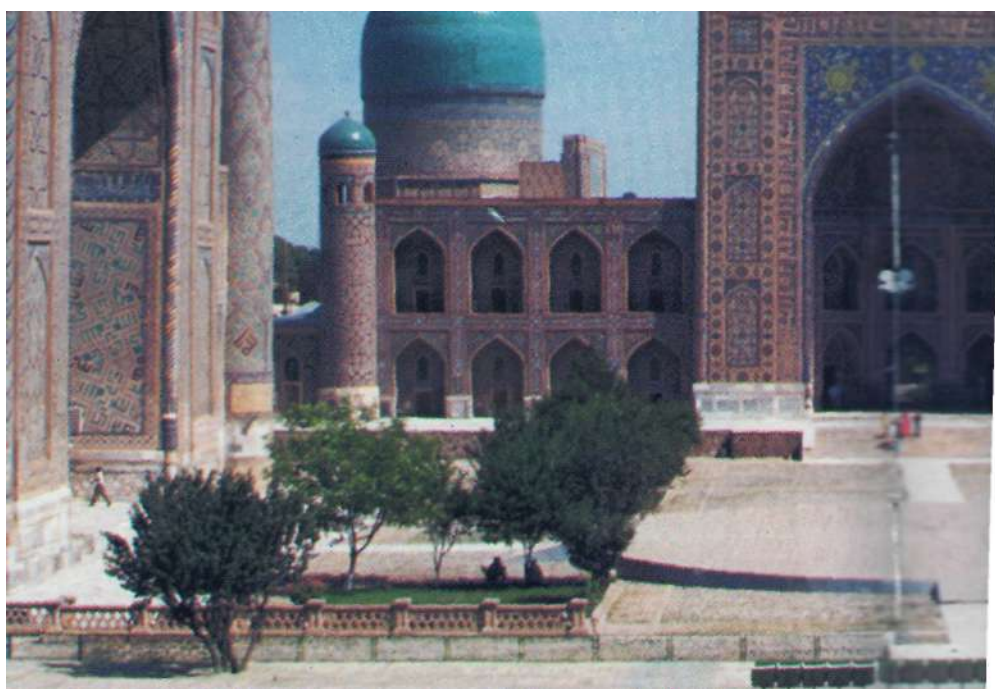
— Аввало, бу ҳайкалларда Амир Темурнинг салобатли ва улугвор ҳиёфаси муносиб тарзда яратилган, деб айтсак, муболага бўлмайди. Шаҳсан мен Соҳибҳирон бобомизнинг сиймосига боҳар эканман, вужудимни ички бир ҳаяжон чулғайди. Дихҳат билан ҳарасангиз, ҳазрати Темурнинг нуроний, шижоатли ҳиёфасида у зотнинг бу дунёга келиб ҳилган ишларидан, кезган йўлларидан, суронли ўтган умридан, тузган беҳиёс давлатидан мамнунлик ифодасини уҳиш мумкин.

Ҳаҳиҳатан ҳам, Самарҳанддаги ёдгорликда Амир Темур буюк салтанат тахтида султонлар султониға мос виҳор ва салобат билан ўтирибди. Соҳибҳироннинг ҳадди-ҳомати ҳам, савлатли чехраси ҳам унинг тоза насл-насабидан, тангри ёрлаҳаган улуг зот эканидан далолат беради.

Амир Темур ҳайкалларида эътиборға молик яна бир маъно ўз ифодасини топган. Соҳибҳироннинг шафҳат ва айни пайтда ҳатбият билан боҳувчи нигоҳи унинг бепаён салтанатини ҳамраб олгандек, бу улкан ҳудуддаги барча халҳлар ва элатларнинг аҳвол-руҳиясидан огоҳ бўлиб тургандек таассурот ҳолдиради. Гўёки бобокалонимиз: «Мен бор эканман, менинг руҳим барҳаёт экан, эл-улусда омонлик ва фаровонлик мудом барҳарор бўлғай, менким Амир Темур — тинчлик ва осийишталик кафилиман», деб тургандек.

Менинг назаримда, Соҳибҳироннинг бу ҳайкаллари нафаҳат бадиий, балки катта маънавий-тарбиявий аҳамиятға эға. Амир Темур бобомизнинг бемисл шижоат, азму ҳарор ва ўктамлик фазилатлари намойён бўлган ҳиёфаси ёшларимизни, келажак авлодимизни буюк марраларға, эзгу, савобли, ишларға руҳлантириши ва сафарбар этишиға ишонман.

Бу гўзал ва улугвор обидаларни зиёрат ҳилганда гўёки Соҳибҳироннинг дил савдоси юракларимизда акс-савдо бераётгандек туюлади. «Авлодларим, унутманг: бизнинг номимизни топташға уринганлар, бизнинг миллатимизни, халҳимизни камситмоҳчи бўлганлар бугун завол топдилар, аксинча, кимки, бизнинг шаъну шавкатимизни, Ҳаҳ ва халҳ йўлида ҳилган хизматларимизни ёд ётган бўлса, уларға Аллоҳнинг



❗



марх,амати ва зафарлар ёр булди ва х,амиша ёр булгусидир. Зеро, бизнинг йулимиз - адолат ва озодлик йулдир, диёнат ва х,аццат - бизнинг дастуримиздир».

Бу сузлар, %ар биримизни Социбциронга муносиб зурриёдлар булишга даъват этади.



Чиндан ҳам, Амир Темурнинг юртимизда мағрур ҳаёт ростлаб турган улуғвор ҳайкаллари, халқимизнинг асрий орзулари, пок ва муқаддас ниятлари ушлаганидан, дуо қотиқчалари ижобат бўлганидан яна бир бор далолат беради.

1996 йил, 18 октябрь (6)

Амир Тему́р — срахримиз, ғуруримиз

*Хонимлар ва жаноблар!
Конференциянинг мухтарам иштирокчилари!
Азиз дўстлар!*

Барчангизни ўзбек заминида цутлашга ва Амир Тему́р таваллудининг 660 йиллигига бағишланган тантаналардаги иштирокингиз учун миннатдорлик билдиришга ижозат бергайсизлар.

Халқимиз номидан Тему́р ва Темурийлар даврига юксак эҳтиром кўрсатётган барча давлат ва жамоат арбобларига, олимларга, санъат ва маданият намояндаларига, хориждаги юртдошларимизга самимий миннатдорчилик билдирамиз.

К,адрли конференция қатнашчилари!

Мен бугун Амир Тему́р даври ва бу буюк тарихий шахс маънавий меросининг ҳозирги замондаги аҳамияти хусусида баъзи фикрларимни сизларнинг эътиборингизга ҳавола қилмоқчиман.

Аваламбор шуни таъкидлашимиз керакки, Амир Тему́рдек тарихий шахсларни, саркарда ва соҳибциронларни тарих таҷозоси, шу замон талаблари, керак бўлса, замон эҳтиёжи ҳаётга олиб келади ва ул зотларнинг фазилат-хусусиятларини намоён қилишга замин яратади. Бундай қонуниятни кўлаб мисолларда тасдиқлаш мумкин. Шунинг учун ҳам Амир Тему́р шахси ва фаолияти ҳақида гапирар эканмиз, дастлаб шу даврдаги, шу асрдаги тарихий вазият ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишимиз лозим.

Амир Тему́р сиёсий саҳнага қадам қўйганда эндигина 24 ёшга кирган эди. Мамлакатда бошбошдоқлик, маҳаллий сиёсий кучларнинг ўзаро қарама-қаршилиги авжига чиққанди. Бу ҳам камдек асосий қудрати тарихий Мўғулистонда мужассамлашган чингизийлар тез-тез Мовароуннаҳрга зугум қилиб турардилар.

Бир ярим асрга яқин давом этган бу муддат қарамлик жафосини ҳар томонлама чекиб келган оддий фуқаролардан тортиб, кўпчилик йирик сиёсий арбоблару дин пешволаригача барча-барча учун ниҳоятда оғир давр бўлган. Жамият озодлик ва тарақиётга бўлган манфаатларини ўзида мужассам этган халоскорга, етакчига муштоқ эди.

Тақдир таҷозоси билан Амир Тему́р ана шундай халоскор ва етакчи сифатида майдонга чиқди.

Иккинчи ҳулоса аслида биринчи фикрнинг мантиқий давомидир. Кимки Амир Тему́р қадимий Туркистон заминида тасодифан пайдо бўлган деса, хато қилади. Нега деганда ҳеч нарса тўсатдан пайдо бўлмайди. Хамма нарсанинг ўз қонунияти бор.

Ал-Хоразмий, Улугбек, Беруний, Навоий, Бобур ва бошқа ўнлаб-юзлаб даҳоларимиз ҳам тўсатдан, яйдоқ бир жойда пайдо бўлгани йўқ. Улар ана шу заминда юзага келган муҳитнинг ҳосили сифатида пайдо бўлган. Маълумки, ҳосил пайдо бўлиши учун заминни озиқлантириш керак. Тупроқни ўғитлаб, парвариш қилиб, шундан сўнгина дарахт экиш керак.

Яъни, мен бу билан демоқчиманки, бу замин — қадимий Турон ва Туркистон замини азалдан маънавий озиқлашган, маданий қатламга эга бўлган. Ўзбек давлатчилигининг тарихий асослари қарор топганига Амир Тему́р замонасида икки минг йилдан ошган эди.

Яна таъкидлаб айтаман: юртимизга Амир Тему́р бош бўлган йилларда сиёсий, иқтисодий, маданий соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар бўм-бўш, ҳувиллаган жойда юзага келмаган. Балки шу маконда қадимдан ривожланиб, шаклланиб келган тарихий-маданий анъаналар асосида қарор топган.

Янада аниқроқ айтсак, Амир Тему́р ўзбек халқининг кўп минг йиллик тарихий равнақида тасодифий шахс, умуман Темурийлар давридаги юксалиш эса шунчаки бехосдан юз бериб қолган ҳодиса эмас! У бир неча минг

йиллик тарихий тажриба, буюк анъана, том маънода шаклланган маданий-маънавий жараён маҳсулидир!

Учинчи мулоҳаза ҳам билдирилган биринчи ва иккинчи хулоса билан узлуксиз боғланган. Жаҳон маданий ва маънавий жамоатчилиги ўрта асрларда Амир Темур тузган давлат ва унинг бутун дунё эътиборини ўзига жалб қилган оламушул фаолияти, умумбашарият хазинасига қўшган ҳиссаси билан танишар экан, уни ўстирган юртга ва мана шу ҳудудда ундан кўп аср олдин ўтган буюк алломаларнинг ижодий меросини, уларнинг табаррук номларини ҳам яна бир бор кашф этиши ва кенг миқёсда ўрганишига замин ва шароит тутлди.

Шу маънода IX асрдаёқ европаликлар кейинчалик «Алгебра» деб атаган фанга асос солган буюк ватандошимиз Ал-Хоразмийнинг;

Христофор Колумбдан царийб беш аср олдин океан ортида қуруқлик, яъни кейинчалик Америка деб ном олган қитъа борлигини башорат қилиб, илмий асослаб берган цомусий билим соҳибби Абу Райҳон Берунийнинг;

«Тиб қонунлари» номли машҳур асарининг ўзиёқ лотин тилида 30 мартадан зиёд нашр этилиб, ўрта асрларда бутун дунё, шу жумладан, Европа тиббиёт институтларида қўлланма сифатида ўқитилган улуғ аждодимиз Ибн Сино каби кўплаб алломаларнинг номлари ва илмий ишлари билан дунё аҳли айнан Амир Темур замонида қайтадан ва чуқурроқ танишган, деб айтсак, менимча, муболага бўлмайди.

Кдсқача айтганда, Амир Темурдек мислсиз ёрқин шахс тарих саҳнасида пайдо бўлиб, ўзини тарбиялаган, ўзига ҳаётбахш маънавий озуца берган, уни буюк ишларга чорлаган эл-юртининг номига ва маданиятига жаҳон миқёсида катта қизиқиш уйғотганини яна бир бор таъкидлаб ўтмоқчиман.

Тўртинчи фикр. Биз Амир Темур тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганишимиз ва тадқиқ қилишимиз керак. Бугунги анжуман ана шу йўлдаги муҳим қадамдир. Сир эмаски, коммунистик мафкура ҳукмрон бўлган совет жамиятида тарих фани ҳам улуғ давлатчилик, улуғ миллатчилик юяларининг қурбони бўлган эди. Шу сабабли бу даврда собиқ Совет Иттифоқи ҳудудида яратилган тарихий асарларда Амир Темур шахси ва фаолиятига адолатсизлик билан бир ёқлама баҳо берилди. Бу гоё ер юзининг олтидан бир қисмини эгаллаган улкан ҳудудда яшаган икки юз эллик миллион халқца зўрлаб синғдирилди. Ана шундай нотўғри ва гайриилмий қарашларга танқидийбаҳо бериб, Амир Темурга нисбатан тарихий адолатни қарор топтириш бугунги тежуришуносликнинг муҳим вазибаларидан биридир.

Бешинчи фикр. Минг афсуски, биз бошимиздан ўтказган муштабид тузум туфайли шундай бир аҳволга тушиб қолган эдикки, улуғ аждодимизнинг тарихи ва фаолиятини, башарият ривожига қўшган ҳиссасини бугунги кунда хорижда — АКШ, Германия, Франция, Буюк Британияда, Хиндистон, Туркия, Эрон, Покистон ва бошқа мамлакатларда бизнинг ўзимиздан кўра кўпроқ билишади. Бизлар — яъни Амир Темурнинг Ватани бўлмиш шу заминда ўсган одамлар унинг фаолиятини жуда оз биламиз. Айтинлар, азиз дўстлар, бундан ҳам ортиқроқ адолатсизлик, ноинсофлик бўлиши мумкинми?!

Бу ҳолат бизнинг муштамлака зулмида яшаганимизнинг исботи, бизни буюк тарихимиздан бутунлай жудо қилишга бўлган интилишларнинг оқибати эмасми?

Бутун дунёнинг царийб 50 мамлакатада тежуришунос олимлар фаолият кўрсатмоқда. Темур ва Тежурийлар даври ҳақида кўплаб китоблар нашр этилмоқда.

Дунё илмий жамоатчилигининг Амир Темур шахсига бўлган юксак эътиборини ҳисобга олиб, ЮНЕСКО ташкилотининг бугунги мўтабар санага бевосита ҳомийлик қилаётгани ҳам, бизнинг фикримизча, гоё адолатли бир иш бўлди.

Ўтган олти юз йил мобайнида Амир Темурга бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқинни ташкил этади.

Буюк бобомизга бўлган бу цадар юксак эътиқод ва эҳтиромингиз учун мен мана шу минбардан туриб сизларга ва сизлар орқали Амир Темурга иззат-икром кўрсатган барча инсонларга, сизлардан олдин йиллар давомида, асрлар мобайнида бизнинг улуе аждодимизнинг меросини холисона ўрганган ва унинг номини абадийлаштирган фидойи олимларга, илмий даргоҳларга яна бир бор ташаккур билдираман. Бу олижаноб ишга хориждаги тарихчиларни ҳеч ким даъват этган эмас. Бу ишлар улар учун катта бойлик ва нуфуз орттириш манбаи ҳам бўлмаган. Аммо бу олимларнинг илмий виждони, керак бўлса, инсоний виждони шунини таъқозо қилган. Биз бундай одамларга, мана шу залда ўтирган узоқ ва яқин қўшни давлатларнинг вакилларига ҳар қанча тасаннолар айтсак арзийди.

Бизнинг бугунги асосий вазифамиз шундан иборатки, асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида Амир Темур меросига башилаб йирик илмий марказларда ҳақиқатгўй олимлар томонидан яратилган тадқиқотларни чуқур ўрганишимиз, сизларнинг китобларингизни таржима қилишимиз, ҳалқимизга, келгуси авлодимизга тарихни холис ва ҳақиқоний ўргатувчи дарсликлар сифатида, бизнинг фахру ифтихоримиз сифатида тақдим қилишимиз керак.

Ишончим комилки, сизлар ва сизлардан олдин ўтган темуришунос дўстларимизнинг илмий жасорати, машаққатли меҳнати бугун биз учун энг катта бойликдир.

Муҳтарам конференция иштирокчилари!

Яна бир муҳим масалага тўхталиб ўтмоқчиман.

Озод ва обод Ўзбекистон учун бугун Амир Темур шахсияти ва меросини нима учун керак?

Буюк аждодимизнинг қайси фазилати биз учун азиз?

Биринчидан, Амир Темур аввало қудратли давлат қурган. Давлат қудратли бўлмаса, бетакрор маънавий мерос ҳам, обидалар ҳам, тарихий ёдгорликлар ҳам бўлмасди.

Ўзбекистоннинг бугунги озодлигини мустаҳкамлаш даврида Амир Темур биз учун буюк давлат асосчиси сифатида қадрлидир. У давлат пойдеворини қурган, давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этган. Унинг давлатчилик борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келгуси авлодлар учун ҳам катта аҳамият касб этади.

Амир Темур ўз давлатини фақат кучга суяниб бошқаргани йўқ. Афсуски, баъзи -манбалар ва тадқиқотларда шундай фикрлар баён қилинади. Шахсан мен бу нуқтаи назарга қаршиман. Агар бу давлат фақатгина кучга таянган ҳолда тузилган бўлса эди, авваламбор, бунчалик узоқ давр туролмасди.

Амир Темур ўз давлатини ақл-заковат ва ҳуқуқий асос билан идора этган, десак, адолатдан бўлади.

Унинг «Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим», деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир.

Иккинчидан, Амир Темур бундан 600 йил аввалоқ ҳеч қандай давлатнинг қўшинлари билан ўзаро алоқа тузмасдан, яъни бугунги тил билан айтганда, ҳамкорликсиз истиқболи бўлмаслигини теран ва яхши англаган. Шу сабаб-ли, у Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан — Хитой, Хиндистон, бир томондан — Франция ва Англия, яна бир томондан — Рум, Испания, Италия, Миср ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга уринган.

Амир Темур фаолиятидаги биз учун ибратли нуқталардан яна бири шундаки, у савдо-иқтисод муносабатлари орқали халқлар, мамлакатлар ўртасида ягона макон барпо этиш соҳасида шундай ютуқларга эришганки, бунга қўйил қолмасдан иложимиз йўқ.

Амир Темур Испания қироли Генрих III, Франция ҳукмдори Карл VI, Англия қироли Генрих IV саройларига элчилар юбориб, мутаносиб равишда

испаниялик, франциялик, англиялик, хитойлик ва бошқа қатор хорижий элчиларни ўз салтанатида қабул қилган.

Соҳибқироннинг Франция қироли Карл VI га ёзган хатидаги қуйидаги фикри диққатга сазовордир: «Сиз ўз савдогарларингизни менинг салтанатимга юборинг. Биз уларни илиқ қарши олиб иззат-икром кўрсатамиз. Биз ҳам ўз савдогарларимизни сизнинг юртингизга йўллаймиз. Сиз ҳам уларга ҳурмат кўрсатинг, уларга ортиқча тазйиқлар қилинишига йўл қўйманг. Сизга бундан бўлак талабим йўқ. Зеро, дунё савдо аҳли ила обод бўлажак».

К,аранг, қандай оддий ва аниқ фикр: дунё савдо аҳли ила обод бўлажак! Демак, Амир Темур ташиқи сиёсатида халқаро иқтисодий-савдо алоқаларини кенг миқёсда йўлга қўйиш, ундан барчани, авваламбор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бош гоё бўлиб хизмат қилган.

XXI аср бўсағасида сиз билан биз халқаро миқёсда адолатли тарзда яратмоқчи бўлган интеграция макони ҳақида Амир Темур бундан 600 йил бурун бош қотирган ва шу йўлда сиёсат юритган. У барпо этган ягона иқтисодий-савдо майдонида бугунги кун учун ҳам, бугунги замон учун ҳам ибратли бўлган вазият мавжуд эди. Амир Темурнинг мана бу сўзлари бунга далилдир:

«... Салтанатимнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим».

Учинчидан, соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари ундан ҳам беқиёс. Амир Темур ва унинг авлодлари савб-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар, бозорлар, кўприклар, йўللар, бекатлар, ҳаммомлар, каналлар, қалъалар ва бошқа қатор иморату иншоотларнинг сон-санот йўқ.

Амир Темурнинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гўри Амир ва Аҳмад Яссавий, Зангиота маъбаралари, Оқсарой ва Шоҳи Зиндадаги меъморий мўъжизалар, Боги Чинор, Боги Дилқушо, Боги Беҳишт, Боги Баланд сингари ўнлаб гўзал сарой-боғлар ва бошқа иншоотлар шулар жумласига киради. Бу обидалар, ҳеч шубҳасиз, инсон тафаккури ва ақл-заковатининг буюк тимсоларидир.

Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур «ободончиликка ярайдиган бирон қарич ернинг ҳам зое бўлишини раво кўрмасди».

Тарих бу кўҳна дунёда ўтган кўп жаҳонгирларни билади. Уларнинг аксарияти фақат бузган. Амир Темурнинг улардан фарқи шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлган.

Унинг «Қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим», деган сўзлари фикримизнинг далилидир.

Энг муҳими, мазкур қурилишлар географияси биргина Туркистон билан чегараланиб қолган эмас. Бунинг исботи сифатида соҳибқирон қадами етган жойлардаги тарихий обидаларни эслашнинг ўзи кифоя.

Амир Темур Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг шаҳар ва қишлоқларида, ҳатто Жанубий Озарбайжон ва Қобул каби узоқ ерларда ҳам ободонлик ишларини олиб борган, сўғориш иншоотларини қурдирган.

Шу маънода мен буюк бобомиздан қолган ҳар бир тарихий ёдгорликни, у қаерда жойлашган бўлмасин, халқларни бир-бирига боғлаб турувчи беқиёс восита, деб биламан.

Бир ўйлаб кўрайлик. Аҳмад Яссавий маъбараси қурилганига олти аср бўлди. Шу вақт ичида бу маскан дунёнинг турли бурчакларидан келган минглаб-миллионлаб зиёратчиларни маънавий жиҳатдан бирлаштириб, эзгуликка давват этиб келмоқда.

«Агар бизнинг қудратимизни билмоқчи бўлсангиз, қурган биноларимизга боқинг», деганда Амир Темур, энг аввало, ўз халқига, келажак авлодларига мурожаат қилган, десак янглишмаган бўламиз.

Тўртинчидан, ҳар қандай жамият тарқиқоти илм-маърифатсиз

тасаввур қилиб бўлмайди. Буни теран англаган соҳибқирон ҳокимиятга келиши билан чиқарган дастлабки фармонларини мадрасалар барпо этиши, илм толибларига нафацалар тайинлаш билан бошаган. Қайси бир шаҳарга таширф буюрмасин, Амир Темур энг аввало ўша ерлик олиму фозиллар билан учрашар, улар билан суҳбат қураар, турли мавзуларда баҳслашар эди.

Тарих, тиббиёт, математика, астрономия, меъморлик соҳаларида юксак салоҳиятга эга Амир Темур учун бу табиий ҳол эди. Мазкур фазилят соҳибқироннинг авлодлари — айниқса, Мирзо Улугбекка ўтгани — шубҳасиз. Мирзо Улугбекнинг давлат арбоби бўлиш билан бир қаторда буюк олим даражасига етишишида бобоси Амир Темурнинг таъсири бениҳоя катта бўлган. У Улугбекдаги ноёб истеъдодни бошдан оқ пайцаб, сафарларда ҳам ёнида олиб юриб, дунёнинг машҳур олимлари тарбиясидан баҳраманд этган.

Бешинчидан, Амир Темур ўз миллати ва эл-юртининг тақдири ҳақида кўпуйлаган. У қўйган ҳар бир қадам нафақат ўша давручун, балки келажак сари хизмат қилган.

Тарихда ҳукмдорлар кўп ўтган. Уларнинг аксарияти ўз маишати ва айшу ширатидан нарига ўтмаганлиги маълум. Уларни бугун биров эсламайди ҳам. Бироқ миллат гамида ёнган, унинг истиқболи ва истиқлоли йўлида фидокорлик кўрсатиб яшаган арбобни келажак ва тарих ҳеч қачон унутмайди. Амир Темур ана шундай тарихий ва унутилмас шахсдир.

Унинг инсоний фазилятларига бир ёрқин мисол: 1404 йилда Бибихоним жоме масжиди қурилишини ниҳоясига етказётганида унинг умридан бир йил қолган эди, холос.

Кексайиб қолган бир одамга, ўзи аввал барпо этган ўнлаб ва юзлаб иншоотлар ёнига яна бир бинони қўйиш шарт эдими? Унинг шону шухрати шусиз ҳам етарли эди-ку?

Бу мисол ҳам Амир Темурнинг доимо узоқ келажакни, авлодлари иқболини ўйлаб яшаганидан, умр бўйи улугвор режалар ва гоёлар уни асло тарк этмаганидан далолат беради.

Олтинчидан, Амир Темур бир ҳақиқатни яхши англаган — жамият эътиқодсиз яшай олмайди. Одамларга дин керак, иймон керак, ишонч керак. У ўз «Тузуқлари»да шундай дейди: «ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим».

Амир Темурнинг Куръони каримни ёд билгани, диний баҳсларда йирик уламолар билан баробар сўз юритгани унинг маънавияти, иймонунинг диёнати қанчалар пок ва мукамал эканини билдиради.

Маълумки, диний таълимот ва тарбиятнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва хизмати ниҳоятда катта.

Амир Темурнинг ислом динига бўлган муносабатидаги энг муҳим қирра, бу — мусулмончилик ақидаларининг жамият осойишталиги, равнақи, ижтимоий адолат, иймон бутунлиги, маънавий поклик учун хизмат қилдиришга сафарбар этилишидир.

Унинг эътиқодига кўра, давлат давлатлигини, дин эса динлигини қилиши керак. Бу гоё бугунги замонда ҳам ўз аҳамиятини заррача йўқотган эмас. Худди шу туфайли ҳам Амир Темур даврида ислом дини равнақ топди, юксалди.

Шу билан бирга ҳақ дунёқараши, тафаккур тарзи ҳам анча ривожланди. Аҳоли ва давлат ўртасидаги муносабатлар ўзига хос тарзда мутаносиб тус олди.

Буюк жаҳонгир Амир Темур соҳибқирон ўлими олдидан авлодларига шундай васият қилган:

«... Мен шундан таскин топаманким, подшоҳлик давримда қучлиларнинг оғизларга озор беришларига йўл қўймадим. Ҳақлар осойишталиги борасида қарам фуқаролардан хабардор бўлиб турунлар, қатъиятли ва мардонвор бўлинлар. Улкан давлатни мендай узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингдаги шамширни шараф ва номус билан маҳкам тутинлар...»

Агар, сизлар менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва бошқа ишла-

рингизда адолатга, шафҳатга кўра иш тутсаларингиз, тинчлик-осудалик Турон заминида узоқ вақт саҳланади.

Агарда ўзаро низоларга йўл ҳўйсаларингиз, душманлар тўполон ва тартибсизликларни бошлайдиларки, уларни жиловлашнинг иложи ҳолмайди. Сизлар бир жон, бир тан бўлсаларингиз, ҳеч ким менинг сўнги васиятларимни бажаришларингизга монелик ҳила олмайди».

Бу доно васиятлар асрлар оша бизнинг давримизга ҳадар етиб келди. Ундан худди ҳозирги даврнинг нафаси сезилиб тургандай. Улуг бобокалонимиз бизни адолатга, содиҳликка, бирликка чорламоҳда. Ўзаро низо, адоватлардан холи бўлинглар, деб инсоф, шафҳат ва ҳалоликка ундамоҳда.

Муҳтарам конференция ҳатнашчилари!

Сизларда шундай бир савол тутлиши мумкин: нима учун бугун Ўзбекистонда Амир Темур сиймосига бундай юксак эҳтиром, иззат-икром кўрсатилмоҳда?

Албатта, бунинг сабаблари бор.

Агарки дарахтнинг илдизи ҳанчалар чухур бўлса, у шунчалик баланд, баҳувват, осмонўпар бўлади. Ёки замонавий тил билан айтадиган бўлсак, бино ҳанчалик баланд бўлса, унинг пойдеворини ҳам шунчалик чухур ва мустаҳкам ҳуриш керак.

Биз бугун мустаҳил, адолатли, ҳухуҳий давлат ҳурмоҳдамиз. Ўйлайманки, бизнинг бу борадаги принципларимиз — беи тамойилимиз ҳаҳида бу залда ўтирган кўнчилиқнинг хабари бор. Бинобарин, уларни такрорлаб ўтиришнинг зарурати йўх. Лекин мен иккита нуҳтага сизларнинг эътиборингизни ҳаратмоҳчиман:

— биринчидан, биз ўз миллатимиз, ўз халҳимиз хусусиятларига, ўз миллий ҳадриятларимизга асосланиб;

— иккинчидан, тараҳҳий топган давлатларнинг тажрибаларига ва умумбашарий аҳидаларга таяниб, мустаҳил давлатимизни ҳурмоҳдамиз ва шу асосда жаҳон ҳамжамятидан ўз муносиб ўрнимизни эгалаб олмаҳчимиз.

Хулоса шуки, бизнинг тарихимизда Амир Темурдай улуг сиймо бор экан, унинг ҳолдирган мероси, панду ўгитлари бугунги ҳаётимизга ҳамоҳанг экан, олдимизда турган бугунги муаммоларни ечишда бизга ҳўл келаётган экан, бизнинг бу меросни ўрганмасдан, таърифламасдан, тарғибот ҳилмасдан ҳаҳҳимиз йўх.

Шунинг учун ҳам мана шу минбардан туриб, бутун Ўзбекистон халҳига, ҳолаверса, бутун жаҳон аҳлига ҳарата: «Амир Темур бизнинг фаҳримиз, ифтиҳоримиз, гуруримиз!», — деб айтсам, ўйлайманки, хато ҳилмаган бўламан.

Хонимлар ва жаноблар!

Замонамизнинг кўплаб долзарб муаммолари инсониятнинг ўтмишдаги тажрибасини чухурроҳ тушунишни таҳозо этади. Худди шу нарсани бугунги конференциямизнинг муҳим вазифа ва маҳсадларидан бири деб билмоҳ керак.

Ҳеч бир муболагасиз айтиш мумкинки, ўзбек халҳининг кўп асрли тарихи ҳам ана шундай тажриба манбаидир.

Ишончим комилки, сизнинг маъруза ва ахборотларингиз, конференция давомида бўлажак баҳс ва мунозаралар Амир Темур ва Темурийлар даври сабоҳларини чухурроҳ англаб етишига, бугунги кун олдимизга ҳўяётган долзаро саволларга жаовоб излашга салмоҳли ҳисса ҳўшади.

Конференция ишига муваффаҳият, барчангизга саломатлик ва бахту саодат тилайман.

Эътиборингиз учун ташаккур.

Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига
багишланган халҳаро илмий
конференциядаги маъруза, 1996 йил 24 октябрь, Тошкент (7)

Икдпиоослар

Олис ўтмишдаги ўзаро муносабатларимизнинг кўпгина шонли саҳифалари тарихда сақланиб қолган. Сизлар Тамерлан деб атайдиган буюк бобомиз Амир Темур билан XIV — XV асрлардаёқ мамлакатларимиз ўртасида мустаҳкам сиёсий, иқтисодий, маданий алоқаларни ўрнатиш зарур деб ҳисоблаган Франция цироли Карл VI нинг ёзишмаларини эслатишнинг ўзи кифоядир (8).

*

Буюк давлат пойдеворини цуриш, дунёда ўзимизга муносиб ўринни эгаллашда ал-Беруний, Ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фаргоний, ал-Бухорий, ат-Термизий, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Хожса Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби боболаримизнинг бебаҳо мероси ҳамиша бошимизни баланд, қаддимизни тик цилади, халқимизнинг кучига-куч, гайратига-тйрат, ишончига-ишонч цўшади (9).

* # #

Сўзимнинг охирида эътиборингизни буюк соҳибцирон Амир Темур бобомизнинг ушбу ҳикматларига царатишни истар эдим. У киши «салтанат ишларида тўрт нарсага амал цилиш лозим» деб айтган эканлар:

- кенгаш
- маслаҳату машварат
- цатъий царор
- тадбиркорлик, ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик.

Бу тўрт омил, яъни — кенгаш, маслаҳату машварат, цатъият ва тадбиркорлик кейинчалик оцибатда надомат чекишдан сақлайди ва пушаймон бўлишнинг олдини олади, деб уцтиради соҳибцирон бобомиз (10).

* # #

Олий зобитларни тайёрлашда Марказий Осиё минтақасининг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниши лозим. Биз буюк бобомиз Амир Темурнинг саркардалик истеъдоди ва ҳарбий стратегияси асрлар давомида Шарц ва Фарб давлатлари учун намуна бўлиб хизмат цилганини ҳамиша ёдда тутишимиз ва ҳеч цачон унутмаслигимиз керак (11).

#

Шонли тарихимизда буюк давлатчиликка асос солган соҳибцирон Амир Темур ўз Тузукларида: «Тажрибамда кўрилганким, ишибилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми цатъий, тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоцайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради», деб ёзган эди (12).

*

Қадимий Насаф ва Шаҳрисабз, Китоб ва Яккабог Марказий Осиё халқлари маданияти тараққиётида алоҳида ўрин тутуди. Буюк Амир Темур таваллуд топган бу цутлуг замин аҳли бугунги кунда улуг бобокалонимизнинг 660 йиллик шонли тўйига бутун мамлакат халци цаторида зўр тайёргарлик кўрмоцда.

Амир Темур юбилеи бутунлай янги, миллий давлатчилигимиз шаклланиб, жамиятимиз тубдан ислоҳ этилаётган тарихий бир даврда ўтиши билан диццатга сазовордир (13).

* * *

Соҳибцирон юбилеи дунёнинг маданият ўчоцларидан бири — Парижда бошлангани, нуфузли халцаро ташилот ~- ЮНЕСКО бу ҳацда махсус царор

цабул цилгани ҳар бир юртдошимиз цалбида фахр ва ифтихор тужуларини ужотади, албатта. Истицлол шарофати билан маънавият булоцларининг кўзи очилди, биз бу булоцнинг зилол сувларидан баҳраманд бўла бошладик. Шўро даврида унутилган ҳадриятларимиз, номи цораланган бобокалонларимизнинг дурдона сўзларини биз оби кавсардек кўзимизга суртмоцдамиз. Уйлайманки, биз нимага эришган бўлсак, ана шу савобли ишларимиз учун Аллоҳнинг бизга инъом этган марҳаматидандир.

Амир Тему́р юбилейи муносабати билан цурилган ишоотлардан бири — Тему́р ва Темурийлар тарихи Давлат музейидир. Миллий меъморлик анъаналаридан фойдаланиб бунёд этилган мазкур бино кўзни цувонтиради. Гўзаллиши, салобати билан гуруримизга гурур цўшади. Ишооллох, бу музейни биз буюк бобомизнинг тўйи арафасида, муборак жума куни очамиз. Бу маросим миллий анъаналаримизнинг намоёиши бўлади. Унда маданиятимиз арбоблари, дин вакиллари, тарихимизни муцаддас ҳисоблаган барча кишилар иштирок этади. Эсимда, бундан уч йил бурун Тошкентнинг марказида Амир Тему́р ҳайкалини очганимизда, унинг юзида илоҳий нур зоҳир бўлгандай, у биз томонга цараб таралгандай туюлганди. Балким Имом ал-Бухорий, Баҳоуддин Наҳибанд, ат-Термизий каби муборак зотларнинг номини асрлар чангидан тозартириб, ҳурматларини жойига цўйганимиз ана шу еайритабий ҳолатнинг боиси бўлгандир. Бу билан яратганимиз бизга куч-цудрат ато этган, ҳар хил офату балолардан, ёмон кўзлардан асрагандир (14).

* * #

Амир Тему́р юбилейининг байрам цилиниши ҳақида алоҳида тўхталиб ўтмоцциман. Утган йиллар мобайнида «босцинчи» Тему́р, «вайрон цилувчи» Тему́р ҳақида ўциган ва эшитган вацтимизда неча бор ўзимизга ўзимиз: «Қандай цилиб унинг даврида она заминимизда маданият ва ицтисодиёт бу цадар равнац топган экан?», — дея савол берар эдик. Мустацилликка эришганимиздан кейингина биз буюк аждодимизнинг ҳурматини ўрнига цўя олдик. Бизнинг бу интилишларимизни Марказий Осиёдаги цўшиларимиз, маданий халцаро ҳамжамият цўллаб-цувватлади. Бу ҳол тасодифий эмас — соҳибцирон Амир Тему́р шахси унинг аждодлари бўлмиш фацат бизнинг эмас, балки минтацамиздаги барча халцларнинг, бутун маърифий инсониятнинг бойлигидир (15).

\$ \$ #

Биз ўзбекларни улуе, бунёдкор халц деб дунёга тараннум этиямиз ва аслида ҳам шундай. ЮНЕСКОнинг Париждаги царорғоҳида Амир Тему́р бобомизнинг тўйларини ўтказишдан мацсад нима эди? Комил бу инсоннинг, энг аввало, буюк давлат асосчиси, буюк бунёдкор, иждодкор шахс бўлганини, фан, маданиятга ҳомийлик цилиб, жаҳон цивилизацияси тарацциётига бециёс ҳисса цўшганини олам аҳлига билдириши эди.

Суриштириб кўрилса, Парижда ва умуман, Европада ҳам соҳибцирон бобомизнинг обрўсини тўкишига уринишлар бўлган. Буюк саркардалигини тан олган ҳолда, уни, айтишига тил ҳам бормаиди, ёвузликда айблашган. Бунга ҳеч цандай мантций асос йўцлигини исботлаб бериши қийин эмас. Инсон бир пайтнинг ўзида ҳам бунёдкор, ҳам ёвуз бўлиши мумкин эмас. Не-не мадрасаю масжидлар, олий қошоналарни цурган, не-не олиму фузалоларнинг бошини силаган, Куръони каримни ёд билган инсон ёвуз бўлмаиди. Қонхўр одам «Куч — адолатда» дейиши мумкинми?! (16).

*

Баъзи тарихчилар бизни Чингизхоннинг авлоди, ҳатто^ Амир Тему́рда ҳам Чингиз цони бор, у мўгул цавмидан, демоцчи бўлади. Уйлаб кўрайлик, Амир Тему́р бобомиз цайси миллатга мансуб?

Яна совет даври китобларида Амир Тему́р аскарлари Москва атрофларига етиб боргани хусусида «мўгул-татар цўшинлари Москвани цамал цилдилар», деб ёзишган. Х,олбуки, Соҳибцироннинг аскарлари Тўхтамишхонни тор-мор цилиб, Русияни мўгул истилосидан озод этганидан кейингина Москва атрофида пайдо бўлган. Афсуски, бу ҳақицат Россия матбуотида 1995 йилдагина ёзилди.

Бизнинг тарихчиларимизнинг заифлиги шу даражадаки, шу пайтгача биронтаси чициб, йўц, тарихий ҳақиқат бундай, деб айтмаган. Йўцса, Амир Темур цаёидаю, мўғулар цаёида! К,ани бу ерда фидойилик, ватанпарварлик? К,ани миллий гурур, миллий ифтихор?!

Демоциманки, ҳар бир халқ ўз тарихини ҳар хил таъсир ва таъжовулардан асраши керак. Бепарво бўлсангиз турли сохта ҳомийлар, кучлар борки, улар тарихни бузиб кўрсатадиган китобларни чицараверади. Ҳатто, чет элда ҳам чицариши мумкин.

Дунёда дўст бор экан, еанимлар ҳам бўлади. Биргина мисол. Биз 1996 йили соҳибцирон Амир Темур бобомизнинг 660 йиллик тўйини ўтказдик. Шуни ҳам турлича талцин циловчилар бўлди.

Авваламбор, биз бирор аждодимизнинг тўйини ўтказсак, бунга унинг миллатимиз равнаци учун цилаган ишлари, тарихимизда тутган ўрни сабаб бўлади. Шу нуцтаи назардан ёндашсак, Амир Темур ким эди? У, биринчи навбатда улуг бунёдкор шахс эди. Самарцанддаги обидаларни, Шаҳрисабздаги ёдгорликларни ким цурди? Туркистондаги Яссавий мацбарасини ким тиклади? Амир Темур ва унинг авлодлари замонида Афғонистон, Эрон, Хиндистон ҳудудларида амалга оширилган ободончилик, меъморлик ишларини айтмайсизми? Ким «Куч — адолатдадир» деган оламушул, теран ҳикматни ўз фаолиятига асосий тамойил цициб олди?

Яцин-яцингача давлат бошицаруви санъати ҳақида сўз кетса, кўпчилик гапни ё марксци-ленинчиларнинг давлат ҳақидаги сохта назарияси, ё бўлмаса XVI асрда яшаган Макиавелли царишларидан бошларди. Кўйиб берсангиз, бу эски одатни бугун ҳам давом эттиришади. Давлат, салтанат, жамият бошицарувига оид мумтоз асар — «Темур тузуклари»ни ёзган ким? Умуман, кишилик тарихида ана шундай йўналишида асар битиб цолдирган бошица ҳукмдор борми ўзи? (17).

* * *

Бу кўҳна заминнинг буюк ўтонлари ҳақида узоц гапириши мумкин, лекин улар орасида бир зот борки, у халцимиз даҳосининг тимсоли, маънавий цудратимиз рамзидир.

Бу зот мана шу заминда таваллуд топган, шу заминда униб-ўсган, камолга етган соҳибцирон Амир Темур ҳазратларидир.

Тарихда машҳур шахслар кўп ўтган, лекин... дунёнинг цайси ерида, цайси замонда Амир Темур бобомиздек буюк саркарда, буюк давлат арбоби, илмфан ва маънавият ҳомийси бўлган?

Бу улуг зотнинг халцимиз тарихидаги ўлмас хизматларини цадрлаб, уни вояга етказган заминга ҳурмат-эҳтиромимизнинг ифодаси сифатида Шаҳрисабз шаҳри Амир Темур ордени билан мукофотланди. Бу ерда соҳибцироннинг муаззам ҳайкали ўрнатилгани ана шу эҳтиромнинг яна бир тимсолидир, десам хато бўлмайди (18).

* * *

Кўп асрлик тарихимиз шундан далолат берадики, энг мураккаб даврларда ҳам халцимизнинг мушкул синовлардан ўтиши, ҳаётнинг турли тўфон ва бўронларига мардона бардош бериб, цадди-цоматини тик тутиб яшашига катта мадад бахш этадиган куч — юксак маънавият ва адолатга интилиши туйғуси бўлган.

Бамисоли цушининг парвози учун цўш цанот цанчалик зарур бўлса, инсониятнинг ҳаёти ва тарациёти учун мана шу икки буюк тамойил ҳамшиша таянч ва суянч бўлиб келади.

Буюк аждодларимизнинг ҳаёт йўлини, илмий меросини ўрганар эканмиз, ана шу ҳақиқат улар фаолиятининг бош мезони бўлиб келганига ишонч ҳосил циламиз.

Шубҳа йўцки, «Куч — адолатдадир» деган гояни ўз ҳаётининг мазмуни деб билган Амир Темур бобомиздек улуг аждодларимизнинг камол топшишида ҳам «Хидоя» сингари цомусий асарларнинг таъсири ва аҳамияти бециёс бўлган.

Шу маънода, бизнинг адолатли жамият барпо этиши йўлида амалга ошираётган ишларимиз чуцур тарихий илдицларга эга, десак, янглишмаган бўламиз (19).

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
Ф А Р М О Н И**

***1996 йилни «Амир Темур йили» деб эълон қилиш
тўғрисида***

Буюк давлат арбоби Амир Темур туғилган куннинг 660 йиллиги муносабати билан мамлакатимиз жамоатчилигидан тушаётган кўплаб таклифларни инобатга олиб, унинг давлатчиликни барпо этишдаги, фан, таълим ва маданият тараққиётидаги улкан ҳиссасини назарда тутиб, ЮНЕСКО Бош конференциясининг 1996 йилда Амир Темурнинг 660 йиллиги жаҳон жамоатчилиги томонидан кенг нишонланиши тўғрисидаги қарорига эътиборан халқаро ва республика миқёсида тадбирлар ўтказилаётганлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон фуқароларининг, ёш авлоднинг миллий ифтихор ва ватанпарварлик туйғуларини янада ривожлантириш мақсадида

1996 йил «Амир Темур йили» деб эълон қилинсин.

**Ўзбекистон Республикаси Президенти
И.КАРИМОВ**

*Тошкент шаҳри
1995 йил 26 декабрь*



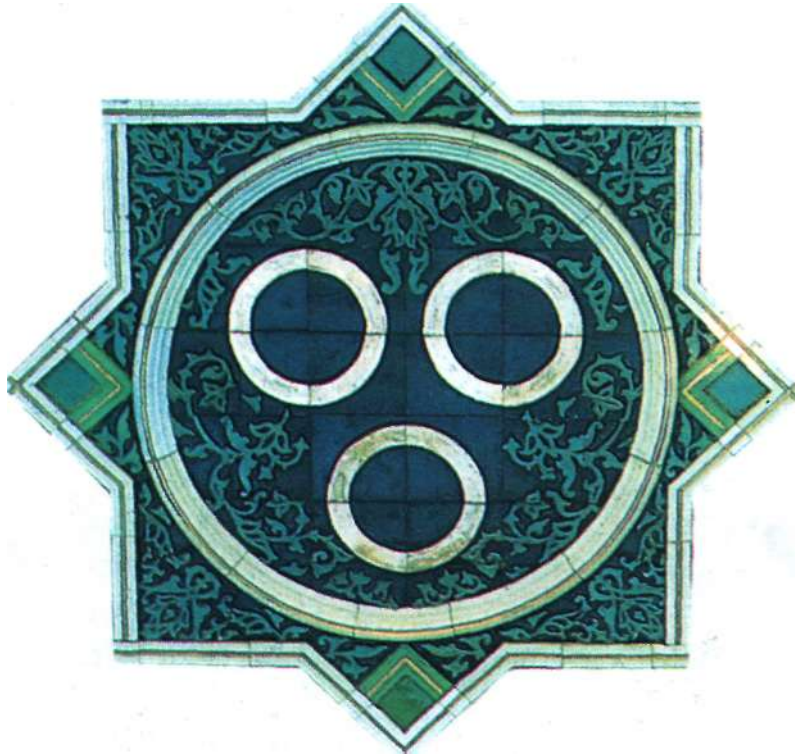
Ўзбекистон Республикасининг
«АМИР ТЕМУР»
ордени



«Амир Темур» ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлатчиликни мустахкамлашдаги улкан хизматлари, меъморчиликни, илм-фан, адабиёт ва санъатни, шу жумладан харбий махоратни ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссалари учун мукофотландилар. «Амир Темур» ордени билан давлатлараро ҳамкорликни, тинчликни ҳамда халқлар ўртасида дўстликни мустахкамлаш ишига алоҳида ҳисса қўшганлик учун ҳам тақдирландилар.

«Амир Темур» ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин.

«Амир Темур» орденини таъсис этиш ҳақида
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
Қабул қилган ва Ўзбекистон Республикаси
Президенти **И.А.КАРИМОВ**
1996 йил 26 апрелда имзолаган
Ўзбекистон Республикаси Қонунидан.



Амир Темур ва Темурийлар даврида илм-фан, маориф ва маданиятнинг юксак даражадаги тараққиётини ҳаққоний акс эттириш ва кенг тарғиб қилиш, чуқур инсонпарварлик руҳи билан суюрилган тарихий ютуқларимиз ва анъаналаримиз асосида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси

қ а р о р қ и л а д и :

1. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини ўтказиш бўйича тузилган ташкилий қўмита, Тошкент шаҳар ҳокимлиги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳамда ижодий уюшмалар ва кенг жамоатчиликнинг таклифлари асосида:

Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тизимида Темурийлар тарихи Давлат музейи ташкил этилсин;

музей учун махсус бино Тошкент шаҳрининг Амир Темур хиёбонида барпо этилсин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг
Темурийлар тарихи Давлат музейини ташкил этиш тўғрисида
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Раиси
И.А.КАРИМОВ

1996 йил 14 мартда имзолаган Қароридан.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИНИНГ
ФАРМОЙИШИ**

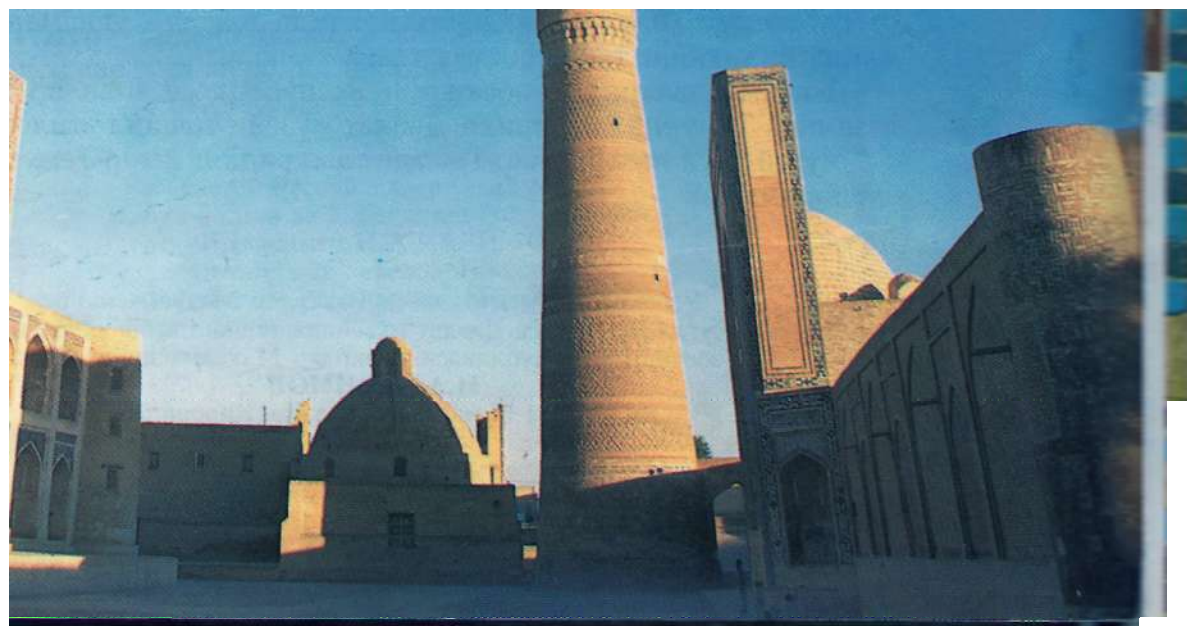
Буюк давлат арбоби ва саркарда Амир Темури таваллудининг 665 йиллигини нишонлаш, маънавий кадрларимизни келгуси авлодларга етказишни таъминлаш ҳамда уни кенг тарғиб қилиш мақсадида:

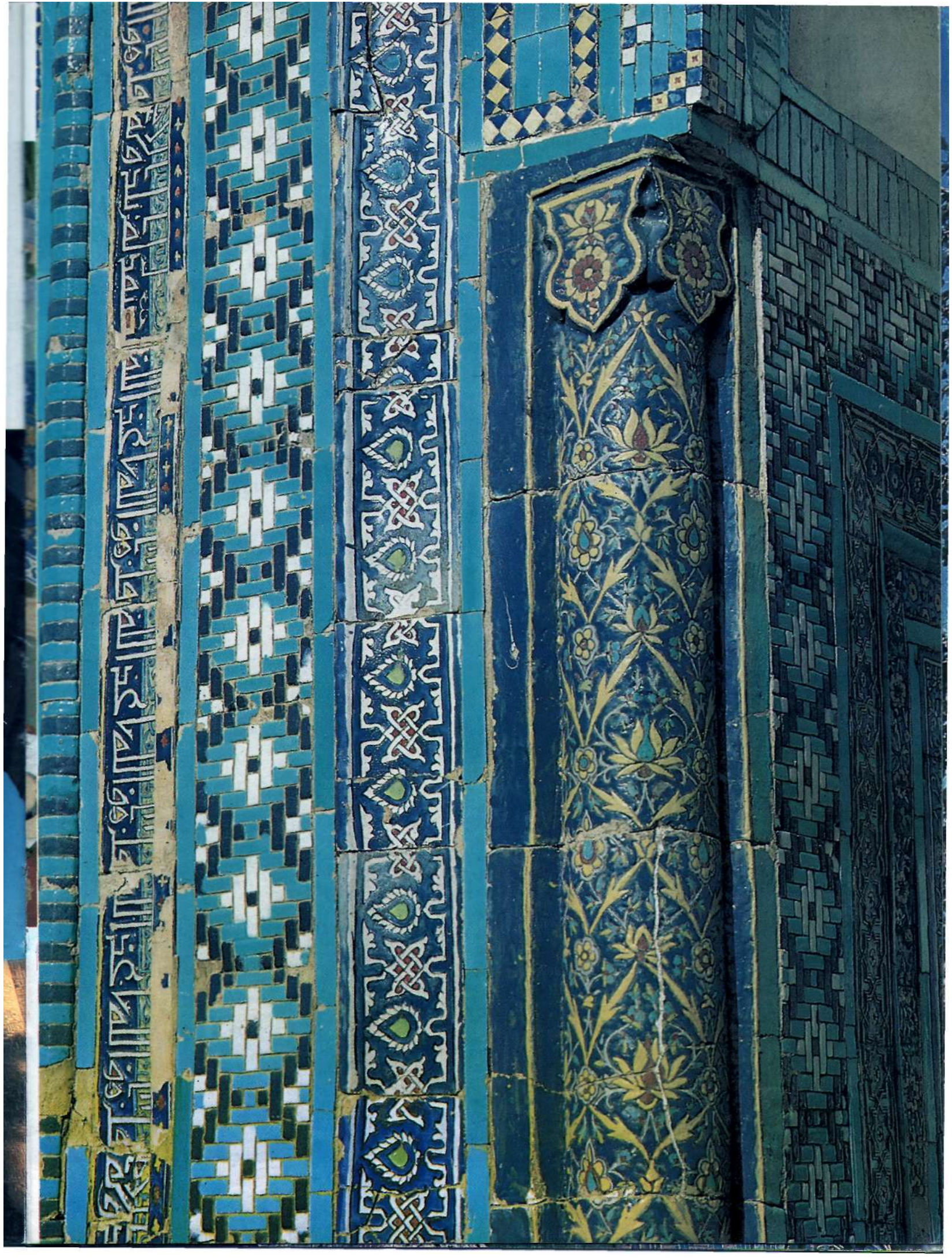
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Темурийлар тарихи Давлат музейи қошида «Амир Темури жаҳон тарихида» номли илмий-оммабоп китобнинг иккинчи тўла нашрини яратиш ҳақидаги таклифи маъқуллансин.

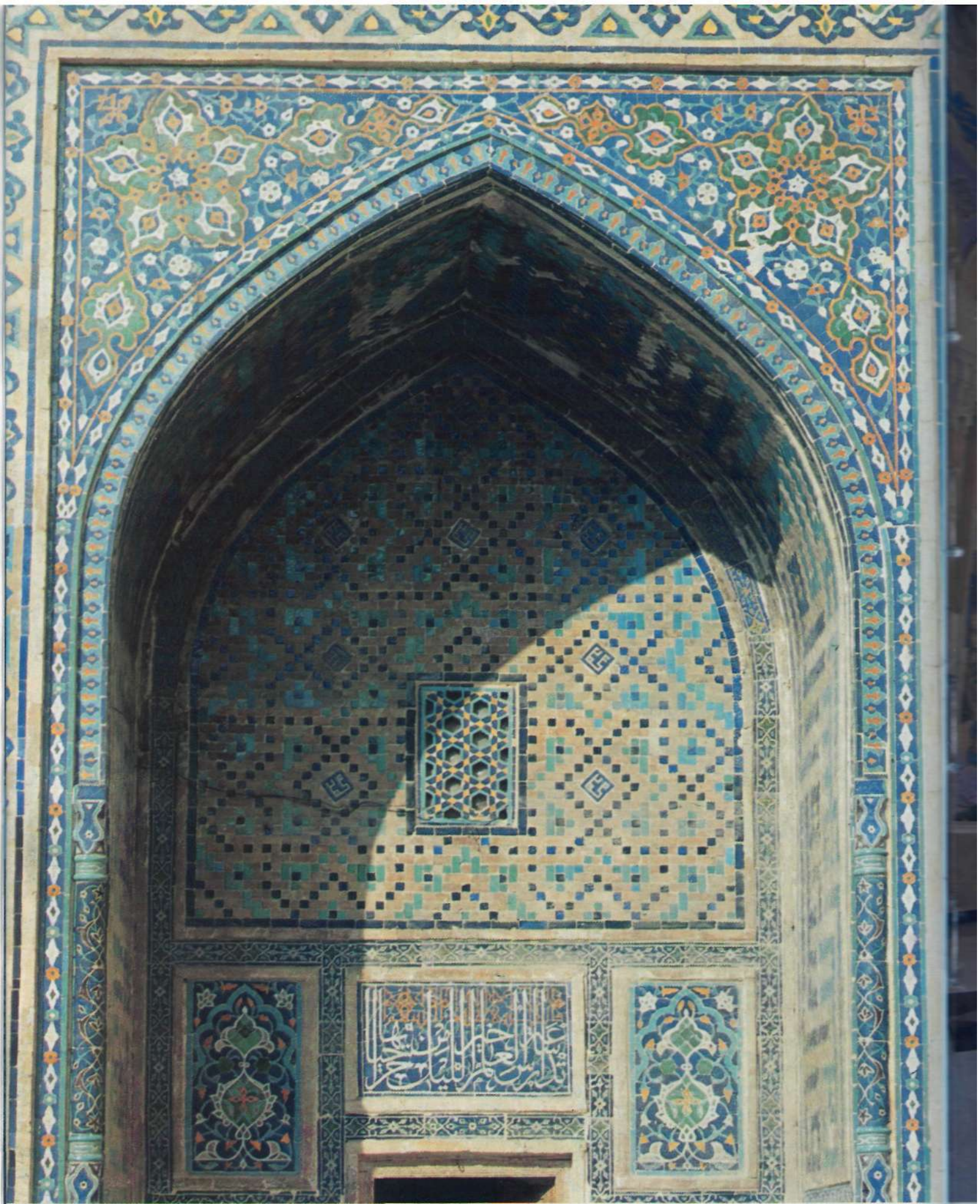
*Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг
Фармойишидан. 1998 йил 25 август*

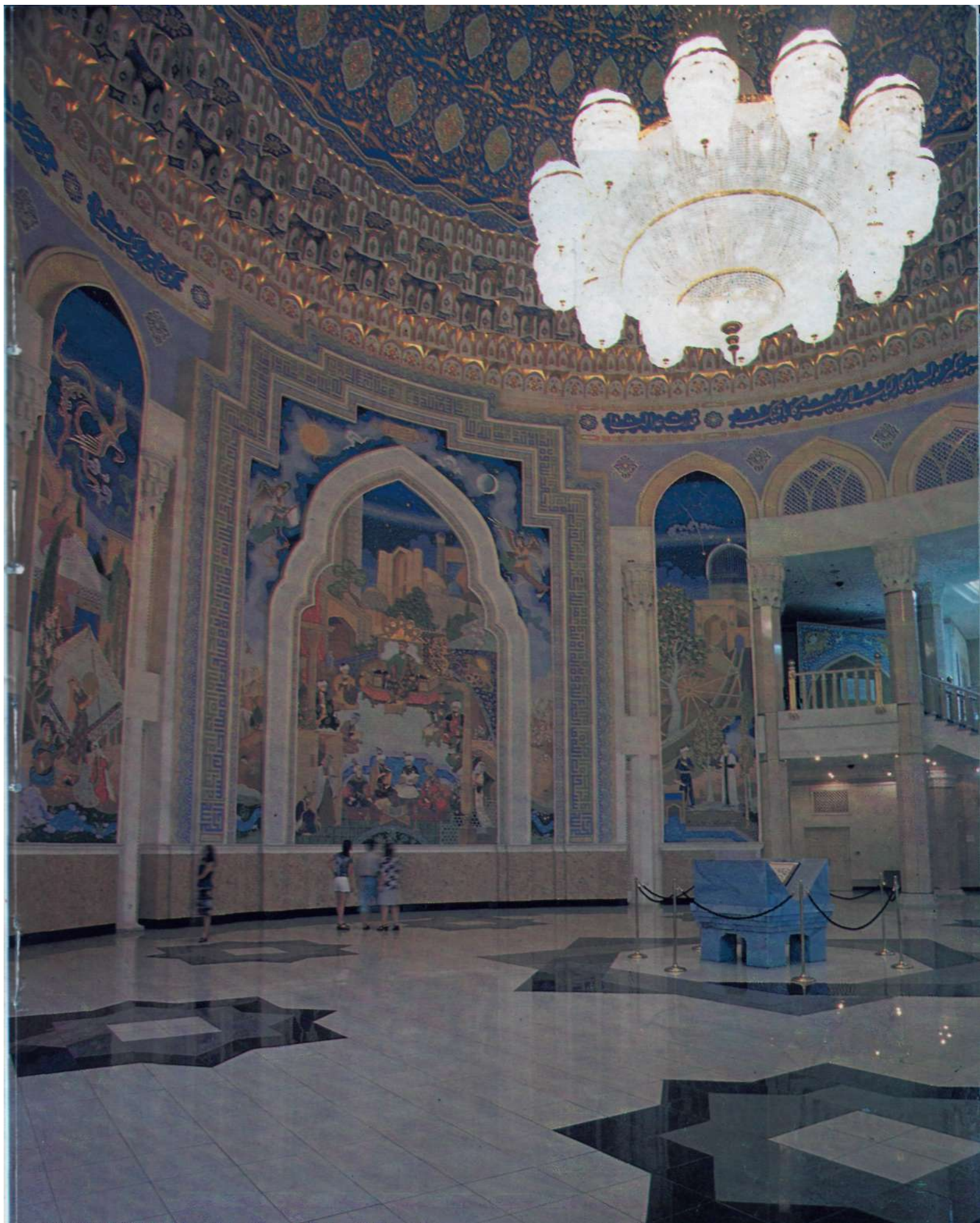


ША













**АМИР ТЕМУР
ВА ТЕМУРИЙЛАР**

¥•

Марказий Осиёдаги қадимий давлатлар

Ж
^ Т К Ж ^
Н Г I
^ АУШЖЧ
Я ^ О ИЗЙ ^

Марказий Осиёнинг Амударё, Сирдарё ва уларнинг ирмоқлари обихаёт бахш этадиган қисми Амир Темур давлатининг ўзагини ташкил қилган. Бу ҳудуднинг Самарқанд ва Бухорони ўз ичига олган марказий қисми тарихан Суғд номини олган, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шимолий қисми — Хоразм, жанубий қисми — Бахтар (Бақтрия), шарқий қисми — Шош ва Фарғона дея ном олган.

Аксарият тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу ерларда йирик аҳоли жамоаларининг шаклланиши милоддан аввалги (бундан буён — м.а.) III минг йиллик бошларидан м.а. II ва I минг йилликлар чегарасига тўғри келади. Ўша даврда сак-массагетлар юртининг «Қатта Хоразм» дея аталган йирик давлат бирлашмаси юзага келиб, у Марв билан Ҳирот вилоятларини ҳам ўз ичига олган, деб ҳисоблашади тадқиқотчилар (1). Тахминан ўша вақтларда бу ўлканинг жануби-шарқидagi қабилалар Суғд ва Помиролди вилоятларини ўз ичига олган қадимги Бахтар подшолигига бирлашган (2).

Бироқ сўнги пайтларда бу ҳудуддаги давлат бирлашмалари милоддан аввалги 700 йиллар атрофида шаклланган, деган фикрлар пайдо бўлди (3). Бу ер аҳолиси ҳаётига оид илк ёзма хабарлар м.а. 640 йилларга тўғри келади. Осурия ёзма манбаларида бу санада Амударёнинг сўл соҳилида кўчманчилик қилиб юрган сакларга оид хабар келтирилади (4).

Ўша даврларда ва ундан анча кейин ҳам Марказий Осиё аҳолиси воҳалардаги ўтроқ дехқонлар ва кўчманчи чорвадорлардан иборат бўлган.

Тахминан ўша даврларда Марказий Осиёдан жануби-ғарбда, қўшни Эрон ху-

дида ҳам давлатнинг шаклланиш жараёни кечган. Эроний тилларда сўзлашувчи қабилаларнинг ўзаро яқинлашуви натижасида м.а. VII асрнинг биринчи чорагида Эроннинг ғарбида Модой (Мидия) подшолиги юзага келди. Бу давлат юксак кудратга эришган даврда, яъни м.а. VI аср бошида унинг шарқий ҳудудлари Марказий Осиёнинг ғарбий сарҳадларига, Амударёнинг сўл соҳилига туташди. Ўша даврда Эроннинг марказий, шарқий ва жанубий қисмларида яшаган эроний тилда сўзлашувчи қабилалар ҳам модойлиларга тобеъ бўлиб қолганди.

М.а. 558 йили Эрон жанубидаги Форс вилоятида Аҳоманийлар сулоласидан Куруш (м.а. 558 — 529 йиллар) подшоҳликка кўтарилди.

М.а. 552 йили у энг сўнги Модой подшоҳи Астиагга қарши қўзғолон кўтарди ва уч йиллик курашдан кейин уни тахдан туширди (5).

М.а. 550 йили Куруш Аҳоманийлар салтанатини мустақилликка эриштирганидан сўнг босқинчилик юришлари билан шарққа интилди. Тез орада у Марказий Осиёдаги Партав, Гиркания, Заранжия, Марғиёна, Хоразм, Суғд, Бахтар, Харайва, Гедрусия, саклар ўлкаси Саттагидия, Харахушия ва Кандаҳара ҳудудларини босиб олди.

М.а. 539 йилдан сўнг Куруш асосан сомиий халқлар яшаган ўлкаларни забт этишга киришди. Бобил, Сурия ва Фаластинни забт этиб, сўнг Миср тарафга йўл олади. Бироқ у Марказий Осиёнинг шимолида сак-массагет қабилалари қўзғолон кўтарганини эшитиб, қўзғолонни бос-тиришга отланади. Бу жангларда Куруш икки марта енгди ва м.а. 530 йили шундай жангларнинг бирида ҳалок бўлди (6).

Чамаси, Марказий Осиё давлатлари кейинчалик форслар устидан қозонган ғалабаларидан фойдалана олмаганлар, чунки ёзма манбаларнинг маълумот бериши-

ча, бу худуднинг Партав, Марғиёна, Бахтар, Хоразм ва Суғд каби қисмлари қарийб икки аср мобайнида Ахоманийлар салтанати таркибида бўлган (7). Марказий Осиё халқлари Ахоманийлар давлати таркибига кирганидан сўнг шу давлатдаги бобилликлар, сурёнийлар, мисрликлар, кавказликлар, кичик осиеликлар ва бошқа халқлар билан маданий мулоқотда бўлиб, бошқа халқлар каби улар ҳам Ахоманийлар давлатининг иқтисодиёти, маданияти ва ҳарбий қудратига ўз хиссаларини қўшдилар.

Узвий мулоқотлар асосан маданият, дин соҳасида бўлган. Бу мулоқотлар Марказий Осиё халқларининг маънавий-маданий ҳаётида муайян из қолдирди.

Ахоманийлар Марказий Осиёни тўлиқ бўйсундира олмадилар. Хоразм м.а. IV аср бошларидаёқ мустақилликка эришди. Бироқ бу вақтга келиб ғарбда юнон-македон бирлашмасидан иборат кучли душман пайдо бўлди. Қолаверса, Ахоманийлар салтанати милоддан аввалги IV аср ўрталарида бўлиб ўтган тахт учун кураш ва халқ кўзғолонлари натижасида ҳарбий жиҳатдан ҳам, иқтисодий жиҳатдан ҳам анча заифлашиб қолган эди.

Худди шу даврда Македония подшоҳи Филипп II 359—336 йилларда юнонлар давлатида бирлаштириш учун кураш олиб боради ва Африка билан Спартани бўйсундиради, натижада унинг давлати кучаяди. Юнонистон ва Македонияни батамом бирлаштирганидан сўнг м.а. 337 йили Эронга қарши уруш бошлади. Кейинги йили у Кичик Осиёда форслар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Тахтга унинг йигирма яшар ўғли Искандар (Александр) ўтиради: у Буюк Александр, Шарқда эса Искандар Зулқарнайн номлари билан тарихга кирган.

Отасидан ҳам шафқатсизроқ бўлган Искандар ички ва ташқи душманлар билан кескин кураш олиб борди. Юнонистондаги кўзғолонни тезда бостириб, форсларга қарши уруш бошлади. Граник дарёси бўйида (м.а. 334 йил майда), Исса шаҳрида (м.а. 333 йил кузида) ва Гавгамелда (м.а. 331 йил октябрида) эришган катъий ғалабаларидан сўнг Искандар Ахоманийлар мамлакатининг ғарби, маркази ва жануби-ғарбинини қўлга киритиб, шарқ томон юрди. Эроннинг энг сўнгги Ахоманий шаҳаншоҳи Доро III м.а. 331 йили ўзининг яқин кишилари томонидан уюштирилган фитна натижасида ўлдирилди.

М.а. 330 йилдаёқ Искандар Бесс бошчилигидаги форс аскарларининг қолган-қутганларини таъқиб этиб, Амударёнинг ўнг соҳилига ўтди (8). Шу пайт кураш майдонига зулмга қарши халқ ҳаракатига бошчилик қилган ёш суғд лашкарбошиси

Спитамен чиқиб, м.а. 329—327 йилларда хорижий босқинчиларга қарши қахрамонона курашди. Самарканд, Навтак, Киропол (Хўжанд) ва Балхнинг ўтроқ аҳолиси билан бирга Сирдарё шарқидаги кўчманчилар ҳам македонияликларга қарши курашда иштирок этдилар (9). Спитамен озодлик учун курашда қахрамонларча ҳалок бўлди. Искандар катта кон тўкиш эвазига халқ кўзғолонини вақтинча бостиришга муваффақ бўлди.

Искандар м. а. 336 йилдан 324 йилгача бўлган қисқа муддат ичида Сирдарё ва Ҳинд дарёлари бўйидан то Адриатика денгизи ва Ливиягача бўлган худудни ўз ичига олган улкан салтанатни барпо қилди.

Шуниси диққатга сазоворки, Хоразм Искандар давлати таркибига кирмаган. Ҳолбуки, Искандар м. а. 329—328 йил кишида Балхда қишлоғанида хоразмлик Фарасман ўз кўшинлари билан унинг ҳузурига келиб, Кавказдаги қолхлар ва амазонларга қарши иттифок таклиф қилган эди. Искандар хоразмликнинг бу маслаҳатидан кейинчалик фойдаланажагини айтиб, унга кетишга ижозат беради (10). Хоразмлик Фарасманнинг иттифок ҳақидаги таклифи амалга ошган ёки ошмагани тарихда маълум эмас. Лекин шуниси ажабланарлики, м. а. III—II асрларда Колхиданинг (Ғарбий) бир неча подшоҳи Фарасман номи билан аталган.

Шунингдек, Фарғона водийси Искандар давлати таркибига кирганлиги ҳақида ҳам маълумот йўқ.

М. а. 323 йилда Искандар вафот этганидан сўнг унинг лашкарбошилари ва сафдошлари орасида салтанат учун кураш бошланди. Бу кураш натижасида 312 йили Бобилда Искандарнинг яқин дўсти ва истеъдодли лашкарбошиси Салавк Никатор тахтга ўтирди. У аста-секин Сирдарё ва Синд дарёси бўйларига ўз таъсирини ўтказиб борди. Шу тариқа Салавкийлар салтанати шаклланди, 64 йилгача ҳукм сурди, ammo Марказий Осиёнинг икки улуғ дарёси оралиғи бу салтанат таркибига м. а. III аср ўртасигача кирмади.

М. а. 250 йилга яқин Салавкийлар салтанатининг шарқида, Марказий Осиё худудида иккита мустақил давлат: Аршакийлар сулоласи бошқарган ва пойтахти Ниса (ҳозирги Ашхобод) бўлган Партав (Парфия) давлати, пойтахти Бахтар (Балх) бўлган Юнон-Бахтар (Грек-Бактрия) подшолиги шаклланди.

Юнон-Бахтар подшолиги юксак ривожланган даврда ҳозирги Ўзбекистон (Хоразм ва Фарғонадан ташқари), Тожикистон, Афғонистон ва Покистон ерларини ўз тасарруфига олган. Маданият нуқтаи назаридан Юнон-Бахтар подшолиги но-



дир ходиса бўлиб, унда юнон ёзуви ва тили тарқалган эди (11).

М. а. II аср ўрталарида Юнон-Бахтар давлати шарқдан келган кўчманчи қабилалар зарбасидан қулади. Бу — қабилалар иттифоқи бўлиб, унга юежилардан ташқари усунлар, тахарлар ва сакарауклар ҳам кирган (12). Этник жиҳатдан мазкур қабилалар таркибида турк, мўғул тилларида, эроний тилларда сўзлашувчилар билан бирга, эхтимол, финн-угор тиллари вакиллари ҳам бўлган.

Марказий Осиёнинг қадимги тарихида Кангха давлати муҳим ўрин тутди. Бу давлат м. а. II—I асрларда ҳукм сурган бўлиб, Кеш вилоятини ҳам ўз ичига олган. Хитой манбаларида бу давлатнинг номи Кангюй деб аталган. «Авесто»да ва қадимги ҳинд достони «Маҳобҳорат»да Марказий Осиёда яшаган «қанка» элати эслатишган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Турон шоҳи Афросиёбнинг қалъаси Кангдеш тилга олинган. Бу манбаларнинг ҳаммасида у давлат Амударёдан шимолда жойлашганлиги таъкидланган.

Кангюй давлати кушонлар давридан аввал ҳукм сурган. Аммо «қанг» «қанг» номи билан Сирдарёнинг қуйи оқимида ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлган. Сирдарёнинг қуйи оқими ва Орол бўйларида кўчманчилик қилган ўғуз, кипчоқ, қанғли қабилаларининг номи ўша қанғларга бориб тақалади.

М. а. I аср ўрталарида кушонлар Бахтарзаминда ўз ҳокимиятини ўрнатдилар. Сўнг улар ҳудудларни босиб олишга қирғиб, Шимоли-ғарбий Ҳиндистон, Суғд ва Шошни қўшиб олдилар ва Шарқий Туркистонга ўз таъсирларини ўтказдилар (13).

IV—V асрлар оралиғида сосонийлар, хионитлар ва эфталитларнинг зарбаларидан Кушонлар давлати қулади. Лекин бу давлат Марказий Осиё халқлари маданияти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кушонлар даврида Марказий Осиё, Хитой ва Узоқ Шарқда будда дини ва ҳинд маданиятининг бошқа жиҳатлари тарқалди.

Марказий Осиёда кушонлардан кейин ҳам қабил ва сулолаларнинг алмашилиши давом этди. 467—470 йиллар орасида бу ерда эфталитлар пайдо бўлдилар ва улар бундан аввал кушонларни енгган хионитларни яқсон қилдилар.

Эфталитлар тез орада қудратли давлат ташкил қилдилар ва VI аср бошларида Шарқий Туркистонни ҳамда Шимолий Ҳиндистонни забт этдилар. Ундан биров аввал, V асрнинг охириги ўн йилликларида эфталитлар Эрон сосонийларини бир неча марта оғир мағлубиятга учратдилар ва уларни ҳар йили ўлпон тўлашга мажбур қилдилар (14).

Эфталитлар туркийзабон хуннларнинг қолдиқлари бўлиб (15), ўз ёзувлари бўлганлиги билан Марказий Осиё маданиятида чуқур из қолдирдилар.

VI аср ўрталарида Марказий Осиёнинг ғарбига шарқ томондан туркийлар келди. Улар тез орада эфталитларнинг Марказий Осиёдаги ерларини босиб олиб, ғарбда Крим яримороллигача етиб бордилар. Шу тариқа Тинч океандан Қора денгизгача бўлган улкан ҳудудда буюқ салтанат — Туркий хоқонлик юзага келди (16).

Улар Сосоний Эронининг Шарқий Хуросондаги ерларининг бир қисмини, Ҳирот атрофларини ва Сеистонни ўз мулкларига қўшиб олдилар (17). Шундан сўнг форлар тилида «Туркистон» («Туркийлар мамлақати») деган янги ном пайдо бўлиб, Эрондан шимолдаги Туркий хоқонликка қаршли ерлар шу ном билан атала бошлади.

VII аср охирига келиб, Туркий хоқонликнинг ҳарбий қудрати сусайди ва 670 йилда у икки қисмга: Ғарбий туркий хоқонлик ва Шарқий туркий хоқонликка ажралди.

Туркий хоқонлик даврида Марказий Осиёнинг деярли ҳамма ерида туркийлашиш жараёни бошланади (18). Бу жараёнда асосан суғдлар, қадимги хоразмликлар ва бахтарлар иштирок этади.

VII асрнинг иккинчи чорағида араб қўшинлари ғарб, шарқ ва шимолга йўл оладилар ва 651 йили Сосоний Эронини босиб оладилар. 651—652 йиллари араб қўшинлари Амударё соҳилига етиб келди (19). Бироқ улар бир неча йилгача дарёдан ўтишга журъат этолмайдилар, ниҳоят 674 йил Ромитан ва Пойкандга юриш қиладилар (20).

Арабларнинг Мовароуннаҳр ва Хоразмга қилган илк юришлари асосан талончилик мақсадида бўлган эди. Мовароуннаҳрни бутунлай босиб олиш учун ҳарбий юришлар 705 йили Қутайба ибн Муслим Хуросон волийси этиб тайинланганидан кейин бошланди.

Қутайба аниқ мақсадни кўзлаб Иккидарё (Амударё ва Сирдарё) оралиғидаги шаҳар ва кишлокларни ғарб ва жануб томондан босиб ола бошлайди. Табарийнинг айтишича, 706 йили Пойкандга қилинган юришда араблар қўлига шунча кўп бойлик тушгандики, «бунақа мол Хуросонда ҳеч вақт қўлга киритилмаган эди».

Шундай қилиб, Қутайба Пойкандга қўлга киритган катта бойлик эвазига Суғднинг бошқа ерларини ҳам босиб ола бошлади.

Мовароуннаҳрнинг жангари халқи Қутайбанинг ҳар бир юриншдан кейин яна кўзғолон кўтарар ва босқинчиларга катта талафот етказар эди. Биргина Бухоронинг

(Подшоҳ) ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни раият подшосининг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч ким бунга аралашолмайди, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб бировнинг гапига ва ишига зрғашмасин. Гарчи яқин сўзни ҳаммадан эшитиш зарур бўлса ҳам, лекин сўзда, ишда бошқалар салтанат ишларида подшоҳга шерик ёхуд устун бўлмасликлари керак.

Темур ғузуклари

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ўзига Кутайба бир неча марта юриш қилди.

Кутайба ибн Муслим шиддатли ва қирғинли жанглар натижаси ўлароқ VIII асрда Мовароуннаҳр ва Хоразмда араблар ҳукмронлигини ўрнатишга муяссар бўлди. Кутайбанинг кўп йиллик қирғин жанглари Суғд ва Хоразмнинг бой илмий ва маданий мероси учун оғир фалокат бўлди. Кутайба Хоразмда олиб борган жанглари оқибати ҳақида Абу Райхон Беруний шундай ёзган: «Кутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин, ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди». Беруний «Кутайба ибн Муслим ал-Боҳилий хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини қўйдиргани сабабли улар саводсиз қолиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлиб қолганликларини» алоҳида таъкидлаб ўтади (21).

Кутайба барча зўравонликлари билан ҳам Хуросон, Суғд, Хоразм ва Фарғона аҳолисининг руҳини синдира олмади. Мамлакатнинг турли тарафларида истилочиларга қарши чиқишлар ва кўзғолонлар бўлиб турди. Шу боис улар Искандар қўллаган тadbир бўйича маҳаллий зодагонларни ишга сола бошладилар. Улардан бири — ал-Маъмуннинг 813 йилда халифалик тахтига ўтиришига сабаб бўлган лашкарбоши Тохир ибн Хусайн 821 йили халифаликнинг шарқий ерлари ноиби этиб тайинланади.

Тохир 822 йилдаёқ халифалик номини жума намозидаги хутбадан чиқаради. Бу эса Бағдоддан ажралиш билан баробар эди. Лекин халифа ал-Маъмун бунга аҳамият бермади. Хуросон ва халифалик шарқидаги бошқа ерлар шу тариқа мустақилликка эришди. Шундай бўлса ҳам, анъанага кўра яна анча вақтгача Хуросон ноиби халифа томонидан тасдиқланиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, халифалик даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон заминларида дунё фанининг улкан сиймолари: Муҳаммад ал-Хоразмий, Абул Аббос ал-Жавҳарий, Ибн Турк ал-Хутталий, Аҳмад ал-Марвазий, Холид ал-Марварудий каби буюк олимлари етишиб чиқдилар.

Сомонийлар сулоласи аввалги Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳукм суриб, Тоҳирийларга нисбатан мустақилроқ бўлди. Сулола асосчиси Сомонхудо Балх яқинидан келиб чиққан (22). Унинг набиралари Нух, Аҳмад, Яхё ва Илёслар халифа

ал-Маъмунга хизмат қилишган. Яхши хизматлари учун улар халифадан иктаъ олганлар: Нухга — Самарқанд, Аҳмадга — Фарғона, Яхёга — Шош ва Илёсга Ҳирот теккан. Ака-укалар Мовароуннаҳрда мустақам ўрнашиб олдилар. Улар орасида шижоатлироқ бўлган Аҳмад аста-секин кучая бориб, биродарларига тегишли ерларда ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатди. 864 йили Аҳмад вафот этганидан сўнг ўғли Наср унинг вориси бўлди. Халифа ал-Муътаמיד 875 йили уни тан олди ва ўлкани бошқариш ҳақида унга ёрлик берди. Унинг укаси Исмоил ибн Аҳмад Сомоний (892 — 907) даврида Сомонийлар давлати юксак кудратга эришди ва Ғарбий Эрондан Еттисувгача чўзилган салтанатга айланди.

X асрнинг охириги ўн йиллигида Қашқардан то Исфижобгача (Сайрамгача) бўлган ораликда туркий Қорахонийлар давлати шаклланди. Бу давлат қарлук, чигил, арғу ва яғмо каби туркий элатларнинг сиёсий бирикмаси эди.

Туркийларнинг бир қисми ўтроқ ва бир қисми кўчманчи эди. Сусайиб бораётган Сомонийлар давлатининг амирлари Қорахонийлар билан тез-тез чегара тўқнашувлари қилиб турардилар. Илк пайтларда Қорахонийлар Сомонийларга нисбатан мудофаа сиёсатини олиб борар эдилар. Бирок Қорахоний ҳукмдор Сотук Бугрохон 992 йили тўсатдан ҳужум қилиб, Сомонийларнинг пойтахти Бухорони забт этди. Лекин бетоблиги туфайли у тез орада Бухорони ташлаб, Самарқандга кетишга мажбур бўлди. У ерда ҳам узоқ турмай, Қашқарга қайтди ва йўлда вафот этди. Бугрохоннинг ўрнига ўтирган Қорахонийларнинг шижоатли хони Наср Сомонийларга қарши жиддий ҳаракат олиб борди ва 999 йили Бухорога ғолиб сифатида кириб келди.

1005 йилгача сўнгги Сомонийлар Қорахонийларни Бухородан хайдашга уриндилар, лекин шу йили охириги сомоний амир Мунтасир ўлдирилганидан сўнг Сомонийлар ҳукмронлиги тугади.

Қорахонийларнинг илк пойтахти Исикқўлдан ғарброкдаги Болосоғун эди, кейин у Ўзгандга кўчди. Лекин Қашқар уларнинг маънавий пойтахти бўлиб қолаверди.

Қорахонийлар давлатининг равнақи XI асрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Ўша даврда туркий ёзув ва адабиётнинг буюк намуналари — Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг»и ва Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк»и юзага келди.

Шош, Фарғона вилоятлари ва Сурхондарё, Қашқадарё воҳалари аҳолисининг туркийлашиши Қорахонийлар даврида асосан тугалланган эди.

Қорахонийлар давлати то XI аср охиригача ҳукм сурди. XII аср бошида у аста-



Амир Темур Марказий Осиё ўтмиши тарқиётининг барча сиёсий, иқтисодий ва маданий меросини ўзида гавдалаитирди. У X ва XI асрларда фалсафа, тиббиёт, астрономия, география, тарих ва адабиёт соҳаларида араб ва форс тилларида ажойиб асарлар яратилган юртда ўсиб, улгайган. Ана шу асарлар кейинчалик Европа Уйғонши даврини рағбатлантирди ва кўп асрлар олдиндан Европа фани заҳирасини таъминлади... Амир Темурнинг тарих саҳнасига келиши тасодиф эмас, зеро, у ўз даврининг энг иқтидорли вакили эди.

Хильда Ҳукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



секин аввал Салжукийларга, сўнг Хоразмшоҳлар ва Қорахитойларга тобеъ бўлиб қолди. Қорахонийлар сулоласи XIII аср бошида Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар томонидан тугатилди. —

XI асрнинг 30-йилларида Сирдарёнинг куйи оқимида киник уруғидан чиққан салжук туркийлари тарих сахнасига келади. Уларнинг аждоди Салжук (вафоти тахминан 922 йил) X аср бошидан ўз уруғи билан бирга исломни қабул қилади ва бошқа кўчманчи ўғуз туркийларидан ажралиб, Сирдарёнинг куйи оқимидаги Жанд шаҳрида ўтrockлашади. Салжукнинг кейинги авлодлари Жанд ябғуси Шоҳ Малик билан чиқишолмайдилар ва уларнинг бир қисми 1018 йили Хоразм орқали Хуросонга ўтиб, Нисо ва Обивард атрофларида жойлашади.

1035 йили Салжукнинг набиралари Тўғрулбек Муҳаммад, Муғрибек Довуд ва уларнинг тоғаси Убай Арислон Пайғу Жанд ябғуси Шоҳ Малик билан урушиб енгиладилар ва жанубга — Нурота тоғи этакларига чекинишга мажбур бўладилар. Сўнг улар ўн минг ўтов билан Амударёдан ўтиб, Хуросондаги Марв ва Нисо атрофларига жойлашадилар. Бу ерларга келиб, улар Султон Масъуд Ғазнавийдан «сув ва яйлов» талаб қиладилар. Нисо, Фарова ва Дехистон вилоятлари, яъни ҳозирги Туркманистоннинг маркази ва жануби-ғарби уларга берилади (23).

Бироқ бу ҳам салжукларни қаноатлантирмади. Улар Ғазнавийлар билан тез-тез бўлиб турадиган тўқнашувларда ғалабага эришиб, янги ерларни қўлга кирита бордилар. 1038 йили юз берган йирик тўқнашувда салжуклар Нишопурни забт этдилар ва Тўғрулбек ўзини султон деб эълон қилди. Шу тариқа Буюк Салжуклар салтанатига асос солинди.

1040 йил баҳорида Хуросондаги Данданакон қишлоғи яқинида юз берган жангда салжуклар Султон Масъуд Ғазнавийнинг лашкарларини тор-мор қилдилар. Ғалабадан сўнг улар ғазнавийларнинг Эрондаги барча ерларини ўз мулкларига айлантирдилар.

Тез орада Тўғрулбек Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойжонни забт этади, 1055 йилда эса у Ироқи Арабни Бағдод билан бирга босиб олади. Султон Алп Арислон (1063—1072) Кичик Осиёдаги Малазгирт (Манцикерт) яқинида 1071 йили бўлган жангда Византия подшоҳи Роман IV Диогенни енгиб, унинг ўзини асир олади. Шундан сўнг бутун Кичик Осиё то Эгей ва Ўрта денгиз сохилларигача Салжукийларга қарам бўлади.

Султон Маликшоҳ (1072 — 1092) даврида Салжукийлар салтанати энг юксак кудратга эришади. Бу даврга келиб салтанат

худудлари Эгей ва Ўрта денгизлардан то Хитой чегараларигача чўзиларди (24).

Ўша кезларда Салжукийлар давлати бағрида бошқа бир салтанат — Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар салтанатининг яратилишига омиллар хозирланаётган эди.

1041 йили Салжукийлар ўзларининг ашаддий душмани бўлган Жанд ябғуси Шоҳ Маликка қарши юриш қилиб, уни тор-мор келтирадилар ва Хоразмни босиб оладилар. Шундан бошлаб улар Хоразмга ўз ноибларини тайинлайдилар.

Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинларнинг аждоди Ануштегин Ғарчоғий ёшлигида Бадғис яқинида Мурғоб дарёси бўйлаб чўзилган тоғли ўлка Ғарчистонда туркийлардан бўлган ғулом (мамлук) эди. Ўша даврда бир салжук амирига хизмат қиларди. Яхши хизмати туфайли султон мулозимлари қаторига қўшилади ва Султон Маликшоҳнинг ишончли кишиларида бўлиб қолади. 1077 йили султон унга Хоразмга мутасаррифлик мансабини ва Хоразм шихнаси деган унвонни беради. Шу тариқа Ануштегин Хоразм билан боғланади. 1097 йили Ануштегин вафот этади. Султон Баркёруқ (1094—1104) унинг ўғли Қутбуддин Муҳаммадни Хоразмга волий этиб тайинлаб, унга Хоразмшоҳ лақабини берди (25).

Хоразм ҳокимлари қадимдан хоразмшоҳ деб аталарди. Лекин Ануштегинларгача бўлган барча хоразмшоҳлар сулоларининг давлат чегаралари Хоразмдан ташқарига чиқмас эди. Ануштегинлар сулоласи эса нафақат Хоразм, балки ўттизга яқин мусулмон давлатларини ўз мулкларига қўшди. Шунинг учун Ануштегинлар сулоласи Буюк Хоразмшоҳлар дейилади.

Хоразмшоҳ Қутбуддин Муҳаммад Султон Санжарга тобеъ эди ва то вафотигача (1127 йил) унга содиқ қолди. Унинг ўғли Отсиз (1127 — 1156) ҳам аввалига Султон Санжарга садокат билан хизмат қилди. Бироқ кейинчалик бир неча марта султон қўшинларига қарши чиқди. Аввалига Санжар бу чиқишларни бостириб турди. Кейинчалик ташқи шароит уни Хоразмшоҳнинг қилмишларига аҳамият бермасликка мажбур қилди. Отсиз эса бундан дарҳол фойдаланиб, ўз мулкни Хуросонгача бўлган ерлар ҳисобига кенгайтди.

Кейинги хоразмшоҳлар Эл Арислон (1156—1172) ва Алоуддин Такаш мустақиллик сиёсатини давом этдирдилар. Султон Такаш 1194 йил июнида бўлган жангда энг сўнгги салжук султони Тўғрул III ни ўлдириб, Эроннинг талай қисмини ўз давлати таркибига қўшиб, унинг тўлақонли ҳукмдори бўлиб қолди.

Такашнинг ўғли Алоуддин Муҳаммад (1200 — 1220) даврида Буюк Хоразмшоҳ-

Султоц ҳар нарсада адолатпеша бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар — тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одилвазир унинг ҳдрасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи-цулайди.

«Темур нагузуклари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

лар — Ануштегинлар давлати юкори чўккига кўтарилди. Унинг ерлари Ирок ва Шарқий Онадўлидан Хитой ва Ҳиндистонгача, Орол денгизи ва Дашти Кипчоқдан Ҳинд океанигача чўзилган эди. Уммонда ҳам Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг номи билан хутба ўқиларди (26).

Салтанатда кўпсонли шаҳарлар, ўнлаб мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар ва карвонсаройлар барпо этилганди.

Хуллас, Иккидарё оралиғининг қарийб уч минг йиллик узоқ ва бой ўтмиши нечанечанча буюк салтанатлар тарихи, уларнинг иқтисодий, маданий юксалиши ва инкирози билан билан тўлиб-тошган. Буюк Ипак йўлида жойлашган бу кўҳна замин хусусан илм ва маданият соҳасида шу қадар юксак ютуқларга эришганки, ҳозирги замон тараққиётини уларсиз тасаввур этиб бўлмайди.



Туркистон мўғул истибдоди да Брида

Хоразмшоҳ Такаш Дашти Кипчоққа қилган юришларидан бирида (1180 йил атрофида) Кипчоқ хони Жонкиши билан иттифоқ тузади. Иттифоқ шартига кўра, Такаш хоннинг кизи Туркон хотунга уйланади. Баёт (ёки қанғели) уруғидан бўлган Туркон хотун ўз қабила-уруғларини ва бошқа Кипчоқ қабилаларининг кўплаб вакиллари ўзи билан бирга Хоразмга олиб келди. Туркон хотун табиатан ўта давлатпараст бўлиб, ўз уруғларини қаттиқ қўллар ва ўзи ҳам уларнинг қўллашига таянар эди.

Хоразмшоҳ Султон Алоуддин Муҳаммад давлат раҳбари ҳисобланса ҳам, аслида у онаси Туркон хотуннинг иродасига тўла бўйсунар эди. Туркон хотун эса ички ва ташқи сиёсат масалаларида иккинчи давлат раҳбари бўлиб, баъзи масалаларда ўғлига ҳатто қаршилик ҳам қиларди.

Туркон хотун мудом хоразмшоҳлар пойтахти Гурганчда бўлиб, ўз қаср ва мулкига эга эди ва бу мулк муттасил кенгайиб борарди. Чунки хоразмшоҳ бирон худудни забт этса ёки ўз давлатига қўшиб олса, онасига ва унинг яқинларига албатта энг яхши жойларни ажратиб берарди.

Туркон хотун султон устидан ҳукм юриши билан бирга давлатнинг маблағи, молини бемалол харажат қила олар, олий амирлар ва мансабдорларга буйруқ бера оларди.

Бундай ҳолат мамлакатда осойишталикни саклаб туришга имкон бермади. Давлат пойдеворини путурдан кетказадиган омиллардан яна бири шу эдики, Туркон хотун ва Хоразмшоҳ Гурганчда асирликда турган, Хоразмшоҳ томонидан забт этилган мамлакат ва ўлкаларнинг ҳокимларини бирин-кетин йўқ қилиб турардилар.

Мўғул истилоси хавфи туғилган пайтда мамлакатда ички низо ва жанжаллар

кучайиб, шоҳ билан саркардалар ва Туркон хотун ўртасидаги зиддият янада авж олди. Юзага келган вазият Хоразмшоҳнинг сиёсий ва ҳарбий муаммоларни ҳал этишда, айниқса мамлакат мудофаасини ташкил этиш масалаларида бутунлай ожиз эканлигини кўрсатди.

Қашқар ва Хўтанни қўлга киритган мўғуллар Хоразмшоҳ Муҳаммад давлатининг чегараларига бақамти келди. Лекин Хоразмшоҳ одамларининг мўғуллар билан муносабати 1215 йилдаёқ, у Ироқи Ажамни забт этганидан кейин бошланган эди. Хоразмшоҳ Чингизхон Хитойни босиб олганини эшитганидан сўнг, бу хабарнинг рост эканлигини аниқлаш учун Хитойга Саййид Баҳоуддин ар-Розий бошчилигида элчиларни юборган.

Чингизхон элчиларни 1215 йил июнида қабул қилиб, юзаки иззат-эътибор ва хушмуомалалик изҳор этди. У Хоразмшоҳ хузурига ўз элчиларини 500 туялик карвон ва Хоразмшоҳ Муҳаммадга аталган бой ҳадялар билан юборди.

Кўп ўтмай, Чингизхоннинг яна бир гуруҳ элчилари Хоразмга келиб, Хоразмшоҳга бой ҳадялар такдим қилди. Элчилар Маҳмуд ал-Хоразмий, Али Хожа ал-Бухорий ва Юсуф Қанқа ал-Ўтрорий Хоразмшоҳга ҳадялар билан бирга Чингизхоннинг шахсий мактубини ҳам топширдилар. Мактубда жумладан: «Сен менга худди ўғлимдексан», деган сўзлар ҳам бор эди Ш.

Уз даврининг жуда ўқимишли одамларидан бири бўлган Хоразмшоҳ Чингизхоннинг мактубидаги бу сўзлар Хитой дипломатияси тилида «Сен менинг тобеъимсан» маъносини аниқлаганини фаҳмлаб, ғазабга келди.

Маҳмуд ал-Хоразмий бошчилигидаги элчилар Пекинга қайтиб келганидан сўнг Чингизхон Хоразмга яна бир савдогар эл-

Амударёнинг нариги томонидаги мамлакат унинг ватани эди, у ўз юришларидан қайтган, ҳар гал шу ерга келарди. Бутун ҳаётининг мазмуни мусулмон оламини бўйсундиришдан иборат бўлган.

Тилман Нагель

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР



чилар карвонини жихозлаб юборди, унда 450 нафар мусулмон савдогар бўлиб, карвонга элчи Ухуна бошчилик қиларди.

Шу элчиликлар вақтида 1218 йил охирида Хоразмшоҳ аскарларининг мўғуллар билан биринчи тўқнашуви юз берди. Бу пайтда мўғул ҳарбий бирлашмалари Дашти Қипчокқа қочган меркит қабиласини таъкиб қилиб, Хоразмшоҳ мулкига чегарадош ерларда ҳарбий ҳаракатлар олиб борарди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг 60 минг кишилик лашкари билан Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи бошчилик қилаётган мўғул кўшинлари ўртасида бўлиб ўтган уч кунлик жангда хоразмийлардан 20 минг аскар, мўғуллардан эса бундан анча кам аскар ҳалок бўлди.

Жангнинг тўртинчи куни Жўжи ўз кўшинларини олиб кетди. Мазкур жангда Хоразмшоҳнинг катта ўғли Жалолиддин Манкбурни (Мангуберди) илк бор ўз ҳарбий маҳоратини ва жасоратини намоён қилди. Ўша кезлар Чингизхон томонидан юборилган Ухуна бошчилигидаги карвон Ўтрорга етиб келди. Барча савдогарлар Ўтрордаги ноиб, Хоразмшоҳнинг ҳолаваччаси Ғайирхон Инал томонидан жосус сифатида тутуққа олинди (2). Ғайирхон Хоразмшоҳни воқеадан хабардор қилди. Хоразмшоҳ Муҳаммад элчиларни асир олишни буюрди. Бирок Ғайирхон барча савдогарларни ўлдириб, бутун молларини эгаллаб олди.

Бу хабар Чингизхонга етганида у тутқмасдан, Ибн Қафраж Бўғрани икки мўғул билан бирга Хоразмшоҳ хузурига элчи қилиб юборди ва Ғайирхон Иналнинг уларга топширилишини талаб қилди. Бирок Хоразмшоҳ Ибн Қафраж Бўғрани ва унинг ҳамроҳларини қатл эттирди.

Ўз элчиси Ибн Қафраж ҳам ўлдирилганини эшитганидан сўнг Чингизхон ғарбга юришга қарор қилди.

Аммо Чингизхоннинг мусулмон мамлакатларига юришининг бошқа сабаблари ҳам мавжуд эди.

Маълумки, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг отаси Алоуддин Такаш Бағдодни ўзига бўйсундиришга интилган эди (3). Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳам бу борада икки марта дипломатик ҳаракат қилди ва бир марта 1217 йили Бағдодга муваффақиятсиз юриш уюштирди (4). Бу воқеалар ҳаммаси хоразмшоҳлардан халифанинг эътимодини қайтарди ва улар орасидаги муносабат душманликка айланди. Шунинг учун халифа фурсат қулай келганида қандайдир қудратли душманни хоразмшоҳларга қарши қўйишга ҳаракат қилар эди.

Ўрта асрнинг кўпгина муаллифлари халифа ан-Носир Чингизхонга мактуб йўллаб, уни Хоразмшоҳга қарши ҳужум

қилишга ундаган ва ҳатто унга Хоразмшоҳнинг мамлақати ва лашкари ҳақида жосуслик маълумотларини юбориб турган, деган фикрни билдирганлар (5).

Яна бир сабаб шуки, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад хаддан ташқари ўзига бино қўйган бўлиб, ўзини ягона ҳоким деб биларди ва забт қилган ерларида маҳаллий ҳокимларни йўқ қилиб, уларнинг ўрнига ўз қариндошларидан ноиблар қўярди. Аксарият ҳолларда улар бедодлик қилишарди.

Шунинг учун мўғуллар бостириб келганида маҳаллий аҳоли бирор марта ҳам хоразмликлар тарафини олмади. Хоразмшоҳ хизматида бўлган кўплаб қорахитойлар, хуросонликлар, дайламликлар ва бошқа хоразмлик бўлмаганлар ҳам дарҳол мўғуллар тарафига ўтиб кетдилар.

Чингизхон ва унинг лашкарбошилари бу вазиятдан мохирлик билан фойдаландилар.

Шундай хавотирли бир пайтда Хоразмшоҳнинг ўз амирлари ва лашкарбошиларига ишонмаганлиги унинг аҳволини янада оғирлаштирди.

Мўғул истилоси арафасида Хоразмшоҳ ҳарбий кенгаш чақирди. Бирок, ўз саркардалари, хусусан давлат арбоби Шаҳобиддин ал-Хивакий ва ўғли Манкбурнининг 400 минг кишилик лашкарни Сирдарё бўйига жамлаб, мўғулларга қарши жанг уюштириш бўйича таклифини қабул қилмай, Мовароуннахрни мудофаа қилиш керак ва ҳар бир шаҳарни мўғуллар билан жанг қилишлари учун ўз ҳолларига қўйиш керак, деган қарорга келди. Бунда Хоразмшоҳ учта машъум хатога йўл қўйди: биринчиси — душман босқини арафасида у 1219 йил 16 марти — 1220 йил 7 марти учун уч баробар хирож солиғини тўплашни буюрди. Маблағнинг бир қисмини Самарқанд атрофини қалъа девори билан ўрашга сарфлашга мўлжаллаган эди. Бирок Хоразмшоҳ мудофаа деворини қуриб улгурмай, мўғуллар келиб қолдилар.

Иккинчи хатоси — кўнгилли аскар тўплашдан иборат эди. Хирожнинг бир қисмини шуларга сарфлаш мўлжалланган эди. Бирок кўнгиллилар йўлда эканликларида душман жосуслари Хоразмшоҳ қочди, деган овоз тарқатди ва кўнгиллиларнинг кераги бўлмай қолди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг учинчи ва энг машъум хатоси — у ўз лашкарини Мовароуннахр ва Туркистон шаҳарларининг мудофааси учун бўлиб ташлади. Натижада, ҳар бир шаҳар-қўрғон олдида мўғуллар сон жихатидан ортиқ бўлиб, уларни осонлик билан босиб олдилар.

1219 йил сентябрида мўғуллар Ўтрорни қамал қилдилар. Шаҳарни Ғайирхон Инал 60 минг кишилик аскар билан му-

Золимга ҳарши мазлум додига етдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим.

«Темур тузуклари»

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

дофаа қиларди. Чингизхон шаҳарнинг яхши истехкомланганлигини кўриб, камал узокқа чўзилишини англади ва бу ерда ўғиллари Чигатой ҳамда Ўздайни колдириб, лашкарининг асосий кучини уч қисмга бўлди: биринчисини — катта ўғли Жўжи қўл остида шимолга, Сирдарёнинг куйи окимидаги Жанд ва Барчинлиқкентни босиб олиш учун юборди; иккинчисини — Улақ нўйон ва Сукету Черби қўл остида жанубга Банокат ва Хўжандни босиб олишга юборди; ўзи эса кичик ўғли Тўлуй, Жаба нўйон ва Субутой билан бирга Мовароуннахрга бостириб кириб, Самарқанд ва Бухоро тарафга юзланди.

Мўғуллар Ўтрорни олти ойдан сўнг кўрғон лашкарбошиларидан бирининг соткинлиги натижасида қўлга киритдилар. Мудофаачилар қирғин қилинди, мўғуллар ҳам кўп талафот кўрди. Каттик қаршилик кўрсатган Ғайрихон Инал азоблаб ўлдирилди.

1220 йил февралда Ўтрорни қўлга киритган мўғуллар қалъани вайрон қилиб, тирик қолган аҳолини, хоразмшоҳнинг бошқа шаҳарларини олишда фойдаланиш учун, ўзлари билан олиб кетишди.

Сирдарёнинг куйи окимида Жўжи бошчилигида юборилган аскарлар бир ҳафталик жангдан сўнг аввал Сиғоқ шахгини, кейин қиска хужум натижасида Узганд, Барчинлиқкент ва Ашнас шаҳарларини олдилар.

Кейинрок Жўжи Жанд, Шаҳрикант ва Ёркент шаҳарлари тарафга юзланди. Жанд шаҳри 1219 йил 21 апрелида жангсиз олинди.

Улақ нўйон, Сукету Черби ва Тўкай бошчилигида жанубга йўл олган мўғул аскарлари Банокат шаҳрига яқинлашиб келдилар, уни Илатғу Малик бошчилигида қанғли туркийлари мудофаа қиларди. Уч кунлик қаршиликда сўнг шаҳар мўғулларга таслим бўлди.

Шундан кейин мўғул аскарларининг 20 минг кишилиқ жануб гуруҳи Хўжанд тарафга йўналди.

Хўжанд мудофаасини Алоуддин Муҳаммаднинг қариндоши, хоразмшоҳлар давлатининг энг қахрамон ва буюк лашкарбошиларидан бири Темур Малик бошқарди. Мўғулларнинг 70 минг кишилиқ лашкарига қаршилик кўрсатишнинг фойдасизлигини англаган Темур Малик минг кишилиқ аскар билан Сирдарё ўртасидаги бир оролда мустаҳкамланиб олди. Оролдаги қалъага мўғулларнинг ўқ ва манжанақ тошлари етмас эди.

Мўғуллар қандай қилиб бўлса ҳам оролни олишга интилиб, оролнинг бир томонидан сув окимини харсанглар билан тўсишга уриндилар.

Узок муддат қаршилик кўрсатишга им-

конияти бўлмаган Темур Малик одамлари ва отларини 70 қайикка жойлаштирди, қурол ва озиқ-овқат олиб, кечаси дарё оқими бўйлаб сузиб кетди. Мўғуллар бу довюракларни дарёнинг иккала қирғогидан таъкиб қила бошладилар.

Темур Малик Барчинлиқкентга яқинлашганида, мўғуллар қайиклардан кўприк ясаб, Темур Малик қайикларининг йўлини тўсдилар.

Шунда Темур Малик бу хавфли тўсикка яқин сузиб келмай, ўз аскарлари билан қирғокка чиқди. У душман томонидан таъкиб этилиб, бир неча кун давомида хужумни даф қилиб борди. Ниҳоят, уч душманга қарши унинг бир ўзи қолди. Улардан бирини Темур Малик ўқ отиб ўлдирди. Қолган икки мўғул кўриб, қочди. Шу тариқа Темур Малик омон-эсон Гурганчга етиб олиб, шаҳар мудофаачиларига қўшилди (6).

Бу пайт мўғулларнинг асосий кучлари Чингизхон бошчилигида Бухоро тарафга кетди. Йўлда Зарнуқ ва Нур шаҳарчалари жангсиз эгалланиб, уларнинг ёш йигитлари камал ишларига олиб кетилди.

1220 йил 7 февралда мўғуллар Бухорони камал қилдилар. Шаҳар мудофааси учун Хоразмшоҳ Муҳаммад амир Ихтиёрдин Кушлу ва хожиб Ўғул Инончхон бошчилигида 30 минг аскар ажратган эди (7). Бухоро шаҳри ташқарисидаги жанг уч кеча-кундуз давом этди. Амир Кушлу ва бошқа лашкарбошилар жангни қиздириб, душманни шундай сиқувга олдиларки, мўғуллар чекинишга мажбур бўлдилар, баъзилари қочдилар.

Лекин Хоразмшоҳ амирлари бу ғалабадан фойдалана билмадилар ва хужумни давом эттириш ўрнига, душман сафини ёриб ўтиб, ҳаммалари ҳар тарафга тарқалиб кетдилар. Кейин мўғуллар тарқалиб кетган аскарларнинг амир Кушлудан бошқа барчасини кириб ташлади.

Шаҳарни химоя қилиши керак бўлган аскарлар шармандаларча қочганлигини кўрган Бухоро ахли ўзини душманга топшириб, ундан, шафқат тилади. Қози Бадриддин бошчилигидаги шаҳар вакиллари Чингизхонга пешвоз чиқдилар. Мўғуллар 1220 йил 10 февралда шаҳарга кирдилар. Лекин шаҳарликлар ва аскарларнинг бир қисми қалъа ичига бекиниб, 12 кун давомида қаршилик кўрсатдилар.

Чингизхоннинг буйруғи билан аҳолига вахшиёна жазо берилди ва имом Рукнидин Имомзода, унинг ўғли қози Садриддин ва Бухоронинг бошқа уламолари қатл қилинди.

Кейин Чингизхон лашкари Самарқанд хужумига шайланди. Шаҳар ўрдусида 110 минг аскар бўлиб, шундан 60 минги туркийлар, ғурийлар, халажлар ва хуросон-



«Узун эркли кишилар» (яъни мўғуллар)нинг энг яхши авлодлари 1259—1304 йиллардаги ўз.аро урушларда ҳалок бўлдилар, омон қолганлари эса чўл кишилари — сахройиларга айландилар. Улар юксак мусулмон маданиятидан хузурланишдек қадимий анъанани афзал билиб, уни боийтишди ва бунда уларга «цолоц» ва «ёввойи» туюлган ўз хешлари билан курашда ўзларини цурбон қилишди. Айнан ушбу бегоналашув мўғулларнинг ажодларига туркийлар ва тожиклар билан бирлашиш имкониятини берди... Юксак элнинг тикланиши рўй берди ва Темурийларнинг бой маданияти Марказий Осиёда XVI асргача, Хиндистонда эса XVIII асрга қадар яшаб келди.

Л. Н. Гумилёв

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ликлар эди. Хоразмийлар аскарлари 50 минг кишини ташкил қиларди. Ундан ташқари Самарқандда 20 та жанговар фил бор эди.

Аммо самарқандликлар аскарлардан ҳам, филлардан ҳам тўла фойдалана билмадилар. Маккор душман бир хийла ишлатиб, лаёқатсиз амирларни лақиллатди.

Самарқанд 1220 йил 17 мартда мўғуллар томонидан забт этилди.

Шундай қилиб, қудратли Хоразмшоҳлар салтанати юз кундан ортиқроқ муддатда кулатилди. Лекин мўғуллар тўла ғалабага эришиши учун Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммадни асир олиши ва мамлакат пойтахти Гурганчни забт этиши керак эди.

Чингизхон биринчи масалани ҳал қилиш учун Жаба нўйон ва Субутой бошчилигида сараланган 20 минг аскарни жиҳозлаб, уларга Хоразмшоҳни кечаю-кундуз таъқиб қилиб, Алоуддин Муҳаммадни тириклайин тутиб келтиришни буюрди.

Мўғуллар Ўтрорни олганидан сўнг кўнглида ўрнашиб қолган қўрқув туфайли бир жойда туролмайдиган бўлиб қолган, безовталаниб бир жойдан иккинчи жойга кўчаверган Хоразмшоҳ касал бўлиб қолди. У онасининг сиқуви билан Қутбуддин Ўзлиғшоҳни валиаҳд (тожу тахт меросхўри) этиб тайинлаган эди. Ўлимидан олдин Хоразмшоҳ катта ўғли Жалолиддинни бошқа икки ўғли — Ўзлиғшоҳ ва Окшоҳ гувоҳлигида валиаҳд этиб тайинлади.

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад 1220 йил декабрида Каспий денгизидаги Ашур Ода оролида вафот этди ва ўша ерга кўмилди.

Чингизхон Гурганчни олишга киришиб, лашкар юборди.

Туркон хотун хохласа, шаҳарни ҳимоя қила оларди, бироқ чўчиб, Хоразмшоҳ хотинларию кичик болаларини, хазинаю барча қимматбаҳо буюмларни олиб, тутқунликдаги 26 султон ва ҳокимлар, уларнинг болаларини ўлдиришни буюриб, шаҳарни тарк этди.

Туркон хотун Мозандарондаги Илал қалъасига келиб тушди. Кўп ўтмай, қалъага мўғуллар яқинлашиб келдилар ва уни тўрт ой қамалдан сўнг олдилар. Малика Хоразмшоҳнинг бутун ҳарам ва болалари билан бирга асир тушди. Туркон хотун 1233 йили хору зорликда вафот этди.

Туркон хотун томонидан тарк этилган Гурганч муайян муддат ҳаяжон ва ҳадикда ҳаёт кечирди. Али Кўхий Даруғон деган бир қаллоб ҳокимиятни қўлга олди. Шаҳарда бузғунчилик ва тартибсизликлар авж олди, ғалаён, талон-торож ва қирғин бошланди.

Давлат девонининг амалдорлари мушриф (бошқарувчи) Имомиддин ва Шара-

фуддин Кўппак шаҳарга қайтиб келиб, ўлган Хоразмшоҳ номидан ўз номларига сохта ваколатнома битиб, шу йўл билан Али Кўхий Даруғонни четлатдилар ва шаҳар девонининг даромадларини ўз қўлларига олиб, тартиб ўрнатдилар.

Бу орада Хоразмшоҳ Султон Жалолиддин укалари Ўзлиғшоҳ ва Окшоҳ билан бирга шаҳарга кириб келди. Шаҳар аҳолиси Жалолиддин тарафлари Жалолиддиннинг тахтга ворислик ҳуқуқини тан олмадилар.

Туркон хотуннинг қариндошларидан иборат амирлар янги Хоразмшоҳга бўйсунмадилар ва Туркон хотуннинг укаси Хумор Тегинни султон деб эълон қилдилар. Хумор Тегин ва унинг амирлари қўл остида 90 минг кишилиқ кўшин бор эди. Улар Хоразмшоҳ Жалолиддинга қарши фитна уюштирдилар. Лекин бу ҳақда огоҳлантирилган Хоразмшоҳ Темур Малик бошчилигидаги содик уч юз аскар билан шаҳарни ташлаб кетди. Уч кундан сўнг, мўғуллар келаётганини эшитиб, Ўзлиғшоҳ билан Окшоҳ ҳам шаҳарни тарк этдилар.

Мўғуллар Гурганчга яқинлашиб келиб, шаҳар камалига ҳозирлик қўра бошладилар. Тез орада Чиғатой ва Ўқдай бошлиқ мўғулларнинг 100 мингдан зиёд кишилиқ асосий кучлари етиб келди.

Мўғуллар Гурганч камалига ўша даврнинг энг замонавий қамал техникасини ишга солдилар. Лекин шаҳарликларнинг сабот, қатъият ва мардлик билан мудофаа қилишлари шаҳарни олишга имкон бермади.

Шунда мўғуллар Самарқандни эгаллашда қўллаган тактикани ишга солишди. Улар кўшиннинг бир қисмини пистирмада қолдириб, киши кўзига қамални бўшатаётгандай иш тутишди, оз куч билан ҳужум қилиб туришди. Таассуфки, айрим амирлар бу тузоққа илиниб, гўёки чекинаётган мўғулларни таъқиб этиш учун кўплаб отлик ва пиёда жангчиларни шаҳардан чиқара бошладилар. Душман эса пистирмадан чиқиб, гурганчликларни қуршаб олиб, қира бошлади. Шаҳарлик жангчиларнинг айримларигина қуршовдан чиқиб, Хуросонга қараб кетишга муваффақ бўлди.

Мўғуллар биринчи кун чекана бошлаган шаҳарликларни қувиб, бир дарвозадан шаҳарга кирди, бироқ жангчилар ва шаҳарликлар уларга шундай қаршилик кўрсатишдики, душман қочиб чиқишга мажбур бўлди.

Кейинги кун мўғуллар шаҳарга ёриб киришга яна уриниб кўришди, аммо мудофаадаги жангчилар уларни яна қувиб чиқарди.

Мўғуллар шаҳарни олишнинг уддаси-

дан чиколмай, камални давом эттиришди. Нафақат мўғул саркардалари, балки Чиғатой ва Ўкдай ҳам мудофеълар олдида чорасиз қолишди. Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи этиб келгачгина уларнинг иши олға босди.

Жўжи мусулмон оламининг гўзал шаҳри бўлмиш Хоразмшоҳлар пойтахтини зиён етказмай қўлга киритмоқчи бўлганди, чунки отаси унга бутун Мовароуннахрни улус қилиб беришни ваъда қилганди. Шу боис Жўжи таслим бўлишни талаб қилиб шаҳарга ўз одамларини йўллади. Чиғатой эса бунга кўнмай, Гурганчни вайрон этиш тарафдори бўлди.

Шаҳар камали давом этарди. Мўғуллар шаҳарликларга таслим бўлишни яна бир бор таклиф қилишди. Жангчилар ва Гурганч аҳолиси таслим бўлиш тўғрисидаги ҳар қандай таклифларни қатъият билан рад этиб, душманнинг қаттиқ сиқувини қайтариб, мудофаани давом эттиришди. Мўғуллар эса чоҳларни тўлдириб, шаҳар деворига яқинлашиб келишди. Амударёдаги тўғонни бузиб, Гурганчни сувга бостирмоққа уриниб кўришди, лекин мудофеълар душманинг уч минг кишилик лашкарини тор-мор келтиришди.

Мўғуллар шаҳарни етти ой давомида самарасиз камал қилиб туришди. Шаҳарликларнинг қатъияти ва матонати, шунингдек Чингизхон ўғиллари орасидаги биринчилик учун кураш мўғулларга шаҳарни эгаллаш имконини бермади. Бундай вазият Чингизхонни бутун кўшинни кичик ўғли Ўкдай қўлига беришга мажбур этди. Шундан сўнггина мўғуллар Гурганчга уюшқоқлик билан ҳужум қила бошладилар, натижада уларни тўхтатиб туришнинг имкони қолмади. Хумор Тегин ва унинг аъёнлари шаҳар дарвозаларини очиб, мўғуллардан шафқат сўраб таслим бўлишга мажбур бўлишди. Бироқ шаҳарликлар қаршилик кўрсатишни қатъият билан давом эттиришди. Мўғуллар шаҳарга киргач, ҳимоячиларга қарши етти кун кўча жанглари олиб боришди, ҳужум билан қўлга олинган ҳар бир уй, ҳар бир бинони қорамой сепиб ёндиришди. Мўғуллар маҳалла кетидан маҳаллани олиб шаҳарни эгаллай бошлашди. Душман бир маҳаллани қўлга киритса, мудофаачилар бошқа маҳаллага ўтишарди.

Мўғуллар аввал ҳеч қаерда бу қадар қаршиликка дуч келмаганликлари ҳамда Гурганчда кўп талафот кўрганликлари боис қутуриб жанг қилишарди. Ниҳоят, шаҳарнинг сўнгги маҳалласи ҳам уларнинг қўлига ўтди. Шунда мўғуллар бутун аҳолини шаҳардан олиб чиқиб, 100 минг ҳунармандни ажратиб олиб, Мўғулистонга жўнатишди. Сўнг барча эркаклар ва болаларни қиличдан ўтказишди. 50 минг мўғул

жангчисининг ҳар бирига 24 қатл қилинган гурганчлик тўғри келди. Ҳалок этилганларнинг умумий сони 1 миллион 200 минг кишини ташкил қиларди. Шундан сўнг мўғуллар махсус сувга бостирилиб, балчиққа айлантирилган майдонга барча асира аёлларни олиб чиқиб, кип-яланғоч ечинтириб, икки гуруҳга ажратишди-да, муштлашишга мажбур этишди. Улар Гурганч аёллари эрлари билан елкама-елка туриб мардонавор жанг қилганликларини таъна қилишди. Бу шармандали ишдан сўнг тирик қолган аёлларни қиличдан ўтказишди. Жами камида 400 минг аёл қатл қилинди.

Етти ойлик камал пайтида ҳамда шиддатли кўча жангларида камида 200 минг шаҳарлик ҳалок бўлди, зеро шаҳар қалъасидаги жангнинг ўзида 90 минг нафар жангчидан биронтаси тирик қолмади. Аёлларни ҳисобга олмаганда, жами ҳалок бўлганлар ҳамда Мўғулистонга зўрлаб олиб кетилган қосиб-хунармандлар 1 миллион 600 минг кишидан кам эмасди. Бинобарин, Гурганч аҳолисининг умумий сони камида 2 миллион кишидан иборат бўлган экан. Мўғуллар келгунича шаҳарни тарк этганлар бунга кирмайди.

Шундан сўнг мўғуллар шаҳарни вайрон қила бошладилар. Амударё устига қурилган тўғон бузилди, шаҳар Амударё суви остида қолди. Бебаҳо меъморий ва маданий ёдгорликлар, қимматли қўлёзмалар, шу жумладан ягона нусхадаги ўзига хос асарлар сақланган кутубхоналар йўқ қилинди. Гурганч чуғзу зоғ ошиёнига айланди.

Гурганч таслим бўлиши билан Мовароуннахр ва Туркистондаги ҳарбий ҳаракатлар поёнига этиб, мамлакатнинг Хуросон ва Эрондаги ерларига кўчди. Мўғуллар йўлидаги Хуросоннинг энг йирик шаҳри Нисо эди. Мўғуллар 15 кунлик камалдан сўнг шаҳарни эгалладилар. Мўғуллар аҳолини шаҳардан ташқарига олиб чиқиб, 70 минг кишини қилич дамидан ўтказишди. Хоразм давлатининг таникли давлат арбоби Шаҳобиддин ал-Хивакий ҳам шу ерда тутиб қатл қилинди. Хуросондаги Хабушон вилоятининг Вашта қишлоғида мўғуллар Ўзлиғшоҳ ва Окшоҳга этиб олдилар. Аввалига шахзодалар мўғулларнинг таъкиб гуруҳини тор-мор қилдилар. Кейин улар қуршаб олиниб, чопиб ташланди. Хоразмшоҳнинг учинчи ўғли Рукниддин Гурсанчти мўғуллардан қочиб, Устунаванд қалъасига яширинди. Олти ой қаршилик кўрсатганидан сўнг қалъа таслим бўлди. Рукниддинни Тоймас нўйон ҳузурига келтирдилар, у шахзодадан тиз чўкишни талаб қилди. Рад жавобини олгач Рукниддин Гурсанчтини азоблаб қатл қилди.

1221 йилнинг эрта баҳорида мўғуллар Марвни камал қила бошладилар. Мўғулларнинг бошқа шаҳарлардаги шафқатсизликларидан хабардор бўлган Марв аҳолиси 1221 йил 5 февралда ўзини ғолибнинг шафқатига топширди. Бу ерда ҳам, мўғуллар одатларига кўра, аҳолини шаҳар ташқарисига олиб чиқиб, косиб-хунармандларни ҳамда хушрўй аёлларни танлаб ажратиб олдилар, қолганларни икки кун давомида қатл қилдилар. Биринчи куннинг ўзидаёқ 700 минг эркак қиличдан ўтказилди. Мурдаларни ҳисоблашганда 1 миллион 300 мингдан ошиб кетди. Бу санокқа кирмаганлар ҳам бор эди.

1221 йилнинг ёзи ва кузи давомида мўғуллар Балх, Термиз, Завзон, Андхуд, Нишопур, Тус, Ҳиротни ва Хуросоннинг бошқа шаҳар ва қишлоқларини эгалладилар.

Шу тариха ўрта асрларнинг энг йирик давлатларидан бири бўлган Хоразмшоҳлар давлати нисбатан қисқа муддат ичида тор-мор этилди.

Шундай даҳшат ва парокандалик шароитида биргина Жалолоддин совуққонлигу мулоҳазаларнинг қатъийлигини сақлаб қолди. 1220 йил охирида у сафдоши Темур Малик ва 300 отлик билан Гурганчани ташлаб, Нисо тарафига йўл олганди. Бу шаҳар яқинида уларни 700 отлик мўғул кутиб турарди. Жалолоддин дарҳол улар билан жанг бошлади ва мўғулларнинг деярли ҳаммасини кириб ташлади, бир неча кишигина қочиб қутулди. Бу хоразмликларнинг мўғуллар устидан эришган биринчи ғалабаси эди.

Сўнг Жалолоддин лашқар тўплаб, мўғулларга ҳал этувчи зарба беришга қарор қилиб, Нишопур тарафига йўл олди. Шу мақсадда у 1221 йил февралда турли томонларга чопар юбориб, лашқар ва аслаҳа тўплашни буюрди. Мўғуллар Жалолоддиннинг лашқар тўплашни охирига етказишига имкон бермагач, зудлик билан Ғазна тарафга йўл олди. Қандаҳор яқинида отасининг амакиваччаси Аминалмулк 10 минг кишилик турк аскарлари билан унга қўшилди. Бир оздан сўнг улар бирга Қандаҳорни камал этиш билан машғул бўлган мўғулларга ҳужум қилдилар. Шиддатли жанг уч кун давом этди. Мўғуллар енгилиб, яксон қилинди. Ўз аскарларининг енгилганлигини эшитган Чингизхон ғазабланиб, Ғазнага кетаётган Жалолоддинни таъқиб қилишни буюрди.

1221 йил бошида халаж қўшинлари билан Сайфуддин Ифрок, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон кўнгиллилари билан Музаффар Малик ва қарлук қўшинлари билан ал-Ҳасан келиб, Ғазнада Жалолоддинга қўшилдилар. Уларнинг ҳар бирида 30 минг кишилик қўшин бор эди. Жало-

лидиннинг қўл остида 60 минг аскар, Аминалмулкда 40 минг аскар бор эди.

Жалолоддин бу улкан лашқарини Ғазнадан олиб чиқиб, Текечук ва Мўлғур бошчилигида Валиён кальясини камал этаётган мўғулларга ҳужум қилди. Уч кунлик жангда мингта мўғул ўлдирилди. Уларнинг қолганлари қочиб, Панж дарёсидан ўтгач, кўприкни бузиб ташлашди.

Шу пайт Шиғи Қутуқу нўйон бошчилигидаги 45 минг кишилик мўғул лашқари етиб келди. Аммо Ғазна яқинида Парвон остонасида бўлган икки кунлик жанг натижасида мўғуллар тор-мор келтирилди.

Мўғулларнинг ана шу мағлубиятидан сўнг Чингизхоннинг ўзи Жалолоддиннинг жазосини бермоқчи бўлди ва улкан лашқари билан у томон йўл олди. Лекин унга Жалолоддин билан жанг қилиш насиб бўлмади. Парвон яқинидаги жангдан сўнг Жалолоддин лашқарининг қўлига катта ўлжа тушган эди. Уни тақсимлаш асносида талашиш ва ажралиш рўй берди. Халажлар, афғонлар ва қарлуклар Жалолоддин қароргоҳини ташлаб кетдилар.

• Катта кучларидан ажралган Жалолоддин Ғазнада душманнинг сон жиҳатидан устун кучлари олдида қолиши хавfli эди. Шунинг учун у зудлик билан Ғазнани ташлаб кетди. Бирок Чингизхоннинг Султонни тутиш учун юборган илғор қисми Гардиз яқинида Жалолоддинга етиб олди. Хоразмшоҳ душманга тўсатдан ҳужум қилди, уни енгиб, йўлида давом этди.

Чингизхон Синд дарёси соҳилида Жалолоддинга етиб олди. Бу ерда тарихдаги энг шиддатли уч кунлик жанг рўй берди. Чингизхон Хоразмшоҳга ўқ узмасликни, уни тириклайин тутиб келишни буюрди. Мўғуллар буйруққа бўйсуниб, ўралганлар атрофидаги халқани қирғоққа қараб торайтириб бордилар. Бу пайтга келиб Жалолоддиннинг атрофидаги аскарларнинг талай қисми қирилиб бўлган эди.

Жангнинг учинчи куни, яъни 1221 йил 21 ноябрида Жалолоддин 700 аскар билан қаршилик кўрсатиб турар эди.

Нихоят, у асир тушиши аниқлигини англагач, ҳарамини сувга чўктиришни буюриб, ўзи бутун жиҳозию оти билан биргаликда сувга ташлаб, нариги қирғоққа сузиб ўтди.

Жалолодин билан бирга амирлар Қўлбарс Баходур, Қабқуҳ ва Саъиддин Али бошчилигидаги 4 минг аскар ҳам Синднинг чап соҳилига ўтди. Маҳаллий ҳокимлар келгиндиларни душманларча кутиб олдилар. Шатр ўлкаси ҳокими ўзининг мингта отлик аскар ва беш минг пиёдаси билан Жалолоддинга ҳужум ҳам қилди. Аммо Хоразмшоҳ отини олдинроқ камчилаб, бир зарба билан ҳинд аскарларини пароканда қилди. Жалолоддиннинг бу

ғалабаси Шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги бошқа ҳокимларга ҳам таъсир қилди ва уларнинг аксарияти Хоразмшоҳга бўйсунди. Хоразмшоҳ Жалолоддин 1224 йил бошигача Ҳиндистонда турди ва пу муддат давомида у ерда ўз номи билан қумуш ва мис тангалар зарб эттирди, барча мулкларда унинг номи билан хутба ўқилди (8).

Хоразмшоҳ ерларининг асосий қисми ғарбда бўлганлиги учун Жалолоддин Кермон орқали Ғарбий Эрон ва Озарбойжонга ўтди. Барча ерларнинг ҳокимлари унга тобеълик изҳор этдилар. Ироқи Ажам ва Озарбойжонга келгандан сўнг Жалолоддин яна қуч тўплай бошлади.

Султон Жалолоддин халифа ан-Носирнинг мўғуллар билан шармандаларча ёзишмалари ва унинг Хоразмшоҳлар давлатини йўқ қилиш борасидаги махфий кирдикорлари, қилмишлари ҳақида сарой ҳужжатларидан биларди. Шунинг учун 1225 йил бошида Жалолоддин Бағдодга юриш бошлади. У бутун Ироқи Арабни ишғол қилиб, Бағдод атрофларида турди, лекин халифалик пойтахтига киришга ботинмай, Озарбойжонга қайтиб келди. Жалолоддин Ғарбий Эрон ва Озарбойжонда туриб, Табризни ўзининг пойтахти қилиб олди. У Миср, Сурия ва Кўния салтанати билан дипломатик муносабатлар ўрнатди. 1226 йил баҳоридаги юриш натижасида у Гуржистонни ўз мулкига қўшиб олди.

1227 йили Жалолоддин ўзига қарши юборилган мўғул қучларини батамом тормор этди, мусулмон давлатларининг мўғулларга қарши бирлашмасини уюштиришга кўп ҳаракат қилди. Бироқ унинг бу борадаги барча уринишлари зое кетди. Қўшни мусулмон давлатларининг бошлиқлари Хоразмшоҳнинг бундай ҳаракатларига ишончсизлик билан қарадилар ва иғво билан бирор тўқнашув чиқаришга интилдилар.

Хоразмшоҳ Жалолоддин Эрон, Озарбойжон, қисман Шарқий Анатолия, Ширван ва Гуржистонда 1231 йил ўртасигача, яъни ўлдирилгунига қадар ҳукм сурди (9). «Хоразмшоҳ Жалолоддин подшоҳлиги, — деб ёзган эди К.Е.Босворт, — мўғулларнинг Ўрта Шарққа йўлини тўсиш борасидаги қаҳрамонона, лекин беҳуда ҳаракатларда ўтди» (10). Бироқ Султон Жалолоддиннинг ҳаётлиги даврида мўғуллар Ўрта Шарқни босиб ололмадилар. Бу воқеа анча кейин — 1256 йили рўй берди. Хоразмшоҳ Султон Жалолоддин ҳаётлигида ўн йил давомида мўғулларни нафақат Ўрта Шарққа, балки Шарқий Европага ҳам қўймади. Бу даврда мўғуллар Мовароуннаҳр ва Хоразмда мустаҳкам ўрнашиб олдилар.

Чингизхон, 1227 йил августида юз бер-

ган ўлимидан анча аввал, мўғуллардаги одат бўйича тўрт ўғлининг ҳар бирига ўтлоқ сифатида юрт ажратиб берди. 1227 йил февралда ўлган катта ўғли Жўжи ва унинг авлодларига Ғарбий Сибир, Дашти Қипчок, Сирдарёнинг Сигнокдан шимолдаги қуйи окими ерларини ва Шимоли-ғарбий Хоразмни мулк қилиб берди.

Шарқий Туркистон, Еттисув, Мовароуннаҳр, Жануби-шарқий Хоразм ва Амударёга туташ жанубдаги ерларни иккинчи ўғли Чиғатойга берди.

Босиб олинган ерларнинг жануби, яъни Тибет, Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон ва Тиёншон тоғларидаги ерларни учинчи ўғли Ўқдайга берди. Лекин бу мулк баъзи сабабларга кўра шаклланмади.

Энг кичик ўғли Тўлуйга Чингизхон асл Мўғулистон билан Хитойни берди. Бу мулкларни юрт ҳам, улус ҳам дейиларди.

Улкан жуғрофий ҳудудларни босиб олган мўғуллар шаҳар ишлаб чиқариши ва суғорма дехқончиликка асосланган маданий юртларни бошқариш малакасига эга эмас эдилар. Шу сабабли улар босиб олган ерларида ўзларига маълум бўлган муслмонларни бошқариш ишларига жалб қила бошладилар.

Чиғатой улусида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун мамлакат Чингизхон хузуридан Хоразмшоҳ Муҳаммадга элчи бўлиб келган савдогар Маҳмуд Ялавоч ихтиёрига берилди. Маҳмуд Ялавоч мўғулларнинг улусдаги ноиби бўлиб қолди.

Мўғул истилоси Мовароуннаҳр хўжалигига оғир зарба берди. Мўғул истилосининг аввалги ўнйилликларида мамлакат хўжалигининг умумий аҳволи аянчли бўлди. Ўз навбатида, бу аҳвол Маҳмуд Ялавоч бошқариш услубининг натижаси ҳам эди. У ўз бойлигини орттириш мақсадида хонга мумкин қадар лаганбардорлик қиларди.

Мамлакатда ўрнатилган бу тартиб аҳолининг ғазабини кўзғотмай иложи йўқ эди. Дехқонлар ва шаҳарликларнинг норозилиги натижасида 1238 йили Бухорода Маҳмуд Торобий бошчилигида кўзғолон кўтарилди.

Буюк Улусда ҳокимият тепасига Мангу қоон (1251—1260) келганидан сўнг аҳвол бир мунча барқарорлашди. Бундан аввал Маҳмуд Торобий кўзғолон қилган 1238 йилдаёқ Чиғатой Маҳмуд Ялавочни ҳокимиятдан четлатиб, ўрнига унинг ўғли савдогар Масъудбекни қўйди. Масъудбек мамлакатнинг иқтисодий аҳолини яхшилашга жиддий киришди.

Чиғатой улусида тахтга Кўппакхон келгунига (1309 йилга) қадар хонлар қароргоҳи Или дарёси водийсида эди. Улар кўчманчи ҳаёт кечириб, маданий минтақа-



Деярли бартараф этиб бўлмайдиган икки гов, бизнинг таассуб ва тарихнинг янглишиги — бизнинг Амир Темурни билишимизга ва баҳолашимизга монелик қилди. Бироқ кўпгина муаллифларнинг ўз салномаларида уни сохта баён этганликлари муҳим эмас, ахир унинг номи миллатлар воҳеаномаларида ўчмас ёзувларда қайд этилмаганми?! Ахир, авлодлари фойдаланиб келган заковатини исботлаш учун етарли эмасми?

Л. Лангел

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

ларнинг ички ҳаётига аралашмас эдилар. Мўғул хонларидан биринчи бўлиб Кўппакхон қароргоҳини Мовароуннаҳрга қўчирди. У Насаф яқинидаги бир қаср (мўғулчада «қарши») қурди, кейинчалик у ривожланиб, Қарши шаҳрига айланди.

Кўппак мўғул хонларидан биринчи бўлиб, 1321 йили пул ва маъмурий ислохотларни амалга оширди (11). У жорий этган «кўппакий» олтин динорлар элхонлар давлатида ва Олтин Урдада ҳатто XIV аср охирида ҳам қадрланарди. Пул Бухоро билан Самарқандда зарб қилинарди.

Ҳаётга жорий этилаётган ижобий ўзгаришлар ва иқтисоднинг жонланиши XIV асрнинг қирқинчи йилларида Чиғатой улусида бошланган феодал низолар натижасида тўхтаб қолди. Хонлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилган Тармаширхон (1326 — 1334) бу низо ва жанжаллар натижасида ўлдирилди. Унинг даврида ислом давлат динига айланганди. У ҳаётлигида Кўппакхон бошлаган ислохотларни давом эттиришга ҳаракат қилди.

Хонлардан Кўппак ва Тармаширхон давлатни бошқаришни осонлаштириш кераклигини англадилар. Шу мақсадда улар маъмурий бўлинишни ислох қилдилар, мамлакатнинг ўлкалари ва вилоятларини туманлар ва ўрчинларга бўлдилар. Бу майда маъмурий бўлимларнинг ҳокимлари — беклар хон билан бирга келган уруғ бошлиқларидан тайинланардилар. Бу уруғнинг энг йириклари тўртта эди: арлотлар, жалойирлар, қавчинлар ва барлослар. Қавчинлар асосан хон хизматида эдилар. Арлотлар Амударё бўйларида, жалойирлар — Хўжанд атрофларида, барлослар Қашқадарёда жойлашган эдилар.

Хар бир уруғ бошлиғи шу уруғ ерларининг беги (амири) эди. Бу уруғларнинг ҳаммаси ё туркийлар, ёки аллақачонлар туркийлашиб бўлган мўғуллар эдилар. Чиғатой улусидаги мўғуллар XIII аср охиридаёқ бутунлай туркийлашиб бўлдилар. Ҳулоғу улусида ҳам туркийлашнинг тугаши шу даврга тўғри келди. Жўжи улусида бу жараён XIV аср биринчи ярмининг ўрталарида тугади.

Чиғатой улусида бошланган сарой низолари натижасида хон ҳокимияти кучсизланиб қолди. Хонларнинг тез-тез алмашилиб туриши бундан гувоҳлик беради. Тармаширхон ўлдирилганидан то Қазонхон (1343 — 1346) тахтга келгунга қадар ўтган тўққиз йил орасида бешта хон алмашди. Бу хонлар қароргоҳни Или дарёси водийсига қўчиргандилар. Қазонхон пойтахтни яна Қашқадарёга қўчирди.

Қаршидан ғарброкда у ўзига бир сарой қуриб, уни Занжир Сарой деб атади.

Қазонхон Мовароуннаҳрда кучли ҳокимият ўрнатишга ҳаракат қилди, бироқ уруғ бекларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Шундай уруғ бошлиқларидан бири амир Қазағон хонга қарши исён қўтарди ва «ўзининг» хони — Донишмандчани тахтга ўтказди. 1346 йили Қазонхон тахтдан туширилиб, ўлдирилди ва ҳокимият амир Қазағоннинг қўлига ўтди. Бироқ унинг ҳокимияти фақат Мовароуннаҳрга ва Амударёга жанубдан туташ ерларга тарқалар эди.

Чиғатой улусининг Мовароуннаҳрдан шарқдаги ерлари бир дуглат бегининг қўлига ўтди. Мовароуннаҳр беклари ҳам, дуглат беклари ҳам ўз ҳокимиятларини қонунлаштириш учун ораларидаги чиғатойлардан бирини хонликка қўтарар эдилар.

Мовароуннаҳрдаги хонлар аслида қўғирчоқ хонлар бўлиб, амалда ҳеч қандай ҳокимиятга эга эмас эдилар. Лекин дуглат беклари томонидан қўтарилган хонлар ҳокимиятга эга эдилар. Уларнинг баъзилари кучли ҳукумат туза олдилар ва ҳатто тахтни мерос қилиб бердилар ҳам.

Иккала давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми бир хил бўлиб, иккаласида ҳам бир хил туркий қабилалар яшарди. Мовароуннаҳрдаги барлос, арлот, жалойир ва қавчин уруғлари, шарқдаги дуглат ва баҳрин уруғлари тил ва маданият нуқтаи назаридан бир туркий халққа тегишли эдилар. Шундай бўлса ҳам мовароуннаҳрликлар ўзларини чиғатойлар, шарқдагилар эса ўзларини мўғул ва мамлакатларини Мўғулистон деб атадилар. Лекин булар аслида этник мўғул бўлмаб, бир пайтлар аجدодлари мўғул бўлганлиги ва мўғул тартиблари ҳамда урф-одатларини кўпроқ сақлаб қолганлиги учунгина ўзларини шундай номлаганлар. Чиғатойлар Мўғулистонни яна Жета (ёки Жата — таянган, тез, баджаҳл маъносиди) деб ҳам атаганлар.

Ҳулоғу улуси — буюк хон Хубилайнинг (1260 — 1294) акаси Ҳулоғунинг улуси унинг 1256 йили ғарбдаги мусулмон ерларида мўғуллар ҳокимиятини тиклаш мақсадида қилган юриши натижасида шаклланди. Бу улусга Эрон, Шарқий Анатолия, Жанубий Кавказ ва Ироқ кирарди. Ҳозонхон (1295 — 1304) ҳукм сурган даврда бу улус мўғуллари исломни қабул қилдилар.

Улус хонлари доимо қўшниларига таҳдид солиб, Жўжи улуси, яъни Олтин Ўрда хонлари билан Кавказдаги ерлар учун ра-

қобатда бўлардилар. Чиғатой авлодлари билан эса улар Хуросондаги ерлар учун рақобат қилардилар. Бу улуснинг энг сўнги кучли хони Абу Саъид (1317 — 1335) 1323 йили Миср мамлуклари билан битим тузди ва Сурияни босиб олиш учун олиб борилган кўпйиллик урушларга чек қўйди. Ўша йилдан Сурия бутунлай Миср ихтиёрига ўтди. 1335 йили Абу Саъид ўлганидан сўнг то 1353 йилгача бу улусда бир неча хон алмашди, сўнгра у майда бўлақларга парчаланиб кетди: Ироқда — жалойирийлар, Форсда — музаффарийлар, Хуросонда — 1381 йилгача сарбадорлар, Ҳирот ва унинг атрофида 1389 йилгача курдлар ҳукм сурди. Бундан ташқари, Ғарбий Эрон, Озарбойжон, Шарқий Анатолия, Ироқ ва Сурия шарқида бу ерларда кўчманчилик қилиб юрган Қора Қўнлу туркманларнинг сардори Қора Юсуф бедодлик қилиб юрарди. Қора Юсуфнинг фаолияти туфайли бу ўлкалар жуда хавфли бўлиб қолган эди. Султон Аҳмад Жалойир ҳам бу соҳада Қора Юсуфдан қолишмасди, унга кўмаклашарди. Пирвардида шу икки шахс фаолияти туфайли Яқин ва Урта Шарқдаги қарвон йўллари беркилиб қолди.

Мовароуннаҳр савдогарлари ва мусулмонлари савдо қарвонлари ҳамда Маккаю Мадинага ҳаж қарвонларини чекка ва узок йўллардан олиб ўтадиган бўлдилар. Натижада Марказий Осиё ҳудудининг иқтисодий катта зарар қўра бошлади.

Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи улусида, яъни Ғарбий Сибир, Дашти Қипчоқ, Русия, Шимоли-ғарбий Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларда ҳам аҳвол барқарор эмас эди. Ташки сиёсатда Жўжи авлодлари доим Чиғатой ва Ҳулогу улуслари ерларининг бир қисмини тортиб олишга даъват этди.

Жўжи улуси (Олтин Ўрда) ҳеч қандай диний ва иқтисодий умумийликка эга бўлмаган турли халқлар ва маданиятларнинг сунъий бирлашмаси эди.

Ботухон томонидан 1236 — 1256 йиллар орасида бу улусга қўшиб олинган Русия XIV аср ўртасида хали ягона давлат бўлмай, ўнта йирик ва йигирмата майда князлик ва мулклардан иборат эди. Рус князликлари мустақилликка эришиш ва мўғул зулмидан халос бўлишга интилиб, ўз мулкларини кенгайтириб, ҳарбий қудратларини оширишга ҳаракат қилдилар. Ўша даврда бу ҳаракатни Москва, Влади-

мир ва Твер князликлари бошқарарди. Бироқ Ўрда хонлари князликлардаги аҳволни ҳушёрлик билан кузатиб борар, уларнинг кучайишига йўл қўймай, бири-ни бошқаси билан уриштириб қўяр ва уларга катта ўлпонлар солардилар. Ундан ташқари, мўғуллар вақти-вақти билан Русиянинг ички вилоятларига юриш қилиб, князликлар, мулклар ва шаҳарларни кучсизлантирардилар.

Ўрда хони Ўзбекхон (1312 — 1341) 1327 йили жазо қўшинларини юбориб, Твер князлигини яқсон қилди. Шундан кейин Москва князлигининг мавқеи орта борди. Москва Русиянинг кучайиши Жўжи улусининг сусайиши билан бир вақтда содир бўлди. Бу жараённинг бошланиши Ўзбекхон ҳукмронлигининг охириги йилларига тўғри келди. Ўрда хонларидан биринчи бўлиб Ўзбекхон исломни қабул қилди. Тез орада ислом бу улуснинг туркийлашган аҳолиси орасида ҳам тарқалди. Шуни ҳам айтиш керакки, Олтин Ўрдада ҳам нисбатан камсонли бўлган этник мўғуллар кўпсонли туркий мухитда қоришиб, туркийлашиб кетдилар (12). Лекин бу улусда тотор номи сақланди

XIV аср ўрталарига келиб Олтин Ўрданинг кучсизланганлиги аниқ сезила бошлади. Бунинг далили шуки, 1349 йилдан 1379 йилгача ўтган ўттиз йил мобайнида Ўрда тахтида 26 та хон алмашди. Бироқ Ўрда бирмунча заифлашганлигига қарамай, ҳали рус князликларига нисбатан кучли эди.

Жўжи улуси билан Чиғатой улуси орасидаги ҳудудий нукталардан яна бири Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сиғноқ шаҳри бўлиб, шу ердан жанубга кўпроқ ҳужум қилиб туриларди.

Чиғатой авлодлари ҳам Ҳулогу ва Жўжи улуслари ерларига тез-тез ҳужум қилиб турардилар. Чиғатойларнинг жанубдаги таянч нуктаси бўлган Кобулда доим уларнинг вакили турарди.

Шундай қилиб, XIV аср ўрталарига келиб, учала ғарбий улусда ҳам ҳокимият учун кураш кучайди. Бу курашда маҳаллий беклардан фақат энг кучлиларигина ғалабага эришарди. Бу давр ҳар тарафлама жуда мураккаб, зиддиятларга тўла эди. Чунки у тушқунлик ва емирилиш аломатлари билан бирга айни вақтда уйғо-ниш ва буюк юксалиш жиҳатларини ҳам намоён этарди.



Мўғул иштироки пугурдан кетган мусулмон юксак элини цувватлантирди, би-роқ унинг маданий бе-такрорлигини бузма-ди. Тиллар, дин, на-фосат маромлари сақланиб қолди, му-сулмон оламнинг та-шаббускорлиги, таъ-сир кучи шу қадар ўсдики, у XIV—XVIII асрларни цам-раган давр учун бе-малол етарли бўлди.

Л. Н. Гумилёв

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР**



Мустабидлареа қарши кураш Ва муस्ताқил даВлат барпо этиш — Амир Темурнинг буюк тарихий хизмати

АМИР ТЕМУРНИНГ ЁШЛИК ВА БАЛОҒАТ ЙИЛЛАРИ

Шарафуддин Али Яздий (1) ва Фасих Хавофийнинг (2) маълумотларига кўра, Амир Темур хижрий 736 йил 25 шаъбонида (1336 йил 8 апрелида) таваллуд топган. Ибн Арабшоҳ унинг туғилган ери Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) яқинидаги Хожа Илғор кишлоғи эканлигини айтган (3).

Амир Темурнинг отаси Амир Тарағай барлос уруғининг ҳарбий бошлиқлари — бекларидан бўлган. Унинг аждодлари Чигатой ва Чингизхонлар саройи яқинларидан эди. Француз тарихчиси Рене Груссе 1941 йили нашр этилган «Дашт салтанати» асарида Амир Темурнинг барлос уруғидан келиб чиққанлиги ҳақида шундай ёзган эди: «Темурийларнинг тарихчилари унинг шажарасини Чингизхон сафдошларидан бирига ва ҳатто Чингизийлардан бирига олиб бориб улашга ҳаракат қилардилар. Аслида эса у ҳеч қандай мўғул эмасди, туркий эди. У Мовароуннаҳрнинг барлос уруғидан чиққан аслзода оилалардан бирига тегишли бўлиб, улар Кеш атрофида ўз мулкларига эга бўлганлар ва унга ҳокимлик қилганлар»(4).

Бошқа бир француз тарихчиси Луи Базен бу айтилганларни қуйидагича шарҳлайди: «Мўғулларнинг 1240 йили ёзилган «Махфий тарихи»да келтирилган маълумотларни Амир Темур 1405 йили ўлганидан кейин темурий тарихчилар келтирган маълумот билан солиштириш шуни кўрсатдики, булар Амир Темурни ўзи ҳам тасаввур қилмаган Чингизийларга қонуний тегишли қилиб кўрсатишга уринганлар. У фақат ҳаётининг охирига яқин Чингиз авлоди Хизр Хожохоннинг кизига уйланиш йўли билан унга қариндош бўлди» (5). Демак, Темурнинг барлос уруғидан бўлиши билан бирга унинг мўғуллар ва Чингизхонга алоқаси йўқ.

Амир Темурнинг отаси Амир Тарағай Чигатой улусидаги эътиборли кишилардан бўлганлигининг яна бир далили шуки, у йилда бир марта Или дарёси бўйида хон томонидан қақирладиган қурултойга таклиф қилинарди. Тарағайбекнинг нафақат Мовароуннаҳрдаги, балки Мўғулистонда-

ги ириқ амирлардан яқин танишлари бўлиб, кейинчалик Амир Темур бу алоқадан фойдаланди. Шундай қилиб, Тарағайбек Чигатой улусининг кўзга кўринган бекларидан бўлган.

Бироқ беклардан келиб чиққанликларига қарамай, Амир Темур отасининг ҳам, бобоси Амир Баргулнинг ҳам ҳарбий ишга майли бўлмаган. Тарағайбек такводор муслмон бўлиб, кўп вақтини дарвешлар билан бирга ўтказган. Шарафуддин Али Яздий бу ҳақда шундай ёзади: «Тарағайбек уламо ва сулаҳо ва муттақиларга мушфиқ ва меҳрибон эрди. Буларнинг мажлисида борур эрди, ложурма бу жихатдинким, ҳазрат ҳақнинг секур бандаларини секур эрди» (6).

Тарағайбек пири тасаввуф шайхи Шамсуддин Кулолни айниқса чуқур эҳтиром қилади. Кейинчалик шайх Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлди. Тарағайбек 1360 йилда қазо қилди.

Амир Темурнинг онаси Такина хотун муштипар аёл эди.

Темур етти ёшга тўлганида отаси уни мадрасага ўқишга беради. У ерда Темурга сўзлар жадвалини берадилар ва у ўқий бошлади (7). Бундан кўринадики, Амир Темур ўз уйида ўқишни ўрганиб олгач, мадрасага қатнаган.

Амир Темурнинг болалик йиллари ҳақида Яздий шундай ёзади: «Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло ани истикомат бешиқидан чиқориб ва лутф дояси сути билан парвариш берди. Ҳадди тамйиз ва ақлда етконда ҳаракат ва қилиғидин салтанат иши андин зоҳир бўлур эрди. Ва анинг эш-кучидин ва айтмақ ва эшитмақларидин подшоҳлик ва шаҳриёрлик тариқаси кун киби йарук кўринур эрди.

*Чу ёшлар била уйнар эрди мудом,
Дер эрди аларш: «Келинлар тамом,
Ки мен шоҳ бўлгаймен ва барчангиз,
Мани шоҳ атаб, ўзга сўз демангиз».
Келур эрдилар ёшлар цошига,
Ани шоҳ атаб, кўтариб бошта.
Бўлур эрди бир гўдак анга амир,
Яна бири анга чу доно вазир.*

*Яна тажрибамдан
билдимки, содиқ ва ва-
фодор дўст улким, ўз
дўстидан ранжимайди,
дўстининг душманини
ўз ёви деб билади.
Агар керак бўлса,
дўсти учун жонини
ҳам аямайди. Шундай-
ки, амирларимдан цай
бирлари менга жон
дили билан ҳамроҳлик
цилган бўлсалар, мен
ҳам улардан ҳеч нар-
сани аямадим.*

«Темур тузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

V/

58

*Ягочу цамиш бирла инсон этиб,
Бир иш буюруб, анга фармон этиб.
Дер эрдиким: <<Ул ёрлиц эшитилмади,
Ёзуглуц цилиб, ани буюр эмди».
Дер эрди: «Кесинглар бошини равон!
Ки мундин нари ҳеч киши дар жаҳон
Шаҳаншоҳ ҳукмидин ул чицмагай,
Наким шоҳ дегай, ўзга иш цилмай» (8).*

У тезда ўқ отмок, отланиб чопмокни севиб қолди ва уруш ўйинларига майл кўрсатди. У овни шу қадар севиб қоладики, ҳатто кечаю кундузларни овда ўтказиши мумкин эди.

Шубҳасиз, Амир Темури ўспиринлик ва ёшлик йилларидаги бу ҳарбий-спорт ўйини ва машғулотлари билан отаси Тарағайбекка хизмат қилган махсус мураббийлар ёрдамида шуғулланган. Бироқ уларнинг номи тарихда сақланмади. Ўрта асрларда Осиёнинг мусулмон мамлакатларида подшо ва амирлар саройида отабек мансаби бўлиб, мансаб эгасининг вазифаси подшо ва амир ўғлини баъзи илмларга ўргатиш билан бир қаторда, унинг ҳарбий ва жисмоний тарбияси билан яхши шуғулланиб, бадани ва руҳини чиниктиришдан иборат бўлган.

Амир Темурининг руҳий-маънавий мураббийлари, пирларининг номлари тарихда маълум. Уларнинг биринчиси юқорида эслатилган шайх Шамсуддин Кулол бўлиб, Амир Темури биринчи марта унинг хузурига келгани ҳақида маълумот сақланган. Успирин Темури жулдир чопонда шайх хузурига келади. Бу вақт шайх ўз атрофидаги дарвешлар билан зикр тушаётган эди. Темури зикр тугагани сабр билан кутади. Ниҳоят, зикр тугаб, шайх унинг олдига келганида, Темури тиз чўкиб, пешонасини унинг оёғига қўяди ва қўлини ўпади. Шунда шайх дарвешлар билан бирга Амир Темури ҳаққига дуо қилади (9). Кейинчалик Амир Темури бу дуони ўз муваффақиятларининг сабабчиси деб билган.

Бизнингча, Темури 14—20 ёшларида отасининг маслагидан борган ва шайх Кулолга яқин бўлиб, содда ҳаёт кечирган кўринади. Юқорида Яздийдан Тарағайбек ҳақида айтилганлар шу фикрга олиб келади ва Ибн Арабшоҳ келтирган хабар («жулдир чопон») буни тасдиқлайди. Бу ҳолда Амир Темурининг бу хабарларни расмий солномаларга киритмагани тушунарлидир: балки у султон бўлганидан сўнг ўспиринлигидаги ўша аҳволдан уялгандир.

Ўрта аср муаллифларидан фақат Ибн Арабшоҳ Темури ёшлик йилларида Амир Қазағоннинг хузурига келгани ва унинг набирасига уйлангани ҳақида хабар (икки ривоят) келтиради. Биринчи ривоятга кўра Темури Қазағонбекнинг хузурига унинг

набираси Амир Хусайннинг отбоқари олиб келган, иккинчи ривоятга кўра, отаси Тарағайбек келтирган (10).

Бу воқеа 1355 йил баҳори ва ёзи оралиғида содир бўлгани эҳтимол, чунки ўша йил ёзида Амир Қазағон Темури ўзининг набираси Ўлжай Туркон оқага, яъни бундан бир неча йил аввал ўлган қатта ўғли Амир Мусаллонинг кизига — Амир Хусайннинг синглисига уйлантириб қўяди. Балки ҳодиса мазкур икки ривоятнинг умумий ўртачасидек бўлгандир, яъни Темури отбоқар орқали Амир Хусайн ва унинг синглиси билан танишган ва улар Темури Амир Қазағонга отаси олиб боришини маслаҳат бергандирлар.

Хуллас, воқеа қай йўсинда бўлганлигидан қатъи назар, Амир Қазағон Темурининг ақлу заковати, паҳлавон салобати, шижоат ва жасоратига қойил қолиб, ўша 1355 йил ёзида набираси Ўлжай Туркон оқани унга никоҳлаб беради. Бироқ бунгача Темурининг хотини бор эди: ўша йил баҳорида отаси уни Жаку Барлоснинг кизига уйлантирган эди. Кейинги йили 20 ёшлик Темури икки ўғил кўради — Ўлжай Туркон оқа 1356 йил ёзида Жаҳонгир Мирзони туғади, кузида Жаку Барлоснинг кизи Мирзо Умаршайхни туғади.

Ёш Темурининг Амир Қазағонга ёкиб қолган табиий хислат ва фазилатлари ҳақида Яздий бундай тавсифни келтиради: «Анинг давлатманд зотиким, мазахри лутфи илоҳий эрди, шафқат ва хайрдин ўзга иш муборак кўнглига кечмас эрди... Ва далили бу сўздаким, такаллуфдин йироқ ва риёдин бегона турурким, ҳазрати Рисолат, саллаллоҳу алайҳи васаллам, айтиб турурким: «Ал-валладу сирру абиҳи» («Фарзанд отанинг сирри»). Бу ҳазрат Соҳибқирондин тахт узра додлик хусравий ўлтуруб турурким, ҳаргиз ул ҳазратдин муваддажа озурда бўлмағон турури. Йироқ-яқиндин тамом оламни бу сўзда иттифоклари бор турури. Ва жувонбаҳти турурким, бовужуд улким ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолодин анга куллу асбоби давлат муяссар бўлуб эрди. Ҳаргиз номашруъ ишгаким, гуноҳ турури, майл қилмади ва экмак сори майл қилмади. Ва подшоҳи комкор оғзини жоғир (ичкилик) сори элтмади ва бир дами тоату ибодат фикридин ўзга иш фикрида кечмади. Ва муттасил иши Куръон ўкумок ва факиру мискиннинг ғамини емак эрди» (11).

Яздийнинг бу сўзларида мактов оҳанги сезилиб туришига қарамай, умуман Амир Темурига тўғри баҳо берган. Манбаларга кўра, Амир Темурининг феъли-атвори бошиқ бўлган, жиззакилик ва жиртакилик унга хос бўлмаган. Унинг феъли-атворидаги худди ана шу хусусиятлари маслақ-



Амир Темури ёшлигидаёқ ақлининг тиниқлиги ва жасурлиги билан ажралиб турарди. Унда ҳарбий истеъдод эрта намоён бўлди, у отда юриши машичини олган ва камондан отишга моҳир эди.

А. Якубовский

АМИР ТЕМУРИ ВА ТЕМУРИЙЛАРИ



дошларини ўзига жалб қиларди. Унинг ичкиликка (жоғир) майли йўклиги билан фикр-мулоҳазалари теран ва идрокли эди. У оғир вазиятларда тўғри ечимни осонлик билан топарди. Шунинг учун болаликдаги дўстлари ва мактабдош ўртоқлари атрофига тўпланишиб, биргаликда машқ ва мусобақаларда иштирок этар, ўз баданларини ва рухларини чиниктиришар, аста-секин навқар бўлишиб, ҳарбий гуруҳга шакллана борардилар. Амир Темурнинг болалик йилларидаги дўстлари орасида Аббос Баҳодур, Жаҳоншоҳбек, Қимори Инок, Сулаймоншоҳбек, Идику Темур, Сайфуддинбек, Ҳиндушоҳ Қарқара ва бошқалар бор эди. Кейинчалик улар Амир Темурнинг лашкарбошилари ва сафдошлари бўлдилар.

Амир Темурнинг ёшлик пайтидаги оғир синовлар XIV аср 50-йилларининг охири чорагида Мовароуннаҳр бош амири ва хотинининг бобоси Амир Қазағоннинг ўлимидан кейин бошланди. Бу пайтга келиб Мовароуннаҳрда тарқоклик, амирларнинг ўзаро кураши янада кучайди.

Кураш пировардида Амир Қазағоннинг куёви Қутлуғ Темур ўз қайнотасига нисбатан фитна уюштирди ва 1358 йили уни ўлдирди. Қазағоннинг ўрнига амирлик лавозимига унинг иккинчи ўғли Абдуллоҳ ўтирди. Унинг даврида бошбошдоқлик, хўжасизлик ва тарқоклик шу қадар кучайдики, Абдуллоҳ мамлакатни бутунлай идора қилолмай қолди ва бир йилдан сўнг ўлдирилди.

1358 йил охири ва 1359 йил мамлакатда ҳокимиятга даъвогарлик қилаётган амирлар ўртасидаги низо ва жанжалларда ўтди. Яздий бу ҳақда шундай ёзади: «Олам ичра ҳар тарафда ғавғолар пайдо бўлди. Ва нўйонлардин, ҳар кишидаким, аз-чўқ кучи бор эрди, давлат даъво қилур эрди. Ва Кеш вилояти тавобиъи биланким, қадимдин бери ҳазрат соҳибқирон ато-атоларида эрди, хожи Барлосбекка таллуқ эрди, ўз қарорида эрди.

Ва Хўжанд вилояти Боязид Жалойирда эрди ва баъзи вилоят Ҳусайн ибн Мусалло ибн Қазағонбекда эрди. Ва ул киши қароси билан атосининг юртини тилар эрди.

Ўлжай Буға Сулдуз Балхда эрди ва анда салтанат даъвоси қилур эрди.

Ва Шибурғонда Муҳаммад Хожа Апардийким, наймондин эрди, ул таки даъвои салтанат қилур эрди.

Бадахшон шоҳлари бир-бирига бош эгдурмай, бир-бирининг бошида бир даъвойи бор эрди. Ва Кайхусрав ва Улжайту Апардий Ҳутталон вилоятида эрдилар. Ва Хизр Ясавурийким, анинг қадим юрти Сарипул ва Тоткантким, Самарқандда таллуқ вилоятлар эрди, барча Ясавурий-

ларни жамъ қилиб, ҳеч кўрсатилган кишини кўзига илмас эрди. Ва кўрсатилган бекларнинг аросида яна муқотила урушлар бўлуб, қўб киши талаф бўлди»(12).

Ана шу Мовароуннаҳрдаги нотинчлик, ғалаён ва сурон шароитида Чиғатой улуси шарқий қисмининг хони Туғлуқ Темур (1359 — 1363) бундан фойдаланмоқчи бўлди ва улуснинг ғарбий қисмини ҳам ўз мулкига қўшиб олиш мақсадида Мовароуннаҳр тарафига лашкар сурди. 1360 йил январига келиб, Сирдарё билан Тошкент оралигидаги Чаноқ Булоқ деган мавзеда тўхтади. Бу ерда хон беклари билан кенгашиб, ёрлик билан кераит уруғидан Улуғ Темурни, арканут уруғидан Ҳожибекни ва қангли уруғидан Беккичикни Кешга юборди.

Буни эшитган Ҳожи Барлос ваҳимага тушиб, бутун уруғи билан Хуросонга кетишга қарор қилади. Амир Темур уни Амударёгача кузатиб, у ерда Ҳожибекка бундай дейди: «Мамлакат агар ҳокимсиз қолса, ул мамлакатда юз паришонлик воқеъ бўлуб ва бўлгон эл-улус мухолифлардин хароб бўлғайлар. Маслаҳат ул турурким, сиз Хуросон сори борсангиз, мен Кеш вилояти сори ёнғаймен, ва эл-улуска кўнгул бериб, келгон беклар билан йарашуб, хон хизматиға борғайменким, вилоят хароб бўлмағай ва раъиятларким, ҳазрат Парвардигорнинг бандалари турурлар, захмат ва ташвишда тушмағайлар»(13).

1360 йил январида, ҳали йигирма тўрт ёшга тўлмаган Амир Темур фақат бир ўзи хон билан музокарага боргани диққатга сазовордир. Бундан кўринадики, Амир Темур шу ёшида Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган ҳарбий ва сиёсий арбоби бўлиб етишган. Амир Темур хон томонидан Кешга юборилган беклар билан кенгашиб, хонга хизмат қилишга тайёрлигини билдирди. Шунда хон ўз ёрлиғи билан уни Кеш вилоятининг даруғаси этиб тайинлайди. Амир Темур ўз вилоятига қайтиб келади, Туғлуқ Темур эса Мўғулистонга қайтиб кетади.

Шуни айтиш керакки, Туғлуқ Темурнинг бу биринчи келишида Амир Темурнинг хон ҳузурига бориши — кучлар тенг бўлмай, шароит тақозо қилганида ноилложликдан қўйилган сиёсий ҳамда стратегик кадам эди. Лекин Амир Темур қўйган бу қадами билан мамлакатда мўғуллар талонининг олдини олди ва раъиятни бу фалокатдан қутқарди.

Энди мамлакатда осойишталик ўрнатилгандек бўлган эди. Лекин, аслида, бундай бўлиб чикмади. Хон кетганидан сўнг бир оз вақт ўтмасиданоқ амирлардан Баён Сулдуз, Хизр Ясавурий, Боязид Жалойир ва Хуросондан қайтиб келган хожи Барлос исён ва ғалаён кўтардилар. Уларга нисбатан анча ёш бўлган Темурнинг даруғали-

Кимнинг ақли ва шижоатини синов тартувида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқлигини билсам, уни тарбиятимга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб берадим.

«Темур ттузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

гига улар рози бўлмадилар. Ички низо аввалгидан кучли тус олди ва энди даруға сифатида Амир Темур ҳам унда иштирок этишга мажбур бўлди. Бу ходисалардан вокиф бўлган Туғлуқ Темур 1361 йил мартада Мовароуннахрга иккинчи марта келди ва Хўжанд яқинидаги чўлда тўхтади. Бу гал хон Мовароуннахр бекларига нисбатан бир оз каттикқўллик қилди. У Боязид Жалойир билан Баён Сулдузни ясаққа тортиди (қатл этди). Хожи Барлос яна Хуросонга кочди ва у ерда ўлдирилди.

Хон хожи Барлоснинг қариндоши Темурга нисбатан қандай сийсат тутиши номаълум эди, лекин Амир Темур отасининг эски таниши, хонга яқин бўлган Мўғулистоннинг йирик беги, қарликот уруғидан бўлган Ҳамидбек унга ҳомийлик қилди. Ҳамидбек уни хоннинг ўрдусига чақириб, хон билан таништирди. Сўнгра хон ўша йил баҳори ва ёзини Мовароуннахрда ўтказиб, Амир Темурнинг қайноғаси Амир Ҳусайн билан жанг қилди, уни енгиб, то Ҳиндукуш тоғларигача таъқиб этди ва кузда Жетага (Мўғулистонга) қайтиб кетди.

Қайтишидан аввал у ёрлик эълон қилиб, ўғли Илёс Хожани Мовароуннахр подшохи этиб тайинлади ва «барчадин улуғ Беккичикни қилиб, ўғлига тобшурди. Ва ул хазратдин давлат ва саодат зохир эрди, мамлакат забтини анга берди» (14). Демак, бу гал Амир Темур бутун Мовароуннахрни бошқариш лавозимини олган. Бу эса жуда катта лавозим бўлиб, XIV аср 60-йилларининг бошларидаёқ Мовароуннахрнинг энг йирик шахси бўлиб шаклланигандан далолат беради.

Бироқ хон юртига қайтиши билан амир Беккичик Амир Темурга нисбатан иғво ва фитналар уюштиради. Шу жиҳатдан Амир Темур Беккичик ва Илёс Хожа билан мураса қила олмайди. Мамлакатда туриши хавфли бўлиб қолгач мамлакатни тарк этишга мажбур бўлади. Бу воқеа 1361 йил охирига тўғри келади. Шу кездан унинг ҳаётида саргузаштлар даври бошланади.

Аввалига Амир Темур қайноғаси Амир Ҳусайнни излаб, уни Хива яқинидаги чўлдан топади. Улар Хива даруғаси Тўқалнинг ҳузурига боришга келишишадди, бироқ Илёс Хожа Тўқалга уларни тутишни буюрганини эшитиб, жанубга йўл олишади. Тўқал минг кишилик аскар билан уларни таъқиб қилиб, етиб олади.

Темурбек ва Ҳусайнбек одамлари хотинлари билан бирга 60 киши эди. Булар 1000 кишилик аскар билан жангга киришга мажбур бўладилар. Қирғинбарот жангдан сўнг душманнинг минг кишисидан эллик киши, Амир Темурда эса етти

киши қолади. Шундан сўнг Тўқал жангни тўхтатишга мажбур бўлади ва чекинади.

Кейин Ҳусайн ва Темур хотинлари билан бирга Моҳонда туркман Алибек Жониқурбоний ибн Арғуншоҳ қўлида 62 кун асир бўладилар. Тутқунликдан қутулгандан сўнг Ҳусайн ва Амир Темур Гармсири Ҳирмандда (ҳозирги Афғонистоннинг жануби-шарқидаги Ҳилмандда) учрашишга келишиб, бир-бирларидан ажраладилар.

Амир Темур Кеш томон кетади ва Хуззор (ҳозирги Ғуззор) яқинидаги бутазорда икки ой яшириниб ётади. Кейин Самарқандда, опаси Қутлуғ Туркон океанинг уйида 48 кун бекиниб ётади. Бу ерда узок туриш хавфли эди, чунки Илёс Хожа Амир Темурни бутун Мовароуннахрдан излаётган эди. Шунинг учун Амир Темур Мовароуннахрни бутунлай тарк этиб, Гармсири Ҳирмандга, Амир Ҳусайн хузурига боради. У ерда икковлон минг кишилик аскар тўплайдилар.

Шу пайт Сеистон даруғаси харбий ёрдам сўраб уларга мурожаат қилади. Сеистонда мекронийлар билан бўлган жангда Мамақтув деган киши отган ўқ Амир Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғини жароҳатлайди. Сўнг Амир Темур яна Ҳусайндан ажралиб, Хуросон жанубидаги Арсаф чўлида бир ой жароҳатларини даволайди. Бу воқеа 1362 йил кузига тўғри келади. Жароҳатлар даволанганидан сўнг Амир Темурнинг ўнг оёғи бир оз оксоқланидиган бўлади. Ўнг қўлидаги жароҳати қилич ушлашга ҳалал бермайди. Умуман жароҳатлар унинг жанговарлик фаолиятига безарар эди.

Амир Темур ва Амир Ҳусайн кейинги икки йил давомида Илёс Хожа бошчилигидаги Жета лашкари билан бир неча марта жанг қилдилар. Ва, ниҳоят, 1364 йил охирида улар мўғулларни Мовароуннахр ҳудудидан қувиб чиқаришга муваффақ бўлдилар.

Бироқ 1365 йил баҳорида яна шарқдан душманнинг қўпсонли лашкари келаётир, деган хабар тарқалади. Амир Темур ва Амир Ҳусайн Тошкент билан Чинос ўртасида Чирчиқ бўйида лашкар тўплайдилар. Душман Конибодом тарафидан яқинлашиб келарди. Сўнг икки тараф лашкари саф тортиб турди.

Чиғатойлар лашкарининг ўнг қўлида Ҳусайнбек ва сўл қўлида Темурбек турдилар. Жанг хижрий 766 йил рамазон бошида (1365 йил 22 май куни) юз берди. Аввалига чиғатойларнинг устунлиги сезилди. Лекин душман тарафи ҳалол жангда енголмаслигини сезиб, найранг ишлатади: йадачи йада тошини ишлатиб, ёмғир ёғдирди: ёруғ кунда тўфон кўтарилиб, момақалдирик бўлди ва «анча йамғур тўқдиким, олам тўла сув бўлди ва



Ўзига хос ватанпарварлик хиссиётлари билан руҳланган, ижтимоий-социал воқеаларни ўзича тушуниган тадбиркор Амир Темур 25 ёшида Шахрисабз ҳокимлигига муяссар бўлди.

И. М. Мўминов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



андок балчик бўлдим, от еридин тебрана олмай ва отлику йайокка мажולי харакат йўқ эрди. Ва ўз ерларига хайрон бўлуб, йамғур жихатидин бошларига капанак туруб эрдиларким, мухолиф черики аларға етти, капанакларини бошларидин ташлаб уруш қилдилар» (15).

Шундай оғир обихаво шароитига қарамай, Амир Темур сўл қўлдан душманнинг ўнг қўл тарафига қаттиқ хужум қилади ва душманнинг бу тарафини ҳам, Илёс Хожaxonни ҳам чекинишга мажбур этади. Лекин душманнинг сўл қўли Шамсуддинбек бошчилигида чиғатойларнинг Амир Хусайн раҳбарлигидаги ўнг қўлига қаттиқ хужум қилади. Амир Темур ўнг қўлнинг чекинаётганини кўриб, навкарини Амир Хусайн ёнига юборади, қўшинларини қалб ва сўл қўл тарафига яқинлаштиришини буюради. Лекин Амир Хусайн бунга кўнмайди.

Шундан сўнг душман ташаббусни қўлига олиб, чиғатойларни иккига ажратиб юборади ва ғалабага эришади. Бу жангда Амир Темур Мовароуннахр ҳокими бўлишига қадар ва умуман тарихида биринчи марта, у ҳам бўлса, Амир Хусайннинг айби билан мағлубиятга учради. Бу жанг тарихга «жанги лой» номи билан кирди.

Мазкур жангда Амир Хусайн жанг усуллари санъатида ўзининг нўноқлиги ва нокомиллигини ошкор қилди. Кейинги воқеалар унинг хатто номардлигини ҳам кўрсатди. Жангдан сўнг у ўз мулки — Соли Саройга қайтади ва бугун яқин уруғларини йиғиб, Амударёдан ўтади-да, Кобул яқинидаги Шабарту қалъасига келиб тўхтади. Амир Хусайн, агар Жета лашкари келгудек бўлса, Ҳиндистонга қочишга ҳам тайёргарлик кўриб қўяди. Амир Хусайн Амир Темурга ҳам дарёдан кечишни маслаҳат берганида, у: «хар ким борса борсун. Менга ҳиммат қўймаским, қўйғайменким, ётлар вилоятқа кириб, элга жафо қилғай. Яна бир қатла черик йиғиштириб, мухолифлар билан урушурмен!» — деб мағрур жавоб беради (16).

«Жанги лой»дан сўнг ўтган вақт мобайнида душманда жасорат пайдо бўлиб, Самарқандни ўраб олади. Бу пайт шаҳарни ўровчи истехком деворлари йўқ эди. Шаҳар аҳолиси сарбадорлар Мавлонозода Самарқандий, Мавлоно Хўрдак Бухорий ва Абу Бакр Калавий Наддофлар бошчилигида шаҳарни мудофаа қилдилар. Шаҳар кўчаларига кўчабандлар қуриб, душманни шаҳарга киритмайдилар. Манбада келтирилганидек, «муддати ул шаҳарнинг раъиятлари, бовужуд улким, алар ичида ҳоким йўқ эрди, андоғ уруштиларким, малак фалақда аларға махтади. Ва Жета черикини қўймадиларким, шаҳарнинг яқинида келгайлар» (17).

Шаҳар қамали узокка чўзилиб, шаҳарликлар Самарқандни мардона муҳофаза қилаётган эдилар, душман ҳам шаҳарни ололмай, анча холдан тойган эди. Шу пайт, қутилмаганда, душман отлари орасида вабо тарқалди ва кўп «от ўлдиким, тўрт киши аросида бир от қолмади. Ва бу жихатдин барча (мўғул) паришон бўлуб қайттилар. Кўпи эгарларини орқаларига солиб, тиркашларини қўлтукларига тутуб кеттилар» (18).

Мўғуллар кетганидан сўнг шаҳарликлар ўз холига қолиб, тартибсизликлар бошланди. «Раъиятлар бир-бирига зулм қила бошладилар, хар кимдаким, куч-қувват бор эрди, гурур ели бошида пайдо бўлуб, аёғини ўз хаддидин юқори қўяр эрди. Жавр элигини узотиб, фасод қилур эрди» (19). Юз берган бундай шароитда сарбадорларнинг пешволари ўзларининг шаҳарни бошқара олмасликларини кўрсатдилар. Аслида бу тартибсизликларга уларнинг ўзи йўл қўйган эди.

Бу ҳақда биринчи бўлиб Амир Темур эшитди ва лашкар тўплаб, Самарқанд тарафга йўл олди. Бу ҳақда у Амир Хусайнни огоҳлантирди.

1366 йил баҳорида Амир Темур ва Амир Хусайн Самарқандга келадилар. Бу ерда юз берган тартибсизликлар ва зўравонликларнинг асосий айбдорлари суд қилинади. Айбдорлар сарбадорлар эканлиги исботланганидан сўнг Амир Темур Мавлонозода Самарқандийни ўз химоясига олади, қолганлари Кониғилда дорга осилади.

Бу воқеада Амир Хусайн мамлакат ҳокими сифатида намоён бўлди. У Амир Темур лашкарбошилари Жақубек, Сайфуддинбек, Оқ Буға, Элчи Баходур ва Давлатшоҳ Бахшиларга «жанги лой»даги мағлубият айбдорлари деб катта жарима солади. Улар айтилган миқдордаги жаримани тўлашга кодир эмас эдилар, шунинг учун ёрдам сўраб Амир Темурга мурожат этишади. «Ҳазратнинг химмати андоқ буюрдиким, — деб ёзади Яздий, — алар учун, не-нимасиким бор турур, берғай. Ул жумладин икки исирғаким, маҳди улё Ўлжай Турконнинг эрди, Хусайнбекка йибарди. Ва Хусайнбек ани кўруб билдиким, синглининг турур, аммо хирси андоқ бўлуб эрдиким, синглининг ҳаққини кўрмай, аларни олди» (20).

Амир Хусайннинг тамағирлиги, кўрқоқлиги ва иродасизлиги Амир Темурнинг хислатларига бугунлай зид бўлиб, бу икки шахс орасида душманлик деворини кўтарди. Ўша 1366 йил охирида Темурнинг хотини Ўлжай Туркон оқа, яъни Амир Хусайннинг синглиси вафот этади. Шундан сўнг иккала амир ўртасида қариндошлик муносабатлари ҳам узилиб, фақат душманлик қолади.

Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариятига дунёда ривож бердим. Хар ерда ва хар вақт ислом динини цувватладим.

«Темур тузуклари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Мовароуннахр ва умуман Чиғатой улусининг икки йирик амири ўртасида бундай муносабат юзага келганидан сўнг уруғлар ҳам, лашкар қатламлари ҳам Амир Темур ва Амир Ҳусайн тарафдорларига ажрала бошладилар. Жанубликлар орасида Ҳусайннинг тарафдорлари кўпрок эди. Лекин шимолдагилардан Ясаурийлар уруғи Амир Ҳусайнга хайрихоҳлик билдирганини англаб, Амир Темурнинг бекари унинг хузурига келадилар ва Ясаурий уруғини хибсга олишни маслаҳат берадилар. Шунда Амир Темур бу ишни раво кўрмай, ман этади ва бундай дейди: «Агар мундоқ иш қилсақ, мундин нори аларга бир нек соридин эътимодлар бўлмағай ва бизга зарар теккай. Давлат эвимиз яхшилиқ била бино бўлса, анга ҳеч киши зарар еткура олмағай. Ва ул йағочким, адл ва эҳсондин сув ичса, комронлик мевасин бергай» (21).

Амир Темур бу сўзларни айтганда энди 31 ёшга қадам қўйган эди. Унинг бу сўзлари Амир Темур шу ёшга келиб хайрпарвар арбоб бўлиб шаклланигандан дарак беради. Бу сўзлар бир умр унинг ҳаётини шиори бўлиб қолди ва у доимо шу шиорга амал қилди.

Амир Темур билан Ҳусайн орасидаги муносабатнинг кескинлашуви улар ўртасида тўқнашувларга олиб келди. 1367 йил бошларидан 1370 йил баҳоригача бўлган вақт ичида бундай тўқнашувлар бир неча марта рўй беради. Бу орада улар икки марта ярашишди. Иккала амир ўртасидаги асосий тўқнашув 1370 йил апрелида Балх яқинида юз берди. Амир Ҳусайн батамом енгилгач, Амир Темурнинг хузурига ўз ўғлини юбориб, гуноҳидан кечишни ва Маккага ҳажга боришга рухсат беришини сўрайди. Соҳибкирон бунга розилик бераётган чоқда Амир Ҳусайннинг ўзини банди қилиб, қўллари боғланган ҳолда Амир Темур хузурига келтиришди. Амир Темур Амир Ҳусайннинг қонидан кечади. Бироқ Амир Ҳусайннинг маккорлиги ва бадкирдорлигини яхши билган бекар бунга рози бўлишмади, чунки агар Амир Ҳусайн ҳозир қутулиб қолса, яна аскар тўплаб, фитна уюштириши, ташвишлар орттириши турган гап эди. Кайхусрав Хутталоний Амир Ҳусайн томони-

дан ўлдирилган укаси Кайкубоднинг хунини талаб қилади.

Амир Темур Амир Ҳусайннинг чуқур бахтиқаролигини кўриб ва ўтмишдаги у билан қариндошлиги, дўстлиги ва яхши дамларни эслаб, ўгирилиб олди. Шу пайт Улжайту Апардий Кайхусрав билан Муаййидбекка ишора қилади ва улар ташқарига чиқиб, Ҳусайннинг қалласини оладилар. Амирлар Ҳусайннинг ҳозир бўлган ўғилларини ҳам қатл этадилар. Ҳусайнбек ибн Мусалло ибн Амир Қазон Балхдаги Хожа Акоша қабристонига кўмилади.

Шундан сўнг амирлар Ҳусайннинг хотинлари ва тўплаган мол-мулкларини Амир Темурнинг хузурига келтирадилар. Ҳусайн хотинларидан Қазон Султонхоннинг қизи Сароймулкхонимни (шу боис Соҳибкирон «гурагон», яъни «хоннинг кўёви» унвонини олган), Хизр Ясаурийнинг қизи Исломоқани, Баён Сулдузнинг қизи Улусоқани ва Тағай Туркон хотунни Амир Темур ўз ҳарамига олади (22). Ҳусайннинг бошқа хотинлари билан мол-мулкни бекарга бўлишиб беради.

1370 йил баҳорида Чиғатой улусининг барча бекари тўпланиб, қурултой чақирадилар. Унда Амир Темур Гурагонни ҳукмдор деб эълон қиладилар ва унга байъат (эътироф) этадилар. Бу воқеа хижрий 771 йилнинг 12 рамазонида (1370 йил 9 апрелида), яъни милодий ҳисобда 34 ёшга тўлган кунининг эртасига юз берган эди.

Амир Темур Амир Ҳусайн билан бўлган охирги жангдан бир неча кун аввал Термизга яқинлашиб келар экан, шаҳарга уч фарсах (қарийб 70 километр) масофа қолганида Биё (ҳозирги Исо Термизий қишлоғи, Шеробод тумани) мавзиде Макка шарифларидан бири бўлмиш Саййид Барақа ўрдуга келиб, Соҳибкиронга султонлик рамзи — нокора ва байрокни топширган эди. Бу эса исломнинг муқаддас шаҳарлари Маккаи муқаррама, Мадинаи мунавварадаги ислом пешволари Амир Темурни қўллаётганликларини билдирарди. Амир Темур бундан бағоят руҳланди. Шу-шу, Саййид Барақа умрининг сўнгги дамларигача Амир Темур билан бирга бўлди.



Омад унга қулиб боқди, бу равшан, бунга, аввало, ўзининг бор қобилиятини ва инсоний эзгуликни муайян мақсад йўлида оқилона қўллай билишигина ёрдам берди. Амир Темур Доро, Искандар, Қайсар салоҳиятига тенг ёки уларнинг барини ортда қолдирувчи буюк ишни адо этиб ҳокимият тепасига келди ва кетма-кет галабага эришаверди.

Тильман Нагель

МОВАРОУННАХ.Р

Балхдаги қурултой Амир Темурни Мовароуннахрнинг ягона подшоҳи деб сайлаб, мамлакатда узоқ даврлардан орзу қилинган тинчлик, барқарорлик ва тартиб ўрнатилишига имкон берди. Лекин қурултой мамлакат чегараларини ва подшоҳлик-

ҲУКМДОРИ

ка солиқ ийгиладиган ерларни аниқ кўрсатиб бермади. Бу масалани Амир Темурнинг шахсан ўзи хал қилиши керак эди. Ундан ташқари салтанатга махфий ва ошқора даъвогарлар масаласи ҳам ҳали узилкесил хал қилинмаган эди. Амир Темур

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



дарҳол бу масалаларни ҳал қилишга киришди.

1370 йил ёзи бошларидан Амир Темур ўзига пойтахт қилиб танлаган Самарқанд шаҳрининг девори, қалъаси, сарой ва қасрларини бунёд этгирди ва хароб бўлган биноларни тиклашга киришди.

Қиска муддатда Самарқанддаги харобалар тикланди, шаҳар чиройи очилиб, пойтахт тусини олди. Шундан сўнг Амир Темур исёнкор салтанат даъвогарлари ва мамлакат ҳудудлари масаласини ҳал қилишга киришди.

1371 йили Амир Темурнинг сафдоши Муҳаммад Хожа Апардийнинг ўғли, Шибурғон (ҳозирги Афғонистон шимоли-ғарбида) ҳокими Зинда Чашм исёнкорлик қилди, лекин у лавозимидан тезда четлатилди. Амир Темурнинг йирик лашкарбошиси Кайхусрав Хутталоний эса бутунлай душманликка майл билдирди, уни четлаштиш учун бир оз вақт керак бўлди.

Мамлакат ҳудуди масаласининг бирмунча мураккаблиги унинг Амир Темур ташқи сиёсати билан алоқадорлигида эди.

Шуни айтиш керакки, улуслар хонлари давридаёқ, юқорида айтганимиздек, улусларнинг ерлари ва чегаралари аниқ эмас эди; бу масалада Чиғатой хонлари Олтин Урда хонлари билан Хоразмдаги ерлар учун ва Хулогу авлодлари билан Шимоли-ғарбий Хуросондаги ерлар учун тез-тез тўқнашиб туришарди. Чиғатой улуси Амир Қазағон даврида иккига бўлинганидан сўнг улуснинг шарқий қисми — Мўғулистон хонлари улуснинг барча ерларига даъво қила бошлагандилар. 1360 йил январидан 60-йиллар охиригача Мўғулистон хонлари Туғлук Темур, Илёс Хожа ва бошқаларнинг Мовароуннаҳрга қилган қайта-қайта юришлари Амир Темур давлати учун шарқдан катта хавф мавжудлигини исботлаган эди. Амир Темур дарҳол ана шу хавфни бартараф этишга киришди.

Ички низоли нотинч йилларда Хоразм масаласи янада мураккаблашди. Шимоли-ғарбий Хоразмнинг, яъни унинг Жўжи улусига қарашли қисмининг ҳокими Хусайн Сўфий Мовароуннаҳрдаги ноаниқлик ва ҳўжасизликдан фойдаланиб, 1365 йили чиғатойлар мулкининг Хива ва Котни ўз ичига олган жануби-шарқий қисмини ўз мулкига қўшиб олади.

Амударёдан жанубдаги ерлар хусусида аҳвол бундай эди. Ҳозирги Афғонистоннинг кўп қисми аввалдан чиғатойларга қарам эди. 1327 йили Тармаширинхон Шимолий Ҳиндистонга юриш қилгандан сўнг чиғатойлар бу ерларга ҳам даъво қила бошлашди. Лекин Афғонистоннинг ғарби ва жанубидаги ерлар Хулогу улусининг мулки ҳисобланарди. Бу улус куч-

сизланиб, парчаланганидан кейин Ҳирот, Ғазна ва Қандаҳор вилоятларида Афғонистон марказидаги Ғур вилоятидан чиққан Куртлар сулоласи ҳукмронлик қила бошлаганди. Амир Қазағон даврида, 1351 йилиёқ Ҳирот Куртлари чиғатойларга тобеъ бўлиб қолди.

Амир Темур Жетага (Мўғулистонга) биринчи юришини 1371 йил бошларида амалга оширди. У кўп ҳам узоклашмай, Сирдарёдан ўтиб тўхтади ва душман тарафига амирлари Хитойи Баходур ва Шайх Али Баходур бошчилигида қўшин юборди. Аммо Амир Темур улар эришган натижадан қоникмай, ўша йили лашкар тўплаб, Жетага иккинчи марта юриш қилади. Бу гал Соҳибқирон Сайрам ва Янгидан ўтиб, Санка Ёғоч мавзеигача етади ва душманга қаттиқ зарба бериб қайтади (23).

1371 йил кузида Амир Темур Хоразмга Сўфий ҳузурига Алқа тавочини элчи қилиб юборди. Элчи орқали жўнатилган мактубда Хусайн Сўфийдан элчи билан бирга Хива ва Котнинг охириги беш йиллик солиғини бериб юборишини ва Хоразмга дахл қилмасликни талаб этиб, шу тақдирдагина икки орада дўстлик бўлиши мумкинлигини баён қилади.

В.В. Бартольд Амир Темур ва Хусайн Сўфий муносабатларини шарҳлаб, гўё «XIV асрда чиғатойлар давлати мусулмон деб ҳисобланмаган» лигини ва Хусайн Сўфий Амир Темурга юборган жавобида гўё «Сизнинг мамлакатингиз — жанг вилояти (яъни кофирлар мулки) ва мусулмонларнинг бурчи — сизлар билан жанг қилиш» деган эканлигини ёзган эди (24). Аслида эса, Яздийнинг гувоҳлик беришича, Хусайн Сўфий Амир Темурга жавобида: «Мен бу вилоятни қилич била олибмен, яна қилич била мендин олғайлар» деган эди (25).

Алқа тавочи Хоразмдан Хусайн Сўфийнинг жавобини келтирганидан сўнг Амир Темур Хоразмга юриш қилмоқчи бўлган эди. Лекин Мавлоно Жалолиддиннинг маслаҳатига кириб, муаммони тинч йўл билан ҳал қилишга яна бир бор уринди ва уни Хоразмга элчи қилиб юборди. «Мавлоно Жалолиддин мусулмонларнинг неқхоҳлиги учун Хоразмга борди, — деб ёзди Яздий. — Ва Хусайн Сўфийни кўруб, насихатлар ва пандлар анга деди ва ойоти Куръондин ва ҳадисдин анга яхши сўзлар деди. Аммо ул бу давлатқа лойиқ бўлмағон жихатидин қабул қилмади ва буюрдиким, ул азизни беркитиб, қалъага солди. Ҳазрат Соҳибқирон бу хабарни эшитгач, черик йиғилмоққа фармонлади» (26).

Хусайн Сўфийнинг бу бемуроҳаза қилмиши урушни муқаррарлаштирди. 1372 йил баҳорида Амир Темур Хоразмга юриш

Давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тўзуққа таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, рабият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортита даъвогарлик қила олмади.

«Темур тўзуқлари»

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

учун лашкар тўплайди. Ўша кезде Хирот ва Кўхистоннинг ҳокими Малик Ғиёсиндин Курт ўзининг Темурга тобеълигини билдириб, қатор от ва хачирлару туяларга ортилган қимматбаҳо ҳадяларни элчиси хожи Вазир билан Самарқандга юборди. Амир Темур бу ҳадяларни мамнуният билан қабул қилиб, у ҳам, ўз навбатида ишончли одамани хожи Вазирга кўшиб ҳадялар билан Хиротга юборди. Ундан ташқари, ўша кезларда қайнотаси Жаку Барлосни Кундуз, Бағлон ва Кобул вилоятларига ҳоким қилиб юборди ва у ерлардаги бурулдай уруғини унга тобеъ қилиб топширади. Шундан сўнг Хоразм юришига отланади.

Ана шу юриш асносида Гурганч қамалда турган пайтида тўсатдан Хусайн Сўфий вафот этади. Унинг ўрнига Хоразм ҳокими бўлган укаси Юсуф Сўфий Амир Темурга бўйсунганини маълум қилади ва бу ҳақда келишув бўлади. Келишувга биноан ака-ука Сўфийларнинг энг кичиги Оқ Сўфийнинг қизи Севинбекани Соҳибкирон катта ўғли Мухаммад Жаҳонгирга сўрайди. Оқ Сўфий Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг қизи Шакарбекага уйлانган эди. Шунинг учун буларнинг қизи Севинбека кўпроқ Хонзода номи билан маълум эди.

Хоразмликлар Амир Темурнинг шартини мамнунлик билан қабул қиладилар ва қизни сепи билан Хоразмдан Самарқандга кейинроқ юборишга келишилади. Шундан сўнг Амир Темур пойтахтга қайтиб келади.

Бирок бир неча ой ўтгач Юсуф Сўфий Хонзодани Самарқандга юбориш ўрнига аскар билан Котга келиб, унинг чиғатоилардан иборат ўрдусини ғорат қилади ва шаҳарни вайрон этади. Юсуф Сўфийнинг бу қилмиши Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи марта юришига сабаб бўлди. 1373 йил эрта баҳорида лашкар тўплаб Хоразмга юради. Чиғатоил лашқари Хоразм ерига келганида Юсуф Сўфий тавба-тазарру изҳор қилади ва иш тинчлик билан тугайди. Хонзода тантанали равишда Самарқандга юборилади ва 1374 йил июнида Жаҳонгир Мирзо Хонзода хонимга уйланади.

Амир Темур Мўғулистондаги вазиятни диққат билан кузатиб борарди, чунки ўша тарафдан Мовароуннахрга кўплаб хавф-хатар келган эди. Илёс Хожахон ўлимидан сўнг мамлакатни дуғлат уруғидан Қамариддин бошқарарди. Қамариддин жуда урушқоқ бўлиб, Амир Темур унинг ҳаракатлари ва режаларидан яхши хабардор эди. Шунинг учун душманнинг янги ҳужумини кутиб ўтирмай, бўлажак ҳужумнинг олдини олиш мақсадида 1375 йил баҳорида Жетага учинчи марта юришга

ҳозирлик кўради. Бу гал у Иссиққўлдан шарқдаги Барақа Ғўриён водийсигача ва Или дарёсигача этади. Сўнг душманни таъқиб қилиб, Учфармон ва Отбоши орқали шарқдан Фарғона водийсига киради. Амир Темур Жета лашкарбошиси Шамсуддинбекнинг қизи Дилшод оқага уйланиши муносабати билан Арпа ўтлоғида узоқ муддат тўхтади. Кейин Ўзганд ва Хўжандда қисқа муддат тўхтаб, йил охирида Занжир Саройга келади ва 1375/1376 йил кишини ўша ерда ўтказди.

Хоразм қўнғиротлари Жўжи улуси билан узвий боғлиқ бўлиб, бу муносабатлардан Амир Темур вокиф эди. Албатта, Амир Темур Хоразмнинг яна бу улусга оғишини истамас эди. Шунинг учун 1376 йил баҳорида Хоразмга учинчи юриш қилади. Бирок бу вақтда, Фарғонада исён кўтарилганлиги учун Амир Темур ярим йўлдан қайтишга мажбур бўлади. Исёнкор амирлар Сари Буға билан Одилшоҳга Мўғулистондан келган Қамариддин ҳам кўшилади. Шу сабабдан Амир Темур Андижон орқали Мўғулистонга тўртинчи юриш қилади. Лекин тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо оғир касал бўлиб қолганини эшитиб, дарҳол орқага қайтади. Мухаммад Жаҳонгир 1376 йил ўрталарида йигирма ёшида вафот этади. Ундан икки фарзанд: Хонзодадан туғилган ўн бир ойлик Мухаммад Султон ва отасининг ўлимидан қирк кун кейин Илёс Ясаурийнинг қизи Бахт Малик оқадан туғилган Пир Мухаммад қолди.

Ўша кезларда Қамариддин муаммоси Амир Темурни кўп ташвишга соларди. Унинг нафасини ростлаб олишига ва яна куч тўплашига имкон бермаслик керак эди. Шунинг учун Амир Темур Мўғулистон тарафига тез-тез юришлар қилиб туради.

Фарзандининг таъзияси тугаганидан сўнг Қамариддинга қарши бир гуруҳни юборди, яна йил охирида ўзи Мўғулистонга бешинчи юриш қилади. Иссиққўлдан ғарброқцаги Буғам Ойкўл (Буғам жарлиги) мавзеида душманга етиб олади. Қонли жанглардан сўнг Қамариддин, аввалгидек яна қочиб улғуради. Амир Темур душманни Чуй дарёси водийсидаги Кўчкор мавзеигача таъқиб қилиб, у ерга етганида «Тўхтамиш Ўғлон Ўрусхондин қўрқуб, қочиб, хизматқа келгуси турур» (27) деган хабар олади.

Олтин Ўрда хони Ўрусхон, асли Дашти Кипчок ўзбекларидан, укаси Тўй Хожа Ўғлонни, яъни Тўхтамишнинг отасини, Русияга юришдан бўйин товлагани учун (1376) ясоққа тортди. Ўч олиш учун Тўхтамиш унинг ўғилларидан бирини ўлдирди (28) ва ўша даврда уни ўз панохига олиши мумкин бўлган бирдан-бир



химоячи Амир Темур хузурига борди.

Сохибқирон Тўхтамишни лашкаридаги ўзбек беги Туман Темурга топшириб, ўзи Сирдарёдан Ўзганд орқали Самарқандга қайтади. Туман Темур Тўхтамишни Самарқандга — Амир Темур хузурига келтирганида, Шарафуддин Али Яздийнинг айтишича: «Ул хазрат анинг макдамини азиз тутуб, тааззум ва иноятлар қилди ва тўй бериб, хайма-хиргоҳ ва наққораю нафир ва қатор тевалару отлар ва яна нимаким, подшоҳлиғда керак турур, барчани ясаб берди ва ани ўғул ўқуди» (29). Сўнг Тўхтамишга Саброн ва Сигнок вилоятини бериб, унга аскар қўшиб, маконига элтти.

Бироқ Тўхтамиш у ерда узок туролмади. Ўрусхоннинг ўғилларидан бири — Қутлуғ Қия билан урушиб, енгилди ва яна Темурбекнинг хузурига қайтиб келди. Сохибқирон уни аввалгидан ҳам яхши кутиб олди, илгаригидан ҳам яхши жиҳозлаб, Сабронга юборди. Бу гал Ўрусхоннинг катта ўғли Тўхта Қия кўп аскар билан келади. Жангда Тўхтамиш қакшатқич зарбага учрайди ва ҳатто Сирдарё бўйида халок бўлишига бир баҳя қолади: уни Амир Темурнинг одами ўлимдан қутқаради.

Шундан сўнг, кўп ўтмай, Ўрусхон улкан лашкар билан Амир Темурга қарши чиқади ва Сигнок яқинида тўхтади. Амир Темур лашкари билан Ўтрор яқинида турарди. 1376 йил охирларида қаттиқ совуқ уч ой давом этади, бу ҳол иккала лашкар асосий қисмларининг тўқнашувига монелик қилади. Фақат кичик гуруҳлар орасидагина майда тўқнашувлар бўлиб, уларда Амир Темур аскарларининг қўли баланд келади. Сохибқирон айғокчилари Ўрусхон ўзининг асосий кучлари билан юртига кетганини маълум қилдилар. Шунда Амир Темур ҳам Кешга қайтиб келади.

Аслида, «Кешга қайтиб келиш» душманни қалғитиб, хотиржам ва калака қилиш йўлидаги бир ҳарбий хийла бўлса ажаб эмас. Чунки у Кешда атиги саккиз кун туриб, яна катта лашкар билан Дашти Қипчоққа — Ўрусхонга қарши юради. Ана шу юришда у Тўхтамишни ўзига ғажирчи — йўл кўрсатувчи қилиб олади. Ўн беш кундан сўнг Жайрон Қамиш деган мавзеда душманни бепарво ва паршонхотир ҳолатда учратади. Амир Темур лашкари душманга дархол хужум қилиб, уни пароканда этади ва катта ўлжа олади. Шу пайт Ўрусхон ва унинг ўғли Тўхта Қия бирин-кетин ўладилар. Амир Темур Тўхтамишни Дашти Қипчоқнинг хонлик тахтига ўтказиб, ўзи 1377 йил мартада Самарқандга қайтди.

Амир Темур Дашти Қипчоқдан кетганидан сўнг Ўрусхоннинг бошқа ўғли —

Темур Малик Тўхтамишга хужум қилиб, уни енгади. Тўхтамиш қочиб, яна Темур хузурига келади. Бу гал Амир Темур катта лашкар жиҳозлаб, Тўхтамишни ўзининг беклари билан ўша йил кузида Сигнокқа элтади ва хонлик тахтига кўтаради. Тўхтамиш кишни Сигнокда ўтказиб, 1378 йил баҳорида Дашти Қипчоқ пойтахти Саройни олади ва Жўжи улусининг хони бўлади.

Амир Темур қарийб икки йил давомида Тўхтамишнинг иши билан машғул бўлганига қарамай Самарқандда қурилиш ва ободончилик ишларини ҳам кучайтириб юборади.

1377 йили Амир Мусонинг қизи Туман оқага уйланади. Шундан сўнг у Самарқанд шаҳрининг теградисида ўн икки боғ барпо қилади ва улар ичида сарой ва кўшқлар қуради (30). Боғларнинг бири ёш хотинига аталган эди. 1376 йилиёқ Сохибқирон Ўрусхон билан курашда машғул бўлганида, Хоразм ҳокими Юсуф Сўфий, фурсатдан фойдаланиб, қариндошлик муносабатларию оддий мантқиққа зид равишда лашкар билан келиб, Бухоро ва унинг атрофларини ғорат қилади. Темур Хоразмга элчи орқали мактуб юборади, унда қариндошлик муносабатлари ўрнатилганидан сўнг бундай ишларни қилмаслик кераклиги ҳақида айтилган эди. Юсуф Сўфий элчини зиндонга ташлайди. Амир Темур Хоразмга бошқа элчини жиддий огоҳлантириш мазмунида битилган янги мактуб билан юборади, Юсуф Сўфий бу элчини ҳам банди қилади. Шундан сўнг Хоразмга навбатдаги юриш муқаррарлашади.

Амир Темур Хоразмга 1379 йил қишида навбатдаги — тўртинчи юриш қилди. Гурганччи камал этиш пайтида худди ўша давр Европасидагидек рицарлик манзараси юз берди. Амир Темур шаҳар камали билан машғул бўлиб турганида, Юсуф Сўфий мусулмонларнинг қони бекорга тўқилмасин учун Амир Темур билан яккама-якка курашишни таклиф қилди. Темурбек бунга бажонидил қабул қилади ва амирларининг қаршилигига қарамай, тўлиқ ҳарбий жиҳозланиб, қалъа тарафига йўл олди. Хандакка яқинлашиб келиб, Юсуф Сўфийни курашга даъват этади. Бироқ Юсуф Сўфий сўзида турмади ва қалъадан чикмади.

Ўртада бўлиб ўтган жангда Амир Темур ғалаба қозониб, шаҳарни қўлга киритади. Сўнг Кешга қайтиб, Занжир Саройда қишлайди.

1380 йил баҳорида Амир Темур Кешнинг қалъа деворларини бунёд этади ва ўрта асрларнинг буюк меъморий иншоотларидан Оксарой қурилишини бошлайди.

Хуллас, Амир Темур 1380 йил баҳо-

рига келиб, яъни ўн йил ичида Жетага беш марта ва Хоразмга тўрт марта юриш қилиб, Марказий Осиёнинг бу қисмлари билан боғлиқ муаммоларни деярли хал қилиб бўлди. Энди Хоразм Амир Темур давлатининг таркибига бутунлай кирди.

Мамлакат шарқий худудларининг хавфсизлиги деярли Ғулжагача таъминланди. Навбатдаги муаммо — Хуросон масаласи эди.

Юқорида айтганимиздек, Ҳирот Куртлари давлати XIV аср ўрталаридан чиғатойларга тобеъ бўлиб қолган эди. Тобелик шундан иборат эдики, Ҳирот ҳокими йиллик қурултойларда иштирок этиши, лозим бўлганда ҳарбий қисм етказиб бериши ва Мовароуннаҳр ҳокимига ҳадя сифатида йиллик солиқ тўлаб туриши керак эди.

1380 йил бошларида Амир Темур Ҳирот ҳокими Малик Ғиёсиддинга элчи юбориб, эрта баҳорда чақириладиган қурултойга таклиф қилади. Малик Амир Темурнинг яқин дўсти ва сафдоши Ҳожи Сайфуддинбек келсагина қурултойда қатнашишга розилик беради. Сайфуддинбек Ҳиротга келиб, шаҳарни мустаҳкамлаш бўйича катта қурилиш олиб борилаётганини кўрди: ички қалъа девори баланд

кўтарилиб, иккинчи қавати бунёд этилаётган эди. Шаҳар атрофидаги боғ ва экинзорларни ҳам ўз ичига олувчи ташқи девор қурила бошлаганди. Ҳирот ҳокимининг урушга тайёрланаётганлиги равшанлашди. Устига устак Малик Ғиёсиддин Сайфуддинбекка жавоб беришга шошилмаётган эди.

Шунда Сайфуддинбек Маликка билдирмай, Ҳиротдан чиқиб кетади ва бутун кўрганларини Амир Темурга бориб айтади. Шу пайт Амир Темур 1362 йили Кешда турганида унга азоб берган Алибек ибн Арғуншоҳ Жониқурбоний келиб, Амир Темурга итоат билдиради. Амир Темур ўтмишни эслаб ўтирмай, уни яхши қабул қилади, у билан Хуросонга юриш ҳақида кенгашади. Алибек буни маъқул топиб, ёрдам беражагини билдиради.

Алибек Жониқурбоний Шимолий Хуросоннинг ҳокими бўлиб, катта обрўга эга эди. Ҳозирги Туркменистоннинг деярли бутун худуди унинг таъсир доирасида бўлган. Алибек бўйсунганидан сўнг эса Амир Темур давлати[^]худуди Каспий денгизгача етди. Олтин Ўрда хони Тўхтамышнинг ҳам Амир Темурга тобелигини эътиборга олиб, унинг давлатини 1380 йилдан бошлаб салтанат деб қарамоқ керак.



АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Шарафуддин Али Яздий Амир Темур ушбу сўзларни айтганлигини ёзади: «ҳазрат Соҳибқироннинг ҳиммати раво кўрмас эдиким, олам ичинда андин ўзга киши мамолик амрида даҳл қилғай, ё «Вилоят менга тегар», деб даъво қилғай. Доим муборак тилида кечар эрдиким, «Дунё андоқ ер йўқ турурким, икки киши анда даҳл қилғай. Ва дунёни йасағон Парвардигор бир турур, дунёда ҳам подшоҳ бир керак» (31).

Бу сўзлар Амир Темурга тиркалган бўлишига қарамай, ана шу воқеалардан анча кейин ҳам у жаҳонгирликка майл билдирмайди. Дунёнинг талайгина қисмини забт этганидан кейин ҳам, ҳарбий кучи тўлиб-тошган бир пайтда, негадир, Олтин Ўрдани тўла-тўқис ўз мулкига қўшиб олмади, Болқон ярим оролини, Фракияни ҳам ўз мулкига киритмади ёки Европанинг бошқа қисмини забт этишга киришмади. Бизнингча, у фақат мўғулларнинг уч ғарбий улусини бўйсундиришгагина интилган кўринади. 1380 йилга келиб, фақат Хулоғу улуси, яъни асосан Эрон ерлари, бўйсундирилмай қолган эди.

Шарафуддин Али ёзганидек, «Ул маҳалда Эрон вилоятида ҳар мамлакатда бир жамоат бош чиқариб, подшоҳлик

қилур эрдилар. Ҳазрат Соҳибқирон Турон мамоликини мусаххар қилгондин сўнг, Чиғатой улуси ва Жўжи улусини ўз гушталарининг тасарруфи остига олганидан сўнг муборак хотирига туштиким, Эрон вилоятини забт қилғай. Эрон сори мутаважжих бўлди» (32).

Демак, Амир Темурнинг Эронга юриши, аслида, унинг босқинчилик мақсадидан эмас, балки Эроннинг парчаланиб ётганлиги ва ҳимоясизлигидандир.

1380 йили Амир Темур 14 яшар ўғли Мироншоҳни Хуросон ҳокими этиб тайинлади ва эллик кўшун — 25 минг кишилиқ аскар билан Амударёнинг сўл соҳилига ўтказиб юборди. Мироншоҳ кишни Балхда ўтказди.

1381 йил эрта баҳорида Амир Темур Амударёдан ўтиб, Андхуд (ҳозир Афғонистондаги Андхой)га келди. Бу ерда у маҳаллий авлиё Бобо Сангуни зиёрат қилди. Авлиё дарвеш кўринишида, жазаваси тутган ҳолда Амир Темурнинг оёғи остига кўй тўшини ташлади. «Амир Темур бу ҳолни яхши белги билиб, тўшини олиб дедиким: «Хуросонким ер юзининг тўши турур, бизга тангри бергуси турур». Ва ўшандоқ бўлди» (33).

Амир Темур Ҳиротни жануб тарафи-

Амир Темурнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар орасида унинг фақат тўйгузганига эмас, балки мавнавийликка ҳам асосланган фақиҳларда кучли ақлий ҷобилиятлари кўзга яқин ташланади. Ўзига содиқ жангчиларни жалб этиши ва уларни тўғри туришига, ўта даражада ҳаракатчан сиёсий тузилма ишлагани, ана шу тузилмани ўзгартириш ва ўзинларни кўз кўриб қулоқ эшитмаган кўламдаги зафарларга элтишга ҷодир таҷрибали сиёсатчилар ва лашкарбошилар орасида биринчи эди.

Б. Манс

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР



дан айланиб ўтди ва авлиё дарвеш Зайнуддин Абу Бакр Тайободийни зиёрат қилди. Авлиё унга дуо-фотиҳа ўқиди. Тайободий Шамсуддин Кулол ва Саййид Баракадан сўнг Амир Темурнинг учинчи пири бўлди.

Хирот енгил уруш билан олинди, чунки шаҳар аҳолиси Малик Ғиёсиддинни қўлламади. Шаҳарликлардан фақат омонлик солиғи олинди.

Алибек Жониқурбонийга тааллуқли Тус ва Қалот шаҳарлари, Хуросон сарбадорларининг пойтахти Сабзавор ва Мозандароннинг ҳокими Валибекка тегишли Исфароин қаршиликсиз таслим бўлдилар. Алибекнинг ўзи тобелик изхор қилди.

Шундан сўнг Амир Темур Мовароуннаҳрга қайтиб келиб, Бухорода қишлади.

1381 йил кузида Амир Темурнинг суюкли кизи Тоғайшоҳ тўсатдан вафот этди. Бу айрилик Амир Темурга кучли таъсир қилиб, у узок муддат катта кайғу билан таъзияда бўлди. Ҳатто дунё ишларига, шу жумладан давлат ишларига ҳам қўли бормади.

Шу вақтда ёвуз Алибек Жониқурбоний Мозандарон ҳокими Валибекни йўлдан уриб, у билан бирга Сабзаворни камал қилди. Шаҳар ҳокимлигига Амир Темурнинг синглиси Ширинбеканинг эри Али Муаййид ўтказилган эди. Амир Темурга Сабзавор воқеаси ҳақида хабар етказилганида у бунга аҳамият бермай, қизига мотамини давом эттираверди.

Опаси Қутлуғ Туркон оқа Амир Темурга шундай мурожаат қилади: «Агар мундоқ бепарволик қилсанг, олам бир-бир бўлуб бузулғай. Худойнинг хатосига ҳеч чора йўқ турур. То олам бор эрмиш, ушбу тарик эрмиш. Ғам емак фойда қилмас. Агар мундоқ бўлсанг, раъият ва мамолик паришон бўлуб, худойнинг бандалари беҳонумон бўлғай. Нечук бир жамоат бебоклар Мозандарондин чиқиб, бисёр муслмонларни беҳонумон қилиб турурлар? Тарика бу турурким, алар дафъи учун отланиб, андоқ гўшмол бергайсенким, ўзга ҳеч кишига мундоқ ҳаво ва ҳавас бўлмағай» (34). Опасининг хайрихоҳлик билан айтган бу сўзлари Амир Темурни хушёр торттириб, 1382 йилдаги Хуросон юришига сафарбар қилди.

Амир Темур 1383 йил бошида, қиш ўрталарида Хуросонга иккинчи юриш тайёргарлигини қўрди ва Бухоро тарафга йўл олди. Бу юришда у Мозандаронгача етди, Хуросон янгидан фатҳ қилинди, Алибек Жониқурбоний асир олинди, Самарқандга юборилди.

1383 йили Хирот ва Сабзавор ҳокимлари исён кўтардилар. Исённи бостириш учун ўша йилнинг кузида Амир Темур Хуросонга янги юриш қилди. Исён бости-

рилганидан сўнг Сеистонга ўтди. Хирманд дарёсига яқинлашганида уни 1362 йили ярадор қилган Мамақтув ҳадялар билан келди. Мамақтув қатл қилинди. Амир Темур Қалот ва Қандаҳор шаҳарларини бўйсундириб, Самарқандга қайтди.

1384 йили Амир Темур Шимолий Эронга янги юриш қилиб, Озарбойжондаги Султониягача етиб боради ва 1385 йили Самарқандга қайтиб келади. Бу ва ундан олдинги юришларида Амир Темурнинг ҳали бутун Эронни забт этиш мақсади йўқ эди. Бундай мақсад кейинроқ — 1386 йил бошларидаги воқеалар сабабли пайдо бўлди.

1386 йил бошларида Тўхтамиш 90 минг кишилик лашкар билан Дарбанд орқали Табризга ўтиб, уни талади ва Озарбойжоннинг бошқа шаҳарларини ҳам ғорат қилиб, келган йўлидан орқасига қараб кетди. «Бу хабар хазрат Сохибқиронга етти, — деб ёзади Яздий, — муслмонлар учун кўнгли асру малул бўлди ва бу жиҳатдин Эрон вилоятининг забтига хотирин қўйуб вожиб кўрдиким, ул вилоятларни забт қилғайким, мундин нари анда йаағи кирмағай. Анинг учунким, Эрон вилоятида андоқ подшоҳиким, Эрон вилоятини забт қилғай, йўқ. Ва бир неча подшоҳиким, бор эрди, барчаси бир-бирига йаағи эрдилар, бир-бирининг кўрқуб, вилоятларидин чиқа олмас эдилар. Анинг учун мундоқ балолар раъият ва факиру мискинга тегар эрди» (35).

Тўхтамишнинг Эронга қилган бу зуғуми ва бундан кейинги ҳужуми ҳам унинг Ғарбий Эронга қилган оддий сайили бўлмай, балки унинг бундан мақсади Эронни бутунлай забт этиш эди. Агар Амир Темур бўлмаганида Тўхтамиш Эронни босиб оларди. Фақат бунинг учун қулай фурсат кутаётган эди. Ҳозирча у Амир Темурнинг «томири уришини» текшираётган эди. Шунинг учун Амир Темур Тўхтамишнинг Эронни босиб олиши олдини олиб, 1386 йили забт этиш мақсади билан Эронга «уч йиллик юриш» бошлайди. Амир Темурнинг Эронга бу ва кейинги юришлари Тўхтамишнинг Эронга шимолдан келишида ўзига яраша тўсиқ бўлди. Моҳиятан, Амир Темур Эронни янги таттар-мўғул истилосидан сақлади.

1386 йил ёзида Амир Темур Гуржистонга биринчи марта юриш қилиб, Тифлисни олди, подшоҳ Бағрат асир тушди.

Ўша кезларда Ширвон ҳокими Шайх Иброҳим Амир Темурга бўйсунди ва Сохибқирон ҳаётининг сўнги дамларигача содиқ қолди.

Шарқий Анатолия, Шимолий Ироқ ва Озарбойжонда ўша вақтларда ярим қўчманчи туркман қабилалари бирикмаси — Қора қўюнли истикомат қиларди

Салтанатим қорхонасининг тузуқини тузишга киришдим. Қрун ва қондаларга (тўра ва тузукка) таяниб, салтанатим мартабаю эътиборини сақладим. Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп ҳалал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг кадр-кимматини, тутган мавқеининг ўлчовини беягилаб олишинг ва мувофиқ иш юритишинг керак.

•*«Темур тпузуқлари»*

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

(36). Шарқий Анатолиядаги кучли Аланчук, Ойдин ва Авник қалъалари шу қабилаларга тааллуқли эди. Шу қалъаларни истехком қилиб, улар бу ерлардан ўтувчи қарвонларни талардилар. Шу боис XIV асрнинг иккинчи ярмида бу ерларда қарвон алоқалари деярли тўхтаб қолган эди.

1387 йили Амир Темур Нахчивонда турганида «туркманлар зулм ва фасод эликларини узатиб, мусулмонларга тағниш берурлар ва Хижоз қарвониға мутарриз бўлурлар ва ҳеч кишини ул йўлдин ўтғали қўймаслар» (37) деган шикоят тушади. Бу хабарни олиб, Амир Темур дарҳол уларга қарши жазо гуруҳларини юборди. Лекин улар билан кураш ҳали олдинда эди. Бу пайт Шарқий Анатолиядаги Арзинжон ҳамда Арзирум шаҳарлари ва вилоятларининг ҳокими Тахуртан Амир Темурга итоат изҳор қилади.

Амир Темур 1387 йили Бардабада (ҳозирги Барда) турганида яна Тўхтамиш Доғистон орқали лашкар билан келиб, Шимолий Озарбойжонни талаб, қўп одамни ўлдиради.

Амир Темур уларга қарши аскар юборди. Қочаётган душманнинг бир неча беги асир олинади. Тўхтамишнинг кўрнамақлиги Амир Темурни ажаблантирди. У асирларга айтади: «Анинг ва бизнинг аромизда ато-ўғул ҳаққи турур. Не жихатдин мундоқ йамон ҳаракат андин воқиб бўлди? Ва бу жихатдин неча минг мусулмон талаф бўлди. Эмди мундин сўнг мундоқ ишлар қилмасун ва бурунғу ахду мувофиқат тарикасин ўзга қилмасун», — деб буларга айтти. Ва бу сўзларни дегайсиз» (38). Сўнг асирлар қўйиб юборилади.

Шундан сўнг Эрон жануби — Форсда ва унинг пойтахти Шерозда юз берган аҳвол Амир Темур диққатини жалб қилади.

Бу воқеалардан бироз аввал Фурс ҳокими Шох Шужоъ вафот этади. Улимидан аввал у ўғли Зайналобидинни ворис этиб тайинлаганди ва ворисини Амир Темурга тақдим этиб, мактуб йўллаганди (39).

Бир оз муддатдан сўнг Амир Темур Шерозга, Зайналобидиннинг ҳузурига ўз одамни юбориб, унга ушбу сўзларни етказтиради: «Сенинг марҳум атонг бизга дўст ва ҳавохоҳ эрмиш ва арзадошт этиб сени бизга сипориш қилиб йибариб эрди. Эмди бизнинг химматимиз ул турурким, асари андин зоҳир бўлғайким, барча олам яқин ва йирокдин билгайларким, дўстлукни нечук қилмоқ керак ва сенга яқин ерда тушуб туруббиз. Таваққуф қилмай ботроқ келгил, то иноят ва шафқатимизни кўруб қайтқайсенким, дўстлар шод бўлуб, душманлар ғамгин бўлғайлар» (40).

Зайналобидин Амир Темур ҳузурига келиш ўрнига унинг элчисини хибсга олди. Шундан сўнг 1387 йил кузида Амир

Темур Форс вилоятига юришни бошлади. Унинг йўли Исфахон орқали ўтарди. Шаҳарга яқин келиб, у лашкарларни саф торттирди. Шаҳарнинг барча аёнлари ва Зайналобидиннинг қариндошлари Амир Темурни кутиб олишга чиқдилар. Амир Темур улар билан бирга шаҳарни зиёрат қилди. Ўрдуга қайтиб келганидан сўнг шаҳар дарвозаларига қоровул қўйишни, шаҳардаги барча от ва туяларни, қурол-аслаҳани олиб, девонга топширишни буюрди. Шундан сўнг шаҳар аёнлари «тақа ҳақи» деб аталган омонлик моли тўлашни бўйинларига олдилар. Кейин Амир Темур шаҳар маҳалларини бекларига улашиб, солиқ йиғдирди ва шаҳар аёнларини ўрдуда сақлаттирди.

Кечаси Али Кўчапо деган шахс бир тўда қаллақесарлар билан келишиб, солиқ йиғувчи муҳассилларни ўлдира бошлади. Уларнинг қўплари ўлдирилди, баъзилари қочди. Шаҳарга ўз иши билан кирган баъзи аскарлар ҳам ўлдирилди. Баъзи муҳассиллар ва аскарларни шаҳарликлар ўз уйларига беркитдилар. Ҳаммаси бўлиб уч минг киши ўлдирилган эди. Ўша кечасиёқ бу ҳақда Амир Темурга хабар етказилди.

Бутун лашкар, жумладан, Амир Темурнинг ўзи ҳам ғазабга тўлган эди, аскарлар қасос талаб қилдилар. Шундан сўнг шаҳарни қатли оммга берилди: фақат икки диний арбобнинг ва муҳассиллар билан аскарларни беркитган шаҳарликларнинг уйлари дахлсиз қолдирилди.

Одатда, ҳозирги замонда Исфахон воқеасига баҳо бериб, Амир Темурни қонхўрликда айблайдиган тарихчилар негидир ўша қатли оммнинг асосий сабабчилари ҳақида эслашни лойиқ топмайдилар. Биринчидан, бу қатли оммнинг асосий сабабчиси Зайналобидин эди, чунки у отасининг васиятига зид равишда Амир Темурга нисбатан фитнакорлик билан унинг элчисини хибсга олди. Иккинчидан, Амир Темурнинг уч минг одамни ўлдиришнинг ташаббускорлари айбдор эди. Л.Н.Гумилев ибораси билан айтсак, Амир Темур ифвогарлардан қасос олаётган ва гомостатларга нисбатан пассионерлик қувватини сарфлаётган йирик шахс, суперэтноснинг вакили эди. Шунинг учун ҳозирги замонда унга айб қўйишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Амир Темур Исфахондан сўнг 1387 йил декабрининг ўртасида Шероз яқинидаги Тахти Қорача деган мавзегга келиб тўхтади. Исфахон воқеаси ҳақида эшитган атроф вилоятларнинг қўп ҳокимлари хавфсираб Амир Темурнинг ҳузурига келдилар ва унинг номи билан хутба ўқидилар. Фақат Зайналобидин ундан ўзини олиб қочади (41).



Амир Темур муваффақиятларининг сабаби, эҳтимол, унинг цабилавий элементлари Темурийлар салтанатининг асоси (ёки ўз қисми) бўлган Марказий Осиёда ўзи мунтазам ёйган мусулмон маданияти элементлари билан уйғунлаштириши тажрибасидир...

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

1388 йил январининг охирларида Амир Темур Шерозда турганида Мовароуннаҳрдан хавотирли хабарлар келади.

Амир Темур йўқлигида, фурсатдан фойдаланиб, Тўхтамиш Мовароуннаҳрга катта куч юборади ва Сабронни қамал қилади. Бу ҳақда эшитиб Андижондан шахзода Умаршайх ўз кучлари билан Сабронга келади. Самарқанд аскарлари ҳам бу ерга етиб келади. Сўнг юз берган жангда Тўхтамишнинг аскарлари енгади ва мамлакатнинг ички ҳудудларига киради. Дашт кучлари Хоразм орқали Бухорога келиб, унинг атрофларини вайрон қиладилар. Кейин улар Кеш вилоятига келиб Занжир Саройни ёндирадилар ва Қарши, Хузор орқали Амударёгача ўтадилар.

Шунингдек, Амир Темурнинг йўқлиги ҳақида эшитиб, Мўғулистондан амир Анка Тўра Тошкентни талайди ва Фарғона водийсига — Андижон тарафга йўл олади. Андижонда шахзода Умаршайх унга қаттиқ қаршилик кўрсатади ва уни тоғ тарафга чекинишга мажбур қилади.

Амир Темур Шероздалигида 1388 йил февралининг бошларида бу воқеалар ҳақида эшитади. Шунда у шошилиш равишида Форс вилояти шаҳарларини Музаффарийлар ўртасида тақсимлаб, 9 феврал кун Мовароуннаҳр тарафга йўл олади ва тезда Самарқандга етиб келади. Унинг келгани ҳақида эшитган душманлар ҳар тарафга қочади: мўғулистонликлар ўз юртига кетади, Тўхтамиш аскарларининг бир қисми ўз юртига кетиб, яна бир қисми Хоразмда, Гурганчда қолади.

Бу эса Амир Темурни 1388 йил эрта баҳорида Хоразмга бешинчи юриш қилишга мажбур этади. У Гурганчга яқин келиб, аҳолисини Самарқандга кўчиришни буюради ва шаҳар ўрнига арпа септиради. Бу ишни Амир Темур гурганчликлар Тўхтамишнинг аскарлари таркибида бориб Занжир Саройни ёндиришда иштирок этганлари ва душман тарафида бу ишларда қатнашиб, унга нисбатан хоинлик қилганликлари учун қасос сифатида қилган эди. Бироқ уч йилдан сўнг Амир Темур фармони билан шаҳар аввалгидан ҳам яхши қилиб қайта тикланди ва аҳолиси қайтариб келтирилди.

Амир Темурнинг Хоразмга юриши пайтида орқа тарафда Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак — Соҳибкироннинг куёви — кизи Султонбахт бегимнинг эри ўз қайнотасига қарши исён кўтаради. Қўзғолон Мовароуннаҳрнинг жанубига тарқалади, лекин тез бостирилади.

1388 йил охирида Тўхтамиш Дашти Қипчоқдан Сирдарёнинг чап соҳилидаги Ачук Зарнукни эгаллади. Амир Темур

дархол лашкар тўплаб, душман устига юрди. Бироқ 1388/1389 йил кишининг қаттиқ совуқлиги туфайли бир оз қутишга мажбур бўлди. 1389 йил баҳорида иккала тарафнинг кичик гуруҳлари ўртасида айрим тўқнашувлар бўлди.

Тўхтамиш чиғатойлар лашкарини чалғитиб чўлга киритиш, сўнг пистирмадаги кучлари билан зарба бериш мақсадида ўз лашкарини атайин «қочган қилиб кўрсатмоқчи бўлади». Лекин Соҳибкирон беклари бу найрангга учмадилар ва Амир Темурни душманни таъкиб қилишдан тўхтаиб, Мўғулистонга Туғлуқ Темурнинг ўғли Хизр Хожахонга қарши юришга, сўнг Тўхтамишга қарши юришга кўндирадилар.

1389 йил ёзида Амир Темур Мўғулистонга бешинчи марта юриш қилади. Чиғатойлар бу гал душманнинг қочаётган гуруҳларини қувиб, мамлакатнинг анча ичкари ҳудудларига кирадилар. Лашкар Балхаш кўлининг шарқидан бориб, Эмил Ғучур мавзеига, Зайсан кўлидан жануб-роқдаги Чигучак шаҳри яқинига келиб тўхтади.

Соҳибкирон Амир Жаҳоншоҳ ва Уч Қаро Баҳодурни ўттиз минг кишилик аскар билан Шарққа юборади. Улар Иртиш дарёсидан ўтиб, Олтой тоғи этақларига етадилар ва орқага қайтадилар. Сўнг Амир Темур жануби-ғарбий йўналишда юриб, Қорашардан шимолроқдаги Юлдуз ўтлоғида тўхтади (42). Шу ерда Амир Темур лашкарини 20—30 минг кишилик гуруҳларга бўлиб, Мўғулистоннинг турли вилоятларига юборади.

Амир Темур аскарлари Хизр Хожахоннинг чекинаётган гуруҳларини қушлаб, бутун Шарқий Туркистонни ғалвирдан ўтказгандек айланиб чикдилар. Улар Қора Хўжа, Қора Арт, Шарғулук, Сулғанлик, Кўкёр ва бошқа шаҳарлардан ўтиб, Хитой чегарасига бевосита яқинлашдилар ва асл Мўғулистоннинг ғарбий ҳудудларига кирдилар (43).

Шу билан бирга Юлдуз ўтлоғи Амир Темур қадами етган энг шарқий мавзе бўлди. Амир Темур бу юришдан 1390 йил бошида қайтди. Хизр Хожахоннинг ўзи қўлга тушмаган бўлса ҳам, бу юришда эришилган қатор ғалабалар мўғулларнинг кучини анча синдирди.

1390 йили Амир Темур Самарқандга қайтиб келгач, Мўғулистонга, Қамариддинга қарши 20 минг кишилик аскар юборди. Юриш жами олти ой давом этди (44).

1390 йил охирларида Амир Темур Тўхтамишга қарши биринчи асосий юришга тайёргарлик кўради. Ўша йил охирида Тошкентга келгач, Темур қирқ кун бетоб ётади. Соғайгач, 1391 йил 19 январида

йўлга чиқади. Йўлда Ўтрор яқинида Қора Сомон деган жойда тўхтаганида Тўхтамиш элчилари келиб, тўққиз от ва бир шункорни тортиқ қиладилар ва унинг номидан ушбу сўзларни айтадилар: «Ул хазрат менинг била ато-ўғулдек эрди ва валинеъмат турур. Ва бу шафқатларким, менинг ҳаққимда алар қилиб турурлар, ҳеч ато ўғулға қилмас. Агар йиллар шукур десам, хануз айтмамиш бўлғаймен. Мендин хабарсиз бир неча йамон бадбахтлар беадаблик қилғон турур. Эмди умид ул турурким, ул хазрат лутфу карам била бу ёзуқлардин кечиб, афв қилғайлар»(45).

Бу бир айёрлик нағмаси бўлиб, у Амир Темур юришининг олдини олиб, вақтдан ютиш учун қилинган эди. Соҳибқирон бунини тўғри тушуниб, Тўхтамиш таклифини қатъиян рад этди: «Ул андаким захм еб бизга келиб эрди, барча оламга маълум турурким, ани фарзанд деб риоят қилиб, йароғлар бериб, черик тортиб, ул кишда ани миқдори от ва тева зойилким бериб, Ўрусхондин элини олиб, анга бериб, подшоҳлик тахтида ани ўлтурғузиб, Жўжихон улусида хон қилдурдум. Агарчи худойи таоло анга берди, аммо мен сабаб бўлдим. Ва ул менга ўғулдек эрди ва мен анга атодек.

Эмдиким давлатқа етти ва азимат ва шавкат пайдо қилди, ул ҳаққларни унутиб, биз Эрон вилоятига борғонда, келиб бизнинг вилоятимизни чопиб, мусулмонларни ташвиш бериб турур. Бу қилиғини ўзумга келтурмадим ва дедим: «Бу иш нодонлиқдин қилмиш бўлғай, ёниб, тавба қилғай». Аммо ул давлатқа андоқ мағрур бўлган эрмишким, бу ишдин анга ҳеч парво қилмай вилоятимизга қасд қилғон эрмиш. Ва киши йибариб эрдиким, биз Эрондин вилоятимизга келдук, келган кишиси бизнинг хабаримизни топғач қочтилар. Эмдиким билиб турурким, биз анинг сори борурбиз, ажзу ниёз йўлидан кириб, узр-хоҳлиқ қиладур.

Бас! Андин неча қатла йамон ишлар воқия бўлди. Эмди анинг сўзига ишонса бўлмас ва бу юрушдин қайтмасбиз ва анинг сори борурбиз. Қўрғайбизким, Тангри таворак ва таоло кимга нусрат берур. Ва агар сўзи чиндур ва ярашғали кўнгли бор бўлса, Алибекни бизга йибарсун, то ул келиб, беклар била кенгашиб, хар на маслахат кўрсалар, андоқ қилғайбиз» (46).

Шундай бўлса ҳам Амир Темур Тўхтамишхон элчиларини яхши кутиб, уларни меҳмон қилди, сўнг улар билан бирга йўлга чиқди. Апрель ойи бошларида чиғатой лашкари ҳозирги Марказий Қозоғистондаги Кичик тоғ ва Улуғ тоғга етди.

Сўнгра Темур лашкари билан шимолга юриб, Тобол, Ёйиқ (Урал) ва Ййик (Ик) дарёларидан ўтди.

Икки лашкар ўртасидаги жанг 1391 йил 18 июнь душанба куни Қундузча (ҳозир Самара билан Чистополь оралиғидаги Қондурча шаҳарчаси) мавзеида юз берди. Амир Темур биринчи марта ўз лашкарини шу пайтгача қўлланмаган «етти қўл» тартибида тузди (47). Султон Махмуднинг номи билан ораста қилинган ва марказга қўйилган қўлга бевосита амир Сулаймоншоҳ қўмондонлик қилди. Бу қўлнинг кетидан Амир Темурнинг иккинчи қўли туради, унга бошчилик қилиш Муҳаммад Султон мирзога буюрилди. Унинг ортидан бевосита Амир Темур ихтиёрида бўлган 20 қўшун эҳтиёт қисм қилиб жойлаштирилди. Баранғарга Амироншоҳ мирзонинг қўли қўйилди, амир хожи Сайфуддиннинг қўли қунбул-канот қўриқчиси вазифасини ўтади. Жуванғарга Умаршайх мирзонинг қўли жойлаштирилди. Унга қунбул тарзида Бердибек, Сари Буға раҳбарлигидаги қўл турди. Бу қисмга ҳам жуванғар, ҳам қўлни қўриқлаш вазифаси юклатилди. Марказ — қўл манғлай — авангард билан таъминланди. Қўлнинг орқа томонида олий бош қўмондон, яъни Темурбек қароргоҳи ўрнатилган чағдавул жойлаштирилди. Шу ерда бўлган эҳтиёт кучлар жангнинг тақдири Темурбек фойдасига ҳал бўлишида қатта роль ўйнади.

Қарши тарафда Тўхтамишхон ҳам ўз сипоҳини беш қўлга бўлиб, уларга хонзодалардан Тош Темур ўғлон, Бек Борик ўғлон, Элтиқмиш ўғлон, Али ўғлон, Жўжихон улуси умаросидан Алибек, Сулаймон, Қўнғирот, Наврўз, Оқ бўта, бийлардан Айсак, Ҳасанбек, Қўқа ва Ёғли сингари Дашти Қипчоқнинг номдор саркардаларини бошлиқ қилиб, саф чекиб турарди.

Мутахассислар айтилганлардан келиб чиққан ҳолда Темурбек ва Тўхтамишхон қўшинларининг жанговар тартиби — ясолини қуйидагича схемалаштирадилар.



Барча буюк саркардалар сингари Амир Темур ҳам ўз аскарларининг машаққат ва зафарларини баҳам кўрарди. Улардан ҳатий интизомни талаб қилар, лекин мажруҳлигида қарамай, уларга бош бўлиб жанг қилар эди. Ҳеч вақт ўз жангчиларини ёлғиз қолдирмасди. У лавозими, бойлиги, ирқи, динидан қатъи назар барча учун адолат бир бўлишини ниҳоятда синчковлик билан қузатиб борар эди. ...Бундай ҳукм чиқариши одати, ўз даври энг яхши саркардасининг жасорати ва шуҳрати сингари, унинг жангчилар ўртасидаги эътибори ва таъсирининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Керэн Люсьен

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Темур йирик жанг олдидаги ода-ти бўйича лашкарни саф тортириб кўриқдан ўтказди ва рухий ҳужум тактикасини кўллайди: лашкарига қрдири ва ўтовларини тутишни буюради. Ўзи эса бу пайт икки ракаат намоз ўқиб олади. Бунинг ҳаммаси душманни ҳайратда қолдириб, донг қотириб қўяди. Ундан ташқари, у ерда ҳозир бўлган Саййид 15арака бир ховуч майда тош териб, «Йаағи (душман) кочти!» деб, душман тарафига улоқтиради.

Биринчи ҳужумдаёқ Тўхтамишнинг ўнг қўл лашкари чекинади ва қочади. Шундан сўнг аста-секин бутун лашкари чекина бошлайди. Тўхтамишнинг ўзи Амир Темур лашкарининг тартибини бузмокчи бўлиб, ўз қўшунлари билан бу тараф сафига уради ва чиғатойларнинг орқасига ўтади. Лекин лашкарининг чекинганини эшитиб, Тўхтамиш Волга тарафга қочади.

Шундан сўнг чиғатойлар чекинаётган душманни қувиб, чопадилар ва енгадилар. Душман тамомила енгилиб, тор-мор бўлган эди. Ғолибларнинг қўлига шу қадар кўп асирлар ва ўлжа тушган эдики, лашкар ўрдуси бениҳоя кенгайиб кетган эди. Шарафуддиннинг ёзишича, «андок калин черик бўлуб эрдиким, агар киши ўтағини йитирур (йўқотса) эрди, бир ойда, икки ойда топмас эрди» (48).

Амир Темур 1391 йил октябрида Тошкентга келиб, келаси йил март ойида Самарканд томонга йўл олади. Йўлда у Ақар чўлида тўхтаб, «Султон Маҳмуд ғозийнинг вилоятини» Пир Муҳаммад Жаҳонгирга васият қилиб берди. Бу мулкка «Ғазнин, Кобул ва Зобулистондан то Ҳиндғача ва Қандаҳор ва то Синд дарёсигача вилоят ва навоҳийлар» кирар эди (49).

Амир Темур «уч йиллик юриш» пайтида 1388 йили Форсда бўлганида Эрон жанубидаги ерларнинг фатҳи Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга ҳужуми туфайли тўхтаб қолган эди. Амир Темур хабаргирлари Музаффарийлар орасидаги қирғинли низодан уни оғохлантирган кўринади. Амир Темур эса Шох Шужоъ васиятига кўра, уларнинг ҳомийси эди.

Шуларнинг барини эътиборга олган Амир Темур янгидан куч тўплаб, 1392 йил 7 июнида Эронга «беш йиллик юришга» чиқади. Бироқ Бухоро яқинидаги Жўйизар мавзеига келганида, 23 июн куни тоби қочади. Мажбурий тўхташ бир ой давом этади ва лашкар 27 июл куни яна йўлга чиқади.

Бу юришда Амир Темур аввал Каспий денгизига жанубдан туташган Омул ва Сори вилоятларини забт қилади. Гап шундаки, бу вилоятларда шиъа мазҳабидаги саййидлар яшаб, улар азонни ва жума намозини тан олмас эдилар. Бунинг усти-

га сунна мазҳабидаги Амир Темур бу ердан ўтаётганда унга нисбатан риекорлик қиладилар. Лекин улар тезда бўйсундирилади.

Шундан сўнг Амир Темур жанубга, Форс томонга йўл олади: у ерда Шох Мансур Шох Шужоънинг васиятига зид равишда зўрлик билан ҳокимиятни ўз қўлига олганди. Шох Мансурнинг тақдирини 1393 йил апрелидаёқ хал қилинган эди. Сўнгра Амир Темур Музаффарийлар уруғини сиёсий сахнадан узоклаштиришга қарор қилади. Уларнинг ҳокимияти хақида Яздий шундай хабар беради: «Муҳаммад Музаффарнинг авлоди, муддати эрдиким, бу вилоятларда подшоҳлик қилур эрдилар ва ҳар бири бир шаҳарда ҳоким эрдилар. Ва ҳар бирига даъвои ул эрдиким, «вилоятлар барча менга тааллуқ бўлғай». Ва бовужуд улким, бир-бирига қариндош эрдилар, доим бир-бирига қасд этиб, душман эдилар. Ва агар бириким, бировининг эликига тушса эрди, ани ё ўлдуруб, ё кўр қилур эрдилар, ато ўғул ва ўғул ато билан ўшул тарик эдилар ва аларнинг жихотидин раъиятлар захматда эрди» (50).

Шох Мансур ҳукмронлиги тугатилиб, Форс вилоятида ҳокимият Амир Темур қўлига ўтганидан кейин унинг ҳузурига саййидлар, қозилар ва бошқа арбоблар келиб, ундан ҳокимиятни Музаффарийларга қайта бермаслигини ўтиниб сўрайдилар: «Умидимиз сиздин ул турурким, бу вилоятларда яна Оли Музаффарни қўймағайсиз. Ва агар яна буларга бу вилоятларда дахл берсангиз, вилоят бузулур ва факиру мискин хароб бўлур» (51).

Уларнинг илтимосларига биноан Форс вилоятини Амир Темур шахзода Умаршайх Мирзога беради, шаҳарларда эса ўз беқларини қўяди. 1393 йил июнида «Соҳибқирон Озарбойжон мамоликини ҳамда Рай ва Дарбанди Боку ва Ширвонот ва Гилонотни тавобий ва лавоҳиқлари била Румғача амирзода Мироншоҳга иноят қилди» (52).

У пайтлар Ироқи Арабни Султон Аҳмад Жалойир ибн Увайс бошқарди. Мазкур воқеалардан ўн йил бурун у Табризга ҳужум қилган, бу ердан уни Амир Темур қувганди. Энди Амир Темур уни жазолашга қарор қилади ва 1393 йил августда Бағдод тарафга йўл олиб, сентябр ўрталарида шаҳарга этади. Аммо Султон Аҳмад Амир Темур келишидан анча аввал ғарбга қочган эди. Шаҳар жангсиз олинади. Қочқиннинг кетидан таъкиб этувчилар юборилади.

Ироқи Араб Амир Темур қўли остига ўтганидан сўнг атрофдаги қўшнилари билан, биринчи галда Миср билан, яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатиш ке-



Амир Темур ўзини жангнинг энг қийин жойларига ташилаб ва хатарли ҳужумларга раҳбарлик қилиб, жасурлик ва темир иродани намойён этди. Унинг матонатлилиги ва қатъиятлилиги жанг вақтида, қўшинларни идора қилиш санъатининг таъсирчанлиги ҳамда қамончиларнинг маҳорати сингари, муваффақият дозонинида кўпинча муҳим аҳамият касб этди.

Хильда Хужхэм

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР



рак эди. Бу ҳақда Яздий бундай хабар қилади: «Соҳибкироннинг ҳиммати ул эрдиким, йўллар анинг аййоми давлатида эмин бўлғай ва худой бандалари ҳар сориким борсалар, аларға ташвиш ва тараддуд бўлмағай, фароғат била бориб келгайлар. Мунга кўб саъйи килур эрди. Бу жиҳатдин Шайх Соваий, машхури рўзгор эрди, Соҳибкирон ани элчиликка Миср вилоятига Барқуқ шаҳриёр қошига тухфалар била йибарди. Ва сўзи бу эрдиким: «Мундин бурун подшоҳларким, Чингизхон наслидин эрди, ул мамолик подшоҳлари била муҳолифат қилур эрмишлар. Бу жиҳатдин Шом элиға ва андағи вилоятларға заҳмат ва ташвиш тегар эрмиш. Охирда аларнинг ароларида яраш бўлуб, вилоятлар эмин ва амон бўлган эрмиш. Ва подшоҳи саъид Абу Саъидхон, анора Аллоҳ субхонаху, раҳмати Ҳакка келиб, Чингизхон наслидин Эрон вилоятида подшоҳи қолмади. Ва ҳар мамлакатда бир киши бош чиқариб, эл-улус ва вилоятлар хароб бўлуб эрди. Бу маҳалда ҳазрат Ҳаққ иноятидан Турон ва Эрон мамлақати Ироқи Арабқача бизга мусахар бўлди.

Энди мусулмонларнинг неқхоҳлиғи бу турурким, бориш-келиш бўлғай ва икки тарафдин доим элчи бориш-келиш қилғай. Ва бир-биримиздан хабардор бўлғай-биз, то йўллар амон бўлиб, мусулмонлар фароғат билан бориб келгайлар ва эл ичида осойиш ва фароғат бўлғай. Вассалом. Вал ҳамду лиллоҳи Раббил олабийн» (53).

Бу элчилар Қоҳирага 1393 йил кузида юборилган эди. 1393 йил охири ва келгуси йилнинг биринчи ярмида Амир Темур Шимолий Ироқни фатҳ этиш билан машғул бўлди.

XIV аср охирига келиб ўз ҳомийсига нисбатан кўрнамакликни одат қилиб олган Тўхтамиш Амир Темурнинг хавфли душманига айланиб қолди.

Шундай бўлса-да, Амир Темур қон тўкилишининг тарафдори эмас эди. Ишни тинч йўл билан битириш мақсадида у Тўхтамиш ўрдусига устомон ва доно сиёсатдон Шамсуддин Олмалиғийни элчи қилиб, мактуб билан юборади. Мактубда Темур Тўхтамишни ақллиликка, бўйсунуш ва тобеликка чақиради ва шу ҳолдагина аввалги дўстлик тикланиши мумкинлигини таъкидлайди. Тўхтамиш аввалига ярашишга мойиллик билдиради. Лекин Тўхтамиш ўзининг нодон ва калтабин¹бекларининг маслаҳатига қулоқ салтаб «Йўк!» жавобини берди. Бу эса жангни мукаррар қилди.

1395 йил 28 февралда Амир Темур Тўхтамишга қарши иккинчи юришга чиқади. Ҳозирги Озарбойжон билан Доғистон чегараларидаги Самур дарёси бўйи-

да, йирик жангдан олдин бўладиган ода-тига кўра, Амир Темур лашкарни кўриқдан ўтказди.

Бундан сўнг Соҳибкирон лашкари Севинч (ҳозирги Чеченистондаги Сунжа) дарёси бўйида саф тортади. Душман лашкари Тарак (ҳозирги Терек) дарёси бўйида эди. Лекин Тўхтамишнинг хабаргир қоровуллари Амир Темур лашкарининг салобатини кўриб, бу ҳақда Тўхтамишга етказадилар ва у чўчиб, бир оз шимолга чекинади ва шошилинч равишда яна лашкар тўплай бошлайди. 1395 йил 14 апрелида Соҳибкирон лашкарини Таракнинг чап соҳилига ўтказиб, яна саф тортиради. 15 апрелга ўтар кечаси Тўхтамишнинг бир гуруҳ лашкари тунда ҳамла қилмоқчи бўлади. Лекин чиғатойлар Соҳибкироннинг «Кеча бўлғонда ҳеч киши ўз еридин тебранмағай ва ундашмасунлар ва шабихундан вокиф бўлсунлар, ўт ёқмасунлар!» (54) — деган фармониға амал қилиб, шайланиб ноқора ва қарнайларни чалиб турган эдилар, душман яқинлашолмай, қайтиб кетади.

Икки лашкар ўртасидаги жанг 15 апрел куни юз берди. Соҳибкирон бу гал ҳам лашкарини етти қўл тартибида тузди. Иккала тараф ҳам жангга «ноқора, нафир, кавс ва кўрга» чалиб кирдилар. Бир неча соат қирғинбарот жангдан сўнг Тўхтамиш енгилиб, чекинди ва қочди.

Амир Темур Тўхтамишни қувиб, Волгадаги Туратур кечигигача боради ва «Ўрусхоннинг ўғликим, оти Қўйричок Ўғул эрди ва ҳазратнинг мулозиматида эрди ва ўзбек йигитлариким, алар тақи мулозим эрдилар, анга кўшулуб, подшоҳона йароғ бериб, олтун била тиккон чарқоп ва олтун камар бериб, Жўжихоннинг улусини анга берди ва ани хон қилиб, Атил (Волга) суйидин кечуруб, улус сори йибарди. Бу шахзодаи жўжинаждо ҳукм билан юруб, паришон бўлғон эл-улусни йиғиштурмоққа машғул бўлди» (55).

Тўхтамиш бу гал ҳам қочади ва Кама дарёсининг қуйи оқимидаги Булғор ўрмонларига («Булар жанғалиға») беркинади.

Амир Темур душман аскарларини қувиб, Узи (Днепр) дарёсигача етади ва Минкермон қалъасини бузади. Душманнинг баъзи гуруҳлари Днепрдан ўтиб, Сарамдайга (Бессарабияга) ва Румдаги Ирақияга (Фракияга) қочадилар.

Шарафуддин Али Яздий берган хабарга кўра, Амир Темур Днепрдан қайтиб, Рус ерларига юз буради. Соҳибкирон Русия шаҳарларига Тўхтамиш аскарларининг қочқинларини қувиб борган эди. Шу аснода у Елец, Воронеж ва Москва шаҳарларини олади. Москванинг олиниши тўғрисида Яздий бундай ёзади: «Соҳибкирон Маскавга сориким, Руснунг шаҳарлари-

Яна ўз тажрибамда кўрдимки, ацлли душман жоҳилу нодон дўстанддан яхшироқ экан. Чин дўст улдирки, дўстидан ҳеч цаҷон ранжимайди, агар ранжиса ҳам, узрини цабул цилади.

• «Темур гпузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

дан эрди, таважжух қилди. Анда етконда нусратшиёр черики ул вилоятни (шахар ва атрофини) чобдилар ва андағи ҳокимларни тобеъ қилди» (56).

Сўнг Амир Темур Кавказолдини бўйсундирди, кейин Олтин Ўрдининг асосий таянчи бўлмиш Хожитархон ва Сарой томонга йўл олди. «Ва зафарпаноҳ черики Саройға етиб, Саройни олдилар, шахарға ўт солиб, куйдурдилар ва эл-улусини таладилар ва асир этиб келтурдилар. Бу элга бу жазо андин бўлдиким, Соҳибқирон Ироқ ва Форсқа борғонида алар келиб, Мовароуннаҳр вилоятини бўш топиб, чобдилар. Ва Қазон Султонхон йасағон саройким, Занжир Сарой номи била машхур турур, ул ерни хароб қилиб эдилар. Анинг учун бу шахри Сарой ҳам хароб бўлди» (57).

Бундан сўнг Амир Темур шимолдан қайтиб, Дарбанддан ўтади ва Шамоха яқинида Кура дарёси бўйида тўхтаб, Ширвон элини, яъни ҳозирги Озарбойжон мамлақати ерларини Шайх Иброҳимга беради. У ердан кўчиб, Октом (Агдам)да тўхтади, бу ерда Озарбойжон тахти ва мамлақатини Дарбанддан Бағдодгача ва Ҳамадондан Румгача шахзода Мироншоҳга беради ва унинг бутун мулозимларини Хуросондан Озарбойжонга келтиради.

Амир Темур «беш йиллик юриш»дан 1396 йил августида қайтди. Ватанига қайтиши билан мамлакат ободончилиги ва халқнинг аҳоли билан каттиқ қизикди. Бу ҳақда Яздий бундай хабар беради:

«Соҳибқирон аввал авлиёларнинг мазорлариға тавоф қилди ва фуқаро ва масокинларға қўб садақалар берди. Тавофдин сўнг келиб давлат тахтида ўлтурди ва тўй тартибиға машғул бўлуб, айш-ишрат қилабошлади...

Неча кун айш-ишрат қилғондин сўнг ўзга вилоятнинг тафаххусиға ва раёйо аҳолиға машғул бўлиб, йахши-йамондин сўрайбошлади. Ва содот ва уламо ва машойих ва сулаҳоким, мамлакатларда бор эрдилар, барчани чорлаб, инъом ва лутф қилди. Ва алардин фақир мискиннинг ахволларини сўруб, йахши тафаххус қилди. Ва ҳар кишигаким, золимлардин зулм тегиб эрди, ул мазлумнунг додини золимлардин олди. Зулмдорлар ва мутағаллибларни банд қилиб, аёғлариға кунда солиб, бўйунлариға душоха солиб, йахши иззалар қилди. Ва баъзини ўлдуриб, хонумонини талон қилдурди ва уч йиллик молу харжини раёйоға бағишлади. Ва ҳар вилоятда бир йахши кишини йибардиким, «Раёйо аҳолидин хабардор бўлғай ва ҳар вилоятдаким фақир мискин ва дарвешу мустаҳаққ бўлса, йиғиштуруб, йиллик озук ва тўн ва кунгалак танабон ва кафш ва этук ва фўта ва дастор берсун-

лар ва кишлиқ ва ёзлик тўнлар берсунлар!» Бас, барча вилоятларнинг акобиру ашрофлари ва раёйо ва фақир мискинлари анинг давлатидин хурраму хушхол бўлуб, дуо айтур эдилар» (58).

Бундан кўриниб турибдики, Амир Темурнинг XIV аср шароитида халқ (раёйо) ва фақир мискинлар аҳоли ҳақида қайғуриши ниҳоятда буюк инсонийлик фазилати эди. Фақат фаровонлик ва рафохият ҳукм сурган мамлакат ҳокимигина шундай хислатларга эга бўлиши мумкин эди.

Амир Темур Хитойга юришни мўлжаллайди. Шахзода Муҳаммад Султон бу юриш учун моддий база — озиқ-овқат ва ем-хашак тайёрлаши керак эди. Бу ҳақда Яздий ҳам гувоҳлик беради: «Соҳибқирон ул маҳалда азимат қилиб эрдиким, Хитой кофирлариға йуруғай» (59).

Амир Темур Хитойга юришга ҳозирлик кўриб турганида, беклари уни Ҳиндистонга ботроқ юришга кўндирадилар. Шундай қистов билан 1398 йил март охирида Ҳиндистонга юришга чиқади. Соҳибқирон билан бирга Сароймулк хоним ва Улуғбек ҳам йўлга чиқади. Амударёдан ўтилганидан сўнг Ҳиротдан Шохрух ҳам ўз аскарлари билан келиб қўшилади ва отаси ҳамда фарзанди билан то август ойининг ўртасигача бирга бўлади.

Амир Темур Ҳиндистонга ўтишдан аввал Афғонистон шимолида Ҳиндукуш тоғларидаги эски Кофиристон (ҳозирги Нуристон) кофирлари билан бир неча ой жанг қилади. Сўнг августда Андароб орқали Кобулга келади. Шу ойнинг ўртасида Шохрухни Ҳиротга ва Улуғбек билан Сароймулк хонимни Самарқандга қайтариб, ўзи 20 август куни Кобулдан чиқиб, Ҳиндистон сари йўл олади. У 24 сентябр куни Синд дарёсидан Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхон билан жанг қилгандан сўнг 1221 йил 21 ноябр куни кечган еридан ўтади. У пайт дарёнинг чап соҳилидаги чўллар Жалолий чўли деб аталарди (60). Бу эса Амир Темурнинг ўзи Жалолидин Хоразмшоҳнинг тарихи ва воқеаларидан хабардор эканлигидан, унинг даврида бу ерларда буюк Хоразмшоҳ ҳақида хотиралар тирик эканлигидан далолат берарди.

Дехли султони Султон Махмудхон Дехлавий билан жанг 1398 йил 17 декабр куни юз беради. Ҳиндларда ўн минг отлик, қирк минг йаёқ ва юз йигирма фил иштирок этади. Филларнинг ҳар иккала тиш суякларига махсус қиличлар қийдирилган бўлиб, улар бу қилични суқишга ўргатилган эди. Ундан ташқари, филнинг устига кунгурали тахт ўрнатилган бўлиб, унда беш-олтита ўқ отқувчи ҳам ўтирарди. Ҳар икки филнинг орасида тўп ва



Ҳазрат Соҳибқироннинг ўта катта талаб-истаги ҳеч қачон ҳукмдорлик доирасини кенгайтиришдану мамлакат худудини кўламли қилишдан бирор тун ё кун гафлатда қолиб мизғимаган ва ором олмаган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

тўпчи турарди. Филларга совут ҳам кийдирилган эди.

Соҳибқирон ҳам жангга муносиб ҳозирлик қўради. У лашкар ўрдусининг олд тарафига камиш ва ёғочдан бир қўрғон ясаптирди. Сўнг лашкар атрофига хандак қаздириб, хандакнинг чеккасига Ҳиндистон говмишларидан зич қилиб боғлатиб қўйди. Ундан ташқари, Соҳибқирон филларга қарши кўплаб темир тиканлар ясади. Тўплар жихозлаб қўйилди.

Жанг узок чўзилмади. Душман чиғатойларнинг ҳужуми ва сиқувига бардош беролмай, сочилиб кетди. Соҳибқирон намози пешинни Дехли дарвозаси яқинига келиб ўқиди. Жангда ўн олти яшар шахзода Халил Султон ажойиб қахрамонлик кўрсатди, у «пиллардин бир пилни ҳайдовчисини несту нобуд қилиб, олдида солиб, утидек (сигирдек) хайдаб, Соҳибқирон қошида келтурди» (61).

Султон Махмудхон Дехлавий тўла мағлубиятга учраб, кочди. Соҳибқирон ўн бир ой давом этган Ҳиндистон юришидан 1399 йил баҳорида қайтди.

Амир Темур Ҳиндистонда юриш пайтида: агар Самарқандга саломат қайтиб борсам, бир Жоме масжиди курдираман, деб ният қилиб қўйган эди. Шунинг учун Самарқандга келибок масжид қуришни буюради. 1399 йил 10 майда масжид лойиҳаси чизиб тайёрланди ҳамда Форс, Озарбойжон ва Ҳиндистондан келтирилган икки юз тоштарош уста ишни ўша кунгек бошлаб юборди. Беш юз киши тош кесиш учун тоққа юборилган эди. Тоғдан тош келтириш учун Ҳиндистондан олиб келинган тўксон беш филдан фойдаланилди. Мамлакатда маълум бўлган барча меъморлар ва хунармандлар ишга машғул эди. Ҳар ишнинг бошига бир шахзода билан бир бек муҳассил қилиб тайинланган эди, афтидан, бу мансабдаги киши шу ишни моддий таъминловчи бўлган.

«Соҳибқирон ғояти ихтимомидинким, — деб ёзади Яздий, — масжид ишида табаллул бўлмағай, ўзи ҳар кун келиб, ишлагонлар бошига туруб, ихтимом қилур эрди. Ва аксари авқот Хоним мадрасасида ё Туман оқа хонақоҳида туруб додхоҳ сўрур эрди. Масжиди жумбада тўрт юз саксон устун тошдин йасаб, ҳар бирининг узунлиғи етти қари (3,5 метр) эрди, қўйиб йасадилар. Ва сакфини (шипини) тошдин йасадилар. Масжид тугангандин сўнг Дилкушо боғиға бориб, тўйлар берди. Устакорларға тўнлар кийдуруб, отлар миндурди» (62).

Бу пайт Табризда шахзода Мироншоҳ билан боғлиқ бир ғулғула юз берганлиги ҳақида хабар келтирдилар.

Ўша кезларда Мироншоҳ ичкиликка қаттиқ берилган ва вақтини кўпроқ майхўр

ҳамтовоқлар, машшоқлар билан ўтказар ва кимор ўйнар эди. Хатто бир гал мағрур Хонзодани қаттиқ сўқди ва балки урди ҳам. Хонзода бунга чидолмай, ғазабда дархол Самарқандга йўл олди. Хонзода Соҳибқироннинг ҳузурига айнан у Табриздаги аҳвол ҳақида нохуш хабар олганида кириб келади ва дейди: «Агар Соҳибқирон анинг фикрини қилмаса, ул йаағилик қилур. Моликим, ҳазратиқа тааллуқ эрди, тасарруф қилиб, барчани бекларига улаштирди» (63).

Бу хабарлар Амир Темурнинг яна ғарба юришига сабаб бўлиб, Хитой юришини тагин орқага сурди. Амир Темур етти йиллик яроғ билан аскар тўплашни буюрди.

Қисқа муддатда лашкар тўпланиб, жихозланди. Соҳибқирон Туронзамин мамлакатини бошқариб туриш учун Самарқандда набираси Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгирни ва у билан бирга йирик бекларни қолдирди. Ўзи эса 1399 йил 10 сентябрда «етти йиллик юриш»га чикди. Лекин аввал тажрибадор лашкарбошилар Сулаймоншоҳбек ва Саййид Хожани илғор қилиб, Табризга юборди. Райда Хуросон лашқари билан бошқа йўлдан келаётган Шохрух отасига келиб қўшилди.

Рай ва Шаҳриёрдан ўтилганида Мироншоҳ Темур қароргоҳига келади. Лекин отаси уни қабул қилмай, фақат эртаси кун эрталаб унга киришга руҳсат беради. Амир Темур у билан гаплашмайди ва унга рўйхуш бермайди. Шу аснода шахзоданинг ишини Шохрух бошчилигида амирлар Темур Хожа, Оқ Буға ва Жалол ал-Ислом тафтишига топширади. Улар Табризга келиб, Мироншоҳнинг ноиблари ва муҳассилларини ҳибсга оладилар ва девон дафтарларини талаб қиладилар. Тафтишдан маълум бўлишича, шахзода подшоҳ девонига тегишли бир неча йиллик «дуданга» молини исроф қилиб юборган экан. Клавихонинг хабар беришича, Амир Темур Мироншоҳни қатл этмоқчи эди, «лекин унинг учун бутун қариндошлар ва беклар сўраб, шундай тиришдиларки, Темурбек уни кечириб, аввал ўзи берган ерларидан ва мулкларидан маҳрум қилди ва уни қўриқлаган лашқарни ҳам олди» (64).

Ҳақиқатан, бу воқеалардан бир оз кейин Амир Темур Мироншоҳга нисбатан васиятини ўзгартиради.

Бу вақтда гуржилар қўшни мусулмон вилоятларига бот-бот ҳужум қилиб турарди. Бу хуружлар Амир Темурнинг қаттиқ қаҳрини келтирди. 1398 — 1399 йиллар воқеалари, агар Гуржистоннинг ёнида қучли давлат бўлмаса ва бу мамлакат ўз холига қўйиб қўйилса, гуржи князликлари ва подшоликлари бирлашиб олиб,

қўшни ерларни босиб олиши мумкинлигини кўрсатди.

Амир Темур бу давлатнинг ҳужумлари олдини олиш мақсадида Гуржистонга юришлар қилади.

Озарбойжон, Гуржистон ва Шарқий Анатолиянинг бир қисми Темур давлатига қўшилганидан сўнг бу давлат Усмонли давлати билан қўшни бўлиб қолди.

1390 йили султон Боязид Марказий Анатолиядаги Караманлилар давлатини бўйсундирди. Шу орада Боязид Сивос ва Малатия шаҳарларини босиб олади.

Бу икки шаҳар олинганидан сўнг султон Боязид Амир Темурга тобеъ бўлган Арзинжон ва Арзирум шаҳарларининг хокими Тахуртандан мазкур шаҳарларнинг хирожини усмонлиларга юборишни, яъни уларга тобеъ бўлишни талаб қилади.

Тахуртан бу ҳақда Амир Темурга мактуб ёзади. Амир Темур султонни тартибга чакирмоқчи бўлади ва Мавлоно Шамсуддин Олмалиғий ёзган ушбу мактубни унга юборади: «Худой ул бандага раҳмат килурким, ўзининг кадру мартабасини билгай. Ва ўз хаддин аёғини узолмағай.

Бу кун, бихамди Аллох таоло, рубъи маскун мамолики бизнинг тахти тасарруфимизда турар. Ва оламнинг салотинлари бизга мутиъ турурлар. Ва офокнинг сардорлари бизнинг амру наҳйимизда кириб турурлар. Ва жаҳоннинг гарданкашлари барча бизнинг бўсағамизда бош қўйуб турурлар.

Назм:

*Ки ер юзи барча сипоҳим эрур,
Кўк устидаги Хур кулоҳим эрур.
Жаҳон шоҳлари бандаи фармон менга,
Камина кулидур бу даврон менга.*

Ва сенинг аслу насабинг кемачи туркмонларга етар ва бу бизга равшан турур, муҳтожи баён эрмас. Ғурурни бошингдин чикорғил. Бу чокқачаким сенинг вилоятингга таъарруз килмадук, жиҳоти бу эрдиким, эшитур эрдукким, сен фаранг кофирлари била ғазоға машғулсен. Ва агар биз ул сори борсак, муслмонлар ташвишда бўлурлар ва кофирлар шодмон бўлғайлар. Зинҳор-зинҳорким атоларингнинг тариқаларини саклагил ва аёғингни ўз хаддингдин узотмағил, ўзунгга мағрур бўлмағил. Вассалом» (65).

Бу мактубда Амир Темур ўзининг усмонли султондан тўла ҳарбий устунлигини ифода этган.

Хаддан ташқари шухратпараст Боязид мактубни ўқиб тутоқиб кетган кўринади, бунининг жавоб мактубидан яққол сезиш мумкин: «Муддати турурким, қўнглумда турурким, анинг била урушқайбиз. Эмди баҳадд бўлдумким, чериким била

анга борғаймен. Ва агар ул бери келмаса, Табриз ва Султонияғача борғаймен» (66).

Султоннинг жавоби Амир Темурнинг ғазабини кўзғотди ва у туркларга қарам Сивос шаҳрига ҳужум қилиб, уни тезда олди.

Боязид Йилдирим Сивоснинг Амир Темур томонидан олинганига аҳамият бермади. Шунда Амир Темур Малатияни ҳам олди.

Амир Темур лашқари билан Шом ва Мисрга қараб юрди.

1400 йил сентябрида Суриядаги Айнтоб ва Биҳишти қалъалари осонлик билан олинди. Энди гал Ҳалабга келганди. Мисрнинг мамлук султони бу қалъага бутун Шомдан кучларни йиғиб келганди. Шаҳар ўрта асрнинг энг мустаҳкам қалъаларидан бўлиб, унинг деворида икки қатор арава бемалол юриши мумкин эди. Ҳалаб икки кунлик қамалдан сўнг таслим бўлди.

Шундан кейин Ҳамо, Ҳўмс, Тараблус, Баалбак, Сайда ва Байрут шаҳарлари осонлик билан олинди.

1400 йили Амир Темур лашқари билан Дамашқ яқинига келди ва лашқарга хандақ қазилди буюрди. Амир Темур бу гал ҳам ишни тинч йўл билан ҳал қилиш ниятида султон Фаражга элчи орқали мактуб юборди. Фараж мактубда билдирилган талабларни бажаришга мойиллик билдирди.

Иш гўё тинч йўл билан ҳал бўлгандек эди. Амир Темур бу орада лашқарини Дамашқдан шарқроқдаги Ғавда ўтлоғига кўчирмоқчи бўлди. Бироқ шаҳар ўрдусидаги аскарлар бунинг чекиниш деб ўйлади шекилли ёки фурсатни қулай топдими, ҳар қалай шаҳар кўнгиллилари билан бирга чиғатой лашқарининг ортига ҳужум қилдилар. Шунда Амир Темур лашқарлари тўхтади ва дархол мудофаага ўтиб, жангга ҳозирланди. Сўнг шаҳарни ҳужум билан олишга киришди.

Дамашқ шаҳри олинганидан сўнг то Аккагача бўлган соҳилдаги шаҳарларни олиш буюрилди.

1402 йил баҳорига келиб, Қора Юсуф Туркман туфайли султон Боязид билан Амир Темур орасидаги муносабат янада оғирлаша боради. Амир Темур султон Боязидга мактуб юборади.

Орадан икки ой ўтса-да, жавоб келмайди. Шунда Амир Темур ҳужумга ўтишга қарор қилди ва бир зарба билан Шарқий Анатолияда Сивос яқинидаги Камох қалъасини олди. Шундан кейин Боязид элчилари султоннинг жавобини келтирдилар. Жавоб жуда қўпол тарзда ёзилган ва қалъанинг олиниши муносабати билан ҳақоратли сўзлар айтилган эди. Энди жанг шубҳасиз бўлиб қолди.

Сивос яқинидаги чўлда Амир Темур



*Ул бахтиёр
Соҳибцироннинг мас-
лаҳатлари, аниқ
кўрсатмалари асосида
шунчалик кўп шройиб
хотиротлар ва ажойиб
кечмишлар тартиб
топганки, осмон
худратли донгдор сул-
тонлар ва комрон под-
шоҳлардан бирортаси
ҳақида улардан ўн-
тадан бирчаси ҳам
ҳикоя қилинмаган.*

**Шарафуддин Али
Яздий**

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР**

одати бўйича, жангдан олдин лашкар кўригини ўтказди.

Кўрикда султон Боязид элчилари ҳам хозир бўлди.

Лашкарлар саф бўлганидан сўнг икки тарафдан ноқора ва жанг карнайлари ча-линиб, буюк сурон солинди.

Амир Темур бу гал ҳам жангдан олдинги икки ракаат намозини канда қилмади. Қоровул Боязид лашкари чарчок холда келгани ҳақида хабар етказди. Амир Темур бундан мохирона фойдаланиб, дарҳол отлик сипоҳийларини жангга ташлади.

Жанг авжи қизиган пайтда Соҳибқирон бир баландликдан уни кузатиб туриб, душманнинг заифлашаётганини кўради ва: «Бир йўла от солсунлар!» — деб буйруқ беради. Яздийнинг ёзишича: «Қиёмат куни зоҳир бўлуб, бир сурон ва ғавғо оламдин кўпдиким, ҳаргиз бу даҳрдин мундоқ кун кўрмайдур эди. Малаклар фалакда тахаййур бармоғларини тишлаб, назорат қилур эрдилар» (67).

Бу жангда Соҳибқирон армияси ўзининг анъанавий жанговар тартиби — ясолда ҳаракат қилади. Сипоҳнинг қирк кўшун — қисмдан ташкил этилган хумоюн маркази — қўлга Соҳибқирон бевосита кўмондонлик қилади, жуванғар лашкари Шохрух мирзо ва Ҳалил Султон мирзо иқболи билан зийнат топади. Улуғ беклардан амир Сулаймоншоҳ, амир Ёдгор Анхудий, Рустам Тоғай Буға, Суюн-ЖЭ.К баҳодир ва ўзга марду майдонлар амирзодалар мулозиматида бўлади. Жуванғар хиравулига мирзо Султон Ҳусайн, Али Султон тавочи ҳамда Мусо тайинланади. Баранғар аскарларига Амиршоҳ мирзо етакчилик қилади. Амир Шайх Нуриддин, амир Бурундук, Али Қавчин, амир Таҳартан, Мубашшир хожи, хожи Абдуллоҳ Аббос, хожи Сайфуддиннинг ўғли Султон Санжар, Умар Тобон, амир Шайх Иброҳим Ширвонийлар амирзода қошида туриб, хизмат камарини белларига маҳкам боғлайдилар. Баранғар хира-

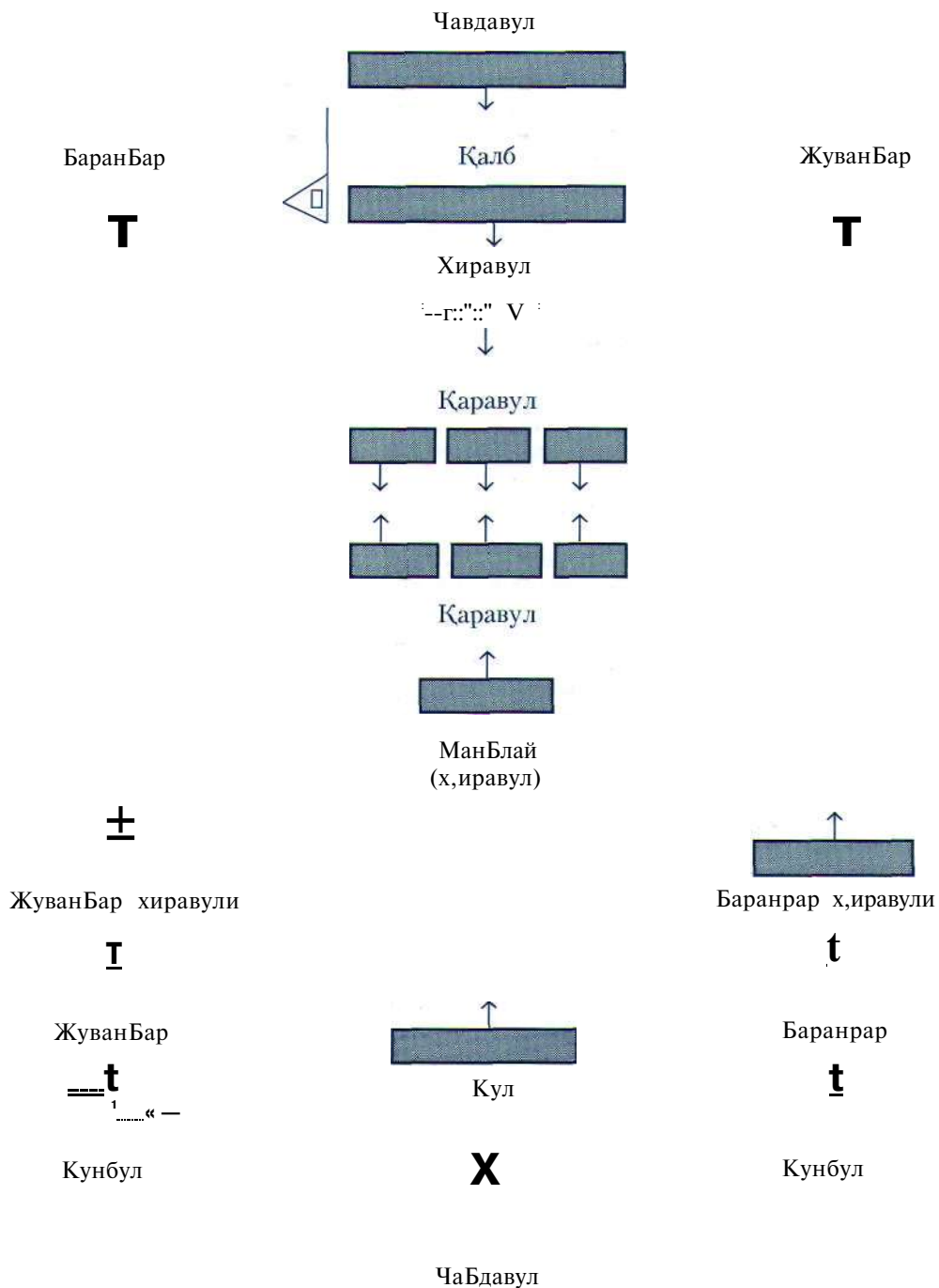
вулига Абу Бакр мирзо, амир Жаҳоншоҳ, амир Қаро Усмон туркман, Таваккал барлос, Пир Али Сулдуз сингари лашкарбошилар қўйилган эди.

Марказ — қўлнинг ўнг тарафида Тоштемур ўғлон, Умаршайх мирзонинг фарзанди Аҳмад мирзо, Шохсувор, Жалол бавурчи, Тобтук, Юсуф мўғул, хожи Бобо сувчи, Искандар, Ҳинду Буға ва Хожа Юсуф сингари аён ва ашроф ҳамда саркардалар жойлашади. Қўлнинг чап томонидан Жалол Ислом, Таваккал қарқара, Али Муҳаммад, Шохвали, Жонибек, Тангрибермиш хожа, Муҳаммад Ҳалил, Шайх Ҳусайн каби баҳодирлар ўрин олади. Бу кучларга ўзга қисмларга мадаккор бўлиш вазифаси юклатилган эди. Марказ — қўлда армиянинг асосий зафарпайкар байроғи қадалган эди. Қўшиннинг сафлари олдида Ҳиндистон юриши чоғида ўлжа қилинган ўттизта жанговар фил саф тартиб турар, уларнинг устида ўтирган нафтандозлар ва камонкашлар ҳар дақиқа фанимга ўқ ёғдиришга тайёр эдилар.

Қарши тарафда Боязид Йилдирим Рум ҳамда Фаранг мамлакатларидан жамланган ҳадсиз черикига тартиб бериб, уларга ўзининг энг ишончли кишиларини сардор қилиб, Соҳибқиронга зарба бериш ниятида турар эди. Рум қўшинининг олд қисмида султоннинг қайниси йигирма минг кишилик фарангликлардан иборат лашкари билан саф тизиб турарди. Бу лашкар жангчилари бошидан оёғигача темур совутга чулганган, кўздан ўзга аъзолари кўринмас эди. Улар устидаги жавшан бандларига кулф солинган, то кулф очилмагунча совут ва дубулғани ечиб бўлмас эди.

Лашкарнинг жуванғарига княз Степан кўмондонлигидаги серб дружиначилари қўйилган эди. Черик қалби марказидан Боязиднинг ўзи ўрин олади. Уғиллари Мусо, Исо ва Мустафони чағдавулга жойлаштиради. Рум умаросининг бошқа кўзга кўринган вакиллари ўзга амир ва подшолар билан ўзларига муқаррар бўлган ерларга ўрнашади.

Боязид Йилдирим цушинининг жойлашиши



Амир Темур цушинининг жойлашиши



Жанг мукаддимаси Мироншоҳ мирзо кўл остидаги баранғарнинг ғаним жуванғарига берган кучли зарбаси билан бошланади. Серблардан ташкил этилган румликларнинг бу қаноти мовароуннаҳрликларга матонат билан қаршилик кўрсатади.

Боязиднинг қисм кўмондонларидан бири амир Жаҳоншоҳ ва амир Қаро Усмон томонидан қилинган ҳамлага бардош беролмай, ўз одамлари билан жанг майдонидан юз ўгиради. Султон Ҳусайн мирзо байроғи остида тўпланган баходир суворийлар ҳам душманга қирғин келтиради. Соҳибкирондан жангга киришга рухсат олган Муҳаммад Султон мирзо сўл қанотга мадад беришга отланади ва румликларнинг баранғарига кўмак бериш учун ошиқаётган гуруҳ билан рўбарў келади. Икки тараф ўртасида каттиқ жанг бўлади. Оқибат амирзода сипохи ғолиб келади.

Умаршайх мирзонинг ўғли Пир Муҳаммад мирзо, Искандар мирзо, Султон Аҳмад мирзо ва амир Шохмалик, мубориз аскарлар билан илгари юриб, Рум черикидан кўп кишини қиличдан ўтказди. Шундан сўнг Соҳибкироннинг барча амирзодалар, умаролар, нўёнларнинг биргаликда жасорат ва мардоналик кўрсатиб, Боязидга ҳужум қилиш тўғрисидаги ҳукми қисмларга ёйилади. Қўшиннинг баранғаридан Мироншоҳ мирзо, амир Жаҳоншоҳ, амир Шайх Иброҳим, Аббоснинг ўғли хожи Абдуллоҳ, амир хожи Сайфуддиннинг ўғли Султон Санжар, шунингдек, Шохруҳ мирзо, Халил Султон мирзо, амир Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғайбуға ва ўзга номдор амиру беклар, уруш майдонининг шершикор қахрамонлари иттифок бўлиб румликларга ташланади.

Муҳаммад Султон мирзо ғаним баранғари жойлашган ерни эгаллашга муваффақ бўлади. Боязид вазиятнинг бу тарзда жиддийлашганидан тахликага тушиб, ўз баранғарига кўмакка келади ва мирзони эгаллаган жойидан суриб, ўзи у ерга жойлашиб олади. Черикнинг шикаст топган ўнг ва сўл қанот жангчилари султон атрофида тўплана бошлайди.

Кечаётган ҳолатни синчковлик билан кузатиб ва таҳлил этиб турган Соҳибкирон ҳамда падари бузрукворининг мулозими бўлиб турган Шохруҳ мирзо Боязид Йилдирим томон равона бўлади. Мироншоҳ мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, баранғар ва жуванғарнинг сардорлари ва улуғлари ҳам ўша томон от сурадилар ва султон ҳамда унинг қисмларини халқкага оладилар. Моҳир мерганлар томонидан ёғдирилган ўк ёмғири румликларга катта тафот келтиради.

Шиддатли тўқнашув кескин ва узоқ давом этади. Ниҳоят, Темурбек қисмлари-

нинг кисувига бардоши қолмаган султон аскарлари чекина бошлайди.

Қуршовда қолган султон Боязид катта қийинчилик билан қутулиб, қочади. Амир Темур лашкари тўла ғалабага эришади ва Соҳибкирон ўрдусига қайтиб, парвардигори таолога бекиёс шукроналар қилади.

Султон Боязид устидан ғалабага 1402 йил 20 июлида эришилди.

Қочаётган султон Боязидни чиғатой хони Султон Махмудхон қувиб этади ва банди қилади. Намози хуфтон пайти Амир Темур хузурига олиб келади. Султоннинг кўл-оёқлари ечилиб, унга ҳурмат билан муомала қиладилар.

Амир Темур султон Боязид билан анча суҳбат қуради. Суҳбат асносида султон тавба-тазарру қилиб, афв сўрайди ва умр бўйи фарзандлари билан бирга Соҳибкирон хизматига тайёрлигини айтади.

Суҳбат охирида Амир Темур унга шохона тўн кийдиради. Султон Соҳибкироннинг лутфу қарамига дуолар айтиб, ўғиллари Мусо билан Мустафонинг ҳаёт ё ўликлиги ҳақида хабар беришларини сўрайди. Соҳибкирон уларни топишга ваъда бериб, султонни муҳофаза қилиш учун атоқли бегини махсус кўяди.

Шундан сўнг Амир Темур ҳар куни султонни ўз хузурига келтириб, у билан суҳбат қуради ва кўнглини кўтаради.

Анкара яқинидаги ғалабадан сўнг Амир Темур лашкарини кичик гуруҳларга бўлиб, ҳар тарафга, то Ўрта, Эгей, Мармар денгизларигача юборади. Узи Кутахияда туради. У ердан икки гуруҳ элчиларни: бирини Истанбулга Византия императори хузурига мол ва бож учун, иккинчисини Фракияга, султоннинг қочкин ўғли Мусулмон Чалабий хузурига таслим бўлишини талаб қилиб юборади. Тез орада иккала гуруҳ элчилар ҳам қайтиб келадилар.

Шарафуддин Али Яздий бу ҳақда шундай хабар беради: «Бу маҳалда Истанбулга борган элчилар келдилар ва Такур алар била кишисини кўшуб йибариб эрди. Сўзи буқим, «ҳар неким ҳазрат Соҳибкирон деб турурлар, миннат жонимға хизматда турубмен. Могу бож йибарурмен». Ва элчилар била кўб қизил тангалар била қумошлар ва отлар йибариб эрди. Соҳибкирон анга муқаррар бўлгон жузьяни қабул қилдилар. Соҳибкирон аларға тўнлар кийдуруб, ижозат берди.

Соҳибкирон Булоқ мавзеида етконда Мусулмон Чалабийга боргон элчилар қайтиллар. Ва ул Шайх Рамазон отлик эрди ва вазир ҳам бўлуб эрди, ҳазрат қошида йибарди. Кўб пешкашлар била жониворлар ва отлар ва қизил тангалар ва рахту қумош келтуруб тортиллар. Ва сўзи буқим, «Мен бир камина хизматкорингиз-

Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборлик кишиларини азиз тутдим, сайийдилари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим. Уларга суюрғол, вазибалар бериб, маошларини белгиладим, ўша вилоятнинг улугларини ога-иниларимдек, ёшлари вй болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим.

<Темур тпузуклари>

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

динмен. Ул ҳазрат атомни бағишлаб, ўз суҳбатида ўлтурғузуб, лутфу қарам қилурлар. Мен не учун хизматда тақсир қилгаймен? Ҳар маҳалким, ишорати алайҳи бўлғай, таваккуф қилмай хизматда келгум турур». Соҳибқирон анинг сўзларидин хушхол бўлуб, анга хат битди: «Ҳар неким вокиъ бўлуб эрди, бўлди. Биз барчадин кечтук. Эмди керакким, ҳеч андиша қилмай бот келгайсен, то ародин шармандалик кетгай. Ва инояту шафқатимиздан баҳраманд бўлғайсен». Шайх Рамазонни олтун камар ва зарбофт тўн била ва олтун тож била сарафроз қилиб, ижозат бериб, Мусулмонға йибарди» (68).

Мазкур парчадан шундай хулоса чиқадикки, Истанбулдан (Константинополдан) ташқари Византия императорига (Такурга) тегишли бўлган Эгей денгиздаги оролар, Болкондаги Морея ва Болконнинг усмонлиларга қарам бўлган қисмлари ҳамда Фракия икки ярим йилга, яъни то Темур вафотигача унга тобеъ бўлган ерлар деб қаралмоғи керак.

Шуни айтиш керакки, Амир Темур ана шу юриш асносида 1402 йил 2 декабрида Эгей денгизи бўйидаги Измир кальасини ҳам олди. Турклар бу мустаҳкам кальани ўн йил камал қилиб, ололмаган эдилар.

Ўша йил декабрида султон Боязиднинг ўғли Мусулмон Чалабийдан Шайх Рамазон ҳадялар билан яна элчи бўлиб келади ва Мусулмон Чалабий таслим бўлганини изхор этади. Амир Темур барча ҳадяларни миннатдорчилик билан элчиликка келади ва «Соҳибқирон лутфу қарамидин қайсарзодаға шафқат қилиб, Исрақияни (Фракияни) бўлгон тавобиъи билан анга мусаллам тутуб, нишон битиб, ол тамға босиб, анга йибарди. Ва элчисини ижозат берди. Ва иниси Иса Чалабийдин ҳам Кутбиддин отлик бир киши элчиликка келди. Ҳазратни кўруб, пешкашларини тортиб, арзадоштини ўқудилар. Анга тақи лутф ва марҳамат қилди» (69).

Бинобарин, Амир Темур Мусулмон Чалабийға Фракияни туташ ерлар (тавобиъ) билан бирга махсус «нишон» бериб, унга ўзининг тамғасини босиши бу ерларни ўзига қарам ерлар қаторига киритганини билдиради.

1403 йил 9 мартда султон Боязид нафас қисиши ва хунақ (қон босими) касалидан вафот этади. Бу муносабат билан «Соҳибқироннинг муборак кўнгли кўб муталлим бўлди ва муборак кўзидин ёш чиқиб йиғлаб, «Инно лиллоҳи ва инно илайҳи рожиъуна» («ҳақиқатан биз Аллоҳга тегишимиз ва ҳақиқатан биз унинг олдига қайтамыз») ўқуди. Ҳазратнинг химматида бу эрдиким, Рум мамолиқини тамом забт қилгондин сўнг Йилдирим Боязидқа бериб, йана ани тахти давлатика

ўлтурғузуб, қайтқай. Аммо тақдир хилоф этиб, Йилдирим Боязидни ўзга оламга элти» (70).

Амир Темурнинг тўнғич ўғли Мухаммад Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Мухаммад Султон ҳам аскар сифатида, ҳам лашкарбоши сифатида отасига ва, айниқса, бобосига ўхшаган эди. Лекин, бу йигитнинг улардан ортиқроқ бир хислати ҳам бор эди — у китобатнинг моҳир устаси эди. Хуснихатда нодири замон эди. 1625 йили тарихчи ва сайёҳ Мутрибий Гўри Мирда Мухаммад Султоннинг қабри ёнида тўрт сандикда унинг ўз кўли билан тилло сувида сулс билан ёзилган Қуръон ва унинг поралари нусхаларини кўрган (71).

Мухаммад Султон бир неча кун бетоб бўлиб ётгандан сўнг 1403 йил мартада вафот этди. Амир Темур учун бу оғир мусибат эди. Бутун лашкар бир ҳафта қаро қийиниб мотам тутди.

Бу орада мамлук султони Носир Фараж йиллик мол ва хирож тўлашни бўйнига олиб, Мисрнинг Амир Темурга тобелигини тан олади.

1403 йил июлининг бошларида Амир Темур Кичик Осиёдан Гуржистонга келди.

Ўша йил октябрида Амир Темур Ширвонда Бойлақон шаҳрини барпо қилади.

Соҳибқирон бутун Эрону Турондаги олимлар, дин арбоблари ва давлат кишиларини Бойлақонга йиғиб, улкан мажлис уштирди. «Ҳазрат ҳумоюн хотиридин кечдиким, — деб ёзади Яздий, — боргоҳда мажлиси оммда номдор уламолар ва фузалойи тақвошиёрларнинг улкан йиғинида масоили динийнинг муаззимати ва фарзларнинг муҳиммати ва исломий шурўдин билгай. Мубоҳиси шариф бўлуб, ҳар масала хусусида фойдали ва латиф сўзлар бўлди» (72).

Амир Темур 1403 йил охирида Қорабўғда ҳам Саййид Барақа, Термизнинг ховандзодалари Хожа Абдул Аввал ва Хожа Исомиддин, Хожа Афзал Кашший, Кеш шайхулисломларининг ўғиллари Абдул Ҳамид ва Абдур Раҳмон ва бошқа уламо ҳамда машойихлар иштирокида яна катта бир мажлис ўтказди. Бунда диний ва дунёвий масалалар баён қилинди; насихатлар ўқилди. Афтидан, турли арбоблар билан биргаликда аҳолининг ҳар хил қатламлари иштирок этадиган бундай катта ё кичик мажлислар Амир Темурнинг мамлакатни бошқариш усулига хос кўринади.

Қишлоқ тугаганидан сўнг Амир Темур «етти йиллик юриш»дан қайтишга азм қилди ва 1404 йил 26 мартада Самарқанд тарафга йўл олди. Аракс дарёсидан ўтиб, Наҳри Барлос анхори бўйидаги Неъматобод мавзеида тўхтади. Шу ерда «Улуғ тўй



У (Амир Темур) лашкарни бошлаб бориш ва ўлкаларни забт этиш самани эгаридан подшоҳлик ва ҳукмдорлик тахтига ҳам сафар чоғида кўтарилиди. Ер юзи салтанати билан сафар вақтида Ҳақ давватини қабул қилиб (видолашди) ва шохлик тахти Аллоҳнинг туганмас раҳмати тобути билан алмашди.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

этиб, Хулогухонга тааллуқ улусни амирзода Умарга (Мироншоҳнинг ўғлига) берди ва нишон бериб, ол тамға босди. «Озарбойжон вилояти, Рум ва Истанбулгача ва Шому Мисрғача анинг ҳукму фармонида бўлғай ва шахзодаларким, Ирок ва Форсда турурлар, анинг сўзидин чикмасунлар ва анинг курултойида хозир бўлсунлар!» (73).

Мазкур парчадан аён бўладики, фармонда эслатилган мамлакатлар ва ўлкалар, яъни Озарбойжон, Рум (Кичик Осиё), Истанбулгача, Сурия, Миср, Ирок ва Форс Амир Темур салтанатининг таркибига кирган, чунки фармон унинг тамғаси билан тасдиқланган. Шуниси диққатга сазоворки, шахзода Умарга тегишли мулкларнинг умумий майдони 3 миллион квадрат километрни ташкил қилган.

Шундан сўнг жадал юриб, 1404 йил июлида Амир Темур Самарқандга келди.

Бу ерда «Сохибқирони гитиситон райою ва хос ва омм аҳволига машғул бўлиб, фақир мискинларга қўб садақалар бериб, сийлади» (74).

Сўнгра Амир Темур ўзи солдирган Жоме масжидни бориб кўрди, унинг эшиги кичик ва торлигини кўриб, бошқа қаттасига алмаштирди. Сўнг бу масжид рўпарасидаги Сароймулкхоним солдирган мадрасани кўрди ва девон амалдорлари ҳамда қотибларидан Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалдни йўл қўйган камчиликлари учун Конигилда бўладиган тўйда осишни буюрди. Клавиҳо бу жазонинг гувоҳи бўлган эди (75).

1404 йил кузида Амир Темур Хитой юришига тайёргарлик кўради.

1404—1405 йиллар кишида Амир Темур Хитой томон отланганда қўшиннинг бир қисми Тошкентда қишлаган. Умуман, Амир Темур таржимаи ҳолида Тошкент билан боғлиқ диққатга сазовор саҳифалар бор. Жумладан, Сохибқирон Тошкентда 1361, 1363-1364, 1365, 1390, 1405 йиллари бўлган. Тошкент шаҳри шимолдаги дашт ерлар билан дехқончилик қилинадиган обод воҳалар чегарасида жойлашган муҳим стратегик жой бўлганлиги учун Амир Темур бу шаҳарга катта аҳамият берган. Тошкент 1368—1369 йилларда Амир Темурга тобе бўлганлиги ҳақида «Темур тузуклари»да айтилган.

«Мужмали фасихий» асарида тилга олиншича, 1390 йили Амир Темур Дашти Қипчоқ сари отланган ва Тошкентда қишлаган.

Амир Темур Тошкентда бир муддат бетоб бўлиб, тузалганидан кейин Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон билан бўладиган жангга жиддий тайёргарлик кўрганлиги ва бу ерда жуда катта қўшин тўпланганлиги аввалги саҳифаларда айтиб ўтилганди.

1390 йил декабрида Тўхтамишга қарши юришга тайёргарлик кўраётганда Тошкентдан Хўжандга бориб, Шайх Маслаҳат макбарасини зиёрат ва уни таъмирлаш учун 10 000 динори кўппакий инъом қилганди.

1391 йили Тошкентдан Шоҳрух ва амирзода Пирмуҳаммадни Самарқандни идора этиш учун жўнатган. Амир Темур ўша йил кўкламида Тошкентдан чиқиб, Тўхтамишхон билан урушиш мақсадида Дашти Қипчоққа отланган. Тўхтамишхон мағлуб бўлиб, унинг улуси ва эли бутунлай тобеъ қилинган, Амир Темур Мироншоҳга Хуросонни идора этиш учун жўнашга Тошкентда рухсат берди.

Тошкентда бўлган кезларда Амир Темур бу ердаги азиз-авлиёлар қабрларини кўп зиёрат қилган. Зангиота макбараси, Шайх Зайниддин бобо макбараси, Эскижўва бозори ёнидаги хозирги Қизилтут кўчасида авлиё Шоҳ Азиз масжиди ва бошқа ёдгорликларни кўрдирган (76).

Хитой юришига салтанатнинг турли тарафларидан икки юз минг отлик ва пиёда аскар тўпланди. Олиб бориладиган жанг тафсилотлари синчиклаб муҳокама қилинди. Самарқандни муҳофаза қилишни Арғуншоҳбекка ва хазинани Шайх Чурага топшириб, Амир Темур 1404 йил 27 ноябрида Самарқанддан чиқди ва ўзининг энг охириги харбий юриши — Хитой юришига кетди. Бир неча кундан сўнг у Оксулотга келди.

1405 йил январида Дашти Қипчоқда санғиб юрган Тўхтамишнинг элчиси Амир Темур хузурига келди. Бу пайт Амир Темурданг тарафда Ўқдай коон авлоди Тайзи Ўғлон ва Жўжи авлодларидан Темурдош Ўғлон ва Жақра Ўғлон, чап тарафида Улуғбек, Иброҳим Султон ва Ийжал ўтирардилар. Элчи Тўхтамиш мактубини топширади. Мактубда у қилган гуноҳлари учун узр сўрайди. Хат ўқилганидан сўнг Амир Темур Хитой юришидан қайтганидан сўнг Тўхтамишга яна Жўжи улусини олиб беражагини ваъда қилади.

Аммо Амир Темурнинг Хитойга юриши худди Хоразмшоҳ Муҳаммадниқидек амалга ошмади.

1405 йил 11 февраль куни Оксулотдан Ўтрорга келган Амир Темур ўзини нохуш сеза бошлади, дарҳол иссиғи кўтарилди. Мавлоно Фазлуллоҳ Табризий муолажа қилганига қарамай, аҳвол яхшилашни ўрнига оғирлаша борди ва касаллиқнинг янги аломатлари пайдо бўла бошлади. Аммо ақлу хушида нуқсон йўқ эди. Шундай бетоблигига қарамай, лашкарнинг аҳволидан хабар сўрарди. «Аммо билдики, бу иллатларга илож йўқ турур, казоға ризо бериб, хотунлари била хосса улуғ

бекларини чорлаб, васият қилмокқа машғул бўлуб дедиким, «Таҳқиқ билурменким рухнунг куши бу кафас-қолипдин кетгуси турур, худойға паноҳ элтгим ва сизларни худойға тошпурдум. Керакким, мен боргондин сўнг фарёду фиғон қилмағайсизким, ҳеч фойда қилмас. Ва мени худойдин омурзиш тилангиз ва руҳумни фотиҳа ва дуо ва такбир билан шод қилғайсиз. Алхамду лиллоҳким, бугун Эронун Туронда кишига мажол йўқ турурким, мухолифат қилғай. Ва ҳазрат Ҳаққдин умидим борким, агарчи гуноҳим кўб турур, аммо бу жиҳатдин менга раҳмат қилғайким, золимларнинг эликларини мазлумлардин қисқа қилибтурмен. Ва қўймадимким, менинг давримда қавийдин заиф куч егай. Агарчи дунёга вутуъи ва саботи йўқ турур, нечукким менга вафо қилмади, сизларга ҳам қилмағусидур.

Бале, дунё ишини муҳмал қўймангизким, сабаби ошуб ва мусулмонлар ташвишда бўлғайлар. Анинг учунким, киёмат кунида сўрарлар. Энди Пир Муҳаммад Жаҳонгирким, валийаҳд қилибмен ва ўрнумға койиммаком этибменким, Самарқанд вилояти аниқи бўлғай. Ва истиклол ва тамкин била ўлтуруб, мамолик тадбиридин ва черик ва раъийат холидин харбардор бўлғай. Сизлар, керакким анга мутиъ бўлуб, иттифоқ била анинг ишига машғул бўлғайсиз, то олам бузулмағай ва мусулмонларға ташвиш ва захмат бўлмағай. Ва неча йиллик саъйи қилғоним зоеъ бўлмағай. Ва андоқ керакким, сизнинг иттифокингизни билиб, эл йирокдин ҳисоб олғайлар ва ҳеч кишига ул қувват бўлмағайким, мухолифат қилаолғай».

Бу насихатлардин сўнг дедиким: «Беклар ва бузурғлар барча ҳозир бўлуб, аҳд қилиб, онт ичсунларким, васият қилғон сўзумдин чикмағайлар. Ва ўзга беклар ва сардорларким, ғойиб турурлар, алар тақи ушбу дастур билан амал қилғайлар» (77).

Буюк салтанат асосчиси Амир Темур Гурагон ибн Амир Тарағай 1405 йил 18 феврал куни намозшом билан хуфтон орасида, «Тавҳид» калимасини такрор-такрор айтиб, ҳаётдан кўз юмди.

1360 йил бошларида Амир Темур 24 яшар йигитлигидаёқ давлат арбоби сифатида тугал шаклланиб, Мовароуннаҳрнинг сиёсий ва тарихий сахнасига чикқанида у вайронагарчилик, ўзаро жанжал, хоинлик ва келгиндиларнинг зўравонлиги билан юзма-юз келганди.

Мамлакат бутунлай тарқоқ холда бўлиб, бундан келгиндилар фойдаланиб, уни ўз қўлларига олган эдилар. Агар мамлакат шундай тарқоқ ва бўлинган холда қола-

верса, у доимо келгинди душманларга қулай ўлжа бўлишини Амир Темур ўша пайтлардаёқ англаган эди.

У болалик чоғларидан тарихий ҳикояларни эшитавериб, ўтмишда унинг ватанида душманлар ҳужум қилишга журъат этолмаган буюк давлатлар бўлганлигини яхши билиб олганди. Буюк Хоразмшоҳлар давлати тарихини яхши биларди.

Шунинг учун аввал уни Чиғатой улусининг бир расмий хонини ўз хузурда ушлаб туриб, бу улуснинг худудини ўз қўли остида қайта тиклаш ғояси ва сўнг бугун Чингизхон империясини қўлга олиш ғояси қамради. Хитой юришидан аввал ўз хузурда буюк хон Ўқдай авлоди вакили ҳамда Жўжи авлодини тутиб тургани ва умуман 1370 йилиёқ Чиғатой авлодини хонликка қўтармай, Ўқдай авлоди Суюрғатмишни хонликка қўтаргани бундан далолат беради. Унинг пировард мақсади дунёда ягона давлат ўрнатиб, бугун аҳоли хавфсизлигини таъминлаш эди.

Амир Темур ўз ғояларини амалга ошириш учун 35 йил жанг қилди.

Манбада келтирилишича, «Соҳибкирон аввал холдаким, оламдаги вилоятларида ҳар бирида бир подшоҳ бор эрди ва аларнинг мухолифат ва мунозиъатлари жиҳатдин мусулмонлар ичида кўб ташвиш бор эди. Ва ҳеч ерда йўллар ўғри ва қароқчи жиҳатидин боғланиб эрди ва ҳеч мусулмон ҳеч сори боролмас эрди, анга жаҳд этди.

Ва зохир турурким инсон пайкариким, оламнинг нухаси турур, чун мизож муталиф бўлса, анга қавий мусҳили берурларким, ул мараз андин зойил бўлғай. Ҳазрат Ҳаққ субхонаху таолонинг тақдири била азалдин мундақ муқаррар қилғон эрмишким, бу маҳалдаким оламнинг мизожи эътидолдин ўтуб, мухталиф турур, ани Соҳибкирони гитиситоннинг қаҳру ғазабидин эътидол тобқай. Ани ҳазрат Ҳаққ таборак ва таоло инсон ичидин қўтариб, давлат ва нусрат бериб қўнглига солдиким, бориб оламни олғай. Ҳаққ субхонаху ва таоло лутфидин юруб, оз фурсатда улўф вилоятларни мусаххар қилди. Ва вилоятларни золимларнинг эликларидин қутқариб, адлу эҳсон била ораста қилди. Ва анинг адлидин андоқ бўддиким, агар биров бир табақ олтун ё кумиш бошиға қўйуб йалғуз саҳрода кириб бохтардин ховарғача (ғарбдан шарққача) борғай, ҳеч киши анга тик боқа олмас эрди. Аммо ул холда кўб ерларни талаб, асиру торож қилди зарурат жиҳатидинким, агар андоқ қилмаса эрди, олам низом топмас эрди» (78).

Амир Темурнинг буюклиги шундаки, тарих унга Марказий Осиёни бирлаштиришдек тарихий бурчни юклади.



Соҳибкирон давлатининг ўзига хос белгиларидан яна бири шу эдики, ҳукмдорлигининг ибтидосидан то интиҳосигача, унинг аскарлари бирорта лашкардан маглубиятга учрамади.

Х.офиси Абру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

Амир Темур салтанати давлат тузилишининг қонун-қоидалари жиҳатидан мусулмон Шарқида ҳукм сурган давлатлардан деярли фарқ қилмаса-да, бошқарув тизимлари Туркистон ва Мовароуннаҳр давлатчилигининг асрий анъаналари, фатҳ этилган мамлакатларнинг маданий таъсири асосида бир қатор янги тартиб-қоидалар билан такомиллаштирилди. ^

Ўрта асрларнинг мазкур йирик ҳарбий-феодал давлатида аввал ҳокими мутлақ — Амир Темур Гурагон, сўнгра унинг ворислари бевосита ҳукмдорлик қилдилар. Салтанатнинг марказий маъмуриятини бош вазир — девонбеги бошлиқ етти вазирдан иборат аркони давлат бошқарган (79).

Улардан биринчиси — мамлакат ва раъият ишлари бўйича вазир вилоят ва туманлардан тўпланадиган ҳосил, солиқ-ўлпонлар ҳамда мамлакатдаги ободончилик ишлари билан шуғулланган. Иккинчиси — вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича вазир аскарлар маоши, озик-овқат ва қурол-яроғлари таъминоти билан машғул бўлган. Учинчиси — тижорат вазири савдогарларнинг мол-мулкларидан олинадиган закот ва бож, чорвачиликдан йиғиладиган даромад, эгасиз қолган мол-мулкни тасарруф этиш, мерос ва меросхўрлар билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш каби ишларни бажарган. Тўртинчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир, яъни молия ишлари вазири давлат хазинасидан сарф этиладиган харажатлар, умуман салтанат қирим-чиқимларини бошқарган.

Ана шу тўрт вазирдан ташқари, чегара вилоятлари ва тобеъ мамлакатлар ишларини назорат қилиб туриш учун махсус уч нафар вазир тайин этилган, улар мазкур вилоят ва мамлакатлардан давлат хазинасига келиб тушадиган даромадларни назорат қилиш ва уларга боғлиқ молиявий масалалар билан машғул бўлган. Ўз навбатида, улар салтанатнинг бош назорат ҳайъати — «хोलиса»ни ташкил этишган./Мазкур етти вазир девонбегига бўйсунган ва давлатнинг муҳим молиявий ишларини у билан бамаъназ олиб боришган (80). Ёзма манбалардан маълум бўлишича, Амир Темур ва Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда салтанат девонхонасида Амир Довуд, Жалолиддин Ферузшоҳ, Ғиёсиддин Шоҳ Малик, Алоуддин Алика Кўкалдош ва Алишер Навоийдек доно ва тадбиркор девонбегилар бу олий мансабда фаолият кўрсатганлар, мамлакат ободонлиги йўлида кўп хайрли ишлар қилганлар.

Шу билан бирга девонхона ҳузурида

арзбеги, садри аъзам, шайхулисом ва аҳдос қозиси каби лавозимлар жорий этилган эди (81).

Арзбеги фуқаро ва сипоҳийлардан тушадиган арз ва шикоятлар ҳамда мамлакатдаги аҳвол тўғрисида маълумот тўплаш, бу борада олий даргоҳга мунтазам ахборот етказиб туриш каби вазифаларни бажарган.

Садри аъзам, яъни бош садр мамлакатдаги барча вақфларни бошқарган. У масжид, мадраса, мақбара ва хонақоҳлар тасарруфидаги вақф хўжаликларининг ахволини назорат қилиш, давлат ва ер эгалари томонидан вақф этилган ер ва мулкларни қайд этиш, вақфномалар тузиб, уларни қонунийлаштириш билан шуғулланган.

Шайхулисом мамлакат аҳолисининг турли ижтимоий табақалари ўртасида шариат аҳкомлари ва ислом ақидаларининг ўз вақтида ва тўғри бажарилишини назорат қилган. Адлия ишлари бўйича белгиланган қозийул қуззот, яъни давлатнинг бош қозиси «аҳдос қозиси» номи билан юритилиб, у фуқаро ишлари билан машғул бўлган. Булардан ташқари, салтанат маҳкамаларида қирим-чиқимларни ва қундалиқ харажатларни қайд этувчи махсус котиб тайинланган.

Мамлакат маъмурий жиҳатдан улус, вилоят ва туманларга бўлиниб, уларни ҳоким, ноиб ва туманбошилар бошқаришган. Уларнинг аксарияти ҳарбий мансабдор — амирлардан иборат эди. Ҳар бир шаҳар ва вилоятда ўз ҳокими, молия девони, қозиси, муфтийси, мутаваллиси ва муҳтасиби (молияга хилоф ишларни текширувчи) бўлган. Лашкарлар учун махсус қози тайин этилган.

Шунингдек ҳар бир шаҳар ва қишлоқда қутвол, яъни комендант тайинланиб, унга шаҳар ва қалъа истехкомларини таъмирлаш ва шаҳар мудофааси вазифалари юкланган. Шубҳасиз, маҳаллий маъмурлар, ўз навбатида, салтанатнинг олий девони — аркони давлатга бўйсунган.

Шуниси эътиборга лойикки, улус ноиблиги ёки вилоят ҳокимлигига аксарият шахзодалар ёки хизмат кўрсатган саркардау давлат маъмурлари тайинланган. Чунки Амир Темур мамлакатни, хусусан фатҳ этилган вилоят ва ҳудудларни ўғиллари, набиралари ва хизмат кўрсатган амирларига суюрғол тарзида инъом қилиб, улар орқали бошқарди.

Амир Темур ўлиmidан бироз аввал Мовароуннаҳрдан ташқари, ўз тасарруфидаги барча вилоят ва мамлакатларни фар-

зандлари орасида бундай тақсимлайди: Озарбойжон, Шом, Румни, Истамбул ва Мисрни Мирзо Умар ибн Мироншоҳга, Форс ва Ирокни — Пир Муҳаммад ибн Умаршайхга, Хуросон, Мозандарон, Рай ва Сеистонни — Шохрух Мирзога, «Султон Махмуд Ғазнавий мулкини» Кобул ва Қандаҳордан Шимолий Ҳиндистонгача Синд дарёси хавзаси билан бирга — Пир Муҳаммад Жаҳонгирга, Тошкент, Сайрам, Ўтрор ва Ашпарадан то Хитой чегарасигача — Улуғбекка, Фарғона, Тероздан то Хўтангача, яъни Шарқий Туркистоннинг жануби-ғарбини — Иброҳим Султонга беради. Гарчи булар Марказий ҳукуматга итоат этса-да, муайян даражада мустақилликка эга эди.

Мулк ҳукмдорларининг алоҳида давлат девонхонаси, қўшини бўлиб, уларнинг Марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришларида ўз қўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Суюрғол Амир Темур давлати ташкил этилиши арафасида жорий қилиниб, у «иктаъ» — бир бўлак ер бериш тарзида маълум туман ёки вилоятни ҳукумат ёрлиғи билан олий ҳукмдор авлодлари ва хизмат кўрсатган юқори табақа зодагонларига инъом этилган. Баъзан суюрғол ерлари олий ҳукуматнинг фармони билан авлоддан авлодга мерос қолдирилган.

Масалан, Амир Темурнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир вафотидан сўнг унга тегишли Балх вилоятига Кобул, Ғазна ва Қандаҳорни қўшиб, марҳумнинг ўғли Пир Муҳаммадга берилди. Шунингдек, Умаршайхнинг ўғли Рустамга Исфохон, Мироншоҳнинг ўғли Абу Бакрга Бағдод суюрғол қилинади. Шу тарзда Моваруннаҳрдан ташқари, мамлакат бир қанча бўлақларга бўлиниб кетади. Вилоят ҳокимлари — шахзодалар ўз тасарруфидаги мулкларда иложи борида доимо мустақил ҳукмронлик қилишга интилар эди. Марказий ҳукумат эса вазият жиддийлашган пайтлардагина уларнинг ички ишларига аралашарди.

Шубҳасиз, суюрғол асосида қурилган мулк тартибининг ғоятда кучайиши оқибатда айрим вилоятлар мавқеи маълум даражада ошишига олиб келган ва ички низоларни келтириб чиқарган. Амир Темур ҳаётлик чоғидаёқ мамлакатнинг узоқ ўлкаларидагина эмас, ҳатто унинг марказий вилоятларида ҳам низо ва урушлар бўлиб турган. Лекин катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга ҳукмдор айрим вилоятларнинг феодал доиралари қўтарган исёнларни ва халқ ҳаракатларини доим осонгина бостира оларди.

Шундай қилиб, Амир Темур салтана-

ти вилоятлардаги феодал мулкларининг бирлашмаси бўлиб, унинг маъмурий жиҳатдан такомиллашувига суюрғолнинг кенг тарқалиши жиддий монелик қилди.

Эл-юртни бошқаришда ҳарбий кучнинг аҳамиятини яхши тушунган Амир Темур қўшиннинг ҳарбий тақомилига катта эътибор берди. У «амир ва амирул-умаро», яъни «бош амир» каби юқори даражали ҳарбий унвонлар жорий қилди. Бундай олий даражали унвонларга эга бўлган иқтидорли саркардаларга у ҳатто вилоят ҳокимлиги ёки ноиблигини инъом этган. Амир Темур армияни ҳарбий жиҳатдан ислоҳ қилар экан, қўшин бошлиқларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда ички интизом масалалари диққат марказида турди. Шу боис Амир Темур манбаларда машҳур саркарда ва йирик лашкарбоши сифатида тилга олинади (82). Унинг ҳарбий истеъдоди, саркардалиқ маҳорати қўшинлар тузилишида, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Деҳли султони Махмуд ва Туркия султони Боязидлар билан олиб борган жангларида ва шиддатли муҳорабалар майдонида қўллаган «савқулжайш» (стратегия) ва жанг қилиш услублари — «таъбиятулжайш» (тактикалари) — да намоён бўлган.

Амир Темур қўшини ўнталик аскарий бирикмалар асосида тузилган навкарлардан иборат эди. Лашкар «туман» — ўн минглик, «ҳазора» — минглик; «қўшун» — беш юзлик ва «айл» — ўнлик бирикмалари рига бўлинган./Гуманларда аскарлар сони 10 минг, қўшунда 100 нафардан ортиқ бўлган. Амир Темур ўн минглик учун «туман оғаси», минглик бўлинмалар учун «мириҳазора», юзликлар учун «қўшунбоши» ва ўнликлар учун «айлбоши» каби ҳарбий мансабларни таъсис этган, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, ойлик маошини белгилаб берган. Масалан, оддий сипоҳий минган отининг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2—4 от баробарида, айлбоши қарамоғидаги навкарга нисбатан ўн баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки баробар зиёд маош олган. Мингбошилар маоши қўшинбошиникидан уч баробар ортиқ эди.

Жангларида баҳодирлик кўрсатиб ғалаба қозонган амир учун инъомлар ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, қайси бир амир бирон қўшинни енгса ёки вилоятни фатҳ этса, у туғ, ноғора, баҳодирлик мартабаси, давлат кенгашларига бемалол кирш ҳуқуқи ҳамда бирон сарҳаднинг ноиблиги билан сийланган. /

Бўлинма бошлиқлари — амирлар Те[^]мурга тобеъ бўлган қирқ аймақ (қабилалар)дан ўн иккитаси: барлос, арғун, жалойир,

тулкичи, дулдаи, мўғул, сулдуз, тағай, кипчок, арлот, тотор ва бурулдайлар орасидан сайлаб олинган. Амирлик мартабаси Амир Темур фаолиятининг дастлабки йилларида унга содик бўлган 313 нафар кишига берилган. Булардан бири «амирул-умаро», тўрт нафари «беклар беги», юз нафари мингбоши, юзбоши ва ўнбоши бўлган.

Булардан ташқари, яна ўн икки нафар кишига бирдан то ўн иккига қадар даражали амирлик унвонлари берилган. Ун иккинчи даражали амир, одатда, амирул-умаронинг ноиби ҳисобланган.

Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амирул-умарога битта байроқ, ноғора, ўн минглик кўшин, туғ ва чортуғ, тўрт нафар беклар бегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу (карнай) берилган (83).

Бу нишонлар кўшин бўлинмаларини ҳам фарқлаб турган. Масалан, катта кизил байроқ кўшин бошлиғи — амирул-умаро ёки беклар бегининг аломати эди. От ёли боғланган найзали узун туғ туман оғасининг, икки томонга кокиллар осилган икки дўл ноғора юзбошининг аломати ҳисобланарди. Отлик суворий қисмларни бошқариш учун ажратилган махсус отлик эгарининг икки томонига икки табл — довлу осилиб, жанг пайтларида суворийларни муҳорабага солиш мақсадида бонг уриб улар қоқилган.

XV аср муаллифи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, ҳарбий сафарда ҳар бир жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озик-овқат, камон билан ўттиз ўқли садок, совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийнинг битта захира чопқур оти, Ўрдуда ҳар бир «айл» — ўнлик қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўроқ, болта, бигиз, иккитадан белкурак, 100 та игна, ярим ман арқон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт эди (84).

Ҳар бир вилоят белгиланган асосий — «асл» ҳамда захира — «изофа» қисмларни тўплаб берарди. Вилоятлар тош отар — сангандоз, девор бузувчи — манжанак, ўт отар ёки тўп — раъдандоз ва нафтандоз ҳамда ўзи отар қуроқларни ишлата биладиган жангчиларни тайёрлар эди. Аскарний қисмларни вилоятлардан тўплаш билан тавочи мансабидаги амалдорлар шуғулланган.

Амир Темур аскарларга ва уларнинг бошлиқларига алоҳида эътибор берган. Ҳар бир зобит (бўлинманинг кўшун ёки айлбошиси) жанг қилиш услубларини яхши бидиши фарз саналган. Оддий навқар низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда у аёвсиз ва довюррак бўлиш, омондик истаган душманга юмшоқ му-

омала ва адолатли бўлиши лозим ҳисобланган.

Мохир ҳарбий стратег бўлган Соҳибқирон юришга жўнашдан анча аввал душманнинг қуроқли кучлари, мудофаа иншоотлари, у ердаги ички вазият қабила ҳақида аниқ ва тўла маълумотга эга бўлиш мақсадида унинг юрти ёки қароргоҳига ўз айғокчиларини пешма-пеш юбориб турган. Ғаним тўғрисида зарур маълумотларга эга бўлингандан сўнгина юришга тараддуд қўрилган. Бу хусусда Ибн Арабшоҳ ёзди: «Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу, на ғадирбудир орқали йўл топиларди. У ерларнинг барча томонларида ўз айғокчиларини тарқатиб, қолган мулкларида эса жосуслар қўйган эди.

Улар чор атрофда бўлаётган ҳодисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, ўзлари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар вазилар, нарх-наволар тўғрисида унга зикр қилиб, манзилу шаҳарларни тавсифлардилар. Уларнинг текис ва нотекис жойларининг сувратини келтириб, уйлари ва диёрлари ўринларини чизиб кўрсатардилар, шулар орасида у жойларнинг яқин ёки узок, тор ёки кенглигини, уларнинг қайси теварак-атрофда, ғарб ёки шарқдами (эканлигини), шаҳарлар ва қишлоқларнинг исмларини, манзил ва паноҳжойлар номларини, ҳар жойнинг ахлию бошлиқлари, амирлари, улўлари, фозиллари, шарифлари, бойларию фақирларини, уларнинг ҳар бирининг исми ва лақабини, шухрати ва насабини, уларнинг хунари ва (эга бўлган) воситаларини (тўла-тўқис) баён қилардилар. Натижада, Темур ўз фикри билан шу (нарса)ларни яққол кўриб, тафаккури воситасида ўз ерларидан хориж жойлар устидан ҳам тасарруф юритарди» (85).

Лашкар ҳарбий юришга чиққан вақтда айниқса интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Ҳар бир бўлинманинг айлбоши, кўшунбошиси, туман оғаси ва амир лашкар ўз ўрнини яхши биларди ва унга қатъий риоя қиларди (86).

Сафарда энг олдинда ҳар бир лашкар қисмлари билан «хабаргири», яъни «хабарчилар» деб юритилган айғокчи — қузатувчилар бўлинмаси юрган. Бундай бўлинмага ўта довюррак ва ботир аскарлар жалб қилинган.

Хабарчилар орқасидан соқчилар бўлинмаси йўлланган. У «ясовул» деб аталган. Лашкарнинг асосий қисмлари олдида «илғор» — авангард қисмлари ҳаракатда бўлган.

Илғор асосий кучлардан, баъзан эса бир неча туманлардан иборат бўлган. Ил-

ғор билан лашкар асосий қисмлари оралиғида эса қўмондоннинг қароргоҳи ва марказий қисм — «қўл», «ғўл» ёки «қалб» ва унинг атрофида захира қисмлари жойлашиб, у «изофа» деб юритилган. Уруш жараёнида жанг оқибатини ана шу изофа қисмлари ҳал қилган.[^]

Лашкар юриши вақтида чап қанот олдида бўлган. Бундай лашкар юришини манглай тарзида юриш дейилган. Юриш вақтида қўшинларда алоҳида йўл бошловчилар — «ғажирчилар» гуруҳи бўлиб, сафарда улар муҳим аҳамият касб этган. Амир Темурнинг ўзи ғажирчиларни лашкар қисмлари ўртасида тақсимлаб берган.

Амир Темур лашкарининг асосий жанговар қисми марказ — «қалб», ўнг ва сўл қанотлардан иборат бўлган. Унинг ўнг қаноти «баранғар», сўл қаноти эса «жуванғар» деб юритилган.

Ҳар бир қанотнинг олдида биттадан қўшимча қўриқчи илғор — авангарди, ён томонида эса биттадан қўриқчи аскарнинг қўшилмалар — «кунбул»лари бўлар эди. Шу тариқа қўшин етти қисм — «қўл»лардан иборат бўлиб, булардан учтаси: марказ, яъни қалб, баранғар, жуванғарлар мустақил, тўрттаси: икки илғор ва икки кунбуллар тобёе қисмлар эди.

Қўшин бундай жойлаштирилишининг ўзига хос жиҳати шунда эдики, унинг қанот қисмлари марказий қисмга қараганда анча кучли эди. Бундан, шубҳасиз, стратегия ҳамда тактикани қўллаш мақсади кўзда тутилган.

Шарафуддин Али Яздий қўшинни етти қўлга — қисмга бўлиб жойлаштириш тартибини биринчи бўлиб Амир Темур жорий қилган деб ёзади (87). Бу қўллар жангларда мустақил ҳаракат қилиб, фақат қўшин қўмондонига бўйсунган.

Ҳарбий юриш вақтларида йўлларда ўрду қуриб тўхташга тўғри келарди. Агар ўрду душманга яқинроқ жойлашган бўлса, унинг атрофи мудофаа иншоотлари — «туралар» — ёғочдан ишланган тўсиқлар, хандақлар, «чоҳпар»лар — чуқур ва «қочи» — марзалар билан ўраб олинарди. Лашкар изофа қисмлари қўмондон ўрдусини қўриқлаб турар эди. Жанг вақтида улар, ўз навбатида, зарур ҳолларда жангга солинарди.

Кунбуллар эса душманнинг ўнг ёки чап қанотини ёриб киришга, ён томонидан айланиб ўтиб, орқадан зарба беришга йўл қўймасликка ҳаракат қиларди. Кунбуллар энг ботир ва тажрибали аскарлардан тузилар эди.

Лашкарда айниқса у жангга кирган пайтларда «йаёқлар» — пиёда аскарлар алоҳида ўрин тутган. Жанговар сафга тизилган пиёда қисмлар отликлардан олдинда турар ва душман ҳужум қилган вақтда

чоҳлар ва туралар — мудофаа иншоотлари орқасига яширинган ҳолда биринчи бўлиб жангга кирардилар. Шунинг учун ҳам қанотдаги туман оға ва қўшун амирлари пиёдалар билан отликларни жанговар тартибда жойлаштиришга катта эътибор беришарди. Бундай жойлаштирилиш таркиби «ясол» деб юритилган.

Шундай қилиб, Амир Темур ўз замонасининг кучли ва энг жанговар лашкарини ташкил қила олган. Аскар бошлиқлари ва навкарларни қаршилик кўрсатувчи кучга бешафқат бўлиш руҳида тарбиялаган.

Ўз қўшинини у турли жанговар қурол-яроғлар, ўт ва тош отар тўп — раъдан-доз, тош отар манжанақ ва ўзиотар қуроллар билан қуроллантирган, муҳораба қилишнинг[^] янги ҳарбий услубларини қўлаган. Ўз қўшинидаги ҳар бир қаршилик ва норозиликка қурол кучи билан кескин зарба берган. Ёки қутилган хавф рўй бермасдан туриб унинг олдини олиш чораларини кўрган.

Амир Темур қўшинини Жаҳонгир Сайфуддин ва Пурҳусайн барлослар, Оқ Буға, Ўсмон Аббос, Муҳаммад Султон Камарий, Тобон Баходур, Ўрус Буға, Ҳамза Сулдуз, Амир Муризода, Муҳаммад Қазғон, Сарик Атка ва Музаффар Уч Қаро каби жангларда шухрат топган маҳоратли ва жасур кишилар бошқарган (88).

Амир Темур салтанатни бошқаришда, хусусан, уни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлашда давлат аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилиш ва тадбир-чоралар белгилаб олиш мақсадида қурултойлар ва кенгашлар ўтказишга катта аҳамият берган (89).

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур Қарши, Самарқанд, Қорабоғ ва бошқа жойларда ўтказган қурултой ва кенгашларда шахзодалар, давлат маъмурлари, ҳарбий бошлиқлар, уламолар ва мулкдор зодагонларнинг вакиллари қатнашган.

Олий даражадаги бундай йиғинларда мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий аҳолига оид энг муҳим масалалар муҳокама этилар ва зарурий ишларни бажариш юзасидан қарорлар қабул қилиниб, тадбирлар белгиланарди.

Давлат аҳамиятига молик ҳар бир масалани ҳал этишда Амир Темур шу соҳанинг билимдонлари ва олимлар билан маслаҳатлашар эди. Масалан, 1403 йилда Кавказда Бойлақон шаҳрида чақирилган кенгашга олиму фузалоларни таклиф этган. Улардан мамлакатни бошқаришда, хусусан, унинг ободончилиги йўлида амалга ошириладиган хайрли ишлар — жамоат бинолари ва иншоотлар қурилишида унга ўз маслаҳатлари билан кўмак беришларини сўраган (90).



Шуниси диққатга сазоворки, бу даврда Амир Темур салтанатида ўтказилган курултой, кенгаш, шоҳона қабуллар ва дабдабали сарой маросимларида ўрта асрлар давлатчилигининг ўзига хос анъаналари мужассам эди. Тантанали издиҳомнинг тартиб-қоидаларидан тортиб, аъёнларнинг тўёна либосларигача катта эътибор берилган.

Масалан, расмий маросимларда амирулар, беклар беги, амирлар, нўйонлар, сардорлар, улус, тумонот ва қўшунот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар мансаб ва мартабаларига қараб подшоҳнинг сўл томонидан; саййидлар, қозилар, уламо, фузало, машойих.улуғ ва олий табақали кишилар подшоҳнинг ўнг томонидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рўбарўсидан, калонтарлар (шаҳар ҳоқими), қадхудолар (кишлоқ оксоқоли) вазирлар ортидан жой олишган. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар — тахт ортидан, унинг ўнг тарафидан, қоровуллар эса тахт ортининг чап тарафидан ўрин олганлар (91).

Шубҳасиз, Амир Темур шоҳона қабул тартиботининг бир қисмини қўшни давлат ҳукмдорлари саройларидаги тантанавор маросим ва урф-одатлардан қабул қилиб, ўз саройида тараққий эттирган. Масалан, сарой хонимлари бошига шоқилали бўрк, эғнига тилла уқа билан безатилган узун қизил қабо киярдилар. Қабонинг ёқаси қисиб турадиган, енгсиз бўлиб, орқа этаги жуда узунлиги учун уни махсус жориялар кўтариб юришган. Уларнинг сони баъзан ўн беш нафаргача етган. Юзларига ҳижоб тутганлар.

Қизил мовутдан дубулғага ўхшаш учли қалпоқ усти қизил ёқут, забаржад дурлар билан безатилган. Аёллар Қичик Осиёнинг қимматли жавоҳирию Исфаҳон, Мўлтон, Ганжа, Дамашк, Бурса, Венеция заргарларининг нафис зеб-зийнатлари би-

лан ўзларига оро берсалар, эркаклар ноёб тошлар билан безатилган қурол ва қайиш тақиб юрганлар.

Испания элчиси Клавихони Конирил мавзеида бўлиб ўтган шоҳона издиҳом айниқса ҳайратда қолдирган. Конирилда 10 — 15 минг чодир ўрнатилган бўлиб, издиҳомда сарой аҳли, вазирлардан ташқари, аҳолининг турли табақа вакиллари қатнашган.

Клавихо чодиргоҳда чодирларнинг мансабдор шахслар лавозими бўйича жойлаштирилиш тартиби, жиҳози ҳақида ёзди. Унинг таърифлашича, бу ерда доирасимон оддий кичик ўтовлардан тортиб, арабий ва иброҳимий чодирлари, эроний саропардаларгача ўрнатилган.

Чодирларнинг айримлари ниҳоятда катта, тўртбурчак шаклда бўлиб, эни 100 кадам, баландлиги уч найза бўйи, 12 дона олтин устунда тутиб турилган. Подшоҳ ҳарами — хотин-қизлари учун ҳам алоҳида чодирлар ўрнатилган. Улар сарик рангда, ипак билан чатилган, тилла нақшли бўлган, ташқарисига укалар тутилган. Эшик ва деразалари ипак тизмчалар билан тортиб қўйилган.

Чодиргоҳ базмида кизикчилар, муқаллидлар, дорбозлар билан бир қаторда кашмирий кўзбойлоқчилар ҳам қатнашган. Қизиғи шундаки, издиҳомда хонимлар ҳижобсиз иштирок этардилар. Маликалар «изни омм» — оммага рухсат этилган базмлар уюштириб, уларга издиҳомдагиларни чорлардилар. Унда эркаклар, хаттоки насроний элчи ҳам қатнашгани таъриф этилади.

Шундай қилиб, Амир Темур ўз давлатининг тузилиши, қонун-қоидаларини тартибга солиш билан бир қаторда, олий даргоҳ ҳаёти билан боғлиқ анъаналарни турли хил янги шоҳона маросимлар билан ҳам бойитган.

ИИМОН-ЭЪТИҚОДДА

БАРКАМОЛ

Амир Темур ва Темурийлар яшаган даврда жамиятнинг ижтимоий-маданий ҳаётида диний тафаккур муҳим аҳамият касб этган. А. Якубовский таъкидлаганидек, ҳукмдорлар, хусусан Амир Темур, «туркий ҳарбий зодагонларнинг ёрқин намояндаси бўлиб, бу доира ислом (мусулмон) тақводорлигига мудом мансублигиш кўрсатади- Энг аввало, сиёсатдон сифатида Амир Темур барча ҳолатларда давлат манфаатларидан келиб чиқиб, ҳар доим мусулмон руҳонийларининг барча намояндалари билан ўта дўстона муносабатлар ўрнатган ЭДИ» (Ш)- Амир Темурнинг

отаси Тарағай Баҳодур исломда тақводор бўлиб, руҳоний ва дарвешларга, айниқса таникли шайх Шамсуддин Кулолга нисбатан ниҳоятда хайрихоҳлик кўрсатган. Ушбу шайхни Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»да шундай атаса, Ибн Арабшоҳ Шамсуддин ал-Фохурий деб атаган.

Амир Темур дин пешволари ва мусулмон руҳонийлари билан яқин муносабатда бўлиб, уларга ҳар томонлама ҳурмат-эҳтиром кўрсатган, ўз саройида пири муршидлар, руҳоний (маънавий) устозларни сақлаган. У ҳар вақт шариат қонун-қоидалари

Адолат ва инсоф билан Тангерининг яратган бандаларини ўзимдан рози этдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳақиқоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эхсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим. Сиёсат ва инсоф билан сипоҳийларим ва рабиятни учид ва цўрцинч орасида тутдим. Фуцаро ва цўл остимдагиларга раҳмдиллик цилдим, сипоҳийларга инбомлар улашдим.

^Темур тузуклари^

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

рига қатъий риоя этган. Ибн Арабшоҳ шундай ҳикоя қилади: «Темур шайх (Шамсуддин ал-Фохурий)нинг хузурига кирганида у ўзининг муриду мухлислари билан чуқур ўйга толган ҳолда Аллоҳнинг зикри билан банд эди. Улар зикр-самоларидан тўхтаб, ўзларига келгунларича, Амир Темур тик тураверди. Шайхнинг назари унга тушиши билан Темур шайхнинг қўлларини ўпишга шошилди... Шунда шайх ўз жамоасига: «Эй, жамоат! Сиз унинг ҳаққига дуо қилиб, истаган муродига етиши учун унга мадад берингиз», (93) — деди. Шайхнинг ушбу дуосини Амир Темур ўз муваффақиятларининг энг биринчи сабаби деб ҳисоблади».

Амир Темур пирларидан бири Саййид Барака эди. Саййид Барака асли Макка ахлидан бўлиб, 1370 йилда Балх қалъаси эгалланишидан олдин Амир Темур хузурига келиб, унга бир ноқора ва байрок (ҳокимлик белгилари) тутказган (94). Ва унинг келажаги порлоқ бўлишини башорат қилган.

Айтиш лозимки, сиёсий мартабасининг аввалидан бошлабқ Амир Темур билан мусулмон рухонийлари ўртасида мустаҳкам алоқа қарор топиб, бу алоқа унинг бутун ҳукмдорлиги даврида давом этди. Балх қалъаси ишғол этилаётган вақтда Термиз шаҳридан Амир Темур хузурига Худовандзода лақабини олган термизлик шайхлар ака-ука Абу-л-Маолий ва Али Акбар келгандилар. Саййид Баракага ўхшаб бу шайхлар, гарчанд зохиран бўлса-да, Амир Темур давлатининг нуфузли шахслари сифатида Соҳибқирон ҳукмронлигининг охиригача фаолият кўрсатдилар.

Бироқ В. В. Бартольд таъкидлаганидек, пгундай лаҳзалар ҳам бўлганки, бу шайхлар янги ҳукмдорларига (яъни Амир Темурга) нисбатан хиёнаткорона иш содир этганлар. Чунончи, 1371 йилда Амир Темурга қарши фитна уюштирилиб, унга бир қанча амирлар қаторида баъзи рухонийлар, жумладан, шайх Абу-л-Лайс ас-Самарқандий ва Саййид Абу-л-Маолий ат-Термизий ҳам иштирок этгандилар.

Амир Темур фитначиларга ўта кўнгличанлик кўрсатади: шайх ас-Самарқандийга Маккага кетишга рухсат қилинади. Саййид ат-Термизий эса аввал мамлакатдан қувғин қилинган бўлса-да, сўнгра тез орада айби кечирилади, чунки 1372 йили Хоразмга қилинган юриш пайтида бу саййид- ҳам қатнашган эди. Шундан кейин ҳар доим термизлик саййидлар Амир Темурнинг содиқ тарафдорларидан бўлиб қолгандилар. 1404 йили ғарбга қилган охириги юришидан қайтаётиб, Амир Темур Термизда Худовандзода Али хонадонидан тўхташи ҳам шундан далолат беради (95).

Рухоният намояндалари ва таникли илоҳиётчилар зиммасига Амир Темур ҳокимияти даврида масъулиятли вазифалар ҳам юкланарди. Масалан, 1393 йил октябрида Амир Темур Қоҳирага ўша даврда Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган аёнларидан бири шайх Совайй бошчилигида кўпдан-кўп қимматбаҳо совғалар ва султон Барқукка мактуб билан эътиборли миссия юборган эди (96).

Юқорида зикр қилганимиз Саййид Барака ўз дуоси билан Амир Темурнинг ғанимларига қарши курашида уни қўллаб-қувватлаган эди. Масалан, 1391 йилда Қундузчада бўлган йирик жанг олдида Саййид Барака дуо қилиб, омад тилагани учун Амир Темур ундан ғоятда мамнун бўлган эди (97).

Манбаларда 1404 йил қишида Қорабоғда Амир Темур хузурига Саййид Барака ва термизлик шайхлардан самарқандлик шайхулисломлар Хожа Абд ал-Аввал ва унинг амакиваччаси Хожа Исомиддин, кешлик Хожа Афзал ва шайхулисломнинг ўғиллари Абдуҳамид ва Абдурахмон келганликлари айтилади. Шунингдек, бухоролик шайхлар ҳам ҳозир бўлганликлари ҳақида фикр билдирилса-да, лекин улардан бирортасининг исми-шарифи келтирилмайди. Машҳур шайх Баҳоуддин Нақшбанд Амир Темурга замондош бўлган эса-да, ҳозирча манбаларда Амир Темур саройи билан Бухоро шайхлари ўртасидаги алоқалар хусусида аниқ маълумотлар учрамади.

Амир Темур ҳар қандай ҳолатда ҳам рухоний намояндаларига ҳар вақт хайрихоҳлик билан муносабатда бўлган. Ҳатто забт этилган мамлакатларда ҳам рухоний раҳбарлар ҳимоя остига олиниб, кўпинча улар шахсан Амир Темур хузурига келтирилган — у эса уламою фузалолар билан мунозара юритишни ёқтирарди. Жумладан, у илоҳиётчи уламолар, файласуфлар, тарихнавислар, мунажжиму риёзиёт илми олимлари билан мунозара қиларди. У олимларни ўзи билан шундай мунозараларда бемалол эмин-эркин суҳбат юритишга рағбатлантирарди. Агар улар Амир Темурда катта таассурот қолдирсалар, уларни ўз саройига ёки Самарқандга хизматга таклиф қилар ёхуд ўз мамлакатларида қолишларига бағри кенглик билан рухсат этарди (98).

Амир Темур талабига итоат билдирмаган Бағдод шаҳри ишғол қилинганда, қайсарлик билдирганликлари учун шаҳар аҳли қаттиқ жазога тортилганда ҳам «фақат диний арбоблар жазодан қутулиб қолдилар» (99), деб ёзади суриялик замонавий ҳарбий тадқиқотчи Муҳаммад Асадуллоҳ Сафёъ Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган китобида.



Шубҳасиз, Амир Темур уламолар ҳомийси эди, улар билан теппа-тенг суҳбатлашарди, пайтмбар авлодларига алоҳида ҳурмат муносабатида бўларди, Амир Темурнинг ўз авлодларидан ташқари саййидлар унинг давлатида, чамаси, бирдан-бир даҳлсиз кишилар ҳисобланганлар... Амир Темур эътиқод ва шариатни мустаҳкамлаш борасида гамхўрлик қилди.

В. В. Бартольд

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР



Соҳибкирон доимо азиз-авлиёларнинг хурматини бажо келтириб, улар хотирасига алоҳида эҳтиром билан қарарди. Масалан, суриялик олим Акрам Ҳасан ал-Алабийнинг ёзишича, Дамашқда турганида Амир Темур Муҳаммад пайғамбарнинг хотинлари Умм Салама ва Умм Ҳабибанинг макбаралари устига муносиб гумбазлар қурдирган (100). Бошқа бир араб муаллифи Мазҳар Шихобнинг таъкидлашича, Дамашққа келган биринчи кунийёк Амир Темур, энг аввал, умавийларнинг машҳур Жомеъ (ал-Жомеъ ал-Умавий)сини зиёрат қилиб, унда намоз ўқиган.

Шунингдек, Дамашқда Амир Темур саҳоба Билол ал-Ҳабашийнинг ҳам қабрини зиёрат қилиб, дуои-фотиҳалар ўқиган (101). «Зафарнома»да келтирилишича, Амир Темур Ясса шахрида Аҳмад Яссавий қабрини кўп зиёрат қилган (102). Унинг фармонига кўра, бу табаррук шайхнинг қабри устида улкан макбара бунёд этилган.

Азиз-авлиёларнинг мазорларини ва муқаддас кадамжоларни зиёрат қилиш Соҳибкирон учун қатъий одат бўлиб, у ҳар қачон, ҳатто ҳарбий юришлари пайтида ҳам бу одатга қаттиқ риоя қиларди. Шунингдек, азиз-авлиёларнинг мазорлари жойлашган шаҳарларга у зоти покларнинг руҳларига ҳурмат юзасидан зиён-захмат етишига йўл қўймасди.

Масалан, Амир Темур ўз ҳарбий бошлиқлари ва қўшинларига Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан бири, мусулмонларнинг йирик ҳарбий қўмондони Халид ибн Валиднинг қабри жойлашган Ҳўмс шахрига захмат етказмасликни буюрган (103).

Амир Темурнинг азиз-авлиёларга, дини исломнинг ҳомийларига, уларнинг мазорларига муносабати «Темур тузуклари»да батафсил баён қилинган: «Мен шундай талаб қўйдимки, пайғамбарнинг авлодлари, уламолар, машойих, фузалар, акобир ва ашрофларни азиз тутсинлар...

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва макбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чирок билан таъминласинлар. Биринчи навбатда, амир ул-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толибнинг — унга Аллоҳнинг қарами ва эҳсони бўлсин — муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Хуллани вақф этиб берсинлар.

Имом Ҳусайннинг — Аллоҳ ундан рози бўлсин — нурга чўмган мазори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг муқаддас қабри (равзаси), имоми аъзам Абу Ҳанифанинг — унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин — макбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари ва акобирларидан ҳар бири-

нинг мазорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва улар атрофидаги кишлоқлар ва бошқа ерлар вақфдан маблағ ажратсинлар.

Имом Мусо Козим, имом Муҳаммад Таки, Салмон Форсийларнинг нури равзалари учун эса Жазоир экин майдонларидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусонинг табаррук мазори учун Кутах баст ва Тус шахри атрофидаги ерларидан вақф ажратсинлар ва гилам, чирок ҳамда кундалик ейиш-ичишини белгиласинлар, шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар» (104).

Маълумки, Амир Темур уламою фузалога ҳурмат-эътибор билан қараб, уларнинг фикрини инобатга оларди, турли мавзуларда улар билан мунозаралар қиларди.

Машҳур араб тарихчиси ва мутафаккири Ибн Халдун (1332 — 1406) Амир Темур қўшинлари томонидан муҳосарада бўлган Дамашққа келиб қолган эди. Шу аснода у Амир Темур томонидан қабул қилинади ва икки буюк инсон ўртасида узок ва марокли суҳбат бўлиб ўтади. Учрашув чоғида машҳур тарихчи Соҳибкирон ҳазратларига Қуръони қаримнинг гўзал бир нусхасини ҳадя қилганда Амир Темур шошилинч ўрнидан туриб, муқаддас китобни ўпиб бошига қўйган.

Шуниси диққатга сазоворки, бошқа давлатлар, айниқса мусулмон давлатлари бошлиқларига йўллаган мактубларида Амир Темур Қуръон оятларидан кўп фойдаланарди. Масалан, 1393 йили Миср султони Барқукка жўнатган иккинчи мактубида Соҳибкирон тегишли ўринларда етти марта муқаддас китобдан оятлар келтириб, ўз фикрини ифода қилган.

Амир Темур шарият арконларини мустаҳкамлаш, дини ислом қонун-қоидаларига қатъий риоя қилинишига алоҳида эътибор берар эди. Шарият қонун-қоидаларига хилоф иш қилганлар қаттиқ жазоланган. Адолат ва қонунларга амал қилиш Амир Темур фаолиятининг таркибий асосларидан эди. Дини исломни ёйишга у бутун куч-қувватини сарфлади. Шу боисдан ҳам баъзи номусулмон давлатларга (масалан, Гуржистон, Арманистон, Ҳиндистон) бўлган юришларини, аввало, у ўша мамлакатларда ислом динини ёйиш (жорий қилиш), у жойларда мусулмонларга кўрсатилаётган жабр-зулмни бартараф қилиш билан изоҳлаган эди.

Ёзма манбаларда, тарихий асарларда келтирилган талай маълумотлар шуни кўрсатадики, Мовароуннаҳр ва Хуросондан Маккаи муқаррамага ҳаж ибодатини адо этишга бораётган зиёратчилар азал-

дан Ироқ худудидан ўтадиган жойларда йўлтўсар ва қароқчиларнинг ҳужумларидан кўп азият чекканлар, шунингдек бу қароқчи ва йўлтўсарлардан нафақат марказий осийлик тижорат ахли ва савдо қарвонлари, балки маҳаллий савдогарлар ҳам кўп жабр-зулм кўрардилар. Шу боисдан ҳам Амир Темури Бағдодда турган пайтида маҳаллий савдогарлар нажот излаб Соҳибқиронга мурожаат қилдилар. Соҳибқирон тезда бу борада тегишли ишларни амалга ошириб, қароқчи ва йўлтўсарларни бартараф қилди ва Ироқ йўлларидаги хавф-хатарлар тугатилиб, осийишталек таъминланди. Бу борада диққатга молик аниқ маълумотлар Миср тарихчиси Муҳиддин Абдулқодир ал-Қурайшийнинг «Ал-Жавоҳир ал-музиййа фи табақот ал-ханафийа» («Ханафия табақалари хусусида порлоқ жавоҳирлар») номли асаридан келтирилган.

Тарихчининг ёзишича, Маккаи муқаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этиб ватанларига қайтаётган марказий осийлик ҳожилар қарвонига Ироқ худудларида қароқчилар ҳужум қилиб, улардан етмиш нафарини ўлдириб, мол-мулкларини талон-торож қилганлар. Ўлдирилганлар орасида кўплаб уламою фузалолар, шу жумладан машҳур аллома Нажмиддин ан-Насафийнинг ўғли, ҳадис ва фикҳ бўйича етук олим Аҳмад ан-Насафий ҳам бўлган (105). Марказий Осийлик ҳожиларнинг мудҳиш бу қирғинбароти ҳақида йирик араб тарихчиси Ибн ал-Асир ҳам ғоятда таассуф билан ёзиб, ушбу қабих қирпичок вақтида шафқатсиз ўлдирилган таникли уламою фузалоларнинг хотирасига Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг кўплаб шаҳар ва қишлоқларида аза очиб, мотам тутилганлигини таъкидлайди (106).

Мавриди келганда шуни айтиш керакки, чамаси, умрининг охирларида, хусусан турк султони Йилдириш Боязид устидан қозонган ғалабасидан кейин Амир Темури Маккаи муқаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этишни иродат қилганлар. Ҳар ҳолда, ўша давр воқеаларидан яхши хабардор бўлган XV аср Миср тарихчиси Ибн Тағрибердининг ёзишича, 1404 йилда Соҳибқироннинг Маккаи муқаррама зиёратига келиши ҳақида муқаддас шаҳарда хабар тарқалган. Маккаи амири Турон мамлақати соҳибини муносиб равишда кутиб олишга ҳозирлик кўрган. Лекин номаълум сабабларга кўра Соҳибқироннинг ушбу зиёрати амалга ошмай қолган (107).

Араб олими Мазҳар Шихобнинг таъкидлашича, Дамашк муҳосараси пайтида шаҳар қалъасида муқаддас шаҳарлар Маккаи ва Мадинага тегишли бўлган вақф ерларидан йиғиб олинган ғалла ҳосили беркилиб қўйилганлиги маълум бўлиб қолади. Бу ҳақдаги хабар Амир Темури кулоғига етгач, у ушбу ғаллани дарҳол соттириб, тушган маблағни Маккаи ва Мадина шаҳарлари амирлари ихтиёрига юборди. Дамашкдан, шунингдек, Қуддуси шарифга ҳам Соҳибқирон номидан қимматбаҳо совғалар жўнатилади (108).

Амир Темури унинг авлодлари — Темурийлар саройларида хилма-хил мавзулардаги китоблар ва нодир қўлёзмалар сақланган бой кутубхоналар — «Дорул-кутуб» («Китоблар уйлари») фаолият кўрсатарди. Хукмдорлар ушбу билим хазиналарини муттасил янги қўлёзмалар билан бойитиб бориш тўғрисида алоҳида ғамхўрлик кўрсатиб, шу мақсад учун керакли маблағ ажратардилар.

Далилларга мурожаат қилайлик. Мисрлик йирик олим Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1372 — 1449) кўпдан-кўп тарихий асарларнинг муаллифи сифатида машҳур, шунингдек унинг бой ва кенг қамровли илмий фаолиятида диний йўналишдаги ўзига хос қимматли асарлар ҳам етакчи ўрин эгаллайди. Мана шу асарлари жумласидан ал-Асқалонийнинг буюк муҳаддис Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-Саҳийх» («Ишончли тўплам») асари шарҳига бағишланган ўн уч жилддан иборат «Фатҳ ал-борий ли-ғдарҳи ас-Саҳийх ал-Бухорий» йирик асари ҳам бор. Бу «Саҳийх ал-Бухорий»га бағишланган энг яхши шарҳ ҳисобланади. Ушбу қимматли шарҳ тез орада бутун мусулмон оламида нгуҳрат топди. Кўп султонлару подшоҳлар ўз кутубхоналари учун ал-Асқалоний шарҳини топиб келтиришга ҳаракат қилдилар. Шохрух Мирзо ҳам Қоҳирага ўз уламоларини юбориб, ушбу шарҳдан бир неча нусхасини ўз кутубхонаси учун олдириб келтирди. Шуни ҳам айтиш керакки, Амир Темури ҳукмронлиги даврида фатҳ этилган айрим мамлакатлардан олим уламолар билан бир қаторда Самарқандга қимматли муҳим китоблар ҳам келтирилган.

Амир Темури ислом дини ва унинг қонун-қоидаларининг оташин ҳомийси сифатида ўз фаолиятида бу масалага алоҳида эътибор билан қаради. Бу фикрни ўз «Тузуқлар»ида батафсил баён этган (109).



*(Амир Темури):
«Хукмдор» солиқ ки-
шилар, ахли таъво ва
ҳақпарварларни
қўллаб-қувватлаш ва
эъзозлашда, масжид
ва мадрасаларни таъ-
мирлашда ва хайрли
даргоҳларни кўпайти-
ришда тиришчилик
намоиши этиб, муф-
сидлар, авбошлар, жи-
ноятчилар ва қароқ-
чиларни ҳамда шар-
атга хилоф ишлар-
нинг кўпайишини ва
нолоийи қонун-қоида-
ларни тағ-туғи билан
йўқотишини зарур ва
лозим деб билсин.
Шундагина мамлақат
ишлари бир текис бо-
ради, салтанат мав-
цеи ва тўғри • йўл-
йўриқ барқарор бўла-
ди».*

Х.офиси Абрў

АМИР ТЕМУРИ ВА
ТЕМУРИЙЛАР



Иқтисодий Ба савдо алоқалари

ҲУНАРМАНДЛИК ВА ҲУНАРМАНДЛАР

XIV аср охири — XV асрда Моваруннахр шаҳарларида хунармандликнинг етакчи соҳаларидан бири тўқимачилик эди. Шаҳарлик тўқувчилар турли хилдаги оддий ва қимматбаҳо матоларни тўқиш билан шуғулланар эдилар.

Бу даврда қимматбаҳо матоларга талаб ортиди. Тор доирадаги зодагонлар талабни қондириш мақсадида жуда қимматбаҳо турдаги газламалар ишлаб чиқарилар эди.

Амир Темур ва Темурийлар даври хунармандлари тўқиган қимматбаҳо матоларнинг қолдиқлари Самарқанддаги Гўри Мир, Шоҳи Зинда мақбараларидаги айрим машҳур шахсларнинг қабрларидан топилган. Сақланиб қолган мато парчалари айтарли кўп эмас. Лекин уларни атрофлича ўрганиш бу матолар шойи газламалар эканлигини, юқори сифатли бу матоларни ўз хунарини яхши эгаллаган хунармандлар тўқиганлигини кўрсатади (1).

XIV—XV асрларга оид матолар ва тўқувчилар ҳақидаги айрим маълумотлар шу даврга оид ёзма манбаларда, хусусан, қозилик қарорларида, олди-сотди аҳдно-маларида, вақф ёрлиқларида ва бошқа ҳужжатларда сақланиб қолган. Мавжуд маълумотлар таҳлили газламалар номи, сифати ва безаги, улардан кийим кийган шахсларнинг ижтимоий жиҳатдан қайси табақага мансублиги, Амир Темур ва Темурийлар даврида тўқимачиликнинг ривожланиш даражасини яққол акс эттиради. Аҳоли зодагон қисмининг байрамона кийими кенг тарқалган бахмалдан тикилар эди. Шундай матодан бадавлат хонадонларда кўрпа-кўрпача, чойшаб ва ёстик тайёрланган. Бахмалдан ғилоф ҳам тайёрланган. Самарқанддаги мақбаралардан бирининг вақф мулки рўйхатида Куръон ўралган бахмал парчаси ҳам эслатиб ўтилади (2).

Самарқандда бахмалнинг кизил рангли алоҳида тури ишлаб чиқарилган. Қирмиз хашаротидан олинадиган рангга бўяб тайёрландиган бу мато «бахмали қирмизи» номи билан машҳур эди.

Қирмизи жуда қимматбаҳо бўёқ ҳисобланган. Иссиқ сув, сирка кислотаси, 150—175 та қанотсиз қирмиз хашаротидан бир грамм қирмизи бўёқ олинган. Бундай бўёқ узок мамлакатлардан олиб келинган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Лекин анча кейинги давр манбаларида бу хашарот Бухоро хонлиги чўлларидаги бутазорлар-

да учраши қайд этилган. Бундай мато бошқа мамлакатларга ҳам олиб кетилганлиги унинг қимматбаҳолиги ва олий сифатлилигига далолатдир. «Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибка элтарлар» (3).

Олий навли жун мато — сиқарлот ҳам қирмизи ранг билан бўялар эди. Сиқарлотдан юқори табақа вакиллари учун устки кийимлар тикилган. Шунингдек, ундан қимматбаҳо чодирлар ҳам тайёрланган.

Манбаларда келтирилишича, онаси Гавҳаршодбегим Самарқандга ташриф буюрганида Мирзо Улуғбек қирмизи натиға тортик этган (4).

Амир Темур ва Темурийлар даврида қимматбаҳо матолар орасида кимхоб (камка) муҳим ўрин тутган. Манбаларда юқори лавозимли кишиларнинг уй жиҳозлари орасида кимхобдан тикилганлари ҳам эслатиб ўтилади. Жумладан, кўрпа-тўшак, бошқа қимматбаҳо буюмлар, шунингдек Куръонни сақлаш учун кимхобдан тикилган халта ва ҳоказо. Кимхобдан қимматбаҳо либос ҳам тикилган. Ёзма манбаларда айниқса кимхоб тўнлар тез-тез тилга олинади. Амир Темур саройига ўзга юртлардан келган элчиларга кимхоб тўнлар кийдирилган. Масалан, Самарқандга Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо билан келган кишиларга ҳам шундай тўнлар кийдирилган. Қимматбаҳо катан матоси ҳам аҳолининг зодагон қисми орасида машҳур эди. Ундан либос ва дастурхон тайёрланган. Алишер Навоийнинг ёзишича, савдогарлар катанни бўз нарҳида сотиб олишни, бўзни эса катан нарҳида сотишни орзу қилардилар (5).

Амир Сухробнинг кизи Ҳабиба Султон бегим номидан 1464 йили Самарқанддаги мақбаралардан бирига вақф этилган мулклар орасида қабр устига миср катанидан тайёрланган ёпинғич ёпилгани эслатиб ўтилади. Самарқандлик Устод Тангрибердибойнинг меросини ўзида акс эттирган ҳужжатда эса бошқа мол-мулклар билан бир қаторда катандан тикилган бешта тўшак кўрсатиб ўтилган (6). Марказий Осиё шаҳарларида катан ишлаб чиқарилгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Амир Темур ва Темурийлар даврида катанни асосан Миср етказиб берар эди.

Самарқанд ҳамда Амир Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа шаҳарлари бозорларида фўта деб аталувчи енгил

Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса-ю (лекин), обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда қоризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига янги кўприклар, йўл устида хар манзилга работлар қурилсин.

• «Темур ғузуклари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

юпка мато сотилган. Унинг пахтадан, ипакдан ва жундан тайёрланган турлари бўлган. Эркаклар салла тарзида ўраган мато ҳам, аёллар бошига ўраган узунчок рўмол ҳам, тўн устидан боғланадиган белбоғ ҳам фўта деб юритилган. Самарқандлик ва Хиротлик мусаввирларнинг миниатюраларида эркаклар кўйлаклари устидан белбоғ боғланган холда акс эттирилган бўлиб, уларнинг учлари зар билан тикилгани кўзга яққол ташланади. Фўта парчалари ҳаммомда ишлатиладиган сочик вазифасини ҳам ўтаган.

Ёзма манбаларда хинд, миср фўталари тилга олинади. Самарқанд худудиди ҳам фўта ишлаб чиқарилган. Самарқандлик фўта тўқувчи усталар — Устод Шоҳмуҳаммад фўтабофга Мир Муҳаммад деган бола, Устод Субҳига эса Субҳонқули исмли бола шогирдликка олинганлиги хақидаги қозилик ҳукмлари мавжуд (7).

Амир Темур ва Темурийлар даврига оид манбалардан ўша даврларда тафта номини олган юпка, силлик ипакли матодан фойдаланилгани маълум. Хусайн Хоразмийнинг вақф ёрлиғига кўра, тафтадан салла тайёрланган.

Вақф мутаваллиси ҳар йили Хусайн Хоразмий авлодларини, уларнинг маблағи етмаган холда, салла учун тафта билан таъминлаб турган (8).

Уша даврда ишлаб чиқарилган олача газламаси пахта толасидан тайёрланган, лекин ним ипак кўринишида ҳам бўлиши мумкин эди. Одатда, асосан йўл-йўл чизиклар билан безатилган олачага аҳолининг талаби катта эди. Илк ўрта асрлардан машҳур бўлган занданачи матосига XIV—XV асрларда ҳам талаб катта бўлиб, у пахтадан тайёрланар эди. Новгородда археологик қазишмалар чоғида топилган қайин пўстлоғига ёзилган хат ва Тевтон ордени ҳужжатхонасидаги 1401 йилга оид ҳужжатдан аён бўлдики, занданачи Ғарбий ва Шарқий Европада ҳам тарқалган. Амир Темур ва Темурийлар даврида Европа мамлакатларига юборилган моллар орасида занданачи оддий шаҳарликлар харид қилишга қурби етмайдиган матолардан ҳисобланган. Пахта толасидан бўзнинг бадавлат аҳоли учун мўлжалланган юпка хилидан тортиб, қалин, оқланмаган, сарғиш ёки қулранг хилигача тўкилар эди. Оддий аҳоли учун анча қалинрок, лекин иссиқни ўзида яхши сақловчи ранго-ранг бўз тўқилган. Читгарлар бўёқни ўзлари тайёрлашган. Шубҳасиз, бу ҳол улардан муайян кимёвий жараёнларни билишни, унча-мунча нақш санъатидан хабардор бўлишни талаб этар эди.

Рашидиддиннинг XIII асрга оид маълумотига кўра, Шарққа йўл олган бухоролик уч савдогарнинг моллари орасида

карбас, занданачи, зар қўшиб тўқилган парча — зарбофт ва бошқа матолар ҳам бўлган. Муаррихнинг ёзишича, Чингизхон зарбофтнинг ҳар бўлаги учун бир болиш олтин, карбас ва занданачининг ҳар бўлаги учун бир болишдан қумуш беришни буюрган (9).

Хуллас, Мовароуннаҳр хунармандлари пахта, ипак ва жундан хилма-хил мато тайёрлашган. Муайян газмол турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган қишлоқлар маълум. Бухоро яқинидаги қачонлардир занданачи газмоли ишлаб чиқарувчи устахоналари билан машҳур бўлган Зандана қишлоғи шулар жумласидан. Бухоро яқинидаги Олачабофтан қишлоғи аҳолиси олача ишлаб чиқариш билан машғул бўлган. Бундай қишлоқлар хунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулот, одатда, ўзга мамлакатларда сотиш учун мўлжалланар эди.

Мато табиий бўёқларда бўялган. Биби-хоним даҳмасидан топилган ва орада олти аср ўтганига қарамай ўзининг рангли безагини йўқотмаган ним чириган мато парчаси бунга яққол мисол бўла олади. Бўёқ тайёрлашда таркибий қисмлар оғирликлари нисбатига алоҳида эътибор бериш лозим бўлган, бунда маҳсус тарози ва ўлчов тошларидан фойдаланилган. Ранг тайёрлаш усули кўп йиллик меҳнат ва тажриба асосида такомиллашган ва, одатда, сир тугилган.

Бўёқ тўқимачилик ва қулоччиликдан ташқари, хунармандликнинг бошқа соҳаларида ҳам ишлатилган. Жумладан, қоғоз ишлаб чиқаришда ҳам табиий ва баъзи минерал бўёқлар кенг қўлланилган. Бой безаклар билан битилган кўпгина кўлёмаларнинг хошиясига пушти, оч феруза, сарғиш, хаворанг қоғозлардан кесиб ёпиштирилган. Хаттотлик санъати бўйича аллома Султон Али Машҳадий кўз чарчамаслиги учун оқ қоғозга эмас, балки нимтатир ранг берилган қоғозга ёзишни маслаҳат беради. Ҳол-ҳол ва тўқ рангдаги қоғозларга рангли сиёҳ билан хат битилган. Тўқ рангдаги қоғозларда рангли ёзув чиройлидир (10).

Нўхот ранг қоғоз «Мажмуайи васоик» ҳужжатлар тўпламида эслатиб ўтилади. Султон Али Машҳадийнинг сўзларига қараганда, қоғозга сариқ ранг бериш учун заъфарон ишлатилган. «Хитойи қоғоз» номи билан аталувчи қоғознинг керакли рандагисини олиш учун унга заъфарон, хина ва бир неча томчи сиёҳ қўшилган (11). Турли рангларда бўялган қоғозларнинг ҳар бири Шарқ манбаларида алоҳида маънони билдирган. Масалан, кўк ранг мотамни, қизил эса байрам кайфиятини англатган.

Амир Темур ва Темурийлар даврида



Самарқанд XV аср бошларида Осиё ва Европа халқларининг Марказий Осиё орқали олиб борган кенг кўламдаги савдо-сирнинг маркази бўлган. Самарқанддан Кичик Осиёга, Ўрта денгизга, Хитойга ва Ҳиндистонга олиб борувчи жаҳон аҳамиятига молик савдо йўллари ўтган.

Н. И. Леонов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

тарихшунослик борасида рўй берган кескин юксалиш натижасида тарихий асарлар, шунингдек, насрий, шеърий ва аниқ фанлар соҳасида талайгина асарлар юзга келди. Кўплаб буйруқ ва фармойишлар чиқарилиб, давлат ёзишмалари амалга оширилди. Бу эса, ўз навбатида, кўплаб ёзув қоғози, айниқса олий навли қоғоз талаб қилар эди. Олий навли қоғозни асосан ҳукмдорлар ва уларга яқин амирлар, йирик давлат амалдорлари ишлатишган. Шунинг учун бундай қоғоз «Султон қоғози» номи билан машхур бўлган.

Султон Али Машҳадий Самарқанд қоғозининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ёзар экан, унинг чидамлилиги, силликлиги, сиёҳни ўзига шиммаслиги каби хоссаларини кўрсатиб ўтган. Самарқандлик хунармандлар паст сифатли қоғоз ҳам ишлаб чиқарганлар. Ўша давр қўлёмаларида «тоза ва оқ қоғоз» ва оддий қоғознинг эслатиб ўтилиши бежиз эмас (12).

Самарқанд Темурийлар даврида ҳам Шарқнинг қоғоз ишлаб чиқарувчи марказларидан бири бўлиб қолди. Амир Темур ва унинг авлодлари даврида Мовароуннаҳрда қўлёмалар, одатда, Самарқанд қоғозидан битилар эди. Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сининг УзР ФА Шарқшунослик институтида 4472-рақами остида сақланаётган қўлёмаси айнан Самарқанд қоғозидан битилган (13).

Мовароуннаҳр хунармандлигининг тараккий этган муҳим соҳаларидан бири — кулолчилик Амир Темур ва Темурийлар даврида янада ривожланди. Кулолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун Самарқанд атрофидаги ерлар тупроғидан унумли фойдаланилган. Руи Гонсалес де Клавихонинг эътирофи этишича, бу энг яхши тупроқ ҳисобланган.

Хунарманд кулоллар турли идиш-товуқлар яшашган. Амир Темур қалъаси ҳудудида топилган XV аср археологик осори атиқалари орасида ҳар хил коса, катта ва кичик лаганлар, тоғора, шунингдек чирок мавжудлиги бунинг дадилдир (14).

XIV—XV асрларда ҳашаматли биноларни безашда қўлланиладиган кошинкор тахтачалар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган сифатли лой тайёрлашнинг унутилиб кетган усули қайта тикланди. Натижада кошинлар кўплаб ишлаб чиқарила бошланди.

Муайян тоифадаги зодагонлар олтин ва кумуш билан хошияланган кимматбаҳо идишлардан фойдаланишган. Ўзга юртлардан келган меҳмонлар олтин ва кумуш қадахларда шароб билан сийланган. 1464 йили Ҳабиба Султон бегим номидан Самарқанддаги мақбаралардан бирига вақф этилган мулк ҳужжатида металл буюмлар, жумладан, мис лангард (қозон), мис най-

ла (ширин сув тайёрлаш учун мўлжалланган қозонсимон идиш), бронза хуланчи (коса), бронза офтоба, икки бронза шамдон ва қадахча, олтин суви юритилган, бош қисми кумушдан ясалган машраба (қозонсимон идиш), темир фонус, дастаси ҳайвон тишидан ясалган кемухт (чарм) қинли пичок, темир қоплама саҳтиён теридан ясалган сандик, олтин суви юритилган иккита бронза коса, бирига олтин суви юритилган икки мис шамдон ва бошқалар қайд этилган (15).

Ушбу рўйхат XV асрда Самарқанддаги зодагон оилаларда турли хил металл уй-рўзғор буюмларидан фойдаланилганлигини кўрсатади.

Бундай маълумотлар адабиётларда келтирилган «Ўрта Осиёда бронза XIII асрдаёқ муомаладан чиқиб кетган» деган фикрнинг асосизлигини исботлайди (16). Қолаверса, аҳоли турмушида бронза буюмлар ишлатилганлиги ва шундай идишлар мавжуд бўлганлиги, металл эритиш печларининг топилиши ҳам Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳр хунармандлари бронза буюмлар ясаганлигидан далолат беради.

Амир Темур даврида танга зарб этиш учун конлардан кумуш қазиб олинган.

Амир Темур ва Темурийлар давлатида қимматбаҳо металлларни қайта ишлаш билан боғлиқ хунармандлик соҳалари ҳам ривож топган.

Амир Темурнинг ўзи, унинг хотинлари ва Темурий султонлар ўзларига қимматбаҳо тошлар, дур ва марваридлар, олтин ва кумушдан ишланган заргарлик буюмлари билан зеб беришни севар эдилар.

Марказий Осиё хунармандлигида гиламчилик алоҳида ўрин туган. Анвойи гиламлар Амир Темур саройларини безар эди. Ҳукмрон сулоланинг оилавий тантаналари, ҳукмдорнинг ҳарбий юришлардан қайтиши ва элчиларнинг келиши муносабати билан пойтахт шаҳарларнинг асосий кўчалари ва уйларининг деворлари гиламлар билан безатиларди.

Сарой деворлари ва чодирлар ҳам безак пардалар, турли расми матолар, ипак ва парча газмоллар билан безатилган. Дид билан безатилган кўча ва майдонлар таърифини Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Руи Гонсалес де Клавихо ва бошқалар ўз асарларида баён этганлар.

Аҳолининг бир қисми кўнчиликка ихтисослашган. Улар совунгар, читгар ва бошқа хунармандлар каби асосан шаҳарнинг чеккаларида фаолият кўрсатар эдилар. Зеро, қайта ишлов бериладиган хом ашёдан тарқаладиган ёқимсиз хид ҳам бундай турдаги ишлаб чиқаришни шаҳар чеккасида ташкил этишни талаб этар эди.

Амир Темур ва Темурийлар давлати



шаҳарларида ривож топган хунармандлик турларидан бири этикдўзлик эди. Ишлаб чиқариладиган пойабзал турига қараб бу хунармандлар маҳсидўз, юмшоқ таг чармли этик тикувчи, кавшдўз, каттик таг чармли (муза) этик тикувчи музадўзлар каби мутахассисларга бўлинар эди. Эркин пойабзал таъмирловчи кўхнадўзлар ҳам этикдўзларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этган.

XIII—XIV асрларда давлатга қарашли йирик хунармандлик устахоналарида куллар меҳнатидан фойдаланилган.

Турли манбалардан олинган маълумотларни таҳлил этган шарқшунос олим И.П. Петрушевский «X—XV асрларда феодал ишлаб чиқариш усули ҳукмрон бўлган бир даврда қулдорлик қолдиғи ҳам муайян роль ўйнаган: куллар меҳнати йирик давлат устахоналарида (корхоналар), баъзан эса йирик ер эгаларининг қишлоқдаги хўжалигида кенг қўлланилган»лигини таъкидлайди (17).

Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқанд қалъасида жойлашган корхона ҳақидаги маълумоти диққатга сазовор. Унинг ёзишича, Амир Темур бу ерда мингга яқин асир хунармандларни сақлаган, улар йил бўйи совут, дубулға, камон ва ўқ ясашган. Амир Темур шаҳардан етти йиллик юришга кетган вақтдан то қайтиб келгунига қадар асирлар ясаган қурол-ярроларни унинг олдига қўйишларини буюрган (18).

Хунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақаси гуруҳига мансуб эди. XV аср ва XVI аср бошларида яшаган шоирлар, муסיқачи-ю созандалар, муаррихларнинг бир қисми бадавлат хунармандлар ва майда савдогарлар орасидан етишиб чиққан эдилар. Масалан, самарқандлик шоирлардан Жавҳарий совунгарлар растасининг оксоколи, мавлоно Хавофий — тикувчи, мавлоно Мир Арғун — хаймадўз, яъни чодир тикувчи, мавлоно Кобулий ғазолфуруш — калава сотувчи, мавлоно Камардўз — тасма тикувчи ва Бисотий Самарқандий — бўйра тўкувчи хунармандлардан бўлган.

Шубҳасиз, хунармандликнинг юксалиши кўп жиҳатдан ички ва ташқи савдонинг умумий ҳолатига боғлиқ эди. Шунинг учун Темур ва унинг ворислари мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган тижоратчиликнинг кенгайишига катта аҳамият бердилар. Бу даврда давлат ҳудудлари ва вилоятлари бўйлаб кесиб ўтган барча қарвон йўлларида қатор катта-кичик рабоблар ва ёмлар барпо этилар, қарвонсарой ва хонақоҳлар қуриларди. Натижада қарвон қатнови жонланиб, ички савдо гавжумлашди.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг марказий

шаҳарларида тепаси тим қилиб ёпилган янги-янги бозор — чорсуларнинг сони кўпайиб, расталар кенгайди. Шаҳарларда ички савдо ривож топиб, шаҳарлар билан дехқончилик воҳалари ва кўчманчи чорвадор дашт аҳолиси ўртасида савдотик алоқалари кучайди. Марказий шаҳарлар мол айирбошлаш савдосида муҳим аҳамият касб этди. Бу даврда мамлакат пойтахти Самарқанд шаҳрида савдо ва хунармандликнинг жуда ҳам ривож топганлиги Руи Гонсалес де Клавихони хайратда қолдирган эди.

Клавихо Самарқанд бозорларида бугдой ва гуручнинг мўллиги, арзонлиги ҳақида гапириб, шаҳар хунармандлиги маҳсулотларини ҳам қайд қилади: «Бу ернинг бойлиги фақат емакликларнинг мўлқўллигидагина эмас, балки ўзида кўплаб ишлаб чиқариладиган ипак матолар: кимхоб, ҳар хил ип ва жун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зарҳал ва ложувардлар ҳамда молларнинг сероблигидадир».

«Бу шаҳарда олди-сотди учун қулай махсус савдо растасининг мавжуд эмаслиги туфайли, подшо шаҳар бўйлаб қатта кўча чиқаришни, унинг икки томонига мол сотиш учун раста ва дўконлар қуришни буюрди. Бу кўча шаҳарнинг четидан бошланиши ва бутун шаҳар орқали ўтиб, иккинчи четига бориб етиши керак эди. Подшоҳ кўрсатиб берган йўналишда кўча ўтказила бошланди. Кўча йўналишидаги уй-жойлар, кимники бўлишидан қатъи назар, бузиб текисланди... Кўчани кенг олиб, унинг ҳар икки томонига савдо дўконлари қуришди, ҳар бир дўкон олдида оқ тошлар билан қопланган баланд курсилар ўрнатилди. Барча дўконлар жуфт-жуфт қилиб бир-бирига туташтирилди. Кўчанинг тепаси эса бошдан оёқ тим қилиб равоксимон шаклда ёпилди. Ёруғлик тушиши учун унга қатор дарчалар ўрнатилди. Дўконлар қуриб битирилиши биланок, уларга савдогарлар ўрнашар ва турли молларни сотишга киришардилар. Кўчанинг ҳар ер-ҳар ерида ховузлар қавланган бўлиб, улар сувга тўлдириб қўйилганди... Кундуз қуни ишлаган кишилар кеч кириши билан уйларига кетишар ва уларнинг ўрнига кечаси ишлаш учун бошқалари келишар эди, айримлари уйларни бузар, бошқалари ер текислар ва учинчилари қурилиш билан банд эди... Бундай катта қурилиш йигирма кундан озроқ муддатда амалга оширилгани, шубҳасиз, кишини хайратга солади», — деб хикоя қилган эди Клавихо.

Амир Темур ҳукмронлиги даврига оид ёзма манбалардан келтирилган маълумотлар Самарқанд хунармандлиги нечоғлик

Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва Фарбий Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатиши Марказий Осиёда ислом динининг тарқалиши жараёнини жадаллаштирди. Бу ҳол, айниқса, ислом илоҳиятининг ёйилишига ва ислом оламида ўзлаштирилган бир қатор санъат ва хунармандликларнинг бойлишига тааллуқлидир. XV асрда Самарқанд ва Хирот орқали ўтувчи савдо йўллари ҳам бу даврда савдо-сотиқ жараёнини жадаллаштирди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР



юксак ривожланганини кўрсатади. Самарқанд регистони атрофидаги хунармандлик даҳаларининг сезиларли ўсиб бориши ҳам Амир Темур ва Темурийлар даврида хунармандликнинг ривожланиши учун олдинги даврларга нисбатан қулай шарт-шароитлар етилганлигидан далолат беради.

Амир Темур ва Темурийлар даври хунармандлиги ҳамда маданияти ҳудудий чекланмаган. Бу ўринда Ибн Арабшоҳнинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, ширали овозли кўшиқчилар моҳир созандалар жўрлигида форслардек, араб мусикалари остида, туркийлар одатлари асосида, мўғуллар овози билан хитойликларнинг кўшиқ айтиш қонунлари ва олтойликларнинг ўлчо-ви билан қуйлаганлар (20).

Амир Темур ва Темурийлар давлати иқтисодиёти ички ва ташқи савдога таянар эди. Унинг ҳукмронлиги даврида савдо расталари ва бозорларни, йўлларни яхшилаш ва асосий қарвон йўлларида янги қарвонсаройлар барпо этиш борасида катта ишлар амалга оширилди. Шаҳарнинг турли қисмларида савдо-хунармандлик иншоотлари барпо этилди, бозор ҳудуди кенгайтирилди.

Ихтисослашган бозор расталарида муайян маҳсулот тури билан савдо олиб борилад эди. Самарқанд бозорларига хос бу хусусият нафақат ўша давр муаррихларининг, балки кейинги давр муаллифларининг ҳам хайратига сазовор бўлган. Захириддин Муҳаммад Бобур ўз хотираларида кўпроқ Амир Темур даврида Самарқанд буюмларига ихтисослашган савдо расталари мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Унинг ёзишича: «... бу шаҳрда бир хусусият борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлмай. Хар хирфгарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлуб эмастур, тавр расмедур» (21). Шаҳарда турли усулларда пиширилган ва тузланган гўшт ва товуклар, шунингдек нон ва мевалар сотиладиган майдонлар кўп бўлганлиги ҳақида маълумот XV аср бошларига оиддир.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ички қайта қуришларга юз тутмаган Бухоро шаҳри ҳам ихтисослашган бозорларга эга бўлган. Антони Женкинсоннинг ёзишича: «Бу ерда ҳар бир хунармандлик соҳаси ўз ўрнига ва ўз бозорига эга бўлган» (22).

Одатда, раста номи у сотиладиган маҳсулот номи билан белгиланар эди. Пахта, пилла, йигирилган ип, анор, қўкат, пиёз бозорлари ҳақида ёзма манбаларда учрайдиган маълумотлар Самарқанднинг қишлоқ билан хунармандлик маҳсулотлари, хом ашё ва ним маҳсулот билан савдотик алоқаларида бўлганлигидан далолат беради.

Бозорларда шаҳар савдоси мужассамлашган бўлиб, бу ерда хунармандлик ишлаб чиқариши ҳам жойлашган эди. Кўпгина дўконлар нафақат савдо-сотикни амалга оширувчи жой, балки хунарманд ўз маҳсулотини шу ерда тайёрлаб, шу ерда сотадиган жой вазифасини ҳам ўтаган.

Самарқандда Амир Темур буйруғи билан барпо этилган боғларга олиб борувчи йўллар ёқасида бозорлар жойлашган бўлиб, уларда дунёнинг ҳеч ерида учрамайдиган энг яхши қовун-тарвузлар, мева ва сабзавотлар, бошқа турли моллар билан савдо қилинган.

Бозор шаҳар ҳаётининг маркази бўлган. У, шунингдек, бадиий адабиёт, турли фан соҳаларидаги ютуқлар билан фикр алмашинадиган жой вазифасини ҳам ўтаган. Бу ерда ҳукмдор буйруқлари ўқиб эшиттирилган, айбдорлар жазоланган.

Шаҳарнинг марказий бозорида пул айирбошланадиган саррофхона жойлашган. Бозор маҳсулотларга нарх белгиланадиган жой ҳам эди. Нарх ҳаддан ташқари кўтариб юборилганда сотувчилар қаттиқ жазоланган ва савдогарларни ҳимоя қилишган (23).

Бозорларда, одатда, кўзбойловчилар, дорбозлар, курашчилар, кўғирчоқбозлар турли томошалар кўрсатар эди.

Узаро урушларнинг сусайиши ва Марказий ҳокимиятнинг кучайиши натижасида мамлакатнинг турли вилоятлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар ривожланиб борди. Мовароуннаҳрнинг қишлоқ ва шаҳарларидан Самарқанд бозорига келтириладиган ва муайян талабларга жавоб берадиган маҳсулотларнинг бир қисми чет эллик савдогарларга сотиш ва бошқа шаҳарларга жўнатиш учун мўлжалланарди.

Кенг тармоқли Буюк Ипак йўли Мовароуннаҳр шаҳарларини Ҳиндистон, Эрон, Волга бўйи, ҳозирги Афғонистон, Хитой, Туркия шаҳарлари билан боғларди.

Амир Темур давлатининг ривожидида савдонинг аҳамиятини жуда яхши тушунар эди. Шу нуқтаи назардан у сиёсий ва иқтисодий масалаларни ҳал этишга ҳаракат қиларди.

Кичик Осиёда бўлган вақтида Амир Темур Франция қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV билан олиб борган дипломатик ёзишмаларида Ғарб мамлакатлари билан мунтазам савдо алоқалари ўрнатиш истагини билдиради. Савдогарларнинг диний мансублигидан қатъи назар, уларни савдо эркинлиги билан таъминлаш икки томондан қўйилган муҳим шартлардан бири эди.

Қиролларнинг хатларида христиан-савдогарларнинг ҳам шахсий, ҳам савдо соҳасидаги саводини ошириш зарурлиги уқтириб ўтилган. Амир Темурга юборил-

Хар бир мамлакатнинг раъияти билан бўлган муомалада уларга нисбатан ҳолислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик йўқотил-

• *еТемур тпузуклари*»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА



ган хатларнинг бирида: «Чин дилдан шуни Сиздан илтимос қиламизки, бизнинг савдогарларимиз Сизнинг мулкингизга шахсий хайрихоҳлигингиз остида кириб келсалар. Сизнинг савдогарларингизнинг бизнинг мулкка кириб келишидан биз ҳам манфаатдормиз», — дейилади (24).

Амир Темурнинг вафоти бу ниятларнинг амалга ошишига монелик қилди. Шунга қарамай, Марказий Осиё ёзма манбаларида Ғарбий Европа хунармандлари яратган буюмларнинг, хусусан ажойиб пичоқлар, қурол-аслаҳа, қўзойнақ, соат ва ҳоказоларнинг эслатиб ўтилиши кейинги даврларда ҳам марказий осийлик ва ғарбий европалик савдогарлар ўртасида мўайян алоқалар ўрнатилганлигидан далолат беради.

Испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг кундаликларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, у бу ерга фақат дипломатик вазифани бажаришигина эмас, балки Испания билан Марказий Осиё ўртасида савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида Самарқанддаги моллар нархи, кейинчалик Испаниядан келтирилиши мумкин бўлган ва маҳаллий савдогарларни кизиктирган маҳсулот турларини аниқлашни ҳам мақсад қилиб олган эди.

Амир Темур савдо йўлларини яхши сақлашга жуда катта эътибор билан қараб, уларни салтанат сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг асосий қон томири деб ҳисоблаган.

Ўзга давлатлар билан савдо алоқаларининг илдам ривожланиши натижасида янги-янги қарвонсаройлар барпо этилди. Амир Темур буйруғига биноан кўпинча дала ўртасида, жануби-ғарбий вилоятлардан Самарқандга элтувчи йўлларда то пойтахт шаҳарга қадар савдо аҳли, элчилар, савдогарлар тўхтаб дам олишларига мўлжалланган «катта уйлар» — қарвонсаройлар қурилган.

Бундан ташқари, отлар сақланадиган бекатлар ҳам ташкил этилган. Бундай масканлар муҳим қарвон йўлларининг барчасида бўлиб, уларда доим хориган отларни алмаштириб олиш мумкин эди. Аҳоли яшайдиган ерлардан анча узокда, дашти биёбонлардан ўтадиган қарвон йўлларида жойлашган қарвонсаройлар махсус ирригация иншоотлари ёрдамида сув билан таъминланарди. Ана шундай қарвонсаройлардан бири ҳақида манбаларда қуйидагича маълумот келтирилган: «Икки кунлик йўл давомида ҳавонинг жуда иссиқлиги ва сувнинг жуда камлиги туфайли бирорта ҳам турар жой кўринмайди. Қарвонсаройлардаги сув эса бу ердан бир кунлик узокликдаги жойдан ер ости қувурлари орқали келтирилади» (25).

Бу даврда Ўрта Осиё шаҳарларининг Шарқ мамлакатлари билан савдо-иқтисо-

дий ва маданий алоқалари Буюк Ипак йўлининг анъанавий тармоқлари орқали амалга оширилган. Бу йирик йўл орқали кечган иқтисодий жараёнга Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Андижон каби савдо-хунармандлик марказларигина эмас, балки Мовароуннахрнинг анча майда шаҳар ва қишлоқлари ҳам жалб этилган эди.

Самарқандда ўтказилган йиллик ярмаркаларга турли мамлакатлардан — «Хитой, Ҳиндистон, Тотория ва бошқа ерлардан» хилма-хил товарлар келтирилган.

Мовароуннахрнинг Хитой билан савдо-дипломатик алоқалари кенгайиб борган. Хитой императорининг темурий ҳукмдорларга юборган совғалари рўйхатида аҳолининг юқори табақаси эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган моллар, хусусан, чинни буюмлар, ов қушлари, қоғознинг алоҳида нави ва бошқалар мавжуд эди. Икки давлат ўртасида маҳсулот айирбошлашда хунармандлар учун зарурий ниммаҳсулот алмашиш катта ўрин туганки, бу турли ҳудудлар аҳолисининг иқтисодий алоқалари ривожланганлигидан далолат беради.

Пилла қурти боқиш ва ипак мато ишлаб чиқариш кўпгина мамлакатларда ўзлаштирилганига қарамасдан, Хитойдан Темурийлар давлатига юборилган совғалар рўйхатида шойи ва ундан тикилган кийим-кечак ўз аксини топган. Шу билан бирга, Мовароуннахр усталари турли газламалар, хусусан олий нав ипак газламалар тайёрлашган.

Захириддин Мухаммад Бобур Самарқанд қарвонлари билан Хитойга борган савдогарларнинг сони, улар савдосининг ҳажми ҳақида ҳам хабар бериб ўтади.

Темурийлар даврида Мовароуннахр ва Ҳиндистон хунармандлари ясаган маҳсулотларни айирбошлаш анчагина жонланган эди. Ҳиндистондан зар қўшиб тўкилган юпка оқ матолар, ишлаб чиқарилган жойига қараб ҳайдаробод, гужарот, банорас матолари деб аталувчи газмоллар, шунингдек шакар ва бўёқлар олиб келинар эди (26). Ҳиндистон билан бундай муносабатлар айниқса Захириддин Мухаммад Бобур даврида ривож топди.

Самарқандга турли мамлакатларнинг маҳсулотлари қаторида «Русь ва Тоториядан» чарм ва зиғирдан тайёрланган матолар келтирилган эди. Юқори сифатли чарм Волга орқали Булғордан олиб келинар эди. «Булғори» деб аталган бундай чармдан пойабзал усти, кимматбаҳо эгарлар, хуржун, китобнинг безакли ғилофи, безакли ўқ-ёй ғилофи, эгар, жабдуқ ва ҳоказолар тайёрланган. Кейинчалик «булғори» чарми «Волгадаги тоторлар мамлақати Қозонда» ишлаб чиқарилса-да, Мар-

Амир Темур ўз салтанатида бошқарув ва савдо-соттиқа катта эътибор берди. У ўзи танлаб олган амалдорларга нисбатан жуда қаттиққўл эди. У барча вилоятларда, айниқса, унинг йўлида тартиб ҳамда адолат бўлишини хоҳларди. Узоқ юртларга қилган юришларидан қайтар экан, у ҳисоботлар тузар ва йўл қўйилган хатоларни тўғриллар эди. Ҳеч нарса унинг назаридан четда қолмаган кўринарди.

Керэн Люсьен

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР



казий Осиёга Москвадан мунтазам жўна-тиб турилган (27).

Испан элчиларининг учрашув ва саёхатлари баёнидан Самарқандга Испаниядан келтирилган моллар рўйхатида Флоренцияда тикилган кийим, юпка мато, тўк қизил газлама, қумуш коса, мовут ва жундан тикилган кийимлар ва бошқа моллар учрайди.

Амир Темур Испания кироли юборган совғаларни қабул қилиб олар экан, жуда мамнун бўлган эди. Улар орасида Амир Темур хотини учун қизил мовут, шунингдек ов лочинлари ҳам бўлган. Термизда испан элчиларини кутиб олишга чиққан чопарга Флоренция кўйлаги совға қилганлар, Испания кироли саройига юборилган Амир Темур элчиси Самарқандга испанча либосда қайтиб келган.

Амир Темур Самарқандни бутун худуднинг ички ва ташқи савдосини бошқариб турувчи марказ сифатида кўришни хоҳлар эди. Самарқанднинг ички ва ташқи савдоси хунармандлар, қишлоқ ахли, ўтроқ ва қўчманчи аҳоли ўртасида товар айирбошлашни мувофиқлаштирувчилик ролини бажарди. У қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бозор билан боғлаб турди, қишлоқ меҳнаткашларини қўшимча хом ашё, ниммахсулот ва баъзи хунармандлик маҳсулотларини кўплаб ишлаб чиқаришга рағбатлантириб, улар хўжалигининг иқтисодий имкониятларини кенгайтди. Бу борада Самарқанд яқинида жойлашган қишлоқлар, жумладан, Амир Темур буйруғи билан бунёд этилган қишлоқлар анча узоқда жойлашган ва натурал хўжалик сақланиб қолган қишлоқлардан тубдан фарқ қилар эди.

ИЖТИМОЙ ХАЁТ ВА ОБОДОНЧИЛИК

Амир Темур ва Темурийлар давлатни бошқаришда мамлакат мустақиллигига, эл-юрт осойишталигига, уни обод этишга катта аҳамият бердилар.

Бу даврда мўғулларнинг муттасил босқинлари оқибатида вайронага айланган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Банокат (Шоҳрухия) каби қадимий шаҳарлар, бирмунча катта-кичик қалъа ва истехкомлар қайта тикланди. Узоқ-яқин вилоятлар ва туманларда янги шаҳарлар, мустаҳкам қўрғону қалъалар қад кўтарди... Марказий шаҳарлар ва уларнинг атрофида кўркам маъмурий, маърифий, жамоат бинолари, сув иншоотлари қурилиб, боғ-бўстонлар барпо этилди.

Амир Темур ўзи барпо этган бу улкан салтанатнинг шон-шухрати учун унинг марказий қисми — Мовароуннахрни, айниқса Самарқанд шаҳрини ободонлаштиришга алоҳида аҳамият берди. У забт этилган мамлакатлардан бойликлардан ташқари, мохир хунарманду мусаввир-накқошларни, меъмору бинокорларни, муҳандис, олимларни Мовароуннахрга олиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темурнинг ҳар бир зафарли ва севинчли воқеани мухташам меъморий обидани барпо этиш билан нишонлаш одати бор эди. Шу мақсадда Ҳиндистондан олиб келинган мохир бинокорлар, Хоразм, Исфаҳон, Шероз, Ҳалаб ва Шарқнинг бошқа кўпгина шаҳарларининг машҳур уста хунармандлари мамлакатда гўзал иншоотлар бино қилдилар.

Амир Темур ўз ҳукмдорлигининг илк даврида Кеш шаҳрини мамлакат пойтах-

тига айлантириш ниятида унинг ободонлигига катта аҳамият берди. Бу ерда дунёга донғи кетган Оксарой қад кўтарди. Бу мухташам саройнинг пештоқи, тоқу равоклари, деворлари зангори ва олтин ранг арабий нақшли қошинлар, гулдор ўймакор парчинлар билан зийнатланди. Соҳибқирон Кешни Марказий Осиёнинг маънавий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Қуббатул илм вал адаб», яъни «Илм ва адаб (тарбия)нинг гўмбази» деган унвонга эга бўлди. Аммо Заҳириддин Бобур таърифлаганидек, «Темурбекнинг зоди-буди Кештин учун уни шаҳар ва пойтахт қилурға кўп саъй ва ихтиомлар этди. Олий иморатлар Кешта бино қилди. Чун Кешнинг қобиляти шаҳар бўларга Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ихтиёр қилди» (28).

Амир Темур Самарқандни ўз давлатининг пойтахтига айлантиришни ният қилар экан, унинг бой ва ранг-баранг ўтмиши, географик жиҳатдан қулай жойлашганлигини ҳамда соф хавосини ҳисобга олган.

У машҳур меъмор ва усталар иштирокида кенгашлар ўтказди. Қуриладиган бинолар ўрни обдан текшириб кўрилди ва шаҳарнинг бош режа-лойиҳаси яратилди.

Самарқанд нафақат ўзининг ободлиги, бойлиги ва гўзаллиги билан, балки юксак даражада ривожланган илм-фани, санъат ва маданияти билан ҳам донг таратди. Чунки Соҳибқирон бу муазам шаҳарга турли юртлардан иқтидорли олимлар, меъмор-

Менга бўйсунган мамлакатларнинг саййидлари, олимлари, шоирлари, фозил кишилари, дарвешлари, зоҳидларини суюрғол, вазифа ва ойлик билан сийласинлар. Фаҷиру мискин, бирон касб қилишга ожиз шол-кўрларга нафақа белгиласинлар. Мударрислар ва шайхларга кундалик маошларини белгиласинлар.

Темур гнузуқлари

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИҲИДА**

лар ва мусаввирлар, бошқа истеъдодли мутахассисларни йиккан эди.

Ўша даврнинг энг катта илмий кашфиётлари, фалсафий ғоялари, меъморлик, тасвирий санъат ва бошқа соҳалардаги улуғвор ютуқлар Самарқандда туғилар, улғаяр, сўнгра Амир Темур давлатининг турли чеккаларига тарқалар эди, яъни пойтахт Самарқанд ўзига хос ижодий лабораторияга айланган эди. Бу борада айниқса меъморлар жуда илгарилаб кетган эдилар.

Самарқандда Амир Темур даврида қурилган ҳар бир меъморий обида, пойдеворидан тортиб то гумбазининг учигача, кошнларидан тортиб ғиштларигача ягона, тугал ва мукамал гўзал киёфага эга эди. Шунингдек, бу даврда қурилган кўпгина саройларнинг деворларига кенг кўламда монументал рангтасвирлар ҳам ишланган эди. Уларда Амир Темурнинг Ҳиндистон, Эрон ва Дашти Қипчоққа қилган зафарли юришлари, элчиларни қабул қилиш маросимлари, олим уламо билан суҳбатлари, тўй ва базм саҳналари ўта мохирлик билан акс эттирилган эди.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темур олиб бораётган бинокорлик ишларидан хайратда қолган эди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ўз фаолиятида, хусусан бинокорлик соҳасидаги ишларида ҳам аввало сиёсий мақсадларни кўзда тутди.

Шахрисабздаги машхур Оксаройнинг кошнкор ва парчинкор пештоқининг гулдор нақшлари орасига «Агар бизнинг қувват ва қудратимизга ишонмасанг, қурган иморатларимизга бок» деган хитобнома битилганлиги фикримиз далилидир. Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий макбарасини бино қилишда ҳам шундай мақсад назарда тутилган. Деҳқончилик воҳалари билан бепоён Дашти Қипчоқ яйловлари чегарасида қад кўтарган бу улуғвор меъморий иншоот кўчманчи чорвадорлар наздида Амир Темур давлатининг куч-қудрати ва маҳобатига ишора эди.

Самарқандда Амир Темур фармойиши билан қурилган йирик меъморий обидалар орасида шаҳар Жоме масжидининг бино қилиниши айниқса диққатга сазовордир. 1399 йил май ойида бошланган, шахзодалар ва амирлар бошчилик қилган бу қурилишга меъмору бинокорлар ва наққошу ганчкорлар билан бир қаторда юзлаб сангбур (тош қазувчи) ва сангтарош (тош йўнувчи)лар жалб этилган. Бинонинг пойдевори хоро (гранит) тошлардан ишланиб, тўрт бурчагида тўртта баланд минора тикланди. Баландлиги 7 қари (3,5 метрли) 480 та мармар устунли масжид саҳнига тарашланган тош тахтачалар тўшалди. Масжид айлана деворининг ички

томи ва тоқлари юзаси Куръони карим оятларидан тошга ўйилган китоба ёзувлар билан зийнатланди (29).

Темурийларнинг боғлари хақидаги маълумотлар ёзма манбалар орқали бизгача етиб келган. Ўша давр боғларининг меъморий киёфаси хусусидаги умумий тушунчаларни Руи Гонсалес де Клавихо, Шарофуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва Захириддин Бобур асарларидан топиш мумкин.

Бу боғларнинг тархи, хақиқатдан ҳам, ақл-идрок билан тузилган, уларни бунёд этишда истеъдодли меъморлар катнашган. Тарих улардан айримларининг номини бизгача етказган. Шулардан бири Шаҳобиддин Аҳмад Зардакаший бўлиб, Амир Темур давридаги аксарият боғларнинг ижодкоридир. Боғ меъморларидан яна бири Султон Маҳмуддир. Бу меъмор Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган йилларда Ҳиротда кўплаб боғлар бунёд этган. Булар Самарқанд боғларига монанд яратилган.

Клавихо шаҳарнинг шарқ томонидаги «Боғи Дилқушо» хақида гапирар экан, бундай деб ёзади: «Соҳибқирон боғига баланд ва салобатли дарвозалардан кирилади, улар ғиштдан кўтарилган бўлиб, чинни кошнлар билан безатилган, зангори кошнларга олтин суви югуртирилган» (30).

Бурчаклардаги миноралар боққа кўрк бағишлаб турар эди. Боғ ўртасидан кенг хиёбон ўтарди.

Хиёбондан юриб борилса, уч қаватли кўшк ёки сарой рўбарў бўлади. Унинг атрофига чинор ва тут экилган. Боғнинг юқори қисмида ховузлар бўлган. Кўшк деворларига кошнлар қопланган. Шифти нақш билан безатилган. Захириддин Бобур деворларда Амир Темурнинг Ҳиндистонга сафари манзаралари туширилган суратлар борлигини эслаб ўтади.

Боғда катта сарой билан бир қаторда жуда кўп кўшк ва айвонлар бўлган, улар кўркам безатилган, ости қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган. Буларни Клавихо ўз эсдаликларида жуда батафсил таърифлаб берган.

Дарахтлар катъий тартибда экилган: соя ташлаб турадиган дарахтлар билан билан бир қаторда мевали дарахтлар ҳам кўп экилган.

Узумзорлар кўп бўлган. Самарқандликлар ўз ажодларининг узумзорларини эҳтиром билан парвариш қилишган. Эрта баҳордан кеч кузгача гулзорлар яшнаб турган.

Ариқлардан сув мавж уриб оқиб турган, булоқлардан сув тошиб чиққан. Ховузлар, хавзалар сувга тўлиб турган, шунинг учун ҳам атроф салкин ва хуштабиат бўлган. Бу ерга келган ҳар қандай одам



1370 йил мартида Амир Темур Самарқандга қайтиб, уни ўз давлатининг пойтахти қилди, кейин қонуларни ва ўз ҳокимияти давлат тузумини тартибга солди.

Ибн Арабшоҳ

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



саратон жазирамасини унутган, баъзи боғларда, хусусан, «Боғи Нав»да фавворалар бўлган.

Манбаларда келтирилишича, шаҳарнинг шарқ томонидаги Боғи Дилкушонинг ташқи ховлисида подшоҳ саройи бўлиб, унда курулланган аскарлар турган, ички ховлида эса туғлар билан безатилган олти жанговар фил сафга тизилган. Учинчи ховли Амир Темурнинг меҳмон қабул қиладиган олтин тахтли қароргоҳи бўлган. Бу ховлиларнинг ташқарисидаги гирдига олма ва чинор ўтказилган, ховуларнинг фавворасида қизил ва сариқ олмалар қалкиб ўйнаб турган.

Амир Темур Самарқанд атрофида ўзининг хеш-акраболарига атаб кўпгина кўркам кўшқлар, гўзал боғ ва бўстонлар барпо эттирган. Моҳир меъмор, тажрибали соҳибкорларнинг ақл-заковати, меҳнат-ю маҳорати билан барпо этилган чорбоғлар (31) ва улардаги гўзал кўшқлар ўша давр бўстончилиқ ва боғдорчилиқ санъатининг намуналаридандир. Манбаларда таърифланишича, шаҳар атрофи ўша кезларда Самарқанднинг энг гўзал ва энг ҳашаматли қисми ҳисобланган. Бу ерда кенглиги бир ярим чақиримли боғлар ва улардаги сайилгоҳлардан ташқари, арқони давлатнинг ўйин-кулгу ўтказадиган масканлари — ишратхонаю хилватхоналари жойлашган. Шаҳар жанубидаги Боғи Биҳишт — гўзал меъморий услубда қурилган сарой хушманзара боғи билан машҳур эди. Шарафуддин Али Яздийнинг таърифлашича, бу шаҳар Табризнинг соф ок мармаридан бино қилиниб, атрофи ҳандақ билан ихота этилган. Боғнинг бир тарафида хайвонот боғи ҳам бўлган. Амир Темур бу саройни Мироншоҳнинг суюкли кизига ҳадя этган эди. Боғи Чинор ҳам шаҳарнинг шу қисмида эди. Боғда кўркам чинорлар бўй чўзган, сўлим йўлақлар хоч шаклидаги қасрга олиб борарди. Қаср ташқариси Шом наққошларининг моҳирона ижоди билан, ичкараси гўзал сурат ва лавҳалар билан зийнатланган. Боғи Шамол ва Боғи Нав саройлари тўғри бурчак шаклида бўлиб, ҳар томони бир ярим минг қадам эди. Замини қайрағоч ва фил тишидан ишланган қошинли бўлган.

Самарқанд ва унинг атрофидаги шоҳона сарой ва боғларда тантанали маросимлар — тўю томошалар, издиҳомлар, сайиллар-у шоҳона меҳмондорчилиқлар ўтказилган. Айниқса шаҳар атрофидаги боғларда ташкил этилган издиҳом ва сайиллар ниҳоятда гавжум бўлиб, уларда Самарқанд аҳолисининг деярли ҳамма табака вакиллари, давлатмандлару факирлар иштирок этган.

Манбаларда қайд этилишича, Амир Темур ҳукмронлик қилган даврда унинг амри

фармони билан Мовароуннаҳр, Хуросон ва Озарбойжонда бир қанча шаҳар ва қалъалар қайта тикланди. Шу жумладан, мўғуллар босқини оқибатида буткул вайрон бўлган Сирдарё соҳилидаги қадимги Банокат 1392 йилда қайта қурилиб, тева-рак-атроф аҳолиси бу ерга кўчириб жойлаштирилди. Бу шаҳар Амир Темурнинг кенжа ўғли номи билан Шоҳрухия деб аталди.

Амир Темур бошлаб берган бунёдкорлик ишлари унинг ворислари томонидан давом эттирилди. Темурий шаҳзодалардан тортиб, нуфузли амирлару вазирлар, вилоят ва улус ҳокимларию айрим маликаларгача ўз шахсий мулк ва маблағларининг каттагина қисмини марказий шаҳар ва уларнинг атрофида шоҳона кўшқу саройлар қуришдан ташқари, хайрия ишларига, масжиду мадрасалар, хонақоҳу шифохоналар, ҳаммому чорсу, бозор расталари, работу қарвонсаройлар, сув иншоотларию боғ-роғлар, бўстонлар бино этишга сарф қилдилар, катта-катта экин майдонлари, тегирмон, обжувоз, мойжувоз ва дўконлар каби кўчмас мулкларни вақф қилиб, мударрис олимлару толиби илмлар, зоҳидлар ва обид машойихларга маош белгиладилар.

Хирот, Машҳад, Балх ва Марв шаҳарлари ҳамда мавзеларининг обод этилишида Шоҳрухнинг хиссаси буюқдир. 1405 йилда у Темурийлар давлати тахтига ўтиргач, Хиротни қайта қуришга киришди. Бу ишга амир Ферузшоҳни бошлиқ қилиб тайинлади. Қурилиш Хирот шаҳри ташқи деворини таъмирлаш ҳамда Хуросон фатҳ этилган вақтда қопқалари бузилган Ирок, Хуш, Ферузобод, Малик ва Қипчок номли дарвозахоналарига темир қопланган янги дарвозалар ўрнатишдан бошланди. 1410 йилда шаҳар бозорида пишиқ ғиштдан бино қилинган ганчкор тоқу равоқлар ва гумбазлар билан ёпилган меъморий мажмуа қад кўтарди. Чорсуга айланган бу меъморий обида мураббаъ (квадрат) шаклида қурилган бўлиб, унда расталар бўйлаб қатор дўконлар, баланд сулалар ва кенг ҳужралар жойлашган эди. Хиротнинг шаҳар марказида жойлашган ана шу энг гавжум маскани тўрт дарвозали бўлиб, улар тўғри Чорсуга элтган.

Ўша йили Шоҳрухнинг фармони билан Хирот шаҳрининг шимоли-шарқида жойлашган Боғи сафед мавзеида бир боғ ва кўшқ, шаҳар ичида эса ҳашаматли катта сарой, бир-бирига туташган икки мадраса ва хонақоҳ бино қилинди. Мадрасаларга мавлоно Жалолиддин Юсуф Увбакий, Жалолиддин Абдурахим Ёрахмад, мавлоно Носируддин Лутфуллоҳ ибн Хожа Азизуллоҳ каби уламолар мударрис этиб тайинландилар.



Хонақоҳда шайхлик мансаби шайхулисом Хожа Алоуддин Чиштигга топширилди (32). Ўз навбатида, жуда кўп экинзорлар ва мулклар бу эътикод ва маърифат масканларига вақф қилинди. 1415—1416 йилларда Ҳиротнинг машхур қадимги истехкоми — Ихтиёруддин қалъасининг қайта қурилишида 700 минг нафар ҳашарчи иштирок этди (33).

XV асрда Хуросон, унинг пойтахти Ҳирот ва шаҳар атрофида амалга оширилган ободончилик ҳақида сўз юритилар экан, Улуғбекнинг онаси билан боғлиқ Машхаднинг Гавҳаршод Жоме масжиди ва Ҳирот яқинидаги шу номли мадрасани қайд этиш муҳимдир. Гавҳаршод мадрасаси 1432 йилда Ҳиротнинг шимолида Сарипули Инжил мавзеида бино қилинди. Мадраса қурилишига Кувомиддин меъмор Шерозий бошчилик қилди. Бу илмгоҳ қуриб битирилгач, Шайх Шахобуддин ибн Шайх Рукнуддин мадрасасига бош мударрис этиб тайинланди (34).

Шоҳрухнинг нуфузли бош вазирларидан амир Ғиёсуддин Шоҳ Малик ўзига суюрғол қилиб берилган Хоразм ўлкасида, амир Жалолиддин Ферузшоҳ Балх вилоятида кўпгина мадрасалар, масжиду хонақоҳлар, рабату ховузлар қурдиришди. Сердаромад катта мулклар ва ҳосилдор экинзорлар вақф қилинди (35).

XV асрда Мовароуннаҳр, хусусан, унинг пойтахти Самарқанд, шунингдек, Бухоро, Хўжанд, Тошкент ва бошқа шаҳарларда жамоат эҳтиёжи учун зарурий кўплаб ҳашаматли бинолар қад кўтарди. Темурий ҳукмдорлар орасида айниқса Улуғбек бобоси Амир Темурдек бунёдкор бўлиб, мамлакатда қурилиш ишларига катта аҳамият берди. У ҳукмдорлик қилган даврда кўплаб масжид, мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, сардоба ва қарвонсаройлар қурдириди. Мозорот ва зиёратгоҳлар обод этилди. Амир Темур даврида қуриб битказилмаган талайгина биноларни поёнига етказди. Гўри Мирнинг кириш пештоқи, Шоҳи Зинда мажмуасидаги баъзи макбаралар, Шахрисабздаги Кўк Гумбаз масжиди, Яссидаги Аҳмад Яссавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Улуғбек Самарқандни обод қилишга алоҳида эътибор берди. Унинг даврида Самарқанд шаҳрининг Регистон майдони шаклланди. Улуғбек мадрасасидан ташқари пештоқли ва улкан гумбазли хонақоҳ, қарвонсарой, ўймакор ёғочдан ишланган Муқаттаъ масжиди бино қилинди. Икки юз ўн гумбазли Кўкалдош жоме масжиди қад кўтарди (36).

Ана шу мухташам бинолардан фақат Улуғбек мадрасасигина бизнинг давримизгача сақланиб қолган, холос.

Улуғбек даврида Регистон майдонида бино қилинган Мирзойи ҳаммоми ва қарвонсаройи, Чилсутун (қирқ устун) ва Чиннихона саройлари диққатга сазовордир. Мирзойи қарвонсаройида кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар кўнишган. Бобурнинг ёзишича, Чилсутун ва Чиннихона саройлари ниҳоятда мухташам ва кўркем бўлган (37).

Улуғбек Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан Бухоро ва Самарқандни илму маърифат даргоҳига айлантиришга интилди. Унинг фармони билан 1417 йили Бухорода, 1420 йили Самарқандда ва 1433 йили Ғиждувонда мадрасалар бино қилинди. Мовароуннаҳрнинг ана шу учта қадимий шаҳарларида барпо этилган илмгоҳлар ўз замонасининг дорилфунуни эди.

Мадрасаларда илоҳиёт илмлари билан бир қаторда, математика (риёзиёт), геометрия (хандаса), астрономия (илми ҳайъат), медицина (тиббийёт), тарих, география, поэтика (илми аруз), араб тили ва унинг морфологияси каби дунёвий фанлар ҳам ўқитиларди. Тарихий манбаларда қайд этилишича, биргина Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида юздан ортиқ талаба истикомат қилган ва билим олган.

Мадрасада иқтидорли олимлардан Шамсуддин Муҳаммад Хавофий етакчи мударрис бўлган. Ўрта асрларнинг машхур олимлари Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Мирзо Улуғбек ва унинг шогирди Алоуддин Али Қушчилар турли фанлардан дарс берганлар. Бу даврда Самарқандда, шунингдек, Хоним, Ферузшоҳ, Шоҳ Малик, Хожибек, Мираддували ва Қутбиддин садр номли бир неча мадраса ишлаб турган.

Улуғбек томонидан амалга оширилган қурилишлар орасида 1424—1428 йилларда Самарқандда Обираҳмат анхори бўйида бино қилинган расадхона алоҳида ўрин тутди. Доира шаклидаги бу улкан иншоотнинг айланаси 47 метр, баландлиги 31 метрга тенг бўлган. Заҳириддин Бобурнинг ёзишича, у уч қаватли бўлган. Бинонинг сирти қошин ва сирли парчинлар билан қопланган (38). Унинг ички саҳни секстант (судси фаҳрий) ва даҳлизлар билан тўрт қисмга бўлинган.

Манбаларда келтирилишича, расадхона хоналарининг деворларида осмон гумбази, самовий жисмлар, сайёраларнинг орбиталари, кўзғалмас (собита) юлдузлар, денгизлар, океанлар, тоғлар ва дашту биёбонлар бўйича иқлим минтақаларига бўлинган ер қурраси ва хоказолар тасвирланган. Хуллас, расадхона ички деворларида коиноту ер қуррасининг умумий манзараси тасвирланган бўлиб, шу туфайли бу мавзеъ маҳаллий аҳоли ўртасида

Бирон қақирим йўл йўқки, унда қақирлоқ ёки ўзлаштирилмаган ер бўлмасин: улар шу қақар машхурки, Темурбекнинг «Менинг ўттиз қақиримга чўзилган боғим бор» деб айтган сўзлари, афтидан, ана шу туманларга оиддир.

Заҳириддин Бобур

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



Нақши жаҳон, яъни «Олам тасвири» номи билан шуҳрат топди.

Расадхона қурилишида секстант қурилмаси ва уни махсус ўлчов асбоб-ускуналари билан жиҳозлашга алоҳида эътибор берилди. Расадхона хузурида фаннинг кўпгина соҳаларига тегишли қарийб ўн беш минг жилд китобга эга бўлган бой кутубхона ташкил этилди (39).

Улуғбек вафотидан кейин Темурий шахзодалар ўртасида тахт учун узлуксиз олиб борилган ўзаро қурашларнинг кучайиши оқибатида Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандда йирик қурилишлар анчагина чекланган бир пайтда Хуросон шаҳарлари, хусусан унинг пойтахти ободонлашди. Ҳиротда, айниқса Хусайн Бойқаро (1469—1506) ҳукмронлик қилган даврда бир қанча мухташам бино ва иншоотлар қад кўтарди.

Ҳиротнинг ободонлашиши ва унда олиб борилган қурилишларнинг аксарияти ўша вақтда Хуросонда Темурийлар давлатида вазирлик лавозимида бўлган давлатманд Мир Алишер Навоийнинг номи билан бевосита боғлиқдир. Маълумотларга кўра, Хуросонда, хусусан Ҳирот ва унинг атрофида Навоий ва унинг сафдошлари ташаббуси билан уч юздан ортиқ жамоат бинолари қурилган.

XV аср муаррихи Хондамирнинг ёзишича, Навоий ўз маблағига 52 работ, 19 ховуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бошқа бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ ва шифоналар каби хайрли иморат ва иншоотлар қурдирган. Астробод шаҳрида қурилган Мир саройи ва Жоме масжиди, Марв шаҳрида бино қилинган Хусравий мадрасаси шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Тему-

рийлар даври бунёдкорлигида ўзининг мажмуавийлиги ва бажарган амалий вазифаси жиҳатидан жамоат бинолари орасида шифона, ҳаммом ва истироҳат боғлари алоҳида ўрин тутди. Бундай масканлар Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда XIII—XIV асрлардаёқ қад кўтариб, XV асрда Самарқанд, Бухоро, Гурганч, Тошкент, Марв, Ҳирот, Ғазна, Рай ва Исфохон каби Шарқнинг нуфузли шаҳарларида кенг тарқалган эди.

XV аср ободончилигида истироҳат боғлари ташкил этиш санъати ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Марв, Ҳирот ва бошқа кўпгина шаҳарлар атрофида гўзал оромгоҳлар барпо этилди. Сайроғоҳ боғлар асрий анъаналарга асосан уч усулда: чорбоғ, бўстон ва кўрикхона тарзида ташкил этилди. Чорбоғлар тархи мутаносиблик асосида тўғри геометрик шаклларда тузилган батартиб гулзор ва мезворлардан иборат бўлиб, кўрикхоналар табиатнинг хушманзара бағрида барпо этилган.

Мукаммаллиги, етук шакли, нафислиги ва гўзал нақшлари билан кишини маҳлиё этувчи бу давр ободончилик обидалари ўрта асрлар қурилиш санъатининг ажойиб дурдоналари бўлиб, минглаб заковатли кишилар меҳнатининг мевасидир. Уларда халқ ичидан етишиб чиққан мохир меъмор, наққош ва бинокорларнинг ақлу идроки, маҳорати ва қурилиш соҳасидаги кўп асрлик тажрибаси ўз ифодасини топган. Бу меъморий обидаларнинг муҳандису тарроҳлари гўзаллик қонунларини чуқур билганлар, ўз ижодларида даврнинг ғояси ва руҳини бера олганлар. Уларнинг меъморий усули ҳам, нақши ҳам ўзига хос ҳислат, фазилатларга эга.

СУҒОРМА ДЕҚҚОНЧИЛИК ВА ИРРИГАЦИЯ

Амир Темури ва Темурийлар мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида асосий ўрин тутган деҳқончилик ва унинг пойдевори бўлмиш суғориш ишларига катта аҳамият беришди. XIV аср охири — XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта-кичик дарё ва сойлардан йирик ирригация тармоқлари чиқарилиб, қоризлар қазилди, сув омборлари ва ховузлар барпо этилиб, сувга танқис айрим вилоят ва воҳалар, шаҳару қишлоқларнинг сув таъминоти яхшиланди. Кўрик ва бўз ерлар ўзлаштирилиб, обикор ерларнинг майдони кенгайтирилди. Янги-янги қишлоқлар, чорбоғлар ва сайилгоҳ бўстонлар барпо этилди. Амир Темури айниқса Самарқанд воҳасини суғориб обод этишга алоҳида эътибор берди. Обираҳмат, Бо-

зор, Коранд ва Наҳри Жадид каби суғориш тармоқлари орқали обод этилган биргина Ангор туманида деҳқончилик билан шуғулланадиган қишлоқларнинг сони 72 тага етди.

Амир Темури фақат Мовароуннаҳрда эмас, балки Хуросон, Эрон, Кавказ ва бошқа вилоятларда ҳам бир қанча йирик ирригация ишларини амалга оширди. Унинг фармони билан Мурғоб воҳасида қаздирилган қатор суғориш каналлари, Қобул яқинидаги Жўйинав даҳасининг Бодон анхори ёки Кавказда Бойлақон мавзеида Барлос ариғи шулар жумласидандир.

1381 йилда Хуросон фатҳ этилгач, Амир Темури Мурғоб дарёсидан каналлар қаздириб, Марв воҳасини обод қилиш тўғрисида фармон беради. Саркардалар

Хар бир шаҳар ва ҳишлоцца кутвол та-йинласинларки, сипоҳ раббиятга соҷчилик қилсин ва кимнинг бирон нарсаси ўтрланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўл-

«Темури тпузуқлари»

АМИР ТЕМУРИ
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ва давлат маъмурларининг хар бири алоҳида-алоҳида канал қазिशга бошчилик қиладилар. Ҳофизи Абру бу каналлардан Дилкушо, Ганжравон, Ганжхона, Умар Тобон, Шайх Абу Саъд, Шайх Али Баходир, Давлатшоҳ Жондор, Гулбоғон, Ҳасан Жондор, Бу Алоуддин иноқ, Саҳдак, Пурдор, Али Малик, Оқ Буғо, Давлатшоҳ бихишт, Санжидак, Мангли Хожа, Кебекчи юртчи, Қутлуғ хотун кабиларнинг номларини қайд этади.

1401 йилда Кавказда Бойлакон мавзеида Амир Темур фармони билан Аракс дарёсидан чиқарилган Барлос канали замонасининг йирик суғориш иншоотларидан бири сифатида диққатга сазовордир. Унинг узунлиги 10 фарсах (60—70 км) бўлган. Канал бўйлаб кемалар бемалол қатнай олган.

XV асрнинг биринчи ярмида, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шоҳрух ва Улуғбек ҳукмронлик қилган йилларда ирригация ишлари айниқса ривож топди. Даштларга сув чиқарилиб, янги ер майдонлари ўзлаштирилди. Бу борада хусусий соҳибкорларнинг даштликлардан янги ерларни очиш, коризлар қазиб, боғ барпо этиш, ташландик ерларни суғориб, обод этиш учун амалга оширган хар қандай фаолияти Темурийлар томонидан кўллаб-қувватланди. Ҳатто бундай соҳибкорлар бирикки йил давомида ҳамма солиқ ва тўловлардан озод этилган.

Бу даврда Темурийлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Туводийсида ҳамда Ҳирот ва унинг атрофида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим деҳқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланди. Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда амалга оширилган энг йирик суғориш ишларидан бири Самарқанд воҳасида Зарафшон дарёсидан бош олган Дарғом анҳоридан чиқарилган қадимги Ангор каналининг қайта тикланиши бўлди. Замонасининг энг йирик суғориш тармоғи ҳисобланган бу канал орқали Зарафшон дарёси оқимининг бир қисми бу даврларда кам сувли Қашқадарё воҳасига ташланиб, унинг адоғига жойлашган деҳқончилик ерлари сув билан тўла таъминланди.

Бухоронинг қадимги суғорилган ерлари бўйлаб олиб борилган археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, мўғуллар босқини оқибатида бутунлай вайрон этилган воҳа сув ҳўжалиги XV асрга келиб тўла тикланди. Унинг деҳқончилик ер майдони бирмунча кенгайиб, воҳанинг ғарбий чегараси ҳатто Урганжий дашти томон ичкарига 5—6 километр кириб борди. Улуғбек ҳукмронлик қилган даврда (1409—1449) Бухоро воҳасининг жануби-

шарқий сарҳадига ёндошган Сомонжук даштига сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаштирилди.

Мўғуллар босқини даврида вайрон этилган Мурғоб дарёсининг бош тўғони Султонбанднинг Шоҳрух томонидан тикланиши ва суғориш тармоқларининг лойқадан тозаланиши туфайли Марв шаҳри ҳамда Мурғоб воҳасининг сув таъминоти тубдан яхшиланди, шаҳар атрофидаги сувсизликдан қуриб қолган ерларга қайта сув чиқарилиб, суғорма деҳқончилик ер майдонини кенгайтириш имконияти пайдо бўлди. Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида эса унинг ташаббуси билан Марв-руддан янги канал чиқарилиши туфайли каттагина ер майдони суғорилиб, обод этилди.

Ҳирот ва Машҳад атрофларида Алишер Навоийнинг ташаббуси билан амалга оширилган суғориш ишлари айниқса диққатга сазовордир. Навоий Тус вилоятининг юқори қисмида жойлашган Чошмағул мавзеида Турукбанд сув омбори қурдирди. Ўн фарсах (60—70 км) узунликда махсус канал қаздириб, Турукбанд сув омборида жамғарилган сув Машҳадга олиб келинди. Натижада, Машҳад сув билан таъмин этилиб, шаҳар атрофидаги ерларга сув чиқарилди ва обод этилди. Бу даврга келиб ирригация техникаси ҳам тараққий қилди.

Мухандислик асосида турли суғориш иншоотлари қурилди. Темурийлар ҳамда уларга тақлид қилувчи вилоят ҳокимлари томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари атрофида истироҳат боғлари барпо этилиши муносабати билан кўплаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, улар тошхууз, дарғот, наво, чиғир, чархпалак, қайнама, шаршара, осма кўприк, хандак, тазар ва сардобалар каби турли сув иншоотлари билан жиҳозланди.

Қишлоқ ҳўжалигида, хусусан, ғаллакорлик, сабзавотчилик ва полизкорликда деярли ҳамма экин навлари етиштирилган. Боғдорчиликка зўр аҳамият берилган, мевали дарахтларнинг кўплаб хиллари кўкартирилиб, мамлакат аҳолиси ёзда тармева, баҳор мавсумида эса мевақоқилар билан таъминланган.

Ҳўжаликнинг асосий турларидан бири чорвачилик эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида айниқса яйлов чорвачилиги: йилкичилик, қоракўлчилик, туячилик ҳамда подачилик муҳим ўрин тутди. Қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари, хоҳ у деҳқончилик, хоҳ чорвачилик маҳсулоти бўлсин, шубҳасиз, оддий меҳнаткаш халқнинг оғир ва машаққатли меҳнати туфайли етиштирилиб, унинг тақсимоти мамлакат аҳолисининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатлари моҳиятини англаган.



Амир Темур жонбоз цурувчи эди, у ажойиб бог-рогли мухташам иншооглар барпо этди, шаҳар ва хишлоцларни тиклади. Суғориш тизимлари барпо этилди ва таъмирланди, расмий тарих таъбирига кўра, у экин экишга яроцли бир царич ерни ҳам бекор цўймасди.

В. В. Бартольд

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ЕР ЭГАЛИГИ, МОЛИЯ ВА СОЛИК, ТУРЛАРИ

XV аср давомида Мовароуннахр ва Хуросонда аввалгидек ер ва мулкчиликнинг асосан тўрт шаклидаги: мулки девоний — давлат ерлари, мулк — хусусий ерлар, мулки вақф — мадраса ва масжидлар тасарруфидаги ерлар ва, ниҳоят, жамоа ерлари бўлган. Дехқончилик ерларининг энг катта қисми давлат мулки ҳисобланган. Бу ерларга, аввалгидек, мамлакат ҳукмдори султон ёки амирлар эгалик қиларди. Темурийлар даврида давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалди.

Суюрғол ерлар ҳажми, шарти ҳамда ер ва ёрликка эга шахсларнинг табақаси жихатидан турлича бўлган. Одатда, шаҳар ёки вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоққача суюрғол шаклида инъом этилган. Бутун бир шаҳар ёки вилоят кўпинча ҳукмрон сулола намояндалари ёки йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган. Суюрғол эгасига ўз суюрғоли доирасида амалдорлар тайинлаш, солиқлар ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айбдорларни жазолаш ҳуқуқи берилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шохрух даврида Хоразм — Шох Малик; Фарғона — Мирзо Аҳмад; Гус, Машҳад, Обивард, Нисони ўз ичига олган Хуросон — Бойсунғур; Кобул, Ғазна ва Қандаҳор вилоятлари Мирзо Қайду баходирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят ҳукмдорлари марказий ҳокимиятга фақат номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустақил эди.

Суюрғол эгалари тобелигини кучайтириш мақсадида марказий ҳокимият баъзан улар тасарруфидаги ер майдонларини қисқартирар ёки уларнинг маъмурий ва адлия жихатидан ҳақ-ҳуқуқини чеклаб қўяр эди. Суюрғол эгаси марказий ҳуқуматга бўйсунмаган тақдирда суюрғол ҳуқуқидан маҳрум бўлар ва ҳоким унинг вилоятини бошқа шахсга берар эди. Бўйсунмагани учун Шохрух 1414 йилда Мирзо Искандарни, 1415 йилда эса Мирзо Бойқарони суюрғолдан маҳрум қилган.

Темурийлар даврида майдони жихатидан майда ва ҳақ-ҳуқуқи жихатидан анчамунча чекланган суюрғол ерлари ҳам бўлган. Бундай майда суюрғол ерлари, одатда, хизмат кўрсатган кичик мансабдаги ҳарбийлардан тортиб, олий ҳукмдорнинг мунтазам гвардиясидаги ҳарбийларгача берилган. Бобурнинг ёзишича, Хусайн Бойқаронинг 14 минглик гвардияси ва 40 минглик мунтазам қўшини (ғул)нинг ҳар бир аскарига 80 жариб, яъни 40 танобдан ер берилган. Навкарларга берилган бу ерлардан ҳам солиқ ва тўловлар олинмаган.

Дехқончилик майдонларининг иккинчи каттагина қисми хусусий ерлардан иборат эди. Шубҳасиз, йирик мулкдорларнинг катта ер майдонлари ҳам, меҳнаткаш зироатчиларнинг майда пайкаллари ҳам хусусий мулк қаторига кирган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг тасарруфида бўлган. Масалан, XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган йирик мулкдорлардан Хожа Ақрорнинг 1300 га яқин ер-мулки бўлган. Бу мулкларнинг айримлари 300 қўшга тенг бўлган.

Бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирон хизмати учун тархонлик ёрлиғи бериш кенг тарқалган. Тархонлик ёрлиғини олган мулкдорлар, асосан барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амирлар, беклар, сарой амалдорлари, саййидлар ва бошқа юқори табақа вакилларига берилган. Бундай ёрликни олган мулкдор исмига тархон сўзи қўшиб айтилган.

Тархонларнинг аксарияти жуда бой бўлган. Масалан, бу даврда Хирот атрофидаги мулклар Дарвешали Тархон, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги жуда катта ерлар Абуали Тархон қўлида тўпланган эди. Бобур Абуали Тархоннинг шохона ҳаётини тасвирлаб, унинг ҳашаматли саройи, хизматидаги уч минг кишидан иборат хизматқору навкарлари, ўтказган дабдабали тўй-томошалари, берган қимматбаҳо совға-саломлари ва халққа қилган жабр-зулмлари тўғрисида ёзган.

Темурийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврида Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа вилоятларнинг дехқонларидан ҳамда шаҳар аҳолисидаан йиғиладиган давлат даромадларининг анчагина қисми тархонлар қўлида тўпланиб, Мовароуннахрда улар ғоят катта кучга айланган эди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тархонларнинг нуфузи кучли бўлиб, улар жуда катта сиёсий ҳуқуқдан фойдаланар эдилар. Ҳатто ўзаро низолар вақтида тархоннинг қўллаб-қувватлаши бирорта вилоят ҳокимининг тақдирини белгилашда баъзан ҳал қилувчи аҳамият касб этарди.

XV асрда ҳам, аввалги даврлардагидек, жуда кўп ер-сув масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва мозорларга бириктирилиб, бундай ерлар мулки вақф деб аталган. Маълумки, Амир Темури ва Темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннахр ва Хуросонда катта-катта дехқончилик ерлари вақф қилинган. Одатда, ер на сувдан ташқари, қўплаб дўкон, корхона, тегирмон, обжувоз, бозор, қарвонсаройлар ҳам вақф қилиниб, улардан тушган даромад масжид, мадраса, шифоҳона ва

хонақохларнинг таъмири, жиҳози, мута-валли, мударрис, табиб ва талабаларга бе-риладиган нафақалар ҳамда лангархона (мусофирхона) ва шифохоналарнинг кун-далик эҳтиёжи (озик-овқат, ёкилғи ва ёрит-кичлари) учун сарф этилган.

Дехқончилик ерларининг муайян қис-ми кишлоқ аҳолисининг умумий тасарру-фида бўлган. Бундай ерлар кишлоқ тўпла-ри ёки жамоаларнинг мулки ҳисобланган. Шубҳасиз, бундай шаклдаги жамоа ерла-ри мулкчиликнинг қадимий турларидан бўлиб, улар кўпроқ сувга танқис тоғ ва тоғолди худудларида бирмунча кенг тар-қалган эди. Бундай жамоавий мулкчилик, одатда, кам сувли тоғ жилғаларининг су-вини жамғариш ёки ерости сувларини ер юзига чиқариш учун кишлоқ жамоалари-нинг кучи билан барпо этилган ўта ма-шаққатли ва мураккаб сув иншоотлари — кулфакли ҳовузлар ва коризлар восита-сида ўзлаштирилган ерларда вужудга кел-ган.

Мулкчиликнинг бундай тури, шубҳа-сиз, Темурийлар ҳукмронлиги даврида унчалик кенг тарқалган бўлмаса-да, ҳар қалай мавжуд эди.

XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросон-да ер эгалари дехқон, экин майдонларига ишлов берувчилар музорий деб юритил-ган.

Музорийлар, яъни зироатчилар қиш-локнинг меҳнаткаш табакаси бўлиб, улар тўрт гуруҳга бўлинган: давлат ерларида ишловчи музорийлар; мулкдорларнинг ер-ларини ишловчи музорийлар; ўз ерига эга бўлган дехқонлар; вақф мулкларида иш-ловчи музорийлар.

Музорий давлат ёки вақф ерларида ҳам, тархон ёки суюрғол эгалари каби йирик мулкдорларнинг ерларида ҳам ёлланма зи-роатчи бўлиб дехқончилик қилган. Унинг ҳосилдан оладиган хиссаси ер эгалари ер-дан ташқари, уруғлик, омов, ҳўкиз, от-арава қабиларни беришига қараб белги-ланган. Қандай ерда дехқончилик қили-шидан қатъи назар, музорий ҳамма вақт солиқларни тўлар ва мажбуриятларни ўтар эди.

Амир Темур жаҳондаги 27 мамлакат-ни босқичма-босқич ўз давлати таркибига киритиб, ягона давлат сафида бирлаштир-ди, уларнинг иқтисодий ва молия тизи-мини такомиллаштирди. Бу мамлакатлар-нинг табиий шароити бир хил бўлмагани-дек, уларнинг иқтисодий ривожланиш да-ражалари ҳам, шунингдек аҳолининг тур-муш даражаси, машғулот, бошқа мамла-катлар билан савдо алоқалари ҳам бир хил эмас эди.

Амир Темур бу ўлкаларни идора қилиш усуллари ҳақида ўйлар экан, улар-нинг ҳар бирида йилига қанча ялпи даро-

мад вужудга келиши, у қандаи усуллар билан тақсимланиши, давлат ихтиёрига тўланадиган тўловлар ва бошқа масала-ларни кўз олдига келтирар, уларни шари-ат қонунларида кўрсатилган тавсиялар, аввал ўтган подшоҳлар тажрибаси билан солиштирар ва маълум ҳулосаларга ке-лар эди.

Шу муносабат билан Амир Темурнинг ягона мустаҳкам салтанатни шаклланти-риш стратегиясида молия муаммолари ўзи-нинг муҳимлиги билан бошқа муаммолар-дан ажралиб турар эди. Молия давлат пул ресурсларининг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган фондларини вужуд-га келтириш, тақсимлаш ва қайта тақсим-лаш, улардан фойдаланишдаги иқтисодий муносабатларни ифода қилади. Бу даврда пул муносабатлари етарли ривожланмаган-ни сабабли натура ҳолидаги давлат ресурс-ларининг ҳаракати ҳам Темурнинг диққат марказида бўлган.

Амир Темур, аввало, давлат молияси-нинг мўлжал ва бошқа босқинчиларга қарам-лигини узил-кесил тугатди; улкан давлат-нинг мустақил давлат молиясини яратди ва уни муттасил такомиллаштириб борди. Марказлаштирилган давлат таркибига кир-ган барча мамлакатлар молиясини бир ти-зимга бирлаштирди ва уларни маъмурий бошқариш талаблари асосида идора қилиш усулларини жорий этди.

Қуръон талабларини ўзида ифода қил-ган молия соҳасидаги шариат қонунлари асосида солиқ тизимини шакллантирди, бунда ҳар бир мамлакат ва аҳолининг хусусиятларини эътиборга олиб, қатор имтиёзлар жорий қилди. Давлат хазинаси ресурслари ва маҳаллий улус ҳамда ту-манлар ихтиёридаги маблағлар таркиби-га аниқлик киритди, уларнинг марказ би-лан молиявий муносабатларини такомил-лаштирди. Европада биринчи бюджет ту-зилишидан (XVII аср) тахминан 3 аср аввал мамлакатни идора қилишда бюджет-нинг дастлабки куртақларини ишлаб чиқ-ди ва жорий қилди.

«Темур тузуклари»да ҳар қандай жа-мият учун иқтисодий устуворлиги ифода-ланиб, қуйидаги ҳулоса берилган: «... дав-лату салтанат уч нарса билан: мулк, ха-зина ва лашқар билан тикдир. Доно ва-зир буларнинг ҳар учаласини яхши аҳвол-да саранжом тутати». Бу ҳулоса кўпроқ хазинага тааллуқлидир, чунки ўзбек дав-латчилигининг Амир Темургача бўлган тари-ҳида қадим замонлардан бери хазинани идора қилишда Салжуқийлар сулоласи-нинг машҳур вазири Низомулмулкнинг «Сийёсатнома»сида тушунтириб берилган тартибот сақланар эди.

Ҳозирги замон тили билан айтганда, давлат ихтиёридаги хазина — икки фонд-



Кўчманчи ва ўтроқ аҳоли манфа-атларини уйғунлаш-тириш Амир Темур-нинг Мовароуннаҳр-даги ҳукмронлигининг асосий моҳиятини ташкил этиб, у бун-дай уйғунликни доим рабатлантириб ту-рарди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

дан таркиб топган. Биринчиси асосий хазина бўлиб, бунда узоқ йиллар давомида авлоддан-авлодга мерос бўлиб келган дурдоналар сақланар эди. Иккинчи фонд жорий харажатлар учун мўлжалланган, бунинг учун маблағ етишмаганда биринчи фонддан «қарз» олинар эди. Йиллар давомида хазинанинг ахволи ўзгариб турган, баъзан тақчиллик еезилиб, уни тўлдириш учун қўшимча солиқ ва йиғинлар чиқарилган.

Амир Темурнинг хазинани бошқаришдаги тартиботи шундан иборатки, у хазинадаги биринчи жамғарма фондини сақлаб қолган ҳолда иккинчи фонднинг шаклланиши ва сарфланиши устидан назоратни кучайтирди. Ҳар иккала фонддаги маблағлар ҳаракати ёзиб бориладиган бўлди. Бундан ташқари, иккинчи фонд харажатларига маблағлар бериш вазирлар зиммасига юклатилди, ҳар бир вазир ўзига топширилган даромад ва харажатлар устидан назорат олиб борадиган бўлди.

Энг муҳими марказий хазина билан улуслар ўртасидаги молиявий муносабатларга аниқлик киритилди. Маҳаллий эҳтиёжлар белгиланган тартибда маблағ билан таъминланадиган бўлди. Амир Темур аксар ҳолларда хазинанинг жорий харажатлар манбаи ҳисобланган иккинчи бўлимига алоҳида эътибор берган. Бу ҳол Амир Темурнинг солиқларнинг демократик хусусиятини яхши, чуқур ўрганганлигидан далолат беради.

Тарихдан маълумки, бир давлат иккинчи давлат ҳудудини ўз ихтиёрига олса, енгилган давлатдан товон пули — бож, солиқларни енгиллаштирмасдан, янги солиқлар киритиш ҳисобига солиқ юкини оғирлаштирган.

Амир Темур бундай усуллардан фойдаланмаган. «Амр этдимки, — деб ёзган эди у «Тузуқлар»да, — раъиятдан мол хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раъиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасини камбағаллаштиришга олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради» (40).

Амир Темур ўз фикрини давом эттириб, ёзади: «... яна буйруқ бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, турли кўнглисиз ходисалардан омонликда бўлсин, унинг ҳосил даромадларини ҳисобга олиб иш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бери келган хирож микдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда (хирожни) тузуқка мувофиқ йиғинлар» (41).

Амир Темур давлатни бошқаришининг илк даврида мўғуллардан ва маҳаллий ҳокимлардан унга кўплаб солиқ ва йиғимлар мерос қолганди. Масалан, аҳолидан маҳаллий ҳукумат хазинаси учун мўғуллар қуйидаги солиқларни ундирганлар: 1) ер ёки даромад солиғи. Олий мансабдорлар бу солиқдан озод қилинган; 2) кубчур — кўчманчи аҳолидан олинган; 3) тарғу — хунармандлар ва савдогарлардан олинган, ишлаб чиқарилган ёки сотилган молнинг ўттиздан бир қисми ҳажми ҳисобида белгиланган; 4) туз солиғи; 5) жон ёки кумуш солиғи. Аҳоли турли элчилар тўхтаган жойларда уларга от-улов етказиб берган, озиқ-овқат билан таъминланган. Бундан ташқари, мамлакат хунармандлари тугун деб аталган махсус тўлов тўлаб турганлар (42).

Шуни таъкидлаш керакки, Амир Темур даврида мамлакат иқтисодийётида қишлоқ хўжалиги ҳал қилувчи роль ўйнаган. Миллий даромаднинг энг кўп қисми шу соҳада яратилган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини асосан ер эгалари бўлган деҳқонлар ва ерга ишлов берувчи ижарачилар амалга оширганлар. Бу даврда асосан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган икки турдаги: хирож ва ушр солиғи амал қилган. Давлат хазинасига келадиган даромадларнинг аксарияти ана шу солиқларга асосланган.

Бундан ташқари, қишлоқда боғдорчилик, чорвачилик ривожлангани учун мол сардарахт, мол ўтлоқ, мол сувлоқ, миробона солиқлари ҳам амалда бўлган. Ер солиғи етиштирилган ҳосилга ва ернинг сифатига қараб ҳосилнинг 1/10 дан (ушр) то 1/3 қисмигача микдорида олинган. Савдогарлар ва хунармандлар тамға ёки закот тўлашган; чегарадан ўтган моллар ҳисобидан ҳам бож олинган. Бу солиқлар давлат хазинасининг асосий манбаи ҳисобланган. Маҳаллий бошқарув маҳкамалари ихтиёрига жон солиғи — саршумар, уй боши солиғи — хонашумар, фавқулодда солиқлар — аворизот олинар эди. Амир Темур фавқулодда солиқларнинг талай қисмини бекор қилди.

Амир Темур давлат арбоби даражасига кўтарилгандан кейин солиқларнинг демократик хусусиятини қўзда тутиб, унинг ҳар бир мамлакатда қандай олинганлигини аниқлаш билан жиддий шуғулланганлигини исботлайдиган далиллар мавжуд. Шулардан бири XVIII асрда яшаб ижод этган инглиз иқтисодчиси Адам Смитнинг бир асарига келтирилган (43) тамойилларнинг XIV—XV асрларда, яъни 3 — 4 аср олдин башорат қилинганлигидир.

Биринчи тамойил — солиқ солиш ва ундиришда адолатпарварлик тамойили. Бу тамойил солиққа тортишнинг оммавий

бўлишини, солиқларнинг фуқаролар даромадларига қараб тақсимланишини ифода этади. «Темур тузуклари»да ҳам бу тамойил кўзда тутилган.

Иккинчи тамойил—аниқлик тамойили. Унга биноан солиқ тўловчига унинг ҳисоблаш усули, тўлаш вақти олдиндан маълум бўлиши керак.

Учинчи тамойил—солиқ тўлаш ва тўланган солиқни ундириш аҳолига қулай бўлишидир. Солиқ фуқаролар учун қулай вақт ва усулда ундирилиши керак.

Тўртинчи тамойил—солиқлар муттасил такомиллаштириб борилиши, солиқ тизимига ўзгартиришлар киритилиши ва солиқ тўлаш харажатлари муттасил камайиб бориши керак.

Бу тамойиллар «Темур тузуклари»да, ўша давр хусусиятларини кўзда тутиб, шакл жиҳатидан бошқача ифодаланган бўлса ҳам, лекин мазмун жиҳатидан уларнинг бир-бирига мослигини англаш қийин эмас. «Тузуклар»да кўрсатилганидек, «солиқ ҳосил пишиб етилганидан кейин олиниши керак». «Ҳосил пишиб етилмасдан туриб раъиятдан молу-жиҳат олинмасин», дейилади «Тузуклар»да.

Маълумки, мўғуллар даврида солиқ тўлаш фожиага айланар эди. Амир Темур солиқ тўплашда қулайлик туғдирилиб, солиқ тўловчилар уни «яхши сўз билан олсинлар, калтак, аркон ишлатиб, ишни уриш ва сўқишгача олиб бормасинлар, уларни банди этиб занжир билан боғламасинлар», деб кўрсатган. Бу тамойил Адам Смит асарларида қулайлик тамойили деб ифодаланган.

Маълумки, Амир Темур давригача солиқ тўловчиларнинг иш ҳақи солиқ тўловчилар ҳисобидан ундирилар эди. Махмуд Ялавочнинг одамлари қонунда кўзда тутилмаган солиқларни ундиришга ҳаракат қилганликлари сир эмас. Амир Темур солиқ тўловчилар халқ устига юк бўлиб яшашларига йўл қўймаслик мақсадида уларга маош тайинлади. Мазкур тамойил Адам Смит асарида тежаш тамойили деб аталган. Бу орқали аҳолининг солиқ юки енгиллашади.

Солиқларни такомиллаштириш борасида Амир Темур ўз вақтида қатор тадбирларни амалга оширди. Жумладан, янги ерларни ўзлаштирганлар, ташлаб кетилган ерларни тиклаб, обод қилганлар солиқлардан озод этилиб, рағбатлантирилар эди. Бундан ташқари, Амир Темур ташаббуси билан фавқулодда ва маҳаллий тарздаги солиқларнинг аксарияти дастлабки даврлардаёқ бекор қилинди.

Шуни таъкидлаш зарурки, солиқ назарияси дастлаб Ғарбда эмас, балки Шарқда, Адам Смит эмас, балки Амир Темур томонидан яратилган. Тадқиқотлар Адам

Смит «Темур тузуклари»дан беҳабар бўлганлигини кўрсатади.

Амир Темур ўз салтанати таркибига кирган мамлакатлардан олиниши лозим бўлган барча солиқларни марказий девонга тўпламасдан, балки, суюрғол ва тархон қилиб берилган ерлардан тушадиган солиқларни идора қилишни улусларга, туманларга топширди ҳамда уларнинг ихтиёрида қолдириладиган маблағлар ҳисобидан бошқа харажатларни таъминлашни жорий қилди. Бу тадбир молия масалаларини идора қилишни осонлаштирди.

Фикримизча, Амир Темур давлати молиясини таҳлил этганда марказий ва маҳаллий хазиналарга тушадиган барча тўловлар билан бирга, айрим солиқли ва солиқсиз даромадлар ҳам эътиборда тутилиши керак. Қуйида шулардан айримларини келтирамиз: чорвачилиқдан келадиган даромадлар; қўшиб олинган мамлакатлар хазиналарини мусодара қилишдан келадиган даромадлар; олтин ва қумушдан пул зарб қилишдан келадиган даромадлар; нодир металлларни қазиб олиш ва уларни сотишдан келадиган даромадлар; бедарак йўқолган шахслардан қолган, вориссиз мол-мулклар, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жерималар, совғалар, хазинага тақдим қилинган бошқа даромадлар; ташқи савдони ривожлантиришдан тушган даромадлар.

Шуни айтиш керакки, чорвачилиқдан келадиган даромадлар хазинага тўлиқ миқдорда ўтмасдан, солиқнинг кўп қисми натур тарзида ундирилар, чунки улар ҳисобидан сипоҳилар ва сарой хизматчилари озик-овқат билан таъминланар эди. Баъзан от, туя ва бошқа ҳайвонлар сипоҳилар ҳамда амалдорлар учун улов воситаси сифатида хизмат қилар эди. Манбаларда 40 қўйдан — 1 қўй, 120 тадан 200 тагача қўйдан — 2, 300 қўйдан — 3 қўй олингани ёки бир бош оддан 2 динор олингани ҳақида тегишли маълумотлар бор.

Бундан ташқари, Амир Темурнинг махсус яйловлари бўлиб, уларда зотли отлар парвариш қилинган, саройни таъминлайдиган алоҳида чорва хўжалиқлари мавжуд бўлган. Табиийки, уларнинг нархи минглаб динорга тенг эканлигини ҳисобга олиб, Амир Темур замонидан туташ минтақаларда йирик божхоналар барпо қилинди. Булардан бири Кавказ тоғ тизмалари Каспий денгизига туташган ерда жойлашган Дарбанд божхонаси, иккинчиси ҳам шу ном билан аталиб, Самарқанд билан Балх ўртасида жойлашган Шаҳрисабздан икки кунлик масофада барпо этилган.

Ана шу божхоналар марказий хазинага ҳар йили жуда катта миқдорда маблағ ўтказар эди. Маълумотларга қараганда, бу даромадлар Австрия ёки Дания дав-



*Ул Ҳазратнинг
улугвор сўзи бутун-
лай осмоний давлат
илҳоми талқинидан
иборат бўлганлиги
учун, тақдир ҳукми-
дек, ҳеч бир соҳада
асло рад этилмади.*

*Шарафуддин Али
Яздий*

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



латларининг ииллик даромадларидан қолишмас эди. Айрим йиллар ҳатто Амир Темур қўл остидаги барча мамлакатлардан келадиган ер солиғи миқдори билан тенглашарди.

Хазинанинг кам тилга олинадиган даромадлари ҳақида сўз борар экан, Амир Темур давлати таркибига кирган ва хазинаси мусодара қилинган мамлакатлардан марказий хазинага келиб тушадиган ўлжа сифатидаги ноёб мол-мулкларни, қазиб олинган нодир металлар, олтин, қумуш ёмбилари ва қўплаб бошқа бойликларни ҳам тилга олиш жоиз.

Кўксаройдаги йирик хазина жамғармаслаҳоналарда Амир Темур Тўхтамыш-хонни тор-мор қилгандан кейин[^] Табриз ва бошқа шаҳарлардан, Олтин Ўрда хазиналаридан қўлга киритилган ашёлар, Дехлидан келтирилган, аслида хинд хунармандлари юксак дид билан ясаган жозибали осори атиқалар, ҳатто Туркия султонлари салиб юришлари иштирокчиларидан мусодара қилган ва бошқа хилма-хил ноёб тарихий анжомлар мавжуд бўлганлиги бир қатор тарихий манбаларда тилга олинган.

Солиқлар тушуми каби улар ҳам рўйхатга олингану, лекин сипоҳлар ўртасида тақсимланган қисми рўйхатга киритилмаган. Афсуски, бу улкан хазина китоби бизнинг давримизга қадар сақланмаган. Булардан ташқари, хазинага олтин ва қумуш конлари, нодир металлар қазилмаларидан келтириладиган дурдоналарни ҳам ҳисобга олиш зарур. Амир Темур замонида унинг салтанатининг 40 га яқин шаҳрида, шу жумладан Самарқандда пул зарб қилиниб, бу корхоналар даромадларининг 3/4 қисми хазинага ажратилган.

Хўш, шунчалик катта хазинага эга бўлганлигига қарамай, Амир Темур нима сабабдан фуқароларни солиқдан буткул озод қилмаган, деган савол туғилиши табиий.

Амир Темур улкан ҳарбий муваффақиятларни нишонлаш учун айрим ҳолларда Самарқанд ва бошқа шаҳарлар, ҳатто кишлоклар фуқароларини 1—2 йилга солиқдан озод қилган. Лекин хазинанинг аҳволи ҳамма вақт ҳам бир хил бўлмаган. Хазинадаги маблағлар етишмаганида сипоҳларга пул ўрнига қвитанция берилганлиги ҳам солномаларда қайд қилинган. Амир Темур ўзига қарашли мамлакат аҳолисини барча солиқлардан озод этиш хазина тамойилларига зидлигини яхши билар эди. Ёшлик даврида Абулқосим Фирдавсий асарларини чуқур ўрганган Амир Темур мамлакатни бошқаришда солиқларнинг аҳамияти хусусида, жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий муносабатлар ўрнатишда, умуман давлатни бошқаришда улар

муҳим восита эканлиги ҳақида тепгшли хулосалар чиқарган. Давлатнинг маҳаллий ва марказий бўғинлари харажатларини маъмурий идора ва саройнинг умумий сарфлари; ҳарбий харажатлар ва ҳарбий аҳамиятга молик харажатлар; мамлакат ободончилиги ва юрт фаровонлигини оширишга қаратилган харажатлар; илм-фан, маданий ва диний тadbирлар билан боғлиқ харажатлар; ижтимоий ҳимоя харажатлари ва бошқа — сарфларга ажратиш мумкин.

Маъмурий-бошқарув харажатлари хусусида сўз юритилар экан, Амир Темур салтанатининг 4 улусга бўлингани, ҳар бир улус бир неча мамлакатдан иборат эканлиги ва уларни Амир Темурнинг ўғиллари бошқарганлигини кўрсатиб ўтиш керак. Масалан, Мироншоҳ Озарбойжон. Ирок, Арманистон ҳудудларини бошқариб, уларни бирлаштирган улусга ҳоким бўжан. Ҳар бир мамлакат ўз навбатида қатор туман ва шаҳарларга бўлинган. Бу бошқарув усули мўғуллардан кўчган. Ҳар бир улус ихтиёрида ўрта ҳисоб билан 7 мингдан 12 мингга қадар сипоҳи бўлган. Уларга улус маҳкамасидан ҳақ тўланган. Бинобарин, улуслар ҳарбий харажатларининг ва маҳаллий маҳкамалар харажатларининг талайгина қисмини ўзида марказлаштирмай, уни маҳаллий маҳкамалар зиммасига юклаган. Айни вақтда барча қирим-чикимлар назорат қилиб турилган.

Амир Темур даврида бюджетнинг дастлабки куртаклари пайдо бўла бошлаган. Гап шундаки, илгари даромад ва харажатлар хазинабон дафтарида қайд қилинган бўлса, эндиликда, бу вазифа ҳар бир вазирлик бўйича меҳнат тақсимоти асосида амалга оширила бошланди; даромад ва харажатлар ихтисослашган гуруҳлар бўйича ҳисобга олинадиган бўлди.

Амир Темур девонидаги 4 вазир томонидан қирим-чиким сметасини тузиш маҳаллий маҳкамаларга нисбатан қулайроқ бўлган эса-да, маҳаллий маҳкамаларда харажат турларининг кўплиги ишни анча мураккаблаштирган бўлиши керак.

Марказий девонда хизмат қилувчи вазирлар ўртасидаги меҳнат тақсимотида молия масалалари марказий ўрин эгаллаган. Бунда ҳар бир вазирлик бўйича қирим-чиким сметаси тузилган, тушадиган даромадлар ва қилинган харажатлар ҳар кун ҳисоблаб қорилган. Бюджет куртаклари фақат марказий девондагина эмас, балки маҳаллий бошқарув маҳкамаларида ҳам ривожлана бошлаган.

«Амр қилдимки — дейилади «Тузуқлар»да, — сарҳадлар ва менга тобеъ мамлакатларга оид ишларга масъул уч вазирдан иборат давлат ҳайъати (холиса) тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молия-

Амр этдимки, раъиятдан мол-хироже йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни цашиоцликка тушириб ўйишдан сацланиш керак. Негаки, раъиятни хонавайрон цилиши (давлат) хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб цолиши эса, сипоҳнинг тарцалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарцоцлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

• «Темур нузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

вии муаммоларни ва келадиган даромадларни бошқарсинлар... Салтанатнинг ҳар бир идорасида кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин» (44).

Бюджет куртақларининг учинчи йўналиши — даромад ва харажат мувозанатини смета орқали аниқлаш, уни таҳлил қилиб, улус, туман, қолаверса, мамлакат иқтисодиётига баҳо бериш учун маълумот ҳозирлашдир. «Қайси амирга тиюл берилар экан, — дейилади «Тузуклар»да, — уни 3 йилгача ўз ҳолига қўйсинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинлар: агар мамлакат обод, рабият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар; агар аҳвол бунга хилоф равишда бўлса, ул вилоятни холиса фуқаролари солиқлардан озод қилишга ўтказилиб, уч йилгача ўша жогирдорга улуфа берилмасин» (45). Бу йўналиш бюджет куртақларидан бири қаторига киритилиши сабаби шундаки, унинг натижалари улус ва туманларнинг келажакдаги молиявий аҳволига таъсир кўрсатган.

Харажатларни маромга келтириш шаклланаётган бюджет тизимининг бўлажак куртақларидандир. Амир Темур давридан илгари маълум йўналишларда ҳақиқий эҳтиёжни ўрганмасдан, харажатлар чама-лаб берилар эди. Бунинг оқибатида ортиб қолган маблағлар хазинага қайтарилмасдан, англашилмовчиликларга сабаб бўлар эди.

Нормалар, биринчи галда, сипоҳилар, лашкарбошилар, шу билан бирга лавозимли вазирлик хизматчиларига бериладиган улүфаларда ўз ифодасини топган. Пуллик нормалар билан бирга моддий (натура) нормалар ҳам қўллана бошлади.

«Амр қилдимки, — дейилади «Тузуклар»да, — амирул-умаронинг маоши ўз қўл остидагидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш девонбеги ва вазирларнинг маошлари амирлар маошидан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовуллар, чаповуллар, қалақчиларнинг маошлари ўз хизматларига яраша мингдан то ўн минг тангагача бўлсин; аҳли мажлис бўлган саййидлар, олимлар, фозил кишилар: ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихдонларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчилар, фаррошларга юздан минггача маош берсинлар» (46).

Нормаладтириш усуллари, айниқса, моддий харажатларни ҳисоблашда кўзга ташланади. «Тузуклар»да кўрсатилишича, «оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши учун ўзи билан бирга бир чодир (хайма) олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садок ўқдон (тарқаш), бир қилич, арра, бигиз, бир коп (жувол), жуводиз, болта, ўнта игна ва орқага осила-

диган чарм халта (чарм пушт) олсин», (47) деб кўрсатма берилган.

Моддий нормалар ҳақида мулоҳаза юртар эканмиз, оддий сипоҳиларга уларнинг минган отлари баҳосида, баҳодирларга тўрт отнинг баҳосигача, ўнбошиларга сипоҳиларга нисбатан ўн баробар кўп маош тайинланганини яна бир бор такрорлаб ўтиш керак. Маошларнинг от баҳосида ўлчаб белгиланиши кўп вилоятларда товар-пул муносабатлари ривожланмаганлиги, иккинчи томондан, пулнинг харид қуввати ўзгариб турганлиги билан боғлиқ.

Шаклланаётган бюджет куртақларидан бири марказий девонда ва улусларда, туманларда молия назорати ўрнатилиб, қонунбузарларга нисбатан жазо чоралари белгиланишидир. Агар амалдорларнинг ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, шу ортиғи навбатдаги маошидан ушлаб қолинган, 3 баробар кўп бўлса, ҳаммаси айбдордан ундирилган (48).

Бюджет куртақларидан яна бири маҳаллий ҳокимиятлар ўз тасарруфидаги муассасалар фаолияти ҳақида керакли маълумот ва ҳисоботларни олиб туришидир. Ана шу ҳисоботлар маблағлар харақати устидан назорат ўрнатишга ёрдам берган. Лекин бу маълумотлар ҳозиргидай жадвал шаклида эмас, балки оддий изчил ёзма шаклда тақдим қилинган бўлса керак. Маълумки, жадвал, статистика фани маълумотларига қараганда, кейин қўллана бошланган, шу сабабли маълумотлар чалқашликлардан холи бўлмаган. Шундай қилиб, Амир Темур салтанатида Европа мамлакатларидан олдинроқ бюджет куртақлари вужудга кела бошлаган, молиявий ишларни ташкил қилишда ҳам бир қанча муваффақиятларга эришилган.

Ҳарбий ва ҳарбий аҳамиятга молик иккинчи гуруҳ харажатларда кўпдан-кўп ҳарбий юришлар ўз ифодасини топган бўлиб, уларни умумлаштирганда икки давр кўзга ташланади.

Биринчиси 1360 йилдан 1386 йилгача бўлиб, чорак асрни қамрайди. Иккинчиси 1386 йилдан 1402 йилгача бўлган даврдир. Иккинчи даврда биринчи даврга нисбатан кўпроқ микдорда маблағ сарфланган. Биринчи даврда мўғуллар ҳукмронлиги узил-кесил тугатилиб, марказлашган давлат барпо этиш учун қизғин кураш олиб борилган, иккинчи даврда эса «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» ҳарбий юришлар ташкил қилинган.

Узоқ йиллар мобайнида ташкил қилинган ҳарбий юришлар жуда катта микдорда маблағ сарф этишни талаб этар эди. Амир Темурга тобеъ мамлакатлар сони кўпайиб, хазина имкониятлари ошган сари, ҳарбий юришларга ҳам илгарига нисбатан кенгрок



*(Соҳибқирон) Ҳайри
сиз томонга от суриб
юзланса, фатҳ ва за-
фар уфори димоқца
уриларди; жаҳонгир-
лик жиловини Ҳайри
томонга бурса, гала-
ба ва умид насими
мушк таратарди.*

Ҳ.офизу Абру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

шароит вужудга кела бошлади. Масалан, Ҳиндистонга ҳарбий юришда 92 минг сипохи иштирок этган, буларнинг аксарияти отлик сипоҳилар эди. 1405 йили Хитойга мўлжалланган ҳарбий юришга 200.000 кишини сафарбар этиш белгиланган эди. Тўғри, биз барча ҳарбий юришлар ҳақида мисол келтириш имкониятига эга эмасмиз, лекин бу юришлар учун сарфланган харажатлар ҳақида фикр юритганда лашкарларнинг сонинигина эмас, балки уларнинг яроғ-аслаҳа, озиқ-овқат таъминотини ҳам кўзда тутишимиз керак.

Амир Темур ўша даврдаги ҳарбий техника янгиликларига алоҳида эътибор берарди. У ҳарбий куроллар ясайдиган хунармандлик соҳасигагина эмас, балки Хитойга юриш бошланмасидан олдин Мовароуннаҳр сарҳадларида ғалла майдонларини кенгайтиришга ҳам эътибор берган. Ҳарбий харажатлар ҳақида гап борар экан, бу харажатлар ҳисобидан махфий разведкага эътибор кучайганлигини таъкидлаш жоиз.

Амир Темур айғоқчилик маълумотлари фақат ҳарбий вазиятни баҳолашдагина эмас, балки ҳар бир мамлакат иқтисодий-етини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунар эди.

Айғоқчилик мақсадлари учун Амир Темур давлатида қўлаб маблағ ажратилган. «Тузуклар»дан келтирилган куйидаги парча бу харажатлар ҳақида қисман бўлса-да, тасаввур бериши мумкин: «...мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб югурувчи кишини чопкунчи, минг нафар тезюрар пиёдани чопар этиб тайнласинларки, турли мамлакатлар сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, кор-ҳол юз бермасидан бурун чора ва иложини қилайлик. Чунончи, Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар келтирганларида, энди ҳузуримга паноҳ излаб келишини билдим. Шунинг учун Ўрусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим» (49).

Маъмурий бошқарув ва сарой салтанати харажатлари ўзининг тутган ўрни ва доимий тақрорланиб туриши жиҳатидан ҳарбий харажатлардан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Биз ана шу харажатлар ҳисобидан дабдабали саройлар, осмонўпар меъморий ёдгорликлар, шаҳар атрофидаги бири-бирдан гўзал боғлар, Аҳмад Яссавий каби буюқ тарихий шахсларнинг хотирасини абадийлаштириш учун қурилган обидалар ва бошқа шаҳарлардаги мухташам ёдгорликлар билан бирга, мамлакатнинг турли ерларида ўнлаб каналлар қазилганлиги, янги ерлар очилганлиги, чўлларга сув чиқарилиб, чорва-

чилик учун яйлов майдонлари кенгайтирилганлигини тилга олмасдан ўта олмаймиз. Лекин айрим тадқиқотчиларнинг Амир Темур асосий эътиборини фақат Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот, Бағдод шаҳарларига қаратган, деган фикрларига қўшила олмаймиз.

Амир Темур салтанатидаги харажатларнинг таркибий қисмларидан бири ижтимоий химоя харажатлари эди. «Тузуклар»да мамлакатдаги фақиру мискин, бирор касб билан шуғулланишга ожиз, шол, кўрларга давлат ҳисобидан нафақа бериш қайта-қайта таъкидланади. Бундан ташқари, ҳар бир мамлакатдаги гадоларни тўплаб, қундалик ейиш-ичишларини бериб, уларга бирор вазифа юклаш, иш билан таъминлаш ҳақида тавсиялар бор.

Амир Темурнинг эътироф этишича, мамлакатни хунук кўрсатувчи омиллардан бири гадоликдир. Гадоларни тугатиш учун уларни иқтисодий жиҳатдан етарли таъминлаш керак. Шу муносабат билан Амир Темур фақат гадоларнигина эмас, балки юқорида санаб ўтилган ночорларни ҳам иқтисодий таъминлаш учун хазина молинини бешдан бир қисмини ажратган.

Амир Темур даврига қадар мамлакат хазинасидан фан ва маданиятга маблағ ажратиш тасодифий ҳодиса ҳисобланган. Маҳмуд Ғазнавий жаҳон аҳамиятига молик «Шоҳнома» асарининг ижодкори Абулқосим Фирдавсийга олтин билан эмас, балки қумуш билан мукофот бериб, буюқ сиймони умрбод ранжитган. Амир Темур эса олиму меъморлар, муҳандису шоирлардан хазина маблағларини аямаган.

Амир Темур истеъдодли хунармандларнинг моҳирона фаолиятига, тайёрлаётган маҳсулотларига юксак баҳо берар, оз вақт ичида қўп ва сифатли маҳсулот етиштиришни — меҳнат унумдорлиги, тадбиркорликни қўлаб-қувватлар эди. «Тажрибамдан кўрдимки, — деб ёзган эди у «Тузуклар» сўз бошисидан, ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради» (50).

Маълумки, Амир Темур даврида хунармандларнинг аксарияти шаҳар бозорлари майдонларида истиқомат қиларди. Амир Темур шаҳар бозорларининг савдо майдонларини жиҳозлашгагина эмас, балки хориждан келган савдогарларга енгиллик туғдириш учун ҳар бир шаҳарда карвонсаройлар қурдириб, улар ўзлари келтирган молларни сақлашга алоҳида эътибор берган. Бунда Самарқанд ва бошқа шаҳарларнинг ўз маблағларидан ташқари, марказий девондан қўшимча маблағ ажратишга яқиндан ёрдам кўрсатган.

Амир Темур нархлар устидан назорат ўрнатган, хорижий савдогарларнинг муайян нархларда мол харид қилишларини таъминлаган. Бу тадбир Марказий Осиёда хунарманд ва дехқонлар етиштирган махсулотларнинг бошқа мамлакат бозорларида муносиб ўрин эгаллашига ёрдам берган, бу борада хорижий савдогарлардан олинадиган закот ва тамға тўловлари ҳам назоратда бўлган.

Амир Темур давлати молиясининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гап борар экан, унинг молиявий сиёсатини бошқа давлат раҳбарларининг молиявий сиёсати билан қиёслаш бу хусусиятлар ҳақида яққол тасаввур беради. Жумладан, тарихшунос олим А. Якубовский Амир Темурнинг XI асрда ўтган йирик ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий билан солиштирма таҳлилини баён этган. Унинг фикрича, «иккалалари ҳарбий тадбирларда бир-биридан қолишмайди... аммо Султон Маҳмуд бошқа мамлакатлардан йиғиб келган бойликларни ғазнавийлар давлатининг хўжалик ишларига сарфламади. Амир Темур бошқача эди. У яхши ҳисоб-китобли раҳбар эди».

Султон Маҳмуд Ғазнавий Амир Темурнинг акси эди. Тарихшунос Мирхонднинг хотираларига қараганда, султон вафотидан икки кун олдин ҳаёти давомида тўплаган барча олтин-кумуш, қимматбаҳо тошлар, олтин динорлар билан тўлатилган бехисоб бойликни кенг бир майдонга келтириб қўйишларини буюрган ва ўз бойликларидан узоқ вақт кўз узолмай, бирдан хўнграб йиғлаб юборган. Кейин, бирон

динорига тегмай, барча бойликларни хазинага қайтаришни буюрган.

Хуллас, Амир Темур ўзбек давлатчилигида молия тизими соҳасида илғор йўналишлар ва усулларни жорий қилди. Темурнинг молия стратегияси иқтисодий стратегиянинг таркибий қисми сифатида марказлашган йирик салтанатни барпо қилиш ва мустаҳкамлашда аҳамиятга эга бўлди. Амир Темур даврига қадар хазинани идора қилиш фақат даргоҳ тамойилига асосланган бўлса, унинг даврига келиб даргоҳ ва вазирлик тамойиллари биргаликда қўшиб олиб бориладиган бўлди, маҳаллий ва марказий молия маҳкамаларининг ҳуқуқлари ва вазифалари қайтадан кўриб чиқилди, хазина даромадлари солиқли ва солиқсиз даромадларга ажратилди. Шу билан бирга молия соҳасида бир қанча сифат ўзгаришлари содир бўлди.

Буларнинг бари мамлакатнинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан мустаҳкамлашига, унинг халқаро мавқеининг ошишига фаол таъсир кўрсатди.

Рус олими Д.Н.Логофет таъкидлашича, Амир Темур молиявий масалаларда ҳам қатъий тартиб ўрнатган. Ҳозирги кунда кенг тарқалган даромад солиғи унинг ҳокимиятида ўшандаёқ мавжуд эди.

Амир Темурнинг иқтисодиёт, айниқса молия масалалари билан чуқур шуғулланганлиги Европада араб Монтеस्कьеси номи билан машҳур иқтисодчи олим Ибн Халдун томонидан кенг эътироф этилган. Амир Темурнинг Ибн Халдунга берган саволлари унинг иқтисодиёт илми доирасида юксак теранлик ва бой тажрибага эга эканлигини кўрсатган.

Халқаро муносабатлар, дипломатия Ва ташқи савдо

Кудратли буюк давлат барпо қилган Амир Темур бундай давлатнинг иқтисодий жиҳатдан равнақ топишини ғалабаларга олиб келувчи ҳарбий юришлар билангина таъминлаб бўлмаслигини яхши ҳис этарди. Мовароуннаҳрнинг марказида, стратегик жиҳатдан қулай жойлашган Самарқанд шаҳрини пойтахт сифатида танлар экан, у Буюк Ипак йўлида жойлашган, Узоқ Шарқни мусулмон дунёси ҳамда Европа билан боғловчи бу шаҳар улуғвор иншоотлари, дабдабали саройлари, сарой аҳлининг тантанавор кийимлари билан меҳмонларни ҳайратга солиши лозим, деб ҳисобларди. Бундан ташқари, Самар-

қанд азалдан илм-фан ва маърифат маркази бўлиб келганди. Мўғуллар даврида шаҳарнинг илмий ва маданий анъаналари бузилганди. Шу боис ҳукмдор шаҳарнинг ўша анъаналарини қайта тиклаш орқали юқорида кўзлаган мақсадига эришишга жазм қилди.

Бунга Мовароуннаҳрни иқтисодий ва сиёсий ҳаёт марказига айлантирибгина эришиш мумкин эди. Бунинг учун эса Ғарб мамлакатлари билан Хитой ўртасида ўтмишда мавжуд бўлган асосий қарвон йўлларини тиклаш ва жонлантириш зарур эди.

Амир Темургача бўлган даврда фео-



Саййидлар, олимлар фақиҳлар, фазилат ва билим эгалари, шунингдек, уйгур бахшиларию форс адиблари Соҳибқиронга сафарда ҳам, уйда ҳам узлуксиз мулозимликда бўлган эканлар. Фармонга мувофиқ улардан бир гуруҳи мунтазам (равишда) ул Ҳазратнинг юриш-туриши ва гап-сўзларида, мулк, миллат ва арқони давлат аҳволида нимаики гап бўлса, тўла-тўқис ёзиб борадилар. Бу ишда муболага қилинмасин, деб алоҳида таъкидлаб буюрилган эди. Шу йўсинда туркий манзума ва форсий қисса, ҳар бири ул Ҳазратнинг юриш-туришидаги энг йирик (воқеаларни) цамраб олган назм ва наср цаламига олинган эди.

Шарафуддин Али Зодий

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР**



даллар ўртасидаги жанжаллар ва ўзга четдан тез-тез бўлиб турадиган босқинлар туфайли Олтин Ўрдан Шарқ мамлакатларига олиб борадиган қарвон йўллари инкирозга учраган эди. Эгей ва Ўрта денгиз сохилларидан то Хитой чегараларигача, Дашти Қипчокдан Арабистон денгизигача бўлган ораликда улкан салтанат барпо этиб, Соҳибқирон, аввало Буюк Ипак йўлининг қарвон сўқмоқларини босқинчилар ҳужумидан муҳофаза қилди.

Фарбий Эрон, Ирок, Сурия ва Шарқий Анатолияда босқинчилар айниқса кўп эди. Бунгача ана шу мамлакатлардан ўтадиган йўллар хавфли бўлганлиги учун нафақат савдо қарвонлари қатнови, балки мусулмонлар учун фарз ҳисобланган ҳаж амалини бажариш ҳам амри маҳол бўлиб қолган эди.

Буюк Ипак йўлининг ёпилиб қолган қарвон сўқмоқлари Амир Темур иқтидори шарофатидан қайта тикланиши туфайли Мовароуннаҳрга турли мамлакатлардан сармоя ва мол оқиб кела бошлади. Бунда, биринчи навбатда, Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, Аксикент, Андижон ва бошқа шаҳарларидан чиққан савдогарлар фаол қатнашдилар.

Юртимиз савдогарларини Хитой, Хиндистон, Қрим, Кичик Осиё ва Шимолий Африканинг пойтахт шаҳарлари портларида кўриш мумкин эди.

Савдо-сотикнинг жадал ривожланиши бу минтақа тараққиётини кўп жиҳатдан илдамлаштирди. Ҳазина тўла бошлади. Амир Темур имкон қадар ички савдога ҳам, ташқи савдога ҳам қулай шароит яратди.*

Ўрта асрларда савдо билан дипломатия уйғунлашиб кетган эди. Савдо ва дипломатия муносабатларини кенгайтириш мақсадида Амир Темур қарвон йўллари ни ободонлаштирди. Манзиллар ва қарвонсаройлар барпо этди. У пойтахтга ёки харбий ўрдуга кетаётган савдогар ва элчиларнинг бетўхтов юриши учун шароит яратилишини талаб қиларди. Шу мақсадда қарвон йўлларида жорий этилган ёмчилик (аравакашлик) хизмати харбий интизомга бўйсундириди. Чунончи, ҳар 30 чақирим масофада бир неча ём отлари билан ёмчи (аравакаш) турган.

Клавихонинг шохидлик беришича, агар бирор сабаб билан ём отлари бўлмай қолса, у ҳолда элчи истаган йўловчининг, ҳатто давлат арбобининг ҳам отини олиб қўйиш ҳуқуқига эга эди. Келтирилган бў далил Амир Темур давлатининг ҳамма ерида ёмчилик хизмати яхши йўлга қўйилганлигини ҳамда алоқа йўллари ишончли ва хавфсиз эканлигини кўрсатади: «Уларга (Кастилия элчиларига) тез юриш учун хар қуни янги отлар беришарди, чунки,

(буюк) сеньорнинг (Амир Темурниш) буйруғи билан хар бир қулик йўлда от сақланадиган жойлар ҳозирланган, бир жойда — юзта, бошқа ерда икки юзта от бўлиб, унинг юртидаги барча йўллар то Самарқандгача шундай тартибда эди.

Агар сеньор қимнидир бирон ерга юборадиган бўлса ёки қимдир унинг ҳузурига келаётган бўлса, улар бу отлардан фойдаланиши ва отлар кечаю кундуз тез чопиши керак эди. Одамсиз йўлларда ҳам аҳоли зич яшайдиган жойларда ҳам отлар тайёр турарди. Қимсасиз жойларда сеньор яқинроқдаги шаҳар ва кишлоклар аҳолиси от ва озиқ-овқат келтирсин, деб катта қарвонсаройлар қурдирган. Отларни парваришлаб турувчи махсус одамлар бўлиб, улар анчо (ёмчи) деб юрилган.

Шундай қилиб, подшога хабар келтирилган чопарларнинг отлари эгар-жабдукларидан ечилиб, бошқа, дам олиб турган отлар билан алмаштирилди. Чопарлар кетаётганларида анчалардан бир-икки киши уларнинг отларига қараб борарди. Улар подшо отлари турган навбатдаги бекатга етиб келганларида илгари алмаштирилган ўз отларини олиб қайтишади ва йўловчига бошқа анчо ҳамроҳлик қилади.

Шунга қарамай, йўлда бирор от баногоҳ хориб қолса, дуч келган бошқа бир йўловчини отидан тушишга мажбур қилардилар ва отини олиб қўйиб, подшо отларини дам олишга қолдирадилар. Уларнинг одаги шундайки, агар бирор отлик йўлда кетаётган бўлса, у элчи (буюк) сеньорнинг ҳузурига кетаётган одамга отини бериши шарт, чунки у сеньорнинг ҳузурига кетаяпти ёки унинг буйруғини бажараяпти. Мабодо йўловчи эътироз билдиргудек бўлса, у бу беодоблиги учун боши билан жавоб беради, зеро сеньорнинг буйруғи шундай.

Лозим бўлса, ҳатто аскарларнинг ҳам отлари олиб қўйилади. Бу (Кастилия) элчилар ўзлари ва ўз одамлари учун бир неча марта шундай отларни олиб қўйиб, уларни (эгаларини) отларни қайтиб олишлари учун ўз ортидан келишга мажбур қилганлар.

Айтадиларки, агар керак бўлса, нафақат оддий одамларнинг, балки ҳатто сеньорнинг катта ўғлининг ҳам отини олиш мумкин бўлган. Элчиларга айтдиларки, аввал шундай бир воқеа бўлган: буюк сеньорнинг ҳузурига кетаётган элчилар унинг катта ўғлини отидан тушишга мажбур қилганлар. Фақат бу йўлга эмас, балки унинг бутун мамлакатидagi йўллар шундай отлар билан таъминланганки, шундай тез юриш туфайли подшо бир неча кундаёқ ўзининг барча мулкларидан ва те-

Ва яна буюрдимки, йўл устида кузатувчилар, зофитлар тайинлашилди, "йўлларни ўриш" ва йўловчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб мОд.-нулки ва бошқа нарсаларни манзилдан.. манзилга ётказиб-қўйишлар..Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқ/олса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа х.ар"хил қор-қол юз берса, булар ўчун жавобгарлик уяларнинг зиммасидан-Шлбан...

*«Темур тпузуклари»**

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

варак-атрофдан хабардор бўлиши мумкин» (1).

Амир Темур давлатининг барча ҳудудларида қаттиқ интизомга бўйсундирилган аниқ ва тезкор йўл-алоқа хизмати жорий қилинган. Муболағасиз айтиш мумкинки, бундай хизмат Амир Темур ва Темурийлар давлатининг илдам таракқиётига олиб келди.

Узоқ мамлакатлардан қарвон йўллари бўйлаб келган савдогарлар ўзлари билан фақат молларгина эмас, балки бошқа мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи, турмуш тарзи, одатлари ва дини ҳақида янги-янги хабарлар келтирардилар. Улар айна вақтда маданият тарқатувчилар ҳам эдилар, чунки қўлёзма китоблар, қоғоз олиб келишар, бошқа халқлардан эшитган хикоя,

афсона ва ривоятларни сўзлаб берардилар.

Ўз навбатида, маҳалли савдогарлар узоқ юртларда бўлиб, жуғрофий тасаввурларини кенгайтирар, сафардан қайтиб келиб, ўз ишлари ва саргузаштлари ҳақида хикоя қилиб берардиларки, уларни муншийлар ёзиб олишарди. Савдо шу тарика маданият ва адабиётнинг ривожини рағбатлантирарди.

Амир Темур ўз харбий ҳаракатларини узоқ ва яқин мамлакатлар ила фаол дипломатик муносабатлар билан бирга олиб борарди. Умуман у тинч йўл билан қилинган барча дипломатик ҳаракатлар ҳеч бир натижа бермаган ҳоллардагина ташки дипломатик мақсадга эришишнинг бир воситаси сифатида урушдан фойдаланар эди.



МИСР СУЛТОНЛАРИ БИЛАН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР

Амир Темурнинг Миср мамлуқлари билан бўлган сиёсий муносабатлари дипломатик нуқтаи назардан жуда ибратлидир.

XIV аср охирида вужудга келган муайян халқаро вазият туфайли Осиё, Каспий Африка ва Европа ҳудудида Усмонли Туркия, Амир Темур давлати, Миср мамлуқлар салтанати ва Олтин Урда энг қудратли давлатлар сифатида сиёсий майдонга чиқди.

1382 йили Мисрда ҳокимият тепасига келган Султон аз-Зоҳир Барқуқ бошлик черкас мамлуқлари давлати таркибига кирган Сурия, уларга тобеъ Ироқ ва муқаддас саждагоҳлар макони Хдюз билан биргаликда қудратли кучга айланган бўлиб, Шарқдаги қўшни мамлакатлар учун ҳимоя вазифасини ҳам ўтарди. Шу сабаб қатор мамлакатлар ва амирликлар мамлуқлар давлатини эътироф этиб, унинг ҳимоясига умид боғлаган ҳолда мамлуқлар давлати билан сулҳ тузишга шошилди.

Марказий Осиёда Амир Темур марказлашган йирик давлат тузиб, унинг ғарбий сарҳадларида нуфузи ошаборғач, бу ҳаракат айниқса кучайди. Амир Темур давлатининг қудрати ва нуфузи орта бориши билан Миср мамлуқлар салтанатига кўп қўшнилари муружаат қилиб, ёрдам сўрай бошладилар. Масалан, Синжар, Қайсария ва Такрийт ҳокимлари 1383 йили Миср Султонига мактуб йўллаб, хутбани унинг номи билан ўқиганларини билдирганларида Султон Барқуқ дарҳол уларни ўз ноиблари этиб тайинлади (2).

Ўз навбатида, айтиш жоизки, бу воқеалар Амир Темурнинг баъзи араб мамлакатлари ҳудудларида пайдо бўлиши би-

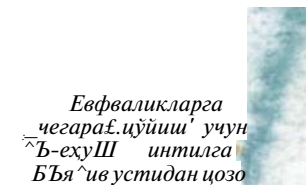
лан бир вақтда тўғри келди. Жумладан, 1386 йили Соҳибқирон қўшинлари Табриз шаҳрини қамал қилиб, ундан Қора Юсуф туркманни ҳайдаб чиқариб, шаҳарни эгаллаганида Ироқ ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойир бунга кўп ҳам эътибор бермай, мамлакат ичкарасига — Бағдодга чекиниш билан чегараланди, Айна вақтда бу воқеалар яхшиликка олиб келмаслигини хис қилиб, туркман Қора қўюнлилар қабиласининг бошлиғи Қора Юсуф ва бир қатор араб йўлбошчилари билан Амир Темурга қарши битим тузди.

Шу билан бирга, 1388 йил охирларида Амир Темур қўшинлари Табриздан чиқиб кетганларида Қора Юсуф Миср султони Барқуққа мактуб йўллаб, Табризда унинг номи билан пул зарб этиб, масжидларда унинг номи билан хутба ўқиладганини билдирди ва ўзини Султоннинг Табриздаги ноиб этиб тайинланишини сўради (3).

Ироқ ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс бадахлоқлиги билан танилган бўлиб, фисқу фужур ва бузукликка муккасидан кетган эди. Айна вақтда, у ҳоким сифатида мамлакатни ёмон идора қилар эди, ҳадидан ошиб, ҳатто биродарларига ҳам зулм ўтказиб, харбий бошлиқлар ва амирларни муттасил таҳқирлаб, раъиятга раҳм-шафқат қилмай, ғоят адолатсизлик ва ноҳақлик билан ҳукм юритарди.

Ундан ташқари, Қора Юсуф билан биргаликда қарвонларни ва ҳожиларни талаб, қарвон йўлларида қароқчилик ҳам қиларди. Шу боис Бағдод аҳли, нажот излаб Амир Темурга мактуб йўллади ва уни Султон Аҳмадга қарши юришга ундади (4).

Устига-ўстак Султон Аҳмад ўлгудек ха-



Евфваликларга чегара ёзиши учун Ё-ехуШ интилга БЪя^ив устидан цозонилган галаба АмиШ Те.чдр- ҳақйда нмЛ, фикр... Ирритиш^ш асос бўлди.

Тияъман Нагель

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

сис бўлиб, бир нечта сандиққа жойлаб қўйилган мол-давлати ва жавохирларидан хавотирда эди. Ҳаммадан кўра у соқчилари мамлуклардан кўп хавфсирарди. Шу боис ўз бехатарлигидан ташқари, мол-дунёси ва қимматбаҳо бойликларини қай тарзда қутқариш ҳақида мудом бош қотирарди. Шу мулоҳазаларга кўра, ўз иттифокдоши Қора Юсуф ва Дамашқда ҳукм юритаётган мамлуклар билан доимий алоқада бўлиб турди.

Бир гуруҳ махсус навкарларни учқур отлар билан таъминлаб, улар зиммасига ўзи, оила аъзолари ва бойликларини қўриқлашни, зарурат туғилгудек бўлса, қочишга тайёр туришларини топширган. Уз ҳудудлари чегарасида — пойтахт Бағдоддан 140 километр масофада хабарчи қабутарлар билан ўз кузатувчиларини ҳам қўйганки, уларга Амир Темур қўшинлари яқинлашуви ҳақида Султонни ўз вақтида огоҳ қилиш топширилган эди (5).

Шу воқеалар жараёнида Амир Темур Мордин ҳокими Мажиддин Исога мактуб йўллаб, уни ўз хузурига келишга даъват қилди. Лекин Мордин ҳокими Миср султонининг қўллаб-қувватлашидан умид қилиб, унинг рухсатисиз Амир Темур хузурига бора олмаслиги тўғрисида ўз узрини билдирди.

Бундай жавобдан ғазабланган Амир Темур унга иккинчи маротаба хат йўллаб: «Сенинг ерларинг устидан ҳукм юритишга Миср Султонининг ҳеч бир ҳаққи йўқ» (6), деган узил-кесил фикрни билдирди ҳамда хат йўллашдан мақсад Мордин ҳокими билан дўстона муносабатлар ўрнатиш эканлигини уқдирди. Амир Темур бу холис ниятли мактуб билан бирга қимматбаҳо сарпо, олтиндан ишланган буюмлар, жавохирлар ва кўпдан-кўп динорлар ҳам юборди.

Мордин ҳокими юқоридаги мулоқотлар ҳақида Миср Султони Барқуққа хабар етказиш тараддудида бўлганида 1393 йили Амир Темур қутилмаганда орқага қайтиб ғарб томондан Бағдод устига ҳужум қилди.

Султон Аҳмад ибн Увайс Амир Темур қўшинлари ҳужуми қутилаётган шаҳарнинг ғарбий томонидаги кўприқдан ўтиб, уни буздириб ташлади ва шаҳар чоғи ўз хонадони аъзолари, хотинлари ва бойликларини олиб шаҳарни тарк этди. Бағдодни муҳосара қилиш 1393 йил июл ойида бошланиб, икки ой давом этди ва шаҳар эгаллаш билан тугади. Муҳосара чоғидаги шиддатли жангларда кўп одам ҳалок бўлди, шаҳарнинг талай қисми, жумладан, деворлари, масжидлар ва бозорлар вайрон этилди.

Амир Темур Султон Аҳмаднинг орқасидан Мироншоҳ бошлиқ таъкиб гуруҳи-

ни юборди. Икки кун таъкибдан сўнг қочоклар қувиб этилди. Султоннинг бойликлари, баъзи оила аъзолари қўлга олинди, бир қисм шериклари қиличдан ўтказилиб, аксарияти асир қилинди. Султон Аҳмаднинг ўзи уч юзга яқин суворийлари билан қочиб қутулиб, ярим яланғоч ҳолда Султон Барқуқнинг хузурига равона бўлди.

Бағдод аҳли шаҳар дарвозаларини очиб, омонлик ўлпонини тўлади ва Амир Темур ҳокимиятини тан олди. Баъзи муррихларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур шаҳарда икки ой бўлиб, Султон Аҳмадга тегишли бойликлар, жавохирлар ва аҳолидан олинган омонлик тўлови билан чегараланишни ҳамда шаҳарлардаги машҳур усталар, хунармандлар, санъат аҳли, машшоқлар, мунажжиму меъморларни Самарқандга кўчиришни буюрган.

Айни пайтда муслмон дунёсининг энг гуллаб-яшнаган марказларидан бири ҳисобланмиш Бағдодда ичкиликбозлик ва турли бузукликлар авж олганлиги ҳақида хабар топган Амир Темур фармони билан шаҳарда мавжуд барча маст қилувчи ичимликларни Дажла дарёсига тўкиб юборишга, шаҳарда кенг тус олган фоҳишахоналарни зудлик билан ёпишга мажбур қилди.

Амир Темур Бағдоддан кетатуриб Қоҳирага, Султон Барқуққа оғзаки мактуб билан ўз элчиларини жўнатди. Улар давлатлар ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатилиши, савдо ва тижорат ахллари бемалол борди-келди қилишлари, ўртада ҳеч қандай адоват ва ихтилоф бўлмаслиги ҳақидаги фикрларни билдиришди. Бироқ Султон Барқуқ элчиларни қатл этиб, ўзининг бу қилмишидан ғоятда сурурга тўлди. Бунда у кўзлаган мақсадлардан бири турклар султони Боязид эътирофини қозониш эди.

Чунончи, Амир Темур қўшинларидан бир қисми Анатолиянинг айрим ҳудудларида туриши турк султонининг унга нисбатан очикдан-очик ғазабини қўзғатган эди. Шунга кўра, Миср ва турк султонлари Амир Темурга қарши ўзаро иттифок туздилар. Уларнинг тасаввурича, на Дажла дарёси, на Журжон денгизигача улар қўшинларига тўсиқ бўла оладиган ҳеч бир куч йўқ эди. Улар шимол томондан туркманлар, жанубдан Сурия араблари қўллаб-қувватлашига ҳам амин эдилар.

Шу режага мувофиқ турк қўшинлари Мосулгача осон этиб келган бўлса, Миср султонининг қўшинлари Дажла дарёсидан ўтиб Бағдодга кириб келди. Улар ўзлари билан Қоҳирадаги қочоқ Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойирни Бағдодга олиб келиб, Миср султонининг ноиб сифатида ўз тахтига ўтказдилар.



Амир Темур билан Султон Барқук ўртасидаги расмий алоқалар 1385 йилдан бошланган эди. Нисбатан қисқа муддатда—1386 йилдан то 1405 йилгача Амир Темур ҳамда Миср Султони Барқук ва Фараж, шунингдек, уларнинг Суриядаги ноиблари ўртасида тахминан 25 марта мактуб ва элчилар алмашуви бўлган (7).

1385 йил ноябр ойида Амир Темур махсус элчи орқали Султон Барқукқа мактуб йўллагани маълум. Элчи Қохирада яхши қутиб олиниб, унга муносиб жавоб кайтарилган. Афсуски, бу мактубнинг мазмуни аниқланмай қолмоқда (8).

Аввал зикр қилинганидек, Қохирага Мордин ҳокимининг чопарлари келиб, Амир Темур Табризни эгаллагани, Султон Аҳмад ибн Увайс пойтахт Бағдодга чекингани ҳақида хабар етказдилар. Ўшанда Султон Аҳмад бир аёлни Султон Барқукқа йўллаб, Амир Темурнинг нияти аввал Бағдодга кириб, сўнгра Сурияга кайтиш эканлигидан султонни огоҳ қилмоқни истаганди. Аёл Дамашққа келгач, шаҳар ноибни Байдамир уни дархол Қохирага — султон хузурига жўнатди. 1387 йилда Қохирага келган бир хабардан Амир Темур Амид ҳокими Қора Юсуф кўшинини тормор қилиб, шаҳарни эгаллагани ва Қора Юсуф қочиб кетгани маълум бўлди.

Бундай ҳаттарли воқеалардан кейин Султон Барқук ўз қозилари, фақиҳлари ва амирларини йиғиб машварат қилди. Узоқ давом этган тортишувлардан кейин кўшиннинг зарурияти учун вақф ерларидан бир йиллик ҳосилни йиғиб олиш ва ахборот тўплаш учун Сурияга йирик амирлар бошчилигида уч юз киши жўнатиш хусусида қарор қабул қилинди.

Кўшиннинг асосий қисми йўлга тушишдан олдин пуг тарика илғор гуруҳ жўнатиш мамлукларнинг одати эди (9). Ўша йили Амир Темур кўшинлари мамлукларга қарашли ерларга кетма-кет қўққисдан ҳужум уюштириб турди. Уларнинг мамлуклар давлати чегараларига яқинлашиб қолгани ҳақида овозалар тарқалди.

1388 йилда мамлукларнинг Амир Темур кўшинлари билан биринчи маротаба қуролли тўқнашуви юз берди. Сивос туркманлари мамлукларнинг ҳужуми туфайли химоя сўраб Амир Темурга мурожаат қилганлари бунга сабаб бўлган эди. Тўқнашувда, Амир Темур кўшинлари сон жиҳатидан кўп бўлмагани боис, ғалаба Ҳалаб ноибни Ялбуға ан-Носирий бошчилигидаги мамлукларда бўлди.

1388 йил охирида Амир Темур ватанига қайтди. Унинг йўқлигидан фойдаланган Қора Юсуф тўсатдан Табриз устига ҳужум қилиб, шаҳарни Амир Темур одамларидан тортиб олди. Қора Юсуф бу билан чекланиб қолмай, хутбани Султон Бар-

қук номига ўқитиб, шунингдек Султон Барқук номига пул ҳам зарб этиб, унга ўша дирҳамлардан юборди. (10).

Шуни таъкидлаш керакки, Султон Барқук ҳар сафар Амир Темурга ўта нафрат билан муносабатда бўлиб, доимо: «Мен ...ундан қўрқмайман, чунки барча (подшоҳлар) унга қарши мени қўллаб-қувватлайди, мен фақат ибн Усмон (Боязид)дан қўрқаман» (11), — дея таъкидларди.

Воқеаларнинг шу тарзда ривожига қарамасдан беш йил тинч-осойишта ўтиб, қутилимаганда, Амир Темурнинг 1393 йилда Бағдодга қайтишидан кейин вазият хийла кескинлашди. Гап шундаки, шу йили Қайсария, Тўқат ва Сивас ҳокими Абу-л-Аббосга мактуб йўллаб, ундан ўзига итоат қилишини талаб этганди. Ҳоким бу мактубга рад жавобини берган ва мактубнинг бир нусхасини Миср Султони Барқукқа, бирини эса турк Султони Боязидга юборганди. Амир Темурнинг ғарб томон юриши эҳтимоли тобора кучайиб бориши натижасида Боязид, Барқук, Тўхтамиш ва Қози Бурхониддин тўртлик иттифоқини туздилар (12).

1383 йилдан буён Барқук билан иттифокда бўлган Абу-л-Аббос Амир Темур элчилари бошлиқлари (кибор русул)нинг калласини танасидан жудо қилиб, кесилган бошларни тирик қолган элчиларнинг бўйнига осиб, уларнинг ярмини Султон Барқукқа ва ярмини турк султони Боязидга жўнатди. Бу икки султонга мактуб ҳам йўллаб, улардан Амир Темурга қарши шошилишч ёрдам кўрсатишни сўради (13).

1393 йил октябрида Бағдодда турган Амир Темур бағоят қимматбаҳо совғалар ва мактублар билан ғоят обрў-эътиборли ва доно уламолардан шайх Совайй бошчилигидаги махсус элчиларни Султон Барқук хузурига жўнатди (14).

Элчилар Суриядаги ар-Раҳба шаҳрига етиб келгач, шаҳар мутаваллиси уларни мамлакатга киритиш учун Султон Барқукнинг рухсатини сўради ва элчилар билан бирга қуллар, жориялар ва ҳоказолардан иборат султонга кўпдан-кўп совғалари борлигини ҳам хабар қилди. Шунда элчиларни ўша жойнинг ўзида зиндонга ташлаш, Амир Темурдан келган мактуб ва совғаларни унга жўнатиш хусусида султондан амри фармон келди.

Амир Темур мактубида Мисрга қочиб келган Бағдод ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайсни мамлакатдан чиқариб юборишни талаб қилган эди. Бундан ташқари, мактубда Амир Темурга тегишли ҳудудлар Миср давлати ҳудудлари билан чегарадошлиги сабабли яхши кўшничилик муносабатларини ўрнатиб, элчилар алмашиниб, дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш орқали савдо ахли ва тижоратчилар учун бир

(Соҳибцирон)
Миср элчисини хиль-
ат ва камар билан
тақдирлаб, кўп
инъомлар берди.
Сўнгра унга қайти-
шига рухсат этиб,
Мавлоно Абдуллоҳ
Кешийни элчи сифа-
тида бир гуруҳ билан
унга қўшиб жўнатди.
Мактуб ҳам йўлла-
ди: олтин сувида
ёзилган, эни уч газ
(1,8 м), узунлиги ет-
миш газ (42 м), маш-
хур хаттот мавлоно
Шайх Муҳаммад
хожа Бандеир Табре-
зий ўғли цалами би-
лан битилган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



мамлакатдан иккинчисига ҳеч бир тўскинликсиз бориб, ўз ишлари билан шуғулланиши учун имкон яратиш кабилар таклиф қилинган эди (15). Темурнинг бу таклифлари Султон Барқуққа ёқмади ва ҳамма жойда расм бўлган тартиботларга хилоф равишда ўз ноибига Амир Темур элчиларини қатл этишни амр қилиб (16), бу билан унга нисбатан адоватини очикдан-очик изҳор этди.

Миср султони Барқуқ билан турк султони Боязид ва бошқа гуруҳлар ўртасидаги амалий ҳамкорлик шу пайтдан бошланган эди. Аини вақтда Қора Юсуф Авник кальасининг сардори, Амир Темурнинг яқин қариндоши Аталмиш билан бўлган жанг пайтида уни тутиб Султон Барқуққа жўнатганда, Султон уни дарҳол зиндонга ташлатди (17). Шу воқеалар жараёнида Ҳалаб ва Малатия ноибларининг жангчилари билан Амир Темурнинг илғор кўшинлари ўртасида Руха деган жойда енгилгина тўқнашувлар бўлиб, унда Амир Темур кўшинлари мағлуб бўлгандилар.

Амир Темур кўшинининг аксарияти кириб ташланган, қолганлари асир олинган, бир қисми ҳар тарафга қочиб кетганди. Шу жангдан кейин Амир Темурнинг қатл этилган 240 нафар аскарининг қалласи бир гуруҳ асирлар билан бирга Қоҳирага жўнатилди (18). Бу воқеалар асносида Султон Барқуқ шошилиш равишда Амир Темурга қарши жангга ҳозирлик қўра бошлади ва уни шахсан ўзи бошқарадиган бўлди. Жангга тайёргарлик ишлари авжига чиққан пайтда Амир Темурдан Султон Барқуққа иккинчи мактуб келди.

Султон Барқуқ шаънига баъзи дўкпўписалар баён қилинган мазкур мактубда Амир Темур султонни элчиларни ўлдирганликда, шунингдек, ўзига топширишни талаб қилган Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайсга бошпана берганликда айблади (19). Жавоб хатида Султон Барқуқ Амир Темурни худосиз деб атади, ўзини эса ҳар қандай тажовузкорликка қарши ислом динининг ҳомийси деб эълон қилиб, фақат амир-ул-мўмининга (яъни халифга) ва пайғамбарга итоат этишини билдирди.

Керакли кийим-бош ва асбоб-анжомлар тайёрланганидан кейин 1394 йил апрелида кўп сонли мамлуклар армияси Султон Барқуқ қўмондонлигида йўлга чиқди. Аини вақтда ўз одамларини атрофига олган Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайс ҳам йўлга отланди.

Амир Темур бу вақтда ўғли Мироншоҳни Бағдодда қолдириб, ўзи Ҳиндистон сафарига отланган эди (20). Гарчи Амир Темурнинг Бағдоддан чиқиб кетгани ҳақидаги хабар Султон Барқуққа ет-

ган бўлса-да, у сафарини давом эттириб. 1394 йил майида кўп сонли армияси билан Дамашққа етиб келди.

Дамашқда Миср султони турк султони Боязид ва Олтин Ўрда элчилари билан учрашиб, Амир Темурга қарши уларнинг нафратини кўзғатди ва биргалашиб ҳаракат қилиб, ундан қутулишга рағбат билдирди. Амир Темур сиқуви натижасида ўз ерларининг ичкарасига қараб чекинган Тўхтамиш юборган элчилар ўз хонларининг Султон Барқуққа кўрсатадиган мададини чиройли ифода этиб, унинг Султон Барқуқ билан Амир Темурга қарши «мудофаа иттифоқи»ни тузишга рағбатини изҳор қилдилар (21).

Турк султони элчилари ҳам Султон Боязид Султон Барқуқнинг Амир Темур билан жангида иттифокдош бўлишга, Миср султони тасарруфига икки юз минг киши беришга тайёр эканлигини билдирдилар (22). Ушбу таклифлари учун Султон Барқуқ уларга ўз миннатдорчилигини изҳор этиб, тегишли жавоб берди (23).

Аини вақтда Султон Барқуқ Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайсга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиб, уни Бағдодга ўз ноиб сифатида жўнатди. Натижада Аҳмад ибн Увайс 1394 йил июнида мамлук кўшинлари ва туркман Қора Юсуфнинг ёрдами туфайли Мироншоҳ устидан ғалаба қозониб, Бағдодни қайтариб олишга муваффақ бўлди.

Аҳмад ибн Увайснинг ғалабасини эшитган турк султони Боязид Султон Барқуққа мактуб йўллаб, зарурат туғилса, Амир Темурга қарши курашда ўз кўшинларидан унинг ихтиёрига юборишини шахсан тасдиқлади. Шунингдек, мамлуклар давлати ерлари билан чегарадош бўлган туркман амирликларининг бошлиқлари ҳам Султон Барқуққа итоат этишларини билдириб хабар юбордилар (24).

1395 йил бошларида Барқуқ Қоҳирага қайтиб келди. Орадан бир йил ўтгач Амир Темур Султон Барқуққа ўз вакилларини юбориб, Қоҳирада зиндонда ётган Аталмишни озод этишни талаб қилди. Султон Барқуқ бу талабга эътиборсиз қараб, Аталмишга «Миср заминида менга жуда яхши» (25) мазмунида хат ёзиб юборишни буюрди. 1399 йили Султон Барқуқ вафот этгач, Миср ва Сурия султони тахтига унинг ўн бир ёшли ўғли ан-Носир Фараж ўтирди.

Султон Барқуқнинг вафоти туфайли Мисрда вужудга келган бекарорликдан фойдаланган турк султони Боязид ал-Ублайстийн ва Малатияга ҳужум уюштириб, Дарандни муҳосара этди.

1399 йил сентябрида Султон Фараж ахборот тўплаш учун юборган амирлардан бири турк султони Боязид Сивасда ҳукм

Йўлларга кузатувчи ва соқчилар цўйсинлар, ҳар бир работга бир нечта одамни жойлаштирадиларки, йўлларни кузатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини гафлат босиб, ўгирлатиб цўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин.

«Темур тузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА



юритиб, аҳолига кўпдан-кўп қулфату нонтинчликлар етказётганлигини хабар қилганди. Иккинчи томондан, турк Султони-нинг бу хатти-харакатлари Амир Темур-ни ранжитди.

1399 йил июлида Амир Темур Ҳиндистон Озарбойжон худудига келиб Табризни қароргоҳ тутди. Табризда турганида турк Султони Боязидга мактуб йўллаб, одоб билан унга ўзининг Қора Юсуф ва Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайс билан бўладиган урушида бетараф мавкеда бўли-шини ишорат қилди.

Лекин Султон Боязид Амир Темурнинг бу маслаҳатини қулоққа олмади ва унинг хатига: «Ёрдам сўраган одамни ўз ҳолига ташлаб қўйиш туркларнинг одатидан эмас», — деб кўрслик билан жавоб қайтарди. Кейин унга қарши кучли кўшин билан боришини ва қаерга бормасин, уни таъкиб қилишини билдирди (26). Шу мулоҳазаларнинг барчасидан Амир Темур Боязид билан иттифоқ тузиш хусусида гап юритиш бефойда, деган хулосага келди. Устига-устак Бағдодда вазият анча кескинлашган бўлиб, Амир Темур 1399 йил декабрида шаҳарни иккинчи марта эгаллади.

Аҳмад ибн Увайс ва унинг иттифоқдо-ши Қора Юсуф туркман шаҳардан чиқиб, ғарб томон юрдилар ва мамлуклар султони-нинг ёрдамига қарши килдилар. Улар Ҳалабга келиб, шаҳар ноиби Дамирдош-дан бошпана сўрадилар. Аммо уларнинг етти минг суворийлари билан шаҳарда ту-риши Дамирдошга мушкул кўриниб, ша-ҳарга киришга рухсат бермади (27). Да-мирдош Ҳамо шаҳрининг ноиби Дўкмок ёрдамида уларга қарши кураш олиб бор-ди, бироқ мағлубиятга учради. Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф Султон Фаражга мактуб йўллаб, юзага келган вазиятни ўзларича тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Аммо ёш Султон Фараж ўз амирларининг маслаҳатига кўра бу хатти-харакатларни адоват деб билиб, Дамашқ ноибига улар-га қарши ҳамма жойда уруш олиб бориш-ни буюрди. Натижада, Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф турк султони Боязидга му-рожаат қилишга мажбур бўлдилар.

Боязид улар билан иттифоқ тузди. Бу ҳол Амир Темур ғазабини кўзгатди ва унинг турк султони ерлари томон юриши учун замин ҳозирлади (28). Амир Темур Султон Боязиднинг Сивасдаги ноиби амир Мустафога қарши ҳарбий ҳаракат бошла-ди. Сивасга мадад кўрсатиш учун 1400 йил июлида Боязиднинг ўғли Сулаймон бошлиқ турк кўшинлари келди. Аммо Су-лаймон ўз иттифоқдоши Қора Юсуф би-лан Амир Темур зарбасига бардош бера олмай Бурсага қочди. Амир Темур аввал Сивасни, сўнгра Малатия шаҳрини ишғол қилди.

Амир Темур 1400 йил кузида ёш Сул-тон Фаражга мактуб йўллаб, унинг отаси йўл қўйган «хатолар»ни: элчиларни ўлдир-ганини ва Аталмишни зиндонга солганини эслатди. У Фараждан дарҳол Аталмиш озод этилишини талаб қилди, акс ҳолда «Сурия ва Миср халқидан ўч олишини» (29) таъкидлади.

Амир Темур элчилари Ҳалабга етиб келганларида шаҳар ноиби, одатдагидек, улар ҳақида султонга хабар юборди. Фа-раж худди отаси каби Ҳалаб элчиларини зиндонга ташлашни буюрди. Ўз элчила-рининг иккинчи бор тахқирланганини бил-ган Амир Темур Фаражни жазолашга қарор қилди. Шу боис у Миср султони устига юриш қилишга иродат этди.

1400 йил ноябрида Амир Темур кўшин-лари ал-Баҳасна устига юриш қилдилар. Кўшиннинг кудратини кўрган шаҳар нои-би дарҳол Амир Темурга итоат изҳор этди. Унинг номи билан пул зарб этиб, жума намозида номини хутбага қўшиб ўқитди. Сўнг Амир Темур Айнтоб шаҳ-рини эгаллади, унинг ноиби Ҳалабга қочиб кетгач, ўзи шаҳарга ноиб тайинлади.

Бу воқеалардан кейин Амир Темур Дамашқ ноиби Судунга мактуб йўллаб, Сивасни Султон Боязиднинг адабини бе-риш учун эгаллаганини, Мисрга томон юриш бошлагани эса Қохирада зиндонда ётган ўз қариндоши Аталмишни озод этиш ва бу мамлакат билан маромида муноса-бат ўрнатиш мақсадида эканини изохлади (30).

Дамашқ ноиби бу мактубга эътибор бермади ва элчисини чормихга (салибга) тортишни буюрди (31). Бундай хатти-хара-катдан кейин Амир Темур кўшинлари Ҳалаб устига ташланди.

Бу вақтда Суриянинг Дамашқ, Тароб-лус, Ҳамо, Сафад ва Ғазо каби шаҳарлари ноиблари ўз кўшинлари билан Ҳалабда тўпланган эди. Улар ўртасида бирлашиб ҳаракат қилиш хусусида ягона режа йўқ эди. Шаҳар аҳли ва бирлашган кўшинлар-нинг қаттиқ қаршилигига қарамай шаҳар-нинг мустаҳкам қалъаси ишғол қилиниб, аҳоли талон-торож этилди, шаҳар аҳли ва кўшиннинг кўпи ҳалок бўлди (32).

Кўп одамлар қувиб келаётган кўшин-дан қочиш пайтида ҳалок бўлди, талай одамлар от ва филларнинг оёқлари ости-да қолиб нобуд бўлди. Ноиблар — Судун ва Дамирдош асир олинди.

Ҳалабни ишғол этгач, Амир Темур Султон Фаражга яна мактуб йўллаб, Атал-мишни озод этишни талаб қилди, агар шундай қилса, ўз ҳузурда асирда турган ноибларини ва бошқа асирларни бўшати-шини билдирди.

Султон Фараж бу сафар ҳам Амир Темур талабларини рад этди. Натижада,

Амир Темурнинг Боязид устидан тла-баси насроний оламни сацлаб цолди. Боязид-нинг Никополис салиб-чилари устидан гала-басидан кейин Визан-тия Усмонли турклар сицувида ҳалокатга учради ва унинг таназ-зулга юз тутиши бир ойлик масала эди. Ус-монли туркларнинг Анцарада мағлуб бўли-ши Византиянинг ярим аср эркин нафас оли-шига имкон берди. Ви-зантия Амир Темур-нинг Ғарбий Осиёдаги галабасидан Москва унинг Олтин Ўрда ус-тидан цозонган галаба-ларига тенг келадиган ютуцца эга бўлди.

Р. Гроусит

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Султоннинг бу хатти-харакати шаҳар ва унинг аҳли учун қимматга тушди. Амир Темур қўшинлари пойтахт шаҳар Дамашкка йўл олди, Бу вақтда Султон Фараж ҳам Қоҳирадан чиққан эди.

Миср Султони 1401 йил январда Дамашкка етиб келиб, шаҳарнинг жанубий деворидан икки мил масофада жойлашган Ялбуға деган текисликда тўхтади (33). Суриянинг пойтахти томон юз тутган Амир Темур қўшинлари йўл-йўлакай Баалбак қалъасини эгаллади. Бу қалъа бетакрор нафосати ва улўғворлиги билан Амир Темурни мафтун этганди.

Амир Темур қўшинлари Дамашк четидаги Қатана қишлоғида жойлашиб, Султон Фараж қўшинларининг юриш-туришини кузатиб турдилар.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, Султон Фаражга охириги маротаба хат йўллаб Аталмишни озод қилиб, унинг номи билан пул зарб қилишни таклиф этганда Миср Султони ўз одатига хилоф равишда Амир Темур элчиларини иззат-икром ва хурсандчилик билан қабул қилиб, ўз қўшинининг улкан кўригини уюштириб, уларга қимматбаҳо совғалар ҳам топширган эди. Қайтишда Амир Темур элчилари Миср султонининг элчилари билан бирга қайтгандилар.

Султон Фараж жавоб хатида Аталмишни бир кун мобайнида зиндондан озод этишни ваъда қилиб, бундан кейин Амир Темур билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эканлигини билдирганди.

Мактубларнинг бу тарздаги дўстона оҳангига қарамасдан иккала томон ҳам Дамашк остонасидаги жойларидан туриб хал қилувчи жангга пухта ҳозирлик кўрадилар. Лекин улар ўртасида бу жанг юз бермади. Чунки Султон Фаражга Қоҳирадан ҳамроҳ бўлиб Дамашкка келган амирларнинг бир қисми кечаси махфий равишда Қоҳира томон жўнаб кетганлиги, шунингдек, Қоҳирада мамлуклар амири Ложин бошчилигидаги султонга қарши фитна тайёрланаётгани ҳақида Фаражга маълум бўлиб қолди.

Шу туфайли Султон Фараж ҳам Дамашкни ташлаб, яширшгча Қоҳира томон йўлга чиқди, Ўз холига ташлаб кетилган султон армияси ўртасида парокандалик бошланди. Бу ҳолатларнинг барчаси Амир Темурнинг Дамашкни эгаллаши учун имкон яратди. Гарчанд, шаҳар аҳли каттик қаршилик кўрсатган бўлса-да, шаҳар эгалланди (35).

Амир Темур турк султони Боязид устидан ғалабага эришганидан кейин ўз мамлакатига қайтатуриб, Султон Фаражга яна бир мактуб йўллади, унда ўзининг Султон Боязид устидан эришган зафарини таърифлаб, аввалгидек Аталмишни зиндон-

дан озод қилишини талаб этди. Агар Султон Фараж унинг бу шартини қабул қилса, мамлук султонининг Дамашкда асир олинган амирлари ва ноибларини озод қилишни ваъда берди. Акс ҳолда у Мисрга қайтиб, уни ер билан яксон қилишини билдирди (36).

Амир Темурнинг бундай кескин баёнотидан кейин Султон Фараж Аталмишни қалъа зиндонидан озод қилиб, унга беш минг дирҳам ҳадя этди ва бир неча амирлари ҳамроҳлигида уни ватанига жўнатди (37).

Шундан кейин Амир Темур билан Миср султони ўртасидаги муносабат бир қадар хайрихоҳлик тусини олди.

Бинобарин, 1403 йилда, яъни Аталмиш қайтиб келгандан кейин Амир Темур Султон Фаражга, мамлуклар мамлакатини билан дўстона муносабатлар ўрнатиш хусусида истак билдирилган мактуб билан ўз элчиларини жўнатди. Лекин Соҳибқирон томонидан Султон Фаражга юборилган икки яшил байроқ уни Қоҳира ва Дамашкка ноиб этиб тайинлаганлигини билдириб, бу Амир Темурнинг султон шахсига муносабатини ифода этарди. Шу боис султон элчиларга илтифотсиз қаради ва ҳадяларни қабул қилмай, уларни ватанига қайтариб юборди (38).

Шу зайлдаги нозик жихатларга қарамай, Амир Темур билан Миср султони ўртасида бир қадар илиқ муносабатлар қарор топди. Чунончи, ўша даврга мансуб қатор манбаларда икки мамлакат ўртасида элчилар, мактублар алмашингани ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган.

Жумладан, Ибн Арабшоҳ 1404 йил кезида Самарқанд яқинидаги Кониғилда Амир Темурнинг турк султони Боязид устидан қозонган ғалабаси шарафига ва Соҳибқироннинг олти неварасининг никоҳ тўйи (улар орасида ўн ёшли Улуғбек ҳам бор) муносабати билан уюштирилган катта тантаналарда Миср Султони ан-Носир Фаражнинг қимматбаҳо совғалар келтирган элчилари иштирок этганлиги ҳақида ёзади (39). Бу элчилар орқали Амир Темур хайрихоҳлик руҳида зарҳал ҳарфлар билан ёзилган, узунасига 70 газ, энига 3 газдан иборат мактубни Султон Фаражга юборди. Айни вақтда Абдулла Кеший исмли бир кишини ҳам элчи сифатида Мисрга жўнатиб, икки ўртада сулҳ шартномаси имзолашни таклиф этди.

XIV аср охири — XV аср бошида яшаб, ушбу воқеаларнинг бевосита шохиди бўлган таниқли миср тарихчиси Ибн Дўқмоқнинг гувоҳлик беришича, шу тарздаги сулҳ ҳақиқатан ҳам имзоланган ва Миср султони ўзини Амир Темурнинг тобеъи (вассали) деб эътироф этган (40).

Бошқа бир муаллиф Ибн ал-Ғозий

Шубханинг таъкидлашича, 1405 йил январидан, Султон Фаражга йўллаган мактубида Амир Темур унинг мамлакатига ноиложликдан хужум қилгани учун Миср султонига ўз узрини билдирган (41).

Юқорида келтирилган маълумотлардан Амир Темур давлати билан Миср мамлуқлар салтанати ўртасидаги ўзаро муносабатлар йигирма йиллик (1386—1405) даврни ўз ичига олади, деб хулоса қилиш мумкин.

Амир Темур вафотидан сўнг унинг ўғиллари ва набиралари ўртасида бошланган тахт учун кураш оқибатида мамлакатда парокандалик рўй берди. Шундай вазиятда Шохрух дастлаб Хирот, Хуросон ва Мозандаронда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлди. Сўнг Халил Султондан Мовароуннахрни қайтариб олиб, у ерга ўғли Улуғбекни ҳоким қилиб тайинлади.

Шохрухнинг (1405 — 1447) фаол ташки сийсати натижасида давлат сарҳадлари кенгайиб, тез орада у Мовароуннахр ва Форс ерларини ҳам тўлиғича ўз тасарруфига олди. Қора қўюнли давлати Шохрухга жузья тўлай бошлади. Кермон ҳам тобелигини эътироф этди.

Шундай қилиб, Шохрух давлати яна Амир Темур давридаги каби Миср ва Сурияни ўз ичига олган мамлуқлар салтанати билан чегарадош бўлиб қолди. Улар ўртасида ўрнатилган муайян муносабатларнинг янги палласи 1429 йили Мисрда Барсбой исмли султон ҳукмронлиги даврида бошланган бўлса ажаб эмас.

Харқалай, ўша йили Шохрух Миср султони хузурига ўз элчисини юборган ва ундан ўша асрнинг мисрлик машҳур тарихчиларидан Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Фатҳ ал-борий ли-шарҳи ас-Сахийхи-ал-Бухорий» ва ал-Макризийнинг «Ас-сулук ли маърифат дувал ал-мулк» («Подшоҳларнинг давлатларни билиш йўллари») номли китобларини юборишни сўраган.

Ибн Ҳажарнинг ушбу китоби 13 жилдан иборат бўлиб, ал-Бухорийнинг «Сахийх»ига шарҳ тарзида ёзилган ва мусулмон оламида катта шуҳрат қозонган, унинг ҳар бир нусхаси ўша даврда 300 динар баҳоланган. Энг муҳими, элчи орқали юборилган мактубда Шохрух ўзи махсус тайёрлатган Каъба кисвасини (ёпинчикни) юборишга ижозат сўраганди.

Гап шундаки, ҳар йили ҳаж маросими ниҳоясида Каъба устига ёпиладиган кисва тайёрлаш ҳуқуқини Мисрни 1250 йилдан бери бошқараётган мамлуқ султонлари деярли икки аср давомида ўз қўлларида саклаб келардилар.

Бинобарин, бу уларга мусулмон дунёсида раҳнамолик қилиш имконини берар-

ди. Шу сабабли Султон Барсбойнинг бу илтимосга рад жавоби бериши табиий эди. Аммо Шохрух кўлэзма асарларнинг жуда катта ихлосманди ҳамда ислом динига эътиқоди мустаҳкам ҳоким сифатида маълум эди. Шу боисдан бу мавзуга такрор ва такрор қайтаверди.

Кисвага даъвогарлик масаласи Миср халқи орасида тез тарқалиб, катта шовшувни келтириб чиқарди. Сабаби Амир Темур қўшини Сурия шаҳарларини ишғол қилган пайтдаги хотиралар хали унут бўлмаган эди.

Келаси йили Шохрух айнан юқоридаги мақсадни кўзлаб, Шерознинг энг мўътабар хонадонига мансуб бўлган бир зодагонни 8 минг динарлик совға-салом билан Мисрга элчи қилиб жўнатди. Элчи Султон Барсбой томонидан қабул қилинаётган пайтда Шохрух Каъбага албатта кисва ёпажаги ҳақида қасам ичганини маълум қилди.

Шундан кейин Барсбой қасам хусусида тўртта мазҳаб қозилари кенгашини чақиртиришга мажбур бўлди. Қозилар: агар Шохрух тайёрланган кисвани сотиб, маблағини Маккадаги фақир-мискинларга эҳсон қилса, қасамидан фориғ бўлади, деган мазмунда ҳукм чиқаришди. Қозилар, шунингдек Мисрда кисва учун ажратилган махсус вақфлар мавжудлигини, бинобарин, харажатлар тўлиқ қопланаётганини, Шохрухнинг кисва тайёрлашига ҳеч қандай эҳтиёж йўқлигини таъкидладилар. Аслида, Миср султонлари бу ишга бошқа ҳеч кимнинг қатнашишини истамасликлари қозиларга аён эди.

Шубҳасиз, бу жавоб Шохрухни қониқтирмади. 1435 йили у учинчи бор мактуб йўллаб, Қуддус шаҳрини зиёрат қилиш истагини билдирди. Айни вақтда у Миср қозиларини ноҳолисликда ҳамда султон розилиги йўлида ва ўзларининг манфаатларини кўзлаб ҳукм чиқаришда айблади. Султон Барсбой бу мактубни эътиборсиз қолдирди.

Бу воқеадан сўнг халқ таҳликага тушиб қолди. Айниқса, Шохрухнинг Усмонли туркларнинг ўша вақтдаги султони Мурод II га ва оқ қўюнлилар амири Қора Юлукка, Зулғадир ва Кермон амирларига сарполар юборгани Барсбойга қарши иттифок тузиш учун тайёргарлик, деб тушунилди. Шохрух, ҳақиқатан, оқ қўюнлилар бошлиғининг Мисрга қарши ҳаракатини қўллаб-қувватлаш учун фурсат келганлигини эътироф этди.

Султон Барсбой ҳам, ўз навбатида, ҳарбий тайёргарликни кучайтирди. Аммо у халқдан керакли маблағни тўплашга амр берганида қозилар норозилик билдириб, уни исрофгарчиликда айбладилар. Уша аср Миср тарихчиси Ибн Илётнинг ёзи-



У (Амир Темур) насронийлик учун ноцулай бир вақтда Европа уфқида пайдо бўлди. Буюк парчаланниш лотин черковини пугтурдан кетказди, ўлат касаллигининг тарқалиши феодал князлар ўртасидаги низолар билан цорчишиб кетди, дарвозалари олдида усмонли турклар турган силласи цуриган Византия салтанати ўз тақдирининг нима бўлишини итоаткорона кутарди. Шунга царамай, Европа учун умид чақмоқлари чақнади. Шарқдан Усмонли турклар мулки томон сон-санноцсиз суворий цўшинларига бош бўлиб заковот сохиби, мохир шахматчи, малакали илоҳиётчи, буюк цўмондон Амир Темур яциллашиб келарди.

Хильда Хужэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

шича, унга: «Султоннинг хотини ўғлининг хатна тўйи куни қиймати 30 минг динорлик кўйлак кийган бир пайтда оч-ночор мусулмонларга янги солиқ солиш адолатдан эмас», — деб таъна қилдилар.

1436 йили Шохрух Султон Барсбойга тўртинчи мактубини йўллади. Бу сафар хат анча кескин ёзилган бўлиб, унда Шохрух номига хутба ўқитиш ва унинг исми билан танга зарб қилиш талаб этилганди. Бу талабни қабул қилиш вассалликни очик-ойдин тан олиш билан баробар эди. Султон Барсбой, ўз навбатида, элчини тахқирлаб, хат билан бирга юборилган сарпони йиртиб ташлашни буюрди.

Айтишларича, султоннинг бундай тасаруфи кўпчилик сарой ахллари ва тарихчиларига ёкмаган. Масалан, XV асрнинг машхур Миср тарихчиси Ибн Тағриберди ўзининг «Ан-нужум аз-Зоҳира фи мулки Миср ва-л-Қоҳира» («Миср ва Қоҳира подшоҳликларида кўринувчи юлдузлар») китобида Султон Барсбойни бу иши учун танқид қилиб, аксинча, «Хатга вазмин ва босиқлик билан жавоб бериш, мамлук кўшинларининг заифлиги ҳақида сирбой бермаслик керак эди», деб ёзганди. Қандай бўлганда ҳам, мазкур элчи ал-Макризийнинг «Тарихи» ва Ибн Ҳажарнинг «Фатҳ ал-борий»сидан бир нусхадан олиб кайтгани маълум.

Шохрух билан Барсбой ўртасидаги муносабат шу зайлда кескинлашди. Шохрух Барсбойнинг ашаддий душмани бўлган Жонибекни зиндондан бўшатишга Зулғадир амирини мажбур қилди ва усмонлилар султони Мурад II билан яна алоқа боғлашга уринди. Барсбой эса бунга жавобан усмонлилар билан мудофаа иттифоки тузишга эришди.

Султон Барсбойга қарши отланган Жонибек ва унинг иттифокчилари Миср кўшинларидан мағлуб бўлдилар. Мисрликлар Зулғадир пойтахти Обулистонга босиб кириб, уни вайрон қилдилар.

Миср султонининг Суриядаги ноиблари Жонибекни таъқиб қилишни давом эттиришди, пировардида у ўша пайтда Миср султони тарафида бўлган Қора қўюнлилар бошлиғи қўлига асир тушди. Жонибекнинг боши танасидан жудо қилиниб, Қоҳирага юборилди ва Зувайла дарвозаси олдида осиб қўйилди.

Барсбой бир неча бор оқ қўюнлилар бошлиғи ва унинг хомийси Шохрухга қарши кўшин тортажанини эълон қилган бўлса-да, то 1438 йил июнида вафот этгунига қадар бунга жазм қилмади. Ўша давр тарихчиларининг шарҳлашича, агар Султон Барсбой тўсатдан вафот этмаганида улар ўртасида жанг бўлиши мумкин эди.

Аслини олганда, Шохрух давлати ва Миср мамлуклар султонлиги ўртасидаги

бу кураш ва рақобат замирида Фрот дарёсининг юқори оқимида, яъни хозирги Ироқнинг шимоли ва Суриянинг шимоли-шарқида ҳукмронлик ўрнатиш мақсади ётарди.

Ўша аснода Миср мамлуклар давлатининг сиёсий аҳволи беқарор эди. Мамлакат аҳолиси Амир Темурнинг у пайтда Мисрга қарашли бўлган Сурия шаҳарларига берган зарбасидан ҳали ўзига келмаган, Форс тарафда катта куч борлигидан таҳликада эди. Боз устига Миср давлатининг иктисодий ёти батамом издан чиққан эди.

Шохрух давлатининг аҳволи ҳам ундан яхши эмасди. Абулхайрхон бошлик кўчманчи ўзбеклар Сирдарё бўйидаги қатор шаҳарларни ва Хоразмнинг бир қисмини Улуғбекдан тортиб олган, Моваруннаҳр ва Эрон ерларига тез-тез ҳужум уюштириб туришганди. Шохрух ва Улуғбек шимолий сарҳадларда мунтазам катта кўшин тутиб туришга мажбур эдилар.

Барсбой вафотидан сўнг 1438 йили Миср тахтига мамлук султони Чакмоқ ўтирди. Фурсатдан фойдаланиб, унинг ҳузурига Шохрух катта ҳадялар билан ўз вақилини юборди. Яна бир неча бор ўзаро ҳадялар алмашингач, алоқалар тубдан яхшиланди. Шохрух Каъба қисвасини тайёрлаш ниятидан ҳали ҳам воз кечмаган ва ҳар сафар бу ҳақда эслатиб турарди.

Нихоят, Султон Чакмоқ Родос оролига қилган учинчи муваффақиятсиз ҳужумидан қайтганидан сўнг 1443 йили Каъба қисвасини тайёрлаш ҳақидаги Шохрухнинг навбатдаги илтимосига розилик берди. Аммо Султон Чакмоқ сидкидидан рози бўлмай, балки ўзаро муносабатларни кескинлаштирмаслик мақсадида шундай қарорга келган кўринади. Ҳарқалай, у Шохрухга факат ич томондан, яъни Миср султони қисваси остидан ёпиладиган қабапўш тайёрлашни шарт қилиб қўйди.

Розилик олгани заҳоти Шохрух Қоҳирага Каъба қисваси билан ўз вакилларини юборди. Улар Мисрдан ҳажга борадиганлар гуруҳи билан биргаликда жўнамоғи лозим эди.

Миср султони вакилларни қалъада қабул қилди. Айни вақтда у гўё мисрликлар қалбини жароҳатламаслик учун Шохрух қисвасини беркитиб қўйишни буюрди. Шундай кайфиятни юзага келтириш учунми, ҳарқалай, авом халқ ва султон аскарлари (шахсий гвардияси)дан баъзилар Шохрух вакиллари тушган масканларга ҳужум қилдилар ва ҳатто уларни таладилар ҳам.

Султон авом халқдан бўлган босқинчиларни жазолади-ю, лекин аскарларига тегмади. Шундан сўнг у Шохрух вакилларидан таланган нарсаларнинг ўрнини тўлдириб, уларни ҳаж сафарига хозирлади. Шу

вокеалар шоҳиди машҳур Миср тарихчиси ас-Саҳовийнинг таъкидлашича, Маккага йўл олган Шохрух вакиллари орасида Амир Темурнинг собиқ завжаларидан бири ҳам бўлган.

Маккаи мукаррамада шу йили Шохрух қисваси Каъба устига Миср Султони қаъбапўши остидан ёпилди. Шундай қилиб, Шохрух ўз қасамининг уҳдасидан чиққан бўлди. 1447 йили Шохрух вафот қилгунга қадар Миср билан дўстона алоқалар олиб борилди.

Мисрликларда кейинчалик ҳам Шохрух қисваси деган тушунча ўрнашиб қолган бўлса керак. Зеро, то 1452 йилгача айнан шу ном билан Каъба устига қисва ёпиб турилди. Ниҳоят, шу йили Султон Чакмок гўё умуман Ислом оламининг ва хусусан

Миср афкор оммасининг шуурини ҳисобга олиб, Шохрух қисвасини олиб ташлаш ва фақат Миср султони қисваси билан чекланиш ҳақида амри фармон берди.

Ўйлаймизки, ушбу маълумотлар, бир томондан, Марказий Осиё ва Миср ўртасида XV асрда жўшқин дипломатик алоқалар мавжуд бўлганидан далолат беради, иккинчи томондан, Амир Темур даврдан бевосита кейин ҳам Шохрух мисолида Марказий Осиё ҳокимлари мусулмон дунёсида кўзга кўринган мавқе, қолаверса, умумий парокандалик шароитида хатто раҳнамоликка даъвогар бўлганлигини аниқ исботлаб беради. Шубҳасиз, бу маълумотларни чуқур ўрганиш кўҳна ва ғуборли тарихимизни ойдинлаштириш ишига ҳисса бўлиб қўшилади.

ХИТОЙ ВА ҲИНДИСТОН БИЛАН МУНОСАБАТЛАР

XIV асрнинг охириги ўн йиллигига келиб Амир Темур Жетани (Мўғулистонни) ўзига бутунлай тобеъ қилади. Бу тобеъликнинг рамзи сифатида Амир Темур Жета хони Хизр Хожанинг қизи Тўқал хонимни никоҳлаб олади.

Мўғулистон устидан эришилган ушбу катта ғалаба Амир Темур давлатининг Хитой билан савдо-элчилик муносабатларини йўлга қўйишга имкон берди, зеро савдо йўли Мўғулистон орқали ўтарди. Савдо алоқаларининг ривожига Амир Темур алоҳида этибор берган, чунки улар Мовароуннаҳрнинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий қудратини юксалтиришга қўмақлашарди. Бундан илгари, яъни 70—80-йилларда Хитой ва Мўғулистонда мавжуд мураккаб сиёсий вазият савдо — элчилик алоқаларининг ривожланишига монелик қилиб келди.

Хитойда 1368 йили Юань мўғул сулоласи тугагач, йирик марказлашган Мин салтанати (1368—1644) ташкил топди. Дастлабки пайтларда Хитойнинг сиёсатидаги асосий муаммо мўғулларнинг янги ҳужумига йўл қўймасликдан иборат бўлган, зеро бундай хавф мавжуд эди.

Шу боис Хитой ўзининг шимолий сарҳадларида мўғуллар билан тез-тез тўқнашиб турарди. Натижада, XIV асрнинг сўнгги йилларида Мин салтанатининг чегараси мустаҳкамланиб, кейинги йилларда ҳам деярли ўзгармай қолди: шимолда Буюк Хитой девори, шимоли-ғарбда Ганьсу вилояти ва ғарбда Цинхай вилоятининг шарқий қисми билан чегараланган эди.

Мин сулоласининг ҳокимият тепасига келиши ва уни мустаҳкамлаш билан боғлиқ ҳарбий тадбирлар Хитойнинг бошқа давлатлар, жумладан, Амир Темур дав-

лати билан савдо-элчилик алоқаларини тўхтаиб қўйди. Шу сабабдан, XIV аср иккинчи ярмининг дастлабки икки ўн йиллиги давомида мусулмон манбаларида ҳам, Хитой манбаларида ҳам савдо-элчилик алоқалари бўлганлиги қайд этилмаган. Амир Темур 1389 йили Мўғулистонни узил-кесил ўз тасарруфига киритгач, Хитой билан савдо-элчилик алоқалари тикланди.

Ўша давр Хитой манбаларидан бири «Мин ши лу»да 1389—1398 йиллар оралиғида Хитойга Амир Темур номидан тўққиз марта элчи келганлиги қайд этилган. Хитойдан, ўз навбатида, 1395 йили Фу Ан бошчилигида Самарқандга — Амир Темур хузурига элчилар юборилган: у Хитойдан қайтган Амир Темур элчилари билан йўлга чиққан эди.

Хитой солномаларида 1403—1449 йиллар давомида Хитойга Самарқанддан ўттиз уч марта ва Хиротдан ўн тўрт марта, шунингдек, Темурийлар давлатининг бошқа вилоятларидан ҳам бир қанча элчилар келганлиги қайд этилган.

Хитой билан савдо-элчилик алоқаларини ривожлантириш анъанаси Амир Темур ўлимидан сўнг Шохрух (1405—1447) ва Улуғбек салтанати даврида ҳам давом этди.

Темурийлар давлатига Мўғулистон, Тибет, Хитой, Ҳиндистон, Арабистон, Миср, Кичик Осиё, Кавказ, Волгабўйи, Урал ўлкаларидан савдо қарвонлари ва элчилар келган. Жумладан, Шимолий Ҳиндистондан 1411, 1416, 1421 йилларда элчилар келиб, 1442 йили Ҳиндистонга элчилар юборилгани маълум.

Темурийлар давлатининг XV аср биринчи чорагидаги савдо-элчилик алоқалари Хитойда император Чжу-ди (1404—1424) ҳукмронлиги даврига тўғри келди.



Хитойда ҳам ўша йилларда иқтисодиёт, маданият ва савдо ривожланган; Нанкин, Пекин, Сучжоу, Синцзян, Ханчжоу, Гуанчжоу ва бошқа шаҳарлар хунармандлик ва савдо-сотик марказлари эди.

Шоҳрух даврида Темурийлар давлатининг Хитой билан элчилик алоқалари 1409 йилдан, Ҳиротга Хитой элчилари келган пайтдан бошланди. Элчилар Амир Темур вафоти муносабати билан таъзия билдириш учун ташриф буюрган эдилар. Кейинги йилларда бу алоқалар мунтазам давом этди.

Жумладан, Хофиз Абрўнинг тарихий-географик («География») асарида Хитойдан 1409, 1412 ва 1417 йилларда Ҳиротга элчилар келганлиги ҳақида хабар берилади. Бу асар 1417 йил воқеалари баёни билан тугаганлиги сабабли, Ҳиротга 1419 йили келган Хитой элчилари ҳақидаги хабар ушбу тарихчининг кейинроқ ёзган «Зубдат ат-тавориҳи Бойсунғурий» («Бойсунғурга бағишланган сара тарих») асаридан ўрин олган.

Кейинги Хитой элчилари дастлаб Самарқандда тўхтаганлиги, сўнгра Ҳиротга бориб, у ердан турли вилоятларга — бир гуруҳи Шерозга — Иброҳим Султон хузурига, яна бир гуруҳи Хоразм волийси амир Шох Малик хузурига борганлиги маълум.

Бунга жавобан Темурийлар давлатидан Хитойга жами 500 кишидан ортиқ элчилар гуруҳи юборилган ва унда турли вилоятлардан вакиллар бўлган: Ҳирот гуруҳи — Шодихожа (Шоҳрух элчиси), Султон Аҳмад ва Хожа Ғиёсиддин Накқош (Бойсунғур элчилари); Шероздан амир Ҳасан (Иброҳим Султон элчиси); Исфохондан Пахлавон Жамол (Рустам элчиси); Самарқандда уларга Кобул ва Ғазна ҳокими бўлмиш Суюрғатмиш элчиси — Арғадок, Хоразм волийси Шох Маликнинг элчиси — Урдуvon ва Бадахшон шохининг элчиси — Тожиддин кўшилди.

Улуғбекнинг элчилари эса Султоншоҳ ва Муҳаммад бахши бошчилигида икки ой илгарироқ кетган бўлиб, улар Хонбалиқда қўшилдилар ва бирга қайтдилар. Иброҳим Султон ва Рустам элчилари, аксинча, кечроқ йўлга чиқиб, асосий элчилар гуруҳини улар сафардан қайтиб келаётган чоғда Сукжу шаҳрида учратганлар.

Ғиёсиддин Накқош зиммасига Бойсунғур томонидан махсус топшириқ — барча кўрган-кечирганларини кундалик тарзида аниқ ёзиб келиш юкланган эди. Бу вазифа тўқис адо этилиб, Ғиёсиддин Накқош ёзиб қолдирган сафарнома бизгача етиб келган.

Ушбу кундалиқда Темурий элчиларнинг босиб ўтган йўли аниқ қайд этилган:

Хитойга бориш: Ҳирот — Балх — Калиф кечуви — Самарқанд — Тошкент — Сайрам —

Ашпара — Мўғулистон — Кичик Юлдуз — Турфон — Қорахожа — Кумул — Қоровул (Цзяйюань), яъни Хитой чегараси — Сукжу (Цзюцзюань) — Қамжу (Чжань) — Қорамурон (Хуанхэ) дарёси — Хуснобод (Ланьчжоу) — Жандинфу (Чжендин) — Хонбалик (Пекин).

Хитойдан қайтиш: Хонбалик — Қорамурон дарёси — Хуснобод — Қамжу — Сукжу — Қоровул — Хўтан — Ёркенд — Қошғар — Андигон довони. Бу ерда элчилар кичик гуруҳларга бўлиниб, бир гуруҳи Фарғона водийси орқали Самарқандга, иккинчиси Бадахшонга, учинчиси — Қоратегин — Ҳисори Шодмон — Термиз — Балх орқали Ҳиротга йўл олган.

Элчиларнинг йўлига назар солсак, XV асрда Ўрта Осиё билан Хитой ўртасидаги савдо-элчилик йўли қадимги Буюк Ипак йўли билан мос тушганлигини кўрамыз. Бунда Еттисув, Фарғона ва Қоратегин йўналишлари асосий тармоқлар эди. Ҳирот ва Самарқанд эса, ана шу йўналишдаги бош шаҳарлар бўлган.

Ғиёсиддин Накқошнинг «Кундалиги» фанда Хофиз Абрўнинг «Зубдат ат-тавориҳи» асарида қайд этилган шаклда мавжуд ва ҳозир ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (42).

Элчилик алоқаларидан, аввало, давлатлараро савдо-сотикни ривожлантириш кўзда тутилган, бу ҳақда Темурий ҳукмдорлар ва Хитой подшоҳи ёзишмаларида ҳам қайд этилган. Улар йўллаган мактублар Хофиз Абрў ва Абдураззоқ Самарқандий асарларида сақланиб қолган. Жумладан, Хитой императори ўз элчилари орқали юборган мактубда (1413) шундай сўзларни ўқиймиз:

«Биз садоқат зоҳир бўлсин учун табрикнома, кимхоб кийим ва тарғулар билан элчи жўнатдик. Бундан кейин ҳам одамларни юбориб турамыз, токи улар борди-келди қилсинлар ва йўллар кесилиб қолмасин; улар ўз истакларича тижорат ва касб қилсинлар» (43).

Бундай истак Темурий ҳукмдор Шохрух томонидан ҳам маъқулланган. Унинг Хитой императорига йўллаган мактубида, тарафдан ва давлат арбобларидан қутилган умид ва орзу шуки, улар мазкур ишларда бизга ҳамкорлик кўрсатиб, элчилар юбориб турсалар, сайёҳ ва савдогарлар учун йўлларни очиқ тутсалар, токи дўстлик, бирлик ва яқдиллик воситалари қувват топса» (44).

Хитойда император Чжу-ди ҳукмдорлиги йилларида (1402 — 1424) савдо-элчилик алоқаларига ҳалал берувчи кўпгина тўсиқлар, жумладан, турли солиқ ва божлар бекор қилинган эди.

Бу, ўз навбатида, ички ва ташқи сав-

*Менга ёмонликлар
цилиб, бошим узра
шамшир кўтариб,
ишимга кўп зиён ет-
казганларни ҳам ил-
тижо билан тавба-
тазарруъ қилиб кел-
гач, хурматлаб, ёмон
ҳилмишларини хоти-
рамдан ўчирдим. Мар-
табаларини оширдим.
Улар билан муомала-
да шундай йўл тут-
димки, агар хотирала-
рида менга нисбатан
шубҳаю ҷўрхув бўлса,
бутунлай унуттишар
эди.*

• *«Темур тузуклари»*

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

дога ижобий таъсир этди. Хитойнинг ғарбий мамлакатлар билан савдо алоқаларида унинг ғарбий йўналиши бўйлаб жойлашган Сукжу (Цзюцзюань) ва Қамжу (Чжань) шаҳарлари асосий ўрин тутган.

Олди-сотди ишлари мазкур шаҳарларда йўлга қўйилган бўлиб, ажнабий савдогарлар пойтахт Хонбаликка онда-сонда боролганлар. Савдогар ва элчиларни кузатиб борган хизматкорларга кўп ҳолларда, Қамжу шаҳридан нарига рухсат берилмаган. Жумладан, теурий элчилар ҳам ўз хизматкорлари ва от-уловларини айнан Қамжу шаҳрида қолдирганлар.

Хонбаликкача ва у ердан қайтишларида ҳам уларни император томонидан тайинланган махсус одамлар бошлаб юрган. Бундан ташқари, Ғиёсиддин Наққошнинг ёзишича, Хитой мамлакатига кириш ва чиқиб кетилишига ўзига хос расмиятчиликлари бўлган.

Чунончи, Хитой чегарасида (Қоровул) Хитой ерига кадам қўйган ҳар бир кишининг исми ва ташқи кийимлари махсус дафтарда кайд этилган ва у қайтиб чиқаётганда ана шу дафтар маълумотлари асосида текширилган.

Хитой ҳукумати бошқа давлатлар билан савдо алоқаларини ривожлантиришда иктисодий ва сиёсий манфаатларни ҳам кўзда тутган. Бу ҳолат теурий элчиларнинг Хитой императори билан суҳбатига кўзга яққол ташланди. Хитой подшоҳи Теурийлар давлатининг иктисодий ва сиёсий аҳволи билан қизиқиб саволлар берган.

Ғиёсиддин Наққош ўз кундалигида бу ҳақда шундай ёзади: «(Хитой) подшоҳи улар (элчилар)дан Шохрух хазратларининг ҳол-аҳволларидан сўради ва ундан кейин: «Қора Юсуф (45) (Шохрух ҳузурига) элчи юборадими ва (Хиротга) мол келтирадими?»—дебсўради, элчилар: «Ҳа, элчи ва мол юборди»,— дедилар... Подшоҳ яна: «Мен Қора Юсуфга элчи юбормоқчиман, чунки у ерда отлар яхши экан, йўллар хавф-хатарсизми? — деб сўради. Элчилар: «Агар Султон Шохрухдан ҳукм бўлса, йўл беҳавотирдир», — дедилар. У: «Буни мен тушунаман»,— деди» (46).

Шуни таъкидлаш керакки, Хитой солномаларида Хитой подшоҳи ҳузурига бошқа мамлакатлардан келган элчиларни ўша жой ҳукмдорининг тобелиги ва улар келтирган совға-саломларни эса тўлов деб кайд этганлар. Теурий элчиларнинг Хитойга ташрифи яна бир муҳим воқеа билан ҳам боғлиқ эди. Аниқроғи, ўша пайтда Пекинда катта қурилиш ишлари ниҳоясига етиб, бу шаҳар Хитойнинг пойтахти, деб эълон қилинган. Теурий элчилар ана шу катта тантананага таклиф этилган бўлиши ҳам мумкин.

Амир Темур салтанатида ҳам, ундан

сўнг Шохрух ҳукмдорлиги чоғида ҳам Марказий Осиё билан Хитой ўртасида савдо-элчилик муносабатларининг ривожини, аввало Мўғулистондаги сиёсий аҳвол билан бевосита боғлиқ бўлган.

Мўғулистонда феодаллар ўртасидаги низолар кўпинча карвонларнинг мунтазам катновига тўсқинлик қиларди. Ғиёсиддин Наққош бу ҳақда, жумладан, шундай ёзади: «(элчилар) Мўғул юртига кадам қўйдилар... Шу пайтда, Вайсхон Шермухаммад ўғлонга қасд қилиб, уни катл этмоқчи бўлганлиги ва шу сабабдан, Қулмухаммад ва яна баъзи бир мўғул амирлари Вайсхондан юз ўгирганлари, уларни қўллаб бутун улус оёқка турганлиги ҳақида хабар етди... Саккизинчи жумод алохирда (1420 йил 20 июн) Вайсхоннинг элчиси бўлмиш Дожини Муҳаммадбекнинг ўғиллари талаганликлари ҳақида хабар келди. (Теурийлар) элчилари бундан ваҳимага тушиб, — биз шошимиз керак, токи тезроқ Хитой чегарасига етиб олайлик, дедилар (47).

Хорижий элчиларни иззат-икром билан қабул қилиш анъанаси Амир Темурдан кейин унинг авлодлари салтанатида ҳам сақланиб қолган. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий Ҳирот шаҳрида 1413 йили Хитой элчиларининг кутиб олиниши ҳақида, жумладан, шундай ёзади:

«Шу орада Хитой вилоятидан, у мамлакатларнинг Чину Мочин подшоҳи Дой-Минг хон тарафидан элчилар етиб келди. (Хокони саъид Шохрух томонидан) «шаҳар бозорларига зийнат берилсин, ҳар бир санъат эгаси ўз ҳунарини тўла зоҳир қилиб дўконини безатсин», деган ҳуמוюн фармон содир бўлди» (48).

Хулоса қилиб айтганда, Соҳибкирон Амир Темур салтанатида XIV асрнинг охириги ўн йиллигидан бошлаб ва Шохрух ҳукмдорлиги даврида (XV асрнинг биринчи ярмида) Хитой билан мунтазам савдо-элчилик муносабатлари мавжуд бўлган. Карвонлар катнаб турган савдо йўллари эса қадимги Буюк Ипак йўли тармоқлари билан мос тушади.

Бу халқаро савдо йўли нафақат Мовароуннаҳр билан Хитой оралиғида, балки ғарбга ҳам давом этиб, жанубий йўналиш орқали то Ўрта денгиз ва Мисргача етиб борган. Савдо карвонларининг ана шу кейинги йўналишдаги катнови Амир Темурнинг етти йиллик (1399—1404) ғарбий юришидан сўнг йўлга қўйилган.

Теурийлар давлатининг савдо-элчилик алоқалари, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Ҳиндистон билан ҳам ривож топди. Чунончи, 1442 йил Шохрух Ҳиротдан Жанубий Ҳиндистоннинг Вижаянагар давлатига Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) бошчилигида элчилар юборди.



Амир Темурнинг 1402 йилда Анҷарада эришган валабаси фаъолиятининг тарихидаги на улкан аҳамиятга эга эмас. Амир Темур беихтиёр иккинчи марта Европа халқларига хизмат кўрсатди.

А. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



Абдураззоқ Самарқандий бу муҳим вазифани муваффақиятли адо этиб, 1444 йили Хиротга қайтиб келган. Унинг сафари Эрон орқали ўтиб, сўнгра Форс қўлтигидан денгиз йўли билан давом этган ва қайтишда ҳам шу йўналиш билан юрган. У ўз сафарини кундалик тарзида ёзиб қолдирган ва бу сафарнома ҳозирги вақтда Темурийлар давлати дипломатияси тарихи бўйича муҳим манбадир. У ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (49).

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, давлатлараро савдо-элчилик муносабатларини ривожлантиришга интилиш Амир Темур ва унинг авлодлари сал-

танатида халқаро муносабатлар сиёсатида асосий ўринни эгаллаган. Буюк Ипак йўли орқали савдо йўллари тизимининг айна шу даврда юзага келганлигини алоҳида таъкидламоқ жоиз.

Ҳозирги вақтда мавжуд ёзишмалар ва «Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси» (1419—1422), «Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси» (1442—1444) ўша даврнинг қимматли ёзма манбалари ҳисобланади. Бу ёзма манбалар Амир Темур ва унинг авлодлари салтанатининг Хитой ва Ҳиндистон билан дипломатик муносабатлари кенг миқёсда олиб борилганлигининг далилидир.

АМИР ТЕМУР ВА СУЛТОН БОЯЗИД МУНОСАБАТЛАРИ

Биз юқорида, Амир Темурнинг Ғарбга ҳарбий юришлари муносабати билан бу масала хусусида ҳарбий нуқтаи назардан тўхталган эдик. Темурнинг лашкари Ғарбга силжигани сари Кичик Осиё амирликлари ва усмонли турклар билан бевосита дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Бу муносабатлар XIV асрнинг 80-йилларидан бошланди.

Турк султонида озурдаҳол бўлиб (озор чекиб), ерларидан ажралган Кичик Осиё амирлари Амир Темурга итоат билдириб, уни Йилдирим Боязидга қарши жангга ундаганлар. Жумладан, Арзинжон амири Тахуртан, Кўния ҳокими Алоуддин бек Қорахоний Амир Темурнинг итоатлаб мурожаатига ижобий муносабат билдирганлар. Амир Темур мазкур амирларни ўз химоясига олган турк салтанати билан бўладиган кейинги муносабатларда бу вазиятдан жуда усталик билан фойдаланган, зеро бу ҳол унга ҳарбий нуқтаи назардан жуда қулай ҳудуд ва турк султонига қарши таъна учун бир сабаб тариқасида хизмат қилган.

Амир Темур Сивасдан туриб Боязидга йўллаган иккинчи мактубида, агар Боязид сулҳга розилик берса, узрхоҳлик юзасидан бир мактуб йўллаб маълум қилишини, бу тақдирда Амир Темур ўзи ҳам Сивасдан қайтиб кетишини айтиш билан бирга, ўзининг Элхон сулоласидан эканини таъкидлаб, ёш ҷихатидан ҳам улугъ эканига ургу бериб, Йилдирим Боязиддан итоат этишини талаб қилган (50).

Мазкур номага жавобан йўллаган мак-

тубида Боязид Амир Темур билдираётган бутун таъналар «жанг учун бир баҳона» деган фикрни илгари сурган ва Амир Темур яқинлашар экан, турклар томони ҳам жангга ҳозир эканлигини маълум қилган (51).

Амир Темурнинг 1395 йилда Тўхтамишни мағлубиятга учратиши натижасида катта хавф бартараф этилган эди. Иттифоқчилардан бири Қози Бурҳониддин 1398 йил ёзидаги жангга ҳалок бўлган (52). Орада кўп ўтмай, Боязид унга тегишли вилоятларга юришлар қилди. 1399 йили Барқук вафотидан сўнг Малатия, Лоранда (53), Дивриги калъасини ишғол этди. Бу билан Боязид Амир Темурга қарши курашда мутлақо яққаланиб қолган эди.

Боязид Амир Темурга ёзган мактубида орадаги мавжуд англашилмовчиликларни тушунтиришга ҳаракат қилган ва мактубининг якунида орадаги гина-қудуратларга барҳам беришни тақлиф этиб, сулҳ ёки мужодала ихтиёрини Амир Темурнинг ўзи га ҳавола этган (54). Амир Темур сўнги маротаба Йилдирим Боязидга Мароғадан йўллаган мактубда яна сулҳ тақлифини илгари сурган (55).

Илк ёзма манбаларга асосан ушбу далилий маълумотларни чуқур таҳлил этиш Амир Темурнинг кўпгина хорижий мамлакатлар билан, хусусан Миср султонлари Барқук ва Фараж билан, шунингдек Боязид ва Тўхтамиш билан бўлган муносабатларининг ҳақиқий аҳволини тасаввур этишга ёрдам беради.

ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ БИЛАН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР

Шарқнинг қимматбаҳо моллари азалдан Ғарб мамлакатлари савдогарларининг диққатини жалб қилиб келган. Шойи, қим-

матбаҳо маъданлар ва тошлар, дориворлар ва Шарқнинг афсонавий турфа бойликлари Ғарб мамлакатларида доим ман-

зур бўлган. Яккахудолик, лекин ҳар хил диний эътиқод: Шарқда исломнинг ва Ғарбда насронийликнинг ғалабаси савдосотик ишларига монелик қила олмади.

Хатто салиб юришлари даврида ҳам Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо унумли ривожланиб борди. Бироқ XIV аср ўртасида Эрон ва Ироқда мўғулларнинг Хулоғуийлар сулоласи салтанатининг туғаши ва ўша даврда Олтин Ўрдада мўғуллар ҳукмининг сусайиши билан боғлиқ бўлган нотинчликлар юзага келиши сабабли ғарб савдогарлари ва моллари учун Марказий Осиё бозорларига йўл ёпилди ва бу халқаро савдога талафот етказди.

XIV аср охирида ёш Усмонли давлатининг кучайиши ва унинг Эгей ҳамда Қора денгизларни туташтирувчи бўғозларни ўз қўлига олиши натижасида ғарбликлар учун Марказий Осиё ва Узоқ Шарққа олиб борувчи йўллар ёпилди. Шу тариқа Ғарб мамлакатлари учун «турк масаласи» юзага келди. Уни ҳал қилмай туриб, Ҳиндистон ва Хитойга ўтиб бўлмасди.

Европа салибчилари 1396 йили Болгариядаги Никопол шаҳри яқинида мағлубиятга учраганларидан сўнг Византия императори Маниул II Палеолог (1391 — 1425) (Шарқ манбаларида Такур деб аталган) 1399 йили Ғарбдан ёрдам сўраб мужоҳат қилди. У туркларга қарши Рим папаси билан иттифок тузмокчи эди.

Шу кезларда Амир Темур қудрати ва унинг кўп ерларни забт этгани ҳақида Трапезунд салтанати орқали Европага хабарлар ета бошлади. Ғарб давлатлари раҳбарлари Амир Темур билан мулоқотга киришдилар.

1400 йил августида Амир Темур ўз лашқари билан Шимоли-шарқий Анатолиядаги Мингкўл яқинида турганида худди шундай имконият туғилган эди.

«Шул аснода Фаранг тарафидан элчилар келдилар, — деб ёзади Шарафуддин Али Яздий, — амир Муродким, Рум қайсарларидан эрди, анинг ўғлини келтурдиларким, ани фаранглар асир қилиб эрдилар ва ҳавоҳлиқдин ҳазрат қошида келтируб эрдилар, беклар, элчиларни ҳазрат Соҳибқирон қошига кийурдилар. Ул ҳазрат аларни навозиш бирла қабул қилди ва аларга хилғатлар кийдуруб, ҳар наки нисзлиқ эрди, аларга комронлик бахшида қилдилар. Ва алар Тарабзун йўлидин қайтдилар» (56).

Бошқа манбаларга кўра, келган элчилар аслида Константинополнинг Пера даҳасидан келган генуяликлардир. Элчилар не мақсадда келганликлари ҳақида айтилмаган бўлса ҳам, Амир Темур бундан аввалроқ Трапезунд (Тарабзун) салтанати билан алоқа ўрнатганлиги маълум.

Бинобарин, Амир Темур XIV асрнинг охириги ўн йиллигида Византия салтанати билан ҳам алоқа ўрнатган, чунки Трапезунд Константинопол маъмурлари ва Пера билан узвий боғлиқ эди.

Демак, бундан кўринадики, Амир Темур Боязидга қарши курашда ўзининг курукликдаги ҳаракатларини генуяликлар ва юнонларнинг сувдаги ҳаракатлари билан мослаштирмокчи бўлган.

Амир Темур билан европаликлар ўртасида неча ўнлаб элчиликлар бўлган. Кўпинча адабий ёки тарихий ёдгорликларда изи қолган элчиликлар эслатиб ўтилади. Бу ўринда гап иккита — Кастилия элчилиги ва Амир Темур томонидан жўнатилган роҳиб — архиепископ Иоанн элчилиги ҳақида бормокда.

Генуя ва Венеция сенатининг ҳисоб-китобларида ана шу элчиликларнинг келдикетдиси ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин. Мазкур маълумотларда элчиларнинг келиши ва бунга қанча маблағ сарфлангани қайд этилган, чунки бу ўринда гап фақат бухгалтерия ҳисоботи ҳақидагина бормокда. Сир тутилган сиёсий мактублар бу ҳисоботларда акс этмаган.

Мурод қўмондонлигида, кейинчалик унинг ўғли Боязид қўмондонлигида Усмонли турклар 1396 йилда Никопол остоналарида ўзларига қарши турган насроний давлатлари уюшмасини яқсон этиб, Ғарбий Европани қўлга кирита бошладилар ва Константинополда ўз қароргоҳларига асос солдилар.

Генуяликлар ва венецияликлар (уларнинг бўлинмалари Кавказ, Тана, Сарой ва Астраханда турар эди) Осиё билан савдо-сотик қилишар ва Амир Темурнинг зафарларидан хабардор эдилар. Улар Амир Темур 1386 йил кишида Гуржистонни, Арманистонни забт этганидан, 1387 йилда Арзирумга яқинлашиб қолганидан хабардор эдилар. Улар Усмонли султонлигининг қўшниси бўлган Арзинжон ҳукмдори, туркман амири Тахуртан, гарчи у султонликни босиб олишга роса уринган бўлса ҳам, энди Амир Темурга тобелигидан, Соҳибқирон унинг ҳомийси бўлиб қолганлигидан воқиф эдилар.

Шундай қилиб, агар икки улуғ лашқарбошидан бири ахволни чигаллаштирадиган бўлса, чакмокдан ўт чиқиб кетиши мумкин эди. Шу боисдан ҳам, генуяликлар ва венецияликлар Амир Темур билан яқинлашиш сиёсатини тутганликларига ажабланмаса ҳам бўлади. Боязид уларнинг ҳаёт-мамотига таҳдид солганида Константинопол императорини унга қарши гиж-гижл адилар.

Айни пайтда Амир Темур 1395 — 1396 йилларда Олтин Ўрда устидан ғалаба қозонгандан кейин яна Кавказни эгаллаб,



Унинг харбий истеъдодига гап йўқ. Унинг жасорати душман сари интилтирганига қарамай, у дошиманд сиёсатчи бўлиб, қачон тўхтаб ўз муддатини қуттиш кераклигини яхши биларди.

Р. Гроусит

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР



Кичик Осиё билан яқинлашди. У Тана, Астрахан ва Саройни эгаллади, Ўрда билан савдо-сотик қилиб турган Венеция ва Генуя бўлиналари ер билан яқсон этилди ва шу тарика Қора денгиз билан туташиб кетган Буюк Ипак йўлининг бир тармоғи тўсиб қўйилди.

Европаликлар ва Амир Темур жўнатган дипломатик миссияларни Анқара жангидан аввалги, шу жанг вақтидаги, шу жангдан кейинги гуруҳларга бўлиш мумкин.

Анқара жангидан аввалги миссиялар ниҳоятда сир тутилар эди, чунки генуяликлар, венецияликлар ва византияликлар Боязиднинг қаҳр-ғазабидан чўчирдилар, айни вақтда улар муросаи-мадора сиёсатини, гўёки мутелик сиёсатини юритишар эди, Амир Темурнинг барча буюк юришлари сирру асрор пардасига ўралган эди. Шу билан бирга ҳисоб дафтарларида, айниқса Генуянинг ҳисоб дафтарларида кўпдан-кўп чопарларнинг келиш-кетиши ҳақида қисқа, лўнда битиклар мавжуд. Жумладан, «Генуя давлатининг архивлари»да келтирилишича, бу битикларни Мишел Балар ўзининг «Генуя Италияси» (57) асарида таҳлил қилган.

1394 ва 1399 йилда Византия императорининг Константинополдаги муовини Амир Темур хузурига Франсуа исмли доминикан монахини икки марта элчи қилиб жўнатди. Унга Сандро (уни баъзи манбаларда Сарацинус деб ҳам атайдилар) ҳамроҳ бўлган. Сандро Генуя Подестати билан яқин алоқада бўлган, чунки унинг қўлида Генуянинг хомийси бўлган Франция киролининг Амир Темур номига ёзилган мактуби мавжуд эди. Франсуа ўзининг биринчи сафари чоғида, агар Амир Темур Боязидга қарши уруш очғудай бўлса, Шарқий Урта денгиз ёқасида жойлашган Европа давлатлари ёрдам берадилар, деган фикрни Амир Темурга етказди.

Амир Темурнинг жавоби маълум эмас, лекин бу жавоб, албатта, бирор-бир талабга боғлиқ бўлган, чунки Франсуа ўз ҳамроҳи Сандро билан иккинчи бор Амир Темур хузурига келганида, Франция киролининг мактуби билан тасдиқланган Константинопол императорининг мажбуриятларини унга изҳор этди. Бунга қўра, агар Амир Темур Боязидга қарши уруш бошласа, одатда, Боязидга мўлжалланган хирож Амир Темурга берилиши айtilган эди.

Константинопол императорининг Амир Темурга ёзган ва Амир Темурнинг Франция кироли Карл VI га ёзган мактубида битилган айрим жумлалар ана шу элчиликлар ҳақида гувоҳлик беради.

Бинобарин, монах Франсуа воситчилигида европаликлар билан Амир Темур ўртасида дўстона мулоқот бошланган.

1400 йил мобайнида Венеция сенати Амир Темур хузурига ўзининг икки вакили — Андреа Жистиниани ва Матео Барбадиголарни жўнатди (58).

1401 йил август ойида асли пералик, кейинчалик Генуяда ўтроқ бўлиб қолган кишининг ҳисоб дафтарыда ёзилганига қараганда, бу шаҳарга Амир Темур элчиси келган. Мазкур элчи император саройига ташриф буюрган, бу ўша вақтдаёқ император билан Амир Темур ўртасида алоқа ўрнатилган, дейиш учун асос бўлади.

Ана шу икки элчи Пера генуяликларининг усмонлилар билан иттифокдан ва ҳар қандай холисликдан воз кечишни илтимос қилишган. Ушбу илтимос мамнунлик билан қабул қилинди ва элчиларга иккита от тухфа этилди.

Перадаги ҳисоб дафтарыда 1402 йил 18 майдан 21 июнигача бўлган даврда Амир Темур эдчиси келиб кетганлиги таъкидланган.

Нусхаси Венеция архивларида сақланганидан бир мактубга қараганда (59), 1402 йил июнида ёки июл ойи бошларида Амир Темур монах Франсуани Константинопол императорининг муовини хузурига жўнатган (император бу вақтда Европага ёрдам сўраб жўнаб кетган эди). Ушбу мактубда Амир Темур монах Франсуани қабул қилганини, монах унга ёққанини ва у Трапезунд императоридан ўзаро иттифок учун йигирмата яхши қуролланган галерларни талаб қилганини ёзади, шундан кейин Амир Темур муовинга Боязид хузурига монах Франсуа ҳамроҳлигида элчилар жўнатганини маълум қилади.

Элчилар Константинопол ва Пера шу вақтгача Боязидга берадиган хирожни бундан буён Амир Темурга тўлаши лозимлигини айтишлари керак бўлган. Хатда илова қилинганидек, Константинопол муштарак иш учун яна 20 галер тақдим этиши керак, шундан сўнг Амир Темур Боязид билан уруш бошлаш ниятидадир.

Византия императорининг Константинополдаги муовини Иоанн VII эса, ўз навбатида, Амир Темур кучларининг бир қисмини Босфор орқали Европага ўтказиб қўйишга ваъда берди. Бироқ Анқара жангидан сўнг улар ўз ваъдасига амал қилмади. Аммо Константинопол тез орада Амир Темурнинг ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлди.

Муболағасиз айтиш мумкинки, Анқара яқинидаги жанг бутун Ғарб оламининг диққатини жалб қилди, зеро Анқарада Европанинг тақдири ҳал қилинаётган эди. Француз кироли Карл VI нинг, Византия императори Мануил II нинг, Рим Папасининг, Генуянинг, Венециянинг ҳамда Кастилия ва Лионнинг кироли Генрих III нинг элчилари бу урушни кузатиб турган эди-

Агар ганим сипо- хийдан бирор кимса ўз валинеъматига сидиқидилдан хизмат қилиб, уруш қунарларида менга царши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга (паноҳ истаб) келганда, уни цадрлаб, ишончини қозондим, вафодорлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига ишондим.

«Темур тузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

лар. Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес де Паласуелослар испан киролининг элчилари эди.

Европа давлатларининг Анкарадаги жангга кизиқиши тасодифий эмас эди. Усмонли султонининг Жануби-шарқий Европада эришган қатор ғалабалари ўша пайтларда катта қудратга эга бўлмаган Европа монархлари учун дахшатли огохлантириш эди.

Салибчиларнинг 1396 йилдаги мағлубияти ўша пайтда нафақат алоҳида бир Европа давлати, балки давлатларнинг бирлашган кучлари ҳам Усмонли султонининг қудратига бас келолмаслигини кўрсатди. Шунинг учун, агар Амир Темур бўлмаганида, бутун Европанинг ёки унинг бир қисмининг усмонлилар томонидан босиб олиниши эртами-кечми бўладиган иш эди.

Анкара остонасидаги жангда Кастилия киролининг элчиси тасодифан ҳозир бўлиб қолган эди. Қирол ўзининг икки кибор (дворян)ини Кичик Осиёга жўнатар экан, бундан мақсад Боязид ва Темур ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, уларнинг Европага муносабатини келиб олиш эди. 1402 йил майи ёки июнида шу икки испанни Боязид қабул қилди.

Амир Темур яқинлашиб қолганида бу элчилар Анкара қалъасидаги ҳарамга яшириб қўйилди. Улар жангни ва Амир Темурнинг жангдан кейин қалъага кириб келишини қалъа деворлари устида туриб кузатдилар. Шундай қилиб, улар биринчи бўлиб Соҳибқиронни ғалаба билан қутлаш имконига эга бўлдилар, Амир Темур элчиларни қабул қилди. Улар Соҳибқирон ўз қироллари Генрих III билан дўстона муносабат ўрнатиш тўғрисида мурожаат этдилар.

Элчилар Европага қайтиб кетишаётганида Амир Темур улар орқали Боязид ҳарамидан озод этилган, насл-насаби тоза уч нафар ёш қизни ўз номидан Кастилия қиролига совға қилди. Уларга ўз элчиси Мухаммад ал-Кешийни ҳам қўшиб юборди. Унинг қўлида 1402 йил август санаси қўйилган ва қиролга аталган дўстона хат бор эди. Мактубда Амир Темур Боязид устидан ғалаба қозонганини айтиб, насронийларга меҳр-оқибатли бўлишини баён этган. Мактубнинг нусхасигина сақланган.

Анкара жангидан кейин Амир Темур юборган отлик аскарлар, туркларнинг қаршичилигини енгиб, иложи борича кўпроқ ўлжани қўлга киритганидан сўнгра жанг тугади. Шундан сўнгра Амир Темур билан европаликлар ўртасида элчилар бордикелдиси яна ҳам илдамлашди. Лекин бу учрашувлар тафсилоти бизга маълум эмас.

Амир Темур ўзини ҳамма эътироф этишини талаб қилар ва илгари Боязидга

тўлаб келинган хирожни эндиликда ўзига тўлашларига мажбур этмоқчи эди. У Туркияда қолмоқчи эмас, ўз талаби тез орада бажарилишини кутар эди. У, ҳарқалай, насронийлар билан бошланган дўстона алоқаларни ривожлантирмоқчи, Европа билан бўладиган савдо-сотикни кучайтириш ниятида эди.

Дарҳақиқат, у эндиликда шу қитъадаги йўллари нозорат этиб турар ва Европа мамлакатлари билан савдо қилишдан манфаатдор эди. Унинг европалик иттифокчилари, аввало, куч-қудратга тўлган хукмдорни ранжитмасликни ўйлашар, Боязид салтанатини синдиргани учун Европа Амир Темурдан миннатдор эканини изхор этишни исташар ва ваъда қилинган хирожни унга тўлай бошлашга киришмоқчи эканликларини маълум қилишарди. Улар ёши 66 дан ошган Амир Темурни анча қартайиб қолган деб ўйлаб, тахтдан кетиши мумкинлиги учун вақтдан ютиш хаёлида эдилар.

Родос рицарлари томонидан мухофаза қилинаётган Йзмир қалъасигина, гарчи тантанали буйруқ бўлса-да, дарвозаларини очмади, оқибатда бошига катта қулфат тушди.

1402 йил 2 сентябрь куни Константинопол императори муовинининг икки вакили — Подестат Бартоломео Россо ва унинг ёрдамчиси Жано Ломеллино Амир Темурга пешвоз чиқиб, унга бериладиган хирожнинг миқдори ва турлари ҳақида келишиб олмоқчи бўлишди.

1402 йил сентябри бошларида Янги Фосея (грек-турк савдосининг муҳим маркази) шаҳри вакили Мессир Галеаццо Амир Темур ҳузурига келиб, уч кун турди ва 22 сентябрда жўнаб кетди.

Уша вақтда Амир Темур ҳузурига Европадаги бошқа мамлакатлар элчилари ҳам хирож билан келишди. Булар орасида Франсуа Гаттилузио чопари, Лесбос ва Хиос оролида хукмронлик қилган генуялик Маоно ҳам бор эди.

Худди ўша ойда Амир Темур элчилари Перага келишди, элчиларга совға-саломлар инъом этилди.

1402 йил декабрида эса, Византия императорининг Константинополдаги муовини вакили Колажане Кайрано Амир Темур ҳузурига йўл олди.

Амир Темур 1402 йил ноябрь ва декабрь ойлари оралиғида ўғли Пир Мухаммадни ва Шайх Нуридинни рицарлар қалъаси бошиғи ҳузурига элчи сифатида юборди. Улардан таслим бўлиш ва исломни қабул қилиш талаб этилди. Рицарлардан рад жавоби олганидан кейин, 1402 йил 2 декабрида Амир Темур қалъага бир неча кун ҳужум қилди. Барча рицарлар ҳалок бўлишди.



Унинг (Амир Темурнинг) душман устидан ғалабаси бир ерда вайронликлардан, бошица ерларда эса ҳалокатдан сақланишига ёрдам берди. Улар Константинопол ҳалокатини ва Византиянинг ўлим азобини 50 йил орқага сурди. Сўнги салиб юриши мағлубиятга учраганлигини ҳисобга оладиган бўлсак бундаги муддатни орқага суриш насронийлик ва Европа тақдири учун ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Амир Темур ғалабасининг рус князликлари учун ҳам аҳамияти озмунча бўлмади. Унинг Олтин Ўрда устидан ғалабаси ягона Русия давлатини барпо этиш йўлидаги асосий говни бартараф этди. Шимолий даштлардаги мўғул хукмронлиги тугатилди ва жанубга кўчган цуруқликдаги қарвон савдоси рус давлатларига (князликларига) узоқ мамлакатлар билан савдо олиб бориш имкония-

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



1403 йил январда Генуя Подестати Амир Темур хузурига йўл олди.

Боязид устидан кўлга киритилган ғалаба катта тарихий аҳамиятга эга. Бу пайтларда Ғарбий Европа, аввало Италия илк Ренессанс даврине ўтаётган эди. Италиянинг шаҳар-давлатлари бўлмиш Венеция ва Генуя эса усмонлиларга душман эди.

Агар Боязид Анқара яқинида ғалабага эришганида, унинг қудрати бир неча баробар ортиб кетарди, чунки у ҳолда бутун ислом давлатлари унинг таъсир доирасига ўтарди. Бу эса, биринчи галда, Венеция ва Италия учун ҳалокат билан баробар эди.

Анқара жангидан сўнг Франция ва Англия ёзишмалар орқали Амир Темур билан дишюматик муносабат ўрнатди. Француз кироли Карл VI билан Амир Темур ўртасидаги ёзишмаларнинг бир қисми Франция хужжатхонасида сақланган.

Улардан англашилишича, Амир Темур Франция киролининг таклифларини рад этмаган ва Карл VI нинг Шарққа нисбатан сиёсатини қўллаган. Амир Темурнинг форсча ёзилган ва 1402 йил 1 август санаси қўйилган мактуби аслида Анқара жангидан (1402 йил 20 июл) аввал ёзилган бўлиб, унга сана кейин қўйилганлиги аниқланди. Мактубда Амир Темур ўз давлати билан Франция ўртасида савдо алоқаларини ўрнатиш истагини билдирган.

Амир Темурнинг бизгача сақланиб қолган лотинча таржимадаги иккинчи мактуби ҳам 1402 йил 1 август билан саналанган. Иккала мактубни ҳам Султониянинг католик архиепископи Иоанн III Францияга олиб борган.

Архиепископ Иоанн бошчилигидаги элчиларнинг 1403 йил июнида Парижга ташриф буюрганликлари ҳақидаги хабар «Франклар қилмишларининг даврий битиги»да келтирилган. Элчи Парижга келиши билан ташрифнинг асосий мақсадларини тантанали равишда баён қилди:

1) Амир Темурнинг турк султони устидан ғалабаси ва турк султонининг асир қилинганлиги ҳақида, Боязид томонидан асир олинган насронийларнинг озод этилганлиги ва агар яна бошқа насроний асирлар бўлса, Амир Темурнинг уларни ҳам озод этиш майли борлигини маълум қилиш;

2) Франция салтанати буюклигининг шохиди бўлиш истагини ва Амир Темур салтанати ҳашаматини билдириш.

Шундан сўнг элчи Амир Темур насроний давлатларни кизиктирувчи қуйидаги икки таклифни киритишини айтди:

1) икки давлат савдогарларининг эркин савдо муносабатларини таъминлаш;

2) агар қирол герцоглар рози бўлишса, бу савдо эркинлигини тегишли битим орқали кучга киритиш.

Карл VI нинг Амир Темур номига 1403 йил 15 июлда йўллаган биргина мактуби сақланган. Мактуб: «Карл, худонинг марҳамати билан французларнинг қироли, энг шавкатли ва энг ғолиб ҳазрат подшоҳ Темурбекка салом ва тинчлик бўлсин» сўзлари билан бошланади. Сўнгра мактубда Франция билан Амир Темур давлати ўртасида савдо алоқалари ўрнатиш масаласига катта ўрин берилган. Карл VI мактубидан унинг фуқаролари Амир Темур мулкига бемалол бора олганликлари англашилади.

Амир Темур билан Карл VI ўртасидаги ёзишмадан маълум бўлишича, иккала подшоҳ ҳам савдо битими тузишдан манфаатдор (60). Бироқ 1405 йил февралда Амир Темур вафот этиши бу ишни поёнига етказиш имконини бермади.

Амир Темур ва Мироншоҳ Англия билан дипломатик ёзишмалар олиб боришган. Англия кироли Генрих IV (1399—1413) нинг лотинча ёзилган ва Мироншоҳ билан Амир Темурга йўлланган икки мактуби сақланган. Бир тарафдан, Амир Темур ва Мироншоҳ билан, иккинчи тарафдан, Англия кироли ўртасида яна ўша эслатилган Султония архиепископи Иоанн воситачи бўлган. Архиепископ Иоаннинг дипломатик ташрифи 1399 йил (Генрих IV тахтга ўтирган йил) билан 1404 йил орасидаги даврни ўз ичига олади (61).

Генрих IV дан келган мактубда Мирзо Мироншоҳ «Мирасса Амирасса» деб аталган. Қирол Мироншоҳнинг католикларга бўлган дўстона ва хайрихоҳлик муносабатлари ва «айниқса диний арбобларга ва франко-католикларга лутфи қарам бахш этиб, насроний савдогарларнинг шахсий ва фаолият хавфсизлигини таъминлаганлиги ва баробарига савдо ғаразига хайрихоҳлиги» учун миннатдорчилик изҳор этади.

Мактубда, «буюк подшоҳ католик динининг ҳомийси... бундан кейин ҳам бу қадар тавфиқли ва саодатли ниятлардан воз кечмаслигига» умид билдирилади, ҳамонки «жаноби олийлари ўз хоҳишлари билан ... худонинг шукри учун давлат ишларига тааллуқли баъзи масалалар хусусида ва нгу вақтдан бошлаб сулҳ борасида биз билан дўстона битим тузишга ирода этибдилар, жаноби олийлари билишни лозим топсинларким, биз ана шу битимга бизнинг номимиздан мазкур архиепископ имзо чекишини астойдил истаймиз». Англия кироли архиепископ Иоаннга тўла ишонишини билдиради: у инглизларнинг ишларидан яхши хабардор.

Мактуб бундай яқунланади: «Бизнинг илтимосимизга кўра ҳам, унинг олий мартабасига кўра ҳам (архиепископнинг) сўзларига тўла ишонишинингизни сўраймиз, шунингдек унга бўйсунганларнинг ҳаммасини ва махсус бириктирилган яна неча шахсни

Амирларим ва сипоҳларимни мартаба ва унвонлар, олтинкумуш билан хушнуд этдим. Базмларда уларга (ўз ёнимдан) ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динарларни улардан дариг тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга олдим ва уларни тарбият қилдим.

«Темур тузуклари»

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

хам қабул қилишингизни сўраймиз, бизга ҳаммасини аниқ тавсиф этингки, биз ҳам ўз тарафимиздан жанобларининг истакларини бажо келтиргаймиз» (62).

Мактуб Лондон шимолидаги Хортфордда феврал ойида, аниқланишича, 1402 йилда (мактубда йил кўрсатилмаган) ёзилган.

Генрих IV нинг Амир Темурга мактуби Соҳибқироннинг ҳозиргача сақланган мактубига жавобан ёзилган. У шундай бошланади: «Генрих, худонинг марҳамати билан Англия ва Франция қироли, шунингдек Ирландия ҳокими, буюк ва қудратли подшоҳ Темурбекка, Тангрини севувчи дўстга, ҳаммасининг халоскорига салом ва тинчлик бўлсин».

Мактубда айtilадики, Амир Темурнинг Англия қиролига мудом дўстлик муносабати (бу ҳақда у архиепископ Иоанндан билади), қирол бунга арзимаса ҳам, Англияда юқори баҳоланади. Амир Темурга бунинг учун миннатдорчилик билдирилади. Қирол Амир Темур фуқаролари билан Генрих фуқаролари ўртасида эркин савдо муносабатларини ўрнатиш ҳақидаги таклифга розилик билдиради. У яна ёзади: «бундан кейин ҳам бизга ва фуқароларимизга мудом хайрихошлигингиз билан тасарруфингиздаги мулкингизга борсалар ва сизнинг савдогарларингиз ҳам бизнинг мулкимизга келишса, биз шунинг тарафдоримиз».

Қирол Амир Темурнинг «умумий душман — турк султони Боязид устидан эришган буюк ғалабаси» туфайли «катта енгиллик ва катта хурсандчилик сезгани»ни билдиради.

Мактубда яна айtilадики, мактуб муаллифи «нафақат хайрихошлик билан, балки дўстлик» муносабатида бўлган архиепископ Иоанн подшога қиролнинг ушбу мактубини топшириши керак, шунингдек «ишлар ва ҳаракатлар ҳақида унга оғзаки айтиши керак, чунки унга (архиепископ Иоаннга) фикрларимиз батафсил айtilган». Британия қироли унга юкланган,

қирол номидан айтиши керак бўлган барча сўзларига тўла ишонишни сўрайди (63).

Мактубдан аён бўладики, архиепископ Иоанн Англияга боришдан аввал Мироншоҳнинг буйруғи билан Францияга бориб келган.

Доминикан ордени монахи Франциск Амир Темурнинг ишончли кишиларидан бири бўлган. Унинг номи Амир Темурнинг Византия императори муовинига йўллаган мактубларида ва француз қироли Карл VI, инглиз қироли Генрих IV номларига юборилган икки мактубида эслатилган. Бу монах Амир Темурнинг дипломатик вазифасини бажариш билан бирга унга Ғарб ҳақида маълумотлар келтирган. У ҳақда бошқа маълумотлар сақланмаган.

Европа қироллари билан бўлган ёзишмалардан маълумки, Амир Темурнинг қудратли оламшумул давлатнинг ҳукмдори сифатида обрўси Ғарбда жуда юксак бўлган. Европа монархлари уни чуқур эҳтиром билан «энг шавкатли ва энг ғолиб подшо Темурбек», дейдилар.

Амир Темур вафотидан сўнг Темурийлар давлатида Европа давлатларига муносабат ўзгарди. Темурийларнинг бирор Ғарб мамлақати билан дипломатик муносабатда бўлганликлари ҳақида маълумотга эга эмасмиз.

Амир Темурнинг баъзи элчилари ўз вазифаларини адо этиш асносида ўлдирилган. Лекин Амир Темурнинг ўзи доимо элчи дахлсиз эканлигини таъкидлаб келган. Агар элчи ҳатто душман тарафидан келган бўлса ҳам, у доимо уларга сарпо кийдирган.

Амир Темур қарвон йўлларининг хавфсизлиги учун ҳаракат қилиб, доимо ҳам яқин, ҳам узоқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга интиларди. У улкан ҳудудлар ва қўплаб мамлакатларни бир давлатга бирлаштириб, улар орасида узвий иктисодий алоқалар ўрнатишга ҳаракат қилган.



Темурийлар даВрида даВлаш

Амир Темур васиятига кўра, унинг валиаҳди — набираси Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгир бўлиб, Самарқанд тахтига ўтириши керак эди. Дарвоқе, Соҳибқирон бегоб бўлиб қолганида у Қандаҳорда эди. Амир Темур вафот этганда валиаҳд шахзода Пир Муҳаммад Самарқандга етиб келгунига қадар бу мусибатни бошқалардан сир тутишга қарор қилинди.

Бироқ, машғум ходиса ҳақидаги хабар

ошқор бўлиб, Амир Темурнинг ворислари ва амирлар орасидаги муносабат тезда бузилди. Амир Темурнинг набираси Султон Ҳусайн биринчи бўлиб исён кўтарди.

У бобосининг васиятига содиқ бўлишга қасамёд этганлигига қарамай, Утрор яқинида ўз қўшини билан биргаликда лашқар ўрдусини ташлаб, Тошкент тарафга йўл олди. Сўнгра Халил Султон васиятга зид ўлароқ 1405 йил 18 мартада, яъни

*Гарчи Амир Темур
Марказий Осиё манфаатлари учун ва
Москва князи билан
ҳеч бир алоқасиз...
Олтин Ўрда билан қураш
олиб борган эсада,
шунга қарамай, у
фақат Марказий
Осиёни бирлаштиришгагина
муваффақ бўлмай,
балки Русияга ҳам
катта хизмат кўрсатди.*

А. Якубовский

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР**



бобоси ўлимидан бир ой ўтиши биланок Самарқандда ҳокимиятни тортиб олди.

Деярли ўша кунларда Шохрух «Хуросон тахтига чикди» (1) ва унинг «Эрон ва Ирокдаги подшоҳлиги бошланди» (2).

Халил Султон ўз ҳаракатлари билан Хуросонга хавф сола бошлади.

Бу вақтда Шохрух стратегик жиҳатдан Халил Султон билан унинг Озарбойжонда ҳукм сураётган отаси Мироншоҳ орасида бамисоли исканжада қолган эди.

Халил Султон акалари Абу Бакр ва Умар Мирзо Табриз тарафидан Шохрух давлатининг шимоли-ғарбий ҳудудларига зуғум қила бошладилар (3).

Шохрух шароитни тўғри баҳолаб, Амударёга шимолдан яқинлашиб келган Халил Султонга зарба беришга қарор қилди ва ўз лашкарларини Шибурғон тарафига сурди.

Шохрух Амударё бўйидаги Дука кишлоғида туриб, Мовароуннахрга ўтиш учун кўприк ясай бошлаган эди. Лекин Халил Султон Самарқанддаги Шохрухга тегишли хазинани Мовароуннахрга ўтмаслиги шарти билан қайтариб беринши ваъда қилди. Шохрух Ҳиротга қайтди (4).

Бундай келишув Амир Темур давлати иккига бўлинганлигини англатарди: Халил Султон Туронни бошқарди, салтанатнинг қолган қисмини Шохрух, Мироншоҳ ўғиллари Умар ва Абу Бакр билан биргаликда Жаҳонгир ва Умаршайх бошқардилар.

Халил Султоннинг Самарқанддаги ҳукмронлик йиллари ҳақида Шарафуддин Али Яздий шундай ёзди: «Шавкат ва комкорлик асбобидинким, амирзода Халил Султонга муяссар бўлди, олам бино бўлгандин бери мушқилким, кишига мундоқ асбоб муяссар бўлмиш бўлмай. Ва насаб юзидин Соҳибқироннинг набираси эрди. Ва Соҳибқирон ўлгандин сўнг барча беклар ва черик Тошкентда анинг била эрдилар. Бу хабарни эшитиб, барча хайрон бўлуб эрдилар. Аммо Соҳибқироннинг хозир ўғлонларидин андин улуғроқ киши йўқ эрдиким, ани подшоҳ кўтардилар. Ва бу ишни яхши иш билиб, Самарқандда келиб, Самарқанддаги беклар ва бузруклар барча бу маъни била мутофиҳ бўлиб, рози бўлиб, ани подшо кўтардилар. Ва молу хазинани анга тоғшурдилар. Ва шахзода Халил Султон Самарқанд тахтида подшоҳ бўлиб, давлат билан ўлтурди.

Ул маҳалда Самарқанддек маъмур шаҳар ер юзида йўқ эрди. Ва атроф оламдаги фозиллар ва донишмандлар ва хунармандлар кўчлари билан анда эрдилар. Бир хазинанинг уҳдасидан чиқаолмас эрдилар. Ва хайма ва хиргоҳ ва саропарда ва соябон, не худким шарҳ қила олур, анинг учунким Эрону Турондаги подшоҳларнинг

йиллар йиғилғон хазиначари Қалмоқдин Румғача ва Хиндустондин Шомғача, Хоразмдин Дашти Қипчоққача, Рус ва Булғор ва Фаранг — бу барча вилоятлардин ҳар нимаким олиб эрдилар, барчани мунда келтуруб жамъ этиб эрдилар ва ўттуз олти йилким, хазрат Соҳибқирон оламни мусаххар қилиб эрди ва вилоятларнинг молу хирожи мунда тушар эрди, бундоқ хазина ва яроқ бу шахзоданинг эликига тушти. Тўрт йилда андоқ қилдиким, ул молдин ҳеч асар қолмади» (5).

Халил Султонни ҳокимиятдан четлатиш билан Шохрух Туронни тамомила ҳалок бўлишдан саклади.

Халил Султон Мовароуннахр ҳукмдорлигидан маҳрум бўлгандан сўнг Шохрух Улуғбекни Шох Малик ҳомийлигида Самарқанд тахтига ўтказди.

Мовароуннахрдаги ҳарбий-сиёсий шароит билан боғлиқ ишлар туфайли Шохрух 1409 йил охиригача Самарқандда қолади. Сўнгра Улуғбекни Мовароуннахр ва Туркистоннинг ҳоқими, Шох Маликни унинг ҳомийси ва маслаҳатчиси этиб тайинлаб, 1409 йил охирида Ҳиротга қайтиб келади. Ўша йилдан бошлаб Улуғбекнинг тўлиқ подшоҳлик номи Абул Фатҳ Муҳаммад Тарағай Улуғбек деб ёзилади (6).

Бу пайт Ўтрор ноиби, Амир Темурнинг собик лашкарбошиси Шайх Нуриддин ўз сафдоши Шох Малик ва Улуғбекка қарши исён кўтаради. Исёнчи катта лашкар тўплаб, Самарқанд яқинига келади ва 1410 йил 10 апрелида Шох Маликка қарши жангга қиради. Улуғбек ва Шох Малик енгилдилар ва Амударёдаги Калифга чекинишга мажбур бўладилар. Муҳими, Шохрух бу воқеаларга тайёр эди ва 20 июн куни лашкари билан Калифга яқинлашиб келади. Хуросон лашкари Амударёдан икки ерда ўтади. Калиф ва Термизда Шохрух асосий кучлар билан биринчи гуруҳда бўлиб, Шаҳрисабз тарафга йўл олади. Улуғбек билан Шох Малик иккинчи гуруҳда илғор бўлиб кетадилар. Шайх Нуриддин рақиблари дарёдан ўтганлигини эшитиб, улар тарафига юради. Жангда Шох Малик яна енгилди ва Самарқандга чекинади.

Асосий кучлар билан етиб келган Шохрух 1410 йил 12 июл куни Шайх Нуриддин билан жанг қилиб, уни енгади ва чекинишга мажбур қилади. Исёнчи Ўтрорга чекинади. Исённи бутунлай бостириш мақсадида Шохрух Ўтрорга Шох Маликни юборади.

Унинг шериги Хамза Суддузни жазолаш учун Ҳисорга амир Музробни юбориб, Шохрухнинг ўзи 23 июлда Самарқанддан кетади ва 3 августда Ҳиротга келади.

1411 йил 11 январидан амир Шох Малик

Ф а р з а н д л а р, цариндошлар, ёру-биродарлар, ўзинилар ва мен билан бир вацтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, (молу мулк, нацд пул билан) хилларини адо этдим. Ўз фарзандларим, цавму цариндошларимдан цариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нораво иш тутган бўлса, дарҳол (цўлоёғини) боғлаб, ўлдиришга буюрдим. Харкимни (туриш-турмушининг насти баланларарида) турли йўллар билан синаб билиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Хаятнинг кўп иссиц-совуғини кўриб, улардан сабоц олиб, тажрибани оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

«Темур нузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА



Шайх Нуриддинга қарши жангга чиқади. Иккала лашкар Сабронда бир-бирига юзланади, лекин жанг бўлмайди. Музокара пайтида Шайх Нуриддин хийла билан ўлдирилади ва калласи олинади. Улуғбекнинг хавфли душмани шу алфозда тугатилади. Мовароуннахрдаги ахволдан ташвишланган Шохрух 1411 йил сентябрида яна Самарқандга келади. Лекин тўла тартиб ўрнатилганлигини кўриб, ноябр ойидаёқ ўзи билан бирга Улуғбекнинг хомийси Шох Маликни ҳам олиб Хиротга қайтади. Шу тарихи 1411 йил октябрдан, яъни 18 ёшида Улуғбек Мовароуннахр ва Туркистоннинг мустақил ҳокими бўлиб қолди. Аммо Амир Темур давлатининг бош ҳокими ва султони деб Шохрух ҳисобланарди. У Улуғбек мулкидаги ахволни диққат билан кузатиб борарди. «Амир Темур салтанатида у ўлганидан сўнг яқка ҳокимликни сақлаб туриш мумкин бўлмайдигандек кўринган бўлса ҳам, аста-секин у Шохрухнинг фойдасига тикланди» (7).

Шохрух масъулиятли давлат лавозимларига заковатли кишиларни кўйди ва мамлакатни улар орқали бошқарди.

Шохрух Амир Темур вафотидан кейин қўлдан кетган ерларни ҳарбий ва дипломатик йўл билан яна қайтариб олди. Дашти Қипчоқ ўзбеклари томонидан 1405 йилдан кейин босиб олинган Хоразмни қайта урушиб олиш учун 1413 йил бошида Шох Малик бошчилигида Мовароуннахр лашкарини юборади.

Шох Малик Хоразмни тез орада олади. Кошғарда ҳам Улуғбекка содик киши тахтга ўтказилади. Бироқ 1424 йилдан бошлаб Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларни Абдулхайрон бошчилигидаги Дашти Қипчоқ ўзбеклари босиб олади. XV асрнинг 30-йиллари охирига келиб Кошғар ҳам қўлдан кетади.

1447 йил мартида Шохрух вафот этганидан сўнг Темурийлар давлатида нотинчлик ва суронлар бошланди. Бутун салтанатнинг яқка султони бўлиб қолган Улуғбек шундай масъулиятли давларда улкан давлатни бошқаршга қодирлигини кўрсата олмади. Аксинча, отасининг вафотидан сўнг унинг давлати фожияли равишда пурдан кета бошлади.

Улуғбек ҳаётининг охириги йигирма йилини таҳлил этиш шуни кўрсатдики, бу йиллар у илмга қаттиқ берилиб, давлат ишларидан узоқлаша борган. Фақат отасининг қудрати ва обрў-эътибори туфайлигина тахтни сақлаб қолган. Шохрух ўлими билан Улуғбекнинг сиёсий ҳаётдан узоқлашиб ва ҳатто ажралиб қолганлиги яққол кўринди.

Энг аввал Хуросон ва Мовароуннахр рухонийлари билан Улуғбекнинг муносабати бузилди. Сўнгра унинг ҳарбий лаё-

қатсизлиги лашкарбошилар орасидаги обрўсини кетказди.

Ва, ниҳоят, у ўз фарзандлари Абдуллатиф ва Абдулазизларга мўътадил муносабатда бўла олмаганлиги натижасида Абдуллатиф унинг душманлари тарафига оғди. Оқибатда Улуғбек 1449 йил 25 октябрда ўз хатоларининг қурбони бўлди.

Мовароуннахр тахтига Абдуллатиф келди. Ғарбий Эронда Бойсунғурнинг ўғли Султон Муҳаммад ҳокимиятни қўлга олди. Хиротда эса 1449 йили тахтга Бойсунғурнинг иккинчи ўғли Абул Қосим Бобур ўтирди. Абдуллатиф 1450 йил майида ўлдирилди.

Абдуллатифни ўлдирган кишилар ҳокимиятни Иброҳим Султоннинг ўғли Абдуллога топширди. Бухоронинг доруғаси билан қозиси Мироншоҳнинг Абдуллатиф томонидан хиёс қилинган набираси Абу Саъидни худди шу вақтда озод қилдилар ва унга ҳоким сифатида байъат этдилар.

Абу Саъид дарҳол Абдуллога қарши Самарқандга йўл олди, лекин енгилиб, Дашт ўзбеклари тарафига қочди. 1451 йил ёзида Абу Саъид яна Самарқанд яқинида пайдо бўлди. Бу гал у Дашт ўзбекларидан иборат лашкар билан келди. Булунғур чўлида рўй берган жангда Абдулло енгилиб ва ўлдирилди. Абу Саъид Самарқандга фотиҳ бўлиб кирди ва тахтни эгаллади.

Абу Саъид Хуросон ҳокимияти учун ҳам кураш олиб борди. Унинг Абул Қосим Бобур билан курашида, то 1457 йили Бобур вафот этгунича ажрим бўлмади. Ўша йили Абу Саъид Хиротда ҳам ҳокимиятни ўз қўлига олди. 1457 йили Темурийлар давлати яна бирлашди, лекин унинг ерлари XV аср бошларидагидан анча кичрайган эди. У пайтга келиб Ироқ, Ғарбий Эрон ва Озарбойжондаги ерларнинг талай қисми қўлдан кетган эди.

Қора Юсуфнинг ўғли Жаҳоншоҳ 1453 йили бутун Ғарбий Эронни Темурийлардан тортиб олган эди. 1458 йилга келиб, Абу Саъид Жаҳоншоҳ туркманнинг Хиротни босиб олишга уринишини дафъ этишига тўғри келди. Отаси доим Амир Темурдан қочиб юрган Жаҳоншоҳ Темурийларнинг Хуросондаги мулки ҳисобига ўз ерларини кенгайтирмоқчи бўлди. 1459 йили Абу Саъид Жаҳоншоҳ билан бир битим тузди, бу битимга қўра Ғарбий Эрон Жаҳоншоҳ ҳукмронлигига ўтди, Хуросон эса Абу Саъиднинг қўл остида қолди.

Темурийлар давлатининг Абу Саъид томонидан бирлаштирилиши салтанат қудратининг ошишига имкон берди. Абу Саъид Улуғбекнинг назорати остида ўсиб, тарбия олган, Улуғбек унда илм ва маърифатга меҳр уйғотган эди. «Абу Саъид ўзининг ҳаёт тарзи, ишларининг буюклиги,

Амир Темурнинг Усмонли турклар устидан галабаси Византия учун уларнинг иштиросини ярим аср орқага сурди, Европа эса шу давр мобайнида диний ақида ва ақидапарастлик талвасаларига барҳам бериб, янги қуларга эга бўлди.

Хильда Хукхэм

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР**

шижоати ва истеъдоди бўйича давлат рахбари сифатида Бобур, Акбар ва Шох Жаҳонларнинг муносиб аждоди эди» (8). Яна бир фикрга кўра, Абу Саъид Усмонли султон «Маҳмуд каби ўз даврининг энг қудратли давлат рахбари эди» (9).

Абу Саъид ҳукмронлиги даврида Хожа Аҳрор накшбандийлари тарикатининг нуфузи кучайди. Абу Саъид Абдуллога қарши курашганида Хожа Аҳрорнинг маънавий мададига таянгани аниқ (10).

1467 йили Жаҳоншоҳ вафот этади ва Абу Саъид Темурийларшшг Ғарбий Эрондаги ҳокимиятини тиклашга қарор қилади. Лекин 1469 йили туркманлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Худди ўша йили Темурийлар давлати узил-кесил иккига: Туркистон ва Хуросонга бўлинади: Туркистонда Абу Саъиднинг ўғли Аҳмад, Хуросонда эса — Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилади.

Хусайн Бойқаро 1438 йили Хиротда туғилган. У ҳам отаси тарафидан, ҳам онаси тарафидан Темурий эди. Отаси тарафидан у Мирзо Умаршайхнинг эвараси бўлиб, онаси тарафидан Амир Темурнинг кизи Тағай Шох Бегимнинг ўғли Хусайн Бойқаронинг набираси эди. Темур вафот этган йили унинг отаси тарафидан бобоси, яъни Умаршайхнинг ўғли Мирзо Бойқаро 12 ёшда бўлиб, Шохрух саройида эди. Бир оз вақт ўтгандан сўнг Шохрух уни Қандаҳорга, Жаҳонгирнинг ўғли Қайду Мирзо саройига хизматга юборади. Бирок, у 1415 йили Қайдуга қарши фитнада айбланиб, ҳибсга олинган.

Аввалига Шохрух уни Ҳиндистонга жўнатмоқчи бўлди, лекин унинг ўзи Қандаҳорга келганидан сўнг Бойқарони унинг хузурига олиб келдилар. 1417 йили у Самарқандга юборилди ва у ерда қатл қилинади. Ўша пайт Хусайн Бойқаронинг бўлажак отаси ҳали гўдак эди. Кейин у Хиротда, чамаси, Шохрух назорати остида яшаган, лекин давлат ишига жалб қилинмаган. Балки Шохрухнинг ўзи уни Амир Темурнинг набираси Хусайн Бойқаронинг кизи Феруза бегимга уйлантиргандир.

Хусайн Бойқаро 14 ёшида Абул Қосим Бобурнинг хизматида келди. У 1454 йили Бобурнинг Самарқандга юришида иштирок этади ва Умаршайхнинг бошқа авлодлари билан бирга Абу Саъид хузурида қолади.

Мухаммад Мирзонинг ўғли, Хусайн Бойқаронинг амакиваччаси Султон Увайс Абу Саъидга қарши қўзғолон кўтарди. Абу Саъид бунда барча шахзодалардан гунонсирайди ва 13 кишини, улар орасида Хусайн Бойқарони ҳам Самарқанд қалъасига қамаб қўяди. Бунга эшитиб онаси Феруза бегим дарҳол Хиротдан келади: бу аёл онаси тарафидан Мироншоҳнинг на-

бираси ва Абу Саъиднинг аммаваччаси эди. Абу Саъид унинг илтимосини бажо келтириб, ўглини ҳибсдан бўшатади. Шундан сўнг Хусайн Бойқаро Хиротга қайтиб келади ва яна Абул Қосим Бобурнинг хизматида ўтади.

Худди шу пайт Хусайн Бойқаронинг мактабдош дўсти, бўлажак буюк шоир Мир Алишер Навоий ҳам унинг хизматида кирганди.

1457 йили Бобур вафот этганидан сўнг Хусайн Бойқаро Пир Мухаммад Жаҳонгирнинг ўғли Санжар Мирзонинг хизматида келади. У Султон Хусайнни яхши қабул қилади ва кизи Бека Султон бегимни унга никохлаб беради.

Хусайн Бойқаро қайнотасининг ишончини қозонади ва 1457 йили Санжар Машхадга кетганида Марвни Хусайн Бойқарога топширади. Бирок Хусайн Бойқаро Санжарнинг мулозимлари билан мураса қила олмай, Марвни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Тажанда у Бобо Ҳасан гуруҳи билан тўқнашади ва жангда уни ўлдирди. Шундан сўнг Бобо Ҳасаннинг йигитлари Хусайн Бойқарога қўшиладилар. Кейин Султон Хусайн Бойқаро Нисони ва Жаҳоншоҳнинг аммаваччаси, туркман шахзодаси Хусайнбек қўл остидаги Астрободни олади ва шахзодани остиради.

XV аср 50-йилларининг охиридан Абу Саъид билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабат душманлик тусини олади. Бунга сабаб — Хусайн Бойқаронинг Астрободга даъвоси эди. Кейинчалик ҳарбий тўқнашувга олиб келган бундай муносабат 1469 йили Абу Саъид ҳалок бўлгунига қадар давом этади.

Ўша пайтлар Хуросон иккала Темурий шахзоданинг кураш майдонига айланади. Хусайн Бойқаронинг Хиротни олишга уриниши ниҳоят муваффақиятли тугайди: у 1469 йил 24 мартада шаҳарга ҳоким сифатида тантанали равишда кириб келади. Ўша кунгек Хусайн Бойқаронинг номи билан хутба ўқилади.

Шу йил апрел ойининг ўрталарида Мир Алишер Навоий Хиротга, Хусайн Бойқаро хизматида келади.

Хусайн Бойқаро тахтга ўтиргунига қадар исломдаги икки асосий мазҳаб — сунна ва шиага бир хил қарарди. Бир кунга уни хабардор қилмай ва рухсат олмай Хиротда ўн икки шиа имомининг номи хутбага қўшиб ўқилади.

Шиа имоми ўз мазҳабини мактаб ўқиғанида шаҳар аҳолисининг асосий қисми бўлган суннийларнинг ғазаби кўзиди. Уларнинг вакили Султонга шикоят қилди. Хусайн Бойқаро томонидан юборилган кишилар шиа имомини шарманда қилиб минбардан туширадилар. Бу билан

Хусайн Бойқаро ўзининг сунна мазхабига мансублигини кўрсатди ва умрининг охиригача шу мазхабда қолди.

Хусайн Бойқаро ҳукмронлигининг бошланишида — 1470 йили салтанат даъвогари Муҳаммад Ёдгорга қарши курашишига тўғри келди.

1479 йили Абу Саъиднинг ўғли Абу Бакр аввал Хусайн Бойқарога хизмат қилиб, сўнг Амударёнинг сўл соҳилида исён кўтарди. Унга қарши юборилган аскарлар кўзғолонни бостирдилар. Абу Бакр ғарбга, Астробод тарафга чекинишга мажбур бўлди. Гургон дарёси яқинида Султоннинг ўзи бошчилигидаги таъқибчилар унга этиб олдилар. Абу Бакр қўлга тушиб, қалласи олинди ва боши Ҳиротга юборилди.

Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида Ҳиротда маданият юқори чўққига кўтарилди. Шаҳарда бир неча мадраса қурилади, китобат иши ривожланади. Маданият юқори даражадалигидан шохидлик берувчи омиллардан бири шу эдики, ўша даврда яхши шеър ва китоблар тухфа сифатида тортиқ қилинарди. Байрамлар дабдабали ўтказилар ва Амир Темур жорий этган анъанага кўра, бутун шаҳар безатиларди.

Мамлакатда катта миқёсда қурилиш ишлари олиб борилди. Бу соҳада Мир Алишер Навоий намуна кўрсатиб, Ҳиротда Султон ҳадя қилган ерларда ўз хисобидан бир қатор масжид, мадраса ва хонақоҳлар қурдирди. Бу хайр-эҳсон бинолари Ихлосия деб аталди.

Бўлажак машҳур тарихчи Хондамир ана шундай хонақоҳ ва мадрасалардан бирида таълим олди. Ҳирот мадрасаларига бошқа шаҳарлардан ҳам, жумладан, Самарқанддан ҳам ўқишга келардилар. Бу эса XV аср иккинчи ярмига келиб Самарқанд ўзининг маданий устунлигини йўқотганлигини кўрсатади.

Хусайн Бойқаро одатига кўра, 1487 йил кишини Марвда ўтказди. Хусайн Бойқаро ўзи билан бирга кишлоқ ўтказётган Мир Алишерни ўша пайтдаги Темурийларнинг йирик маданий ва маъмурий маркази бўлган Астрободга ҳоким этиб тайинлайди.

Шу муносабат билан қайд этиб ўтиш зарурки, мавжуд адабиётларда Мир Алишернинг Астробод ҳокими этиб тайинланиши тўғрисида гўё бу — шарафли сургун деган фикрлар юрарди. Бу — шубҳали фикр. Хусайн Бойқаро кишлоқни ўтказадиган Марв атрофидаги аҳоли асосан туркманлар бўлиб, улар Санжарнинг уруғидан ҳамда ўша пайтда Озарбойжонда ҳукм юритаётган оқ кўюнли туркманларига уруғдош эди. Астробод эса Темурийларнинг энг йирик маъмурий ва маданий марказла-

ридан эди. Бу шаҳарга ҳоким бўлиш шарафли вазифа бўлгани сабабли сарой амалдорларидан кўпчилик уни қўлга киритиш учун беҳуда уринар эди. Астрободга ҳоким этиб жуда ишончли кишилар тайинланар ва буни асло «сургун» деб бўлмайди. Бироқ Мир Алишернинг у ерга ҳоким этиб тайинланишининг асл сабабини билмаган Хондамир ва Бобур, улардан олиб эса «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» асарида В.В.Бартольд ҳам бу воқеани нотўғри тушунишган. А.А.Семенов Абдуллоҳ Марвариднинг «Шарафнома» асарига таяниб, бундай фикрга қарши чиқди. Унингча, Марвга келган Султон Хусайн ўша ерлик туркманлардан Озарбойжон ҳукмдори Ёқуб оқ кўюнли Каспий бўйидаги вилоятларни кўшиб олмоқ ниятида эканлигини қандайдир йўл билан билиб қолади. Шу масалада Султон билан Озарбойжон ҳукмдори ўртасида муносабат таранглашади. Мир Алишерни эса у билан кўп йиллик яхши муносабат боғлаб турарди. Шу боис Мир Алишернинг Астробод ҳокими этиб тайинланишини Султон Хусайн томонидан кўшни давлат билан муносабатни яхшилаш ниятида қўлланган дипломатик чора, деб ҳисобламоқ лозим.

Шаҳар аҳли Мир Алишерни дўстона ва тантанавор қаршилади. Бу ерда ҳам Мир Алишер, Ҳиротдаги каби, иззат-хурматда эди. Султон Хусайннинг ноиб сифатида ҳам аҳоли барча қатламлари тўғрисида ғамхўрлик қиларди. Унинг ҳоким этиб тайинланиши шу қадар шарафли ва обрў-эътибори шу қадар юқори эдики, Мозандарон, Рустамдор ва Гилон ҳокимлари унинг ҳузурига совға-салом билан элчилар йўллаб, тобелик изҳор этишган. Ҳатто Ёқуб оқ кўюнлу ҳам Мир Алишерни юқори лавозим билан муборакбод этиб, совға-салом юборган. Бинобарин, Мир Алишернинг Астробод ҳокими этиб тайинланиши ўзини оқлаган, чунки кўзланган мақсадга эришилганди.

Алшнер Навоий Астрободга юборилганидан сўнг Султон унга яқин бўлган одамлар — Низомулмулк ва Афзалидинни мансабларидан, бўшатди ва хирож девони амирлиги лавозимига Мажиддинни тайинлади. Бироқ Алишер Навоий Астрободга кетиши билан Хусайн Бойқаро бутунлай фитначилар ва лаганбардорлар қуршовида қолиб, доимий майхўрликка берилди ва тубанлашиб бораверди.

У мастлигида ўз набираси — идрокли ва жасур йигитча ва хиротликларнинг суюқлиси бўлмиш Муҳаммад Мўминни қатл қилиш ҳақидаги фармонга имзо чекди. Унинг ўлимига бутун шаҳар таъзия тутди.

XV аср охири — XVI аср бошлари Темурийлар учун ҳалокатли бўлди.

Хусайн Бойқаро ташқи душман эмас,



Амир Темур эзгулик ва маҳоратни цўллашдан муайян мақсад йўлида ва амалий фойдалангани ту файли у мамлакат ларга ҳукмронлик қилди, тожу тахтни эғаллади, шавкатли сулолани бошиқарди.

Тильман Нагель

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР



балки ўз фарзандлари билан урушаётган бўлиб, бу унинг тўла тубанлашганидан гувоҳлик берарди. Бунинг устига Хусайн Бойқаро бутунлай ифвогарлар таъсирида колган эди.

XV аср ўргаларида кўчманчи ўзбеклар Аблухайрхон бошчилигида Сирдарёнинг қуйи оқими ва Дашти Қипчоқда кучли давлат тузгандилар. Бу қурол кучига асосланган кўчманчи давлат эди, 1468 йили Абулхайрхон ўлимидан сўнг у таркалиб кетганди.

Аmmo унинг набираси Шайбонийхон ўзбек давлатини қайта тиклаш мақсадида Темурийларнинг ички низоларидан ҳамда Темурийлар билан Жета мўғуллари орасидаги низодан мохирона фойдаланади.

Шайбонийхон аввал Утрор, Ясси ва Сайрам шаҳарларида мустахкам ўрнашиб олиб, 1499 йили Мовароуннаҳрни фатҳ қилишни бошлайди. Ўша йили у Бухорони ва 1500 йили Самарқандни олади. Лекин бу хали тўла ғалаба эмас эди. Чунки иккала шаҳарда ҳам Темурийларнинг тарафдорлари бор эди. Улар Андижонда турган Захириддин Муҳаммад Бобур билан ёзишиб, унга Самарқанд дарвозасини очдилар.

1501 йил апрелида Зарафшон ёнидаги жангда Бобур енгилди ва Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Бобур Шайбонийхонга қарши Темурийларни бирлаштиришга харчанд уринмасин, бари бекор кетди. Айниқса, кўчманчи ўз-

бекларга қарши курашда Бобурни қўллаш ёки бу курашга бошчилик қилиш ўрнига, Шайбонийхон билан «ўйинмачоқ ўйнаган» Хусайн Бойқаронинг хатти-харақатлари уни хайратга солганди.

XVI аср бошида Шайбонийхон бутун Мовароуннаҳрни ва 1505 йили Хоразмни қўлга олди.

Аввалги харбий маҳоратларини бутунлай йўқотган Хусайн Бойқаро 1506 йили Шайбонийхон билан курашга отланган вақтда вафот этди. Унинг ворислари — Бадиъуззамон ва Музаффар Хусайн отасининг барча иллатларини мерос қилиб олган бўлиб, душманга қаршилиқ кўрсата олмадилар.

1507 йили Шайбонийхон Ҳиротни ҳам эгаллади. Шу билан XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар салтанати барҳам топди.

Сўнгги Темурийларнинг тўхтовсиз жанглари ва солиқларидан толиққан халқ Бобурни қўлламади ва у Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрни тарк этиб, Қобулга кетишга мажбур бўлди. Бу шаҳарни у ўзининг таянч нуқтаси қилиб олди ва у ердан аввалига Ҳиндистонга бир неча чопкин килди, сўнгра хал қилувчи юриш натижасида Ҳиндистонни эгаллади. Бобур бу мамлакатда Темурийлар давлатининг пойдеворини қурди ва у тарихда Бобурийлар давлати деб ном олди. Бобур билан бирга Ҳиндистонга Темурий Ренессанс ғоялари ҳам кўчди.

Темурийлар шажараси

Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир хишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фацтуру мискинларга лангархона (таом бериладиган жой) солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда сарой ва қозихона қурсинлар. Ва рабъят ва зироатни цўрицловчи цурчилар (цўрицловчи харбий бўлинма) ҳам тайинласинлар.

«Темур нуғузуклари»

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

Амир Темур ва Темурийлар 1370 йилдан то 1507 йилгача Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ, Шимолий Ҳиндистон ва Афғонистонда ҳукмронлик қилдилар. Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзо авлодига мансуб бўлган Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ва Бобурийлар 1504 йилдан 1858 йилгача, яъни 354 йил давомида Афғонистон ва Ҳиндистонда салтанатни бошқардилар. Темур ва Темурийлар сулоласи жами 488 йил ҳукмронлик қилди.

Илмий тадқиқотлар натижаси ўларок, Амир Темур авлодининг рўйхати ҳозир 193 нафарга етди. Булар — Жаҳонгир Мирзо авлодига мансуб 16 нафар шахзода, Умаршайх авлодига мансуб 35 шахзода, Мироншоҳ Мирзо авлодига мансуб Бобурийлар билан бирга 96 шахзода, Шохрух Мирзо авлодига мансуб 44 шахзода ва Тағай Шох (Ака Беги) зурриётига мансуб бир шахзода.

Амир Темурни «хон» эмас, амир деб аташган. Бинобарин, Темурий шахзодалар-

ни ҳам «амирзода» ёки «мирзо» деб атаганлар. Мирзо ибораси «амирзода» сўзининг қискартирилган шаклидир. Темурий шахзодаларда «мирзо» ибораси Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзога қадар давом этиб келган. 1508 йилда Бобур Мирзо ўзининг катта ўғли — Ҳумоюннинг туғилиши муносабати билан «Ушбу тарихгача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат Мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдимким, мени «подшоҳ» дегайлар», — деб ёзади. Ана шу кундан эътиборан, тожу тахт эгаларини подшоҳ, унинг авлодини эса шахзода деб атаганлар. Зотан, Бобурий шахзодалар орасида «мирзо» ибораси кам учрайди.

Темурийлар шажараси — Амир Темур ва Темурийлар тарихини ўрганувчилар учун қимматли манба. Зеро, унда Темурийларга мансуб 193 нафар шахзоданинг исми, таваллуд ва тахтга ўтирган ҳамда вафот этган йиллари имкон қадар кўрсатилган.



75

Улугбек ибн Шохрух-
нинг ўймакор ёғоч
кутичаси. Марказий
Осиё. XV аср



76

Узук. Марказий Осиё.
XV аср






77

Амир Темур хукмрон-
лиги даврига оид тан-
галар



78
Бронза қозонча. Самар-
канд. XIV аср



**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН
МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ**



мир Темур улкан ва қудратли салтанат барпо этиб, маънавий маданиятнинг юксалиши, гуллаб-яшнаши, ўтмиш даврлар ажойиб анъаналарининг янги тарихий вазиятда қайта тикланиши учун шароит яратди. Амир Темур ижтимоий фаолиятининг сермахсул натижалари айниқса маданият соҳасида яққол намоён бўлди.

XIV—XVI асрлардаги энг юксак аклий ва ижодий муваффақиятлар тимсоли сифатида фан, адабиёт, миниатюра, амалий, мусика ва томоша санъатлари раванқ топди.

Тан

Илм-фан ва маданият аксари мусулмон оламида янгидан гуркираб ривожланиши Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқдир. Ўша даврда Марказий Осиёда илмий ва адабий фаолият учун қулай шароит яратилганлиги туфайли кўплаб олимлар бу ерда хотиржам яшаб, баракали ижод қилдилар.

Амир Темур ва Темурийлар даврида илм-фанга бўлган қизиқишнинг ўсиши маънавий маданиятнинг умумий юксалишига, ишлаб чиқариш ва ҳунармандликнинг ўсишига ёрдам берди. Айни вақтда ирригация, шаҳарсозлик, меъморликнинг илдам ривожланиши фандаги турли йўналишларнинг юксалишига туртки бўлди.

Тарих фани Амир Темур ҳаётлигидаёқ раванқ топди. Тадқиқотчиларнинг эътирофича, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг ўзи қахрамонлик билан йўғрилган эди. Соҳибкирон, унинг ўғиллари, неваралари, ҳарбий бошлиқлар ва жангчиларнинг ўзи асли баҳодир, мард инсон, эпик қахрамонлар эди. Унинг қўшинида мардлик, жанговарлик руҳи ҳамиша ҳукмрон бўлган (1). Амир Темур ва Темурийлар учун шахсий қахрамонлик ва мардлик кўрсатиш одатий иш ҳисобланарди.

Қуйидаги далиллар Амир Темур ва унинг авлодлари қахрамонлиги, жасоратидан гувоҳлик беради.

Амир Темур юриш пайтида, одатда,

ўзи билан бирга доимо «воқеаларни маҳсус дафтарга ҳар куни ёзиб борадиган» одамни олиб юрарди. Уруш пайтида ҳам, тинчлик даврида ҳам унинг ёнида кўрган-эшитганларини ёзиб борадиган котиблар бўларди, кейинчалик бу ёзувларни шахсан ўзи кўздан ўтказарди. Бу дафтар-қундалиқлар Амир Темур ва Темурийлар расмий солномасининг асосини ташкил этди.

Амир Темур ҳақида ҳикоя қилувчи бизнинг давримизгача етиб келган илмий солномалар орасида хиротлик тарихчи Фасих Хавофий эслатиб ўтган эпик асар алоҳида эътиборга молик. Бу асар шайх Жамолиддин Маҳмуд Зангийи Ажам Кермоний томонидан маснавийда ёзилган бўлиб, «Жўш-у хўруш» деб аталади. Ўша пайтда (1403 й.) Гуржистонда бўлган Амир Темур ҳузурига бориб, ўз асарини тақдим этмоқчи бўлган муаллиф Кура дарёсида чўкиб ўлган эди (2).

Амир Темур котиби томонидан назмда ёзилган иккинчи солнома «Тарихи хоний» деб аталади.

Учинчи солнома ҳам XIV аср охирида насрда ёзилган. Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асарида самарқандлик машҳур олим Мавлоно Сайфуддин Хутталоний қаламига мансуб ўша хроникани эслатиб ўтади. Асар унинг номи билан маълум эмас (3).

Камолотга эришган вазир улким, давлат муаммоларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилик билан, асли-насли тозаллигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва тақиқловчи буйруқларида унинг аслиги ва тоза наслиги кўриниб турсин.

«Темур тузуклари»

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

Шарафуддин Али Яздий маълумот беришича, Амир Темура бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар ҳолисона ёритилган бу манбаларни тарих учун сақлаб қолиш борасида кўп тадбирлар кўрилган.

Айрим ҳолларда у ҳатто ёзишмалар орқали, бошқа ҳукмдорларга элчилар юбориш йўли билан кўп маълумотларни аниқларди.

Амир Темурнинг айрим юришлари ҳам мунтазам ёзиб бориларди. Чунончи, унинг Ҳиндистонга 1398—1399 йиллардаги юришига оид кундаликни қозил қузот Насриддин Умар олиб борган.

Лекин аввалги саҳифаларда қайд қилинганидек, бу асарда воқеаларнинг кунма-кун санаб ўтилиши Амир Темурни қаноатлантирмади ва у юришни батафсил баён қилишни Ғиёсиддин Али Яздийга топширди. Подшо унинг олдида кундалик «табиий, ҳаммага тушунарли бўладиган услубда, равон ёзилиши керак», деб шарт қўйди. Лекин диний илмлар билан кўпроқ машғул бўлган Ғиёсиддин бу вазифанинг урдасидан чиқмади. Шунинг учун ҳам ҳукмдор унинг 1399 йилда ёзиб тугатган «Рўзномайи ғазавоти Ҳиндистон» китобини қабул қилмади (4).

Юқорида номлари тилга олинган муаллифларнинг ишларидан кўнгли тўлмаган Амир Темур табризлик олим Низомиддин Шомийга ўзининг батафсил тарихини ёзишни топширди.

Низомиддин 1393 йил ёзида Бағдод олинган пайтда ҳукмдор билан учрашди. У 1402 йилда Амир Темур топшириги билан унинг тарихи батафсил ёзишга киришиб, 1404 йил мартда «Зафарнома» номи билан тугатди.

Муаллиф асарни етти йиллик юришдан кейин (1399—1404) Самарқандга қайтишга тараддуд қўраётган Соҳибқиронга, Қорабоғ (Озарбойжон)да тақдим этди.

Гарчи «Зафарнома» ҳам тўлиқ бўлмаганда, Амир Темурга маъқул тушди.

1404 йил мартдан Амир Темур вафотигача бўлган вақт оралиғида содир бўлган воқеаларни Шохрухнинг буйруғи билан XV асрнинг машҳур тарихчиси Ҳофиз Абрў «Зайли Зафарномаи Шомий» асаридан ёзган (5).

Руи Гонсалес де Клавихо ёзган йўл хитралари испан элчисининг 1403—1406 йилларда Самарқандга, Амир Темур саройига ташрифи тўғрисида хикоя қилади. Мазкур асар муҳим ҳужжат сифатида катта қизиқиш уйғотади, зеро унда XV аср бошларидаги Шарққа оид маълумотлар, воқеалар уларнинг бевосита шохиди бўлган европалик киши тилидан хикоя қилинади. Бу асар ўзига хос саёҳатномадир (6).

Форс ҳукмдори саройида хизмат қил-

ган Мўъиниддин Натанзий 1413—1414 йилларда Шохрухга бағишланган «Мунтахаб ат-тавоҳих-и Мўъиний» тарихий асарини ёзиб тугатди. Мазкур асарда дунё яратилишидан бошлаб асар тугатилгунча бўлган даврда мусулмон давлатларида рўй берган воқеалар умум тарих нуқтаи назаридан баён этилади (7).

Шохрух ва унинг Форсда ҳукмронлик қилган (1415—1435) ўғли Иброҳим Султон даврида Шарафуддин Али Яздий форс тилида ўзининг мукамал «Зафарнома» тарихий асарини ёзди. Муаллиф уни 1425 йилда Ҳиротда Шохрухга тақдим этди.

Шомий асаридан фойдаланган Шарафуддин Али Яздий тарихий воқеалар баёни устида қўшимча иш олиб борди. Иброҳим Султон ҳомийлигида подшо идораси ҳужжатхонасидан тўла фойдаланган муаллиф Амир Темур вафотидан кейинги дастлабки икки йил ичида бўлиб ўтган воқеаларни ҳам китобга киритган.

Баён қилинган воқеалар ҳам ёзма, ҳам оғзаки манбалар билан тасдиқланган. Шарафуддин Али Яздийнинг асари бугунги кунда Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тўғрисида хикоя қилувчи энг мукамал, қимматбаҳо тарихий ҳужжатлардан биридир (8).

1423—1427 йилларда номаълум муаллиф томонидан «Муиззул-ансоб» асари тuzилган бўлиб, унда Амир Темур шажараси келтирилади.

Ҳофиз Абрў Шохрух топшириғи билан икки йил ва битта тарихий-географик асар ёзди.

Унинг «Мажмуайи Ҳофиз Абрў» тарихий асари 1412—1418 йилларда ёзилган бўлиб, у ўзидан олдин яшаган машҳур ва маълум муаллифлар — ат-Ғабарий (829—923), Фазлуллоҳ Рашидиддин (1247—1317) ва Низомиддин Шомийлар асарларининг давомидир. Унинг тарихий-географик асари 1414—1420 йилларда ёзилган.

Ҳофиз Абрў Бойсунғурнинг топшириғи билан 1423—1425 йилларда учинчи асари — «Мажма ат-тавоҳихи султония» (тўртинчи жилди — «Зубдат ат-тавоҳихи Бойсунғурий»)ни ёзди. Мазкур асарнинг охириги қисми айниқса муҳим, унда Амир Темур тарихи анча тўлиқ ёритилган (9).

Айни ўша даврда Тожиддин Салмоний «Тарихнома» асарини яратди, унда Шохрухнинг 1409 йилда Мовароуннахрни қандай ишғол қилгани акс эттирилган (10).

1401—1408 йилларда Самарқандда яшаган, ҳукмрон доираларга яқин бўлган Ибн Арабшоҳ Амир Темур саройида рўй берган кўпгина воқеаларнинг бевосита иштирокчиси ва шохиди бўлган. У 1437 йили ватани Дамашққа қайтиб келиб, «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур» асарини ёзди. Лекин бу асар эҳтирос билан ёзил-



Туркий маънинг муаллифи, Ҳазрат (Амир Темур) шахсан ўзи бош бўлган гаройиб ишлардан баъзиларини, эҳтимол бундан сўнг одамлар ишонмасликлари ва ортиқча таъриф тавсифга йўйишлари мумкин деб, ёзиб қолдиришга йўл қўймади, деган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ



гани учун баъзи воқеалар бузиб кўрсатилган (11).

Темур ва Темурийлар даврида тарихий мажмуалар ёзиш кенг тарқалган бўлиб, уларда ўша даврнинг қарор топган анъаналарига мувофиқ дунё яратилишидан то асар ёзилган давргача бўлиб ўтган энг муҳим воқеалар сана тартибида берилган.

Хиротлик тарихчи Фасих Аҳмад ибн Жалолиддин Мухаммад ал-Хавофий (1375 — 1442) қаламига мансуб, 1442 йилда ёзилган «Мужмали Фасихий» асари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Асарнинг охириги қисмида муҳим тарихий воқеалар, атоқли давлат арбоблари, ўша даврнинг машҳур олимлари, шоирлари тўғрисида қисқача маълумот берилган. Унда энг йирик қурилишлар, иншоотлар — масжид ва мадрасалар, хонақоҳлар ва саройлар, боғ ва қарвонсаройлар, ҳаммомлар хусусида ҳикоя қилинган. Темур ва унинг авлодлари ҳаёти, фаолияти, шажарасига оид маълумотлар ҳам берилган (12).

Абдураззоқ Самарқандий ҳам «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида воқеаларни йилма-йил баён қилиб беради, унда ўзининг Кермон, Хурмуз ва Форс орқали Ҳиндистонга қилган сафари тўғрисида ёзади. Асарда Эрон ва Урта Осиёнинг XIV—XV асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти кенг ёритилган, шунингдек Ҳиндистон ва Хитой билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари баён қилинган (13).

Умумий тарих бўйича «Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбиё ва-л-мулк ва-л-хулафо» асарини машҳур тарихчи Мирхонд (Махдуми Амир Хованд Мухаммад, 1434 йилда туғилган) ёзган. У умрининг кўп қисмини Хиротда ўтказган. Унга Алишер Навоий хомийлик қилган. Шоирнинг маслаҳати билан бу асарни ёзган, асарнинг охириги қисми XV аср иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга (14).

Хондамир номи билан машҳур Ҳумиддин Мухаммад Хиротда туғилиб, таълим олган. Хондамир Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон ва Ҳумоюн саройида хизмат қилган. У тарихга ўзининг ўн уч асари билан кириб келган, лекин улардан атиги саккизтаси, шу жумладан унинг машҳур «Хулосат ал-ахбор фи байон ал-ахвол ал ахйор» (15), «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар» (16) асарлари бизгача етиб келган. Уларда олимлар (тарихчи ва математиклар, астроном ва табиблар, қонуншунос ва дин ахли, шоир ва ёзувчилар, санъат арбоблари ва хаттотлар, рассом ва мусикачилар, созандалар) тўғрисида муҳим маълумотлар берилган.

Хондамир ўз асарларида Темур ва Те-

мурийлар Хоразм, Хирот, Балх ва бошқа шаҳарларда амалга оширган қурилиш ҳамда таъмирлаш шнларини ёритишга катта эътибор берган.

Мирза Мухаммад Хайдар (1500 йилда Тошкентда туғилиб, 1551 йили Кашмирда вафот этган) Захириддин Мухаммад Бобурнинг холаваччаси бўлиб, таникли давлат арбоби эди. У 1546 йилда эсдалик тарзидаги «Тарихи Рашидий» асарини яратиб, уни Абдурашидхон ибн Султон Саидхон ибн Юнусхонга (1510—1559) бағишлаган. Асарда Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистоннинг тарихий манзараси кенг ёритилган (17).

Астрономия ва математика соҳасида эришилган буюк муваффақиятлар Темурийлар давлатига катта шухрат келтирди. Бу шухрат, биринчи навбатда, Улуғбек номи билан боғлиқдир.

Улуғбек Мовароуннаҳрда илм-фанни ташкил этиш борасидаги фаолияти билан мусулмон олами кўплай олимларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Қозизода Румий ҳам шу жумладан.

Кичик Осиёда, Мармар денгизи жанубидаги Бурса шаҳрида (тахминан 1360 йилда) туғилган бу олим дастлабки маълумотни она шаҳрида олгач, Шамсиддин Фанорийдан (18) математика ва астрономиядан сабоқ олди. Қозизода Фанорийдан Хуросон ва Мовароуннаҳр математиклари ҳамда астрономларининг шухрати тўғрисида кўп ҳикоятларни эшитди, тахминан йигирма ёшида (XIV аср 80-йилларининг бошлари) она шаҳрини бир умрга тарк этиб, шарққа йўл олди (19).

Манбаларда Қозизода Румий Улуғбекни илк бор қачон кўрганлиги хусусида маълумот йўқ. Лекин Улуғбек ўзининг «Зиж» асарига ёзган муқаддимасида уни устозим деб атади (20).

1413 йилда, Улуғбек Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлгандан кейин, устозини Хиротдан Самарқандга олиб келди ва у умрининг охиригача шу ерда қолди. Улуғбек мадрасаси биноси ва расадхонаси Қозизоданинг бевосита иштирокида барпо этилди. Қозизода Румий, шунингдек, «Зиж» асари устидаги ишнинг дастлабки босқичида иштирок этди. У 1437 йилда вафот этди, бу вақтда «Зиж» устидаги иш ҳали поёнига етмаган эди.

Қозизода Улуғбек мадрасасида дарс беришдан ташқари илмий иш билан ҳам шуғулланган, расадхонада кузатишлар олиб борган. У астрономия ва математика бўйича бир қанча машҳур асарлар яратди. Улар орасида қуйидаги икки асар айниқса катта шухрат қозонди.

^ Қозизода Румийнинг биринчи асари «Шарҳ ашкол ат-таъсис» бўлиб, унда Ру-

Яна ҳукм қилдимки, қайси бир сипоҳий хаддидан ошиб, цўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тугтиб мазлум цўлига топширсинлар, токи унинг жазосини зулм кўрганлар берсин.

К,ишлоц оцсоцоли ва шахар улуглари кичикроц даражадаги одамга зулм цилсалар, цша зулмга яраша, хар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар. Агар доругалар ва хокимлар халцца жабр-зулм этиб, уларни хароб цилган бўлсалар, ишларига лойиц жазо берилсин.

«Темур пгузуклари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

мий самарқандлик олим Шамсиддин ибн Мухаммад ас-Самарқандийнинг (XIII аср) геометрик рисоласига изоҳлар берган. Бу рисола Мовароуннахр мадрасаларида геометрия бўйича дарслик вазифасини ўтарди. Мазкур изоҳ юзасидан кўплаб қўлёзмалар сақланиб қолган.

Қозизоданинг иккинчи асари «Шарҳ ал-мулаххас фи-л-хайъа ва-нужум» — хоразмлик олим Махмуд ибн Умар ал-Чағминий (1220 йилда вафот этган) рисоласига ёзилган шарҳдир. Қозизода шу асар асосида Улуғбек мадрасасида астрономиядан дарс берарди. Асарнинг русча таржимаси чиққан (21). Мазкур асар кенг тарқалган бўлиб, дунёнинг кўпгина китобхоналарида сақланмоқда.

Улуғбекнинг «Зиж»ида тилга олинган яна бир машҳур олим Жамшид ибн Масъуд ибн Махмуд ал-Коший аслида Ироқи Ажамнинг Кошон шахридан дир. У кейинчалик астрономик рисоласида таъкидлаб ўтганидек, ўз зижини тузиб чиқиш учун кўп зижларни кунт билан ўрганган ва кўплаб маълумотлар тўплаган.

У Ироқ мамлакатида зижнинг бошқа тадқиқотчиларини топмагани учун ҳамда Улуғбекнинг зижларга бўлган чексиз қизиқишини эшитиб, бажонидил Самарқандга, унинг ҳузурига йўл олди. Бу ерда у ўз зижини тугатиб, совға сифатида Улуғбек кутубхонасига такдим этди.

Мовароуннахр ва Туркистонда маълум ва машҳур олимлар кўп бўлгани учун у бу зижни «Зиж ҳоконий дар такмили зиж Элхоний» (22) деб атади. Кошийнинг бу асари Мовароуннахрда Улуғбек «Зиж»игача тузилган энг мукаммал ва яхши астрономик асарлардан бўлиб, «Зиж ҳадиди Гурагоний»нинг ёзилишида ҳам аҳамияти бўлган.

Коший математика соҳасида анча салмоқли ва илмий жиҳатдан қимматли ютуқларга эришди. Унинг математик рисола-ларидан «Мифтоҳ ал-ҳисоб» ва «Рисола ал-муҳитийа» ҳам Улуғбек кутубхонаси учун ёзилган. «Мифтоҳ ал-ҳисоб» муқаддимасидан рисола Самарқандда ёзилгани, яъни у Мовароуннахр илмий муҳитининг маҳсули эканини биламиз.

Коший муқаддимада, юқорида тилга олинган учта асардан ташқари, «Суллам ас-само», «Рисола ал-ватар ва-л-жайб» ва «Нузхат ал-хадойиқ» рисола-ларини ёзганлигини маълум қилади. Муқаддима куйидаги сўзлар билан тугайди: «Умид қиламанки, аъло ҳазратлари бу асарни қабул қилади, нотўғри жойларини тузатади, хатоларини кечиради ва кам-қўстини тўлдиради» (23). Кошийнинг бу сўзларида Улуғбекнинг улкан илмий салоҳияти эътироф этилган.

Кошийнинг «Мифтоҳ ал-ҳисоб» рисо-

ласи беш китобдан иборат: биринчиси — бутун сонлар арифметикасига, иккинчиси — қаср арифметикасига, учинчиси — олтмишлик ҳисоблашга, тўртинчиси — геометрик ўлчовларга ва бешинчиси — алгебрага бағишланган.

1417 йилда Самарқанд илмий мактаби тўғрисида Коший отасига ёзган хати қимматли ёдгорлик ҳисобланади. Унда Самарқанддаги илмий муҳит ҳақида баён этилган бўлиб, Улуғбек ҳам олим, ҳам илмий мактаб ҳомийси сифатида таърифланган. Коший Улуғбекнинг заковатини юксак баҳолаган. Мазкур хат русча таржимада икки марта босилиб чиққан (24).

Ушбу хатдан, шунингдек, Самарқанд астрономия мактабининг олимлари Птолемей геоцентриқ тизимининг изчил тарафдорлари эканлигини, уларнинг Птолемейнинг «Алмажистий» асарини ўқиб-ўрганиб, Мароға расадхонаси олимлари ютуқларини аниқлаш йўлидан борганликларини, Носириддин Тусий (1201 — 1278) маълумотларини ва Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асарларидан киритилган маълумотларни билиб оламиз.

Улуғбек «Зиж»и муқаддимасида тилга олган Самарқанднинг учинчи йирик олими — Аловуддин Али ибн Мухаммад Қушчидир (1402 йилда туғилган). Улуғбек у ҳақда катта меҳр ва самимият билан гапириб, Али Қушчи сарой қушчисининг ўғли бўлишига қарамай, уни «садоқатли фарзандим» (фарзанди аржуманд) деб атади (25). Али Қушчи Улуғбекнинг тиришқок ва содиқ шогирди эди. Кейинчалик у йирик олим сифатида шаклланди, Шарк ва Ғарб фанларини бир-бирига боғлади.

1449 йил кузидаги конли, фожиали воқеалардан кейин Мовароуннахрда сиёсий вазият издан чикди. Самарқанднинг Те-мурий ҳукмдорлари Улуғбекдан кейин дунёвий фанларга эътибор бермай қўйишди. Шунинг учун ҳам Али Қушчи XV аср 60-йилларида Самарқандни тарк этди.

Юқорида Улуғбек астрономия мактабининг асосини ташкил этувчи Самарқанд олимларидан энг забардастларининггина номлари тилга олинди. Фаннинг асосий ташаббускори ва ташкилотчиси, шубҳасиз, Улуғбекнинг ўзи бўлган.

Улуғбек «Зиж»дан ташқари, яна учта асар ёзди. Биринчиси «Рисола фи истихроҷ жайб даража воҳида» рисоласидир. Рисоладаги «Жадвалларнинг амал қилиш қоидалари ва уларни тузатиш» қисми Мирим Чалабий қаламига мансуб ва у Б.А. Розенфельднинг русча таржимасида Жамшид Кошийнинг юқорида тилга олинган рисоласида эълон қилинган деб ҳисоблаб келинарди (26). Энди мазкур рисола Улуғбекнинг ўзи ёзганлиги аниқланди (27). Улуғбек «Зиж»и устида ишлаётган



*Дўстлик ҳам унга
(Амир Темурга) ҳузур
бағишлар эди. Ёқим-
лиги тпнуфайли
дўстлар орттирди,
уларни сақлай билди,
уларга дўст ҳисобла-
нишдан ор қилмади.
Зеро, Амир Темур
дўстликка фақат
дўстлик билангина
жавоб бериш мумкин-
лигини яхши билар
эди.*

Л. Лангле

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚўШГАН ҲИССАСИ**



вақтда олимлар «Зиж»га берган изоҳларида рисоланинг тўла нусхасини аниқлашга ва унинг русча таржимасини нашр этишга муваффақ бўлишган (28). Эндиликда рисоланинг алоҳида кўчирилган икки нусхаси маълум бўлиб, улар Берлин ва Қоҳирада сақланмоқда (29).

Улуғбекнинг бизгача етиб келган «Рисолаи Улуғбек» номли яна бир математик асари бир нусхада Алигархда (Ҳиндистон) сақланмоқда (30). Мазкур рисола хали мутлақо тадқиқ этилмаган.

Яқин-яқингача Улуғбек фанда фақат астроном ва математик сифатида машҳур эди, холбуки ўрта аср муаллифлари уни мумтоз араб ва форс адабиёти, мусикаси ва тарихининг нозик билимдони деб таърифлашган.

Кейинги вақтларда Улуғбекнинг мўғуллар давлати тарихига оид «Тарихи арбаъ улус» асарини ёзганлиги аниқланди (31). Британия музейининг тўла бўлмаган қўлёзмаси бўйича ўзбекча таржимаси нашр этилди, ўша музейда асарнинг мукамал қўлёзмаси ҳам сақланмоқда.

Улуғбекни дунёга машҳур қилган асосий асари «Зижи Улуғбек», «Зижи Султоний» ва «Зижи жадиди Гурагоний» номлари билан маълум. Улардан энг машҳури биринчисидир.

Улуғбек «Зиж»и дархол олимлар эътиборини тортди. 1444 йилда китоб тугатилганидан бошлаб ҳозирги кунгача мазкур асарга кўп марталаб изоҳ ёзилган ва унинг парчалари ҳам Шарқда, ҳам Ғарбда босилиб чиққан.

Улуғбекнинг «Зиж» асарига бўлган қизиқиши бизнинг кунларда ҳам сўнгани йўқ, чунки унда келтирилган шаҳарлар ва юлдузларнинг сферик координатлари китъалар дрейфи назарияси нуқтаи назардан жуда катта аҳамиятга эга

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Самарқанд илмий мактаби олимларининг, айниқса Улуғбек билан Кошийнинг асарлари ўз даври учун янгилик бўлиб, замонасидан анча илгарилаб кетганди. Улар XV аср Уйғониш даври руҳи ва даражасида яратилган асарлардир.

Таълим

Темур ва Темурийлар даврида мадраса олий маълумот берадиган марказ вазифасини бажарган. Мовароуннаҳр ва Хуросонда асосан давлат ва давлатманд шахсларнинг маблағларига қурилган кўплаб мадрасалар бор эди.

Мусулмон оламида биринчи мадраса Х асрда Бухорода барпо этилган. Мадрасада илоҳиёт билан бир қаторда дунёвий фанлар: қонуншунослик (фиқҳ), мантик, математика (риёзиёт), геометрия (хандаса), фалакиёт (илми хайъат), тиббиёт, тарих, жуғрофия, адабиёт, шеърят (илми аруз), араб тили ва бошқа фанлар ҳам ўқитилган.

Мадрасада энг етук мутахассислар дарс беришган. Уларга алоҳида иш ҳақи тўланар эди. 1404 йили Амир Темурнинг хотини Сароймулк хоним эридан руҳсат олиб, ўз отаси — Қазонхондан қолган маблағга Самарқандда шундай мадраса қурдирган эдики, у ўз ҳашамати билан ўша даврдаги бошқа иншоотлардан ажралиб турарди. Унда ўз даврининг машҳур олимлари мударрислик қилганлар.

Хондамирнинг маълумотиغا кўра, Хирот худудининг ўзидагина 36 та мадраса бўлиб, бу мадрасаларда ва нгу худудда жойлашган хонақоҳларда таълим олиш учун турли мамлакатлардан талабалар келганлар.

Хирот теварагида жойлашган амир Ферузшоҳ мадрасаси ва хонақоҳи айниқса шуҳрат қозонган эди. Инжил канали бўйида, Доруш-шифо шифохонасининг рўпарасида жойлашган Ихлосия мадрасаси ва Халосия хонақоҳи Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида барпо этилган. Бу мадрасада дунёнинг турли мамлакатларидан келган толиби илмлар таълим олишар эди.

Ўша даврнинг етук мударрислари бўлган амир Бурхониддин Атоуллоҳ Нишопурий, қози Ихтиёруддин Ҳасан Журобий, Амир Муржоз ва Фасихуддин Мухаммад Низомий шу мадрасада ўқишган. Ўқитиш танлов асосида олиб борилиб, ҳар ойлик танловда бўш талабалар тушириб қолдирилиб, ўқишни фақат кучлилари давом эттиришган.

Улуғбек тўрт мадраса — Бухоро ва Ғиждувонда биттадан, Самарқандда иккита мадраса қурдирган.

Ўша даврда Самарқандда Улуғбек қурдирган мадрасалардан ташқари Хоним, Қутбуддин Садр ва Мухаммад Султон мадрасалари ҳам мавжуд эди.

Мадраса ва хонақоҳ тингловчилари фаннинг турли соҳаларидан кўпгина китобларни таҳлил қилар эдилар. Аммо Темур ва унинг авлодлари саройларида кўхна дунё ва ўрта асрнинг ноёб асарла-

ри сакланиб келаётган бой кутубхопалар бор эди.

Самарқандда Амир Темур ва Улуғбекнинг, Хиротда — Шохрух, Бойсунғур, Хусайн Бойкаро ва Алишер Навоийнинг бой кутубхоналари зиё тарқатиш билан машғул эди. Алишер Навоий кутубхонасини 1499 йилдан Хондамир бошқарган. Ўрта асрнинг буюк санъаткори, мйниатюра санъатининг забардаст вакили Камолдин Бехзод (1456 —1537) дастлаб 1500 йили Хусайн Бойкаро саройидаги кутуб-

хонага, кейинчалик, Хиротдан Табризга кетгач, шох Исмоил I нинг кутубхонасига бошчилик қилган. Бехзодни сарой кутубхонасига бошлик этиб тайинлаш ҳақидаги шох Исмоил I нинг 1500 йил 24 апрелдаги нишонининг нусхаси Хондамирнинг аса-рида келтирилган.

Ўша давр муаллифлари кўпинча ўз асарларини кутубхоналарга бағишлар эдилар. Масалан, Ғиёсиддин Коший, ўз асарларининг кириш қисмида таъкидлаганидек, уларни Улуғбек кутубхонасига бағишлаган.



Тиббиёт

Амир Темур ва Темурийлар даврида табобат илмига, даволаш, орасталлик ишларига, бу соҳадаги қурилишларга катта аҳамият берилган.

Манбаларда, шу жумладан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Фасих Хавофийнинг «Мужмали Фасихий», Хондамирнинг «Хулосат ал-ахбор» ва бошқа асарларида келтирилган маълумотларга кўра, ўша давр шифохоналарида мадраса ва бошқа ўқув юртларида билим олган юзлаб табиблар ишлар эди.

Хиротда Умаршайхнинг хотини бўлган Маҳди улё Милкат оқа қурдирган «Доруш-шифо» машхур эди. Юксак дид ва маҳорат билан бунёд этилган мазкур шифохона билан унинг шимол тарафида қурилган Дорал-хуффош орасида ховуз бўлиб, унда табиблар беморларни даво-лар эдилар. Бундан ташқари, Боғи Зоғонда ҳам Доруш-шифо бор эди.

Ўша даврнинг етук шифокорлари шифохоналарда беморларни даволаш баробарида мадрасаларда ва бошқа ўқув юртларида мударрислик ҳам қилишар эди. Уларнинг баъзилари ажойиб шеърлар ёки ўзга шоирларнинг шеърий асарларига та-таббуъ (ўхшатиш) ҳамда ўзидан аввал ўтган олимларнинг тиббиётга оид асарларига араб, форс ва туркий тилларда шархлар ёзишган.

Шарафуддин Али Яздий ва Ибн Арабшохнинг маълумотларига кўра, Амир Темур Шом (Сурия)дан Самарқандга ўзи билан бирга табиблар сардори Мавлоно Жалолиддин, Мавлоно Сулаймонни олиб келган. Мавлоно Фазлуллоҳ Табризий Амир Темурнинг шахсий табиби бўлган. Булардан ташқари, Амир Темур саройида Мавлоно Иззадин Масъуд Шерозий ва Мавлоно Фаррух каби машхур табиблар ҳам хизмат қилишган.

Машхур табиб Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Юсуф ибн Фақиҳ Илёс

тиббиётга оид бир неча асарлар яратган. «Ташрих-и Мансури» номи билан ҳам машхур бўлган ва Амир Темурнинг на-бираси Пир Муҳаммад Баҳодирга бағишланган «Рисола дар ташрих-и бадан-и инсон» («Инсон анатомиясига оид рисо-ла») шулар жумласидандир. Асар муқад-димасида одам танасининг турли аъзолари, жумладан, суяк, асаб, мускуллар ва қон томирлар тасвирланган. Асар хоти-масида эса мураккаб аъзолар ҳақида сўз юритилган.

Унинг ўз устози — Мажоҳиддин номи билан аталган иккинчи асари «Кифояйи Мансури» ёки «Кифояйи Мажоҳидийа» («Мажоҳид учун мукамал китоб») номи билан машхур бўлиб, асар Зайналобидин Кашмирийга (1420—1470) бағишланган. Бу асарда инсон танасининг соғлом ҳолати, касаллик сабаблари, саломатлик ҳақида сўз юритилган. Шунингдек баданнинг турли аъзолари, уларнинг касалликларини даволаш усуллари, оддий ва мураккаб дори тавсифи келтирилган. Хурсоннинг Тайобод қишлоғидан чиққан машхур олим ва табиб Шамсиддин Одам ва Низомиддин Шерозий Шохрух саройида донғи кетган табиблардан эди.

1427 йили Шохрухнинг ўғли Бойсунғур Баҳодур бетоб бўлиб қолганида, мазкур икки табиб уни бир неча кун даво-лаб, оёққа турғазганлар.

Кермонлик табиблар оиласидан чиққан Бурхонуддин Нафис ибн Иваз ибн Ҳаким ал-Кермоний Улуғбек таклифига биноан Самарқандга келиб, унга шахсий табиб-лик қилган.

У 1424 йили Нажибуддин Самарқандийнинг (1222 йили вафот этган) араб тилидаги «Касалликларнинг сабаблари ва аломатлари» («Ал-асбоб ва-л-аломат») аса-рига шарҳ битиб, уни Улуғбекка бағиш-лаган. Ал-Кермоний ўз асарига шархлана-ётган асардан баъзи парчаларни ҳам ки-

Амир Темур Осиё-да царийб йигирма аср хукмронлик қилган жангчилар силсиласининг вакили эди. Унинг давлати милоддан аввалги тўртинчи асрда, Буюк Искандар давридан бошлаб Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Русия даштлари ва Хитой сингари улкан ҳудудни ўз ичига олган салтанатлардан бири эди. Уларнинг ўзига Марказий Осиё эди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ



ритган. Шу туфайли Нажибуддин Самаркандийнинг асари фанга маълум бўлиб қолган.

XIII асрда яшаб ижод этган қаршилик машхур табиб Али ибн ан-Нафис ал-Қаршийнинг «Ал-Муъжаз» асарига ҳам ал-Кермоний шарҳ битган.

Шамсиддин Муҳаммад ибн Одам, Муҳаммад Мўъмин, Қутбиддин Муҳаммад Одам сингари олим табиблар Хусайн Бойқаро саройида хизмат қилганлар.

Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Жалолиддин табиб (1500 йили вафот этган) фаннинг турли соҳаларида билимдон эди. У «Муолажоти илохий» номли асарга қисқа, лекин мазмунли шарҳ тузиб, табобат илмида ўзини кўрсатган.

Дарвиш Алининг табиблик маҳорати-ни Алишер Навоий юқори баҳолаган. У Милкат оқанинг Дор уш-шифосида мударрислик қилган ва шу шифохонада беморларни ҳам даволаган. Турли касалликларни даволашда махсусе услубларни қўллар эди.

Мавлоно Камолиддин Масъуд Шервоний Гавҳаршод оқа ва Ихлосия мадрасаларида бир неча йил мударрислик қилган. У нафақат табибликда, балки шеърят ва мантиқ илмларида ҳам зўр маҳоратга эга эди. Кейинчалик у Ғиёсия мадрасасида дарс берган, томирдан қон чиқариш услубини пухта эгаллаган. У тиббиётта оид иккита асар ёзиб қолдирган. Бу асарлар

талабалар учун дастуриламал бўлиб қолган.

Мавлоно Низомиддин Абдулхай табиб аввал Алишер Навоийнинг Доруш-шифосида беморларни даволаш билан шуғулланган. У шу қадар шуҳрат қозонган эдики, Хожа Аҳрор бетоб бўлиб қолганида, уни Самарқандга таклиф қилганлар ва у тез орада Хожа Аҳрорни даволаб, оёққа турғазган. Хиротга қайтгач, у Хусайн Бойқаро саройида хизмат қилган ва харамдаги беморларни даволаган.

Абдулхай табиб кўпроқ қон томирлар билан боғлиқ касалликларни даволаш услубларини пухта эгаллаган.

Амир Темур ва Темурийлар табобат фанига ҳомийлик қилиб, ушбу фан тармоғининг кенг ривожланишига қўмаклашдилар.

Амир Темур ва Темурийлар даврида орасталлик ва озодаликка ҳам катта эътибор берилган.

Халқни ичимлик сув билан таъминлаш учун кўпгина ҳовуз, канал, ариқ қазилган.

Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, Амир Темур ва Темурийлар даврида юқумли касалликлар тез тарқалиб турар эди. Бунинг олдини олиш учун керакли чоралар кўрилган. Хусусан, тозаликка катта аҳамият берилган, айниқса ариқ ва ҳовуздаги сувлар ниҳоятда тоза тутилган.

Меъморлик Ба шақарсозлик

Амир Темур ва Темурийлар давридан бизнинг кунларгача сақланиб қолган муҳташам санъат обидалари ўз даврида Соҳибқирон ҳомийлигида мамлакатда меъморлик ва шақарсозлик ғоят ривожланганлигидан далолат беради. Бу даврда меъморлик айниқса равақ топди. Соҳибқироннинг бунёдкорлик сўзларига қулоқ беринг: «Ҳар бир шақарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим».

Яна бир ўринда Амир Темур таъкидлайди: «Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шақар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, факиру мискинларга лангархона (мусофирхона) солсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шақарда дорул-аморат (ҳукмдор саройи) ва дорул-адолат (адолат саройи) курсинлар!» (1).

Бу каби кўплаб тарихий ҳужжатларда Амир Темурнинг меъморий даҳоси қўламини, бунёдкорлигининг бекиёслигини, кейинги асрлар меъморлик санъатига ҳомийлигини яққол кузатиш мумкин. Амир Темур даври улкан бунёдкорлигини ўз кўзи билан кўрган муаррих Ибн Арабшоҳ доруссалтана Самарқанддаги хайратомуз бинолар ҳақида ёзади.

Соҳибқироннинг меъморий бунёдкорлиги соҳасидаги бекиёс ишларини Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Туркистон шақарларида ҳозиргача сақланиб қолган ноёб ва нодир обидалар мисолида кўриб турибмиз. Темурийлар давридаги бундай улкан бунёдкорлик жараёни натижаси ўлароқ кенг қўламда меъморлик мўъжизалари яратилгани фикримиз дилидир.

Амир Темур вафотидан кейин улкан салтанати дарз кетди, секин-аста парчаланиб, бир қанча мустақил давлатлар пайдо бўлди. Шохрух, Улуғбек даврида Ху-

Ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни забт этдим, уларни идора қилдим. Давлат салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимци шулар билан зийнатладим.

• «Темур шуюқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

росон ва Мовароуннаҳрда умумий юксалиш узвий давом этди, ажойиб меъморий мажмуалар яратилди.

Хусайн Бойқаро даврида Ҳирот шаҳри меъморлиги катта ютуқларга эришди, жаҳон меъморлиги тарихида муносиб ўрин

олган дурдоналар яратилди. Захириддин Мухаммад Бобур (1483—1530) ва Бобурийлар хонадони Ҳиндистон меъморлигида янги давр очди. У ерда янги меъморий услуб таркиб топди.



МЕЪМОР

Амир Темур даврида доруссалтана Самарқандга мохир санъаткор усталарнинг кўчириб келтирилиши шаҳарнинг мисли кўрилмаган маданий раванқ топишига замин ҳозирлади. Самарқанд тез орада Марказий Осиё ва Урта Шарқнинг мохир меъморлари жам бўлган масканга айланди.

Маҳаллий ва четдан келган меъморлар ҳамда бинокор усталарнинг ҳамкор ижоди туфайли Мовароуннаҳр меъморлигининг энг сара анъаналари негизида меъморликда бадиий ижодиётнинг гўзал намуналари вужудга келди.

Бино лойиҳасини ишловчилар сифатида меъмор, муҳандис, ал-банно, устод номларини учратамиз. Ижодкор усталар доим Амир Темур атрофида бўлишган.

Амир Темур даврида лойиҳа тузиш санъати ривожланиб, ҳатто ижодкор меъмор ва муҳандислар ўртасида ўзаро танловлар ўтказилиб, энг мақбули тавсия этилган. Бунёд этилаётган меъморий обидани ҳар жихатдан мукамал, хушқад, шаклу шамойили мутаносиб, безаклари нафосат билан етук санъат асари даражасида бажарилган.

ЯИНОКОРЛИК

Қурилиш соҳасида қадимда соз тупрок, хом ва пишиқ ғишт, ганч, ганчхок, ёғоч, камиш, тош каби маҳаллий ашёлардан фойдаланилган.

Синчкор иморатлар уй-жой қурилишининг асосини ташкил этган. Том вассажуфт (тоқи)лар билан беркитилган.

Ганчкорлик кенг қўлланилган. Ганчкор безак турлари жуда кўп. Бўртма ганч безакнинг энг нафис тури — кундал устидан, одатда, зарҳал берилган.

Наққошликда, асосан, маҳаллий маъдан бўёқлари ишлатилган. Наққошлик бино ичкарасидаги нозик ва нафис безакларда кенгрок ўрин эгаллаган.

Бино ташқарисидаги безакларда оддий сопол, сиркор сопол-парчин ва қошиқ кенг қўлланилган.

Бино пойдеворида тош парчалари ишлатилган; ташқи изора каби безакларда ҳар хил ўймакор, муқарнас, гирих шакллари билан тоштахталарни кўраамиз.

УСТАЛАР

Амир Темур меъмор-муҳандисларни «салтанат қорхонасига ривож берувчилар» қаторида ўз атрофига тўплади. «Муҳандислар билан иттифокда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг лойиҳа-тарҳини чиздирдим» (2), дейди Соҳибкирон.

Уша давр тарихий ҳужжатларида меъморлардан Хожа Махмуд Довуд ва Мухаммад Жалд, Мухаммад ибн Махсуд Исфаҳоний, боғ тузиш устаси Шихобуддин Аҳмад Зардақаший, мусаввир ва наққош Абдулхай Бағдодий, тоштарошлик устаси заргар Олтин, меъморий ёзувлар хаттоти Шайх Мухаммад Табризий каби номларни учратиш мумкин. Бирок устоз санъаткорлар номларининг аксарияти унут бўлиб кетган.

Шоҳрух даврида меъмор Қавомиддиннинг номи Хуросон шаҳарларида айниқса машҳур бўлган. Бобурийлар даври меъморлигининг шоҳ асарларидан бўлган Тоҷмаҳал безаклари орасида Мухаммад Шариф Самарқандий ва Ота Мухаммад Бухорий номлари сақланиб қолган.

АШЕЛАРИ

Икки-уч қаватли уй қурилишида синч кенг қўлланилган. Кўчма ва йиғма бинолар асосида меъморий конструкцияларнинг янги имкониятлари синовдан ўтказилиб, сўнгра кенг қўлланишга тавсия этиларди. Амир Темурнинг бундай йиғма масжидини ҳайрат билан томоша қилган Клавихо: «Масжид шундай қурилган эдики, зарур ҳолларда уни бўлакларга ажратиб, тахлаб кўйиш ҳам мумкин» (3), — дейди.

Ғиштин биноларда равок, гумбаз асосидаги конструкциялар кенг қўлланилган, катта сахнлар усти иложи борича беркитилган.

Амир Темур даври меъморлигида баланд тоқу равокларни қузатар эканмиз, Шарафуддин Али Яздийнинг: «Агар осмон гумбази бўлмаганида масжид гумбази оламда ягона бўлар эди», — деган муболағаси ёдга тушади.

Янги конструкция ғояларининг пайдо бўлиши тоқу равокли тизимларнинг ил-

Амир Темур ва унинг энг яқин ворислари даври ўз хусусиятига кўра, Самарқанд шаҳрининг одатдан ташқари олдам ривожланиши давридир. Ташқи безакларга бой ажойиб, муҳташам меъморлик обидаларининг аксарияти худди шу даврга мансубдирки, кўпинча қолган бутун тарихи унут бўлган Самарқанд ҳақидаги одатий тасаввурлар уларнинг шифоаси билан чамбарчас боғлиқдир.

А. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ



дам ривожига олиб келди. Бурчак равок-лари ташкил этган саккиз ёкли девор устига боғланадиган гумбаз қадами ўз нихоясига етгани учун ҳам, гумбазга ўтиш орасида бошқача поғоналар пайдобўлди. Туркистондаги Аҳмад Яссавий хонақоҳ-мақбарасида янги конструкциянинг содда ибтидосини кузатсак, Шаҳрисабз ва Самарқанддаги Оқсарой, Боғи Дилкушо кўшки, Чўпонота биноларида анчагина мураккаб шакллари кўрамиз.

Гумбазлар тузилишида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Кўшқобик гумбазлар кенг қўлланилди. Гўри Мир сингари баъзи ноёб меъморий ёдгорликларда уч

қобикли гумбазлар ҳам пайдо бўлди.

Машҳур мусаввир Камолиддин Бехзоднинг бир жажжи тасвири Самарқанддаги Жоме масжидининг қурилиш жараёнини жуда мукамал кўрсатган. Тасвири диккат билан ўрганар эканмиз, беихтиёр Алишер Навоийнинг худди шундай «бино олий равоқи»га ҳавоza боғлангани, сутунларга тошлардан пилпоя ясалгани, нажжор арраси билан ёғочни кесиши, лойкаш белкурак билан лойга ишлов бериши, хоротарош теша билан тошни мўмдек йўниши, кордонлар нақш пардоз қилиши ҳақидаги ҳикояти эсга тушади.

ШАҲРИСАБЗ - АМИР ТЕМУР ВАТАНИ

Амир Темур ватанининг Шаҳрисабз деб аталиши бежиз эмас: шаҳар, ҳақиқатан, ям-яшил, серсув, баҳаво жаннатмакон ерда жойлашган. Илгари унинг номи Кеш (Каш) бўлган. Исломият даврида илмлар маркази сифатида «Кубба-тул-илм ва-л-адаб», яъни «Илм ва адаб гумбази» деган шарафли мақом билан машҳур бўлган.

Соҳибкирон Амир Темурнинг киндик кони тўкилган Ватанига келган Испания элчилари (1404 йил, август ойи) уни «катта шаҳар» сифатида таърифлайдилар.

Қалъа деворлари, буржу дарвозалари Амир Темурнинг амри билан ва шахсан унинг раҳбарлигида қурилган. Деворнинг узунлиги тахминан 5 километр бўлиб, тархи 770 x 1730 метр масофадаги тўғри тўртбурчак қалъа эди: ҳар тарафида қўш минора, пештоқли дарвозахона орқали ичкарига кириш мумкин бўлган.

Испаниялик элчилар Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолияти билан боғлиқ иморатларни диққат билан кўздан кечиршган. Ўша вақт иморатлари бизгача дастлабки қиёфасини қисман йўқотган ва вайрон ҳолда етиб келган, баъзилари бутунлай бузилиб кетган. Шунинг учун ҳам уларни ўз кўзи билан кўрган Клавихоннинг воқеий маълумотлари ҳозирги меъморлик тарихи ва амалиёти учун алоҳида қимматга эга (4).

Шайх Шамсуддин Кулол Шаҳрисабзда энг ҳурматли авлиё ҳисобланган. У Амир Темур хонадонига жуда яқин бўлган. Отаси Амир Тарағай ўз пири олдига янги туғилган фарзандни олиб келганда, Шайх Қуръон кўриб, болага Темур исмини қўяди. Амир Темурнинг этироф этишича, ёшлигидан авлиёнинг насихатларини олган, салтанатда эришган шавкатли зафарларга пир руҳияти ҳомийлиги ва ҳиммати катта ёрдам берган.

Амир Темур Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилингандан сўнг Шайх Шам-

суддин Кулол руҳига катта иззат-икром билан Шаҳрисабзнинг жанубий сарҳадидаги манзилга, яъни Авлиё қабри устига гумбазли мақбара тикланди ва у ер муборак қабристонга айланди.

Амир Темур 1374 йилда пирининг қабри ёнига янги қурилган мақбарага отаси Амир Тарағайнинг қабрини кўчиртирди. Масжиди Жоме билан боғланиб ташкил топган меъморий мажмуа Дорут-тиловат, яъни марҳумлар руҳига тиловат қилинадиган маскан номи билан машҳур бўлди.

Мазкур муқаддас манзил шарқида, шаҳарнинг кўҳна Симхона дарвозаси ёнида бошқа бир улкан меъморий мажмуа — Дорус-сиёдат, яъни Пайғамбар авлодлари — саййидлар уйи қад кўтарди.

Шарафуддин Али Яздий таъкидлаганидек, Кеш — Шаҳрисабз шаҳрида Пайғамбар ҳадисларини тўплаб, шарҳловчи муҳаддислар кўп бўлган.

Булар орасида Ҳазрати Имом сифати билан элга танилган Ибн Наср ал-Кеший (865 йилда вафот этган) Кешнинг жануби-шарқий сарҳадида дафн этилган. Амир Темур томонидан бунёд этирилган улуғвор иморат ҳозир Ҳазрати Имом номи билан аталади. Мазкур имомнинг муборак исми-шарифи 1868 йилда ўрнатилган ўймакор эшик китобасига битилган.

Хонақоҳ, иккита мақбара ва ховли атрофидаги бир неча хужралар меъморий мажмуа таркибига киради. Иморатнинг олд томони баланд ва кенг пештовдан иборат бўлиб, пештоқнинг факат шимолий қисми кулаҳий гумбази ва бурчакдаги минораси билан сақланиб қолган.

Меъморий мўъжиза ҳисобланган муҳташам Оқсарой мажмуи қурилиши 1380 йилда бошланган бўлса, 1404 йил кузида ҳам бу афсонавор ва бекиёс саройда пардоз ишлари давом этар эди. Таърифи тилларда дoston бўлган Оқсарой бинолари замонлар ўтиши билан бузилиб кетган.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Кла-

вихо синчковлик билан ёзиб қолдирган та-
ассуротлар меъморлик тарихи учун ягона
гувоҳ-хужжат бўлиб қолмоқда:

«Саройга кириш жойи жуда узун ва
дарвозаси жуда баланд, шу ернинг ўзида,
кираверишдаги ўнг ва чап томонларда ко-
шинкор безатилган ғиштин равоқлар жой-
лашган. Бу равоқлар ичида эшиксиз кич-
ик хоналар, кошинкор сахнли суфалар
бор.

Дарвозадан ўтганда бошқаси кўзга таш-
ланади, унинг ортида эса оқ тоштахталар
тўшалган катта ҳовли, атрофи ҳашаматли
безатилган айвонлар билан қуршалган,
ҳовли ўртасида катта ҳовуз бор. Ҳовли-
нинг кенглиги чамаси уч юз кадам ...».

Пештоқдан ўтгач, тўғри тўртбурчак кенг
ҳовлининг бош ўқида икки тоқу равоқли
айвон бўлган. Гумбазли катта хоналарда
қўринишхона, девонхона хизматчилари-
нинг йиғинлари ўтказилган. Пештоқ-айвон-
лар орасида унча катта бўлмаган қўшқа-
ват хужралар саройи бўлган.

Сохибкирон саройида қўринишхона асо-
сий ўринни эгаллаб, дабдабали, серҳашам
қўриниши билан ажралиб турарди.
Кўркам, маҳобатли пештоқ тепасида Амир
Темурнинг уч халқадан иборат туғроси
Арслон ва Қуёш мужассами шаклларида
берилган.

»..»

Элчи сарой ичкарасидаги зебу зийнат-
ли безаклар ҳақида хайрат билан ёзади:
«Бу эшик орқали чорси қўринишхонага
кирамир: деворлари олтин ва ложувард
кошинлар билан безатилган, шифти бу-
тунлай зарҳалланган. Бу ердан элчилар
юқори қаватга олиб чиқилган. Хонақо-
нинг ҳамма тарафи зарҳал бўлгани учун,
уларнинг бири ҳақида муфассал сўзлаб
бериш кифоя».

Оқсаройнинг ўтмишдаги бекиёс улуғ-
ворлиги далили сифатида бош пештоқнинг
икки рукни вайроналари ҳозиргача сақла-
ниб қолган. 22 метр кенгликдаги пештоқ
равоқи, икки томондан минорасимон бурж-
лар ва даҳанаси билан диққатни жалб эта-
ди. Пештоқнинг тепа қисми сақланмаган.
Худди шу ерда уч доира — Қуёш ва
Арслон тасвири билан кошинкорий безак-
лар ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Пештоқнинг маҳобатига маҳлиё бўлган
Заҳириддин Бобур «Мунча олий тоқ олам-
да кам нишон берурлар. Дерларким, Ки-
ро тоқидин бу буюкроқдир» (5), — деган
эди. Чиндан ҳам, Марказий Осиё меъ-
морлигида бундай буюк бино бўлмаган.

Оқсарой Марказий Осиё меъморлиги-
да халқ меъморлари ижодининг энг юк-
сак чўққиси сифатида сўнмас истеъдод ва
меъморий изланишлар намунаси бўлиб
қолади.



Самарқанд — срирдаВсмонанд доруссалтана

Амир Темур Самарқанд шаҳрини ри-
вожлантиришга, гуллайтиб-яшнатишга ало-
ҳида ихлос қўйган эди. Давлат пойтахти-
га айланган Самарқандда 1370 йил июни-
да қурултой чақирилиб, унинг улкан ша-
харсозлик тадбирлари ҳақидаги режалар
белгилаб олинди.

1371 йили қисқа муддат ичида шаҳар
атрофига мудофаа истехкоми вазифасини
бажарувчи қалъа девори буржлари билан
олтита дарвозахона барпо этилди. Оҳанин,
Феруза, Сўзангарон, Гозуристон (Кориз-
гоҳ), Бухоро ва Шайхзода (Чорраҳа) дар-
возалари шаҳарнинг олти тарафидан ке-
ладиган йўллари белгилаб турарди. Дар-
возалардан бошланган шаҳар кўчалари
марказий бозорга бориб уланарди.

Самарқанд бинокорлик қўламининг кенг-
лиги катта шаҳарсозлик ишлари бажарили-
шини тақозо этарди. Айрим хиёбон ва май-
донлар янгича қиёфага эга бўлди. Чорсу
бозорини Оҳанин дарвозаси олдидаги янги
меъморий мажмуа билан қулай туташтириш
учун янги хиёбонлар барпо этилди.

Меъморий хусусиятлари яққол намоён
бўлган бу янги қурилиш анъанавий савдо
растасининг ўзига хос намунаси дир. Уму-
ман бозорлар, улардаги дўкон, устахона
ва ҳар хил бинолар шаҳарнинг меъморий
қиёфасини белгилайди. Ҳозирги Регистон
яқинида Амир Темур малика Туман оқа
бегим учун қурдирган Токи Телпақфуру-
шон деб аталувчи гумбазли бозор биноси
бўлган.

Кўксарой. Амир Темур бунёд эттир-
ган иккинчи улкан иморат Кўксарой номи
билан машҳур. Шаҳарнинг кун ботар то-
монидаги қалъа — Арки Олий қиёфаси
анча ўзгарди. Амир Темур бу ерда атро-
фи мустаҳкам ўралган қалъа бунёд эттир-
ди, маҳобатли дарвозахоналар қурдирди,
қалъа ичига махсус обмўри орқали сув
келтирди.

Бу ерда қад кўтарган «тўрт ошёнлик»
Кўксарой ҳар жихатдан ажралиб турар-
ди. Сарой теварагини латиф Бўстонсарой
боғи қуршаб турган.

*(Сохибцирон) под-
шоҳлик тахтида шун-
дай буйруқ берардики,
хузурига Рум ҷайсари
ва Чин ҳоқони кирган
тақдирда ҳам қўриқув
ва сиёсат босиб, ха-
зонрез шамолдаги тол
каби титраб турган
бўлардилар.*

Х.офиси Абрў

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
КЎШГАН ҲИССАСИ**



Кўксаройнинг тўрт қаватли улкан иморат бўлганлиги унинг нақадар улуғвор, маҳобатли ва ноёб эканлигидан дарак беради.

Амир Темур Жоме масжиди. Бу буюк меъморий обида Соҳибкирон тасдиқлаган лойиҳа асосида бошланиб, жуда тез суръатлар (1399—1404) билан қурилган. Бу иншоот ўша даврнинг энг катта ва энг мухташам Жоме масжиди бўлиши керак эди. Худди шундай қилиб қурилди. Масжиднинг сақланиб қолган қолдиқлари ҳам ўз маҳобати билан ҳайратга солади.

Туман оқа масжиди. Шоҳи Зинда меъморий ҳазираси — некрополи энг юқорисидаги ҳовлининг ғарбий томонида ўзаро боғланган икки бино — масжид ва мақбара бор.

Масжиднинг чўзинчоқ ҳонасига учта эшикдан кириш мумкин. Ўртадаги эшикка чортоқ орқали ўтамиз. Масжиднинг меъморий конструктив тузилиши — равок ва гумбазлар, изора ва мукарнаслар ўзаро мутаносиб белгиланган. Жанубий эшик устидаги кошинли битик таржимаси: «Ҳазрати Малика Хайруннисо Туман оқа, одил Амир Мусонинг кизи, Аллоҳ уни ёрлақсин ва раҳматига мушарраф этсин, Аллоҳ таолонинг иродаси ила ушбу масжид пойдеворини қурдирди» (6). Ушбу тарихий битик муҳим аҳамиятга эга: дарвоқе, масжидни бунёд этган шахс «Ҳазрати малика» Туман оқа Амир Мусо кизи, унинг болалигидаги исми Хайруннисо эканлиги тасдиқланади.

Масжиднинг шимол томонига туташ мақбара ҳам малика номи билан боғлиқ.

Туман оқа мақбараси. Мақбара мўъжазгина чорси хонадан иборат. Тўрт тарафидаги равоқлар юқорида саккиз раҳли равоқчалар халқаси орқали гумбаз ости безакларига боғланган.

Ташқи томондан хушқад кошинкорий пештоқи ва баланд кўк гумбази билан киши диққатини жалб этади. Бинонинг ички ва ташқи безаклари ўз касбининг моҳир усталари томонидан бажарилгани кўзга яққол ташланади. Бино пештоқи безаклари ичида муҳим тарихий маълумотлар қисман сақланиб қолган.

Бино санаси 808 хижрий, яъни 1405 йил деб кўрсатилган. «Аллоҳ унинг салтанатини давомий айласин» сўзлари Амир Темурга нисбатан айтилгани сезилиб турибди.

Ўлжаойим хонақоҳи. Қўшгумбазли бино Шоҳи Зинда меъморий мажмуидаги Амир Темур даврининг ажойиб ёдгорлигидир. Ўзаро боғланган икки чорси хона: каттаси — зиёратхона, шимол томонидаги

кичигида — гўрхона жойлашган. Гўрхонада битта қабр тоши, унинг остида тағхона — сардоба бор. Хоналар баланд, усти кўк гумбазлар билан боғланган. Кошинкор ва безаклари жозибали. Ичкарида нақшли безаклари нозик ва нафис.

Қусам ибн Аббос меъморий мажмуи. Шоҳи Зинда номи билан машҳур зиёратгоҳдир. Пайғамбар Муҳаммад алайхиссалом амакисининг авлоди шу манзилда шахид бўлган ва дафн этилган. Амир Темур замонида бу меъморий мажмуа анча кенгайтириб таъмирланди. Зеро, Амир Темур салтанат тутишдаги дастлабки шиори ҳақида: «Давлат ва салтанатимга боғланган, лекин биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим» (7), — деган эди.

Шоҳи Зинда қабристонини учинчи чортоқнинг кунчиқарида ҳайратангез нафис ва бадиий дид билан безатилган ўймакор эшик бор. Унда устоз Юсуф Шерозий номи ва 807 хижрий (1404) йил қайд этилган. Эшик ортидаги нимқоронғи миёнхонадан изораси ва меҳроби кошинкор безатилган масжидга ўтилади. Бу масжидга туташ XII аср биносининг бир минораси ва ўймакор ёғоч араки тўсин сақланиб қолган.

Масжиднинг иккинчи эшигидан гумбазли чорси зиёратхонага ўтилади. Унинг жанубига Қусам ибн Аббоснинг мўъжазгина гўрхонаси туташган. Ўртада сиркор ва нақшинкор безатилган ажойиб сағана. Бу ўша давр сиркор безакларининг энг кўркем намунасидир. Сағананинги учинчи поғонасида Қуръони каримнинг «Аллоҳ йўлида ўлдирилганларни ўлик деб ҳисобламаңг! Йўқ, улар тирикдилар!» ояти битилган. Бу оят қабристонга берилган «Шоҳи Зинда» — «Тирикшоҳ» номига боғланиб кетади. (Баъзи талқинларга кўра — «шаҳид зинда»).

Ҳожа Аҳмад мақбараси — Шоҳи Зинданинги энг юқорисидаги гумбазли чорси хонадан иборат бино. Ташқи пештоқнинг сиркор безаклари ниҳоятда юксак санъаткорона бажарилган. Бу бинони XIV асрнинг 60-йилларида меъмор Фаҳрали бунёд этган.

Шоҳи Зинда меъморий ҳазирасидаги бири-бирдан ажойиб мақбаралар Амир Темур авлодлари, хусусан, унинг опаси Қутлуғ Туркон оқа, синглиси Ширинбека оқа, малика Ўлжой Туркон оқа, қариндошларидан Шод Мулк оқа каби аёллар осойиш топган манзиллардир.

Шоҳи Зинда меъморий мажмуи Марказий Осиёнинг Амир Темур даврида меъ-

Амр этдимки, ҳеч бир шаҳар ва ҷишлоцда жон солиғи, уй солиғи олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши рабъятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, рабъятнинг от-уловини тортиб олмасин.

«Темур тузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

морлик соҳасида эришилган безак намуналарининг комусидир.

Амир Темур ва Темурийлар мақбараси. Самарқанднинг Тошқўрғонида жойлашган, эл орасида Гўри Мир номи билан маълум ва машҳур бу бино катта меъморий мажмуанинг маркази ҳисобланади (XIV аср охири — XV аср бошлари). Тантанавор пештоқли даргоҳдан чорси ховлига ўтилади. Тўғрида улуғвор гумбазли мақбара, кунчиқарда — Муҳаммад Султон мадрасасининг қолдиқлари, кунботарда эса хонақоҳ бўлган.

Мақбара зиёратхона асоси — чорси-чортоқ устига баланд пилтавор гумбаз боғланган. Ўртада Амир Темур, унинг ўғиллари Шохрух, Мироншоҳ, набиралари Муҳаммад Султон, Улуғбек ва бошқаларнинг қабр тошлари. Ҳар бир қабртош ўймакор битиклар билан безатилган.

1948 йилда А.А.Семёнов Амир Темурнинг қабридаги ёзувларни биринчи марта тўла-тўқис ўқиб, илмий таржима қилганда нефрит тахтачага тўқ кўк нефрит тошнинг келтирилиши ҳақидаги маълумотлар ёзилганлиги маълум бўлди. Семёновнинг бу иши Амир Темур номи билан боғлиқ тош ёзувлар ёдгорликларини ўрганишга қўшилган катта ҳисса бўлади.

Сохибқироннинг бош томонида унинг пирларидан Мир Саййид Барака осойиш топганлар. Мақбара тағхонасида ўша зоти шарифларнинг қабрлари жойлашган. Бу ерда ҳам қабр тошлари бор.

Зиёратхона ниҳоятда сербезак. Деворлар бўйлаб турли хил нақшли безаклар мавжуд. Гумбаз ости безакларида бўртма нақшлар — кундал кенг қўлланган. Зарҳал пардоз ва заминдаги зангори нақшлар, муқарнаслар, гирихлар зиёратхона ичига алоҳида маҳобат бағишлайди.

Даргоҳ пештоқи равоғининг ичидаги кошинкор битикда «Ал-банно меъмор Муҳаммад ибн Махмуд Исфаҳоний» номи сақланиб қолган.

Рухобод. Тошқўрғондаги Муҳаммад Султон меъморий мажмуи билан Арки Олий хиёбонга бирлаштирилган бўлиб, орасида мўъжаз боғлар ҳам бор эди. Шундай боғлардан бирида XIV аср 80-йилларида вафот этган шайх Бурҳониддин Соғаржийнинг мақбараси бўлган.

Амир Темур шайхга алоҳида эхтиром кўрсатиб қурдирган мақбара ҳозир ҳам аҳоли орасида Рухобод номи билан муқаддас зиёратгоҳ сифатида ардоқланади.

Кутби чаҳордахум — «Ўн тўртинчи кутб» фахрли кунясига сазовор қароматгўй авлиё шайх Нуриддин Басир қабри устига тикланган мақбара Арки Олийнинг энг кўзга ташланадиган жойида бўлган. Рас-

сом А.Верешчагин ишлаган тасвирда мақбаранинг шакли шамоийли, унинг кўркам қиёфаси ягона ҳужжатдек муҳрланиб қолган. Мақбара баъзи амалдор, ҳарбийларга ёкмагани учун XX аср бошларида атайин портлатиб юборилган.

Кўхна Бухородаги қатор меъморий зиёратгоҳларнинг қайта таъмир этилиши, баъзи ўринларда янгидан қурилиши Амир Темур номи билан боғлиқ.

Қулоҳий гумбази билан ажралиб турадиган муқаддас қадамжо — Чашмаи Айюб биноси ичкарасида уни Амир Темур 1380 йилда қурдиргани қайд этилган.

Қадимги Намозгоҳ — шаҳар ташқарисидаги сайиллар ўтадиган жойдаги масжид ҳам Амир Темур амри билан таъмир этилиб, тартибга келтирилган.

Бухоро чеккасидаги Сайфиддин Боҳарзий ва Баёнқулихон мақбаралари ҳам Амир Темур даврида тикланиб, атрофлари обод этилган.

Амир Темур саъй-эхтимоми билан бунёд бўлган турли бинолар бошқа шаҳарларда ҳам мавжуд.

Зангиотпа мақбараси (Тошкент вилояти). Зангиота — Яссавий муридларидан бирининг куняси. Унинг номи — Ойхўжа Тошхўжа ўғли. Бу авлиё Ҳаким ота номи билан машҳур маърифатпарвар шоир Сулаймон Боқирғонийнинг шоғирди бўлган.

Мақбара икки чорси хонадан иборат: олдида — зиёратхона, унинг ортида — гўрхона. Иккала хона ҳам ҳар хил катталикдаги гумбазлар билан боғланган. Зиёратхона устидаги баланд гумбаз эса ўн олти қиррали пастроқ асосга ўрнатилган.

Мақбара олд томонидаги пештоқ ва икки ёнидаги хоналар билан кўркамлашган: кошинкор безаклар мақбарага маҳобат бағишлаган. Ичкаридаги оқ мраммрдан ўймакорлик ва нақшлар билан безатилган қабртош диққатга сазовор. Унда Занги ота номига аталган марсия сатрлари хушхат ёзилган.

Пештоқли қўшгумбаз мақбара ташқи кўриниши, бадий кошинкор безаклари билан Амир Темур даври меъморлигининг ажойиб намунаси бўлиб қолади.

Ҳожа Аҳмад Яссавий хонақоҳ-мақбараси. Ҳазрат Аҳмад Яссавий истиқомат қилган, «хилват» тутган-вау-ттиҳоят, хоки осойиш топган оромгоҳ манзил — муборак Туркистон шаҳри замини неча-неча асрлардан бери муқаддас зиёратгоҳ бўлиб келмоқда.

Меъморий мажмуа лойиҳа режаси ғоят санъаткорона тузилган. Ташқи томондан қараганда маҳобатли ягона иморат девор-



Амирлар ва аркони давлат ўзига доғ туширмаган, фаросатли, зийрак, аилли, хушмуомала ва хушхулиқ эди, буюк Сохибқирон мизожининг ўзгаришидан ўта цўриувда турардилар.

Хофиз Абрў

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ОИМАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚўШПАН ҲИССАСИ



лари тепасида учта иирик хажмли қурилма диққатни жалб этади: кунчиқарда — икки минорали баланд пештоқ, ўртада хонақоҳ устидаги катта гумбаз, кунботарда эса макбара устидаги баланд ва бежири пилтавор гумбаз. Кичик гумбаз шаклан Самарқанддаги Гўри Мир макбарасининг машхур гумбазини эслатади. Макбарага тўрт томондан кириб, ўртадаги муқаддас қабрни зиёрат этиш мумкин. Пештоқ айвони ичкарасида учта эшик бор, ўртадаги ажойиб ўймакор эшик, одатда, байрам тантаналарида очилган. Кундалик хизмат зарурати учун икки ёнидаги мўъжазрок ўймакор эшиклардан фойдаланилган. Ичкарида улкан жамоатхона — гумбазли хонақоҳ тархи чорси. Асосий чорсура равоқларнинг кенлиги 7,2 метр. Зиёратхона тўрида макбара жойлашган.

Макбаранинг ғарб томонида масжид, шарқ томонида эса катта меҳмонхона — Катта Оксарой номи билан маълум. Унинг

жанубида чоғроқ хона — Кичик Оксарой. Бундан ташқари, кутубхона, ошхона каби махсус хоналар ҳам бор.

Хонақоҳ-мақбара биносининг безаклари орасида ташки ва ички арабий ёзувлар алоҳида ўрин тутаети: Куръони карим ва ҳадиси шарифлардан кўплаб намуналар келтирилган.

Бино ташқарисидаги девор ва гумбазларнинг кошинкор, безаклари орасида кўпроқ катта кўфий усулида битилган монументал ёзувлар кўзга ташланади. Макбара гумбазини ости ғўласидаги улкан ёзувлар баландлиги 5 метрдан орттиқ.

Улкан бино деворининг (баландлиги 16 метр) тепасидаги хошиясига ҳатти нах услубида Куръони карим оятларидан баландлиги 2,6 метр, узунлиги 163 метр ўлчамда анчагина намуналар ёзилган.

Зиёратхона ўртасига кўйилган қирқ кулокли қозон санъат асарини сифатида ҳар жиҳатдан диққатни ўзига тортади.

БОҒ ТУЗИШ САНЪАТИ

Мовароуннаҳр қадимдан боғ-роғлар мамлақати деб таърифлаб келинган. Унда боғ тузиш анъаналари юксак ривожланган ва ажойиб намуналари бўлган. Оқар сувли жаннатмақон боғлар яратилган.

Амир Темур даврида боғ тузиш санъати ўзгача шуқуҳ касб этди. Шахсан Соҳибқирон бу соҳага алоҳида эътибор бериб, кўплаб боғлар яратгани маълум.

Испания элчиси Бойсун тоғ тизмасидаги Темур қапуқ номи билан машхур дарадан ўтар экан, тоғ ёнидаги «ажойиб бино»нинг кошинкор ва нақшинкор безакларини ҳайрат билан кузатади. Испания элчиси Шаҳрисабздан Самарқандгача бўлган йўл ёқаларидаги ва дорусалтанат тевааридаги диққатга сазовор боғларни томоша қилади. Клавихонинг сафар кундаликлари кўп ҳолларда мазкур боғларнинг меъморий жиҳати хусусида муҳим маълумотлар берганлиги сабабли қуйида унинг тавсифларини келтирамиз.

Боғи Жаҳоннамо — Тахти Қорача. Шаҳрисабздан чиққан элчилар Амир Темурга карашли «катта уйда» тушлик қилишди. «Бу уй анҳор бўйидаги текис ерда, улкан боғ ўртасида қад ростлаб турарди» (8). Боғ Самарқанддан 24 чакирим жанубда жойлашган ҳозирги Қоратепа қишлоғи яқинида бўлган. «Самария»да айтилишича, Амир Темурнинг еттинчи боғи Жаҳоннамо Ангор туманида бўлиб, тоғ этагига яқин ерда, Самарқанднинг жанубида бино қилинган (9). Шарафуддин Али Яздий анҳор бўйидаги боғни бошқача номда тасвирлайди: «Боғ, ўртасида

воқеъ бўлган қўхбора устида эса бир қаср қуриш буюрилди. Бажарилиши вожиб бўлган бу амр ижро этилиб, қаср қурилиб, битгач, унга «Тахти Қорача» деб ном берилди (10).

Гулбоғ — Давлатобод. Самарқанд жанубидаги Миср қишлоғига туташ бир боғда тўхтаган испан элчилари бир неча кун давомида боғни кузатиш имконига эга бўлишди. Шунинг учун ҳам Давлатобод, баъзан Гулбоғ деб аталган боғнинг тўлиқроқ тавсифи ёзиб қолдирилган.

«Боғ атрофи пахса девор билан ўралган бўлиб, девор айланаси тўла бир лига (6 километр)га баробар келарди. Боғда анвойи мевали дарахтлар бор эди. Унда олти ховуз бўлиб, боғ ўртасида анҳор оқиб ўтарди.

Ховузлар баланд, серсоя дарахтлар қаторидан ҳосил бўлган йўлак орқали бир-бирлари билан туташтирилган. Ушбу яшил йўлак баландлик томон кўтарилган, серсоя йўллар қиялаб кетарди. Боғда тупроқдан кўтарилган, усти ёғоч панжаралар билан ўралган, текис баланд тепалик мавжуд. Унда ажойиб қаср қад кўтарган.

Қасрга тиллою ложувард ва рангли кошинлар билан тўқис ва мукаммал сайқал берилган. Қаср жойлашган мазкур тепалик атрофи сувга лиммо-лим хандак билан ўралган. Хандакда узлуксиз сув оқиб туради. Тепа устидаги саройнинг икки томонида унга ўтиладиган иккита кўприк қурилган.

Кўприкларнинг нариги тарафида иккита

эшик бор. Эшикдан киршпач, тепаликка зинапоядан кўтарилади» (11).

Давлатобод боғининг колдиклари археологик ёдгорлик сифатида Дарғом анхори ёқасида сақланиб қолган. Боғ тасвирида Амир Темур даврида айникса кўплаб бунёд этилган махсус боғлар тузилиши ва энг тор жойдаги қаср-кўшкнинг меъморий кўриниши тўлиқ ифодасини топган.

Бош Дилкушо. Элчилар Самарқанд ташқарисидаги Боғи Дилкушога келиб тушдилар. Бу манзил шаҳар атрофидаги энг катта ва кўркам боғдир.

«Олтин ҳамда зангори кошйнлар билан зеб берилган жуда кенг ва баланд дарвозадан боққа кирилади. Дарвоза олдида найзалар билан қуролланган посбонлар турар эдилар» (12).

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»-да Боғи Дилкушо ҳақида ниҳоятда қйматли маълумотлар келтирган:

Кўшкнинг тоқу равоқлари нақшинкорий ва сиркор ғиштлар билан пардоз топди. Боғнинг тўрт бурчагида катта маҳорат ва дид билан серҳашам шийпонлар қурилди. Боғ сахни чорқирра ва бошқа турли хил шаклдаги чаманзор ва гулзорларга бўлинди.

Амир Темур хиёбон йўллари четига мевали дарахтлар, баъзиларига эса гул ўтқазилган хоҳларди. Боғ унинг майлига муносиб бўлгани учун ҳам Амир Темур уни Боғи Дилкушо деб атади.

Боғнинг ўртасида уч пештоқли юксак кўшк тикладилар ва уни инсон нигоҳини лол қолдирувчи турфа нақшлар билан безадилар, мустаҳкам ва чидамли қурилган, безаклари турли-туман, ташки изораси шоҳона маҳобат бағишлар эди (13).

Лойиҳаси Амир Темур томонидан тасдиқланиб, унинг бажарилиши қурилиш давомида шахсан кузатиб борилган Кўшки Дилкушо ва улкан боғ соҳибжамол Тўқалхонимга бағишланган эди. Боғ ва кўшкнинг довуғи ўша даврдаёқ афсонага айланган эди (14).

Боғи Дилкушо ва унинг кўшки жойлашган манзил ҳақида аниқроқ маълумотни фақат Заҳириддин Муҳаммад Бобур воқеаномасида учратамиз: «(Темурбек) Самарқанд шарқида икки боғ еолибдур, бириким, йироқдур, Боғи Бўддур, ёвукроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қидиб, икки тарафда терак йиғочлари эқтурубтур. Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурбтур, ул кўшкта Темурбекнинг Хиндистон урушини тасвир қилибтурлар» (15).

Дилкушо боғининг тахминий манзили бирмунча аниқ нишонлар билан белгиланган. Ғиёсиддин Али уни «шаҳар ташқарисидаги боғ» деб шаҳарга боғлаган бўлса,

Шарафуддин Али Яздий уни Кониғил ўланги сарҳадига жойлаштирган.

Заҳриддин Бобур эса шарқий дарвоза — Ферузадан Дилкушо боғига элтувчи теракзор хиёбонни тилга олган. Худди ўша қадимги хиёбон бўйлаб шарқ томон борар эканмиз, Кониғил сарҳадида бир ажойиб меъморий ёдгорлик олдида чикамиз. Бу дунёга *Ишратхона* номи билан машҳур меъморий ёдгорликдир. Ишратхона биноси Амир Темур назорати асосида қурилган Боғи Дилкушо ўртасида барпо этилган буюк кўшкнинг худди ўзгинаси экан.

Даставвал, Ишратхона — Дилкушо кўшкни дикқат билан кузатамиз. Унинг ўзида қурилиш даврини ва бино вазифасини тасдиқловчи ашъвий далиллар оз эмас.

Бино асоси ганч қоришмада 27 x 27 x 6 сантиметр ўлчамдаги чорси ғиштдан тикланган. Ташқи либос — қоплама ғиштлар ўлчами 25 x 25 x 5 сантиметр.

Тилларанг сингги ғиштлар орасидаги чоклар мовий кошин тасмаси билан хошиялангани учун ҳам девор сатҳи бежирим тус олган. Пойдевор харсанг парчаларидан кўтарилган, чуқурлиги 5 метр. Худди шундай бинокорлик ашълари Амир Темур даври меъморлиги асосини ташкил этган.

Марказий чорси хона — меҳмонхона тўрт тарафи равоқли тўрт шоҳнишинни ташкил этади. Устига тўрт равоқнинг ўзаро кесишиши натижасида ироқи услубидаги мураккаб гумбаз боғланган. Изора эса нисбатан баланд белгиланган. Марказий хона атрофидаги кўшни хоналар икки қаватли. Шимол томонида чўзиқроқ хона — ётоқхона вазифасини ўтаган. Жануб томони серҳашам бостирмадан иборат.

Бурчақларда чоғроқ ёрдамчи хоналар бор.

Марказий хонанинг тўрт чеккасидаги тўртта айланма зина орқали болохона ва томга чиқиш мумкин. Хона тагида эса — саккиз бурчақли хонадан иборат сардоба бор. Хона деворлари тош тахталар билан безатилган.

Марказий меҳмонхона ҳар жихатдан дикқатга сазовор. Баланд изора нозик кошинлар билан безатилган. Ўзаро кесишган ироқи равоқлар ўрамида нақшин бўртма безаклар — кундал кенг қўлланган.

Катта хонанинг тўшамаси мрамрдан, бошқа хоналари — ғиштлиқ.

Кўшкнинг олд томони ўртасида баланд ва бежирим пештоқ мавжуд. Икки қанотида икки қават хоналар қатор тизилган. Бинонинг икки ён томонида кичик пештоқлари бўлган. Узокдан баланд кўк гумбаз кўзга ташланади.

Ишратхона шаклу шамоийли билан



(*Соҳибҳирон*) *хос ва хилват мажлисларда шу даражада кўп лутф ва тавозъ кўрсатар эдики, ўта сертақалуфлигидан малик (шоҳ) билан мамлук (цул)ни зохиран фариқлаб бўлмасди.*

Х.офизу Абру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
КЎШГАН ХИССАСИ

маълум боғ кўшклари кўринишини эс-
тади. Худди шунга ўхшаш бинони Хдрот
шаҳридаги Боғи Сафеднинг Тарабхона
номи билан машҳур кўшки мисолида ку-
затиш мумкин.

Шундай қилиб, Дилкушо кўшки —
Ишратхона тимсолида Амир Темур дав-
рида боғдорлик санъати ва меъморлиги-
нинг етук намунаси сифатида намоён бўла-
ди.

Бош Чинор. Амир Темур Боғи Дил-
кушодан унинг яқинида янги бунёд этил-
ган Боғи Чинорга ўтади. Клавихо таъри-
фига кўра, бу «боғли жуда хашаматли уй»
(16).

Боғи Чинорнинг каерда жойлашгани
ҳозиргача аниқ эмас. Баъзи тадқиқотчи-
лар бу боғ Самарқанднинг шимол томо-
нида бўлган, деб тахмин қилишади. «Са-
мария»да эса Боғи Биҳишт ва Боғи Чи-
нор шаҳарнинг кунчиқар томонида деб
хато маълумот берилган.

Бизнингча, Захириддин Бобур аниқ
йўналишни кўрсатган: «Самарқанднинг
жанубида Боғи Чинордур, қалъага ёвуқ-
тур» (17). Амир Темур кичик қалъа-тош-
кўрғонда Муҳаммад Султон маърақасини
ўтказиб, янги мақбара биносини кузатар
экан, шу манзил яқинидаги Боғи Чинорга
чиқиб дам олгани маълум. Ўша жойлар-
нинг топонимикасини кузатсак, ҳозирги
Намозгоҳ боғи ўрни ўша қадимги Боғи
Чинорнинг ўзи, деган хулосага келамиз.

Бош Шимол. Амир Темур Самар-
қанднинг кунботарида Мироншоҳнинг кизи
«олий ифбат соҳиби Бека Султон номига
атаб дилни ром этувчи баланд бир қаср
ва гўзал бир ишратгоҳ курсинлар», —
деб кескин фармон берган.

Шарафуддин Али Яздийнинг таъкид
этиншча, бу тадбирни амалга ошириш учун
«Форс ўлкасининг барча вилоятлари,
Ироқ, Озарбойжон, Доруссалом (Бағдод)
ва бошқа малакатлардан доруссалтана (Са-
марқанд)га жамъ бўлган моҳир муҳандис-
лар, равшан фикрли меъморлар қасрнинг
тарҳини ўткир фаросат қалами билан ма-
ҳорат лавҳасига чиздилар». Чамаси, бу
гал ҳам, Амир Темур одатига кўра, меъ-
мор-муҳандислар ўртасида энг яхши
лойиҳа учун танлов ўтказилган.

Қаср кўшкининг меъморий тузилиши-
га доир маълумот ҳам бор: марказий хона
тарҳи одатдагидек чорси-чортоқ бўлиб,
ўртада яна тўртта устун бўлган. Устун-
лар Табриздан келтирилган мрамардан
ясалган. Демак, меҳмонхона «чор устун»
услубида таркиб топган, устунлар ўзаро
равоқлар орқали бирлаштирилган, ҳосил
бўлган тўққиз гўмбазча бино тузилишига
ўзига хос жозиба бахш этган.

«Мустаҳкам рукнларни бағоят маҳкам
ва пухта қилиб кўтардилар. Ҳар бир рук-
нига Табриздан келтирилганлари мрамар
тошдан ишланган биттадан устун ўрнат-
дилар. Деворлари сатҳини ложувард ва
олтин билан шундай ажойиб ва хайрато-
муз даражада гўзал этиб нақшладиларки,
уларнинг тароватидан Моний расмлари ва
Чин нигорхонасини уяту хижолат гўбори
коплади.

Қасрнинг саҳнига мрамар тошлардан
ва Кўҳи Нур (Нурота)дан келтирилган
тошлардан шундай чиройли қилиб ётқиз-
диларки, уларнинг латофатидан бошдан
хуш учиб, ақл хайрон қолади. Ташки де-
ворнинг ичкари тарафидаги изорасини ко-
шин билан безадилар» (18).

Бинокорлар жидду жаҳд билан бекиёс
ғайрат кўрсатиб, кундуз ва кечаси узлук-
сиз ишлаганлар. Қаср бир ярим ой муд-
датда бунёд этилган ва шу муддат даво-
мида Амир Темур боғ ичига ўрнатилган
улкан саропарда (шоҳона чодир)да исти-
комат қилиб, Шимол кўшкининг қурили-
шини шахсан кузатиб турган.

Боғи Биҳишт Амир Темур амрига
биноан қурилган ва машҳур чорбоқдир.
Бу боғ Самарқанднинг кунботар томони-
да бўлган.

Янги боғ ва кўшкни Клавихо «нихоят-
да гўзал» деб таърифлайди: «Бу боғнинг
ғиштин ва нақшин, ложувард ва олтин
билан безатилган баланд ва гўзал дарво-
заси бор. Боғ нихоятда катта. Унда мева-
ли ва серсоя дарахтлар кўп. Ёғоч панжа-
ралар билан ихоталанган хиёбон ва йўлак-
лардан одамлар ўтиб туради.

Боғда ўрнатилган кўплаб чодирлар ва
капалар гилам ва ранг-баранг шоҳи мато-
лар, усти гулдор лахтақлар билан беза-
тилган. Боғ ўртасида чортоқ кўринишида-
ги серхашам безатилган жуда кўркам уй
(кўшк) бор.

Уйнинг ичида эса чорпоярлар қўйиш
мумкин бўлган уч шоҳнишин мавжуд, саҳ-
ни ва деворлари кошинкор безатилган. Уй
тўрида энг катта шоҳнишин, ўртасида ол-
тин-кумуш халли, кенглиги уч тирсак, ба-
ландлиги одам бўйи хонтахта ўрнатилган,
унинг олдида эса устма-уст ташланган зар-
дўзи бахмал ва бошқа шоҳи матолардан
тикилган кўрпачалар тўшалган тахт». Со-
ҳибкирон шу ерда ўтиради, деворлар эса
алвон ипак пардалар билан тўсилган.

Катта равоқли пешгоҳда ҳам шундай
парда осилиб турар, у ҳам найзасимон
таёқларга осилган, безатилган, ипга осил-
ган ипак попуқлари ергача тегиб турарди.

Бошқа равоқлар ўзгача пардалар би-
лан безатилган, хона саҳнига эса бўйра
устидан гилам тўшалган. Бу уйнинг ўрта-
сида эшик қаршисида тўрт оёқли иккита

олтин хонтахта турар, хонтахталар ҳам, уларнинг оёқлари ҳам бир бутунлик касб этарди. Уларнинг узунлиги беш, кенглиги уч қарич эди.

Бош Нав. Клавихо Амир Темур қурдирган янги боғ — Боғи Навни шундай тасвирлайди: «Боғнинг тўрт тарафи баланд девор билан ўралган, ҳар бир (ташки) бурчагида ғўласимон бурж-минора. Девор жуда ҳам баланд ва безаклари худди миноралардаги каби. (Боғнинг) ўртасида катта чортоқ уй, олдида сарховуз. Бу кўшк бошқа боғлардаги шу каби бинолардан анчагина катта, олтин ва лажувард билан жуда мўл безатилган» (19).

Соҳибқирон томонидан алоҳида ихлос билан қурдирилган янги боғ ҳар жиҳатдан мукамал бўлган. Шу боисдан бу манзилда шохона қабуллар ўтказилган. Боғ Самарқанд Аркига шимол томондан яқин бўлган.

Самарқанд теваарагида Амир Темур бунёд эттирган бири биридан гўзал, мукамал, жозибатор боғ-роғлар, уларнинг кўшк саройлари кўпинча аҳоли истироҳати учун очик бўлган. Шунинг учун бўлса керак, бу боғлар таърифи афсоналарга айланган, бадиий асарлардаги афсонавий боғлар тавсифига киёс бўлган.

Хуллас, Амир Темур даври Марказий Осиё меъморлигида катта ўрин эгаллади, у янги услубий-бадиий йўналишларга ҳаёт бахш этди. Маҳаллий усталар ўзга юртдан келганлар билан ҳамкорликда юксак бунёдкорлик намуналарини намойиш этдилар.

Турли мақсадларга мўлжалланган кенг қўламдаги иморат ва иншоотлар, юксак дид билан бунёд этилган меъморий мажмуа-ансамблларнинг пайдо бўлиши, кошкор ва нақшин безакларда ранг-баранг сирлар, бўёқларнинг қўлланиши, зеб-зийнатларнинг ўрнида ишлатилиши, ўймакорликнинг кенг қўлланиши, ўзаро мутаносиблик мазкур давр меъморлигининг умумий сийрату киёфасини белгилайди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида лойиҳа тузиш санъати юксак поғонага кўтарилди. Бухорода топилган XV асрга оид уста чизмалари фикримизнинг далилидир. Меъморлик илми ҳам кенг ривожланди: махсус рисолаларда боғ тузиш санъати, меъморий шаклларни яшаш, геометрик нақшлар тузиш йўллари кўрсатиб берилган.

Зотан, «мусулмон меъморлигиюшг энг яхши даврларидан бири- Амир Темур ва унинг авлоди номи билан боғлиқдир» (20).



Амалий санъат

МЕЪМОРЛИК БЕЗАГИ

Темурийлар замонида меъморий безаклар мисли қўрилмаган даражада шуҳрат қозонди. Буюк Амир Темур ҳукмронлик қилган давр биноларининг барча қисмларини безатишда илгари мавжуд бўлган безак турлари билан биргаликда янгилиги пайдо бўлиб, улар кенг қўламда жорий этилган. Уларнинг технологияси ва ижроси катта маҳорат ва кўплаб маблагни талаб қиларди.

Ўша даврда кенг фойдаланилган безак турлари орасида меъморлик керамикаси ва монументал (улуғвор) расомлик, шунингдек ёғоч ва тош ўймакорлиги анча ривож топди.

Меъморлик керамикаси. Амир Темур давлати барпо этилиши даврида Марказий Осиёда меъморлик керамикаси ўзига хос ривожланган анъанага эга эди.

Ёдгорликлардаги меъморлик керамикаси асосан сиркор пишиқ гишдан, нақшли парчиндан, рельефли сирли кошиндан, ўймакор терракотали ва онда-сонда уч-

райдиган нақшли мозаикадан иборат бўлган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврининг дастлабки йилларида безатилган ёдгорликларда меъморлик керамикаси жадал ривожланганлигини кузатиш мумкин, бу жараён ёдгорликдан ёдгорликка ўзгартирилган ҳолда ўта борди. Уни амалга ошириш техникаси кўпроқ таъсирчан воситаларни танлаш йўли билан мураккаблашди ва мукамаллашди, сирли кошин тахтачадаги нақшдор мозаика, ғиштли мозаика, сирли ўймакор терракота жорий қилиниб, улар XVI асргача кенг тарқалиб борди.

Парчин. Темурийлардан олдинги даврда ва XIV асрнинг 80-йилларигача парчиннинг бир неча тури мавжуд эди. Булар орасида кенг тарқалганларидан уч илини ажратиш мумкин.

Биринчиси — кўп қумли аралашма билан ёрқин рангли нафис сопол тахтачада бажарилган парчин. Унинг ранглари бирмунча ёйилиб кетган. Унда қора рангдан

(Соҳибқирон) шунчалик давлат ва ҷудрат соҳиби бўлишига қарамай, муборақ ҷош-ҷовотда жаҳондорлик худбинлиги белгилари пайдо бўлмас эди.

Х.офиси Абӯ

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ХИССАСИ



ташқари, феруза ва оқ ранглардан фойдаланилган.

Иккинчиси — айрим ранглар, масалан, контур кўринишида олинган кизил ва оқ ранглар сопол тахтачанинг пиширилган томонига берилган. Ундаги сирларга яшил ранг ҳам қўшилган, лекин унинг бўёқлари унчалик тоза ва тиниқ бўлмаганлигидан кўриниши хира. Расм биринчи парчинларга нисбатан дағал ва пала-партиш, айрим қисмлари зарҳал билан қопланган бўлиб, рангсиз совук усулда берилган.

Учинчиси — бошланғич кўринишда анчагина дағал, лекин сирларнинг кенгрок спектри қўшилган ҳолда Амир Темур даврида софлик ва тиниқликни ўзида намоён этади. Сопол тахтача турли рангларда — сариқдан тортиб то кизил ранггача бор ва у ўта пишиқлиги билан ажралиб туради. Темурийлар даврида ушбу парчин техникаси бошқа хилларни сиқиб чиқаради, оқ ва охра ранг фониди тилларанг юритилади, кейинчалик оловда пиширилади (1).

Рельефли (бўртма) сирли терракота. Амир Темур даврида унинг икки хили — ўймакор ва босма гулли хиллари қўлланган. Буни Шахрисабзнинг Оксарой қасридаги тўртбурчак устунларда кузатиш мумкин.

Ўша даврда рельефли сирли терракота асосан икки рангга бўлган: тош қирраларида — феруза, композиция марказида — сариқ ранг. Ўймакор безакли шакл қора контур билан юритиб чиқилган. Дастлаб бўлак қолипга қуйиб, пиширилган. Сир билан қоплангач, қайтаданпиширилган.

Мозаика. Текис кошин тоштахталардан ҳосил қилинади. Парчинли тоштахталар анча енгил. Унда майда эланган қум миқдори кўпайтирилиб тупроқ таркиби камайтирилган.

Тоштахталар бўёққа ботириб сирланган. Рангли сир қўроғошин тузлар (оксидлар) ва бошқа металлларни омухта қилиб, керакли дастлабки бўёқ рангини олиш учун тайёрланган. Оловда унча юқори бўлмаган ҳароратда пиширилган.

Нақш тушириш жараёни кирои диккатни талаб этган ва у ниҳоятда сермашаққат бўлган. Юқори сифатли ганчдан тайёрланган мозаикали элементлар олд томони билан сурат контурига жойлаштирилган. Уларни бир-бирига мослашда чок мутлақо бўлмаслиги керак. У устанинг текисланган қирраларни қиялатиб қўйишида текшириб борилган.

Композиция нақши терилганидан кейин унинг орқа томони гипс аралаш қоришма билан ёпиштирилганки, бундай қоришма замонавий энг мустахкам цементдан қолишмаган.

Амир Темур даврида мозаикали элементларни мохирона бажариш усуллари ривож топди: майда гул ва барглар марказида кичик тешикча учун бошқа ранг берилган. Дарвоқе, улар ўша даврда усталар жиҳозлаган махсус ускунада бажарилган. Улуғбек ва ундан кейинги даврда тўлалигича сақлаб қолинмаган эди.

Мозаика ўрнини бора-бора меъморлик безаги эгаллайди (2). Бунда Ғарбий Эрон керамика мактаби таъсири сезила боради (3). Амир Темур давлатида қурувчилар рангли нақшиндор меъморлик керамикасининг кам таъсирли турларидан тортиб рангларга ғоят бой тарзда мохирона безатиш имкониятига эга эди.

Нашкли безаклар Темурийлар даври ёдгорликлари деворларини тўла қоплайди. Темурийлар даври меъморлик керамикасидаги сирларнинг софлиги ва тиниқлиги фойдаланилган совук ранглар уйғунлигини ва илиқ рангларнинг ёрқин ва жилвали хусусиятларини ифода этади.

Темурийлар даврида нақшдор мозаика ривожлана бориб, ислимий безакларни жорий этиш кенгайди.

Нақшдор мозаика техникасида эпиграфикага ҳам катта эътибор берилган. Эпиграфика гоҳ кичик паннони, гоҳ кенг майдондаги қопламаларни эгаллаган. Қуръон оятлари ва ҳадис намуналари, ҳикматли сўзлар айни вақтда ҳукмдор, қолаверса, буюртмачи шаънини мадҳ этувчи ёзувлар бўлиб, улар бионинг безак элементи сифатида ҳам намоён бўлган. Қурувчи ва мусаввир исмлари ҳам нақшга камтарона уйғунлаштириб борилган.

Ғиштли мозаика. Меъморлик безагининг бу тури Амир Темур даврида шаклланган ва кейинчалик ривожлана борган. У ҳашамдор бинолар сиртини нақш безаклари билан қоплаш эҳтиёжи туғайли пайдо бўлди. Ғиштли мозаиканинг ilk намуналари XIV аср бошларида, жумладан, Озарбойжонда макбарани безатишда ишлатилган.

Ғиштли мозаика Самарқандда дастлаб XIV аср охирида «Саккиз қиррали» макбара деворлари кичик қирралари қопламасида ишлатилиб, кейинчалик Ширинбека оқа макбарасининг гумбази нақшида мукамал гирих шаклида қўлланган.

Меъморлик керамикасидан фойдаланиш самаралилигига ишонч ҳосил қилиш учун Оксарой харобаларидаги серҳашам безакларга назар солиш кифоя. XIV аср усталари Оксаройни безатишда кенг фигурали усуллардан самарали фойдаланишган. Меъморлик керамикаси Афғонистон (4) ва Эроннинг (5) ўрта аср ёдгорликларида ҳам кўзга ташланади.

Темурийлар меъморлик керамикаси

ташқил топишининг бошланғич даври икки гуруҳ ёдгорликларига бўлинган Шоҳи Зинда ансамблларида яққол ифодасини топган.

Биринчи гуруҳга Туркон оқа, Шод Мулк (1372), Туғлу-Текин (1376), Амирзода (1486) мақбаралари; XIV аср охиридаги ан-Насафий мақбараси мансубдир. Бу ерда тахтачали ва меъморий мозаика хали ишлатилмаган эди. Иккинчи гуруҳга Ширинбека оқа (1385), «Саккиз қиррали» (XIV а.), Туман оқа (XIV а.) ва Қўшгумбазли (XIV аср биринчи ярми) мақбаралари қиради. Ушбу ёдгорликларда мозаика безакнинг устувор турларидан ҳисобланади.

Амир Темур хукмронлигининг дастлабки даврида меъморлик керамикаси ривожланишидаги янги хусусиятлар Туркон оқа мақбараси безагида намоён бўлган. Унда меъморлик керамикасининг 1382 йилгача мавжуд ҳамма турлари жамланган бўлиб, фарқи ўймакорлик терракотасини теранлаштиришда бўлган.

Туркон оқа мақбараси меъморлик безаги наққошлигида кўпгина янги мавзулар намоён этилган: уларда ислимий наққошлик услуби кенг ўрин эгаллайди. Безатиш услубийлиги наққошлик мавзуларининг ташқи кўриниши билан диққатни жалб этади. XIII аср бошларида ана шу бадиий усул Рай ва Кошоннинг юксак қандилли тош тахталарига мансуб бўлган. Кейинчалик, XIV асрнинг биринчи ярмида у Хоразм парчинида ҳам учрайди ва Темурийлар даври безагига мустақил равишда қиради. У асосий ривожини деворий рассомликда топди (6). Шу сабабли, Эрон устаси Шамсиддин Табризийнинг ва Бухоро усталарининг исмлари (7) мақбара олд томонидаги ёзувда учраши бежиз эмас.

Туғлу-Текин мақбараси меъморлигида майда гул безакли олтиқиррали тоштахталар парчин техникасида бажарилганлиги ўзига хос янгилик аломатидир, кейинчалик у ўймакорлик терракотасини суриб чиқарди. Бу ерда ҳам жимжимадор тоштахталар ишлатилган. Уларни нақшдор мозаика ўтмишдошлари деб ҳисоблаш мумкин (8). Ана шу тоштахталарда акс этган қўшалок шох бандлари кейинчалик нақшдор мозаикада ривож топди. Бу мақбара содда геометрик нақшлар билан безатилган.

XIV аср охирида нақшдор сирли мозаика техникасини жорий қилишда муайян шароит юзага келди. Кейинчалик меъморлик керамикаси безаги хиллари кенг тармоқ отди.

Ширинбека оқа нақшинкор безатиш техникаси асосида яратилган илк мақбарадир. Янги безатиш техникасининг уму-

мии композицион-нақшли ислимий усуллари ушбу бино деворини бутунлай қоплаган ҳолда ислимий безак бадиий таъсирчанлигини кучайтиради. Бу эса ўрта аср мўйкалам соҳибларига ўсимликни ботаник аниқлигида бериш имкониятини яратади. Ёдгорлик атиргул ғунчалари, наъма-так гуллари, гулсафсар, серяпрок кўқонгуллар, шафтоли гули, лола гуллари билан нақшланган. Мақбара нақшларига киритилган янги, бой гуллар мавзуси нозик ва нафис эгик бандлар ва чиройли ислимий чизикларда намоён бўлади.

Туман оқа мақбараси безаги нақшдор мозаиканинг ўхшаш хилини сақлаб, ислимий нақшлар мавзулари билан бойитилган. Тасвирнинг майдаланган ҳодда берилиши натижасида мақбаранинг мозаика безагида услуб нозиклиги қисман йўқотилган.

Ширинбека оқа ва «Саккиз қиррали» мақбараларида нақшдорлик ўрнига ғиштли мозаика кенг қўлланилган. Улар Шоҳи Зинда мақбаралар ансамблига хос камер безатишдан Қўшгумбазли бино безаги орқали монументал биноларга — масжид, сарой ва мақбараларга тарқалган бўлиб, Амир Темур давридаги иморатлар қиёфасига тантанаворлик ва улуғворлик бахш этган.

Хожа Аҳмад Яссавий масжидининг меъморлик безаги ҳам Темурийлар замонига мансубдир. Кичик қобирғали гумбазнинг олти бурчак парчинли тоштахтасида шерозлик уста Хожа Ҳасан исми битилган (9). Ёдгорликни безатиш учун ғиштли мозаика ва парчин, бинонинг ташқи қисмлари ва интерьерда — мозаика ишлатилган.

Амир Темур Жоме масжиди (1399 — 1403), Гўри Мир мақбараси (1404-1405) ташқи томонлари фақат меъморлик керамикаси билан безатилган, бу биноларнинг улуғворлигини оширган. Масжид ва мақбара безагида ғиштли мозаикага махсус ўрин берилган бўлиб, улардаги геометрик нақшлар аниқ тартибга солиниб, Аллоҳни тараннум этувчи услубий ёзувлар битилган (10).

Амир Темур Жоме масжидининг ғиштли мозаикаси анъанавий терракотали ғиштлар кўринишида бажарилган. Гўри Мир мақбарасида эса сиркор ғиштли мозаика киритилган, холос.

Темурийлар даври ёдгорликларида меъморлик керамикасининг ҳар хил турлари ривож топган. Буни Улуғбек давридаги иншоотлар безагида аниқ кўриш мумкин. Булар орасида, биринчи навбатда, Бухоро, Самарқанд ва Ғиждувон масжидлари, Шаҳрисабз Кўкгумбаз масжиди ҳамда Шоҳи Зинда ансамблининг равоқини тилга олиш жоиз.

Улуғбек давридаги ёдгорликлар, асо-



*(Соҳибцирон) на-
бийлик денгизининг
дури бўлмиш саййид-
ларни ҳурматда му-
қаррам, нир ва муаз-
зам биларди. Улар
учун яхши меҳрибон-
лик, катта нафақа,
алоҳида маош, яшаши
ва саломатлиги учун
зарур нарсаларни на-
зорат қилиб, эътибор
қаратиб турарди. Йи-
гинларда уларни
ҳамма иззат-ҳурмат
қилиши керак, деб би-
ларди.*

Х.офиои Абрў

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ**



сан, кўк ва хаворанг сиркор ғиштлар ҳамда парчинли йирик мозаика билан безатилган.

Улуғбекдан кейинги давр меъморлик керамикасининг ажойиб намуналаридан бири Туркменистоннинг Анау масжидининг девор копламасида сақланган. Бу ерда нафақат ислимий тасвир, балки бино тепа-сида икки аждаҳо тасвири ҳам мавжуд. Бу Марказий Осиёда шу тарздаги ягона меъморлик безагидир. Темурийлар даври охирларида меъморлик керамикасида рангинг хаддан ташқари тўйинтирилганлиги эътиборни тортади. Безак пардози камтарона ва айни вақтда талабчан. Айни маҳалда ғиштли мозаика аста-секин йўқолиб, кейинчалик, XVII асрда Бухоро, Самарканд меъморий ёдгорликларида яна тикланди. Босма гулли сиркор терракота Оксарой битказилганидан кейин умуман ишлатилмаган. Амир Темур даври меъморлигида керамикали парчин аста-секин суриб чиқарилди. Бу жараён айниқса Улуғбек даври бинолари копламасида аниқ кўринади.

Монументал (маҳобатли) рассомлик. Темурийлар даври бошланишидан аввал барпо этилган Қусам ибн Аббос макбараси маҳобатли рассомлик изини сақлаган. Макбара зиёратхонасидаги безак қатламлари XIV асрга тааллуқлидир (11). Иккинчи қатлам безаги XV аср безагига яқин. Охирги безак санаси XIX аср бўлиб, пастки қатлам накши мавзуи бўйича XIV аср иккинчи ярмидаги макбараларнинг сирли копламаларига яқин. Композициявий безак икки қисмга бўлинган, иккаласида ҳам ҳашаматли гулли ром солдирилган қизил ва кўк турунжлар тасвирланган. Йирик ҳажмли безак композицияга гилам суратини берувчи қизил ранг билан хошияланган.

Темурийлар даври монументал рассомлигининг бадий, услубий хусусиятларини назарга олганда, уларни мавзули, накшли ва пейзаж (табиат манзаралари) турларига бўлиш мумкин. Накшли тури, ўз навбатида, ўсимлик, эпиграфик ва геометрик хилларга бўлинади.

Бажариш техникаси бўйича рассомлик текис ва рельеф (бўртма)лига ажратилди. Рельефлиси, ўз навбатида, техник ижроси бўйича папье-маше, контур-рельеф, қўйма ва кундал хилларига бўлинади.

Темурийлар даври ёдгорликларида рельеф рассомлиги илк бор татбиқ этилганлиги муқаррар. Шу даврда текис пейзаж рассомлиги ташкил топиб, у қисман мазкур давр ёдгорликларида сақланиб қолган.

Мавзули рассомлик услуби XIV аср миниатюра услубига (12) ёки илк феодал Болаликтепа, Варахша ва Панжикент рас-

сомлигига монанд бўлган. Улуғбек расадхонасида деворий тасвир анъаналари давом этганлиги кўзга ташланади (13).

Текис рассомлик (накқошлик) ўз техник услуби бўйича Амир Темур ва унинг невараси Улуғбек ҳукмронлиги даврига бўлинади. Амир Темур даври накқошлиги хомаки қатламда пухталиқ билан тайёрланган 0,2—0,3 миллиметр ўлчамдаги грунтга ишланган. Бўёқ қатлами тухумга елим аралаштириб тайёрланган (14).

Улуғбек даври рассомлигида безак жуда юпка грунтга, деярли оқламага берилиб, айни вақтда сувоқ қатламини беркитмаган. Бўёқ қатлами ниҳоятда юпка, баъзан ярим шаффоф тарзда берилган.

Биринчи давр рассомлигига аксари холларда рельефли накш элементлари ҳам киритилган.

Рельефли рассомликнинг энг таъсирчан ва сермехнат усули папье-машедир. Амир Темургача бўлган давр безакларида бу усул учрамайди. Папье-маше дондор қоғозда бажарилган. Унли клейстер боғловчи вазифасини бажарган. Шакл чеккаларига қирқилган йирик қоғоз бўлақлари қўйиб чиқилган.

Ҳамма бўлақлар сирти оқ грунт билан копланган. Тилла суви юритиладиган жойлар қизил грунт билан копланган. Зарқоғоз япроқлари майда чақмоқ билан узум ширасига аралаштириб копланган. Безак табиий кўк бўёқ, қизил кесак ва белила аралашмаси асосида туширилган. Папье-маше устига тилла ранг накш берилган. Бунинг учун аввал қора рангда жуда аниқ чизилиб, кейин тилла ранг юритилган.

Пастки рельефнинг қўйма бўлақлари 2 миллиметргача қалинликда нам қоғоз ва рағида мойлама елимда тайёрланган. У кейинчалик майин янчилган ганч қоришмаси билан копланган. Шундай қилиб, қоғоз бутун рельефни бир-бирига маҳкамлаб бириктирган. Рельеф бўлақлари тўлик қуригач, қоғоз сирти оқ грунт ва қизил кесак билан копланган, кейин тилла суви юритилиб, накш туширилган (15).

Контррельеф ганчли безатилган қатлам устидан ўйиб олинган. Ўйма чуқурлиги бажарилаётган накшли мавзулар ўлчамига боғлиқ. Одатда, рельеф кундал бўтқа ёрдамида тайёрланган ва рельефнинг кесилган контури тўлғазилган.

Кундал атрофидаги ич томон сиртига оқ грунт берилиб, кўк бўёқ билан қопланиб, тилла суви, устидан шох ёки бурама чизик тарзида кўк бўёқ юритилган.

Темурийлар даври охирларида кундал мустақил накшли тасвирий мавзулар техникаси тарзида қўллана бошланди. Кундал бўтқа бир неча марта — керакли кубба ҳосил бўлгунча ётқизилади. Бўтқа таркиби Самарканд яқинидаги Чўпонота те-

Яна буюрдимки, ҳар ернинг гаразғўйи, тухматчи ва нафси бузук кишиларининг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимни жазоламасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гуноҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазоласинлар.

<Темур тузуқлари>

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

палигидан кавлаб олинган қизил кесак тупрокдан, шунингдек гулчанг ва елимдан иборат бўлган.

Марказий Осиё монументал рассомлиги XIV — XV асрлар ёдгорликларининг ички сиртини безашда иккита гуруҳга бўлинади. Самарқанддаги Ширинбека оқа, «Саккиз киррали», Туман оқа макбараси, Қўшгумбазли бино, Шоҳи Зинда мажмуаси, Улуғбек мадрасаси, Шаҳрисабз ёдгорликларидан Гумбази Саййидон макбараси ва Кўкгумбаз масжиди биринчи гуруҳга мансуб.

Иккинчи гуруҳга рельефли рассомлик ёдгорликлари кирган. Булар — Амир Темурнинг Жоме масжиди (Бибихоним масжиди), Гўри Мир, Оксарой ва Дилкушо кўшики каби обидалар бўлиб, улар текис ва рельефли рассомлик усулларидан қай даражада фойдаланилганига қараб ажратилган. Ёдгорлик биринчи гуруҳини монументал рассомликнинг мавжуд бўлиншларига кўра, уларнинг бадий-услубий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, эҳтимол, бир услубга ажратиш мумкин. (Бу ҳол Марказий Осиё минтақаси учун XII аср иккинчи ярмидан то XVII асргача ҳосдир).

Амир Темур даврида илк бор безатилган — Ширинбека оқа макбарасининг меъморлик керамикаси каби монументал рассомлик ҳам Амир Темур даври ёдгорликларининг меъморлик декорига хос бўлиб, ганч сувоқдаги ҳамда гулдор сопол кошиндаги хушранг, жимжимадорлик асосида янги усуллар қўлланилганлигидан далолат беради ва уларнинг нодирлигини кўрсатиб туради.

Макбарадаги тасвирлар техник жиҳатдан текис, ўсимликлар тасвирланган нақшли бино пештоқининг расмлари эса контррельеф воситасида берилган.

Ганч грунгида кўк, қора ва қизил ранглардаги бўёқларда текис тасвирлар сақланган. Пейзажли ва эпиграфик услубларга оид бўлган бу манзараларда дарахт, чангалзор ва қушлар тасвирланган. Езиш усули нафис ва жонли.

Ширинбека оқа макбараси шимолий ва жанубий жавонлари панелларида тилла билан сирланган нақшлар изини ажратиш мумкин. Куннинг муайян вақтида тушадиган қуёш нурлари ярим юмук тумшуғида чўп тутиб турган лайлак қиёфасини ёрилади.

Оддий ва лўнда тасвирда нозик мўйкалам орқали қушнинг хушқадлиги, ҳаракат динамикаси берилган.

Туман оқа макбараси деворларининг сирти ва гумбазлари текис расмли гул ганч билан нақшланган. Гумбаздаги юлдузлар қизил ва кўк бўёқларда, девордаги пейзажли панно эса кўк рангда берилган.

Бу ёдгорликда бута ва мевали дарахтлар Ширинбека оқа макбарасидан кўра бир мунча бошқачароқ усулда бажарилган, аммо услуб хусусияти ўшандай эканлиги баъзи элементларда кўзга ташланади.

Туман оқа макбараси панели мураккаб нақшлар изини сақлаб қолган.

Шуни айтиш керакки, Улуғбек даври рассомлигида фон сифатида кўк, сарик ва қизил ранглар ишлатилиши унинг нафислигини бузган.

Улуғбек мадрасаси масжидида бу ранг факат эпиграфик камарда ишлатилган, эҳтимол, бизнинг кунларгача сақланиб қолмаган гумбазли бостирмаларда қўллангандир.

Гумбази Саййидон макбараси рассомлигининг иккинчи қатламида ҳам, Кўкгумбаз масжиди рассомлигида ҳам бу ранглар эпиграфик ёзувларда қўлланган.

Амир Темур макбарасида асосан геометрик ва эпиграфик нақш берилган. Бу ёдгорликда ўсимликка оид безак қўлланиши чекланган. Бу асосан бино пештоқдаги расмларнинг контррельеф тасвири ва папье-машеда ишланган деталлар ҳамда мрамор белбоғдаги эпиграфик нозик ўсимлик элементларидир.

Ёдгорлик деворлари полдан то шипгача нақш билан безатилган (16).

Амир Темур макбарасига улуғворлик ва мухташамлик бахш этиш учун у тилла ҳал беришдан аввал йирик бўртма нақш бўлақлари билан қопланган.

Тош ўймакорлиги. Темурийлар даврида биноларни ўйма тош билан безаш Марказий Осиёга тош асосий қурилиш ва безак ашёси бўлиб хизмат қиладиган Озарбойжон, Арманистон, Кичик Осиё ва Ҳиндистондан юқори малакали тош йўнувчи усталарнинг келиши билан бошланди.

Улар маҳаллий усталар билан биргаликда дурдона асарлар яратдилар, турли бадий мактаб анъаналари умумлаштирилди. Аммо ушбу асарлар негизини маҳаллий Марказий Осиё усталарининг санъати ташкил этган.

Бу даврда ўйма нақшли тош билан асосан панеллар безатилган, қабр тошларай ўйилган, пой устунлар, панжаралар ва калит солинадиган тешик қопламаси тайёрланган.

Бибихоним масжиди тош қоплама билан безатилган. Унинг деворлари пастки қисми сталактит панел билан ўралган.

Қаср бостирмасини тош устунлар кўтариб туради. Иншоотда меъморий ўймакор мрамрдан фойдаланилганлиги ўзгача бир тароват бахш этган (17).

Гўри Мир макбарасида призма кўришидаги қадама нақшли деворларга гул



Амир Темур ўзининг янги салтанатида давлат тузилишини ва қонунларни яратди.

Ф. К. Шлоссер

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ



хошиялар айлантриб солинган, кимматбахо оникс ишлатилган.

Туртиб чиққан бурчаклар оч рангли ониксдан ишланган ним устунлар билан безатилган. Устунлар барча панеллар каби пастдан юқоригача ранг-баранг накш билан безатилган.

Мақбара ичкарасида панел устидан мармар плитадан икки камар ўтади, пасткисиди текис сталактитлар ўйилган, юқорисиди ўлим ва охират ҳақиди ҳикоя килувчи икки қатор матн ўйилган (18).

Мақбара ички қисмидаги қабр тоши ўсимлик накши туширилган мармар хошия билан ўралган.

Қабр тоши ёзувлари кимматбахо тошларга битилган: Амир Темур қабри нефрит билан қопланган, қопқоғи ониксдан ўйилган; Муҳаммад Султон қабри қопқоғи қора-кўк Табриз мраммари билан ўйилган.

Темурийлар сулоласи аъзоларининг Марказий Осиёнинг турли чеккаларида жойлашган кўплаб қабрлари оқ ва кўкимтир рангдаги мраммари нафис ўймақорлик билан безатилган.

Темурийлар давридаги бинолар олд томонини безатишда ўсимликлар тасвирланган бир хил ўймақор мармар тахтачалар ишлатилган.

Ёғоч ўймақорлиги. XIV — XV асрларда ёғочга ўйма накш солишда қаттиқ ва кимматли дарахт турларидан ёнғоқ ва қайрағоч асқотган.

Ўйма накшли ёғоч устун, эшик, ёндор, панжара ва бошқа ёғоч буюмлар қурилишда муҳим безак ҳисобланган.

Туркистонда Амир Темур ва Темурийлар даврида қаттиқ қайрағочдан йирик накшли устунлар ясалган (19).

Темурийлар давридаги Бухоро усталарининг ёғоч ўймақорлиги намунасини Чашмаи Айюб мақбарасида кўриш мумкин.

Хусусан Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Шоҳи Зинда мажмуаси, Гўри Мир мақбараси эшиклари ҳам (20) фикримизга далил бўла олади. Эшик табақалари 3

бўлимли безакдан иборат бўлиб, юқори ва пасткиси квадрат, ўртадагиси эса тўғри тўртбурчак шаклда ишланган.

Ҳозирги вақтда Санк-Петербург Эрмижаиди сақланаётган ўйма накшли эшик намуналари Марказий Осиёнинг турли мамлакатларидан келтирилган.

Гўри Мир мақбараси эшикларининг марказий қисмида ўймақор усулда бажарилган гулдон ва ундан гўё кўтарилаётган ҳашаматли гулдаста тасвирланган (21). Унинг ички деворларини шунга ўхшаш, лекин папье-машедан тайёрланган гулдонлар безайди.

Ўймақор накшлари нозиклиги билан кишини хайратга солувчи Амир Темур даври эшиклари Шахрисабздаги Шамсуддин Кулол, Самарқанддаги Қусам ибн Аббос мақбараларини безаб турибди. Уларга фйл суяги қадалган.

Улуғбек даврида эшик безашнинг ўйма накшли анъанаси сақланиб қолди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси эшикларига нигоҳ ташлаш кифоя.

Эшикнинг геометрик накшли панжара ҳосил қилувчи ёғоч ўймақорлиги элементлари алоҳида диққатга сазовор. Бу давр дуррадгорларининг бағоят нафис ишлари киши диққатини жалб этади. Кўпинча ёғоч қисмлар миҳ ва елим ишлатмай йиғилар эди. Бундай қисмларни тайёрлаш устадан қатта билим ва заковат талаб қилган.

Амир Темур даври меъморлигида техник ва бадиий композицион усулларни қўллаш билан боғлиқ янги йўналиш ривожланди.

Соҳибқироннинг оқил ва узокни кўрувчи сиёсати Самарқанд ва Шахрисабзда ажойиб усталарни йиғиб, мавжуд маҳаллий бадиий усуллар ва техник янгиликларни бойитиш имконини берди. Амир Темур давридан бошлаб, то XVI асрнинг иккинчи ярмига қадар, бу ерда декорнинг янги турларини яратиш бўйича ўзига яраша лаборатория иш олиб борди.

Бу эса меъморлик декорининг XVI — XVII асрлардаги ривожига асос яратди.

БАДИИИ Х.УНАРМАНДЛИК

Темурийлар даври ижтимоий-иқтисодий ҳаётини бадиий ҳунармандликсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Турли минтақалар бадиий анъаналарининг кенг қўламдаги ўзаро алоқалари бу давр санъати ва бадиий ҳунармандлигининг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб қолди. Бадиий ҳунармандлик маҳсулотларини кенг миқёсда айирбошлаш ва турли мамлакатлардан усталарни кўчириб кел-

тириш муштарак услуб яратилишига олиб келди. Бу даврда Эрон, Марказий Осиё ёки араб мамлакатлари усталари яратган буюмларни бир-биридан фарқлаш анча мушкул эди.

Марказий Осиёда XIV—XV асрларда ўлканинг энг муҳим этно ва социал-маданий омилларидан бири сифатида туркий-забон халқларнинг тўла қарор топиши юз берди. Ҳунармандлик ривожиди ўтрок,

дехкон аҳоли билан чорвадор халкларнинг ўзаро муносабатлари муҳим аҳамият касб этди.

Чорвадорлар жун ва теридан хилма-хил маиший буюмдар, кўчма чодир — ўтовларга безаклар тайёрлашар эди. Металларга бадиий ишлов бериш, жумладан, заргарлик санъати, от асбоб-анжомлари, курол-яроғ ашёлари ясаш юксак даражада ривож топган.

Шаҳарларда ҳам оммабоп маҳсулот, ҳам ажойиб сиркор кулолчилик буюмлари, олтин, кумуш ва бронзадан ясалган идишлар, нафис заргарлик зийнатлари, ипак ва ип газламалар, ўймакор ёғоч ва тош буюмлар ишлаб чиқарилади. Чорвадор халкларнинг шиддаткор санъати шаҳар усталарининг маҳҳум, бир қадар жонсиз санъатига жўшқинлик ва таъсирчанлик бахш этарди.

Темурийлар даврида шаҳарларнинг илдам ўсиши ва ривожланиши бадиий ҳунармандликнинг ривожланишини хийла жалалаштирди.

Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Термиз, Марв, Хирот, Машҳад, Шероз, Кермон, Табриз каби шаҳарлар санъат ва бадиий ҳунармандликнинг донг таратган марказларига айланди. Бу марказларда янада каттароқ минтақалар, хусусан Хитой, Ҳиндистон ва Араб мамлакатлари анъаналари ҳамда маданияти кирраларининг ўзаро таъсири кучайди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда кулолчилик санъати марказлари тиклана бошлади. Сиркор кулолчилик ривождаги бекиёс юксалиш XIV аср охири — XV аср бошларига тўғри келди. Амир Темури даврида кулолчиликнинг янги тури — маҳаллий қошиндан фойдаланиш асосида Хитойдан келтирилган чиннига тақлид пайдо бўлди. Маҳаллий усталар Хитой чиннисининг технологик сирларини билмасалар-да, ажойиб бадиий санъатга эришардилар. Улар яратган керамика буюмлари хорижда, жумладан, Европа мамлакатларида ҳам юқори баҳоланарди.

Чинни керамика Марказий Осиё ва Эроннинг турли шаҳарлари, хусусан Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Марв, Урганч, Машҳад, Хирот, Кермонда ишлаб чиқариларди. Хитой услубида яратилган маҳсулот кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий усталар тайёрлаган бундай маҳсулотларни баъзан асл намуналаридан фарқлаш мушкул эди. Мисол учун, XV асрда Марказий Осиё ёки Эронда ясалган лаган билан ўша вақтда Хитойдан келтирилган лаган рангларининг уйғунлиги, безаклари мажмуи, ишланиш услуби жиҳатидан худди бир устанинг қўлидан чиққандек гуяларди.

Рассом-наққошлар ясси лаганлар ёки

бежирим косалар сиртига қуш, гул, афсонавий қакнус ёки буғулар тасвири туширилган расмни бемалол жойлаштирадилар. Мамлакатда тасвирий мавзуларнинг ёйилиши Хитой чинниси таъсирида рўй берди, аммо Эрон ва Марказий Осиё усталари асарларида Узоқ Шарқ мавзулари кўпинча мўл нақшин безак ичига гўё сингиб кетарди. Тубида маҳаллий анъанавий безак бўлган олти бурчакли юлдуз ва ок фонга зангори бўёқ билан ишланган хира нақшли қайрилма безак тасвир этилган XIV — XV асрлар Самарқанд сиркор лагани Темурийлар даври керамикасининг намунаси. Ундаги манзарада Хитой чиннисидан нусха кўчиришдан чекиниш ва маҳаллий безак намуналарини излашга интилиш кўзга ташланади.

Темурийлар даврида ранг-баранг бўлмаган, асосан муайян услубдаги ўта жўн геометрик расмлардан иборат қора сиркорий нақшли зангори керамика ҳам кенг тарқалди.

Хуллас, Амир Темури даври Темурийлар даври керамикасининг мўғулларгача бўлган керамикадан фарқи ранглар уйғунлигида, безаклар мажмуида ва технологик усулларда ўз ифодасини топган. Темурийлар даври керамикасида умумий эстетик қоидалар сақланиб қолгани холда, бадиий услуб бирмунча эркинлашди.

Амир Темури даври Темурийлар даврини тадқиқ этиш билан шуғулланаётган кўпгина олимларнинг изланишлари натижасига кўра Марказий Осиё ва Яқин Шарқ давлатларида сополни безатишда янги анъаналарнинг технологик асослари умумий тарзда «Темурийлар услуби» деб номланмоқда. Бу услуб XIII — XIV асрлардаги сирланган буюмлардагидан тубдан фарқ килди ва келгуси XVI — XVII асрларга келиб бир оз ўзгарган тарзда давом этди.

Мовароуннаҳрнинг энг йирик шаҳар-марказлари: Бухоро, Тошкент, Ахсикент, Урганч, Шаҳрисабз ва салтанат пойтахти Самарқандда олиб борилган археологик изланишлар натижасида бадиий беаги жиҳатидан ноёб идиш намуналари топилди. Мазкур намуналар хашамдор ва кундалик турмушда ишлатилган оддий идишлар гуруҳига бўлинади. Яъни юқори сифатли хашамдор идишлар мехмон кутиш тантаналарида дастурхон безатишда ёки мехмонхона тоқчаларини ясатишда асқотган. Оддий идишлар эса, одатда, оиланинг кундалик турмушида ишлатишга мўлжалланган.

Ранги жиҳатидан идишлар монохром ва полихром турларга бўлинади. Монохром турида идиш асосий ёрқин фони бўйича кўк рангда (кобальт) нақшланади, бу энг оммавий тур ҳисобланган. Ёки қора ранг билан нақшланган идиш устидан ҳаво-



•, Амир Темури санъатини юксак ҳадрлар эди. Унинг ўзи бадиий асарлар мажмуасига эга эди. Турли тоифадаги машинолар, сўхандонлар, ҳайкалтарошлар, боғбонлар, рассомлар жаҳоннинг ҳар хил давлатларидан Амир Темури саройига тўплаган эдилар.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУРИ ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

ранг сир берилган бўлиб, у кам учрайди. Полихром турида кўк (кобальт), тўқ жигар ранг ва хаворанг бўёқлар намоёндыр.

Хашамдор идиш намуналари кўпрок хитой чиннисига ўхшатма шаклида оқ силикат таркибидаги лой — кошиндан тайёрланиб, кўк нафис нақшлар билан безатилган. Хитой чиннилари нафислиги, ўзига хос манзара тасвири билан кадимдан то XIX асргача Яқин ва Ўрта Шарқ, Ғарбий ва Шарқий Европа мамлакатларида жуда қимматбаҳо ва антиқа ҳисобланиб келган, замондошлар бадиий дидининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Дарвоқе, оқ идишларни кўк ранг билан нақшлаш усулини Яқин Шарқ ва Марказий Осиё усталари кашф қилган бўлиб, шу ҳудудларда XII асрдаёқ кенг тарқалган эди (22). Бу хашамдор идишларнинг намуналари, шубҳасиз, Узоқ Шарққа ҳам етиб борган. Аммо Эрон кобальтининг кўк рангини ёрқин хитой чиннисига мослаштириш ва ўзига хос миллий колоритни яратиш учун Узоқ Шарқ усталарига яна икки аср мобайнида кўпгина амалий тажрибалар ўтказишга тўғри келган. Оқ ёки пушти ранг маҳаллий кошинларнинг лойи юмшоқ бўлиб, Темурийлар даврида улардан фойдаланиш шаҳарларда оммавий тус олди. Шу билан бирга, Темурийлар даврининг кулолчиликдаги ютуқларидан бири кошин лойини каттиклаштириш, асл чинни таркибига яқинлаштиришдан иборат бўлди. Темурийлар давлатида чинни яратиш устида мунтазам изланишлар олиб борилди.

XV аср манбаларидан маълумки, сирли сопол усталари бу борада катта тажрибага эга бўлганлар. Шундай уста наққошлардан бирига Алишер Навоий ҳомийлик қилган. У Ҳиротда чинни тайёрлаш бўйича кўпгина тажрибалар ўтказиб, Хитой чиннисидан деярли қолишмайдиган идишлар тайёрлашга эришди, аммо бу идишнинг ранги айтарли тиник эмас эди (23).

Каттик кошиндан ясалган камёб соф хитой чиниларининг намуналари хашамдор идишлар гуруҳига кирган.

Одамли тасвирлар орасида зотдор от минган чавандоз ва ўсмир тасвирлари учрайди. Топилмаларнинг асосий қисмини «манзарали мавзулар» — гул, бута ва ҳоказо композицияли идишлар ташкил қилади. Оддий сопол буюм намуналари бир хил рангли чизмаларда акс эттирилган. Аксарият ҳолларда оқ ранг устидан кўк рангда содда ўсимлик тасвирлари туширилган. Аммо буларда ҳам хитой чиннисидан олинган рамзли мавзу белгиларидан кенг фойдаланилган. Масалан, анор (тўкин-сочинлик), қўзиқорин (абадий ҳаёт), шафтоли, ўсимлик мавзулари, аждаҳо ва бошқа тасвирлар (24) шулар жумласидан.

Темурийлар даврига келиб кулолчилик маданиятида катта ўзгаришлар рўй берди, эски услубдан воз кечиш жараёни кеча борди.

Шу билан бирга янги услуб, шакл, рангларга ўтиш кенг қўламда жорий этилди. Шу кунгача сақланиб қолган мовий ранг Темурийлар давридан буён сеvimли рангга айланиб қолганки, у уй-рўзғор сопол буюмларида хануз ишлатилади.

Темурийлар давридан бери кенг қўламда фойдаланиб келинаётган буюмлардан бири лагандир. Лаган асосан куюқ овқат учун ишлатилиб, оилада, тўй-маъракаларда жамоавий идиш вазифасини ўтаб келади.

Бу даврда қосалар ҳажм ва шакл жиҳатидан якуний ҳолатга келди. Уларнинг нақшли безаги олдинги даврдаги анъанага кўра, ички сатҳидан ташқи юзасига кўчади. Бундай анъана ҳозиргача сақланиб қолган бўлиб, қосаларнинг ички сатҳи тозалик ва софлик рамзи сифатида оппоклигича қолдирилади.

Темурийлар даврида металлга бадиий ишлов бериш санъати ниҳоятда ривож топди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари олтин, қумуш ва бронзадан ясалган хилма-хил идишлар, мисдан тайёрланган уй-рўзғор жиҳозлари, қурол, ҳарбий анжомлар, турли заргарлик зийнатлари ва ибодат билан боғлиқ буюмлар ишлаб чиқарадиган марказлар эди.

Марказий Осиё ва Эрон усталари бронзадан ясаган буюмлар ўхшаш бўлишига қарамай, у ёки бу технологик ва бадиий усулни қўллашда ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди. Мисол учун, мўғулларгача бўлган даврда Хуросон шаҳарларида тасвирий мавзу ва технологик усулларнинг кенгрок доирасидан истифода этилган идишларнинг турли қисмларини қуш ва ҳайвонларнинг яққол шакллари билан безатиш, бўртма манзараси ва қадама нақш техникаси бирмунча кўпроқ қўлланган. Бу услуб мўғулларгача бўлган даврда Марказий Осиё ҳудудида ишлаб чиқарилган буюмлар учун хос эмасди.

Амир Темур ва илк Темурийлар ҳукронлиги даврида Ўрта ва Яқин Шарқ ғарбий марказларининг Мовароуннаҳрда металлга бадиий ишлов бериш санъати ривожланишига таъсири сезила бошлайди. Бу, кўп жиҳатдан Амир Темурнинг ҳарбий юришлари натижасида мазкур минтақалардан Самарқанд ва Мовароуннаҳрга усталарнинг олиб келиниши билан боғлиқ эди. Марказий Осиё усталари тайёрлаган маҳсулотларда нақшин безакни бўрттиришга, идишларнинг нафислигига, буюмлар учун таглик кўринишидаги фигурали безаклардан фойдаланишга интилиш кучайди. Бу таъсир техник усулларда ҳам ўзифодасини топди.

Мовароунахрда бронза ва мисдан ясалган буюмларга кумуш толалар қадаб нақш тушириш техникаси, шунингдек, подшоҳ ва сарой асбоб-анжомларида олтин ва кумуш буюмларни қимматбаҳо тошлар қадаб безатиш қўллана бошлайди.

Самарқанднинг Регистон майдони яқинидаги устахонадан топилган бронза буюмлар XIV — XV асрлар наққошлигининг бадиий аънаналари ҳақида гувоҳлик беради. Бу турли мақсадлар учун яратилган 60 дан зиёд турдаги буюмлар: декча, коса, кўзалар, идиш қопқоғи ва тагликлар, уй-рўзғор анжомлари, мис қошиқ ва тарозилардир.

Мазкур хазинада оддий хунармандлик билан бир қаторда ҳақиқий санъат асарлари ҳам бор. Уларга безак беришда янги давр қирралари: янада майдалаштирилган ва нафис безак, сюжет тасвирининг ўзига хос талқини ва кумушдан қадама нақш тушириш техникаси намоён бўлган. Фигурали тасвирлар илгариги, мўғулларгача бўлган даврдан фарқли ўларок, алоҳида медальонларга ажратилган.

Мўъжазгина кенг бўғизли кўзалар, косасимон декчалар, кўп қатли шамчирок ва шамдонлар кенг тарқалган. XV аср буюмларига безак беришда горизонтал чизиқлар билан идишларнинг танасини камраб олувчи майда ислимий нақш кўп учрайди. Унинг фонида форсий битиклар мавжуд. Бу даврнинг бронза буюмларида қадама нақш кам учрайди.

Хожа Аҳмад Яссавий макбарасидаги 11 та бронза буюм XIV — XV аср бошларига хос буюмларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Улар орасида нодир бронза қозон, олтига шамчирок, шунингдек, равоққа кириладиган эшикдаги бир жуфт даста ва асосий залдан даҳмага кириладиган эшикдаги бир жуфт даста бор.

Олтита кўп қатли шамчироклар безагида нашқлар билан бир қаторда ҳам тарихий мазмундаги, ҳам эзгу истаклар билдирилган ёзувлар мавжуд. Бу шамчироклар ишланиш услубининг бир қатор хусусиятлари уларнинг Шом-Миср бадиий аънаналарига алоқадорлигидан далолат беради. Айни пайтда, Эрон металл ишлаш марказларининг аънаналарига яқинлик ҳам сезилиб туради.

Эшикларнинг йирик даста қуймалари ўз хусусияти жиҳатидан жуда ноёбдир. Улар нақш безаклари ва ёзув хусусиятларига кўра Шом-Миср ва Эрон бадиий аънаналарининг ўзига хос чатишувидан иборат, деган фикрга олиб келади. Бу эшик дасталари катталигига қарамай, усталарнинг нозик санъати туфайли бежирим чиққан — нафис нақшин безак ва битиклар уларга алоҳида гўзаллик ва маҳобатлик бахш этади.

Заргарлик буюмлари ва қурол-яроғ ясаш металлга бадиий ишлов беришнинг махсус тармоғи эди. Заргарлар аёл тақинчоқлари, от абзали ва ҳарбий анжом қисмлари ишлаб чиқаришда олтин, кумуш, мис, бронза ва жездан фойдаланардилар. Уларга зумрад, феруза, чакмоқтош, мрамар, марварид, лаъл, биллур ёки шишадан кўз қўйиларди.

Ўрта аср заргарлари хилма-хил техник усулларни яхши билардилар: металл куйиш, ўймакорлик, зархаллаш, олтин ва кумуш бўлаклари билан қадама нақш солиш усулидан моҳирона фойдаланишар, тошларга ишлов беришнинг ранг-баранг усулларини қўллашарди. Темурийлар даврининг қимматбаҳо металл ва тошлардан ишланган ноёб заргарлик буюмлари ўрта аср миниатюраларида тасвир этилган.

Заргарлик буюмларининг шакл ва услубида ўзгариш кўзга ташланади. XIV — XV асрларда эркаклар бўйнига осиб юрадиган оғир тилла ва йирик жиғалар йўқолиб, аёлларнинг заргарлик тақинчоқларига эътибор кучаяди.

Заргарлар камар, камзул ва чакмонларга қимматбаҳо металл ва тошлар қадашга алоҳида эътибор беради, ҳукмдорлар тожи қимматбаҳо тошлар билан безатиларди. Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темурнинг бош кийимини шундай таърифлайди: «У марварид ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган узунчоқ телпак кийиб юрарди. Телпакнинг тепа қисмида олтин куббаси бор эди».

Нафис нашқ, қимматбаҳо металл ва тошлардан ишланган қоплама зийнатлар билан безатилган камар, дубулға, қилич, жанг аслаҳалари асосан аслзода аъёнлар ва саркардалар учун мўлжалланган эди.

Аёллар тақинчоқларини зийнатлашда давр бадиий услубининг умумий аънаналарига ҳамоҳанг шакл нафислиги ва ранг-баранглигига интилиш яққол сезилади. Кейинчалик Марказий Осиёда келинлар зийнатида кенг тарқалган хилма-хил серхашам заргарлик буюмлари пайдо бўлди.

Ёғоч, суяк, шиша, мрамар, нефрит, ақиқ билан боғлиқ хунармандлик турлари ғоят ривож топди. Ёғоч, нефрит ва мрамар ҳам маиший буюмлар, ҳам меъморлик жиҳозларининг қисмлари бўлмиш устун, эшик, панел, сағана ва шунга ўхшашларни ясашда кенг қўлланилган.

Рангли шиша кўзлар дунёвий иншоотларнинг ички қисмида витраж санъатининг ўзига хос шакли сифатида истифода этилган.

Суюк асосан қилич ва пичоқ дасталари, ҳарбий анжом қисмлари, фил суяги эса майда атторлик буюмлари, турли ғалдон ва аёлларнинг пардоз-андоз буюмлари сиртига қадама нақш солишда ишла-



Амир Темурнинг ўзи ўрнак бўлди ва хонадоннинг айрим аъзолари, шунингдек вазирлар ҳамда мамлакатнинг бошица бадавлат кишилари мадраса, масжидлар ва шифохоналар барпо қилиш ва ҳаётиёнда ўзaro мусобацалашишар эди; шунинг учун Марказий Осиёнинг маънавий парвози бевосита бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, Амир Темур хизматларидан деб ҳисобланиши мумкин.

Г. Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАХОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ



тилган. Муסיқа асбоблари усталари ҳам мўъжаз суяк пластиналари билан қадама нақш солиш усулидан фойдаланишган. Уларнинг кўплаб намуналари ўша давр миниатюраларида ўз аксини топган.

Сандиқ, ғаладон, китоб жавонлари, лавҳлар, муסיқа асбоблари, пастак курсилар ва тахт жиҳозлари, ҳарбий аслаҳа қисмлари ва бошқа кўплаб буюмлар турли нав ёғочдан ясаларди. Бунда оммавий маҳсулот билан бир қаторда чинакам санъат асарлари, масалан, сандал дарахтидан Улуғбек учун ясалган ўймакор ғаладоннинг даста ва кулф-калитлари олтидан ишланган.

Унинг безагида мусулмон олами нақш анъаналари билан Темурийлар салтанатида кенг тарқалган Хитой сюжетлари уйғунлашиб кетган. Бу ғаладонни безатиш услубини XIV аср ёғоч ўймакорлиги безаги билан қиёслаш муайян тадрижий ривожланишни кўрсатади. Усталарнинг безакларни нозиклаштиришга, безак тушириладиган буюмлар сиртини мумкин қадар тўлдиришга интилиши кучайди. Нақшлар тобора майдалашиб борди.

Сангтарошлар мехнати айниқса сулолавий макбаралар учун сағана плиталари тайёрлашда кенг қўлланган. Қора ва оқ нефритдан ҳамда йўл-йўл ақиқдан ишланган Эрон ва Марказий Осиёга тааллуқли коса, ғаладон ва бошқа бир неча ажойиб буюмлар сақланиб қолган. Уларда сангтарошнинг материалга сайқал ва бадиий ишлов беришдаги юксак маҳорати ўз ифодасини топган.

Қизиғи шундаки, Хиротда 1470 — 1471 йилларда Хусайн Бойқаро учун йўл-йўл ақиқдан тайёрланган коса билан 1450 — 1500 йилларда Эрон ёки Марказий Осиёда қора нефритдан ишланган коса шакли, улардаги шаробни мадҳ этувчи битик моҳияти ва руҳи жиҳатидан бир-бирига ўхшаш.

Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари ҳаёти ва турмушида азалдан жун, ипак, зиғир, пахта, теридан тайёрланган ранг-баранг маҳсулотлар алоҳида ўрин тутган.

Газлама ва гилам ишлаб чиқариш Марказий Осиё ва Эронда мўғулларгача бўлган даврдаёқ кенг тарқалган эди, аммо XIV—XV асрларда у янада кенг қулоч отди. Тахт ўрнатилган зални безатишда ишлатилган гилам, парда ва бошқа материаллар, ипак, олтин ва кумуш толалар солиб тикилган, турли сергул матолардан кўз солиб безатилган ёстиқ ва суянчиқлар айниқса ранг-баранг эди.

Тахтни ўша давр миниатюраларида кўплаб акс эттирилган ҳашамдор нақшли гиламлар билан безатганлар. Гилам буюмларида безакнинг иккита асосий: геометрик шаклли (гирих) ва гул-ўсимлик

тасвирли (ислимий) тури қўлланилган.

Хукмдор ва сарой аслзодаларининг либоси ҳам бадиий мода талабларига мос равишда ўзгариб турган. Тўқ қизил, кўк, яшил, зангори, оч бинафша ва жигарранг газламалар баъзан нақш солиб тикилган ҳолда этаги узун белбоғли камзуллар тайёрлашда ишлатилар ва уларни сарой аъёнлари, шахсий соқчи ва хизматкорлар кийиб юришарди.

Сарой либоси тез-тез ўзгариб турган: лекин халқ кийим-кечаги ўз барқарорлигини сақлаб қоларди. Амир Темур салтанатининг муайян мода бўйича ихтисослашган марказ шаҳарлари мавжуд эди. Уларга, шубҳасиз, Хирот, Самарқанд, Табриз, Шерозни киритиш мумкин.

XIV аср Марказий Осиё минтақаси сарой либосида яққол сезилиб турган мўғулхитой анъаналари таъсиридан халос бўлиш жараёни XIV—XV асрлар давомида кечди. Бу даврда халқаро алоқаларнинг кенгайиши туфайли Марказий Осиё халқлари либосига Эрон ва Ғарб анъаналари таъсири кучайди.

Самарқанднинг Амир Темур салтанати пойтахти сифатидаги қудратининг ўсиши ва унинг халқаро аҳамияти бу шаҳарни кийим-кечак ишлаб чиқариш билан боғлиқ бадиий ғоялар тарқатувчи марказлардан бирига айлантирди.

XV асрда моданинг Хирот ва Самарқанд сингари иккита асосий маркази маълум эди, аммо XV аср иккинчи ярмида Хирот мода тарқатувчи ягона марказ бўлиб қолди. Аслзодалар кийим-кечагида бурунгидек кўпинча кашта ва қимматбаҳо тошлар билан безак солинган ёркин рангли газламалардан кенг фойдаланилган.

Жун ёки ипак камзулларда баъзан мўйна ишлатилган. Камзул ичидан жун ёки шойи кўйлак кийиларди. Бош кийим оқ дастор (салла) ўраладиган саёз телпакдан иборат эди. Аммо XV аср миниатюраларида четларига жияк тутилган оқ қора турк-мўғул қалпоғи учраб туради.

Оёқ кийим, асосан, қўнжли этик ва учи киррадор кавушдан иборат эди. Сарой аъёнлари ва хукмдорларининг кийимларини кимматбаҳо тошлар қадаб нақш солинган ҳашамдор олтин камарлар, тўқалар, қурол ва узуклар безаб турган.

Авом кийими одми бўлиб, у ҳам ўша давр миниатюраларида яхши акс этган. Хунарманд ва бинокорлар, сангтарош ва ишчилар ички кўйлак билан калта камзул кияр ва камзулини қайиш билан боғлаб юрардилар. Уларнинг кийими анча нурсиз: тўқ жигарранг, яшил, кўк газламалардан тикиларди.

Устки кийим, хусусан пўстин ва почапўстин тикувчилар орасида ўз маҳсулотлари билан чўл аҳолисининг эҳтиёжлари-

ни қондирувчи усталар мавжуд эди. XV асрда Самарқандда махсус уетки кийимлар растаси бўлиб, унда телпак ва бошқа кийимлар тайёрлайдиган савдо дўконлари ишлаб турар эди.

Амир Темури ва Темурийлар даври ба-

диини хунармандлиги ўша давр маданиятининг бошқа соҳалари сингари жаҳон цивилизацияси тарихида ажойиб саҳифадир. У улкан минтақадаги беназир санъат дурдоналари яратган халқлар ижодий ҳаёсининг бекиёс юксалиш даври бўлди.



Адабиёт

Амир Темури фаолиятини, хусусан, унинг бой шахсиятини бадиий адабиётсиз тасаввур этиб бўлмайди. Амир Темури давлат сиёсати туфайли туркий тилда ҳам бадиий адабиёт кенг ривожлана бошлади. Истеъдодли шоир Хайдар Хоразмий «Гулшани асрор» достонида бу даврдаги адабиётда туркий тил биринчи ўринга кўтарила бошлаганини таъкидлаб, бу кўтарилиш фақат тил ходисаси билангина эмас, балки умуман, ҳаётда туркий халқларнинг мавқеи орта бошлагани билан ҳам боғлиқ эканини изоҳлаб, шундай ёзган эди:

*Турк зухуридур очунда бу кун,
Бошла улүц йир била туркона ун!
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлгу била кўкла цўбуз (1).*

Бунгача ҳам туркий тилда бой адабий мерос яратилган. Хусусан, Аҳмад Ясавий, Сулаймон Боқирғоний, Аҳмад Югнакий каби ижодкорларнинг шеърий ва насрий асарлари туркийлар орасида кенг тарқалган эди.

Лекин, умуман олганда, Марказий Осиёда форсий тилдаги адабиёт етакчилик қилар, айрим ўринларда туркийлардан чиққан қатор истеъдод соҳиблари ҳам адабий анъанага риоя қилиб, форсий тилда ижод этар эдилар. Шунга қадар Олтин Ўрдада туркий адабиётнинг ажойиб бир мактаби юзага келган, бу мактабнинг «Муҳаббатнома» муаллифи Хоразмий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандий, Сайфи Саройи, Қутб каби вакиллари ўзларининг ёрқин шеърий истеъдодлари билан бутун туркий оламга донг таратган эдилар. Амир Темури ва унинг авлодлари даврида шаклланган шоирлар қадим Туркистон ва Олтин Ўрда адабий мактабининг анъаналарига суяниб, ўзбек адабиётини янги юксак поғоналарга кўтара-бошладилар. XV асрнинг биринчи ярмида яшаган Юсуф Амирийнинг «Дахнома», Сайид Аҳмад Мироншоҳнинг «Ташшукнома», Сайид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» каби асарларида нома жанри соҳасидаги шундай ворисийлик кўзга яққол ташланиб туради.

Амир Темури даврида форсий шеъриятда жаҳонга машхур Ҳофиз Шерозий,

Камол Хўжандий, Салмон Соважий қабилар, туркий шеъриятда Сайид Насимий, Сайфи Саройи, Лутфий, Дурбек қабилар ижод қилганлар ва ном чиқарганлар. Лекин уларнинг Соҳибқирон билан ўзаро муносабатлари ҳақида бизга жуда кам маълумот етиб келган. Марҳум адабиётшунос Ҳаким Ҳомидий ва таниқли тожик адабиётшуноси Отахон Сайфуллаев фикрига кўра, Амир Темури Камол Хўжандийнинг ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Камол Хўжандий Тўхтамишхон буйруғига кўра Олтин Ўрдага — Саройга банди қилиб олиб кетилган эди. Шоирнинг бир неча йиллик умри бу шаҳарда тутқунликда кечган. Амир Темури 1395 йилда Тўхтамишхонни енгиси билан Камол Хўжандийга яна Табризга қайтиб кетишига имкон яратган. Камол ўз ғазалларидан бирининг мактаида ёзади:

*Камол он дамки, хоҳи дид бо ёрон карим худо,
Бигу: — «Ин давлат аз юмни шаҳи
Соҳибқирон дидам» (2).*

Таржимаси:
*Камол, ҳар вақт агар бўлсанг биродарлар
билан ҳамдам,
Дегил: — «Они ул шаҳи Соҳибқирон
туфайли кўрдум»,*

Маълумотларга кўра, Мироншоҳ Камол Хўжандий бидан ўзаро ёзишмалар олиб борган.

Амир Темурининг Ҳофиз Шерозий билан учрашуви бошқачароқ бўлган экан. Ҳикоя қилишларича, Амир Темури 1387 йили Шерозни забт этганида:

*Агар он турки Шерози ба даст орад дили
моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду
Бухороро,*

яъни: — " - « - • ' —

*Агар кўнглимни олсайди ўшал Шероз жонони,
К/зра холига бергумдир Самарқанду
Бухорони,*

Амир Темури Самарқандни кўркамлиштиришга эҳтирос билан ўзини бахшида этди. Бу борада у меъморлар таъдид этган лойиҳалар орасидан энг яхшисини танлаб олиш, улар билан режани муҳокама этиш, ўзига хос тўхтамага келиш, цурилишни ташкил этиш, баъзан эса бевосита цурилишга бошчилик қилиш, цайси юртдан келганлигидан цатби назар энг моҳир усталарга ишонч билдиришдек ажойиб истеъдодини намоён этди.

Керэн Лусьен

АМИР ТЕМУРИ ВА МАТЛАИ БИЛАН БОШЛАНГАН МАШХУР ҒАЗАЛНИ ЖАҲОН МАЛАНИЯТИ ЁЗГАН «ҲОФИЗ» ЛАҚАБЛИ ШОИР НГУ ШАҲАРДА ЯШАШИНИ БИЛИБ КОЛАДИ. ҲОФИЗ ЎЗ ҒАЗАЛИ-РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШТАН ХИССАСИ

нинг бу байтида Амир Темур бутун умри давомида куч-ғайратини ишга солиб, обод қилган Самарканд ва Бухоро шаҳарларини ўзи яхши кўрган жононнинг бир дона кора холига бериб юборишга тайёрлигини изхор этганди. Ҳазал халқ орасида ниҳоятда кенг тарқалиб кетган, ҳатто ҳамма ерда қўшиқ қилиб ҳам айтилар эди. Ҳазални ёзган шоирнинг бундай тантилиги, сасийлигидан дарғазаб бўлган Соҳибқирон дарҳол уни топиб келишларини буюради. Бу вақтда ёши олтмишлардан ошган, устига эски жанда кийган, аҳволи ночор шоирни Амир Темур ҳузурига олиб келишганида у шоирга ўта норозилик охангида:

— Мен Самарканд билан. Бухоронинг донғини кўтариш учун қанча мамлакат ва халқларни забт этсаму, сен уларни қандайдир бир жононнинг битта холига тухфа қилиб юборсанг! Бунга қандай ботиндинг? — дейди.

— Эй Соҳибқирон! — дебди бунга жавобан шоир. — Эгнимдаги жандамга, ахволимга қара! Шундай исрофгарчилигим мени охири шу аҳволга солиб қўйди-да!

Шоирнинг Соҳибқирон олдида ўзини йўқотмай, ҳазил билан шундай чиройли, ҳаққоний жавоб қилгани Амир Темурга хуш келиб, у озор кўрмай уйига қайтиб кетган экан. Бу, албатта, ривоят. Лекин ҳар қандай ривоятда ҳам ҳақиқат зарраси бўлади-ку!

Умуман, Амир Темурнинг шахсий ҳаётида бадиий адабиёт қандай ўрин тутади эди? Соҳибқирон шоирликка ҳам қизиққанми? Унинг бадиий асардан завқланиш даражаси қандай бўлган? Бу каби саволларга энг мақбул жавобларни Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафоис» тазкирасидан топиш мумкин, Навоий ёзишчи, Соҳибқирон ҳаётида адабиёт жуда катта аҳамият касб этган, У, гарчи ўзи шеър ёзмаган бўлса-да, лекин мавжуд шеърини ва насрий асарлардан шунча кўп ёд олган ва уларни ўз вақтиде, ўз ўрнида шундай яхши ўқир зканки, бунга ҳамма қойил қолар экан. Навоий ёзади:

«Мулуқ шажараларининг бўстони ва салотин гавҳарларининг уммони, ҳокони жаҳонгири Соҳибқирон, яъни Темур Гурагон... — гарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеида ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор». -

Амир Темур шеърда жуда катта ижтимоий-фалсафий, ахлоқий маъно, нафосатни кўрган, сезган ва ундан бутун умри давомида фойдаланган, унинг завқи билан яшаган. Амир Темур ҳаётининг энг қийин дамларида шеър унга мураккаб масалаларни осон ечишга ёрдам берган. Бунга бир мисол.

Маълумки, Амир Темур ўзига тобеъ Эрон, Озарбойжон, Гуржистон ва унга туташ бир қанча мамлакатларни бошқаришни ўғли Мироншоҳга топширган. Аввалги саҳифаларда айтиб ўтилганидек, Мироншоҳ маълум даражада енгилтабиат йигит бўлиб, бир оз вақт ўтгандан кейин маишатга, майхўрликка берилиб кетади. Қунларнинг бирида ўғлининг бир қанча ноҳўя ишлари тўғрисида Амир Темурга Табриздан хабар келади. Бундан қаттиқ хафа бўлган Амир Темур аввало ўғлини ёмон ишларга бошлаган кишиларни жазоламоқчи бўлади. Мавлоно Коҳий, Қутб Нойи деганлар тутиб келиниб, дарҳол қатл этиладилар. Уз даврининг катта олим ва санъаткори Хожа Абдулқодир эса қочиб кутулади.

Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин уни Ироқда Амир Темурнинг олдида олиб келганларида, у Амир Темурга яқинлашиши биланок чиройли ва баланд овозда Қуръон тиловати билан Соҳибқироннинг ғазабини юмшатишга муваффақ бўлади. Амир Темур унга раҳм қилиш билан бирга ўз фикрини бир мисра шеърда ифода этади ва уни яна кўп йил ўз даргоҳида олиб қолади. Бу воқеани Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида шундай хикоя қилган:

«Ҳукм бўлдимки, тавочи миод била чоғиб бориб, учаласининг бошин келтурсун. Алардан бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири Мавлоно Муҳаммад Коҳий эрди ва яна бири Устод Қутб Нойи эрди. Тавочи бориб, иккаласини ясоққа келтурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлуб, ўзини девоналикка солиб, мулкдин мулкка мутавори юрур эрди, то улким, ул ҳазрат (яъни Амир Темур. — Муҳ.) яна Ироқ юруши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул холи баъзига маълум бўлуб, юқори арз қилдилар. Ҳукм бўлдимки, тутуб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахта эдиларким, Хожаи фақирни девоналикка қўймай, судраб, тахт илайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири Қуръон хифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқумок бунёд қилдимки, ул ҳазратнинг ғазоби лутфқа мубадал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб бу мисраъни ба вақт ўқидимки:

Абдол зи бийм чанг ба Мусхаф зад.

(Мазмуни: Қаландар кўрқувдан Қуръонга чанг солди). Андин сўнгра Хожага илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди» (3).

Навоий насрининг бу гўзал намунасида воқеалар ўзининг тўла мураккаблиги ва драматизми билан марокли баён қилинган. Навоий бу ўринда улғу Амир Темурнинг кези билан нақадар қаҳрли бўлиши-

ни, жойи келганда эса раҳмдил бўла олишини ғоят самимий ва ишончли тасвирлаб берган. Айни вақтда шу ерда Навоийнинг Темур оғзидан чиққан шеърий мисра ҳақидаги фикри ҳам эътиборлидир: «Ид-рок ва фаҳм аҳли билурларким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас» (4).

Бунда Навоий, бизнингча, Амир Темур табиатида шоирлик истеъдодининг муҳим аломатлари бўлган, демоқчи.

Амир Темурга мансуб бу мисра кейинчалик шуҳрат топиб, бошқа бир қанча шоирлар тазмин санъатига кўра ундан ўз шеърларида фойдаланиб, янги шеърлар ёзишган. Накшбандия сулукининг машҳур арбобларидан Хожа Аҳрор Валий эса уларга шарҳлар битган (5). Шу билан бирга бошқа тарихий манбаларда, хусусан Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш шуаро»сида, Амир Салоҳиддин Тошқандийнинг «Темурнома»сида уни камситувчи шеърий мактуб олганда, ўзида шеърий иқтидорнинг йўқлигидан афсусланиб гапирган, агар шоир бўлсам бу хатга ўзим шеърий жавоб ёзган бўлардим, деган экан. Шунда бу вазифани унинг ўғиллари бажарган экан (6). Соҳибқирон шоир ва олимлардан ҳеч вақт ор қилмаган, аксинча, уларнинг олижаноб ишларига ҳавас билан қараган.

Амир Темурнинг ўзбек адабиётига қилган катта хизматларидан бири унинг 1397—1398 йилларда Туркистон шаҳрида ўзбек адабиёти ва ўзбек тилининг асосчиларидан бири, буюк шоир ва тасаввуф шайхи — Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил) қабри устига буюк макбара қурдирганлигидир. Бу бино Марказий Осиёдаги энг улуғ меъморий ёдгорликлардан бўлиши билан бирга Аҳмад Яссавий ва ўзбек адабиётининг шуҳратига шуҳрат қўшди. Бинонинг қурилиш жараёнида унинг тепасида кўп вақт Соҳибқироннинг ўзи турди. Яссавийга бундай ёдгорликнинг барпо этилиши унинг гўзал шеърятига бўлган ҳурмат ва муҳаббатнинг ҳам белгиси эди.

Амир Темур ўз авлодларига фақат катта салтанатни эмас, айни вақтда яхши анъаналарни ҳам мерос қолдирди. Деярли барча Темурийлар учун Амир Темурнинг ободончилик, мамлакатни адолат билан бошқариш, фан, маданият, санъат соҳаларидаги ишлари ундан кейин ҳам узок йиллар давомида ўрнак бўлди.

Масалан, Навоий ўзининг мактубларидан бирида Хусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадиуззамон ўз гувоҳномаларидан бири (нишон)да отасининг отини кўрсатмаганда, улуғ шоир унга танбех бериб: «Мирзоға Темурбек тўртинчи насабдур, Мирзо хутбада бекнинг отиға, шариф руҳиға Масжиди Жомеда ҳар одина куни

дуо қилурлар. Сиз эса нишонингиз тугросидин Мирзонинг муборак отин чикорурсиз», — деб ёзган эди (7). Отаси тирклигидаёқ унга нисбатан ҳурматсизлик кўрсатган Бадиуззамоннинг келгуси тақдири аянчли тугагани ҳаммага маълум. Амир Темур маънавият соҳасида ҳам ўз авлодларига юксак намуна бўлди. Шохрух, Улуғбек, Абул Қосим Бобур, Абу Саъид ва бошқалар Амир Темур шахси олдида ўзларини унинг шогирди ҳисоблаганлар. Унинг фазилатларини ўзида кўришни кироий фахр ҳисоблаганлар. Масалан, Хусайн Бойқаро қилич чопишда катта маҳоратга эга бўлган. Бу тўғрида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёзган экан, буни Темурдаги фазилат билан боғлашга ҳаракат қилади: «Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Хусайн мирзоча қилич чопмиш бўлғай» (8).

Хусайн Бойқаронинг кўп шеърни ёд билиши ва анжуманларда кетини узмай, ўз вақтида ёддан марок билан ўқий олиши ҳақида гап борар экан, буни ҳам Навоий «Мажолисун-нафоис»да Амир Темурда мавжуд бўлган фазилатларнинг давоми сифатида изоҳлайди: «То олам аҳли билгайларким, Султон Соҳибқиронгаким, мажолисда пайдар-пай ҳўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур, — дағи маврусийдурким, нисбати ул жадди бузургвор Амир (Темур)ға тузатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсун!» (9).

Амир Темурдан кейинги давр ўзбек адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бадиий адабиётда Амир Темур образини яратишга турли шаклларда уринишлар бошланди, Масалан, дoston-навис ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмий «Гулшани асрор» дostonидаги хикоялардан бирида Темурббқнинг ниҳоятда жасоратли ва иродали, ўз мақсади йўлида соbit бўлгани ҳақида гап боради.

Бу хикояни «Темурбек ва чумоли» деб номлаш мумкин. Унда тасвирланишича, Темурбек хали ҳокимиятни қўлга киритмасдан бурун, душманларини енгиб, гоҳ енгилиб ўз омадини қидириб юрар экан, бир жангда қаттиқ яраланади. Жанг майдонида ярадор ходда мажолсиз ётар экан, уни кўриб, бир гуруҳ душман яна ҳужум қилади, бир қўл ва оёғини тамом ишдан чиқаради. У судралиб, бир томнинг соясига боради ва бирор одам келиб, унга мадад беришини кутади. Лекин ҳа деганда, ҳеч ким келмайди.

Умидсиз ҳолда у атрофга назар ташлаб ётар экан, бўксаси эзилган, оёғи ҳам йўқ бир чумолига кўзи тушади. У шундай аянчли ҳолда томга чиқишга уринар, лекин озгина баландга кўтарилганда ерга



Амир Темур ўз пойтахтида савдо-со-тиқчи жуда яхши йўлга қўйиш учун ша-харнинг бир чеккаси-дан иккинчи чеккаси-га ўтувчи кўчалар очиш ва уларнинг ҳар икки четига дўқонлар қуришни буюрди. Нархни кўтариб юборган савдогарлар жазоланган. Жазо турларидан бири Са-марқанддан бадарга қилиш эди.

Саид Жамолiddин

АМИРТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
КЎШГАН ХИССАСИ



йикилиб тушар, бундан тушкунликка тушмай, яна тепага чиқишга интилар, шу ҳаракатни қайта-қайта такрорлар эди. Амир Темур уни кузатиб ҳаёлга чўмади. Сўнг қараса, ҳалиги чумоли йўқ. Бир амаллаб томга чиқиб кетган эди.

Бундан Темурбек ўзига хулоса чиқаради: шу чумолики, уриниб ўз мақсадига эришган экан, нега мен ҳаракат қилмаслигим, ўз мақсадимга етиш йўлида матонат кўрсатмаслигим керак! — деб, судралиб, эмаклаб бўлса ҳам одамлар бор жойга етиб боради. Шу йўл билан у ўз жонини қутқариб, келажакда етти иқлимга подшоҳ бўлади. Шоир ўз хикоясини Амир Темур шахсиятини, унинг адолатли ҳукмдор сифатида ер юзида тинчлик ўрнатганини мадҳ этиш билан тутатади:

*Тутти жаҳон мулканини яқцалам,
Урди егпти кишвар ичинда алам.
Тинди анинг даврида рўйи замин;
Бўлди бир элу бир улус Руму Чин.*

Сохибқирон вафот этганда эса, Салохиддин Тошкандийнинг «Темурнома» асарида хабар берилишича, шоир Хожа Исмадуллоҳ Бухорий махсус туркий марсия ёзган. Унда шундай сатрлар бор:

*Буз чодиринг, фалакким, Султон ўлди гойиб.
Тун ичра эрди чун моҳи тобон бўлди гойиб.
Ёруц жаҳон цуёши, ислом элини боши,
Дин эрди кўп талоши, дайюн (10) ўлди*

гойиб...

*Нўширвондек одил, ҳам олим эрди, фозил,
Ҳар иши ақли комил, фарзон ўлди гойиб...
Ғайратда мисли арслон, дашт ичра ёки*

цоплон,

*Баҳра наҳангу саббон, шўъжобон ўлди
гойиб... (11).*

XV асрнинг биринчи ярмидан ўзбек адабиёти гурқираб ривожлана бошлади. Амир Темурдан сўнг давлатнинг иккига бўлиниши илмий-маданий, адабий ишларнинг тараққий этишига, бу икки мамлакат ўртасидаги адабий-маданий алоқаларга пуртур етказмади. Бу даврда қайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, ўша ерда яшаб ижод қилар эди.

Масалан, Ҳайдар Хоразмий ўзи хоразмлик бўлатуриб, Шерозда Султон Искандар хузурида, Ҳофиз Хоразмий эса бошқа бир Темурий — Султон Иброҳим даргоҳида яшаб қалам тебратди. Шунингдек, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида хабар беришича, Исмоил ота авлодларидан машҳур ўзбек шоири Шайхзода Атоий қандайдир сабаблар билан Турбатдан (Тошкент яқинидаги қишлоқ) Балхга бориб қолган ва ўша ерда яшаб ижод қилган. Янги топилган маълумотларга кўра, Лутфий асли тошкентлик

(«Лутфийи Шоший») бўлиб, кейинчалик Хирот яқинидаги Деҳи Канор қишлоғида муқим бўлиб қолган.

Амир Темур ва унинг авлодлари адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида 22 Темурий ижодкорларнинг исм-шарифини зикр этиб, уларнинг ўзлари ва ижодларига қисқача тўхталиб ўтган. Хусайн Бойқаро ижоди ва девони тахлилга махсус саккизинчи боб («мажлис»)ни бағишлаган.

Навоий зикр этган шоирлар орасида Халил Султон, Улуғбек, Бойсунғур, Абул Қосим Бобур, Султон Масъуд, Шох Ғариб Мирзо ва бошқалар бор. Улар ҳаммаси ўзлари шеър ёзиш билан бирга шеър ахлларига ҳомийлик ҳам қилганлар. «Мажмауул-ахбор», «Гулшани роз», «Ҳақиқатнома», «Садоқатнома» каби насихатнома мазмунидаги дostonлар муаллифи Саййид Қосимий Абу Саъидга яқин туриб ижод этган. Халил Султон, Хусайн Бойқаро ўз шеърларидан девон тузганлари маълум.

Шохруҳ ва Улуғбек ҳукмронлик қилган даврларда Хуросонда ва Мовароуннаҳрда, «Мажолисун-нафоис»да хабар қилинишича, Амир Қосим Анвор, Котибий, Хожа Исмадуллоҳ, Бисотий, Яхё, Себак, Тусий, Бобо Савдойи, Мир Шохий, Шарафуддин Али Яздий, Муҳаммад Муаммоий, Хожа Қумий каби ўнлаб форсийзабон шоирлар шеърятнинг турли жанрларида муваффақият билан ижод этганлар.

Бу даврда Хуросонда, Навоий қайд этишича, туркийгўй шоирлардан Лутфий, Атоий, Амирий, Яқиний, Гадоий, Муқимий, Латифий, Ҳайдар Хоразмий, Саййид Ҳасан Ардашер, Аҳмадий қабилар яшаб, ажойиб шеър ва дostonлар яратганлар.

Кейинги илмий изланишлар шуни кўрсатдики, Ҳофиз Хоразмий, Саййид Қосимий ҳам Хуросон ҳудудида яшаб, ўзларидан бой адабий мерос қолдирганлар. Ҳайдар Хоразмий «Гулшани асрор» дostonидан ташқари, «Гул ва Наврўз» дostonини яратган.

Ҳижрий 812 йилда (милодий 1409 йил) ўзбек тилида номаълум муаллиф томонидан «Юсуф ва Зулайҳо» дostonи ёзилган бўлиб, ҳозирча бу асар шартли равишда Дурбек шахсига нисбат бериб келинмоқда. Бу адабий жараёнда шоирлар ҳам, оддий қосиб ва хунармандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган. Бу даврда фақат ғазал, дoston жанрининг эмас, балки нома, мунозара жанрларининг ҳам ғоят ривожланганлиги кўзга ташланади.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожидан Темурий шахзодалардан Бойсунғурнинг ўрни катта бўлди. У ўз ташаббуси, ғайра-

ти, ақлу заковати билан Хуросонда барча фан сохаларини, шу жумладан адабиёт ва санъат сохаларини ривожлантиришга ҳаракат қилган. Унинг саройида бу ишлар қандай йўлга қўйилгани ҳақида Юсуф Амирий «Дахнома» асарининг кириш қисмида қимматли маълумотлар берган.

Шоир у қизиққан фаннинг йўналишларида хайъат (астрономия), хикмат (фалсафа), иклидус ашколи (ҳандаса), фикҳ (ҳуқуқшунослик), мантик, жуфри хуруф (харфлар бўйича фикр билдириш, фол очиш), тарих сохаларида олимлар мунтазам илмий изланиш олиб бораётганларини айтиб, охирида шеърят ва муסיқага ҳам эътибор берилганлигини алоҳида таъкидлайди:

*Бири ашъор баҳринда сув сочиб,
Бири авлод рудинда сўз очиб (12).*

Бойсунғур раҳбарлигида бу даврда улуғ форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сининг кўп қўлёзмаларини бир-бирига қиёслаш асосида унинг ишончли илмий матни яратилди. Чунки бу даврга келиб ушбу асар матнида кўп чалкашликлар юз берган эди. Бойсунғур шеърни яхши тушунган, ўзи ҳам шеърлар ёзган. Бизга шу пайтгача унинг форсий шеърлари маълум эди. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунунул-балоға» асари тўғрисида унинг туркий тилда ҳам шеърлар ёзгани маълум бўлди. Мана, унинг туркий бир китъаси:

*Фурцатинга сориг ўлди олмангиз,
Эй мусулмонлар, яроқон ўлмасун.
Ўлмақимдан фикрим онча йўқ турур,
Қўриқарам ўлсам яро қон ўлмасун.*

Хуллас, бу далиллар шуни кўрсатадики, XV асрнинг ўрталарида Хуросонда ўзбек адабиётининг янги мактаби юзага келди.

Мовароуннаҳрда ҳам бу йилларда ўзбек тилидаги адабиёт ўз ривожига янги поғонага кўтарилди.

Адабий жараёнда ўзбек ва форсийзабон шоирлар баробар ҳуқуққа эга бўлиб, туркий шеър иштиёқмандлари қанча кўп бўлса, форсий шеър талабгорлари ҳам улардан кам эмас эди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг ажойиб шоирлари ҳам бўлган эди. Бу ерда шоирларнинг сардори («Маликул калом») этиб Камол Бадахший тайинланган эди. Улуғбек ўзи ҳам шеърлар ёзар, шоирларга ўзини яқин тутар, унинг шеър ҳақидаги тушунчалари ниҳоятда юқори бўлганини Саккокий ўз касидаларининг бирида алоҳида таъкидлаб ўтган.

Улуғбек Мовароуннаҳрдаги шоирлар

билангина эмас, Хуросондаги форсийзабон ва туркийзабон ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган. Масалан, Улуғбекнинг Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан ёнма-ён қўйганлиги, яъни тирик шоирнинг яқинда ўтган мумтоз шоир билан тенглаштирилиши Лутфий учун қатта шараф эди.

Улуғбек саройидаги энг обрўли ва номдор ўзбек шоири, шубҳасиз, Саккокий эди. Саккокийнинг дилрабо лирик шеърлари билан бир қаторда ўзбек тилида Улуғбек, Арслон Хожа Тархон, Хожа Муҳаммад Порсо ҳақидаги касидалари ҳам бу шеърининг жанрнинг ёркин ютуғи бўлди. Унинг Улуғбек ҳақидаги касидаларидан бирида олим-шоҳ тўғрисидагина эмас, ўзи ҳақида ҳам сўзлаб:

Фалак йиллар керак айлансаю келтурса

илкига

Менингдак шоири турку сенингдак шоҳи

донони!

— деб ёзганида маълум бир тарихий ҳақиқат бор эди, дейиш мумкин. Лекин биз Саккокий адабий меросига тўла баҳо бера олмаймиз. Чунки унинг бизгача етиб келган девонидан охириги бир қисми сақланиб қолган, холос.

Бироқ ўша даврда Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган шоирларнинг кўплари шу пайтгача бизга номаълум эди. Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумот берган. Давлатшоҳ Самарқандий эса «Тазкират уш-шуаро» асарида кўпроқ ўтмишда ўтган қалам соҳибларига тўхталган.

1993 йили филолог олим Эргаш Умаров АҚШ дан олиб келган, XV асрнинг биринчи ярмида яшаган адабиёшунос олим Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг 1436—1437 йилларда ўзбек тилида ёзган «Фунун ул-балоға» асари қўлёзмасининг фотонусхаси ўша даврда Мовароуннаҳр адабий ҳаёти ва унинг муаммоларини ўрганишда янги имкониятлар очди (13).

Шайх Аҳмад Тарозий ўз асарида шеър назариясига доир илмий масалаларни ёритиш билан бир қаторда йўл-йўлакай шу пайтгача номлари бизга номаълум бўлиб келган бир қанча ўзбек ва форсийзабон шоирларнинг шеърларидан ҳам мисоллар келтиради. Бунда форсий тилда асар ёзган ва номлари бизга маълум бўлган мумтоз шоирлардан ташқари, Имом Зиёвуддин Форсий, Жалол Самарқандий, Хаёлий, Умид Камолий, Мавлоно Сайфиддин, Хожа Ҳасан Муҳаммад, Муҳаммад Ганжавий, Шайх Носир, Азрий, Муҳаммад Асил, Хожа Тоҳириддин, Тохир Санжарий, Ғаввос Гунбадий, Мужридин Бой-



*Самарқанд ҳайрон
қоғарли даражада
обод шаҳар. Бу ша-
ҳарнинг бошица шаҳар-
ларда учрамайдиган
ўзига хос хусусияти
бор: ҳар бир хунар
манглик маҳсулоту
учун алоҳида бозор
ажратилган бўлиб,
улар бир-бири билан
аралаштириб юборил-
майди. Бу гоят ажой-
иб одат. Унда моҳир
новвой ва ошпазлар
бор.*

Захириддин

Бобур

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШТАН ҲИССАСИ**



лакони, Шайдо, Урбоний, Гулшаний каби номлари бизга номаълум бўлган ўнлаб ижодкорларга дуч келамизки, бу адабиёт тарихчилари олдига улар ижодини ўрганиш борасида янги масалаларни кўяди.

Бу асарда бизга маълум шоирлардан Лутфий, Хайдар Хоразмий, Атойи, Сақкокий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандий билан бир қаторда бизга бутунлай нотаниш Ҳожи Ақча Киндий, Бу Насак, Хотифий, Қутбуддин Саройи, Бу Сиёка, Жалолий, Шамс Ҳисорий, Мухаммад Темур Буғо қабиларнинг номлари бўлиб, уларнинг шеърий ижодидан парчалар келтирилган.

Умуман, Тарозийнинг «Фунунул-баалоға» асари шу давр ўзбек адабиёти тарихини чуқурроқ ўрганишда қимматли маълумот бериши шубҳасиз.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг юксак ривожланган даври бўлиб, бу юксалиш 1469 йилдан 1506 йилгача подшоҳлик қилган Темурий Хусайн Бойқаро ҳамда ўзбек адабиётининг порлоқ кўши Алишер Навоий номлари билан боғлиқ. Хусайн Бойқаро қарийб 40 йиллик ҳукмронлиги даврида Хуросонда адабиёт, санъат ва фаннинг ривожига катта аҳамият берди. Шоир сифатида «Хусайний» таҳаллуси билан машҳур бўлган.

Хуросон шаҳарларида маънавий ҳаётда катта жонланиш юз берди.

Шу давр форс-тожик адабиётининг улуғ намояндаси Абдурахмон Жомий (1414—1492) билан ҳамкорликда Алишер Навоий (1441—1501) Ҳирот ва бошқа шаҳарларда маънавият тараккиёти, адабиёт ва санъатнинг, турли фан соҳаларининг ривожига раҳнамолик қилди. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий тимсолида бадий адабиёт улкан ютуқларга эришди. Навоийнинг «Хамса»си, «Хазойинул-маоний» девони, Жомийнинг «Ҳафт авранг» ва кўплаб шеърий тўпламлари шу давр адабиётининг буюк намуналари бўлди. Хусайн Бойқаро ўз «Рисола»сида ўзи подшоҳлик қилган замонда шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас. Хусусан, у Навоий ҳақида бу асарда шундай ёзган:

*Эрур сўз мулкининг кишварситони;
К,аю кишварситон, — хисравнишони.
Дема хисравнишонқим, — цаҳрамони,
Эрур гар чин десанг, Соҳибицирони.*

Мамлакат подшосининг шоир ҳақида шундай юксак фикрлар изҳор этиши уларнинг ўзаро муносабатлари, шохнинг шеърий ютуқларига муносабати ниҳоятда самимий бўлганидан дарак беради. Орадан кўп вақт ўтмай, Ироқда яшаб ижод этган улуғ озарбойжон шоири Мухаммад Фузулий ҳам ўзининг «Лайли ва Мажнун» дос-

тонининг кириш қисмида бу фикрни тўла тасдиқлаган:

*Ўлмишди Навоийи суҳандон
Манзури шаҳаншаҳи Хуросон (14).*

Эътиборли жиҳати шундаки, бу даврда фақат шохнинг ўзи эмас, балки унинг ўғиллари ҳам адабиётдан узокда турмаганлар. Масалан, Бадиуззамон, Шох Ғариб, Кичик Мирзолар бошқа шоирлар билан ҳамсухбат бўлишган. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Бадиуззамон Мирзонинг қуйидаги ўзбекча байтини мисол келтирган:

*Эй сабо, гар сўрса ҳолим шаммае, ул сарвиноз,
Эврулуб бошига мен саргаштадин еткур ниёз.*

Хусайн Бойқаронинг Шох Ғариб Мирзо исмли ўғли ҳам, Навоий таърифича, ғоятда салоҳиятли шоир бўлган, форсий ва туркийда баравар қалам тебратган. Мана, унинг бир ўзбекча байти:

*Қайси бир гулчехра ул барги хандонимча бор?
Кдйси бир шамшодцад сарви хиромонимча бор?*

Навоий ўзининг «Фарход ва Ширин» достонини унга бағишлагани, дoston охирида унга насиҳатлар қилиб, кўпгина ноёб фикрларни билдиргани асоссиз эмас.

«Мажолисун-нафоис»да хабар берилишича, бу даврда Осафий, Ҳилолий, Биноий, Хотифий, Шайхим Сухайлий ва бошқалар Жомийнинг муносиб замондошлари сифатида ўз асарлари билан форс шеъриятини янада бойитдилар. Шу билан бирга Саййид Ҳасан Ардашер, Биноий, Мавлоно Билол, Мавлоно Камолий, Дарвеш Нозукий, Мавлоно Тархоний, Харимий Қаландар каби ўнлаб шоирлар ҳам форсий, ҳам туркийда ижод қилганлар.

Умуман олганда, Хуросон худудида, хусусан Ҳиротда аҳолининг форсийзабон қисми кўпчиликни ташкил этар эди. Шунинг учун бу даврда форс-тожик адабиёти ҳам яхши ривожланиб, Абдурахмон Жомий, Хусайн Воиз Кошифий, Осафий, Ҳилолий, Биноий, Хотифий каби буюк истеъдод эгаларининг асарлари билан бойиди.

Ўзбек адабиёти эса ўз миллий анъаналари негизида ва форс-тожик адабиётининг, халқ оғзаки ижодининг бой тажрибаларини ижодий ўзлаштириш натижасида жаҳоншумул ютуқларни қўлга киритди. Бунга, хусусан, Алишер Навоийнинг «Хамса», «Хазойинул-маоний», «Маҳбул-қулуб», «Лисонут-тайр», «Мажолисун-нафоис», «Мухокаматул-луғатайн», «Назм-ул-жавоҳир» каби асарлари ишончли мисол бўла олади.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиёти-

*Қайси бир сипоҳий
туз ҳақи ва вафодор-
ликни унутиб, хиз-
мат вақтида ўз эга-
сидан юз ўгириб, ме-
нинг олдимга келган
бўлса, ундай одамни
ўзимга энг ёмон душ-
ман деб билдим. Чу-
нончи, Тўхтамишхон
билан бўлган урушда
унинг амирлари менга
хабарлар ва шикоят-
лар ёзиб, ўз ҳукмдо-
ри, яъни менинг душ-
маним бўлмиш Тўхта-
мишхон берган туз
ҳақини унутдилар.
Вафодорлик ва ха-
қиқатни бир чеккага
қўйиб, менинг хузур-
римга паноҳ истаб
келганлари учун улар-
ни лавнатладим,
ўзимча булар «ўз со-
ҳибига вафо қилмагач,
менга қилармиди» деб
ўйладим.*

• е Темур ттузуклари»

АМИР ТЕМУР
ЖАҚОН ТАРИХИДА

нинг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Масалан, Захириддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

Адабиётшуносликда Темурийлар даври ўзбек адабиёти анча кенг ва чуқур ўрганилган. Бунга А.Фитрат, С.Айний, О.Шарафуддинов, А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, Ҳ.Зариф, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, Э.Рустамов, Заки Валидий, Я.Экман, С.Эркинов, С.Ғаниева, Э.Ахмадхўжаев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотлари ёрқин мисол бўла олади. Шуниси диққатга сазо-

ворки, бу вақтда ўзбек адабиёти, айниқса, Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам, ғоявий-бадиий камолот жиҳатидан ҳам юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. Ўзбек назми ва насрида ўзига хос хуросон услуби пайдо бўлди. Бу адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмий асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий сўз ҳамда иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиши қодаларидан кенг фойдаланишдир. Бу хол шу ўлкадаги форсийзабон аҳолидан ташкил топган этник муҳит таъсирида юзага келган эди.



Қўлёзма санъати

Амир Темури давлатининг маънавий ҳаётида қўлёзма китоб алоҳида ўрин тутиб, бу ерда яшовчи халқлар уни ҳамма даврларда ҳам юксак қадрлаган.

Папирус, пергамент ва қоғоз қўлёзма китоб учун асосий ашё ҳисобланган. Хусусан, кўй, эчки, бузоқ ва оху терисидан тайёрланган пергамент қадим замонлардан буён кенг қўлланиб келган.

Нисбатан арзон, лекин юқори сифатли ёзув қоғозининг кўплаб ишлаб чиқарилиши фан, адабиёт ва санъатнинг ривожланишида муҳим омил бўлди. Шу туфайли турли шаҳарларда қўлёзма китоблар кўплаб тайёрлана бошлади.

Самарқанд қоғози тайёрлаш усули кўп асрлар давомида деярли ўзгаришсиз сақланиб келди. Амир Темури ҳамда Темурийлар даврининг талайгина маълум ва машҳур қўлёзма китоблари шу қоғозда битилган.

Қадим Шарқ цивилизациясининг ворислари бўлмиш Амир Темури ва Темурийлар даври Марказий Осиё халқлари қўлёзма санъатини ривожлантиришда ажодлар таржибасидан фойдаланишган, уни бойитишган.

Қўлёзма китоб хаттот, наққош, музаҳиб, рассом ва саҳхоф сингари қатор усталар ижодининг уйғунлигидир (1).

Қўлёзма китобнинг бадиий безаклари кўпинча содда, камтарона бўлган.

Китобда кўк, қизил, яшил, тилла ранг кўпроқ ишлатиларди.

Унвон (титул) чўзиқ, ярим юмалок, тўғри бурчакли қубба шаклида бажариларди. Гоҳида у ёйиқ варақдай қилиб ишланар ёки икки марта такрорланарди. Одатда, унвонга ёзув ёзилмасди, лекин баъзида унга асар номи битиларди, холос.

Махсус буюртмага кўра бажарилган,

ҳашаматли безатилган китобнинг биринчи варағига миниатюра, нақш ишланарди. Қуръони карим қўлёмаси айниқса кўркам безатиларди.

Темурийлар даври бадиий қўлёмалари орасида миниатюра билан безатилган китобдан ташқари, хаттотлар яратган ва нақш билан безатилган китоблар ҳам кўп эди.

Бадиий қўлёзма, Амир Темури даври санъатининг бошқа турлари каби, ўтган асрлар усталарининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириш асосида ривожланди.

Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Табриз шаҳарларининг оммавий ва хусусий кутубхоналарида XIV—XV асрларда қайта кўчирилган, нафис безакли ва расмлар ишланган кўплаб қўлёмалар нусхаси сақланиб қолган.

Қўлёмаларнинг бадиий қиммати уларда миниатюралар бор-йўқлиги билан белгиланмасди, албатта.

Қимматбаҳо қўлёмалар жуда катта маблағ эвазига сарой — Амир Темури, Шохрух, Улуғбек, Бойсунғур, Ҳусайн Бойқаро кутубхоналари учун сотиб олинарди.

Қўлёмани безаш ғояси китоб санъати барча соҳалари усталарининг яқин ижодий ҳамкорлигида рассом устахонасида туғиларди.

Ҳар бир бадиий қўлёмани яратишда безак услуби, тури ва хатто ҳажми, даставвал, унинг мазмуни ҳамда мақсадига қараб белгиланарди.

Масалан, Қуръони карим, илоҳиётга оид адабиёт ва фалсафий асарлар қатъий нақшли тасвир билан безатиларди. Марказий Осиё фани ва маданиятининг кўплаб вакиллари асарларининг қўлёмалари ёрқин бўёқлар билан безатиларди.

Нисбатан кам қўлланиладиган миниатюраларга зид ўларок, нақшдан кенг фойда-

*(Соҳибқирон қуришларидан бири) до-
руссалтана Самар-
қанддаги Масжиди
жоме эрур. Унинг пой-
девори бамисоли тое-
дай... гранит тошлар
билан мустаҳкам
этилди. Меҳроби
нўлатдан ва унга
гаройиб шакллар ҳамда
ажойиб нақшлар иш-
ланган, китобалар чи-
ройлилиги ва нафисли-
ги шу даражада эдики,
ундайини етти илтим-
да бирорта кўрмаган.*

Ҳ.офиси Абру

**АМИР ТЕМУРИ ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
КЎШГАН ҲИССАСИ**

ланиларди. Барча диний ва дунёвий адабиётда нақш қўлланиларди.

Султон Али Машҳадий, Мир Али Хиравий, Мир Имода ва бошқаларнинг гўзал, чиройли фрагментлари нақшчи-рассомлар томонидан дабдабали безатилиб, улар айрим ажойиб миниатюраларга қараганда анча қиммат турарди.

«Хатотлар шоҳи» Султон Али Машҳадий, Хирот миниатюра мактабининг асосчиси Камолиддин Бехзод ва китоб нақш устаси машҳур наққош Мавлоно Ёрий бадиий қўлёзма дурдоналарини яратиш устида ишлаган юзлаб усталарга устозлик қилишган. Бевосита уларнинг ўзи ёки уларнинг раҳбарлигида яратилган ҳар бир қўлёзма ноёблиги, бетакрорлиги билан ажралиб турган.

Қўлёзмани қандай безаш китоб ҳажмига ҳам боғлиқ эди. Айтайлик, Алишер Навоий «Хамса»сига ўхшаш китоб бир муқова ичига жойлаштирилган бир неча асар ёки дostonдан иборат бўлса, унда унинг учун катта ҳажм белгиланарди. Унча катта бўлмаган девонлар ёки рисолалар учун кичик ҳажм танланарди.

Бўлажак қўлёзма таркибига кирадиган асарларнинг жанр хусусиятлари, уларнинг сони ҳам бадиий безак хусусиятини белгилаб берарди. Масалан, дастхатнинг йирик, ўртача ёки майдалиги, матннинг бир саҳифада икки ёки тўрт устунда жойлаштирилиши, фронтиспислар сони ва тури, асар ёки боб бошланишидаги безаклар, хошияларнинг безатилиши, сюжет ва миниатюралар сони, ҳатто муқова хусусияти ҳам ҳар бир қўлёзма учун алоҳида-алоҳида ҳал этиларди.

Ҳар бир ижодий гуруҳ турли усталарнинг ўз ижодий ғоя ва ўйларини Амир Темур даврининг юксак нафосат талабларига жавоб берадиган ягона бадиий воситалар ёрдамида ифода этишга интилишлари тўғрисида доим ғамхўрлик қилиб келган.

Алишер Навоий «Хамса»сининг Санкт-Петербургда сақланаётган, 1492—1493 йилларда кўчирилган машҳур нусхаси Темурийлар даврининг миниатюраларсиз безатилган бадиий қўлёзмалари дурдоналари сирасига киради.

Расмларнинг умумий услубини, уйғунлиги ва композициясини, колорити ва ритмини сақлаб қолган мазкур қўлёзма ҳар бир варағи нақшлари рассомнинг мустақил асари ҳисобланиб, улар бир-бирини такрорламайди. Фронтиспислар ўзининг ёрқин гўзаллиги ва шукухи билан китобxonни ром этади.

Зарҳалчи-наққош Мавлоно Ёрий ҳар бир дostonнинг айрим саҳифаларида нақш қисмларини турли уйғунликда берган, улар қўлёзма безагининг ўзига хос элементи ҳисобланади. Бу билан рассом бутун қўлёз-

ма бўйича бадиий безакнинг зарурий яхлитлиги ва муштараклигига эришади.

Қўлёзма ниҳоясидаги чиройли ишланган безаклар навбатдаги асосий гуруҳ безакларидандир.

Қадимий қўлёзмаларнинг муқова намуналари кам сақланиб қолган. «Хамса» қўлёзмаси бизгача ўзининг энг биринчи муқовасида етиб келган бўлиб, уни Султон Али Марвий ишлаган.

Қўлёзма муқоваси ниҳоятда эскирганига қарамай ўзининг бетакрор гўзаллиги билан киши ақлини ҳамон лол қолдиради. Чарм қопқоқдаги нозик ва нафис нақшлар ва муқованинг соф олтиндан ясалган клапанлари, олтиннинг бир неча рангларда товланиши, нафис уйғунлиги ҳамон кишини ҳаяжонга солади. Бу Темурийлар даври бадиий муқовасозлигининг мумтоз намунасидир.

Шундай қилиб, «Хамса» қўлёзмасини, унда миниатюра йўқлигига қарамай, Темурийлар бадиий қўлёзмалари дурдоналари қаторига дадил киритиш, XV аср иккинчи ярмидаги Хирот мактабининг янги ўзига хос услубининг мумтоз намунаси деб ҳисоблаш мумкин.

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида Алишер Навоийнинг Султон Али Машҳадий кўчирган уч девони (2), шунингдек шоирнинг шахсий кутубхонаси учун кўчириб олинган «Хамса»нинг илк нусхаси сақланмоқда (3). Бу қўлёзмалар Хирот бадиий қўлёзмачилик мактабининг ажойиб намуналаридир. Улар XV аср охири чорагидаги турли рассомлар мўйқаламига мансуб.

Султон Али Машҳадий йирик дастхатларда кўчирган учта девон ҳам ўзига хос бадиий ечимга эга. Бошқалардан фаркли ўлароқ, уларда биттадан кенг ёйилган фронтиспис бўлиб, уларнинг нақшларида зарварақлар қўқ, тўқ сариқ ва хаворангларда нозик уйғунлашиб, ажойиб сокин колорит ва гўзал манзара яратади. Қўлёзманинг рангли хошиялари ислимий ва гириҳ нақшлар билан безатилган.

Абду Жамил котиб кўчирган Алишер Навоий «Хамса»сининг илк нусхаси ўзининг бадиий беағи билан юқорида тилга олинган қўлёзмалардан кескин фарқ қилади. У Алишер Навоий беш дostonини ўз ичига олади.

Китоб Хиротнинг қора-қўнғир рангли ипак қоғозда майда чиройли ҳарфлар билан битилган. Дostonдаги ҳамма бобларнинг сарлавҳалари суюқ олтин ва кивар билан ёзилган.

Қўлёзманинг тўрт устунда жойлаштирилган матни тилла ва қора туш билан чизилган нигинхонага олинган. Қўлёзма дostonларидан ҳар бирининг бошланиши-

да бештадан кичик лавха бўлиб, улар кўк бўёқларда чизилган ва тилларанг чизиқлар билан айлантириб чиқилган. Нимранг бўёқлар расмларга ихчамлик ва ўзига хос нафислик бахш этган.

Хусайн Бойқаронинг сарой кутубхонасида ўша даврнинг кўплаб машхур расмолари: Камолитдин Бехзод, Мирак Наққош, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб (зарҳалловчи уста), Шох Музаффар, Султон Муҳаммад, Дўст Муҳаммад, Абдураззоқ, хаттоғлар Султон Али Машҳадий, Муҳаммад ибн Нур, Дарвиш Муҳаммад Токи, Муҳаммад Хандон, Муҳаммад ибн Асхор, Шер Али ва бошқалар ишлашган.

Темурийлар даври бадиий қўлёмасининг энг юксак намуналари Самарқанд, Бухоро, Табриз, Машҳадда яратилган. Уларни безакларининг хусусияти бўйича уч гуруҳга бўлиш мумкин: миниатюралар бадиий қўлёмалар; миниатюрасиз, нақшлар билан безатилган бадиий қўлёмалар; кадр-киммати, фазилати хаттот санъати билан белгиланадиган бадиий қўлёмалар. Қўлёмалар ижодкорлари ўртасида меҳнат тақсимланиши ва ҳар бир устанинг ўз санъатини мудом такомиллаштириб бориши Амир Темур давлатида китоб санъатининг чексиз равнакига ёрдам берди.

Қўлёмаларнинг бадиий қимматини баҳолашда илмий адабиётда (4) куйидаги асосий элементлар алоҳида ажратиб кўрсатилади:

1. Дастхат — бадиий қўлёманинг бош омили. Матн мазмун ва мақсадидан келиб чиқиб Темурийлар давридаги асосий хат усули танлаб олинади, китобнинг биринчи бети, унвонлар ва майда сарлавҳалар учун хатнинг бошқа турлари танланади.

2. Матнни жойлаштириш — бу ҳам бадиий безашнинг муҳим омилidir. Асосий матн саҳифанинг ўртасида, икки-тўрт устунда жойлаштирилади. Айрим асарларда матн қўлёмалар хошияларида маҳорат билан ёзилади. Кичик шакл матнлари — унвонлар, сарлавҳалар, колофонлар — хилма-хил равишда тартибга солиш ва нақшлар билан безаш воситасида зеб беришнинг ўзига хос элементларига айланади.

3. Матнни безаш асосан унвонларда, сарлавҳаларда учрайди, бунда ҳарфларнинг ташқи томони тилла суви юритилиб, рангли чизиқлар билан айлантириб олинади. Хилма-хил шаклдаги ярим доира чизиқлар билан ўраб олинган алоҳида ҳарфлар ёки ҳарфлар гуруҳи гилам гулларидай гўзал бир манзарани ҳосил қилади. Айрим қўлёмаларда бутун саҳифадаги сатрлар ўртасидаги бўшлиқ юкоридагига ўхшаш безаклар билан тўлдирилади.

4. Бадиий безак берилган форзац камдан-кам ҳолларда, Темурийлар даврининг энг ноёб қўлёмаларида, китоб боши ва

охирида учрайди. Асар мавзуи билан уйғунлашиб кетган, икки варақда тўла ишланган миниатюралар баъзан форзац вазифасини ўтайди.

5. Нақш билан безатилган унвон бадиий қўлёманинг узвий қисми ҳисобланади.

Хирот ва бошқа китобат мактаблари унвонларнинг икки қатъий шаклини — медальон унвоннинг юмалоқ шаклини, шунингдек икки саҳифага ёйилган фронтиспис хилидаги нақш унвонни ишлаб чиқишди. Уларда муаллифларнинг исми-ша-рифи ва асар номи берилади.

6. Фронтиспис безакнинг муҳим элементи сифатида қўлёмалар композициясига киради.

Одатда, фронтиспис марказида нақш билан мохирона ўраб олинган асар бош қисмидаги кичик парча жойлаштирилади. Фронтиспислар икки бетда берилиб, бунда нақш, расм ва колорит ўртасидаги муносаббатлар қатъий амал қилинади.

7. Лавҳа — фронтисписга қараганда кичик ҳажмли безак бўлиб, тез-тез учрайди.

Лавҳа Шарқ китоб санъати бадиий анъаналари бўйича саҳифа юкори қисмининг учдан бир ёки тўртдан бир бўлагини эгаллайди. У ҳар қандай жанрдаги асар бошида, баъзан боб бошида берилади.

8. Қоғоз — қўлёмани безаш учун муҳим асос. Қоғоз ишининг устаси зарур сифатга эга бўлган қоғозни синчковлик билан танлаган, баъзида матн ва хошия учун алоҳида-алоҳида қоғоз танлаган.

9. Темурийлар даврида бадиий қўлёмалар хошияларини безаш китоб графикасининг муҳим хусусияти бўлган. Қўлёмалар хошиялари бошқа бадиий элементларга уйғун равишда тилла ёки қумуш ҳоллар билан тўлдирилган гирих, ислимий ёки бошқа бирор нақш билан безатилган. Баъзан хошиялар сюжетли миниатюралар, ҳатто алоҳида портретлар билан бойитилган.

10. Бадиий муқова қўлёмалар санъатининг алоҳида бир тури бўлиб, уни ҳисобга олмасдан Темурийлар даври қўлёмалар дурдоналарини баҳолаб бўлмайди.

Муқова теридан ясалиб, босма зарҳал нақш солинган қатъий нақшлар билан безатилган ёки картондан ясалиб, нақш, баъзида сюжетли миниатюралар ишланган.

XV асрда китоб нақши бўйича оддинги асрларнинг энг яхши анъаналари ривожлантирилган. Китоб нақши нозик, нафис расмлари, ёрқин бўёқлари, графикасининг уйғунлиги билан профессионал санъатнинг юксак ривожланган жанри бўлиб қолди.

Бадиий қўлёмани безашнинг Темурийлар даври услуби уларнинг тасарруфидаги кўпчилиқ шаҳарларда китоб санъатини, миниатюра санъатини янада ривожлантириш учун асос бўлди.



Амир Темур умуман бадиий адабиётга, хусусан поэзияга доимо қизиққан ва диққат бериб ундан баҳраманд ҳам бўлган. Маълумки, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида Самарқанд, Хирот, Бахда туркий-ўзбек адабиётининг машхур арбоблари, шунингдек фортожик тилида ҳам шеърлар ёзиб машхур бўлган Атойи, Саккокий, Лутфий каби шоирлар яшаб ижод эт-

И. М. Мўминов

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАОИ**

Амир Темур ва Темурийлар даври тасвирий санъати деворий монументал рассомлик ва китоб миниатюраси йўналишида ривож топди. Тасвирий санъатнинг ушбу турлари минтақа доирасида ўзига хос деворий суратлар, амалий санъат, пластикаларда ўз аксини топган қадимий, исломдан олдинги илдиз ва анъаналарга эга эди.

Маълумки, исломдан олдинги динлар ўз таълимотларини тарғиб этишда ҳашаматли безатилган китоблардан кенг қўламда фойдаланган.

Илк антик шаҳарларда (I—II аср Холчаёндаги Хоразм ҳукмдорлари саройи; Далварзинтепа манзилгоҳ ва ибодатхоналари; Ўзбекистон жанубидаги будда ибодатхоналари; қадимги Бахтар ерларида; III аср Тупроққалъадаги Хоразм ҳукмдорлари саройи) ва илк ўрта асрлар шаҳарларида (Панжикент, Варахша, Афросиёб, Шахристон ва бошқа шаҳарлардаги юзлаб манзилгоҳлар ва ибодатхоналар VI—VIII асрларда турли рангда ишланган мавзули деворий суратлар билан безатилган) ўтказилган казишмалар натижалари деворий суратларга хос машҳур кашфиётлар Марказий Осиёда тасвирий санъатнинг жуда қадимий, теран илдиз отган анъаналари билан бойиганлигидан далолат беради.

Ушбу тасвирларда тематик мавзунинг бой ва ранг-баранглиги кишини ҳайратга солади: чунки уларда юқори даражада ривож топган санъатга хос халқ ижодиётининг мифологик, дostonчилик, масал, эртак, фольклорга бой дунёси ўз аксини топган.

Амир Темур ўз давридаги йирик меъморий обидаларнинг асосий ижодкори бўлиб, деворий рассомликнинг тарғиб қилини сезгани ҳолда маҳобатли деворий расмларни тиклади.

Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий, Заҳириддин Бобур ўз рисоаларида Самарқанддаги Боғи Шимол, Боғи Дилкушо ва Хирот саройининг ҳашаматли деворий расм-безаклари ҳақида сўз юритганлар. Уларда Амир Темурнинг буюклигини тараннум этиш мақсадида Соҳибқирон ва унинг сулоласи сиймолари, сарой зиёфатлари, жаҳонгирнинг ҳаёт лавҳалари, Амир Темурнинг хуштабиат ёки каттиққўл одам сифатидаги суратлари, унинг ўғил неваралари, жанг сахналари, шаҳар ва қалъаларни қамал қилиш тасвири, хонимлар ва аслзодалар иштирокидаги дабдалари қабуллар, олимлар билан суҳбатлар, совға-салом такдим этиш лавҳалари,

овчилик, маликалар иштирокидаги лавҳалар, давлат ишлари билан шуғулланиш дақиқалари тасвирланган (1).

Баъзан воқеалар туркум расмларда намоён бўлган: «Дарвоқе ... унинг жаёратларини билмайдиганлар расмни ўз кўзлари билан кўриб, бамисоли ўзлари қатнашаётгандек тасаввур этишлари мумкин», — деб изоҳлайди Ибн Арабшоҳ.

Шундай қилиб, монументал рассомликда Амир Темур ҳукмронлигининг буюклиги ранг-баранг жанрларда портрет, жанг манзаралари, сарой ҳаёти тасвирланган лавҳаларда тараннум этилди. Бундай расмларда саройга хос мулозимат ва муомала, инсон хулқига хос гўзал фазилатлар, давлатни бошқаришдаги донишмандлик, олижаноблик яққол ифодасини топган.

Биографлар Пир Аҳмад Боғи Шимоллий номини Амир Темур ҳукмронлиги ва ундан кейинги даврнинг машҳур мусаввирлари орасида кўпроқ тилга оладилар. Дарвоқе, Боғи Шимол саройининг деворий расмлари унинг мўйқаламига мансубдир. Ширинбека оқа, Амир Темур Жоме масжиди, Туман оқа мақбараларида табиат манзаралари тасвирланган расмлар қолдиғи ҳануз сақланган.

Бадий тузилиши бўйича улар тик панно ҳолатида акс эттирилган ва бой ўсимликлар олами манзараларини тасвирлайди. Унда гуллаб турган кўплаб мевали дарахтлар, адл ўсган қўм-қўк сарв ва тераклар осмонга бўй чўзган. Сершоҳ чинор ва қайрағочлар тепасида қушлар ғужғон ўйнайди. Салқин сой сохиллари майсазор ва ранг-баранг чангалзордан иборат. Ҳа, ушбу табиат манзаралари, кўзни қувнатадиган маскан жаннатнинг гўзал бир гўшасидан ўзга жой эмас, деган фикр келади киши ҳаёлига. Бу эса абадиятнинг бадий истиорасидир (2).

Ширинбека оқа мақбарасининг тоштахта панелида гуллар ва барглар тарзида парвоз қилаётган қушлар тасвирланган (4).

Улуғбек расадхонасидаги айрим тасвирлар ҳақида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. Бино хусусиятига кўра, осмон гумбазида сайёралар, иқлимлар ва юлдуз туркумлари тасвирланган.

Қўлзма китобдаги миниатюра-расм Амир Темур даврида тасвирий санъатнинг деворий рассомликдан кейинги иккинчи йўналиши сифатида баравж ривож топган.

Маънавият ва маърифат ҳомийси бўлган Амир Темур турли давлатлардан қўлзмаларни тинимсиз тўплаган ва бу-

юртириб олган, натижада жуда бой кутубхона жамлаган.

Кутубхонада ўша даврдаги анъанага кўра қимматбаҳо китоблар тайёрлаш ва бадиий жиҳатдан нафис безатишга ихтисослашган устахона ташкил этилган.

Шарафуддин Али Яздий ёзишича, Амир Темурнинг махсус ажойибхонасида (кунсткамера) — ноёб нарсалар сақланганида жойда — ажиб буюмлар орасида Монийнинг бир неча нусхадаги машхур расмлар альбоми — «Аржанг» ҳам бўлган. XV аср Самарқанд мусаввирлари қадимий манихей рассомлигининг ушбу машхур намуналари билан таниш бўлишган. Урта Шарқда «Аржанг» суратлари рассомлик санъати камолотининг юксак рамзи сифатида машхур бўлгани холда маҳаллий Самарқанд усталарининг ижодий изланишларига кўмакдош бўлган.

Ибн Арабшоҳ: «У кўп мусаввирларга эга бўлган, улар орасида энг устаси Абу ал-Хайъа ҳисобланган» (4), — деб хабар беради.

Амир Темур кутубхонасининг кўп сонли мусаввирларига машхур бағдодлик уста Абу ал-Хайъа бошчилик қилган. XIV аср мусаввирларининг таржимаи холини таърифлаган Дўст Муҳаммад: «Ҳожа Абу ал-Хайъанинг вафотидан кейин ҳамма устозлар унинг ишларига тақлид этишарди» (5), — деб ёзади.

Амир Темур буюк салтанатининг барпо этилиши даврида минтақада китоб безатиш санъати узок машаққатли ривожланиш йўлини босиб ўтди. XIV аср охири ва XV асрнинг биринчи ярмида у бир неча бадиий марказларда — Самарқанд, Хирот, Бағдод, Шероз, Табриз, Яздда жамланган эди.

Бирок турли миниатюра рассомлиги мактаблари орасидаги алоқалар тасодифий ва чекланган бўлган. Амир Темур марказлашган давлат барпо этганидан кейин Самарқанд, Хирот, Шероз, Бағдод мактаблари орасидаги алоқалар, айниқса, XV аср бошларида жонланди. Усталарнинг янги пойтахтга кўчириб келтирилиши, амалий ва ижодий фикр алмашиш бадиий фикрнинг бойишига ва, айниқса, XV асрнинг биринчи ярми — XVI асрда миниатюра рассомлигидаги бадиий воситаларнинг юксалишига олиб келди.

Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султон Шерозда бадиий устахона барпо этиб, унда ишлашга Бағдод ва Табриздан машхур усталарни жалб этади. Шунинг натижасида XIV аср охиридан қатъий яссилик тизими таянган Шероз мактаби табриз-бағдод мактабларининг кучли таъсирига берилди.

Бойсунғурнинг Хирот кутубхонаси учун Шерозда 1420 йили яратилган «Шеърийат

антологияси» бағдод услубининг тўлиқ сиқиб чиқарилгани ва яссилик, кичик шакллик ҳолатидаги Шероз миниатюра анъаналари ҳақида далолат беради.

XV аср бошларида Низомийнинг «Хамса»си ва Фирдавсийнинг «Шохнома»си Шероз мусаввирлари орасида энг машхур асарлар бўлган. Тасвирлаш учун танланган мавзулар инсоннинг маънавий ҳаётидаги долзарб мавзулар ёки кундалик реал ҳаёт мавзулари эди.

Низомий «Хамса»сида кўп учрайдиган миниатюра мавзулари орасида «Фарҳоднинг қоядан анҳор қазиси», «Мажнун саҳрода ҳайвонлар орасида», «Баҳромнинг аждар билан тўқнашуви», «Искандар қаландар ҳузурда» ва бошқа мавзулар бор эди.

Самарқанд Ўрта Шарқда қадимдан йирик маърифат ва маданият марказларидан бири бўлган. Араб олими Ибн ан-Надим ўзининг «Фихристул-улум» асарида шундай ёзган: «Араблар 706 йили Самарқандга келиб, улар халигача учратмаган қоғоз ишлаб чиқариш устахоналарини кўриб, ҳайрон бўлишган». Афтидан, Самарқанд Мовароуннаҳрда китоб безаш ва миниатюра соҳасида йирик марказлардан бири бўлган. Чунончи, Самарқанд маданий ҳаёти ўзига хос бўлиб, бу ерда Хитой қоғоз ишлаб чиқариш сири ўзлаштирилган. X асрга доир манбаларнинг бу ҳақидаги маълумотларига кўра, бу ердан қоғоз «бутун дунё мамлакатларига тарқалган». Самарқанд қоғози юксак сифати билан шухрат қозонган.

Макдусий чет мамлакатларга чиқарилган Самарқанд қоғози «мислсиздир», деган экан. XI аср Ўрта Осиё ва Хуросон шоирлари машхур Самарқанд қоғоз устахоналарини ўз шеърларида таърифлашган. Бу борада Бобур: «Дунёдаги энг яхши қоғоз Самарқанддан олинади», — дея қайд қилган эди. Қоғоз ишлаб чиқариш кейинчалик Самарқанддан Бухоро, Гурганч, Мавр, Шош, Термиз, Хирот каби кўпгина маданият марказларига ўтди.

XI аср бошларида саёхатчилар Самарқандни бозорлар ва кутубхоналарга бой шаҳар деб таърифлашган. Ўша даврда қоғоз кўплаб микдорда қўлёзма китоблар тайёрлашга имкон яратди.

Мўғул босқинчилари томонидан шаҳар маданияти вайрон қилиниб, усталар қатл этилгач ёки олиб кетилгач, Амир Темур замонида иқтисодиёт, хунармандликнинг тикланиши секин кечди. Амир Темур-Самарқанд тахтига ўтиришига қадар ҳам бу ерда кичик, содда бўлса-да миниатюра мактаби иш олиб борган бўлиши мумкин ва у Соҳибкирон даврида музаффар юришлар ва салтанатни вужудга келтириш жараёнида рассомлар билан тўлдирилиб, тако-



Ўз пойтахти Самарқандга муҳим сиёсий аҳамият бериб Амир Темур уни гўзал ва муҳташам қилишга интилди. Амир Темур руҳонийлар таъсирини ҳам ҳисобга олган ва бу ҳол қурилишнинг асосий йўналишини белгилади: диний аҳамиятга молик бинолар — масжидлар, маъбаралар, хонақоҳлар барпо этилди. Бундан ташқари, муҳташам қасрлар бунёд этилди, шаҳар атрофида эса кўркем кўшклари бўлган боғлар ташкил этилди.

Т. Н. Қори-Нуъзий

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ



миллаштириб борилган. Натижада бу ерда кучли миниатюрачилар мактаби юзага келди. Хожа Ахрор Валийга оид 1489 йил вақф хужжатида санъаткор-рассомлар кўчаси — «Кўйи наққошон» тилга олиб ўтилган. Амир Темур замонасида кўлёмалар расм билан безатилишига оид маълумотлар ҳалигача қайд қилинмаган. Лекин, монументал рассомликка ўхшаш расмий миниатюра санъати муҳим ўрин тутганлиги учун, шубҳасиз, сарой мусаввирлари Амир Темур сиймосини портретда абадийлаштиришлари лозим эди. XV асрга оид бир неча кўлёмалар композиция қисми сифатида портрет — расмлар сақланиб қолган.

Уларда Амир Темур табиат кучоғида, чаманзорларда, байрам тантаналарида ўз мулозимлари орасида тасвирланган.

XV аср бошларида Самарқандда жанг манзараларига оид «Шаҳар девори яқинидаги жанг» ва «Шоҳ овда» миниатюралари бажарилган эди. «Шаҳар девори яқинидаги жанг» Темур девонининг хужжатлар жилди намунаси ичига киритилган (Йилдиз кутубхонаси, Истанбул). Унда баланд, учли панжара, минора ва кунгурали калъа девори тасвирланган. Олдинда девор яқинида икки гуруҳ қаттиқ жанг қиляпти. Лекин унда аскарлар эмас, балки бир хил киёфали шаҳар фуқаролари тасвирланган. Марказий минорадан камондан ўқ отилмоқда, хужум қилаётганлар бошига тошлар улоқтирилмоқда. Мудофаага Халил Султон қўмондонлик қилмоқда (унинг номи расмга майда ҳарфда ёзилган). Камал деворидаги кузатувчиларнинг бошларида туркий қайтарма қулоқлар, айримлар салла ўраган.

Хужумчилар марказида тош, таёк, найза билан қизғин жанг кетаяпти. Бинобарин, расм ўша даврга оид одатдаги ғалаённи бостиришни акс эттирган. Ушбу расмда Халил Султоннинг ғалаённи бостириш ташкилотчиси сифатидаги тасвири у ҳукмдорлик қилган давр заруратидан келиб чиққан.

Расм ижроси унинг тажрибали рассом мўйқаламига мансублигидан далолат беради.

«Шоҳ овда» диптихи (икки шаклли расм) Жомийнинг «Олтин занжир» достони асосида ишланган бўлиб, унда мансабдор суворийларнинг тоғ оралиғидаги ҳашаматли ови лавҳаси таъсирчан ва жўшқин тасвирланган.

Жирға ичида ярим ҳалка тарзида занжирбанд қаторда турган ов жирғачилари, мулбзимлар ва товачилар, жигарранг-бинафшаранг тепаликлар орасида отларда елиб бораётган бир неча ёш суворийлар, тўда ҳалқаларида саросимага тушган охулар, тоғ кўчкорлари, коплонлар,

тўнғизларни отаётган овчилар тасвирланган.

Камонлар таранг тортилган, шиддатли найзалар ҳайвонларнинг семиз биқинларига санчилган. Узокдаги тоғ манзаралари бўғиқ рангларда шартли равишда (куюқ-яшил, кўк-жигарранг, тўққизил туслар устуворлик қилади) берилганки, улар қахрамонона-романтик довларлик ва овчилик эҳтироси сифатида қабул қилинади. Жирғанинг ўнг томонида туғбардор туғ кўтариб турибди, созандалар қарнайлар жўрнавозлигида нағма қиляптилар.

Тўда Самарқанд ҳукмдорининг тамғаси — чараклаган кўёш нури тарзидаги шер тасвири. Машҳур овчилар орасида Амир Темур меросхўрлари — Халил Султон ва Улуғбеклар тасвирланган. Суворийлар отда елиб бораётган ёввойи ҳайвонларга ўқ узмоқдалар, орқада — кузатувчилар. Ушбу диптих XV асрда Афросиёб суғд деворий расмлари аънаналари сақланганлигидан далолат беради.

Расмнинг айрим рамзий тафсилотлари (дарахтдаги илон, осмондаги оқ ва қора булутлар, коплонга қарата боши узра тош кўтарган айиқ) ушбу лавҳа дунёвий маънодан ташқари, тасаввуфий маънога ҳам эгаллигидан далолат беради. Маълумотларга кўра, ушбу миниатюра Самарқандда 1405 — 1415 йиллар орасида шаклланган мусаввир томонидан ишланган.

Улуғбек ҳукмронлиги даврида диққатга сазовор рангтасвирли кўлёмалар яратилди: 1) Абдурахмон Суфийнинг «Сувар ал-кавокиб ас-сабита» («Турғун юлдузлар китоби») номли астрономик рисоласи (Париж, Миллий кутубхона), унинг экслибрис (тамға) ва колофониди (хотима) Улуғбек исми сақланган; 2) кўлёмалардаги алоҳида миниатюрада Улуғбекнинг лочин билан боғ сайри тасвирланган. Бинонинг йиғма-синчли юқори қисмида виқор билан ўтирган Улуғбек тасвирланган ва бино пештокида унинг исми кўрсатилган ёзув сақланган: «Буюк султон, Улуғбек Гурагоний, унинг ҳукмдорлигига шарафлар бўлсун» (Тўпқопи саройи, Истанбул); 3) Низомийнинг «Хамса»си нусхаси, 18 та миниатюра билан (Тўпқопи саройи, Истанбул, Н-786).

Ас-Суфийнинг Улуғбек талабига кўра рангли тасвирланган астрономик рисоласи — «Турғун юлдузлар китоби» 1437 йили қайта кўчирилган. Миниатюралардаги расмлар илмий чизмалар ва бирлашма услубида. Уларда юлдузлар туркуми осмон гумбазида тасвирланган.

Ҳар бир юлдуз туркумининг харитаси график тарзда бажарилган киёфа асосида берилган: Ромий — камон тортиб турувчи ўқчи; Тарози — тароз; Ҳамал, Шужоё,

Катта ва Кичик Айик — ҳаётий ёки ғаройиб хайвонлар кўринишида тасвирланган.

Лекин ушбу шаклларда тасвирланган расмлар ас-Суфий нусхасининг XIII — XIV асрлардаги арабий ва форсий расмларидан фарқ қилади. Кийим-кечаги оддий оёқяланг шахсларнинг теран халқчил қиёфаси диққатни жалб этади. Пастак бўйи, бақувват гавдаси, туркийлашган юзи, либоси уларнинг Туркистон заминига мансублигини кўрсатади (6). Ингичка чизикчалар тортиб чизилган ушбу расмлар енгил ранглар билан безатилган.

Улуғбекнинг оила аъзолари ва мулозимлари билан қуш овидаги портрети Мовароуннаҳр миниатюра расмомлигининг нодир тарихий ҳужжати ҳисобланади. Миниатюрада мулозимат тантанавор ифодаланган. Афтидан, у диптих тарзида бўлган, унинг чап қисми сақланиб қолган.

Варақ марказида тахтиравон устида шарқона ўтирган подшоҳнинг йириклаштирилган ёлғиз гавдаси кўзга ташланади. У катта гиламда ўтирибди, жиддий, лекин башанг қорамтир кийими тасвирни тўлдирган. Қиёфасидан иззатнафслилик ва айни вақтда хотиржамлик уфуриб турибди. Хушқоматлиги, нафис кўллари, нозик панжалари подшоҳнинг хушмуомалалигидан, диди нозиклигидан далолат беради. Варақнинг ўнг томонида Улуғбекнинг мулозимлари, яқинлари, ҳарамдаги аёллар, икки ўғли, қушчилари, хизматкорлари адаб доирасида тартиб билан жойлашган.

Аёллар мўғуллар андозасига кўра кенг либосларда, баланд бош кийимларида тасвирланган.

Маликаларнинг ўзига хос бош кийими, елкага тушган жиҳоз (убрус), жиға билан ўралган кенгрок либослари Амир Темур даври аслзодаларига хосдир. Улуғбек даврида Самарқандда бу либосларни тикиш давом этган. Бу даврда Ҳирот ва Шерозда уларни эрдан чиқариб юборган эдилар. Шунинг учун ҳам ушбу шаҳарлар миниатюра мактабларида бу либослар учрамайди.

Кўпгина эркаклар кенг, қора қайтарма ёқали туркий либосларда тасвирланган. Жамоа қизиқарли ордан олдин майсазорда қувнаб дам оляпти. Бу миниатюра подшоҳнинг (сарой портретлари жанрига оид) қиёфасини тасвирлабгина қолмай, балки унинг ҳақиқий чехрасини асрлар оша авлодларга етказди.

Марказий Осиё одагига кўра, калта қирқилган қуюқ соқол, нафис лаб кийиғи, ёйсимон қршлар ёқимли тасвирланган. Миниатюрада асздодалар ва сарой ходимларининг табиат кўйидаги жонли мулоқоти тасвирланганини таъкидлаш керак.

Персонажлар — хизматкорлар ва аёллар жонли ҳаракатда суҳбат жараёнида равшан ифодаланган.

Низомий «Хамса»сининг теран, мазмундор, қаҳрамонларнинг мафтункор завқ билан руҳланган сюжетлари. кўплаб бетакрор миниатюраларнинг яратилишига сабаб бўлди.

Низомий «Хамса»сининг бир нусхаси Улуғбек ҳукмдорлиги даврига мансубдир. Накшинкор-тасвирий композициянинг бошланғич варақасида медальонлар, парилар кўлларида жингалак булутлар билан тасвирланган. Ёзувда шундай дейилган: «Ушбу китоб иймон ҳомийси бўлмиш Улуғбек Гурагонийнинг ҳукмдорлиги даврида қайта кўчирилган, унинг ҳукмдорлиги абадий бўлсин» (1446—1447). Нуханинг колофонида Хожа Юсуфшоҳнинг исми, марҳум Амир Мирак ат-Табризий ўғиллари: қотиб Али ибн Искандар Кўхистоний, наққош ва тасвирчи Султон Али ал-Бовардий исмлари ҳам ёзилган.

Кўлёмани текшириб чиққан олимларнинг фикрича, нухадаги 18 миниатюрани икки тасвирчи бажарган: унинг 14 таси Султон Алига тегишли, қолган тўрттасини номаълум мусаввир ишлаган. Ушбу туркумнинг асосий тасвирчиси ижодий диапазон кенг, турли наққошлик ва тасвирий безатиш усулларини ўзлаштирган уста эканлиги кўриниб туради.

Султон Али композицион кўринишларни таъсирчан ва мушоҳадали тасвирлайди. Мусаввир табиат манзарасига хос рангларга мойиллиги туфайли манзара жонли чиққан.

Мусаввир лавҳа ечимини ранг-баранг кўрсатган. Айрим миниатюраларда бир қабза йирик гуллаган, майсалар ер бағрида ёйилган, бошқаларида эса геометрик тўр бўйича тақсимланган ва уфқи қисқартирилган.

Сершоҳ дарахт ёрқин очик рангларда расмнинг текислигини сақлаган ҳолда янги чизикча билан тарашланган. Одамларнинг шакллари йирик, бир мунча мутаносиб ва салмоқли. Тилла рангнинг сероблиги исик кундан яйраш таассуротини беради («Хусрав чўмилаётган Ширинни кўради») (7).

Иккинчи расмонинг асари енгил, кескин суратда, колорити биринчи миниатюра рақининг ёрқин колоритига қараганда майин. Иккинчи мусаввирнинг услуби Ҳирот расмомлигига яқин, ҳолбуки ал-Бовардий композициялари бирмунча ўзгради. Бу кўлёмза Самарқандда ёки Мовароуннаҳрнинг бошқа бирор шахрида бажарилган бўлиши мумкин.

Келтирилган миниатюралар тавсифи улар XV асрнинг биринчи ярмидаги Шероз та Ҳирот миниатюра мактабларига



Амир Темур: мейморликни ва декоратив/-санъатни аҳли ҳис'атар ва тушунар эди. Унинг ҳукмдорлиги даврида Самарқанд ва Қишда бунёд этилган масжид, сарой, мадраса, хонақоҳлар форс-ёки Хитоймонументириминг хушмадеҳушлик билан цинланган нухаси эмас. Улар ўзуга хос ва хилма-хил хусусият касб этади. Бу — буюк Амир ўз пойтахтини безатишни ишониб топшириш асносида бирлаштирган, маданияти ва техникаси турлича бўлган 'усталарнинг; ижод маҳсулидир.

Керэн Лисъен А

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН-ДИССАСИ

яқинлигига қарамай, ўзининг махсус манзарали кўринишлари билан ажралиб туришини кўрсатади.

Уларга ўзгача декоративлик, бадиий фикршиг лўндалиги, композиция унсурлари нақшининг йириклаштирилганлиги, камшакллик, композиция кўринишидаги батартиблик, маконнинг мутаносиблик-яссилик тамойиллари асосида тасвирланганлиги, вазминлик хосдир. Бу миниатюралар Самарқандда Улуғбек даврида миниатюра санъати юқори даражада ривож топганидан далолат беради.

1420 йидан бошлаб Ҳирот бадиий маркази ривожланади. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида Бойсунғуршиг кенг кўламдаги хомийлик фаолияти ҳақида, жумладан, шундай деган эди: «Унинг ғамхўрлиги туфайли кўпгина ноёб хаттотлар, мусаввирлар, созанда ва хондалар етишиб чиқишган, билмам, бирорта бошқа ҳукмдор даврида улар пайдо бўлармикан» (8).

Шаҳарда жўшқин маънавий ҳаёт ҳукм суради, катта қурилишлар борар эди. Ҳирот XV асрнинг биринчи ярмида, хусусан, Бойсунғурниш сарой кутубхонаси билан машҳур бўлди. Ҳиротга бошқа шаҳарлардан ҳам кўпгина хаттотлар, наққошлар, мусаввирлар келтирилган. Жумладан, Бойсунғур фармони билан Ҳиротга Табриздан уста Саидий Аҳмад Накқош, Хўжа Мусаввир ва муқовачи Қавомиддин Табризий келтирилган. Устахонани машҳур хаттот Фаридиддин Жаъфар Табризий бошқарган.

Бу ерда кейинчалик турли мактаблар усталарининг ўзаро муносабати натижаси ўлароқ Ҳирот рассомлик мактаби услуби яратилди.

Ҳирот миниатюрасида XV аср иккинчи ярми — XVI асрларда учрайдиган айрим мавзулар ўз ифодасини топган. Булар севилганлар висоли, ҳукмдор қабулида сарой тасвирининг композицион кифоиси, ов, жанг манзараси, тўқнашувлардир.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» кўлёмаси устида энди иш бошлаган вақтда унга ишланган миниатюралар эскизда бажарилган эди.

55 варақли миниатюрада Амир Темур лашкарининг жангга тайёрланиши, жашлар изчиллиги тасвирланган.

Маҳорат билан ишланган кўп шаклли ана шу лавҳада жанг анжомлари билан қуролланган оломон, ярқироқ қурол-аслаҳа тутган ва темир қалпоқ кийган чавандозлар, улар орасида боши узра соябон тутилган Амир Темур, тоғ оралиғидаги тор йўлдан ўтаётган жангчилар тасвирланган. Шижоатли жангчилар қилич кўтариб, камон тортиб олган интилмоқдалар.

Усталик билан яратилган композиция ва катта шакл улғуворлик касб этиб, ўзига хос мушоҳада юритувчи мохир рассомниш истеъдодини яққол ифодалаб турибди.

Темурийлар миниатюраси Ҳиротда бу сулоланиш сўнгги ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро ва унинг беназир вазири Алишер Навоий фаолият олиб борган вақтда юксак ривож топди.

Бобуршиг ёзишича: «Султон Ҳусайн Мирзо даври ажиб даврдир». Хуросон, айниқса, Ҳирот олимлар, бетакрор ижодкорлар билан гавжум бўлган. Ҳар бири киши муайян хунармандлик билан шуғулланган, ўз мақсади ва иштиёқи билан камолот сари интилган (9).

Миниатюра рассомлигида бу даврга келиб янги рассомлик мактаблари дунёга келди: у бадиётни ривожлантирди, ижодий изланишларга тўла мураккаб йўлни босиб ўтиб, ижодий тажрибаларини ошира борди. Рассомлик мактаблари ўзаро алоқада, таъсирда бўлиб, Ўрта Шарқ миниатюрасининг нодир намуналарини яратишга ҳар бири ўз улушини қўшди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот миниатюра санъатида эришилган ютуқлар мукаммаллаштирилди. Бу даврда Ҳиротда забардаст усталар — Мирак Накқош, Бехзод, Хожа Муҳаммад Накқош, Шох Музаффар, Қосими Али ва бошқа истеъдодлар фаолият олиб борди.

Ҳирот миниатюра мактабининг ривожланишида Алишер Навоийнинг хомийлиги катта роль ўйнаган. Захириддин Муҳаммад Бобур таъкидлаганидек: «Устоз Бехзод ва Шох Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била бундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар».

Бу даврнинг донғи чиққан, дид билан ишланган расмлари орасида Низомий, Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоийларнинг «Хамса»лари ҳамда Саъдийнинг «Ғулистон» ва «Бўстон», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарларидаги расмлар эътиборга лойиқ.

«Зафарнома»нинг Темурий Абу Саъид Мирзо ҳукмронлиги даврида, 1467 йилда кўчирилган нусхасига кейинроқ, Султон Ҳусайн Бойқародаврида, 1480—1490 йилларда Ҳиротда расм ишланган. Темурийлар сулоласиниш пойдорлиги миниатюраларда Соҳибқироннинг жасорати ва матонатини, давлат кудратини ошириш, шаҳарларни ободонлаштириш борасидаги жўшқин фаолиятини, раиятга мушфиқлигини, енгилмаслигини васф этувчи мавзулар орқали тасвирланган. Мавзуи рангбаранг, кўлами кенг бу безаклар орасида энг яхшилари Бехзод мўйқаламига мансуб бўлган. Уларда Амир Темур ҳақидан турли лавҳалар, шохона қабул маро-

симлари, шаҳар ва қалъалар муҳосараси, кенг микёсли қурилишлар жараёни ҳаётий куч билан йўғрилган ҳолда ишонарли тасвирланган.

Миниатюрачи рассомлар, шунингдек, XV асрнинг биринчи ярмида миниатюра санъати учун «Хамса»дан ҳам сюжет (мавзу)лар танлаб олишган.

«Лайли ва Мажнун», «Хусрав ва Ширин», «Фарход ва Ширин» дostonлари кўплаб расмлар билан безатилган. Расмларда тасвирланган лавҳалар орасида «Лайли ва Мажнун саҳрода», «Лайли ва Мажнун мактабда», «Ширин ва Фарход анҳор бўйида», «Баҳром Гўр аждаҳо билан курашда», «Баҳром Гўр етти гўзал шийпонида» ва бошқалар бор.

Саъдий асарларида «Сурия подшоҳининг дарвешлар билан суҳбати», «Дарвешлар ракси», «Доро подшоҳ чўпонлар орасида» лавҳалари кўпгина расмлар билан безатилган.

Бехзод ижрди миниатюра санъатининг ривожига, у Урта Шарқда тасвирий санъат бўлиб қолишига кучли рағбат берди. Мумтоз тарихчи Хондамир Бехзод 23 ёшидаёқ ўз устози Мирак Наққош ижодиётининг давомчиси, етакчи миниатюрачи рассом бўлиб етишганини таъкидлайди. У қўлёзмаларни безатадиган сарой бадиий устахонасига раҳбарлик қилган.

Бехзод ҳаётлигидаёқ «аср мўъжизаси», «ўз даврининг чўққиси» сифатларини олган. Унинг асарлари камолот чўққиси деб баҳоланган. Бехзод мероси жуда бой. Замондошлари «у доим ўзи билан ажойиб расмлар олиб юрганини» таъкидлашган. Бехзод асарлари Ҳоҳирадаги миллий кутубхонада, Нью-Йоркдаги Метрополитен музейида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхоналарда ва бошқа жойларда хануз томошабинларни маҳлиё этмокда.

Ҳиротдаги барча мусаввирлар каби Бехзод ҳам турли жанрларда — лирик, ҳаётий, жанг манзаралари, маиший ва ҳатто ҳали мурғак портрет жанрида ҳам ижод қилди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот миниатюраси, ппу асрнинг биринчи ярмида барча миниатюра мактабларида қонунийлашган мукамал композициявий шакллари кўллаб, бу санъатга ўз. тузатиши ва янгиликларини киритди.

Ҳирот мусаввирлари миниатюранинг шартли чегараси доирасида маконнинг ҳаёлий теранлиги ва ҳажмийлигини ривожлантиришга интилганлар. Бунга Бехзод манзара унсурларини жойлаштириш, меъморлик режаси, шакллари тухумсимон, ярим тухумсимон доира, диагонал бўйича жойлаштириш воситасида эришди.

Аник чизилган шакл жуда нозик, нафис расм билан уйғунлашиб, тасвирий

фикр негизини ташкил этади. Нозик ранглар жилосида бажарилган меъморлик иншоотларида кўзни камаштирувчи тилланинг кўп қўлланилиши, нақшкор безатилиши, ҳашаматлиги композициянинг дабдабалиги ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

Миниатюра санъати ривожининг етуклиги пейзаж жанрида моҳирона кўрсатилган, табиат гўзаллиги жозибатор тасвирланган.

Пейзажларда кўрсатилган ниҳоллару улкан кўм-кўк ёки қизғиш баргли чинорлар доимий яшил адл сарвлар билан ёнмаён тасвирланган.

Пейзаж хусусияти мазмунга мос ҳолда ўзгариб боради: фожиали лавҳаларда қуриган дарахтларнинг қуруқ танаси, кесилган дарахт тўнкалари тасвири пайдо бўлади. Лирик-шоирона мавзули лавҳаларда эртақона чиройли ўсган буталар ёки нафосат билан яратилган рангли манзаралар акс этган.

Бехзод қонунлаштирилган усулларни такрорлаш ва уларни ўзгартириш, бой тасвирий воситалар захираларидан фойдаланиш билан қоникмас эди. У доим мукамал таъсирчан лавҳалар яратишда, мавзу ечимларини, уларнинг ўзаро алоқаларини ифодалашда ўз усулини топишга интилди ва изланди.

Мусаввир ўзининг ҳаётта бўлган жуда кенг қарашини, унинг ҳар хил кўринишларини чуқур ҳис этишини намоён қилди. Унинг ижоди — ақлий, шахсий ҳаётий тажриба, дунёқараш ва давр нафасини сезиш, мусаввирлар зехни ва унинг зийраклигининг ҳамоҳанг уйғунлигидан иборат-Дир.

Темурийлар салтанатининг барча мактабларидаги миниатюралар мавзуининг умумий ғоявий йўналиши ҳақида гапирганда (ҳар бирининг ўзига хослигини назарда тутган ҳолда) шунини таъкидлаш лозимки, уларда тарихан икки воқеа бир вақтда содир бўлган. Бу — Амир Темур ва Темурийларнинг тарих саҳнасида чиқиши ва ислом минтақасида муҳим маънавий оқим — тасаввуф (бошланғич даври — VIII аср) фалсафий назариясининг тугал шаклланиши.

Ҳаққа етиш ва мукамал жамият тузилиши бу воситаси қомил инсонни тарбиялашга мақсад қилиб қўйган. Темурийлар даврида минтақада, кўп асоратларни бошидан кечирган ва, ниҳоят, давлат ўзлигини яратишга киришганлар учун ҳаётни барча ижтимоий даражаларда тасаввуф таълимотига таянган ҳолда ҳаққоний ташкил этиш энг зарурий масалалардан бири эди.

Бунда барқамол ҳукмдор масаласи ўрта аср жамиятидаги гуруҳларнинг табақа мо-



Амир Темур сулоласи синфий жаҳатдан яқин бўлган кишиларнинг ўзаро урушига царамай... Марказий Осиёда бир асрдан кўпроқ умр кўрди. Шундай бўлса-да, у Хитой, Хиндистон, Ғарбий Осиё билан фаол алоқада бўлиб келди. Самарқанд йирик шмий марказга айланди. Бу ерда Амир Темурнинг невараси Улуғбек расадхона барпо этди ва астрономик жадваллар ишлаб чиқди. Бу жадвалдан XVII асрда биринчи инглиз астрономи кенг фойдаланди. XV асрни Темурийлар Ренессанси даври дейиш мумкин, Ҳирот эса ажойиб миниатюралар мактаби тугилган жой бўлиб қолди. Бу миниатюраларнинг энг буюги Бехзод эди.

Хильда Хужхэм

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

хиятига кўра аҳамиятли эди. Хукмдор — давлатнинг биринчи шахси, халқнинг хотиржамлиги унинг фаолиятига боғлиқ.

Миниатюраларда адабий тимсоллардан сўнг подшоҳларни олқишлаш, расмий ҳолатлар ва зиёфат тантаналари лавҳаларидан, жанг, ов, табиат кучоғида дам олиш ва бошқа лавҳалардан ташқари подшоҳ учун зарур лавҳалар — халқнинг доно раҳбари (чўпони) бўлиши, ҳаққонийлик ва саҳийлик ҳомийси бўлиши, халқ фаровонлигини кўзлаши, халқни душмандан ҳимоя қилиши лавҳалари эътиборни жалб этади.

Зеро, халқ бундай подшоҳни қўллаб-қувватлайди, унинг ҳимоясида халқ тинч яшай олади ва, аксинча, қонхўр, золим подшоҳлардан юз ўгириши мумкин («Нўширвон ва унинг вазири ҳақида зарбулмасал», «Султон Санжар ва кампир ҳақида рамъий ҳикоя», «Золим ва адолатли чол ҳақида зарбулмасал», «Мисрликлар Искандардан сўрайди» ва бошқалар).

Бунда подшоҳнинг оқил, доно, тadbирли бўлиши зарурлиги ҳақидаги фикр алоҳида таъкидлаб ўтилган, чунки у қизиқувчанлиги ва илмга интилиши орқали за-

монасининг буюк донишмандлари билан тенг мулоқотда бўла олиши лозим («Искандарнинг етти донишманд билан маҳфий суҳбатлашиши», «Искандарнинг денгиздаги саёҳати», «Искандар Аристотел ва Платонларнинг мулоқотида қатнашапти» ва бошқалар).

Бу миниатюралар туркумининг маъно йўналиши тасаввуфнинг комиллик йўлидаги хайрли сўз, эзгу иш, яхши хулқ, билим сингари асосий талабларига жавоб беради.

Темурий хукмдорлардан бўлган Хусайн Бойқаро вафотидан сўнг миниатюра расомлиги тарихидаги гуллаб-яшнаш даври тугади. Марказий Осиё миниатюра расомлиги мактаби Яқин ва Ўрта Шарқда ушбу санъат турининг тарихий ривожланишининг сўнгида мислсиз ҳисса қўшди ва унинг келгуси йўлини белгилаб берди. Темурийлар миниатюраси ўзининг ижодий изланишлари ва ютуқлари, мактаблари билан Марказий Осиё минтақавий санъати тарихида ажойиб из қолдирди. Комилликка интилган истеъдодли, меҳнатсевар усталар томонидан яратилган ишлар билан жаҳон мумтоз санъатининг олтин хазинасидан муносиб ўрин одди.

Мушққа

Амир Темур ва Темурийлар даври, муболағасиз, нафақат ўзбек халқининг, балки бутун Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг мусиқа санъати жадал раванқ топган, камолот чўққисига эришган чўнакам Уйғониш даври бўлган, дейиш мумкин. Зеро, бу халқлар ягона давлатни ташкил этиб, ўзаро самарали маданий алоқалар ўрнатибгина қолмай, Осиё ва Европанинг энг йирик мамлакатлари билан маънавий боғланиш имкониятига ҳам эга бўлганлар.

Темурийлар сулоласи хукмронлиги даврида хонанда ва созандалар расмий-дипломатик, ҳарбий ва бошқа тантаналарнинг доимий қатнашчиларига айланган. Халқ томошалари, оммавий байрамлар уларсиз ўтмас эди. Бу эса, ўз навбатида, мусиканинг бошқа санъатлар қаторидан муҳим ўрин эгаллашини таъминлади.

Манбаларда келтирилишча, ўзбек халқ мусикаси билан бирга ҳарбий-расмий мусика турлари, мумтоз мақом санъати, минтақанинг бошқа туркий ҳамда арабзабон, форсийгўй халқларининг мусикавий фольклори ҳам ривож топди. Энг муҳими, мусикий анжомлар жасорат ва мардлик тимсолларига айланди.

Амир Темур салтанатида ҳам чолғу ас-

боблар давлат рамзи, куч-қудрат ва баходирлик тимсолига айланган. Бунинг илдизи Соҳибкиронни илк бор қўллаб-қувватлаган пири Саййид Барака томонидан унга рухий мадад сифатида туғ ва ноғора тақдим этилганига бориб тақалса ажаб эмас. Чунки бу ходиса чуқур рамзий маънога эга.

«Амр қилдимки, — деб ёзади Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида, — қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашқарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: (биринчиси) фахрли хитоб, туғ ва ноғора бериб, уни баходир деб атасинлар» (1).

Мазкур манбанинг яна бир бўлими Амир Темурнинг халқ чолғу асбобларига бўлган муносабатини яққол намоён қилади: «Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ноғора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, туман туғи ва чортуғ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта ноғора (табал) берсинлар. Аймақларнинг амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт беглар бегининг ҳар бирига

биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар» (2).

Қизиғи шундаки, Соҳибкирон тадбири билан оддий халқ орасида кенг тарқалган миллий чолғу асбобларимиз ҳоким ва лашкарбошиларнинг ижтимоий ва ҳарбий мавқеини белгилаб берувчи тимсолга қонуний равишда айланди.

Амир Темур даврига хос бўлган маънавий кўтаринкилик мусика санъатининг деярли барча жабҳалари учун кенг имконият туғдириб берди: созандалик ва хонандалик, мусика таълими, бастакорлик ижоди, мусика илми камол топди. Асрлар қаърида шаклланган анъанавий «устоз-шоғирд» таълим тизими кенг қулоч эъди.

Ўз моҳиятига кўра, том маънодаги Уйғониш ҳаракатини яратган бу жараён нафақат Амир Темур салтанатининг пойтахти Самарқандда, балки унинг авлодлари Шохрух, Улуғбек, Хусайн Бойқаро, Бобур ва бошқалар давридаги Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Балх, Кобул шаҳарларида ҳам кизгин кечди.

Ўрта асрлар анъанаси шаҳар аҳолиси касб-корига кўра жамоа (маҳалла) бўлиб яшашини тақозо этар эди. Халқ ичида танилган санъаткорлар ҳам ҳокимлар фармонида кўра ёки ўзига қулайлик яратиш мақсадида касбдошлари билан жамоа бўлиб яшашни афзал кўрар эдилар. Шунга биноан «хонандалар мавзеси», «созандалар маҳалласи», «бастакорлар кўчаси» жорий этилди. Бу касб соҳибларининг алоҳида обрў ва нуфузга сазовор бўлганлари атрофида махсус ижод, ижро ва илм борасида мавқега эга ижодий мактаблар шаклланди.

Мусика устозини ҳаммадан устун қўйиб, «устозлар устози», деб улуғлаган Алишер Навоийнинг мусика санъати олдига улкан хизматларидан бири соз аҳлига қилган раҳнамолиги ва ҳомийлигидир. «Бобурнома»да бу ҳақда диққатга сазовор маълумотлар келтирилади: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Хусайн Ҳудийким, созда саромад эрдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараккий ва шуҳрат қилдилар».

Мусикий тарбиянинг аҳамиятини доимо диққат марказида тутган Алишер Навоий ўз даврнинг кўзга кўринган донишмандларига мурожаат қилиб, бу илмга оид бешта рисола ёзилишига сабабчи бўлган. Шулардан учтаси — Абдурахмон Жомийнинг «Рисолайи мусикий», Зайнулобидин Хусайнийнинг «Қонун», Камолиддин Биноийнинг «Мусика ҳақида» рисолалари ҳозир ҳам истифодада. Алишер Навоий-

нинг ўзи ҳам мусикий илмга эга бўлиб, бу борада муайян асарлар яратгани маълум. Унинг устози Хожа Юсуф Бурхон ўз даврнинг йирик мусиқашуноси ва бастакори эди.

Бастакорлардан Абдулла Марварид, Ҳофиз Шарбатий, Пахлавон Мухаммад, хонандалардан Мавлоно Айний, Ҳофиз Қозоқ, созандалардан Хожа Камолиддин Удий, Али Кармал, Хожа Абдуллох Садр, мусикий рисолалар муаллифлари Жомий, Биноий, Мавлона Салимий, Мавлоно Риёзийлар Алишер Навоийнинг энг яқин дўстлари бўлганлар. Буларнинг ҳар бири ва бошқа қатор мусика санъати намояндалари хусусида батафсил маълумотлар, ижодларига тавсиф, яратган асарларига муносабат «Мажолисун-нафоис» саккиз мажлисининг еттитасидан ўрин эгаллайди.

Аллома еттинчи мажлисда Амир Темур, Шохрух ва Темурийлар шажарасининг қарийб 20 вақилига (3) тавсиф берар экан, ўз эътиборини мазкур шахсларнинг санъатга, илмга бўлган муносабатини аниқлашга қаратди.

Алишер Навоийнинг ўзи ҳам мусика ижодиётига бевосита алоқадорлигини Захириддин Бобур эътироф этган. Унинг гувоҳлик беришича, «Алишербек назари йўқ киши эди ... мусикада яхши нималар боғлабдур. Яхши нақш ва пешравлари бордур». Тузилиш жиҳатидан мураккаб бўлган бундай асарларни ярата олиш маҳорати нафақат Шарқ, балки Ғарб маданияти тарихида ҳам камдан-кам учрайди.

Қолаверса, ярим асрдан кейин, яъни XVI—XVII асрлар орасида яшаб ижод қилган олим Дарвеш Али Чангий, шу даврдаги оммабоп 24 усулдан бир қанчаси Улуғбек, 12 таси Хусайн Бойқаро, 7 таси эса Алишер Навоийга мансуб эканлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Амир Темур ва Темурийлар даври мусика асбоблари турли-туманлиги ва серкираллиги билан ажралиб туради. Масалан, уд (ёғочидан фойдаланилган дарахт номига кўра) созини араблар фақат Шарққа эмас, балки Ғарбга ҳам тарқатишган (льютто, люжня ва бошқалар шу асбобдан келиб чиққан). Бу даврнинг мусика назариясида (мусикий рисолаларда) интервал, тетра-пентахордлар товушқаторлар белгилаш учун ҳамда яккахон ва ансамбл ижрочилигида қўлланилган.

Мукаммал мақом тизими ва мақом ижрочилиги танбур асбоби билан узвий бирликда идрок этилади. Мақомлар чолғу бўлимларининг якканавоз ижросида ҳам, ашула бўлимларининг доира билан ижро этилишида ҳам танбур етакчилик қилади.

Муайян амалиётга мўлжалланган чолғу-



Амир Темур фақат маҳаллий муаллифлариникина рағбатланттирмай, балки ўз пойтахтига чет эл олимлари ва шоирларини ҳам жалб этди ҳамда уларнинг ҳаммасига ҳотамтойларча мукофотлар ҳадя этар ва ўз шахсий эътибори ва ҳомийлиги билан уларни қўллаб-қувватларди. Ана шу олимларнинг айримлари Амир Темур салтанатида ўз ватанидагидан кўпроқ таъминланган эди.

Г. Вамбери

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ХИССАСИ**

ашула ва чолғу ансамблларнинг ҳарбий, маросим, сарой тадбирлари, оилавий ва бошқа турлари одат тусига киради.

Муסיкий амалиёт бутун ижодий жараёнининг шиддат билан ривожланиши, авлоддан авлодга ўтиб сайқаллана борган муסיка илмининг равнаки учун алоҳида ва барчаси учун бирдай алломаларнинг майдонга келишига замин ҳозирлайди.

Амир Темур саройида машхур муסיкачи Хожа Абдулқодир Мароғий (1340—1435) ижод этгани маълум. Бу аллома умрининг кўп қисмини Амир Темур ва Темурийлар саройида ўтказди.

Мароғийнинг муסיкачи сифатида юксак қобилиятидан хабардор бўлган Амир Темур 1393 йилда уни Бағдоддан Самарқандга олиб келган. Бу ерда унга ижод этиши, эроний ва туркий халқлар муסיкаларини изчил ўрганиши учун барча шароит яратилди. Амир Темур вафотидан кейин Мароғий Шохрух, Халил Султон ва бошқа Темурийларнинг саройида хизмат килди.

Маълумки, Мароғий бастакор сифатида 200 дан ортиқ асар яратган. Улар каторида кўп қисми туркум асарлар, шунингдек усулларнинг янги талқинлари — «Зарб ал-фатҳ», «Чаҳор зарб», «Майатайн», «Малом бўлимларидан «Таениф-и Хожа Абдулқодир», «Амал-и Гулистон», «Амал-и Хористон» каби асарларни айтиб ўтиш мумкин.

Минг афсуски, бизга қадар уларнинг номларигина етиб келди.

Абдулқодир Мароғийнинг муסיка назариясига оид — «Гина ва алхон», «Мақсид ал-алхон», «Жавомеъ ал-алхон», «Кана ал-алхон», «Шарҳ ал-адвор» ва бошқа тадқиқотлари маълум ва машхурдир.

Уз салафлари (Сафиуддин Урмавий, аш-Шерозийлар) дан фарқли ўларок, Мароғий усул, куй, чолғучилик муаммоларини асосли ва ҳар томонлама тадқиқ этган. Унинг асарлари XIII—XV асрлар муסיка ижодиёти, Марказий Осиё муסיка атамалари хусусида бой маълумот беради,

Темурийлар замонида яшаб ижод этган яна бир йирик муסיкашунос Абдурахмон Жомийдир. Маълумки, Жомий муסיкий асарлар «Накши Имома» ҳамда «Рисолайи муסיкий»нинг муаллифидир. Жомийнинг рисоласи асосзамин назарий мазмунга эга бўлиб, икки қисмдан иборатдир: «Илми таълиф», «Илми-иқоъ».

Асарнинг биринчи бўлимида анъанавий равишда муסיканинг келиб чиқиши, «муסיка» сўзининг мазмуни, санъатларнинг бурчи каби муаммолар ёритилади. Жомийнинг фикрига кўра, муסיканинг таркибий қисмларини ўрганиш «янада гўзал ва нафис санъат» яратиш учун керакдир.

Муаллиф ўз фикрларини ўртага ташлар экан, олдинги даврлар муסיка илми (Абу Наср Форобий) ҳамда ўз замондошлари тажрибасига таянади.

Рисоланинг иккинчи қисмида ўша давр мутахассислари орасида кенг тарқалган усуллар батафсил ёритилган. Рисолада 20 дан ортиқ усуллар ҳақида маълумот бор. Жомийнинг янги усуллар яратишда «чегара йўқлиги», «ихтиёр этган киши янги усул ярата олиши» ҳақидаги фикрлари айниқса қизиқарлидир.

Амир Темурнинг ўзи муסיканинг хистуйғуларга таъсир имкониятларидан бохабар бўлиб, амалиётда ундан мохирона фойдаланган.

Соҳибқирон саройида ўтказилган тантаналарда доимо муסיкачиларнинг ижросини мароқ билан тинглаб, янги яратилган асарларга баҳо беришни ҳуш кўрган. Унинг бу фазилатларини меросхўрларидан тортиб саркардаларигача — бутун сарой аҳли яхши билган.

Соҳибқирон ҳарбий юришларда ҳам муסיкий асбобларга бўлган ихлосини унутмаган. Жумладан, унинг ҳарбий амалиёт тарихига киритилган катор «кашфиётлари» ниҳоятда қизиқарлидир. Масалан, мўъжаз шаҳар ёки кишлокқа ҳужум бошладан олдин, у ерга яширин равишда қарнайчи ва ноғорачилар киритилган. Эрта тонгда беҳосдан бу асбобларнинг янграши аҳолини довдиратиб, ҳарбийларга катта ёрдам берган.

Амир Темурнинг муסיкий асбобларга бўлган меҳрини унинг ҳарбий юришлари тасвирланган кўпгина миниатюралар ҳам тасдиқлайди.

Темурийлар даврида, саройларнинг бош дарвозалари тепасига махсус ноғорачилар қуриш одат тусини олган, бу ҳол муסיка санъатига бўлган эътиборнинг яна бир ёрқин далилидир. Маълумки, сарой муסיкий гуруҳларининг асосан қарнайчи ва ноғорачилардан иборат етакчиларини ҳукмдорнинг шахсан ўзи тайинлар, уларни «меҳтар» деб аташар эди.

Мазкур тўдалар оммавий байрам ва тантаналарда, масалан, Рамазон ойида бозорларда кечаси ўтказиладиган удумларда (бозор-и-шаб) ва ҳоказоларда фаол қатнашарди.

Катта ва кичик чолғу тўдалари Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур асарларига ишланган миниатюраларда кўп учрайди, Энг муҳими, уларни умумий безак сифатида эмас, балки фаолятини кўрсатиш учун тасвирлашган.

Бизга қадар етиб келган кўлёмалар XIV—XV асрлар муסיка маданияти хусусида бой маълумотга эга бўлиб, бу давр

ҳақида тўлақонли таассурот ҳосил қилиш имконини беради. Шунга кўра бу даврнинг ўзига хослиги унда жўшқин ҳаракатчанлик етакчилик қилганлигидадир, дейиш мумкин.

Шу боисдан, айнан мазкур даврда, монументал мақомлар тизими — «Шашмақом»нинг шаклланиши мантикий нихоясига етди. Бу жараёнга, яъни «Олти мақом» туркумининг майдонга келишига адабий «Хамса»лар таъсир кўрсатгани эҳтимолдан холи эмас.

Ўтган даврлар тажрибасини ижодий ўзлаштириш бу икки ижодий тармоқда бирдай намоён бўлди. Бунда шеърини тўпламлар учун Низомий Ганжавий (1141-1209) ва Ҳусрав Дехлавий (1253-1325) «Хамса»лари асосзамин бўлган бўлса, «Шашмақом»нинг шаклланиш жараёнида мазкур «Хамса»лар замондоши «Дувоздахмақом» худди шу вазифани адо этди.

Асрлар давомида ривожланиб келган бу туркумнинг бошқа бир шаклга ўтиши юят мураккаб ва кўп муддат талаб этадиган жараёндир. Шунга кўра, XII—XIII асрлар мобайнида шаклланган «Дувоздахмақом» айна Темурийлар даврида ўзининг барқарор кўринишида намоён бўлди. Абдулқодир Мароғий, Абдурахмон Жомий, Зайнулобидин Ҳусайний рисолалари ҳам буни тасдиқлайди.

XIV асрдан эътиборан «Шашмақом» туркумининг шаклланиш жараёни бошланди. «Дувоздахмақом» ҳам муस्ताқил равишда давом этган бўлса-да, унинг таркибий қисмлари янги туркумга сингдирила бошланди. (Бу ҳақда жадвалга қаранг).

Илк даврда «Дувоздахмақом» бутун Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари маданиятига бирдай хос бўлган. Темурийлар давридан бошлаб эса бу жараёнга маҳаллий ҳислатлар таъсир эта бошлаган: Натижада яхлит тизимдан муайян даражада ажралган, миллий хусусиятларга эга бўлган туркум асарлар шакллана бошлаган. Бирламчи тизимдан фарқли ўларок уларда тузилиш-композиция жиҳатидан ҳамда сонига кўра эркинлик устувор бўлади. Шу алфозда 12 та араб мақоми, 12 та уйғур мақоми, 7 та эрон дастгоҳи, 7 та озарбойжон муғоми, 6 та ўзбек ва тожик мақоми юзага келди. Бу туркумлар ҳам, ўз навбатида, маҳаллий мусиқий шева таъсири-

да янги муқамал туркумлар яратилишига тўртки бўлди.

Шу тарзда ўзбек заминидан Хоразм мақомлари, Фарғона — Тошкент мақом йўллари, турли-туман кўп қисмли чолғу асарлар юзага келди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида мусиқий ижод ва ижро мусиқий рисола-нависликка ҳам таъсир этмай қолмади. ТПў даврга оид сақланиб қолган қатор рисо-лалар мусиқа илмининг юқори савияси-дан далолат берибгина қолмай, мусиқа-нинг муҳим тимсоллари тизими, ўргани-лаётган даврнинг мусиқа билан боғлиқ бар-ча хусусиятлари ҳақида ҳам қимматли маъ-лумот ҳозирлайди. Масалан, Зайнулоби-дин Ҳусайний «Қонун-и илми ва амали мусиқи» рисоласида халқ чолғу асбоби, хусусан хотин-қизлар орасида кенг тар-қалган дуторни илк бор илмий таъриф-лайди. Бу маълумот рус шарқшунослари В.Наливкин, М.Наливкина, Н.Остроумов, мусиқашунослар С.Векслер, Т.Визголар-нинг гўё ўзбек аёлларининг маданиятсиз-лиги, сарой билан халқ мусиқаси ўртаси-да муносабат йўқлиги, рисолаларнинг ма-муни амалиёт билан боғланмаслиги... каби «концепциялари»нинг ҳақиқатга зид экан-лигини кўрсатади.

Нажмиддин Кавкабий (1480—1535) — йирик олим ва мусиқачи бўлиб, икки ри-сола — «Рисолаи мусиқи», «Рисолаи дар баёни Дувоздахмақом»нинг муаллифидир. Кавкабийнинг фикрига кўра, мусиқа — нафис санъат бўлиб, илоҳий сирларга эга-дир. Шунинг учун уни идрок қилиш ҳам-мага ҳам насиб этавермайди.

Темурийлар даври илмида мусиқани санъат тури сифатида идрок этиш тадқи-котлар кўламида янги босқич бўлиб, шу давр ижод ва ижро жараёнида ҳам бир-дек кечди. Кавкабий куйларни таснифлаш бобида мусиқанинг мураккаб назарий му-аммоларини насрий услубда ифодалаш каби кашфиётлар яратди.

Темурийлар даври мусиқа санъати бо-бидаги нуфузли манбалардан яна бири кўп қиррали олим Дарвеш Али Чангийнинг «Тухфатус-сурур»идир. Унинг яна бир номи «Рисолаи мусиқи» (4). Бу асарда даврнинг анъанавий муаммолари қатори 350 га яқин бастакор, хонанда, созанда ва уларнинг ҳомийлари, шунингдек Амир Темур ва Темурийлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.



*Ибн Арабишох
Амир Темурнинг рас-
сом ва хунармандлар-
га, шунингдек унинг
ҳомийлиги остига ке-
лишни хоҳлаганлар
учун у белгиланган юк-
сак маҳорат андоза-
сига қаттиқ боғланиб
цолганлигини таъкид-
лаб ўтди. У шахзода
ва амирлар ундан
ўртак оладилар деб
ишонди ва барча йи-
рик мусулмон марказ-
ларидан мунтазам ўз
хузурига тўплаган
рассом ва хунарманд-
ларни тасарруфига
олди.*

Саид Жамолiddин

**АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ**



Халқ, анъаналари, байрамлар, томошалар

Амир Темур ўз ҳукмрошши даврида санъат, шу жумладан ўйин ва томошаларнинг тараккий этиши учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Манбалар. Амир Темур ва Темурийлар даври томоша санъатлари ва байрамлар бўйича махсус манбалар жуда оз. Асосан куйидаги тўрт тоифа манбага таяниб, фикр юритилади. Бир тоифаси — сиёсий воқеалар, жангу жадаллар таърифига бағишланган тарихий асарлар. Хофиз Абрў, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Абдураззок Самарқандий, Мирхонд, Хондамирларнинг тадқиқотлари пуглар жумласидан. Уларда баъзан санъатга оид қайдлар, далиллар учрайди.

Иккинчи тоифа манбалар воқеий ҳикоятлар, сафарномалардан иборат. Бундай манбалар орасида испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқанддаги Амир Темур саройига саёхат кундалиги», Захириддин Бобурнинг «Бобурнома», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ» асарлари томоша санъатлари хусусидаги маълумотларнинг кўплиги ва ишончлилиги билан алоҳида қимматга эга.

Учинчи тоифа манбалар мусаввирлар томонидан махсус ишланган ва турли хил қўлёзмаларга лавҳалар тарзида киритилган расмлардир. Ўйин ва томошалар акс эттирилган бундай расмлар томоша санъати бўйича манба тарзида қабул қилиниши мумкин, чунки мусаввирлар ҳатто афсонавий сюжетни акс эттираётганларида ҳам ўз даврлари ва ўз тасаввурлари доирасида ижод қиладилар.

Нихоят, томоша санъатига оид маълумотлар шоирларнинг ижодида сочилган бўлади. Уларни манба сифатида қараш мумкин, зеро, шоирлар ҳам қандай мавзу устида қалам тебратмасинлар, ўзлари яшаб турган ҳаётдан, воқелиқдан, қарашлардан озикланадилар. Бу ўринда, айниқса, Алишер Навоий асарларида инжудек сочилган маълумотлар инobatли ва ишонарлидир.

Манбалар орасида Хусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» рисоласи алоҳида қимматга эга. Чунки унда маърака ва аксар ижрочилик санъатлари, ўйин ва томошалар ҳақида қизиқарли маълумотлар, назарий хулосалар берилган.

Мана шундай манбаларда сочилган маълумотларни синчиклаб териб, бир-бирига солиштириб, Амир Темур ва Темурийлар

даври ўйинлари ва томошаларини яхлит тасаввур қилишга, уларнинг таркиби, тур ва туркумлари, ўзаро муносабатлари доирасини аниқлашга ҳаракат қилинди.

Оммавий байрамлар. Манбаларда Амир Темур ва Темурийлар давридаги давлат байрамлари муносабати билан уюштирилган сайиллар, намойиш ва томошалар ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Маъракаларда ҳар тоифа ижрочилар алоҳида-алоҳида, тарабхона ва хосхоналарда санъаткорларнинг аралаш гуруҳлари ўз маҳоратларини намойиш этган бўлсалар, театрлашган сайиллар ва намойишларда минглаб ҳар хил ижрочилар қатнашган ва ўзаро беллашган. Хунар ва санъатни бор бўйича, тўлиқ намойиш этишга ҳизмат қилувчи бундай театрлашган намойишлар, ўйинлар ва томошалар Амир Темур ҳукмронлиги даврида кенг миқёсда бошланиб, қарийб бир ярим аср мобайнида давом этиб келган.

Амир Темур Мовароуннаҳрда яшаб келган анъанани давом эттириб, ўзининг ҳар бир ҳарбий ғалабаси, дипломатик муваффақиятини байрам, тўй билан нишонлаган, ҳар бир азиз меҳмонини зиёфат ва базм билан сийлаган. Оилавий маросимларни ҳам созанда, хонанда ва ўйинчиларнинг катта-катта гуруҳларини жалб этган ҳолда ўтказишни ёқтирган. Бу даврда халқ байрамлари ҳам кенг нишонланган.

Тўй ва байрамлар ҳашаматли саройларнинг кенг ички сахлари ва айвонларида, Соҳибқироннинг, малика ва шахзодаларнинг боғларида ҳам ўтказилган, албатта. Аммо аксарият ҳолларда шаҳар майдонларида, регистонларда, табиат қўйнида — яйловларда, дарё ва анҳорларнинг соҳилларида, махсус сайилгоҳларда ўтказилган. Бунга сабаб шуки, тўй ва байрамларда оддий фуқароларгина эмас, минглаб аскарлар, уларнинг оилалари, шунингдек, хизматда бўлган қуролсозлар, эгар-жабдукчилар, темирчилар, мисгарлар, савдогарлар ҳам қатнашган. Жанговар спорт беллашувлари, майдон ўйинлари ва томошалари турли тоифа кишиларни, ижрочи ва томошабинларни бирлаштириб, ўзига хос тенглик ва хурият олами яратган.

Энг катта тўй ва байрамлар Самарқанд, Шаҳрисабз ва Хиротда ўтказилган, уларда ўн минглаб кишилар қатнашган.

*Раият аҳволидан
огоҳ бўлдим, улуғларини
ога қаторида, кичикларини
фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар
ернинг табиати, ҳар
эл ва шаҳарнинг расму
одатлари, мизождан
огоҳ бўлиб турдим.
Ҳар бир ўлка ва шаҳар
аҳолисининг улуғлари
билан дўст тутиндим.
Уларнинг мизождарига,
табиатига тўғри келган,
ўзлари тиллаган одамларни
уларга ҳоқим қилиб
тайёрладим. Ҳар бир
диёр аҳолисидан оғоҳ
бўлиб турдим. Ҳар бир
мамлакатнинг аҳолини,
сипоҳу раият кайфиятини,
туриш-турмушини,
қилиш-қилмишларини,
ўрталаридаги алоқаларини
ҳатга битиб, менга билдириб
туришлари учун диёнатли,
тўғри ёзувчи кишиларни
белгилладим. Бордию эгри
ёзганлари менга билдирилса,
уларни жазоладим. Ҳокимлари,
сипоҳ ва раиятдан қай
бирининг халқца жабр-зулм
етказганини эшитсам,
уларга нисбатан дарҳол
адолату инсоф юзасидан
чора кўрдим.*

• **е Темур тузуқлари»**

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Бундай байрамларга пухта тайёргарлик кўрилган — шаҳар ва унинг майдонлари, кўчалари безатилган, муайян жойларда равоқлар, кўшклар, мезаналар қурилган, ранг-баранг чодирлар тикилган.

Минглаб санъаткорлар, ижодий жамоалар, гуруҳлар, якка ижрочилар, ўйинчилар, чавандозлар, мерганлар, полвонлар жалб қилинган. Уларни тартиб билан ўйнатиш учун дастурлар тузиш ва уларни амалга ошириш билан юзлаб халқ режиссёрлари — корфармонлар ва баковуллар сидкидилдан ишлаганлар. Зеро, етти кун, бир ой, қирқ кун, баъзан уч ойгача давом этган бундай улуғ тўй ва байрамларни уюштириш, ўтказиш осон бўлмаган, албатта.

Манбаларга кўра, Амир Темури Темурийлар даврида маъракаларда ҳар бир гуруҳ ўзича мустақил ўйнаган бўлса, байрамларда барча гуруҳлар, ижрочилар биргаликда қатнашган.

Амир Темури базмлари, тўйлари, байрамларига оид дастлабки маълумот 1360 йилга тегишли. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Соҳибкирон Мовароуннаҳрдан Баён Сулдузни қувишда ёрдамлашган Амир Хизр Ясаурий шарафига Шаҳрисабзнинг Улуғ Майдон манзилида катта зиёфат ва базм беради (1).

Манбаларда шундан эътиборан қарийб ҳар йили бир неча бор уюштирилган тўй ва байрам, базм ва сайиллар тўғрисида маълумотлар учрайди. Шулардан баъзиларини эслатиб ўтамиз.

Амири Темури 1363 йилда Хусайн билан Шаҳрисабзда қурултой тузиб, Амири Хусайн шарафига тўй беради (2). 1367 йилда эса душманлик йўлига ўтган Хусайн билан ярашиб, шу муносабат билан «бир неча кун узлуксиз тўй бериб, ўйин-кулгу ва хурсандчилик қиладилар» (3).

1388 йили Самарқандда Амири Темури ўғиллари Умаршайх, Шохрух, неваралари Муҳаммад Султон ва Пир Муҳаммаднинг уйлантириш муносабати билан Боғи Биҳишда, 1392 йил баҳорида Рустам, Абу Бакр исмли невараларини уйлантириш муносабати билан Кониғилда катта тўй берган (4).

1391 йили Амири Темури Олтин Ўрда яқинидаги Қундузча деган жойда Тўхтамишнинг енганлигини бир ой оммавий байрам сифатида нишонлашга фармон беради. «Зиёфатларда ноз-неъматлар олтин идишларда, олтин жомларда шароб тортилди», махсус мусикалар янграйди. Бу воқеа Самарқандда ҳам байрам қилинади (5).

1393 йилда Амири Темури Ҳамадон вилоятида кўкаламзорда боргоҳ, сарпарда қурдириб, «комкорлик ва қудрат авжида айшу ишрат ва шодлик билан машғул

бўлади. Сароймулк хоним ва Туман оқа подшоҳона тўйлар берадилар. Хушовоз ва ёқимли кўшик-оханглар билан халқнинг кўнглини оладилар» (6).

1395 йил. Ширвон малики Шайх Иброҳим Элбурз тоғидаги жангларда мардлик кўрсатгани учун унинг шарафига тўй берилади, тўққиз-тўққизлар тортиқ қилинади (7).

Соҳибкирон 1396 йил 6 июнда Ҳамадон вилоятида Ийд байрамини ўтказишни буюради. Бир ой байрам қилгач, Самарқандга қайтишга қарор қилади. Амударёдан ўтиб, Ҳузорга келади. У ерда Сароймулк хоним, амирзода Шохрух, оқолар билан учрашади. Ҳаммалари шаҳри Кешга йўл оладилар. Низомиддин Шомий ёзди: «Соҳибкирон бир қанча кун Кеш вилоятида Оксаройда турди, тўйлар қилдилар, айшу ишрат додини бердилар, шодлик ва хурсандчилик билан кун ўтказдилар» (8).

1396 йили сафардан қайтган Амири Темурни кутиб олиш учун Шаҳрисабз ва Самарқанд шаҳарлари безатилган, кўшк ва чортоқлар қурилган, уларда санъат аҳли ўз маҳоратини намойиш этган. «Самарқанд аҳли, — деб ёзди Али Яздий, — бағрини ўйин-кулги ва шодликка очиб, шаҳарни безаш ва ҳар ёнда ажойиб кўшклар ва чортоқлар қуришга киришди, уларга хушхон ҳофизларни жойлаштирди» (9).

1403 йил. Амири Темурнинг Йилдирим Боязид устидан ғалаба қозониши муносабати билан Анқарадан олти манзил нари Сури деган жойда, сўнгра Кўтоҳия деган жойда байрам уюштирилади. Байраму базмларда «хушовоз чангчилар, пардасоз камонча чолувчилар, ой юзли соқийлар, ... шодлик таратувчи муғаннийлар хизматда бўлишган. Базмлардан бирида асирга тушган Боязид ҳам қатнашган. «Амири Соҳибкирон, — деб ёзди Низомиддин Шомий, — унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилиб, умиди чўнтагини омонлик нақдинаси билан тўлдирди. Унга май касасини лиммо-лим тутдилар ва яна янги суюрғоллар билан фахрланиш бошини осмонга етказдилар» (10).

Афсуски, манбаларда томошалар тафсилоти берилмаган. Хос базмларда мақом куйлари чалинган, бу куйларга раққос ва раққосалар хиром этган, масҳара ва муқаллидлар қулдирган, байрамларда катта майдонлар ва маъракаларга ярашикли томошалар кўрсатилган бўлиши керак.

Кониғилда тўй. Кониғил Самарқанд яқинидаги хушхаво, атрофи боғу роғларга бурканган ажиб бир сайилгоҳ бўлиб, ЖАҲОН МАДАНИЯТИ умумхалқ ва давлат байрамларининг даярли барчаси ўша жойда ўтказилган.



Самарқандда Си-рождиддин Самарқандий, Бадахший ва бошқа шоирлар ижод этишиди. Улуғбек ёзилигида Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги шеърларни Шарида машхур бўлган достоннинг ижодкори Жубек оғзидан, қасидаларни туркий тилда битувчи Саккокийнинг ўз оғзидан эшитиши мумкин эди. Улуғбекнинг ўзи ҳам шеърят билан қизиқиб, шеърлар битар ва у ёки бу Шарц шоирининг ижоди ҳақида қизгин мунозара қиларди.

Н. И. Леонов

ҲЕМЗҒАЙЛНҲИННГ
РИВОЖЛАНИШИГА
КЎШГАН ХИССАСИ



1404 йили Амир Темур Самарқандда бешта неварасини, жумладан Мирзо Улуғбекни ҳам уйлантирди. Шу муносабат билан Самарқанд ва унинг атрофларидаги олий қасрлар ва майдонларда байрам ва сайиллар уюштирилиб, уларда хилма-хил томошалар намойиш этилди. Энг катта байрам Кониғил ўланида ўтди. Бу тўғрида Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Клавихо завқ-шавқ билан ёзганлар.

Бутун Самарқанд аҳолиси, лашкарлар, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар, элчилар, савдогарлар, энг сара санъаткорлар Кониғилда жам бўлишган. Ўртада шаҳаншоҳ учун бир қанча чодир ва ўтовлар тикилган, бошқалар ҳам мансаблари ва наслу насабларига қараб унинг атрофида ўрнашган. Базмга мўлжалланган қирқ устунли олий, хашаматли чодир ва бошқа махсус жойлар ҳам бўлган.

Ибн Арабшоҳ шундай ҳикоя қилади: «Ҳар бир хунарманд ўз хунарига боғлиқ нарсада жидду жаҳд кўрсатди, ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсада имконидан ҳам ошириб хунарини кўрсатдики, ҳатто бир бўйрачи (қамишдан) мукамал қурол-яроқли бир отликни ясаб чиқарди ва унинг суратини камолига етказиб, ҳатто тирноқларию киприқларини, ёй, қилич ва бошқа тааллуқли нарсаларнинг (ҳаммасини) дақиқ усулида камолига етказиб ясади... Пахта титувчилар пахтадан тиклиги ярашган, баланд, пишиқ ишланган, гўзал суратли нафис ва чиройли мезана ясадилар... Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдўзлар, ёй ясовчилар ва бошқа тоифа хунармандлар, мусика, ҳазил-мутойиба ва латифалар соҳиблари ҳам ўз хунару санъатларини намён қилдилар...

Халойикка турли-туман ўйин-кулги ва лаззатлардан баҳраманд бўлиб, истифода қилиш тизгини бўшатиб юборилди... Шаҳар аҳли (гўё) бекиниб ётган кийиклар эдию (энди) улар бемалол уяларида керилиб ётган шерларга айланди. Улар... ўйин-кулги жаннатига тушдилар. (Улардаги) мавжуд ғализлик ва дағаллик латофат ва зарофат билан алмашди...

Агар шу ерда бўлсанг эди, фақат чалинаётган уд созини, сузилиб узатилаётган қадахни, куйлаётган ашулачини, соқийлик қилаётган жорияни, юриб шароб тутаётган соқияни, хушбўй гул юзлини, гул юзли маъшукани ..., киши ғанимат биладиган маишат фурсатлари ёки холи ҳақида нашида этиб, тараннум қилаётган лисонни кўрардинг» (11).

Ибн Арабшоҳ таърифида баъзан киноя ва кочириملар сезилиб турса-да, аммо у бари бир Кониғилдаги бу катта тўю тантаналарга нарх-наво арзонлиги, орзу-хавас

ушалиши, замон мўътадиллиги, султон одиллиги, тани-бадан сихатлиги, вақти чоғлик, нафрат кўтарилиши, матлубга етишиш, маҳбубга висоллик ҳосил бўлди, деб баҳо бергач, бундай хашамат, улуғворлик, дабдаба қадим ўтган халифаларнинг ҳеч бирига, ҳатто ал-Маъмунга ҳам насиб этмаган, деб яқун ясайди (12).

Шарафуддин Али Яздийнинг Кониғилдаги тантаналар, намойишлар, байрамлар ҳақидаги таърифу тавсифлари ҳам қизиқарли. У ҳар тоифа хунармандлар томонидан қурилган мезана, равоқ ва кўшқлар, уларда кўрсатилган томошалар тўғрисида бошқаларга қараганда тўлароқ маълумот беради.

Сўз, аввало, заргарлар маҳорати ҳусусида боради. Улар кўшқларни нодир тошларнинг шодалари билан безаган. Узук, зирак, билагузук ва бошқа тақинчоқлардан бу кекса дунё келинчакка ўхшайди. Дуру гавҳарлар билан безатилган шоҳ қулоҳини айтмайсизми. Брринги, мохир заргарлар Кониғилни бамисоли тилла қонига айлантиришган. Заргарлар ракс усталарини келин-куёвлардай ясантириб, ўйинга туширган бўлсалар ажаб эмас.

Базозлар шоҳи ва адрасдан баланд кўшқ қурганлар. Афтидан, кўшқ икки, балки уч ошёналик бўлиб, уларда тўшалган ипак гиламларда гўзаллар жойлашган, созандалар соз чалган, хофизлар куйлаган. Улар ўз наволари билан Зухро юлдузини ҳаяжонга солдилар.

Қассоблар билан мўйнадўзлар тайёрлаган мезаналарда никобдорлар театрининг бутун бир томошалари намойиш қилинган. Али Яздий қассоблар қасабаси ғилоф ва никоблардан фойдаланиб, уй хайвонларидан қўй ва эчкилар, қўлга ўргатилган филлар қиёфаларига кирган, шу қиёфаларда муайян томоша кўрсатган, деб ёзади. Бунда одат тусида бўлган тарихий бир афсона акс эттирилган. Тахминимизча, бу Рустам тимсолига айланган қуёш маъбуди Митра билан боғлиқ сахнавий афсонадир. Фил, қўй, айникса, олтин шохли эчкиларнинг тимсоллари шунга ишора. Шубҳасиз, бунда қассоблар қасабаси номидан малакали ўйинчилар қатнашган. Али Яздий бежиз ижрочиларни киши қалби ва ақлини ўғирловчи париларга ўхшатмаган.

Мўйнадўзлар ҳам шунга яқин томоша кўрсатишган.

Арқон эшувчилар ёғоч, қамиш, арқон ва палослардан бир қанча туя ясаганлар, уларга шг ичига яшириниб олган одамлар ўз маҳоратларини намойиш этишган.

Пахта тозаловчилар пахтадан патли ва қанотли қушлар, пахтаю қамишдан осмон-ўпар минора ясаб, минора тепасига лайлак ўрнатишган.

Чармгарлар туя ва унга ўрнатилган тахтиравонга чакқонликда, гўзал ва ёркин ҳаракатларда бири-бирдан қолишмайдиган икки ой юзли, офатижон раққос ўтириб олган.

Хуллас, барча қасабалар ўз кўшк, мезана ёки чортоқларини қуриб, уларни ўз меҳнат маҳсулоти билан беаганлар. Муқим ёки ҳаракатланувчи ҳар бир қурилмада порлоқ чехра хонандалар, созандалар, ўйинчилар тўлиб-тошган бўлиб, уларнинг ранг-баранг наволари, усуллари, тим-соллари, ўйинлари, хумор ва жоду кўзлари, писта даҳанларидан сочилган шакар сўзлари — ҳаммаси хайратга солади. Шарафуддин Али Яздий бундай кўшк, мезана ва чортоқлар сонини 104 та деб кўрсатади. Бу минглаб санъаткорлар ва ҳунармандлар катнашган, деган сўз.

Кўшк, мезана ва чортоқларнинг орқа томонида расталар бўлиб, уларда ҳам юзлаб карнайчи ва сурнайчи, афсунгар ва найрангбозлар, муқаллид ва масҳарабозлар, дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Шарафуддин Али Яздий уларни бозингар (ўйинчи) деб атайди. Унинг тасвирлашича, дор жуда баланд тикилган бўлиб, нақд кўк токига тегиб тураркан: дорбоз ойга эмас, қуёшга ўхшар экан. У дорга енгил ва чакқон чиқиб шундай ўйинлар кўрсатибдики, одамлар ҳамма ишларини йиғиштириб қўйиб, хайратланиб томоша қилибдилар. Клавихонинг ёзишича, дор шоҳ чодир рўпарасидаги майдонда ўрнатилган экан (13).

Бундан ташқари, маҳсус майдонларда кураш, чавандозлик ва фил ўйинлари ҳам кўрсатилган. Бу тўғрида ҳам Клавихо маълумотлари инобатли.

Клавихо ўйинчи филларга дастлаб Боғи Дилқушода дуч келган.

Сайлда эса Клавихо биратўла 14 та филни кўрган. У ёзади: «Шоҳнинг 14 та фили бўлиб, уларнинг устида ёғоч айвончалар бор эди. Шоҳи пардалар билан ўралган ҳар бир айвончанинг устига тўрттадан сариқ ва яшил байроқ тикилган. Ҳар бир айвончада беш-олтитадан одам, шунингдек, ҳар қайси фил гарданида сим камчин ушлаган яна бир киши бўлиб, филни югуриб ҳар хил ўйинлар кўрсатишга мажбур этарди...» (14). Шубҳа йўқки, филлар устидаги кажаваларда ўрнашган кишилар созанда, хонанда, ўйинчилар бўлиб, томоша кўрсатишган. Филларнинг ўзлари ўйнаганда улар пастга тушиб турган бўлсалар керак.

Булардан ташқари, Амир Темурнинг катта кўшқиди Сароймулк хоним, Хонзода бегим, шахзодаларнинг саропардаларида ҳам маҳсус томошасоз гуруҳлар иш кўрган.

Маданиятларнинг ўзаро таъсири.

Амир Темур турли мамлакатлар маданиятида бўлган ҳар қандай нодир, гўзал, ажойиб нарсадан фойдаланиш чорасини излаб топарди. Ўрта ва Яқин Шарқдаги кўзга кўринган санъаткорлар, ҳунармандлар, олиму фозилларнинг Самарқандда тўпланиши шундан.

Байрам, тўй ва базмларда турли элат ва насабларга тааллуқли минглаб малакали ва ҳаваскор ижрочилар катнашган. Кониғилда ўтказилган умумхалқ байрамига ўз китобидан бутун бир бобни ажратган Ҳофиз Абрў мана ну минглаб санъатчиларнинг турли иқлим, турли мамлакатлардан келган ҳунармандлар сингари ўз жойларининг одати бўйича ҳар хил кийинганлари, санъатда ҳам ўзларига хос қуй ва усуллари билан намоён бўлганлари ҳақида гувоҳлик беради.

Афтидан, хорижий санъаткорлар Ҳофиз Абрў санаб ўтган Хитой, Олтой, чекка Мағриб (Мароқаш), Миср, Фаранг (Фарбий Европа) ва Ҳиндистон мамлакатларидан ташриф буюрган элчилар билан бирга келишган ва улуғ байрамда иштирок этиш шарафига муяссар бўлишган (15). Уларнинг орасида араб ва ҳинд рақс усталири, чин-мочининг мохир циркчилари, мўғул, олтой ва қалмоқ чавандозлари, эронлик хофизлар, турли юртлардан келган масҳара ва муқаллидлар ҳам бўлганлиги шубҳасиздир. Зеро, Амир Темур хорижий санъаткорларнинг Мовароуннаҳрда муттасил бўлиб, маҳаллий ҳамкасблари билан алоқаларини мустаҳкамлашига монелик қилмаган, аксинча, узок ва яқиндан келган санъаткорларга шароит яратиб берган. Бугина эмас. Мовароуннаҳр ва Фарғона томошасозлари ҳам Буюк Ипак йўлидаги қарвонларга қўшилиб, ўз санъатларини ўзга юртларда намойиш этганлар.

Санъаткорлар орасида аёл созанда, хонанда, раққоса ва қиссагўйлар ҳам бўлган. Улар эркаклар билан бир қаторда байрамларда, намойишларда, маросимларда катнашганлар.

Ижодий алоқалар, турли бадиий маданиятларнинг ўзаро таъсири мусика ва томоша санъатлари ривожидида ижобий натижалар берди. Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона томоша маданиятида туркий тили аҳолининг хизмати сезиларли бўла берди.

Тўдалар ва ижрочилар. Амир Темур мақом қуйларини тинглашни, муайян маъноли ва тарбия қувватига эга бўлган томошаларни хуш кўрган. Санъат асарлари, томоша ва байрамлар аҳолини, халқларни бирлаштиришини истаган. Сохибқироннинг Самарқанддаги ўрдасида ҳам, аскарлар орасида ҳам созанда, хонанда,



Амир Темур ҳукмронлиги, шак-шубҳасиз, Окснинг нариги томонидаги мўъжаз ер учун ажойиб даврни ташкил этди ва туркий халқца шундай иуёиш ато этдики, унинг нурларидан бугунги кунда ҳам кўнлаб цабилалар баҳраманд бўлмоқдалар.

Г. Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА КЎШГАН ХИССАСИ

ракс усталарининг 7—9 кишидан иборат тўдалари фаолият кўрсатган. Шундай тўдалардан бирини замонасининг буюк созанда ва бастакори Хожа Абдулқодир Мароғий бошқарган. Тўдада Қутб ал-Мовсий, Мавлоно Муҳаммад Кохий, Ардашер Чангий, Абдулмўмин гўянда, Абдулқодирнинг ўғли — Сафиуддин ва куёви Насрийн ва бошқалар бўлган (16). Дехлида босилган «Темурнома» мураккасидаги миниатюрада айнан шу тўда тасвирланган бўлса керак: турли чолғуларда ўйнаётган 4 нафар созанда, қолганлари ашулачи ва ўйинчилардир.

Ибн Арабшоҳ Соҳибқироннинг қиссахонларни ҳуш кўрганини шундай таърифлайди: «Темур тарих китоблари — анбиёлар қиссаларини, аввал ўтган подшолар сийратлари ва қадим салафлар ҳақидаги хикояларни доимо — сафарда бўлганида ҳам, қадарда (бир жойда муқим) турганида ҳам ўқитиб, қунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу хикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг ўз қулоғига муттасил чалиниши натижасида Темур ушбу хикоятлар жиловини қўлга олиб, батамом ўзлаштириб олган эди. Бу ҳол шу даражага бориб етгандики, агар ўқиётган қиссахон бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб савоб (тўғри) йўлга солар эди» (17).

Амир Темурнинг кадрдон қиссахони Мавлоно Убайд деган киши бўлган. Йўлида дуч келган бошқа қиссахон, воиз, муҳаддисларни тинглашни, доно ва мутафаккир кишилар суҳбатига бўлишни одат қилган. Аввал айтиб ўтилганидек, 1400 йилда Дамашқда бўлганида, Мисрдан келган араб шоҳлари тарихи билимдони Ибн Халдун хикояларини тинглаган.

Қиссахонлар таъсирли овоз ва жозибали қиёфага эга бўлиб, тингловчи-томошабинларга кучли таъсир кўрсатганлар. Амир Темурнинг уларни кадрлаши шундан. «Темур тузуклари»да қиссахонлар саййидлар ва олимлар қаторига қўйилган.

Манбаларга қараганда, Амир Темур томоша санъатлари ичида рақсга алоҳида эътибор берган. Буни Соҳибқирон ҳузурда ўтган базм, тўю томошаларда раққос ва раққосаларнинг фаол иштирок этишидангина эмас, завққа тўлган, илҳоми жўшурган пайтларда шахсан ўзи ҳам тўлибтошиб ўйнашидан билиб оламиз. Шундай бир лавҳа муаррих Ибн Арабшоҳ томонидан қайд этилади:

«Чанг, уд, урғун, ғижжак, най наволари янграб, ашула авж олиб, раққосалар ўйинга тушиб, ниҳоят ўйин-кулги, хурсандчилик Амир Темурни тўлқинлантириб, шод-хуррамлигу мағрурлик уни қулғутди.

У мадақдордан ёрдам сўраб... тик тургач, кексалигига қарамай, ўртада тебрана-тебрана рақсга тушди...

Шунда... Амир Темур бошидан жавохирлар, марваридлар, кумуш ва тиллолар, турли-туман нафис, қимматбаҳо ашёлар сочдилар... Жамоат тарқамагунча Амир Темур шу аҳволда давом этди» (18).

Темурийлар даврида байрам ва томошалар. Амир Темур ҳаётлигида расм бўлган байрам, сайил, намоийш ва томошалар унинг вафотидан кейин ҳам давом этган. Негаки, аксар Темурий шоҳлар Соҳибқирон расм-русумлари ва одатларига содик қолишган. Чунончи, Хиротда 1412 йилда Шохрух ва 1469 йилда Хусайн Бойқаро томонидан, 1462 йили Самарқандда Абу Саъид Мирзо томонидан катта байрам ва томошалар уюштирилган. Умуман, истеъдодли, хунарманд кишиларни кадрлаш, ўзга юртлардан келадиган санъаткорларни яхши қабул қилиб, уларга шароит яратиб бериш, ижодий изланишлар, янгиликларга кенг йўл очиш бутун Темурийлар ҳукмронлиги давомида анъанага айланган.

Тахтга ўтирган аксар Темурий подшолар ва темурийзодалар Соҳибқирон Амир Темур тамойиллари ва одатларини ўзлаштириб, унинг йўлида рағбат кўрсатганлар, лекин маишатга, ўйин-кулгига ортиқ берилмаганлар. Шулардан бири Шохрухдир. Ҳазрат Алишер Навоий «Хокони саъид Шохрух Мирзоқим, авлод ва амжод орасида Соҳибқирон отасининг қойим мақоми бўлди» деб ёзади (19).

Аксар темурийларнинг Қуръон тиловат қилувчи ўз хофизлари, ҳадис айтувчи муҳаддислари, хикоя ва қисса сўзловчи қиссахонлари, ваъз айтувчи воизлари, севимли ва ардоқли созандалари, хонандалари, рақс ва кулги усталари бўлган.

XV асрнинг биринчи ярмида Шохрух ва унинг ўғли Улуғбекнинг оқилона ҳукмронлиги туфайли шаҳар маданияти янада ривожланиб, шеърят, мусика, тасвирий санъат, хунармандчилик тараққий топди. Кулги усталари — масҳара ва муқаллидлар, раққослар, қовурчоқчилар, афсунгар ва кўзбоғловчи шўъбадабозлар, ромчилар ва бошқалар қасабаларга уюшдилар.

Самарқанддаги Боғи Дилқушо, Боғи Чинор, Боғи Майдон, шунингдек, Конирил ўланида Мовароуннаҳрнинг энг сара созандалари ва ўйинчилари иштирокида муттасил қабул маросимлари ва байрамлар ўтказиб турилган.

Мирзо Улуғбек анъанавий Наврўз ва Меҳржон байрамлари яхши ўтишини таъминлаб, рағбатлантириб турган. Шунинг учун ҳам ўша даврнинг таниқли шоири Саккокий ўзининг Улуғбекка атаб ёзган

қасидаларидан бирида бутун бир бобни Наврўзга бағишлайди. Унда, жумладан, шундай мисралар бор:

Гулистон аҳлини бу кун эрур ҳам ийди
Наврўз,
Улар гул сочдилар, ман ҳам кетурдим хуш
бу ҳалвони.
Ёхуд гул васлаларидин тикиб бир хилъати
зебо,
Бу мажлисга кетурмакка тиладим асли
волони (20).

Хондамирнинг маълумотига қараганда, илм олиш ва санъат соҳаларида аёлларнинг эркаклар билан тенглигини эълон қилган Мирзо Улуғбек фақат саройда эмас, бошқа жойларда ҳам хотин-қизлар орасидан етишиб чиққан созанда, хонанда ва ўйинчиларнинг эркаклар билан ёнма-ён ўтириб, бирга ашула айтишларига, ўйин-кулги қилишларига йўл берган.

XV аср ўрталарида, Шохрух вафотидан кейин кучайган ўзро низолар, тахт талашув оқибатида томоша санъати, айникса, оммавий байрамларга путур етди. Султон Абу Саъид ва унинг ўғиллари ҳукмронлиги даврида бир оз жонланиш рўй берди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг гувоҳлик беришича, Султон Абу Саъиднинг ўғиллари Султон Аҳмад ва Умаршайх майдон томошалари ва беллашувларни ёқтирган. Султон Абу Саъиднинг учинчи ўғли Султон Маҳмуднинг масхаралар тўдаси ҳам бўлган. «Бобурнома»да ўқиймиз: «Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанъ харакатлар қилурлар эди» (21).

XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда санъат, жумладан, сахнавий томоша турларининг ривожидан Темурийлардан, хусусан, Хусайн Бойқаро билан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳиссаси катта бўлган.

Маълумки, Хусайн Бойқаро Хуросонда 37 йил (1469 — 1506) ҳукмронлик қилиб, хунар, адабиёт ва санъатнинг кенг ривожланиши учун шароит яратди, туркий (ўзбек) тилини давлат тили деб эълон қилди, шахсан ўзи дўсти Алишер Навоий каби туркийда ғазаллар битиб, девон тузди. Манбаларда келтирилишича, Хусайн Бойқаро даврида мингга яқин ижодкор фаолият кўрсатган, мақомхонлик, ракс, қиссахонлик, воизлик, масхара, тақлид, майдон томошалари яхши ривожланган.

Айнан шу даврда Амир Темур замонадаёқ шакллана бошлаган томоша санъати тизими ниҳоясига етди.

Рац санъати. Бу даврда мусика ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш чолғу, ашула, бастакорлик, мусика тарихи ва назариясига оид йўналишлар яхши ривожланди. Шу билан боғлиқ ракс санъати, айникса, эркаклар ижро этадиган ракслар тараккий этди. Ракслар чолғучилар дастаси қуйларига, баъзан доира усулига ижро этилган.

Хусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш буюк раккос Саййид Бадр созанда ва хонандалар жўрлигида раксга тушган. «Саййид Бадр бисёр зўр ва асру ширин харакот киши эди, — деб ёзади Бобур. — Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб ҳўб ракс қилур эди» (22). Саййид Бадр мавжуд раксларни ўзлаштириш билан чекланмаган, балки раксларини ўзи ижод қилган. Бобурнинг «Ғайри муқаррар ракс қилур эди, ғолибо, ул ракс анинг ихтиродур» деган гапи шуни билдиради (23).

Бобур 1506 йили Хиротда 20 кун меҳмон бўлиб тураркан, Музаффар Мирзо хузурида Саййид Бадр раксини ўз кўзи билан кўрган ва унинг чинакам ижодкорлигига тан берган.

Саййид Бадрга Жалолиддин Маҳмуд найчи, Шоди чангчи, Ҳожи хофиз, Миржон хофиз жўр бўлиб туришган. Базмда Катта Моҳ ва Кичик Моҳ деган раккослар, муқаллидлар ҳам катнашган.

Бобур шарафига берилган базмлардан бирида Хиротда унга ҳамроҳ бўлиб юрган Юсуф Али Қўқалдош ҳам ўйнаган. «Соҳиб усул киши эди, яхши ракс қилди», — деб ёзади Бобур бу хусусда (24).

Мақсудали, Моҳчучук деган ракс усталари тўғрисида ҳам маълумот сақланган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Мақсудали Миржон хофиз бошчилигидаги тўққиз кишилик тўда билан Хиротдан йўлга чиқиб, Термиз, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Бухорода томошалар кўрсатган. Созандалар таркибига қараганда (уд, конун, чанг, ғижжак, най), Мақсудали асосан мақом қуйларига ўйнаган.

Тўдада биргина Миржон хофизнинг ўзи хонанда, қолганлар — чолғучилар. Бу ҳам тўданинг Мақсудали раккосга хизмат қилишига мўлжалланганини кўрсатади. Миржон хофиз ўз хонишлари билан Мақсудалини мадх этган, чолғучилар жўр бўлишган. Мақсудалининг ракслари тўда дастурининг негизини ташкил этган (25).

XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошида суфий тариқатлари орасида зикри самоъ кенг ёйилган. Созанда, хонанда, ўйинчиларнинг баъзилари мутасаввиф бўлишган, асосан накшбандия тариқатига эргашиб, зикри самоъ қилиб туришган.

Зикри самоъ Камолитдин Бехзоднинг «Дарвешлар ракси» мўъжаз расми ва бошқа шу каби миниатюраларида ўз аксини топган.



Амир Темур мусулмон мамлакатларидаги мавжуд хилма-хил санъат ва хунармандлик таъсирида бўлди. У айрим уста ва хунармандларни оиласи билан бирга Марказий Осиё шаҳарларида жойлаштириши учун танларди. Уста ва хунармандлар, уламолар сингари, ўтмишдан ҳозирга ўтишда сиёсий тўнтарувни бошидан кечирган шаҳар ҳаётига жилава бахш эта оладиган кишилар эди.

Саид Жамолитдин

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий даврида анъанавий театрнинг киссагўйлик, воизлик, маддоҳлик каби турлари яхши ривожланган. Таъсирчанлиги, романтик руҳи билан улар зикри самога яқин. Аммо улар тор доирага эмас, кўпчилик томошабинларга мўлжалланган.

Кулги театри. XV асрнинг биринчи ярми — XVI аср бошидаги анъанавий кулги театри ҳам эътиборлидир. Бунда масхаралар, муқаллидлар ҳамда бадихагўйлик билан сўз ва шеър тўкиб завқ бағишловчи зарифлар кенг фаолият кўрсатишган.

Масхаралар 4—5 киши бўлиб тўй ва байрамларда хизмат қилишган. Улар махсус либос, қалпоқ, ниқоб, ясама соқол кибилардан фойдаланиб, жамият ҳаёти ва одамлар хулқ-атворидаги нуқсонлар устидан кулишган. Улар орасида ўз чиқишларида беъмани сўз ва хатти-харакатлар ишлатувчилар, кимгадир ёкиш учун бировни калака қилувчилар ҳам бўлган, албатта.

Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» дostonида пгундайларни ҳажв қилади:

*Ҳарза эрур чунки мушаъбид сўзи,
Ўз тилини, кўрки, кесар ҳам ўзи.
Улки соқол боғлабон эл кулдирур,
Кулгу соқолига ўзи келтирур.
Қилмоқ учун кўзга фузун кўркини,
Бошига маймун чу хўяр бўркини.
Кулгу учун келса улус цошига,
Кулмас улус ёлғиз онинг бошига.
Масхараким кулгу учун бож ер,
Бир дирам олгунча ики кож ер.
Шаклда чун масхараваш булғажаб,
Дафъ бўлур келса ҳаёву адаб (26).*

Бу даврда Ғиёс масҳара машҳур бўлган. У Хусайн Бойқаро, Бобур мажлисларида қатнашган. Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида уни меҳр билан эслайди.

Масхаралар кўпроқ маърака ва майдонларда чиқишган бўлса, муқаллидлар ўз кийимларида кичик йиғинларда кўпроқ сўз ва юз-кўз ифодалари билан ҳайвонот, қуш ва одамлар тақлидини қилиб кулдиришган. Бу соҳада Абдулло Девона, Хожа Дехдор, Амир Низом муқаллид, Мир Муртоз (Вали Шалойин) машҳур бўлишган.

Ковурчоқ ўйини. Бу даврда коворчоқ ўйин кенг расм бўлган. Бу ўйин кўғирчоқларни қўлга кийиб, иплар воситасида ва фонусларга (балки матоларга ҳам) суратлари туширилиб ўйнатиладиган томошалардан ташкил топган. Улар «чодир жамол», «чодир хаёл» ва «фонус хаёл» деб юритилган. Шундан, айниқса, қўлга

кийиб ўйнатиладиган «чодир жамол» тури ҳаётий воқеаларни ёритиши, қаҳрамонларнинг халқчиллиги, ижро этишда қулайлиги билан Мовароуннаҳр ва Хуросонда оддий кишилар орасида кенг шухрат топган.

Ковурчоқчиларнинг томошалари тўғрисида Алишер Навоийнинг «Ҳамса»сида ва Хусайн Воиз Кошифий рисоласида кизиқарли маълумотлар сақланган.

Хусайн Воиз Кошифий коворчоқ ўйини томоша санъатлари сирасига киритиб, унинг асосий турларига, томоша мазмуни, ижро услубига таъриф-тавсиф беради. Чодир жамол томошаси хусусида шундай дейди: «Бир лаҳв (ўйинчи — муҳ.) хангомасида ҳозир бўлдим, бошига чодир тортиб ва ундан икки сурат (кўғирчоқ) кўрсатиб ўтирган кимсани кўрдим. У гоҳи эркак овози билан бир сурат тилида савол берарди, гоҳи бошқа сурат тилида кизнинг ингичка ва нозик овози билан жавоб берарди.

Ҳолатини ўзгартирмасдан сўзларни чунон айтардики, (икки суратнинг) ҳар хил овозда айтилган савол ва жавобларини (бемалол) эшитиш (ва англаш) мумкин эди... Бу ҳаммаси чодир ичидаги кишининг қавлу феъли (сўзи ва ҳаракати) эдики, мен бундан таажжубландим» (27).

Халқ цирки. Ниҳоят, бу даврда ҳозирги «халқ цирки» атамасига тўғри келадиган ранг-баранг томошалар ҳам кўп бўлган.

Айниқса, дор ўйинининг эътибори баланд бўлиб, ҳеч бир байрам усиз ўтмаган. Аслзодалар ҳам, халқ ҳам дорбозликни мардлик ва поклик намунаси деб билиб, унга эътикод қўйган. Дор катта майдонларда, бозор жойларида текилиб, минглаб одамларни тўплаган, томошабинларда матонат, ҳиммат, меҳр-мурувват туйғуларини уйғотган. Дор ўйинлари тасаввуф руҳидаги байтлар, қизиқарли таърифлар ва яхши тилақлар билан олиб борилган.

Дор устида, чиғирикларда дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш этсалар, дор тагида шўъбадабозлар, олов пурковчилар, ханжар ютувчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғочот ва ёғочоёқ ижрочилари, муаллақчилар, чамбардан сақровчилар, бесуяқлар ўйин кўрсатганлар. Ижрочилар алоҳида-алоҳида мустақил томошалар ҳам кўрсатган, албатта. Чунончи, мушаъбидлар, олов ўйинчилар, ханжар ютувчилар алоҳида, муаллақчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғочот ва ёғочоёқчилар алоҳида маърака тутганлар.

Уй ва ёввойи ҳайвонлар, қушларни ўйнатувчилар ҳам ўз ҳолларича, мустақил томошалар беришган. Бу даврда

Хиротда фаолият кўрсатган Бобо Жамол, масалан, бир ўзи шатранжбоз маймунни, «ўғри»ни топиб берувчи кўк эчкини, Чамандар исмли эшакни, сепоя устига чикиб нағма кўрсатувчи туяни, отилган тангаларни хавода илиб олувчи қушни гапга солиб, турли мураккаб топшириқларни бажартириб маъракани қизитган.

Шунингдек, майдонларда, тўйхоналарда, сайилгоҳларда сурнай чалиб илон ўйнатувчилар, «ҳазил китоби»да ҳар хил суратлар пайдо қилувчи ҳамда шишадан ва тунукадан ясалган ҳар хил идишлар ёрдамида йўқ нарсаларни пайдо, бор нарсаларни ғойиб қилувчи кўз боғловчилар, одамларни турли ҳолатларда қотириб қўювчи, маълум топшириқларни бажартирувчи афсунгарлар, мис қосачалар остидаги соккаларни ўта чакқонлик билан биридан бирига ўтказа олувчи ҳуққабозларни кўплаб учратиш мумкин эди.

Булардан ташқари, чавандозликдан ажралиб чиққан от ўйин, қуч синови мусобакаси сифатида пайдо бўлиб, сўнг соф томошага айланган зўрғарлик ҳам танилган бўлиб, санъат даражасига кўтарилган. Чунки уларда чавандоз ва паҳлавон шунчаки мусобақада қатнашувчи киши эмас, балки ўз қадди-қомати, қучи, моҳирлигини кўз-кўз қилувчи артистдир.

Муסיқа ва томоша санъатлари ривожига Темурийлардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам муҳим ҳисса қўшган. Унинг атрофида Андижон, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан етишиб чиққан олиму фозиллар, санъаткорлар кўп бўлган. Буни биз «Бобурнома»дан биламиз.

Шунга кўра, умри от устида, жангу жадалларда ўтган бўлса-да, Бобурнинг ҳар қуни, ҳар қадами, ҳатто нотинч, уруш кезларида ҳам нафосат билан ҳамнафас кечганини кўрамиз. Қаерга бормасин, ўша жойни кўркам, обод қилишни ўйлаган. Майдон томошалари, турли беллашувларни қанча ёқтирса, нафис санъатларни ҳам шунча ҳуш кўрган. Унинг девони ва лашкарбошиларига ўзига хос санъатчилар тўдаси хизмат қилган. Мазкур дастада Рухдам, Бобожон Қанбузий, Қосим Али, Юсуф Али Тарёкий, Тенгрикули, Абулқосим, Рамазон лўли бўлган. Булар асосан созанда, хонанда ва ўйинчилардир.

Ора-чора уларга муқаллид ва масхара-лар қўшилиб турган. Чунончи, Қобул яқинидаги Чинор боғидаги суҳбатда Ғиёс масхара ҳам қатнашган (28).

Шунингдек, Бобур Турди Муҳаммад, Мулло Шамс, Муҳаммад Паргорий, Гадойи Муҳаммад деган қулги усталарининг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб турган.

«Бобурнома»да Хулхул энага деган аёл масхара ҳам тилга олинади. «Хулхул эна-

га келиб, менга бисёр шалойинликлар қилди», — деб ёзади Бобур (29).

Бобур зарофатга, ҳазил-мутойибага ҳам эътибор берган. Ўз яқинлари билан кўпинча Андижон шеvasида ҳазил-мутойиба қилиб турган. Шулардан бири Дарвеш Муҳаммад сарбондир. Бобур уни «хослар таянчи, ихтисос эгаларининг зубдаси (сараси)» деб атайди (30). Бундан ташқари, Бобур атрофида Мир Ғиёс, Вайс Лоғарий, Амир Айюб деган сўз усталари — зарифлар бўлган экан.

Ижрочилик савияси. Умуман, Амир Темур ва Темурийлар даврида томоша кўрсатувчи ижрочиларнинг савияси баланд, маҳорати юксак бўлган. Машхур, малакали ижрочиларнинг аксарияти саройларда хизмат қилишган, лекин улар ҳеч қачон аҳолидан ажралиб қолмаган. Улуғ байрамлар, қатта тўю тантаналарда қатнашар экан, улар жамиятнинг барча табақаларига хизмат қилганлар.

Айнан шу даврда санъаткорларнинг дасталар, фирқаларга уюшуви кучаяди, ижрочиларнинг фаолиятини тартибга солувчи рисоалар ниҳоясига етади, шогирд тайёрлаш, уста-шогирд муносабатлари тизими қарор топади.

Байрам, сайил, тўй, маъракаларнинг тартиб-қоидалари, ахлоқий асослари амалий жиҳатдангина эмас, назарий жиҳатдан ҳам ишлаб чиқилган. Чунончи, Хусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарининг 6-бобини маърака маъноларига бағишлайди.

Унда ёзилишича, «маърака аслида жангоҳдир, лекин кўчма маънода у — одамлар тўпланадиган ва ҳар хил шахслар ўртага чикиб, қобилияти, ҳунарини намойиш этадиган мавзеъдир» (31). Унда маърака тузувчи, унинг сўзлари, ҳаракатлари ҳамда шуларни қабул этадиган ҳалойиқ бўлади. Бири «файз етказса», иккинчиси «файз олади». Бунинг учун маърака жойи кенг, баҳаво ва тоза бўлиши керак.

Маърака тузувчи маъракага покланиб, яхши ният билан кириши, одамларга ёқиш учун очиқ юзли, ширинсухан, сертабасум бўлиши, йиғилганлардан ҳиммат ва мадад тилаши, устозларни, ўша жойдан ўтган азиз-авлиёларни ёдга олиши, дуои фотиҳа ўқиб, ҳаммага яхшилик тилаб, ҳунарини кўрсатиши лозим. Ҳунарини намойиш қилаётганида сўзларни шундай бурро, равон ва маъноли айтсинки, «эшитувчиларнинг кўнгли роҳатлансин» (32). Умуман, маърака тутувчилар иймон-эътиқодли, қарамли, саховатли, сабрли, ҳалим, андишали, тавозеъли, хоксор бўлсинлар, деб ёзади Кошифий (33).



Амир Темурнинг вориси, Улуғбекнинг отаси Шохрух Хиротни ўз пойтахти қилиб олди. Амир Темур сингари у ҳам Хиротга кўплаб олимларни, айниқса тарихчиларни жалб этди. Хиротда нодир ўл-ёмаларнинг ажойиб кутубхонаси тўпланди.

Н. И. Леонов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ



Хусайн Воиз Кошифий маърака тутувчиларни уч тоифага, яъни сўз ахли, зўр ахли ва ўйинчиларга ажратади ва ҳар тоифага алоҳида таъриф-тавсиф беради. Сўз ахлига маддоҳлар ва ғазалхонларни, қиссагўй ва қиссасозларни, ҳатто мешкобчи, дорифуруш, газмолфурушларни ҳам киритади. Зўр ахлига полвонлар, тошотарлар, гурзибонлар, зўргарлар, дорбозлар, ҳатто лой ташувчилар, ҳаммолларни ҳам қўшади. Томоша кўрсатувчи ўйин ахли уч тоифа бўлади деб, косабозлар, кўғирчоқбозлар ва соққабозларни кўрсатади.

Кошифий ўз асарида барча ижрочиларни алоҳида тавсифлайди. Шундан курашга, масалан, илм билан боғланган куч, амалдаги илм, «одамлар кўп қизикадиган ҳамда султонлар, шоҳларга мақбул бўлган ҳунарлардир», деган таъриф берилади. Кураш икки турдан иборат деб кўрсатилади: биринчиси — қабз усули, яъни қўл ушлаб кураш тушиш, иккинчиси — изтирор, яъни эркин кураш.

Зўргарлар одам кўтариб, тош ва суяк синдириб, тош отиб, тегирмон тошини кўтариб, фил билан олишиб ўз куч ва маҳоратларини намойиш этганлар. Кошифий камондан ўк узиш, сакраш ва ҳатто дорбозликни ҳам шу тоифага қўшади. Ҳақиқий зўргар куч-қувватга учмаслиги, нафс хавосидан воз кечиши лозим, дейди (34).

Ўйин ва томошалар тизими. Бу даврда сахнада инсон ва уни қуршаб турган воқелик ҳамда афсонавий-хаёлий дунёни тасвирлаш авж олган. Самарқанд ва Хиротда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, зафарлари акс эттирилган деворий тасвирларни, Бехзод, Махмуд Музаҳхиб портретларини эслаш кифоя.

Инсонни ва унинг ҳаётини мана шундай икки йўналишда — ҳам монументал, ҳам мўъжаз шаклларда ёритиш мусикада, томоша санъатида ҳам яхши йўлга қўйилган. Ўйин ва томошаларнинг бир қисми тор доираларга, маъракаларга мўлжалланса, бир қисми катта майдонларга, байрам ва сайилларга мўлжалланган.

Айнан шу даврда томоша санъатлари бутун бир тизим сифатида шаклланган. Унинг умумий таркиби театрлашган маросимлар, намойишлар, майдон томошалари, анъанавий театр, рақс санъати, халқ циркидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар кайсиси яна, ўз навбатида, бир қатор тур ва туркумларга бўлинган.

Театрлашган маросимларга Наврўз ва Меҳржон билан боғлиқ хилма-хил қизикарли, уюшган оммавий сайиллар, урф-одатларни, суннат-тўйи ва уйланиш маросимларини, қизил гул байрамини, зардуштийлик билан боғлиқ баъзи сайиллар, ўйин

ва томошаларни, шунингдек, келиб чиқиши хийла қадимий даврларга бориб тақалувчи зикри жаҳрия ва садр йиғинларини киритиш мумкин.

Бундай маросимларнинг аксарияти оммавий шаклларда бўлиб, юзлаб ижрочилар ва томошабинларни қамраган. Фақат зикр ва садрларгина сайланма кишилар қатнашадиган тор доирадаги йиғинлардир.

Театрлашган намойишларга, авваламбор, сувга бўлган эътиқоддан келиб чиққан «Сус хотин», «Хўббим» маросимларини, дарвеш ва қаландарларнинг махсус либосларда тўда-тўда бўлиб, байт ва қўшиқ айтиб юришларини, шунингдек, хунар ва санъатнинг биргаликдаги умумхалқ намойишларини киритса бўлади. Амир Темур ва Темурийлар даврида зеб-зийнатларни, антика буюмларни, ажойиб хайвон ва паррандаларни махсус жойларда намойиш этиш одат тусига кирган.

Бундай кўрғазма ва маросимларни театрлашган дейишимизга сабаб шуки, уларда ҳам томоша объекти (баъзан ижрочи) ва томошабин бор, томошабин хушнуд бўлади, яйрайди, айрим ҳолларда мулоқотга киришади.

Майдон томошалари. Амир Темур ва Темурийлар даврида ўйин ва томошалар силсиласида майдон томошалари алоҳида ажралиб турган. Зардуштийлик эътиқоди билан боғлиқ баъзи томошалар ҳам майдонларда кўрсатилган. Аммо аксар майдон томошалари туркий уруғ ва қабилаларнинг турмуш тарзи, эътиқоди, эстетик майллари билан, Амир Темур ва Темурийзодаларнинг армияси, навкарлари ва зобитларининг жанговар ҳаёти, рухияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Шу боисдан майдон томошалари орасида от билан бажариладиган пойга, улоқ чопиш (кўпкари), отдан ағдариш, чавгон, қабоқ ўйин қабилар, ҳаққоний куч синови ҳисобланмиш кураш (гуштигирлик), қилич, найза, гурзи ва бошқа жанговар қуроллар билан ўтадиган беллашувлар, шунингдек, кўчқор, хўроз уриштириш каби қадимий ўйин ва мусобақалар етакчилик қилган.

Майдон томошаларида кўп сонли чавандозлар, паҳлавонлар, камонбоз ва қиличбозлар, бошқа ўйинчилар қатнашган, томошабин сифатида бутун аҳоли жалб этилган; ҳаммада яхши кайфият, кўтаринки рух, янгиланиш ва яшариш завқи ҳукм сурган.

Томошабинлар ўта фаол бўлишган: ҳар гуруҳ, жамоа ёки уруғ майдонда куч ёки моҳирлигини синаётган вакилини (ёхуд ўргатган оти, кўчқорини) қувватлаб, тарафини олиб, руҳлантириб турган; бутун ўйин-томоша жараёнини у билан бирга ке-

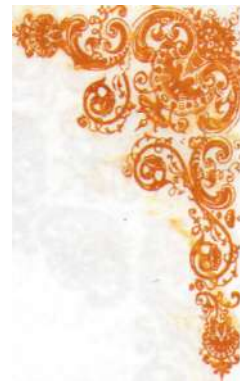
•>
-•v

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОТ-ТАРИХИДА

чирган, ютуғидан қувонган, мағлубиятидан ачинган. Аммо иштирокчилар ҳам, томошабинлар ҳам танти бўлишган, ғолибларни тан олиб, тетик рух, янги йиғинларга умид-ишонч билан тарқалишган.

Шундай қилиб, Амир Темур ва Темурийлар даврида Марказий Осиё бадий маданияти, шу жумладан томоша санъат-

лари гуллаб-яшнади. Ҳам шаҳар, ҳам қишлоқ ва дашт маданиятлари билан боғлиқ бўлган ўйин, томоша, байрам, театрлашган маросим ва намоёишларнинг бутун бир тизими вужудга келди. Шулар ҳаммаси касб-кори, насл-насаби, миллий-этник келиб чиқиши турлича бўлган кишиларни бирлаштиришга хизмат қилди.



XIV—XVI асрларда жаҳон тарихи саҳнасига Амир Темур ва унинг ворислари — Темурийлар келиши Марказий Осиёда давлат қурилиши ва маданий ривожланишнинг ўзига хос тараққиётини бошлаб берди.

Амир Темур ва унинг ворислари ҳукмронлиги даврида Буюк Ипак йўли бўйича Ғарбдан Шарққа ва, аксинча, савдо қарвонлари қатнови тикланди. Худди шу ерда Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Араб мамлакатларининг маданий анъаналари билан маҳаллий, Марказий Осиё бадий маданияти ўзига хос хусусиятларининг ноёб уйғунлашуви жараёни рўй берди. Марказий Осиё фақат савдо ва қарвон йўллари кесишув жойи бўлмай, балки маънавий маданиятнинг янги ғоялар вужудга келадиган, янги услуб шаклландиган маркази ҳам бўлиб қолди.

Қадимги қарвон йўллари тикланиши савдо-иқтисодий аҳамиятгагина эга бўлмай, балки салтанатнинг улкан худудида ва ундан ташқарида ҳам маданиятларнинг бир-бирини бойитиши ва ўзаро таъсирида улкан роль ўйнади.

Турли мамлакат ва ҳудудлар санъатининг оҳанг, ғоя ва шакллари Марказий Осиёда янги бадий мазмун касб этиб, Европа — Осиё китъаларининг бутун худуди бўйлаб тарқалди.

Амир Темурнинг улкан интилишлари унинг Самарқандни жаҳон миқёсидаги пойтахтга айлантиришга қаратилган ҳаракатларида ўз ифодасини топди. Бу ерга Ўрта ва Яқин Шарқнинг турли мамлакатларидан энг яхши усталар, меъморлар, шоирлар, олимлар, санъаткорлар олиб келинди.

Самарқанд ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарлари узоқ йиллар санъат, ҳунармандлик, бинокорлик, назм ва адабиёт, мусика, тантаналар ва оммавий томошалар соҳасида янгиликлар чиқарувчи ўзига хос маданий ва илмий тараққиёт марказига айланди.

Ўша даврнинг муҳим хусусияти кенг халқ оммаси маънавий маданият бойликларини яратиш ва улардан баҳраманд бўлишга жалб этилганлигидир. Умумий маънавий юксалиш айрим истеъдодли

шахсларгагина эмас, балки турли ижтимоий қатламларга ҳам хос эди. Шаҳар савдо-ҳунарманд доираларининг вакиллари хилма-хил моддий ва маданий бойликларни яратувчи ва тарқатувчи вазифасини бажаришди.

Маданий ҳаётнинг бундай демократлашуви ва унинг кенг қўламдаги маърифий ифодаси давлат раҳбарларининг қўллаб-қувватлашлари ва ҳомийлиги натижасидагина рўй берди. Бинобарин, Амир Темур фаолиятида маърифий асосларнинг умумий рағбатлантирувчи маданий сиёсатнинг асосий тамойиллари яққол кўзга ташланади. Унинг шахси умумий барқарорликнинг ўзига хос қафолати бўлди, сиёсати эса диШий ва дунёвий асосларнинг баб-баравар ўзаро муносабатда бўлишига имкон берди.

Амир Темур узокни кўра биладиган ва зукко сиёсатдон сифатида исломнинг давлат қурилиши ҳамда ижтимоий ҳаётни бириктирувчи, батартиб сақловчи ва жипслаштирувчи омил сифатидаги улкан аҳамиятини яхши тушуниб етганди. Унинг ўзи шариат қонунлари ва ислом аҳкомларига қатъий амал қилар ва мамлакатда барчанинг бунга амал қилишини мудом кузатиб турарди.

Айни вақтда у дунёвий маданият, илм-фан, адабиёт, меъморлик, нафис ва томоша санъатларининг хилма-хил турларини яхши тушунар ва юқори баҳоларди, дунёвий маданият турларининг ривожланишини хар томонлама рағбатлантирарди. Бундай сиёсат ўзига хос ноёб ходисага олиб келди — Амир Темур ва унинг ворислари давлатида яққол намоён бўлган диний асослар ва юқори даражада ривожланган дунёвий маданият баб-баравар мавжуд бўлди.

Бу ерга олиб келинган усталар, меъмор ва рассомларнинг моҳирона санъати, шоирларнинг нафис ижоди, ўз навбатида, маҳаллий бадий маданиятнинг юксак анъаналари билан ўзаро алоқада бўлди.

Бу маданиятда Амир Темур давлатининг этно-ижтимоий мағзини ташкил этувчи ва ушбу худудда истиқомат қилувчи туркий ва эроний халқлар маданияти ҳамда санъатининг ўзига хослигини бел-

Ислом маданиятининг элементлари Марказий Осиёда ҳар вақт мавжуд бўлди. Амир Темур тасарруфга олинган ислом давлатларидан муслмон маданиятининг айрим янги элементларини олиб келиб уларга янги куч бахш этди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

гиловчи анъаналари кўп асрлар давомида ўзаро самарали таъсирда бўлди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида туркий адабиёт ва шеърият гуркираб ривожланди, туркий тилнинг шаклланиши ниҳоясига етди ҳамда у нафис шеърият ва адабиёт тили бўлиб қолди.

Хозирги замон фани Амир Темур ва Темурийлар даврини ҳақиқий Ренессанс — Уйғониш даври деб эътироф этмоқда. Зеро, бу даврда ўтмиш даврлар тажрибаларини ижодий ўзлаштиришга ва янгича ёндашув-

ларга, олимлар, меъмор ва ҳунармандлар, миниатюрачи рассомлар, шоирлар, мусиқачилар, янги давр томоша санъати вакиллари олдида турган масалаларни ҳал этишда жиддий янгиликлар киритишга асосланган энг яхши анъаналари тикланди.

Амир Темур ва Темурийлар даври маданиятининг ҳаётбахш фалсафаси, унинг юксак бадиий муваффақиятлари кейинги даврлар санъатининг ривожига самарали таъсир кўрсатди.



АМИР ТЕМУР ДАВРИ ТАРИХНАВИСЛИГИ



Алшр Темур манбаларда

мир Темур хаёти ва фаолиятини гавдалантириш унинг замони мохияти, рухи, мухитини тасвирлаш учун гапни тарих фани таяниб келган ва бундан буён ҳам таянадиган асосзаминли энг мухим ёзма манбалардан бошлаш мақбул. Амир Темур хаёт даврида за-

мондошлари томонидан ва унинг ҳомийлигида ёки Соҳибқирон вафотидан кейин ҳали воқеаларнинг охори тўкилмай ва салафларнинг меросини эътиборга олган ҳолда яратилган асарлар илк манбалар сифатида ғоят қимматлидир.

Ўша давр тақозосига кўра бу асарлар форсий тилда ёзилган.

Буюк олим Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислом Яздийнинг «Рўзномаи ғазавоти Хиндистон» («Хиндистонга юриш кундалиги») рисоласи Амир Темур фаолиятига оид илк асар ҳисобланади. Бу рисола Амир Темурнинг шахсий кўрсатмаси билан 1399—1403 йиллар оралиғида ёзилган. Унда 1398—1399 йиллардаги юриш батафсил тасвирланган (1).

Ғиёсиддин Али рисоласига Амир Темурнинг муносабати эътиборга сазовордир. Бу муносабат Амир Темур шахсий ҳислатларининг айрим жиҳатларини бирмунча ёритиб беради. Юқорида таъкидланганидек, бу асар «Ғайритабиий ибораларсиз ва китобхон учун тушунарли услубда» ёзилиши лозим эди. Шу сабабли Ғиёсиддин Алининг кўпинча асосий ишга алоқаси бўлмаган ва баён мавзуини хиралаштирадиган, тушуниш қийин бўлган дабдабали ва жимжимадор тасвирлари Амир Темурга унчалик ёкмади.

Аммо шундай бўлса ҳам, Ғиёсиддин Али Яздийнинг рисоласи унда аниқ маълумотлар баён этилгани жиҳатидан қимматли манба ҳисобланади.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ёзилган тарихий асарлар орасида Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарлари, ўзига хослиги ва қимматли далилларга бойлиги билан, шубҳасиз, биринчи ўринда туради.

Низомиддин Шомий (тахминан 1409 йилда вафот этган) ўз асарини 1402—1404 йиллар орасида Амир Темурнинг топшириғи билан ёзган. Асарда Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишидан (1370) то унинг Ғарбий Эрон, Ирок, Сурия, Кичик Осиё ва Туркистонга қилган етти йиллик юриши (1399—1404) воқеалари баён этилган.

Асарнинг оддий тил ва содда услубда ёзилганлиги ундан фойдаланишни енгиллаштиради. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си бизгача икки тахрирда етиб келган. Биринчи тахрири 1404 йил июнь ойида Амир Темурнинг Эрондан Моваруннаҳрга қайтиш пайтида унга тақдим қилинган нусха бўлиб, ҳали унга ном берилмаган эди. Иккинчи тахрири ўша пайтларда Озарбойжон ва Ироқни идора қилиб турган Мироншоҳнинг ўғли Мирзо Умарга тақдим қилинган нусхадир. Муаллиф уни бир қадар тахрир қилган. Муқаддимага баъзи қўшимчалар киритган.

Машҳур тарихшунос олим Ҳофиз Абрў Шомийнинг бу асарига қўшимча ёзган ва у «Зайли Зафарномаи Шомий» деб аталади. Унда Амир Темур вафотигача (1405 й. 18 феврал) бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Мазкур асарнинг қўлёзма нусхалари жуда кам бўлиб, Туркия ҳамда Арманистон кутубхоналарида сақланади.

Асардан кўп парчалари рус тилида «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой ордн» (М., 1941) ва «Материал по истории туркмен и Туркмении» (М., 1939) номли мажмуаларда эълон қилинган. Низомиддин Шомий «Зафарно-

ма»сининг матни, зарур изоҳлар ва кўрсаткичлар билан тўлдирилиб, чех шарқшунос олими Феликс Тауэр тарафидан чоп этилган. Асарнинг Нажотий Луғат қилган туркча ва ўзбекча (1996 й.) таржималари ҳам бор.

Яна бир «Зафарнома» Шарафуддин Али Яздий (1454 й. вафот топган)нинг қаламига мансуб бўлиб, кўтаринки услубда баҳодирлик қиссаси тарзида ёзилган. Асар «Зафарномаи Темурий», «Тарихи жаҳонкушойи Темурий», «Фатхномаи Соҳибқироний» номлари билан ҳам аталган бўлиб, Низомиддин Шомий асари асосида ёзилган. Шарафуддин Али Яздий асарининг бир қанча афзал тарафлари бор. Масалан, кўплаб далил ва ҳодисалар аниқлаб ёзилган. Халил Султон ҳукмронлиги йиллари воқеаларини ҳам ўз ичига олган. Асарнинг яна бир муҳим афзаллиги шундаки, унинг катта муқаддима қисми ҳам бўлиб, унда Жўжи, Чиғатой улуслари ҳамда Элхонийлар давлатининг Амир Темургача бўлган тарихи қисқача баён этилган. Муқаддима «Тарихи Жаҳонгирий» ва «Муқаддимаи Зафарнома» номлари билан маълум. Шарафуддин Али Яздий бу асарини Форс хоқими, Темурийзода Иброҳим Султоннинг топшириғи билан ёзган (1425).

Асар Амир Темур тарихи, унинг таваллуд топишидан (1336) то Халил Султон ҳукмронлигига чек қўйилишигача (1409) бўлган даврда Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбойжон ва бошқа мамлакатларда кечган воқеаларни ўз ичига олади.

Асарнинг қўлёзма нусхаларини Осиё ва Европадаги талайгина мамлакатларнинг кутубхоналарида учратиш мумкин.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»-сининг матни икки жилда Калькутта (1885-1888) ва Техрон (1957)да Мавлавий Мухаммад Илоҳдод ва Мухаммад Аббосийлар тарафидан чоп этилган. Француз (Пети де Ла Круа, 1722) ва инглиз (Ж. Дарби, 1723) тилларига қисқача таржималари ҳам бор. Асарнинг Шайбонийхонлардан Кўчкунчихон (1510—1529) замонида Мухаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий ўзбек тилига қилган дурустига таржимаси ҳам бизгача етиб келган.

XIX асрда шоир ва вазир Муниснинг топшириғига биноан Худойберди ибн Қўшмухаммад Хивақий қилган таржима ва Ярокбий Қўнғиротнинг кўрсатмаси билан номаълум таржимон қилган ўзбекча таржималари, шунингдек Мустафо Раҳимнинг туркча таржимаси (Истанбул, 1929) ҳам мавжуд.

Асардан айрим парчалар француз, инглиз, рус, итальян ва ўзбек тилларида чоп этилган. Парчалар Олтин Ўрда ҳамда Амир Темурнинг 1360—1370 (Мовароун-

наҳр), 1398—1399 йиллардаги (Хиндистон юриши) тарихига оиддир.

Ҳар иккала «Зафарнома» Мовароуннаҳр, Эрон ва Озарбойжоннинг ижтимоий-сиёсий ва этник тарихини, халқининг маданий ҳаётини, шунингдек Амир Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа мамлакатлар билан сиёсий муносабатини ўрганишда муҳим манбадир.

Шарафуддин Али Яздий асарининг ўзига хос хусусияти шундаки, у ҳассос йилномачи сифатидагина эмас, балки истеъдодли адиб, моҳир баёнчи сифатида ҳам намоён бўлади. Кейинчалик улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий рисолаининг шу жиҳатини алоҳида уқдириб, Шарафуддин Али Яздийнинг асарини маҳорат билан ёзилган энг муқамал рисолалар жумласига киритади (2). Ҳозирги замон илмий адабиётида «Зафарнома» «Марказий Осиё тарихнавислигининг дурдонаси» сифатида баҳоланади.

XX асрнинг йирик шарқшуноси ва форсий манбалар билағони А.К.Арендс Шомий ва Яздий «Зафарнома»ларини солиштириб, ушбу ҳаққоний гапни айтган эди: «Амир Темур ҳақидаги дастлабки асарлардан бири Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» номли расмий тарихи бўлиб, бу асар хали Амир Темур ҳаётлик вақтидаёқ тузилган эди.

Бироқ Амир Темур даври тарихига оид анчагина тўлиқ маълумот Шарафуддин Али Яздийнинг илм-фанда «Зафарнома» номи билан машҳур бўлган асарида берилган...»

Тарихчи ва олим Шарафуддин Али Яздий Амир Темур тарихини ёритишга катта эҳтиёткорлик билан ёндошади. Муаллиф ўз китобини имкони борича ишончли фактик материаллар, Амир Темур буйруғига асосан унинг котиблари томонидан ёзиб қолдирилган воқеалар, бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар маълумоти асосида бадиий тарзда баён этган... Шунинг учун ҳам, ортиқча мактовлар бўлишига қарамай, Шарафуддин Али Яздий Амир Темур шахсиятидаги зиддиятларни анча ҳаққоний тасвирлаган (3).

Яздий келтирган хабарларнинг ҳаққонийлигига «Зафарнома»нинг ношири А. Уринбоев ҳам қатор асосли далиллар келтиради. У бундай ёзади: «Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон (Шоҳрухнинг ўғли) Темур ҳақида махсус китоб ёздиришни ният қилган ва 822/1419—1420 йилларда ўз даврида котиблар — баҳши ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий ҳамда форсий тилда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни унга келтириб бериш ҳақида фармон чиқарган. Кейин эса материаллар ўрганила бошланган...»



Амир Темур бир қанча шайхларни ўзига маънавий устоз ҳилиб олди. Булар орасида шахрисабзлик шайх Шамсуддин Қуллол, шайх Зайиддин Тайободий ва бошқалар бор эди. У мунтазам азиз авлиёлар ҳузурига таширф буюрар ва ўз фаолиятида улардан мадад кутарди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ

Асарнинг Амир Темур тарихидан баён этувчи асосий қисмида ёзилишича, подшоҳликнинг барча томонларидан Амир Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён этилган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣ ва насрий нусхалари тўпланиб бўлгач, материаллар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган.

Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этган. Дастлаб Амир Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар у воқеани ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Амир Темурнинг бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган.

Бошқа гувоҳларнинг ҳикояларини ҳам эшитгач, Иброҳим Султон айтиб турган ва дастлабки хомакиси ёзиб борилган. Ана шу материаллар асосида эса Шарафуддин Али Яздӣ «Зафарнома» асарини ёзган.

Иброҳим Султоннинг буйруғига асосан бу китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши шарт бўлган.

Шарафуддин Али Яздӣ олдида асарни жонли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш талаби қўйилган, шунингдек у ҳужжатларга катъӣ риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевоқиф назорати остида амалга оширилган дастлабки хомакиси ёзувдан четга чиқмаслиги ҳамда нарсани бўйб кўрсатмаслиги керак эди» (4).

Шундай қилиб, Шарафуддин Али Яздӣнинг «Зафарнома»си Амир Темур ҳақидаги ёзма манбалар орасидаги аниқ ҳужжатларга асосланган энг ҳаққонӣ ва энг ишончлисидир.

Демак, бу асардаги барча кишиларнинг, жойларнинг номлари, воқеаларнинг саналари тарихӣ ҳақиқат бўлиб, барча хабарлар рост ва ҳаққонӣдир.

Тарихчи ва элшунос олим Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Ҳавофӣ (Ҳофиз Абрӯ) ҳам Амир Темур тарихнавислигининг яна бир намояндаси бўлиб майдонга келди. Унинг ўз сўзларига қараганда, у Амир Темур саройида хизматда бўлган, муайян даражада унга яқин турган. Ҳофиз Абрӯ Амир Темурнинг хизматида Шарқнинг бир қанча мамлакатларида бўлган, Амир Темурнинг вафотидан кейин унинг ўғли Шохруҳ саройида тарихнавис бўлган. Ҳофиз Абрӯ 1431 йилда вафот этган.

Ҳофиз Абрӯ Амир Темур ва Шохруҳга яқин одам бўлгани учун ҳам у келтирган маълумотлар ўта муҳим.

Ҳофиз Абрӯ бир неча муҳим тарихӣ асарлар ёзиб қолдирган. Улардан бири «Мажмуъайи Ҳофиз Абрӯ» деб аталади. Ундан машҳур арабийнавис тарихчи Табарӣ (839—923)нинг «Китоби русул вал-мулк ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар тарихи») китобининг Балъамӣ қилган форсча таҳрири, аниқроғи, халифа Муқтадир замони (908—932)дан то халифа ал-Мустаъсим (1242—1258) давригача бўлган тарих, шунингдек, «Зайли Мажмуъ ат-таворихи Рашидуддин» (Эроннинг 1306—1393 йилларидаги тарихи) ва «Зайли Зафарномаи Шомӣ» асари ўрин олган. «Мажмуъайи Ҳофиз Абрӯ»дан айрим парчалар матни Хонбобо Баёнӣ (1938), Феликс Тауэр ва К.М.Майтра (1934) томонидан нашр этилган.

Ҳофиз Абрӯнинг иккинчи асари «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурӣ» («Бойсунғур Мирзонинг сараланган тарихи») номи билан машҳур ва умумӣ тарих тарзида ёзилган асардир. Унда Оламнинг «яратилиши»дан то 1426 йилгача бўлиб ўтган воқеалар қайд қилиб ўтилади. Асарнинг тўртинчи қисмида Амир Темур тарихи Шомӣнинг «Зафарнома»си асосида қисқа тарзда ва Шохруҳ Мирзо тарихи (1430 йилга қадар) батафсил баён этилади.

«Зубдат ут-таворихи Бойсунғурӣ»нинг нусхалари кам, улар Англия, Франция, Туркия, Эрон, Афғонистон ва Россия кутубхоналарида сақланмоқда.

Ҳофиз Абрӯ асаридаги Амир Темур ҳақида баён этилган айрим маълумотлар тадқиқотчилар эътиборини тортди. Масалан, Ҳофиз Абрӯнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур дин ва шариатни мустаҳкамлаш борасида сидқидилдан ғамхўрлик қилган. Амир Темур замонида Самарқанд яқинидаги Ангор туманида ва Мурғоб дарёси хавзасининг юқори қисмида ариқ ва зовурлар қазилганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам шу асарда баён этилган.

Ҳофиз Абрӯ ўз рисоласи мазмунига Низомиддин Шомӣнинг «Зафарнома»сидан матнларни қўшиб (5), шу тариқа уларни авлодлар учун сақлаб қолди (6).

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг 1404—1409 йиллардаги сиёсий тарихини ўрганишда Ҳожа Тожиддин ас-Салмонӣнинг «Тарихнома» китоби катта аҳамият касб этади. Асар «Зайли Зафарнома» («Зафарнома»га қўшимча) номи билан ҳам маълум.

Асар муаллифи ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Фақат унинг асли Исфандондан эканлиги, моҳир хаттот ва девони иншо (ёзишмалар девони)нинг кўзга кўринган ходими сифатида маълумлиги, музаффарӣлар даврида 1397 йили Шероздан Самарқандга келганлиги, 1409 йили



уни Шохрух Хуросонга олиб кетгашшиги ва унинг топшириги билан мазкур асарни ёзишга киришганлиги маълум, холос. Лекин у китобни ёзиб тамомлай олмади. Саройда вазир Сайид Фахриддинга қарши фитнада иштирок этгани учун қамокка олинди.

Хожа Тожиддин ас-Салмоний Амир Темурнинг сўнги кунлари ва Шохрух тарихини ёзишни мўлжаллаган эди. Лекин муддосига ега олмади. Факат 5—6 йиллик тарихини ёзиб улгурди, холос. Хуллас, «Тарихнома»да 1404 йилнинг кузида Кони-гилда бўлган тантана ва тўю томошалар, Амир Темурнинг Хитойга юришининг бошланиши, унинг вафоти, Халил Султоннинг марказий ҳокимиятни тортиб олиши (1405 йил март ойининг ўрталарида) ва 1409 йил март ойи охирида унинг Худойдод бошлиқ бир гуруҳ амирлар тарафидан асир олиниши тарихдан сўз юритилади.

«Тарихнома»нинг учта нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган. Улардан бири қусурли ва Англиянинг Британия музейида (тартиб рақами ОК 159), қолган иккитаси Туркияда Сулаймон Фотих (тартиб рақами 4305) ва Лола Исмоил афанди кутубхонасида (тартиб рақами 304) сақланмоқда. Сўнги нусха тўларок бўлиб, фойдаланишга қулай. Асарни немис тилига Ганс Роберт Ремер ва рус тилига З. М. Буниётов таржима қилган.

Амир Темур тарихи эронлик тарихчи олим Мўъиниддин Натанзийнинг шарқшунослар орасида «Мунтахаб ут-таворихи Мўъиний» («Мўъинийнинг сайланма тарихи») номи билан машҳур бўлган асарида ҳам қисқа тарзда баён этилган. Асар 1413 йили Шерозда Темурий Искандар Мирзо саройида ёзилган.

«Мунтахаб ут-таворихи Мўъиний»нинг иккита тахрири мавжуд: бири юкорида номи зикр этилган Искандар Мирзога бағишланган, иккинчиси Шохрухга тақдим этилган нусха, Искандар Мирзо Шохрух томонидан тор-мор қилинганидан кейин (1414 йил 20 июл) тахрирдан чиқарилган. Унда Искандар Мирзо ҳақидаги ҳикоятлар бирмунча қискартирилган, унинг шаънига айтилган ҳамду санолар олиб ташланган.

Асарда энг қадимги даврлардан то Амир Темур вафотигача (1405 йил 18 феврал) бир қатор ўлкаларда юз берган муҳим тарихий воқеалар қисқача баён қилинган. Кўп ҳолларда муаллиф ҳар бир сулола тарихига алоҳида боб бағишлаган. Асарнинг сўнги қисмлари Марказий Осиё тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Асарда Амир Темур яшаган ва ҳукмронлик қилган даврда юз берган тарихий воқеалар бирмунча муфассал баён қилин-

ган. Ушбу давр тарихини муаллиф асосан ўзи тўплаган материаллар асосида ёзган. Амир Темур замонасидаги воқеа-ҳодисалар Натанзийга яхши маълум бўлган, шунингдек, у сарой солномаларидан фойдаланиш, машҳур тарихий воқеаларнинг хали ҳаёт бўлган иштирокчиларидан ўзига керакли маълумотларни сўраб-суриштириб билиб олиш имкониятига эга бўлган. Баъзи ўринларда муаллиф шохидлардан эшитиб ёзганига ишора этади. «Мунтахаб ут-таворих»даги айрим хронологик чалқашликлар, назаримизда, Натанзий оғзаки маълумотлардан кўп фойдалангани натижасидир. Асарда Амир Темурнинг ватанпарвар лашкарбоши ва тадбиркор давлат арбоби сифатида камол топиб бориши ёрқин акс эттирилган. Муаллиф мамлакатдаги тарқоқликни тугатишда ва мўғул хонларининг Мовароуннаҳрга босқинчилик тажовузларига чек қўйишда Амир Темурнинг ҳарбий ва сиёсий фаолияти ғоят катта роль ўйнаганини таъкидлайди.

Амир Темур ҳукмронлиги даври тарихи кўтаринки услубда баён этилади. Ўтган бир ярим аср давомида таназзулдан боши чиқмаган Туронда улкан ўзгаришлар юз бера бошлади: «Андак фурсатда Самарқанд шу қадар гўзал ва обод бўлдики, Олий жаннатга таъна қилиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарнинг тевақулатида ҳам кўркам боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд эттирди. Рубъи маскуннинг барча жойларидан жуда кўп одамлар бу муборак шаҳарга отланиб, ҳазрат Амир Соҳибқироннинг адолати ва марҳамати соясидан паноҳ топишди.

Ҳазрат барча йўлларда ёмлар (махсус бекатлар) барпо этишни буюрди ва халқ ўтиб-кечадиган жойлардаги харобаларни тузатиб, обод қилди. Олий рабоблар ва хонақоҳлар қурдириб, факиру мискинлар учун хайрия тарзида уларнинг эшикларини очиб қўйди. Чунончи, Амир Соҳибқирон кўп муддатгача заминнинг бепоян гиламида яшовчи халойикнинг шоду хуррамлигига боис бўлиб, улкан бир давлатни идора этди».

«Мунтахаб ут-таворих»да Амир Темурнинг шахсий хислатлари, қайси илмларга қизиққани ҳақида ҳам муҳим маълумотлар бор. «Амир Соҳибқирон илму ҳикмат аҳли ва фан арбоблари билан ғоятда дўстлашган эди. Тарих китобларини эшитиш орқали умматлар насаби ва шарҳи ҳолларини, турк, араб ва ажам подшоларининг турган жойлари ва қилган ишлари ва бу илмнинг бошқа тармоқларини жуда чуқур эгаллаган эди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида ҳам етарли маълумотга эга эди. Ўзининг аксар вақтини саййидлар, олимлар ва машойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди».

Шохрух китоб, айниқса ноёб китобларнинг ашаддий шайдоси сифатида машҳур эди. У дунёнинг ҳамма бурчақларидан китоб йиғиб ва ҳар қанча баҳода ноёб илёмаларни харид этиб, бой кутубхона ташкил этишга муваффақ бўлди.

Т. Н. Кору-Нуёзий

**АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ**



«Мунтахаб ут-таворих»нинг манба сифатидаги қимматли Жихатларидан яна бири пугки, Амир Темурнинг ҳарбий даҳоси ва лашкарининг жанговарлиги ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган баъзи муҳим маълумотлар баён қилинган. Натанзий келтирган туркий тилдаги ўша даврга оид бир қанча ҳарбий атамалар ҳатто Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»ларида ҳам учрамайди. Бу ҳол Натанзий асарининг оригиналиги, муҳаррир ўз даврига оид ҳарбий атамаларни синчиклаб ўрганганини тасдиқлайди ҳамда, эҳтимол, у Амир Темур лашкарида жанг қилган баъзи йирик саркардалардан ҳам ўз асари учун муҳим маълумотларни сўраб олганини тахмин этишга асос беради.

«Мунтахаб ут-таворихи Мўъиний»нинг нусхалари Буюк Британия, Франция, Россия ва Эрон кутубхоналарида сақланади.

Унинг баъзи нусхаларининг русча таржимаси «Олтин Ўрда тарихига оид материаллар» тўпламида (№28, Париж, 1814, 244—258-бетлар) нашр этилган. Асарнинг тўла французча таржимасини Жак Обен нашр қилган.

Ҳофизи Абрў ва Мўъиниддин Натанзийдан кейин Камолиддин Абдураззоқ ибн Мавлон Жалолиддин Исҳоқ ас-Самарқандийнинг номи алоҳида ажралиб туради. У 1413 йилда Шохрух саройига яқин бўлган имом оиласида туғилган.

Абдураззоқ Самарқандий, аввалги сифаларда таъкидланганидек, Шохрухнинг дипломатия соҳасидаги топшириқларини бажарган. Шохрух вафотидан кейин бошқа темурийзодалар ҳузурда хизмат қилган, 1463 йилдан бошлаб Ҳирот мадрасаларидан бирида шайх бўлган ва шу ерда тахминан 1483 йилда вафот этган. Ғоят машҳур бўлган «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи») асари Абдураззоқ Самарқандий каламига мансубдир. Бу асар XIV—XV асрларга оид воқеаларни ўз ичига олади (7). Муаллиф қўлёмани 1470 йилда ёзиб тугатди, кейинчалик унга баъзи ўзгариш ва қўшимчалар киритди.

Юқорида тилга олганимиздек, Ҳофизи Абрўнинг «Зубдат ут-таворих» асари Абдураззоқ Самарқандий учун асосий манба бўлди. Тадқиқотчилар Абдураззоқ Самарқандийни Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздий каламига мансуб «Зафарнома»лардан (8) ва бошқа баъзи муаллифларнинг асарларидан ҳам баҳраманд бўлганлиги, аммо унинг асарида мазкур асарларда учрамайдиган бир қанча тафсилотлар ҳам борлигини таъкидлайдилар. Шу жихатдан Абдураззоқ Самарқандий асари Амир Темур ва унинг даври тари-

ҳини ўрганишга оид муҳим манбалардан ҳисобланади.

Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си билан бирга Абдураззоқ Самарқандийнинг бу китобида Амир Темур ва Темурийзодалар тарихи батафсил баён қилинган, мазкур китоб Шарқ ва Ғарбда кўп марта лаб нашр этилишининг сабаби ҳам шунда.

Амир Темур замондоши — машҳур араб тарихчиси Абдурахмон Абу Зайд ибн Халдуннинг (1332—1406) фикрлари диққатга сазовор. Унинг кўп жилдли асосий тарихий-ижтимоий асари «Китоб ал-ибор» («Насихатомуз мисоллар китоби») жамият тараққиёти тўғрисидаги таълимотга ҳамда мусулмон Шарқи халқлари ва Мағриб халқлари тарихини ўрганишга қўшилган катта ҳисса деб тан олинган.

Ибн Халдун Дамашқ шаҳрининг Амир Темурга топширилиши шартлари ҳақида музокара олиб борган Дамашқ делегацияси таркибига кирган эди. Шу тариқа Ибн Халдун Амир Темур билан шахсан суҳбатлашишга мушарраф бўлган. Ибн Халдуннинг Амир Темур ташки сиёсий фаолиятига қандай муносабатда бўлишидан ва унга қандай назар билан қарашидан қатъи назар, у Амир Темурнинг бетакрор ва ёрқин шахсига холис баҳо бермасдан иложи йўқ эди. Ибн Халдун Амир Темурнинг ҳарбий тарих соҳасидаги теран билимидан хайратга тугнди (9). Ибн Халдун ўша пайтда Амир Темур сеҳргарлик ва жодугарлик кучига ҳам эга, деган тасавурларни қатъиян рад қилди, унинг мунозара ва баҳсларни яхши кўрадиган ўткир заковатли ва теран зехнли инсон эканлигини таъкидлади,

Ибн Халдуннинг далолат беришича, Амир Темур ундан «ўзингизнинг Мағриб мамлакатингизни, унинг манзиллари ва шаҳарларини батафсилроқ баён этиб берингиз»,— деб илтимос қилган (10). Амир Темур ўз суҳбатдошининг ат-Табарий (X аср бошларида яшаган тарихчи) қарашларини шахсан қандай баҳолашини сўради. Мана шуларнинг ҳаммаси Амир Темурнинг кенг билимли ва синчков донишманд сифатидаги қиёфасини қимматли жихатлар билан тўлдиради.

Амир Темур замондошларидан бири Ибн Арабшоҳ (Шихобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим (1389—1450) асари Амир Темур ҳақидаги манбалар қаторидан алоҳида ўрин олади. Ибн Арабшоҳ Дамашқда туғилиб ўсган. Бу шаҳар Амир Темур қўл остига ўтганида у 12 ёшда эди. У ака-укалари ҳамда онаси билан бирга Самарқандга олиб кетилади, бу ерда 1401 йилдан 1408 йилгача яшайди. Ибн Арабшоҳ шу ерда таълим олади, шарқ тилларидан бир нечта-

сини ўргангани, ҳар ҳолда Амир Темурнинг ўз саройига бўлмаса-да, Темурийлардан бирининг саройига яқинроқ турганлиги сезилади. 1408 йилдан кейин Шарқ мамлакатлари бўйлаб кўп саёҳат қилгач, она шаҳри Дамашққа қайтади, сўнгра Қохирада яшайди ва шу ерда вафот топади.

Ибн Арабшоҳ тарих, адабиёт, грамматикага оид бир қанча асарлар ёзган. Унинг қаламига мансуб «Ажойиб ал-мақдур фи ахбори ат-Таймур» («Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари») Амир Темурга ва унинг замонида бағишланган салмоқли асардир.

Ибн Арабшоҳ Амир Темурга нисбатан душманлик руҳидаги муаллифлар жумласидан эди. Бу ҳол унинг асарида тўла акс этди.

Шундай бўлиши табиий эди, чунки жаҳон тарихидаги энг йирик арбоблардан ҳеч бири ва ҳеч қачон адабиётда бир хил, бир маънода баҳоланган эмас. Уларнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги билимлар жамланиши жараёнида уларнинг тарафдорлари билан ғанимлари ўртасида, табиий, баҳслар бўлиб турган, ижобий ва салбий ёки бетараф тарздаги ва шу каби турили-туман фикрлар айтиб келинган.

Мана шундай муайян бир ҳолатда, Ибн Арабшоҳнинг Темур давлати ва унга чегарадош мамлакатлар сиёсий, ҳўжалик ва маданий турмушини кўшимча равишда ойдинлаштириб берувчи кўпдан-кўп диққатга сазовор мисолларни баён қилиши ғоят муҳимдир. Дунёдаги кўпгина шарқшунослар, тарихчилар, санъатшунослар Ибн Арабшоҳ асарининг ана шу жиҳатига зўр эътибор билан қараб келмоқдалар. Диққатга молик яна бир жиҳати шундан иборатки, Ибн Халдун каби Ибн Арабшоҳ ҳам Амир Темурга нақадар салбий назар билан қарамасин, ҳар ҳолда, унинг шахсини муносиб баҳолади: «Етмиш ёшли Темурнинг фикрлари ҳали ҳам қатъий, жисмоний жиҳатдан кучли ва бақувватдир... — деб ёзади Ибн Арабшоҳ. — У истехзо ва сохталикни ёқтирмайди, бахтсиз ҳодиса рўй берганда ғамга ботмайди, доим сергак ва мардона туради, унинг олдида ҳамма итоатгўй бўлиб қолади ва ҳурмат бажо келтиради. У мард ва жасур одамларни ёқтиради... У масаланинг моҳиятини дарҳол пайқаб оладиган моҳир баҳсчи эди... У фаросати билан ҳақгўй — ёлғончини дарров фарқлар эди, самимий маслаҳатчиларни сохта насихатгўйлардан фарқлар эди» (11). Лекин шундай бўлса-да, Ибн Арабшоҳнинг фақат ўзи кўрганлари ҳақида ёзганлари ишончга сазовор. Бировлардан эшитиб ёзганлари эса кўпинча уйдирма ва ҳатто афсрнадан иборат. Муаллиф асарни ёзишда бирорта ишончли маъбага асосланмаган.

«Ажойиб ал-мақдур фи ахбори Таймур» асарининг кўлёзма нусхалари Франция, Миср, Сурия, Туркия ва Россия кутубхоналарида сақланмоқда.

Матни Лейден (Голландия), Қохира (Миср), Калкутта (Хиндистон)да чоп этилган. Ундан кўпгина парчалар лотин (С.Н. Мангер), француз (П. Ватье), инглиз (И.И. Сандерс), рус (А. Э. Шмидт) тилларида нашр этилган. Ўзбек тилида икки жилддан иборат китобда (У.Уватов) чоп килинган.

Ибн Арабшоҳ баён этган яна бир маълумот диққатга сазовордир. Муаллифнинг ёзишича, Амир Темур замонида (албатта, ижтимоий тузум, диний ахлоқ ва расм-русмлар доирасида) халқ оммаси Соҳибқирон амри билан ўтказилган барча катта байрам ва зиёфатларда иштирок этарди. Темур шаҳарда бўлмаган вақтларда унинг саройларидаги катта боғларга Самарқанднинг аҳолиси бемалол қираверарди. Ибн Арабшоҳнинг далолат беришича, подшоҳ оиласидаги катта байрамлар шарафига Самарқанд халқини ҳар хил тўловлардан озод қилиш одати ҳам амал қилар эди.

XV асрда яшаган арман тарихчиси Фома Мецопесининг асари ҳам Амир Темурга ашаддий душман ўрдуга мансуб манбалар қаторига қиради. Аммо ундан ҳам баъзи бир эътиборга лойиқ маълумотлар топса бўлади (12).

Амир Темур ва унинг соҳиби тож фарзандлари тарихи яна бир йирик тарихшуноб олим — Муҳаммад Ибн Ховандшоҳ ибн Муҳаммад (у кўпинча Мирхонд номи билан машҳур) тарафидан ёзилган.

Мирхонднинг бу асари «Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбий ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи») номи билан машҳур бўлиб, етти жилддан иборат. Асарнинг еттинчи жилди (то 1467 йилгача бўлган воқеалар), муаллифнинг бегоблиги ва замоннинг носозлиги туфайли, ниҳоясига етмай қолиб кетган. Ўзига хос жуғрофий кўшимча бўлган асар хотимаси ва ёзилмасдан қолган қисмлар олимнинг набираси Хондамир тарафидан охирига етказилган. Алишер Навоийнинг топшириғи билан ёзилган бу асар умумий тарих тарзидаги асардир. У дунёнинг «яратилиши»дан то 1523 йилга қадар Мовароуннаҳр, Эрон ва Муsulмон Шарқидаги бошқа мамлакатларда кечган воқеалар- ҳақида ҳикоя қилади. Асарнинг I—V жилдлари термадир, сўнгги икки жилди, аниқроғи VI жилди XV асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Ўнда Амир Темур ва Темурийлар тарихи Султон Бойқаро ва унинг авлоди замонида, яъни 1523 йилгача баён этилган.



Амир Темурнинг ақлий қобилиятлари ва қизиқишлари кўлами кишини айниқса ҳайратга солади. Унинг ҳукмронлиги битилган тарихларда тиббиёт, астрономия ва айниқса, араблар, форслар ва туркийлар тарихи соҳасидаги билимлари мадҳ этилади. У завоқ билан олимларнинг мунозараларига киришиб, кўпинча голиб чиқарди...

В. Ф. Манс

АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ



«Равзат ус-сафо»нинг қўлёзма нусхаларини Англия, Туркия, Хиндистон, Эрон, Россия, Югославия, Миср, Франция, Татаристон, Арманистон, Тожикистон, Швеция, Қуддуси Шариф, Голландия ва Ўзбекистон кутубхоналарида учратиш мумкин.

Асар матни Хиндистон ва Эронда чоп этилган. Ундан айрим парчалар француз, швед, лотин, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, чоп этилган.

«Равзат ус-сафо»нинг усмонли[^]туркча ва ўзбекча таржималари ҳам бор. Ўзбекча таржимаси Хивада Мунис, Огаҳий ва Мухаммад Юсуф тарафидан амалга оширилган. «Описание тюркских рукописей Института народов Азии» каталоги (Ленинград, 1965) тузувчиларининг сўзларига қараганда, асарнинг Фозил Мулла Кичик тарафидан 1737 йили қилинган уйғурча таржимаси ҳам бизгача етиб келган.

Давлатшоҳ Самарқандий (1435—1495)нинг «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар зикрида») асарида (1486 йили ёзилган) хатто махсус тарихий асарларда учрамайдиган ўта фойдали маълумотлар мавжуд. Бу асар муқаддима, хотима ва етти қисмдан иборат. Темури ва Темурийлар даврида ўтган шоирлар (уларнинг орасида Темурийзода шоирлар ҳам бор), асарнинг VI—VII қисмларида ва асар хотимасида қайд этилган тарихий воқеалар, Хуросон сарбадорлари ҳақида келтирилган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асари матни Бомбай (1887), Лондон (1901) ва Техрон (1958) шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар рус, француз, турк ва немис тилларида эълон қилинган. Асарнинг инглизча тўла нашри Э.Г. Браун томонидан амалга оширилган. Унинг ўзбек тилига таржимаси 1900 йили Хивада Мухаммад Рафиъ тарафидан амалга оширилган. Битта қўлёзма ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг кутубхонасида 7016-раками остида сақланмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV аср сўнгги чораги ва XVI аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар» («Инсон хабарлари ва фарзларида дўстнинг таржимаи ҳоли») ва Захириддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида кенг баён этилган.

Хондамир (1475/76—1535) истеъдодли, сермахсул олим бўлиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV аср—XVI аср биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига бағишланган ўнга яқин йирик асар ёзиб қолдирган. Улар орасида олимнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар» асари алоҳида ўрин тутади. Бу катта асар умумий тарих тарзида

ёзилган ва уч жилдан иборат. Олим уни гарчи 1524 йили ёзиб тамомлаган бўлса-да, лекин асар устида яна кўп йил иш олиб борди ва 1529 йили уни ноёнига етказди. Ушбу асарнинг фақат бир қисми — учинчи жилднинг учинчи ва тўртинчи қисмларигина оригинал бўлиб, уларда катта далилий маълумот асосида Хуросон ва Мовароуннаҳрда сўнгги Темурийлар: Султон Аҳмад, Султон Мухаммад ва Хусайн Бойқаро даври тарихи кенг ёритиб берилган.

«Ҳабиб ус-сияр»да бой тарихий маълумотлардан ташқари, этнографик (турк қавмларидан барлос, арғин, кипчоқ, жалойир, кўнғирот ва бошқаларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни), ижтимоий-иқтисодий тарздаги тарихий (амирлар ва суюрғол эгаларининг давлат ва жамиятда тутган ўрни, солиқ ва жарималар ҳақида) далилий маълумотлар, Темурийлар давлатининг маъмурий тузилиши, Марказий давлат аппарати, катта-кичик мансабдорлар ва уларнинг ҳуқуқ ҳамда вазифалари, мамлакатнинг маданий ҳаёти, хусусан олимлар, шоирлар, мусиқашунослар ва хаттотларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учратамиз.

Асардан айрим парчалар инглиз, француз, ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, нашр эттирилган.

«Ҳабиб ус-сияр» иккита мукамал нашрининг матни мавжуд. Манбалар ҳақида сўз юритганда Темурийзода Захириддин Мухаммад Бобурнинг жаҳонга шуҳрат тартган, ўзбек тилида ёзилган «Бобурнома»сини тилга олиш жоиздир.

Бобурнинг «Бобурнома»си ва умуман бу улғ инсоннинг илмий-адабий мероси жаҳон илмий жамоатчилигига маълум. Бу ҳақда кўп ёзилган. Шунинг учун ҳам биз «Бобурнома»да Мовароуннаҳрнинг XV аср охири ва XVI аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида келтирилган далил-маълумотларнигина эслатиб ўтишни лозим топдик.

Захириддин Мухаммад Бобурнинг давр ҳақида келтирган маълумот ва хулосалари ўзининг ҳаққонийлиги, муфассаллиги билан ажралиб туради. Масала шундаки, у бу воқеа-ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган, ўзи гувоҳлик берган. Бобур Темурийлар салтанатининг инкирози улар ўртасида бирлик ва яқдиллик йўқлигидан, ўзаро феодал кураш кучайиб кетганлигидан, деб ҳисоблайди.

«Бобурнома»да XV аср ва XVI аср бошларида Фарғона водийсида, Тошкент ва унинг теварак атрофида, Хўжанд, Самарқанд ва Ҳисор вилоятларида истикомат қилиб турган турк ва мўғул қавмлари, хусусан дуддой, кипчоқ, баҳрин, чарос, мўғул, барлос, минг, чўғроқ, манғит,

Азму жазм билан иш тутдим. Бирор ишни бажаришни ўйласам бутун зеҳним, вужудим билан боғланиб, битирмагунимча ундан кўлимни тортмадим. Ҳар неки десам, унга ўзим амал қилдим. Ҳеч кимга газаб билан хаттиц муомалада бўлмадим ва ҳеч бир танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг газабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг этмасин деб.

чТемур тузуқлари»

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

ўтарчи ва Туркистон теварагида кўчиб юрган қорақўйлуқ, баҳоргу қавмлари, уларнинг урф-одати ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар этнограф олимлар учун, хусусан ўзбек, қозок ва Марказий Осиёдаги бошқа туркий халқларнинг этник тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Асарда қарвон йўллари, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Бадахшоннинг шаҳар ва мустаҳкамланган қишлоқлари, меъморий ёдгорликлари, ўша ерларда истикомат қилиб турган халқлар, уларнинг урф-одатлари ва машғулоти ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам катта аҳамият каеб этади.

Бобур эсдаликларида ўзи босиб ўтган юртларнинг табиати, жуғрофияси, наботот ва хайвонот дунёси ҳақидаги маълумотлар алоҳида ўрин тутати. Бобур Темурийлар армияси ҳақида келтирган маълумотлар ҳам диққатга сазовор.

Умуман олганда, «Бобурнома» серкира асар бўлиб, у нафақат тарихий, балки жуғрофия, ботаника, иктисодиёт соҳаларида ҳам қимматли манбадир.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Буюк Британия, Ҳиндистон, Россия, Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

Унинг эски ўзбек тилидаги матни И.Н. Ильминский (1857), А.Бевеж (1905), С.Мирзаев ва П.Шамсиев (1960) томонидан чоп этилган. Асарнинг форсча (1583), инглизча (1826, 1921), французча (1871, 1986), усмонли туркча (1943—1946), русча (1958) нашри «Бобурнома»нинг энг яхши нашри ҳисобланади.

Амир Темур саройида мухитни, у ердаги тартиб-қоидаларни ўрганишда Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундалиги» катта аҳамиятга эга. Клавихо Амир Темурнинг хотинлари, келинлари ва набираларини ҳам кўрган, унинг ўзи билан учрашган, саройдаги ҳаётни, жаннатмакон шаҳарни кўрган, кузатган. Шу сабабдан унинг «Кундалиги» Амир Темур давлатининг ички ҳаётини, унинг Европа давлатлари билан олиб борган муносабатлари тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этиди. Клавихонинг «Кундалиги»да Амир Темурнинг келиб чиқиши, унинг ота-боболари, Амир Темур ва авлоди тасарруфида бўлган халқлар ва мамлакатларнинг умумий аҳоли, уларнинг урф-одати ҳақида, шунингдек Соҳибкирон амри билан барпо қилинган ва ўша пайтда бунёд этилаётган маҳобатли қасрлар, масжиду мадрасалар, бозор расталари, боғлар ҳақида қимматли маълумотлар учратамиз.

Клавихонинг «Кундалиги» эски испан тилида 1582 йили Севилья (Испания)да

босилиб чиққан, орадан икки аср ўтиб, уни 1779 йили Амироло, 1782 йили Антонио Санчо чоп эттирган. Булар орасида энг қимматлиси 1582 ва 1782 йиллардаги нашрлардир. Асарни 1943 йили Мадридда Ф.Лопес зарур изоҳлар билан қайта нашр қилди.

Клавихонинг мазкур асари рус тилига ҳам таржима қилиниб, 1881 йили Н.И. Срезневский, 1990 йилда эса И.С.Мирокова томонидан чоп этилди. Кейинги нашр мукаммал ҳисобланади.

Амир Темур даври тарихини тадқиқ этишда, айниқса, Олтин Ўрда, Туркия ва Болқон мамлакатларининг XIV аср сўнгги чораги — XV аср бошларидаги сиёсий аҳолини ўрганишда бавариялик Иоганн Шильтбергернинг «Саёҳатнома»си диққатга сазовордир. Бу асар XV—XIX асрларда Европа мамлакатларида шуҳрат топди. Шу давр мобайнида асар олти марта нашр этилди, шундан тўрттаси XV асрда, 1559 ва 1859 йилларда эса немис ва инглиз тилларида чоп этилди. И.Шильтбергер асарининг аҳамияти Катимер, Девизак, Сен-Мартин, Хаммер-Пургшталль каби бир гуруҳ европалик шарқшунос олимлар тарафидан эътироф этилди. И.Шильтбергер «Саёҳатнома»сининг жиддий камчиликлари ҳам йўқ эмас. Буни ўз вақтида муаллифнинг ўзи ҳам эътироф этган. У бундай деб ёзган: «Таъриф ва тавсифларим унчалик тўла эмас. Чунки асирликда бўлганим сабабли истаганимни ололмадим».

Асар билан синчиклаб танишиш шуни кўрсатадики, унда Кичик Осиё, Болқон мамлакатлари ва Олтин Ўрданинг XIV аср 80—90-йиллардаги сиёсий аҳоли ҳақида муҳим далил ва маълумотлар мавжуд.

Асарнинг XIV—XXIV боблари Амир Темур ва унинг Эрон билан Озарбойжонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихига бағишланган. Хусусан, XXIV бобда бу ҳақда кўпроқ маълумот учратамиз.

Яна икки муҳим асар: «Муъизз ул-ансоб» («Хурматли кишиларнинг насабномаси») ва Фасих Аҳмад ибн Жалолиддин Хавофийнинг «Мужмали Фасихий» («Фасихий тўплами») хусусида қисқача тўхталиб ўтиш жоиз.

«Муъизз ул-ансоб» тарихчи Рашидиддин (1247—1318)нинг «Шуъаби панжгона» асарининг қисқартирилган вариантыдир. «Муъизз ул-ансоб»нинг муаллифи юқорида тилга олинган Ҳофиз Абрў деб фараз қилинади. Ҳофиз Абрў «Шуъаби панжгона»дан араблар, ҳиндлар, хитойлар ва фарангийларнинг келиб чиқишига оид қисмини чиқариб ташлаган ва XIII—XIV асарларда Мовароуннаҳрни идора қилган Чиғатойхон авлоди, Амир Темур ва Темурийлар шажарасини кўшган. Амир Темур ва Темурийларнинг келиб чиқиши-



Дунёда энг яхши цогоз Самарқандда олинади. Самарқанднинг яна бир маҳсулоти тўқизил бахмалдир. Уни барча ўлка ва мамлакатларга юборадилар.

Заҳириддин Бобур

АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ



ни ўрганишда бу асар муҳим қўлланма вазифасини ўтайди.

«Муъизз ул-ансоби»нинг бизгача учта нусхаси етиб келган. Булардан биттаси Туркияда Тўпкопи сарой кутубхонасида 2152-рақами билан сақланади. У тўлик эмас, Бойсунғур Мирзо «Альбоми»дан олинган миниатюралари бор. Иккинчиси Париж миллий кутубхонасида сақланади (тартиб рақами ОК 467; тўлик эмас). Ва, ниҳоят, Британия музейида сақланиб турган нусха (безакли, XVII аср). Америкалик таниқли шарқшунос олим Ж.Вудс шу нусха асосида Амир Темур ва унинг тўрт ўғли авлодининг шажарасини тузди ва китоб ҳолида эълон қилди.

Фасих Аҳмад ибн Жалолиддин Хавофийнинг «Мужмали Фасихий» асари ўзига хос солнома бўлиб, «дунёнинг яратилиши»дан муаллифнинг замониғача Шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳр билан Хуросонда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, машхур кишилар, олимлар, шоирлар, давлат арбоблари, рассомлар, бунёд этилган мухташам бинолар (масжид, мадраса, карвонсарой ва сув иншоотлари) ҳақида қимматли маълумот беради. Бўлиб ўтган воқеалар асарда йилма-йил кўрсатилган, бу ҳол ундан фойдаланишни бир мунча енгиллаштиради.

«Мужмали Фасихий»нинг матни 1961 — 1963 йилларда Эронда, унинг рус тилига қилинган таржимаси (фақат иккинчи қисми) Тошкентда 1980 йили чоп этилган.

Номаълум муаллифнинг «Дастурил амал» деб аталган, айтарли машхур бўлмаган асари ҳам диккатга лойиқдир. Чамаси, бу асар Мовароуннаҳрда 1714 йилда ёзилган. Унда Амир Темур ва Темурийлар салтанатининг Бобур ва унинг ўғли Хумоюн замониғача бўлган қисқача тавсифини учратамиз.

Амир Темурга оид рус манбалари ўша даврда кам учраши табиийдир. Россия Амир Темур қўлга киритишдан интилган жахоншумул савдо йўлларида четроқда турар эди. Амир Темурнинг салобатли номи аҳолисига етиб борган бўлса-да, бу ҳол асосан Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши юришлар билан боғлиқ эди, чунки Россия Олтин Ўрдага сиёсий ва иқтисодий жихатдан қарам эди (13).

Москвадагилар Ами Темурнинг Россия ерларига ичкарилаб кириб боришидан, Москвага юриш қилишидан хавфсирар эдилар. Рус солномаларида Амир Темур бевосита Москвага бормаган, деб ҳисобланади (14).

Айни пайтда Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сида Амир Темур Москвага бориб, унинг ичкарисини ва ташқарисини олганлиги, у ердаги арбобларни асир қилганлиги ҳақида айтилади. Буни Ғарб

тарихнавислиги ҳам тан олади (Ж.Сартон, К.Э.Босворт, Б.Манц). Бу муаммога тўла аниқлик киритиш тарих фани олдида турган вазифалардан бири ҳисобланади. Хар ҳодда рус тарихчиларининг Амир Темур Москвани ололмаган, чунки у Оқанинг нариги қирғоғида турган Василий Дмитриевич бошчилигидаги рус кучларидан қўрққан, деган гаплари ҳақиқатдан жуда узокдир. Чунки у пайтда Амир Темурни қўрқита оладиган ёки чўчитадиган кучнинг ўзи йўқ эди. Демак, рус солномаларидаги Амир Темур ҳақидаги маълумотларда катта қусур бор ва улар ишонарли эмас.

Вақт ўтиши билан Амир Темур ҳақидаги оғзаки маълумотлар Россияга тарқала бошлаган. XV аср бошларида эски рус адабиётининг эртак тусидаги қиссаси — ўзига хос ноёб ёдгорлиги юзга келди (15). Бошқа кўпгина ривоятлар, афсоналар, ҳикоятларда бўлгани каби, бу қиссада ҳам тўқиб чиқарилган воқеалар ва сеҳргарлик кучига соддадилларча ишонч ҳақиқий тарихдаги у ёки бу воқеалар билан ғаройиб тарзда чатишиб Кетган.

Сохибқирон ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи асосий тарихий манбаларнинг қисқача шарҳи мана шундан иборат. Мазкур манбаларнинг бениҳоя кўплиги ва хилмахиллиги Амир Темурнинг жахон тарихидаги роли бекиёс эканлигидан ва унинг номи ғоят машхурлигидан далолат беради. Улуғ жаҳонгирнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишда унинг қаламига мансуб «Тузуки Темурий» («Темур тузуқлари») деб аталган асарнинг қиммати бениҳоя каттадир.

«Тузуки Темурий» (бошқа номлари: «Малфузоти Темурий» — «Темурнинг айтганлари» ва «Воқиоти Темурий» («Темур ҳақида хотиралар») ўзига хос тарихий асар бўлиб, унда Амир Темурнинг таржимаи ҳоли ва унинг оғир, хавф-хатарларга тўлиқ фаолиятида юз берган воқеалар, йирик давлат арбоби ва мохир саркарда сифатида шуҳрат топган бу шахснинг давлат ва армия тузилиши ҳамда уларни бошқариш хусусидаги фикр-мулоҳаза ва қарашлари ўз ифодасини топган.

Асар дастлаб эски ўзбек (чиғатоий-туркий) тилида ёзилган бўлиб, шарқшунослар Н.Д.Миклухо-Маклай, Ч. Ръё, Х. Эте, Ч.А.Стори ва бошқа мутахассис олимларнинг сўзларига қараганда, унинг бир нусхаси Х^И асргача Яман ҳукмдори Жаъфар подшонинг кутубхонасида сақланган (16). Асарга ёзган сўз бошисида «Тузуки Темурий»ни форс тилига таржима қилган Мир Абу Толиб ат-Турбатий Арабистоннинг муқаддас шахарлари — Маккаи муқаррама ва Мадинаи мунавва-

Саййидлар, уламо, машойих, оцилу донолар, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим. Шижоатли кишиларни дўст тугтардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди. Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза цалбли кишиларга талтиндим, уларнинг ҳимматларидан улуш тилаб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қилдим.

«Темур тузуқлари»

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

ра зиёратидан қайтишда Яманга тушиб ўтганлиги ва юқорида номи зикр этилган ҳукмдор — Жаъфар подшонинг кутубхонасида туркийча ёзилган бир асарни учратиб қолганлигини, асар билан танишув натижасида у Амир Темурнинг таржимаи холи бўлиб чиққанини айтади (17).

Лекин, афсуски, асарнинг асл (эски ўзбекча) нусхаси бизнинг замонамизгача етиб келмаган, балки бирон эски кутубхонанинг бир бурчагида ётгандир-у, биз ундан беҳабардирмиз. Шундай бўлса-да, бир нарса ҳақиқат. «Тузуки Темурий» даставвал эски ўзбек тилида (туркийчада) ёзилган ва бунга Шарқ қўлёзмалари каталогларининг барча мусаннифлари гувоҳлик бериб турибдилар.

Ат-Турбатий Арабистондан: қайтишда Аграда ҳукмдор Бобурий Шох Жаҳон (1628—1657)нинг хизматига кирган ва ўшанда унинг илтимоси билан «Тузуки Темурий»ни эски ўзбекчадан форс тилига таржима қилиб, мазкур подшоҳга такдим этган. Бу ҳақда ҳиндистонлик машҳур тарихчи Абдулҳамид Лоҳурийнинг «Подшоҳнома» китобида муҳим маълумот бор.

Шох Жаҳон таржима билан танишиб чиқиб, унда айрим ноаникликлар ва камчиликлар топган ҳамда йирик олим ва ёзувчи, Декан вилоятининг қозикалони Муҳаммад Ашраф Бухорий (1652 й. вафот этган)ни ҳузурига чақиртириб, ат-Турбатийнинг мазкур таржимасини мўътабар асарлар, хусусан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ва шунга ўхшаш муҳим асарларга солиштириб чиқиш ва нгу йўл билан таржимадаги хато ва камчиликларни бартараф қилишни топширган (18). Хулласи калом, Муҳаммад Ашраф Бухорий Абу Толиб ат-Турбатийнинг таржимасини хато ва камчиликлардан халос қилиб, уни кунт билан таҳрирдан чиқарган, Н.Д.Миклухо-Маклайнинг сўзлари билан айтганда, Бухорий саъйи-ҳаракати билан асарнинг янги, тузатилган таҳрири пайдо бўлди (19).

Лекин ат-Турбатийнинг мазкур таржимаси ўша Яман ҳукмдори Жаъфар подшо кутубхонасида кўрган нусхага асосланганми ё асарнинг Ҳиндистонда ҳам ўшандай туркийча нусхаси бўлганми, буни билмаймиз.

Нима бўлганда ҳам, шу икки олим: ат-Турбатий ва Бухорийнинг меҳнати орқасида «Тузуки Темурий» форс тилида бизнинг замонамизгача етиб келди.

«Тузуки Темурий» XV—XIX асрларда нафақат олийнасаб кишилар, балки бутун жаҳон илм аҳли ўртасида шухрат топди. Асарнинг қўлёзма шаклида ҳам, тошбосма тарзида ҳам жаҳоннинг деярли барча кутубхоналарида борлиги, шунингдек кўп тилларга — инглиз, француз, рус, урду

ва ҳозирги ўзбек тилларига узлуксиз таржима қилиб турилиши бунга исбот-далилдир. «Тузуки Темурий»дан нусха кўчириб тарқатиш узлуксиз давом этиб келатгани асарнинг ҳаммага манзур бўлганлигидан далолат бериб турибди.

«Темур тузуклари»нинг нашрлари ҳам анчагина. Масалан, унинг форсча матни, тадқиқот ва изоҳлар билан (фақат «Тузуқот» қисми) 1783 йилда Англияда майор Дэви тарафидан чоп этилди (20).. 1785 ва 1891 йиллари майор Дэви нашри фотомеханика йўли билан Ҳиндистонда (21), сўнгра 1963 йилда Эронда (22) чоп этилди.

«Тузуки Темурий»нинг бир қанча тилларга қилинган таржимаси ҳам бор. Масалан, асарнинг инглизча таржимаси (фақат «Малфузот» қисми) Амир Темурнинг таржимаи холи (унинг 41 ёшигача баён этилган) 1830 йили Англияда майор К.Стюарт тарафидан (23), французча таржимаси (фақат «Тузуқот» қисми) Ланглэ тарафидан амалга оширилиб, 1787 йили Парижда чоп этилган (24). «Тузуки Темурий»нинг Субхон Бахши (Дехли, 1855) ва Муҳаммад Фазл ул-Ҳаққ (Бомбай, 1908) тарафларидан амалга оширилган урду таражималари ҳам мавжуд.

«Тузуки Темурий» тўлиқ равишда Хоразм (Хива)да Муҳаммад Юсуф ар-Рожий тарафидан 1856—57 йиллари ва Пахлавон Ниёз Девон томонидан 1858 йили ўзбекчага таржима қилинган. Уларнинг биринчиси «Тузуки Темурий», иккинчиси «Малфузот» номи билан маълум. Ҳар иккала нусха шу кунларда Санкт-Петербург шаҳрида М.Е. Салтиков-Шчедрин номидаги халқ кутубхонасида сақланмоқда.

Асарнинг эски ўзбек тилига таржимасининг яна бир нусхаси ҳам бор, лекин у тўлиқ эмас. Соҳибқироннинг 39 ёшигача бўлган даври воқеаларини ўз ичига олган, холос. Таржима Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821/22—1858/59)нинг топшириғи билан Хўжанд қозиси Набижон Маҳдум тарафидан амалга оширилган.

Кейинги йилларда «Тузуки Темурий»нинг ҳозирги ўзбек тилига қилинган тўла таржималари пайдо бўлди. Бу олижаноб иш биринчи марта форс ва араб тиллари билимдони марҳум Алихон тўра Соғуний тарафидан бажарилди (25). Шундан кейин унинг тузатилган тўла нашри шарқшунос Ҳабибулло Кароматов тарафидан ҳозирланди ва китоб холига келтириб нашр этилди (26). Ана шу иккала нашрда ҳам илгари йўл қўйилган хато-камчиликлар (таржимадаги ноаникликлар, тушириб қолдирилган ерлар, шахсий, жуғрофий ва этник номларни ёзишдаги хатолар) имкони борича бартараф қилинди; айрим тарихий воқеалар, жойлар ва этник номлар изоҳланди.



*Амир Темур ўши-
нида ўз ишининг уста-
лари хизмат қилиш-
ган. Моҳир суворий
елдай учиб бораётган
от устида найза бил-
лан узқни илиб олар,
отдан тушиб ва хан-
дац тўсиги ортига
беркинган ҳолда та-
ранг ёйдан отар, лаш-
карбошилар эса му-
раккаб вазиятлардаги
ҳаракатларга ўр-
тилган эди.*

Л. Н. Гумилёв

АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ

Асарнинг рус тилига қилинган таржималари ҳам мавжуд. Булардан бири Н.П. Остроумов раҳбарлигида амалга оширилган нашрдир (27). Лекин мазкур нашрнинг жиддий камчиликлари бор. Таржима форсча оригиналдан эмас, балки Л.Лангленнинг французча нашридан қилинган.

1968 йили И.М.Мўминов қисқа сўз боши билан Н.А. Остроумов нашрини факсимиле тарзида қайта чоп эттирди. Мазкур асарнинг Н.С. Ликошин ҳамда В.А. Панов амалга оширган яна иккита нашри ҳам бор (28). Лекин ҳар иккала нашр ҳам асарнинг Набижон Маҳдумнинг тўла бўлмаган, фақат унинг бир қисми — «Малфузот»дан иборат нусхасига асосланган.

Энди «Темур тузуклари» асарининг муаллифи ва унинг оригинал ёки оригинал эмаслиги ҳақида. Бу масала кўпдан бери баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Масалан, инглиз шарқшуноси Э.Г.Браун билан рус шарқшунос олими В.В. Бартольд «Темур тузуклари» Амир Темур тарафидан ёзилганлигини инкор қилибгина қолмай, балки асарнинг оригиналлигига ҳам шубҳа билдирганлар (29). Лекин асарни синчиклаб ўрганилганда ва уни Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган машҳур асарларга, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома» асарларига солиштирилганда, бу давронинг асоссиз эканлиги маълум бўлди.

«Темур тузуклари» ва унинг жаҳон кутубхоналарида сақланаётган нусхалари ҳақида батафсил маълумот келтирган инглиз шарқшунос олими Ч.А. Сторининг муфассал каталогига «Темур тузуклари» Амир Темур тарафидан ёзилганлиги ишонarli исботланган (30).

Асарнинг матни ва инглизча таржимасини чоп этган майор Дэви ва Уайтлар асарга ёзган сўз бошида «Темур тузуклари» Темурнинг ўз қўли билан ёки унинг назорати остида ёзилган деб айтадилар (31). Мазкур сўзбошида яна мана буларни ўқиймиз: «Темурнинг ўзи ёзган тарихи фақат ўз авлоди учун ёзилган.-У қандай қилиб ҳокимиятни қўлга киритгани, сиёсий ва ҳарбий фаолияти ҳақидаги сирлар, унинг бошқариш санъати кабиларни ўзи изохлаб берган» (32).

Шамсиддин Сомийнинг ўта қимматли қомусий асарида ҳам «Темур тузуклари» Амир Темур қаламига мансублиги аниқ айtilган. Бу асарда хусусан бундай дейлади: «Темур «Тузукот» номли қонунлар мажмуасини ёзган ва унда ўз таржимаи ҳолини баён этган. Чиғатой тилида битилган бу асар форс ва Европа тилларига таржима қилинган» (33).

Муаллифлик хусусида гапирганда шуни

ҳам айтиш керакки, Амир Темур аслида маълумотли киши бўлган. Ибн Халдун, Ҳофиз Абрў, Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий сингари замондошларининг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон кенг маълумотли киши бўлиб, тарих, фикх (муслмон қонуншунослиги)ни ва фалсафани яхши билган. Ибн Халдун ёзади: «Аслида у (Амир Темур -- муҳ.) ўта ақлли, билимдон, фаросатли, кўп бахшлашадиган... киши эди». «Темур, — деб ёзади Ибн Арабшоҳ, — олимларга меҳрибон бўлиб, саййиди шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламо ва фузалога тўла иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан тамом муқаддам кўрарди... Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу хишмат бўларди» (34).

Ҳофиз Абрў асарида қуйидагиларни ўқиймиз: «Темур турк ва эронийларнинг тарихини чуқур билган ва амалий жиҳатдан фойда келтирадиган ҳар қандай илми: тиббиёт, илми нуҷум (астрономия) ва риёзиёт (математика)ни кадрлар Эди. Аммо меъморликка алоҳида эътибор берган... Энг мураккаб қурилиш ишларини яхши тушунар ва бу иш хусусида кўп фойдали маслаҳатлар берар эди...» (35).

Илм-фаннинг кадрига етган, унинг ривожига шароит яратган, шу билан бирга ўзи илми бўлган шундай одамнинг бирон муҳим асар ёза олишига шубҳа бўлиши мумкин эмас.

У ёки бу асарнинг оригиналлигини танқидий таҳлил, яъни ўша асарни ўзига ўхшаш асарларга солиштириш йўли билан аниқлаш мумкин. Агар «Темур тузуклари»ни Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг номи юқорида қайд этилган асарига ёки Амир Темур ҳақидаги бошқа асарларга солиштириб кўрсак, айтарли даражада хато-камчилик топмаймиз. Амир Темур ҳам, фарзандлари ҳам бўлиб ўтган тарихни, хусусан, сулоалар тарихини ёзишга алоҳида эътибор берганлар.

Биз юқорида ат-Турбатийнинг форсий таржимасини Шох Жаҳон ўзи синчиклаб текшириб чиққанлиги, унинг топшириғи билан Муҳаммад Ашраф Бухорий таржимани бошқа мўътабар асарларга солиштириб чиқиб, тузатганини айтган эдик. Бу — Амир Темурдан қолган одат. Масалан, Амир Темур ўз тарихини ишончли манбаларга суяниб ёзишларини талаб қилган ва уни ортиқча таъриф тавсифлардан холи қилишни буюрган (37).

Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Баҳши ва қотиблар мулк миллат ва арқони давлат ахволида нимаики бўлса, барчасини аниқлаб, тўла-тўқис ёзиб борардилар. ҳар қандай воқеа, ўзгартириш киритмай, оширмай, камайтирмай, яъни аслида қан-

дай кечган бўлса, ўшандай кўрсатиб белсин, деб буюрилган» (38).

Ундан ташқари, ёзилган хар бир асар мусаввада (қоралама — мух. лигида Сохибқиронга ўзига ва унинг саройидаги олимларга бир неча бор ўқиб бериларди. Ҳаммининг тасдиғидан ўтгандан кейингина асар кўчириш учун махсус котибларнинг қўлига топшириларди. «Темур тузуклари» ҳам шундай текширишлардан ўтган, албатта.

Яна бир факт. «Темур тузуклари» жаҳонга машҳур асар. Ушшг қўлёзма нусхалари дунёнинг деярли барча мамлакатлари (Ҳиндистон, Эрон, Англия, Дания, Франция, Германия, Арманистон, Ўзбекистон ва х.к.)нинг кутубхоналарида мавжуд. Матни кўп марта тошбосма усулида чоп этилган. Инглиз, француз, форс, рус ва ўзбек тилларида таржима қилинган.

«Темур тузуклари» Сохибқироннинг таржимаи холи, ҳаёти, давлати ва қўшинининг ташкил топишини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб қолаверади.

Амир Темурнинг «Тузуклар» муаллифи эканлигига шубҳани В.В. Бартольд 1918 йилда чоп эттирган «Улуғбек ва унинг даври» асарида билдирган эди. У, Амир Темурнинг расмий историографияси (тарихнавислиги)да Сохибқироннинг 1360 йилгача бўлган ҳаётида рўй берган воқеалар хусусида ҳеч нима дейилмаслиги ва «Қазағоннинг ҳукмронлиги тўғрисида ҳикояларда Амир Темур ҳам, отаси Тарағай ҳам тилга олинмаслиги» тўғрисидаги ўз сўзларини шарҳлар экан, жумлада*1, шундай ёзади: «Амир Темурнинг мавҳум таржимаи холи, маълумки, Амир Темурни ана ўша ҳикояларнинг ҳаммасига киритади, шунинг ўзиёқ мазкур асар қалбакилигининг энг яхши исботларидан биридир. Агар Амир Темур чиндан ҳам Қазағон жангларида қатнашганида расмий тарих бу ҳақда ёзган бўлур эди» (39).

Лекин В.В.Бартольд Амир Темур таржимаи холининг «қалбакилиги» тўғрисидаги ўз фикрини исботлаш учун, юқорида айтганларидан бўлак бирон-бир далил келтирмайди. У, шунингдек, Шарафуддин Али Яздий Амир Темур учун тузилган туркий шеърлар солномаси муаллифи тўғрисида келтирган маълумотларни ҳам асосламай шубҳа остига олади. Ўша муаллиф, кўп воқеалар, айниқса фаолиятининг илк давридаги воқеалар, ходисалар Амир Темурнинг ўз хошишига кўра солномага киритилмаган, чунки уларга китобхонлар ишонмасди, ҳақиқатдан узок бўлиб туюларди, деб ёзади.

Амир Темурнинг ёшлигида бўлиб ўтган воқеа-ходисаларни қандай мулоҳазалар асосида солномага киритишга розилик бермаганлиги тўғрисида биз ҳозир турли фа-

раз ва гумонларга боришимиз мумкин. Лекин биз барча эътироф этган Шарафуддин Али Яздийдек тарихчининг айтганларига ишонмаслигимиз мумкин эмас (40).

Бундан ташқари, Бартольд, Амир Темур Қазағонга — Марказий Осиёнинг Иккидарё оралиғи ва Афғонистоннинг шимолий ярмини ўз ичига олган шундай йирик давлат ҳукмдорига қандай қилиб бунчалар яқин бўлиб қолганлиги, 1355 йилда ҳукмдор унга ўз неварасини турмушга берганлиги тўғрисида мутлақо ўйлаб кўрмайди. Агар Амир Темур Қазағон ҳаётлигида Мовароуннахрнинг йирик ҳарбий-сиёсий арбоби бўлмаган бўлса, нега энди у 1360 йил январиди хон қароргоҳига улус ўша қисмининг ҳукмдори сифатида бир ўзи келди?

Бартольд бу саволларни ўзига онгли равишда, жўрттага бермайди, чунки агар уларга жавоб берса, Амир Темурнинг 1355—1360 йилларда Мовароуннахрнинг энг буюк арбобларидан бўлганлигини, «Тузуклар»нинг таржимаи хол қисмида берилган ўша даврларга оид воқеаларнинг қалбаки эмас, балки ҳақиқийлигини, тўғрилигини ўз-ўзидан эътироф этган бўларди.

Ана шундан кейин 1920 йилда инглиз шарқшуноси Э.Г.Браун В.В.Бартольдни рўқач қилиб, «Тузуклар»ни қалбаки деб атайди (41), лекин, афсуски, у ҳам ҳеч бир далил-исбот келтирмайди.

Кейинчалик В.В.Бартольд ўзининг 1928 йилда чоп этилган «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» номи асарида яна шу масалага қайтиб, Темур «Тузуклар»и қалбаки бўлиб, XVII асрда Ҳиндистонда битилган ва улар XV асрдаги Эрон учун мутлақ хос эмас» (42), деб ёзади. Мазкур асарида В.В.Бартольд Франция шарқшуноси Л.Бувени (43) ва рус шарқшуноси М.Никитскийни (44) улар Темур «Тузуклар»ини тарихий манбалар рўйхатида киритганлари учун танқид қилади. Бартольд бу ерда ҳам ўз фикрини исботламайди.

Орада анча вақт ўтгандан кейин инглиз шарқшуноси Ч.А.Стори В.В.Бартольд ва Э.Г.Брауннинг юқорида тилга олинган икки асарини дастак қилиб, «Тузуклар»га ҳам, «Таржимаи хол»га ҳам қалбаки асарлар сифатида қараяпти», деган.

Шундай қилиб, кўриниб турибдики, икки инглиз шарқшуносининг Амир Темурнинг «Тузуклар» муаллифи эканлигига шубҳа билан қараши В.В.Бартольднинг асоссиз фикрларига асосланган (46). Ҳолбуки Европа олимларининг асосий кўпчилиги Амир Темур «Тузуклар» муаллифи эканига мутлақо шубҳа қилмайди.

В.В. Бартольднинг Марказий Осиё халқларининг ўрта аср тарихини ўрганиш, тадқид этишдаги катта хизматларини эътироф қилган ҳолда, шуни ҳам таъкидлаш



Темурийлар даврида фан ва шеърияга қизиқиш шу даражада катта эдики, Самарқандда қўлёзма кўчирувчи машҳур хаттотлар муваффақият билан ва баракали иш олиб бордилар. Хаттотлар хусниҳат борасида бир-бирдан ўзишарди. Қўлёзмалар расомлар чизган расомлар билан безатилган. Қўлёзмаларни кўчириш ва матни наци-лавҳа ҳамда миниатюралар билан безашда ҳукмдорлар ва сарой аёллари кўплаб буюртмалар беришарди. Самарқандда хаттотлик санъатининг ажойиб обидаларини қолдирган машҳур хаттотлар Абдурахмон Хорумий ва унинг икки ўғли яшаган.

Н. И. Леонов

**АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ**

керакки, унинг айрим чекланган фикр-мулохазалари ўз давридаги ҳукмрон сиёсатга ҳамоҳанг айтилганлиги шубҳасиздир.

Бартольд фикрлари яна шунинг учун ҳам шубҳа туғдирадики, у Шох Жаҳонда нега «Тузуқлар»ни ўзидан икки ярим аср аввал яшаган бобоси ёзган деб уқтиришга эҳтиёж туғилганини исботлашга уриниб ҳам кўрмайди. Шох Жаҳонни бундай дейишга нима мажбур қилган, бундан у нима манфаат кўрди? Шох Жаҳон аслида Хиндистондан бу қадар узокда бўлган тарихий воқеани замон ва макон ўлчовида қандай қилиб тиклай олган? Мўътабар манбашунос ҳисобланмиш Бартольд «Тузуқлар»ни манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилишга эҳтиёж кўрмай, сиёсийлаштирилган фикр билдириши ачинарли ҳолдир.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланаётган «Тузуқлар»нинг саккиз кўл-ёзмаси (38, 1503, 1989, 7783, 9386, 3717, 2730, 8201) таҳлили шунини кўрсатдики, матн фореча бўлишига қарамай, унда XVII асрга эмас, балки XV асрнинг биринчи ярмига хос туркий сўзлар кўплаб учрайди. Бундан ташқари, харбий тарихчилар (жумладан, М.М.Иванининг) тадқиқот-

лари «Тузуқлар» Амир Темур даври учун ҳослигини кўрсатди.

Амир Темурнинг «Тузуқлар» муаллифи эканлиги ва асарнинг муҳимлигини эътироф этадиган олимлар кўпчиликини ташкил этади. Булар орасида «Темур тузуқлари»нинг инглизча таржимонлари ва ноширлари Дэви ва Уайтлар, машҳур турк қомусий олими Шамсуддин Сомий, кўл-ёзмаларнинг йирик тадқиқотчиси Н.Д. Миклухо-Маклайлар ҳам бор.

Шамсуддин Сомий ёзадики: «Темур «Тузуқот» номи қонунлар мажмуасини ёзган ва унда ўз таржимаи ҳолини баён этган... Чиғатой тилида битилган бу асар форс ва Европа тилларига таржима қилинган». Машҳур венгр шарқшунос олими Г. Вамберининг мана бу сўзлари диққатга сазовордир: «(Унинг саройида) туркий тил ҳамма вақт расмий мақомни эгаллаб келди. Темурнинг ўзи соф ва жайдари туркий шевада ёзар эди. «Тузуқлар» фикримизнинг далилидир».

«Темур тузуқлари»ни ўша замонларда ёзилган бошқа тарихий асарлар билан, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си билан солиштириб ўрганиб чиқарилган ҳулоса шуки, у Амир Темурнинг бевосита иштирокида ёзилган асл ва ноёб асардир.

Ялши изланишлар

Амир Темур ва унинг даври тарихига оид асосий манбалар шарҳидан сўнг илмий адабиётга мурожаат этмоқ керак. Бу мавзудаги илмий адабиёт йил сайин кўпайиб, жаҳон тарих адабиётининг муҳим бир тармоғини ҳосил қилди.

Шундай бўлиши табиий эди, чунки Амир Темур ҳаётлик даврида нечоғлиқ машҳур бўлган бўлса, вафотидан кейин Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам янада шухрат қозонди. Унинг буюк, бетакрор ва ёрқин шахси, қудратли иродаси ва кенг қамровли, тобора илгарилаб боровчи ҳаракатлари ўз доврўғи таъсирини тобора кучайтириб, бир қатор мамлакатлар ва давлатлардаги миллион-миллион халқ оммасининг онги ва шуурига ўрнашиб қолди.

Амир Темурнинг давлат арбоби, ташкилотчи ва бунёдкор, сиёсатчи ва дипломат сифатидаги кўп қиррали таржимаи ҳолини унинг ички ва ташқи сиёсати доирасига кирган халқлар тақдири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганишга дунё олимларининг кизиқиши ортиб бораётганлиги боиси ҳам мана нунда.

Жумладан, машҳур инглиз тарихчиси, қудратли Рим салтанатининг таназзулга учраб, барбод бўлишига бағишланган сал-

моқли асар муаллифи Эдвард Гиббон (1737—1794) Ғарбий Европа ва Шарқнинг ўрта аср тарихини тасвирлаганда Амир Темур шахсига ҳам эътибор берди. «...Амир Темур дунёни забт этиб, унга ҳукмрон бўлиш мақсадини кўзлаган эди... Авлодлар хотирасида хурмат қозониш унинг олижаноб қалбининг иккинчи истаги эди... Унинг васиятлари (чамаси, «Темур тузуқлари» назарда тутилаётган бўлса керак) Европага нотанишлигича қолди». Гиббон «Темурнинг оддий бекдан Осиё ҳукмдоригача кўтарилиши»га лол қолган эди (47).

Хейдельберг тарихчилар мактабининг намояндаси бўлмиш Фридрих Шлоссернинг (1776—1861) салмоқли «Ялпи тарих»ида ҳам Амир Темур номи учрайди. Шлоссернинг халқчиллик ва маънавий маърифатпарварлик руҳидаги асари дунёдаги кўпгина илғор жамоат арбобларининг эътиборини ўзига тортди (48).

Шлоссернинг сўзларига қараганда, Амир Темур — «омадли жангчи, дунёнинг янги ҳукмдори..., тактик ва стратег билимларни уйғунлаштирган зот».

Айни вақтда Шлоссер Амир Темур киёфасини тасвирлашдаги дабдабозликни

рад этди ва сарои солномачилари хушомадгўйлигини қайд қилди. Шу билан бирга Шлоссер Амир Темурнинг сафарлардан Бухоро ва Самарқандга қайтиб келганида «ўзининг янги давлатига тузук ва қонунлар ҳада этганини» таъкидлади (49).

Машхур «Умумий тарих» муаллифи Георг Вебер таъкидлашча, «буюк саркарда, ҳукмдор ва қонушнунос истеъдодига эга бўлган Амир Темур турли билимларга қизиққан, олимлар ва санъаткорларга ҳомийлик қилган».

Шу нуқтаи назардан Вебер: Амир Темур «инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам Боязид (Усмоийлар салтанатининг султони)дан юқори турар эди», деган хулосага келди. Боязид фақат тиллолар ҳақида ўйлаб ва давлатни идора қилиш ишини менсимай, уни очкўз, маишатпараст ва шухратпараст қозилар қўлига бериб қўйган эди, дея хулоса чиқарди (50).

Янги замоннинг бошқа кўпгина тарихчилари каби Гиббон, Шлоссер, Вебер ҳам (манбалардаги маълумотларга эргашиб) Амир Темур замонидаги ҳарбий юришлар шиддатли бўлганини қайд этдилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида Петербургда хизмат қилган француз шарқшуноси М.Шармуа Амир Темурнинг 1391 йилдаги Тўхтамишга қарши юришини батафсил ёритувчи катта асар тайёрлаб, нашр қилди. Шармуа ўша пайтда Низомиддин Шомийнинг Францияда ҳали маълум бўлмаган китобидан ташқари, шу масалага оид бир қанча манбаларга таянди. Шармуа бу асарларни француз тилига таржима қилди (51). Шармуанинг китоби 1391 йилги юриш тарихини ўрганиш учун ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Кўпгина рус тарихчи олимлари, шу жумладан Т.М.Грановский (1813 — 1855) ҳам Амир Темур шахсига қизиқдилар.

Грановский «жаҳон тарихининг буюк арбоблари»дан бири бўлган Амир Темур «ҳориб-чарчаш нималигини билмайдиган фаолият сохиби» эканини тўғри таъкидлаб ўтди, бироқ айна вақтда Амир Темурнинг «муайян ва аниқ идрок этилган сиёсий мақсади бўлмаган эди», деган нотўғри фикрга борди, бу фикр Сохибқирон таржимаи ҳолининг ҳақиқий воқеаларига мос келмас эди (52).

Таникли рус тарихчиси С.М.Соловьев (1820 — 1879) ҳам Амир Темур шахсига эътибор билан қаради. Унинг таъкидлашча, Амир Темурнинг ҳарбий қўшинлари ўжар ва бетайин Тўхтамишга қарши курашда «Россия худудларига кириб, Елецни ишғол қилди». Соловьев XIV аср ўрталарида тарих саҳнасида пайдо бўлган Амир Темур «1371 йилда Каспий денгизидан Манжуриягача бўлган ерларни қўлга

олганлиги»дан иборат унутилмас воқеани таъкидлаб ўтади (53). Унинг тан олишича, Амир Темур томонидан тор-мор этилган Олтин Ўрда узоқ вақтгача Москва князлигига ҳавф сола олмади...

М.И.Иваниннинг ўз замонаси учун жуда муфассал, лекин эндиликда эскириб қолган асарини ҳам тилга олиш жоиз. У Амир Темур саркардалиқ санъати асосларини манбалар ва қўлланмалар асосида муфассал баён этишни мақсад қилиб олган эди (54).

Академик В.В.Бартольд илмий меросида Амир Темур ва ўша замон ҳақидаги маълумотлар жуда кўп. Бу маълумотлар уйрунликда каттагина билим хазинасини ташкил этади.

Амир Темур ҳақидаги адабиётда унинг шахсига хос қизиқувчанлик, олимларга, адабиёт ва санъат арбобларига ҳомийлик, шатранж ўйинига қизиқиш, ташқи ва ички сиёсат масалаларидан хабардорлик каби фазилатлар тез-тез таъкидлаб ўтилади. Сохибқироннинг бу муҳим жиҳатлари В.В.Бартольд томонидан лўнда, аниқ ва ифодали тарзда акс эттирилган.

«Темур,— деб ёзган эди В. В. Бартольд,— ўз она (туркий) тилидан ташқари форс тилида ҳам сўзлашар, олимлар билан суҳбатлашишни, айниқса тарихий асарларни ўқитиб тинглашни яхши қўрар эди; ўзининг тарих соҳасидаги билимлари билан мусулмон тарихчиларининг энг буюги бўлмиш Ибн Халдунни ҳайратга солди; Амир Темур ўз жангчиларининг руhini кўтариш учун тарихдаги шавкатли ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги ривоятлардан фойдаланарди... Темур ҳарбий қучлар ташкил этилишининг барча иқир-чиқирларини шахсан суриштириб турар, душманларнинг кучи ва улар ўлкасининг ахволи ҳақида батафсил маълумот олар эди. Амир Темурнинг шахсан иштирокида бунёд этилган иморатлар ноёб бадиий дид билан бино қилингани сезилиб турибди...»

Олимнинг яна бир хулосаси диққатга моликдир: Амир Темур мусулмон руҳонийларига нисбатан «аввало сиёсий мулоҳаза билан иш тутар эди. Амир Темур диндорларга сиртдан иззат-икром кўрсатар, диний мол-мулкни бошқаришга арашмас... ўз фуқаролари дин ақидаларига риоя этишлари ҳақида ғамхўрлик қилар эди... Аммо ҳарбий қурилиш ва аҳолининг турмуши фақат қонунлар билан белгиланар эди» (55).

Амир Темур давлатда тартиб бўлиши ғояларини илгари сурганлигини, Моваруннаҳр аҳолисининг фароғати учун шундай бўлиши зарур эканини ва бир-бирига душман бўлган майда ҳукмдорлар мавжудлиги шароитида бунга эришиб бўлма-



Умумий тарихга оид 37 та манбада номи келтирилган бир қимматли асар Улугбекнинг мусицага қизиққанлигидан далолат беради. Унда ниҳоятда қизиқ маълумотлар келтирилади. Ушбу асарда Улугбек мусицашунос ва кичик ҳамда катта: булужси, шодиёна, ахлоций, усули равон, усули ногораларида ижро этилган бошица мусица асарининг муаллифи сифатида тасвирлан-

В. А. Аҳмедов

**АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ**

дн' дс^ Хисо^ блaгaнини хaм Бaртoльд тaъ-
 Амир Темур «серғайрат курувчи»
 бўлганини Бартольд бир неча бор таъ-
 кидлаб ўтди. У гўзал боғлар билан кур-
 шалган мухташам бинолар бунёд этди,
 шаҳар ва кишлокларни қайта тиклади,
 ариқ ва зовурлар қазирди ва уларни ту-
 заттирди; расмий тарихдаги (Шарафуддин
 Али Яздий асаридаги) иборага кўра, у би-
 рон-бир экин экиш мумкин бўлган ерлар-
 нинг бўш ётишига йўл қўймас эди. Матн-

нинг руҳига қараганда, бу ўринда Бар-
 тольд айни Мовароуннаҳр ерларини на-
 зарда тутган бўлса керак. Аммо бошқа
 бир ўринда Бартольд «Темур ўзи туғи-
 либ ўсган Мовароуннаҳрдагина эмас, Ху-
 росонда ҳам, Муғон дашти ва Кобул хав-
 заси каби олис жойларда ҳам улкан суғо-
 риш иншоотлари қурдирганини» таъкид-
 лаб ўтади (Шарафуддин Али Яздий ва
 Ғиёсиддин Алининг асарларида ҳам шу
 фикр учрайди).

Амир Темур барпо этган салтанат
 унинг ворислари даврида унчалик узоқ да-
 вом этмаганлиги хусусида фикр юритил-
 ганда В.В.Бартольднинг сезгирлик билан
 қилган кузатуви диққатга сазовордир.
 В.В.Бартольд Шарқ турмуши фақат суло-
 лалар тарзигагина боғлиқ, деган фикрни
 эскириб қолган ва нотўғри деб ҳисоблай-
 ди ва «Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам вайрон-
 гарчиликларга анча мураккаб баҳоналар
 сабаб бўлганлиги аллақачон аниқланган»,
 деган фикрни билдиради.

Туркистондаги давлатчилик тарихи юза-
 сидан В.В.Бартольд тузган ва шу вақтга-
 ча эълон қилинмай қолган матннинг Ачир
 Темурга бағишланган учинчи қисми ало-
 ҳида аҳамиятга моликдир. Унда 1370 йил-
 ги қурултой, Темурнинг олиб борган уруш-
 лари ва уларнинг аҳамияти; мамлакат
 иқтисодий салоҳияти, маданияти ва санъ-
 атининг ривожланиши, савдо-сотик, алоқа
 йўллари ва суғориш иншоотлари ҳақида-
 ги ғамхўрлик, мамлакатни идора қилиш
 соҳасида Амир Темур томонидан ривож-
 лантирилган бошқарув усуллари; давлат
 ҳокимияти тузилмасида акс эттирилган
 ижтимоий шарт-шароитлар; рухонийлар ва
 савдогарларнинг роли (деҳқон қатламла-
 ри) каби масалалар қамраб олинган.

А.Ю.Якубовскийнинг Амир Темурга
 бағишланган асари биринчи марта 1946
 йилда босилиб чикди (56). У Сохибки-
 роннинг довураклик, сахийлик, одамлар-
 нинг яхши ҳислатларини сезиш, ўзига ке-
 ракли ёрдамчилар танлай олиш, раҳбар-
 ликқила олиш каби фазилатларини ало-
 ҳида уқтириб ўтади. У Мовароуннаҳрнинг
 барча ҳукмдорлари орасида биринчи ва
 яққою ягона ҳоким бўлиб олгач, айрим
 жойларда итоатсиз ва жангари ҳокимлар-

га қарши курашни кучайтирди, «кўпгина
 шаҳарларнинг аҳолиси ва деҳқонлар, шу-
 нингдек, мусулмон рухонийларнинг намо-
 яндalари унинг бу ишини бажону дил
 қўллаб-қувватладилар».

Якубовскийнинг таъкидлашича, Амир
 Темур «катта миқёсда ҳукмдор сифатида
 савдо-сотикнинг фойдали эканини яхши
 тушунар», «дунё қарвон савдоси йўлла-
 рида ҳукмронлик қилишни ўз олдига мақ-
 сад қилиб қўйган эди». У Олтин Ўрдани
 узил-кесил тор-мор этганида, шу ниятни
 кўзлаган эди.

Зўр ташкилотчилик истеъдодига ва бу-
 қилмас иродага эга бўлган Амир Темур
 «том маънода ўз даврининг фарзанди эди».
 Амир Темур бепоён феодал салтанатни
 барпо этиш билан бирга уни майда ер-
 мулкларга (суюрғол тизими) парчалаб таш-
 лади. Фақат Мовароуннаҳргина (Ғарғо-
 надан ташқари) бўлинмади, бу ерда маъ-
 мурий бирликлар (туманлар) сақланиб
 қолди.

Амир Темурнинг ҳарбий истеъдоди
 «икки соҳада: қўшин ташкилотчиси ва сар-
 карда сифатида намоён бўлди».

Сиёсатчи сифатида Амир Темур ай-
 никса амалий фойда келтириши мумкин
 бўлган билимларни кадрлар эди. Ҳукм-
 дорнинг мусулмон рухонийлари билан
 дўстона муносабати унинг машхур бўли-
 шига қўмаклашди.

А.Ю.Якубовскийнинг пировард хулоса-
 си шундан иборатки, Марказий Осиёда
 Амир Темур фаолияти «кўпгина ижобий
 жиҳатларга эга эди. У феодал бошбош-
 докликларни ва феодал парокандаликни
 тугатишга интилди, катта қурилиш иш-
 лари олиб борди» (57).

А.Ю. Якубовскийнинг Амир Темур
 шахси ва фаолияти хусусидаги фикрлари,
 В.В.Бартольднинг қарашлари каби, замо-
 намиздаги, шу жумладан, Ғарбдаги «Те-
 мур тарихнавислиги»га каттагина таъсир
 ўтказди.

Бироқ А.Ю.Якубовский томонидан
 Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдан хо-
 рижга юришлари «босқинчилик мақсади-
 ни кўзлар эди» деб баҳоланиши унинг
 XIV аср охири ва XV аср бошидаги Яқин
 ва Ўрта Шарқнинг ниҳоятда мураккаб хал-
 қаро сиёсий вазияти ҳақида тўлиқ тасав-
 вурга эга бўлмаганлигидан далолат бера-
 ди.

Таниқли шарқшунос А.Е.Снесаревнинг
 (1865—1937) Амир Темур ҳақидаги фикр-
 лари ҳам тарихнавислик нуқтаи назари-
 дан аҳамиятга моликдир. У европалик
 кўпгина тадқиқотчиларнинг ғарбдаги буюқ
 ва машхур саркардалар (македониялик
 Александр, Ганнибал, Цезарь ва бошқа-
 лар)ни осиелик лашкарбошиларга қарама-
 қарши қўйиш йўлидаги бачкана уриниш-

ларига қарши қатъий норозилик билдирган эди.

А.Е.Снесарев Амир Темурнинг саркардалик, ташкилотчилик фаолиятини ўрганишга ғоят қизиқиб қараган йирик ҳарбий арбоб ҳам эди. У Европа тарихнавислиги намояндаларининг «Осиёнинг ҳақли равишда шуҳрат қозонган ҳарбий йўлбошчиларини камситиб», Амир Темур каби атоқли саркардаларни «мамлакатни шафқатсизларча вайрон этган», «қонхўр», «телбанамо» кимсалар қаторига қўшишларини ғаразғўйлик, ғайри илмий тарзда бирёклама ёндашиш деб, қаттиқ қоралади. «Масаланинг тафсилотига берилмай, бунини «ўтакетган англашилмовчилик ёки ноҳақлик» деб ҳисоблашга ижозат бергайсиз», — деб ёзган эди А.Е.Снесарев.

У «мана шу буюк зотларга ҳолисона ёндашиш йўлидаги уринишларни» табриқлади, «Европада ҳатто илмийликни даъво қилувчи матбуотнинг бу масаладаги нафратомуз руҳи»га йўл қўймасликка, «тарихий ҳақиқат» тамойилларига амал қилишга чақирди. Амир Темур ҳақида «тухматсиз ва таҳқирсиз» ҳолисона атрофлича фикр юритмоқ керак (58).

И.П.Петрушевскийнинг фикри ҳам эътиборга сазовор. Унинг фикрича, Амир Темурнинг ҳарбий юришларига «Европа — Осиё карвон йўллари устидан тўла назорат қилишни кўзловчи муайян иқтисодий режа» асос қилиб олинган эди. Эронни, Кавказорти ва Кичик Осиёни эгаллаб олиш ҳаракати ҳам шу режага киритилган эди, чунки карвон йўллари асосан шу мамлакатлар орқали ўтар эди (59).

Н.И.Конраднинг Амир Темурда Искандар (македониялик Александр) ва Кушон шоҳи Канишканинг руҳи намоён бўлди, деган фикри янгилик эди. «Ҳа, янглишганим йўқ, — деб ёзди Н.И.Конрад, — айтиш Искандар ва Канишканинг руҳи — антик даврда эски дунёнинг марказий зонасида аниқ шаклланиган ва ўрта асрларда зўр бериб гуркираб яшнаган чинакам жаҳоншумул ғоя Амир Темур қиёфасида яққол ифодаланди. Буюк Амир Темурнинг ўзи тушундими ёки тушунмадими, айтиш қийин, бироқ мазкур буюк ғоя тузилган ерда вояга етган Амир Темурда ва унинг ғояларида бу руҳнинг таъсири сезилмай қолмади» (60).

60-йиллар охирида И.М.Мўминовнинг Ўрта Осиё тарихида Амир Темурнинг роли ва ўрни ҳақидаги рисоласи нашр этилиши жамоатчиликнинг бу мавзуга қизиқишини янада авж олдириб юборди (61). Айтиш пайтда ушбу асар шафқатсиз танқидга учради. И.М.Мўминовнинг тадқиқотчилик руҳи билан суғорилган рисоласи, умуман олганда, илмий-оммабоп тарзда ёзилган эди, унинг матни асосан Амир

Темур ва унинг замони ўрганишга оид маълум манбалар доирасидан чиқмасди. Шу билан бирга муаллиф Амир Темурнинг Марказий Осиё тарихида майда феодал тузилмалар ўрнида марказлашган давлат барпо этишдаги хизматларини ҳаққоний ёритишга интилан эди. Унда Амир Темурнинг Марказий Осиёда катта давлат барпо этган сиёсий арбоб, бинкорликни ривожлантирган ва маданиятни қадрлаган инсон сифатидаги хизматлари ўз ифодасини топганди. Асарнинг айтишга шухрати танқидчиларнинг эътиборини тортди. И.М.Мўминов рисоласи «зарарли» асарлар жумласига кириб қолди.

П.Н.Федосеев, А.Н.Яковлев ва бошқа мансабдор шахсларнинг И.М.Мўминов рисоласига қарши шу руҳдаги мақолалари газета ва журналлар саҳифаларида пайдо бўлди. «История СССР» журналининг тарихчи М.А.Абдураимовнинг рисола хусусидаги қораловчи мақоласи эълон қилинди (62).

Москвалик тарихчилар бу воқеа юзасидан Амир Темур ҳақида каттагина мақола эълон қилдилар, Бу мақола Кавказорти, Эрон ва Россиядаги феодализм муаммолари бўйича мутахассис А.П.Новосельцев номи билан чоп этилди. «Вопросы истории» журналининг таҳририяти бу мақолани «Темурни идеаллаштиришга қарши» рукни остида эълон қилиш орқали унинг йўналишини олдиндан ошқора белгилаб қўйган эди (63).

Бу мақолада Амир Темурга истисно қилинган саркарда, мохир ташкилотчи ва дипломат сифатида муносиб баҳо бериш билан бирга муаллиф Бартольд, айниқса, Якубовский билан баҳслашиб, улар маданият тарихига ва маданий алоқаларга катта аҳамият берганлар ва шу тариқа Темур шахсини идеаллаштиришга йўл қўйганлар, Якубовский эса, «Темур — яхши тадбиркор ҳукмдор эди» деган ҳаддан ташқари юқори баҳо берган, деб ҳисоблайди. Мақолада И.М.Мўминов Якубовскийга эргашиб, «Темурни идеаллаштиришни ниҳоясига етказди», деган хулоса чиқарилди.

И.М.Мўминов рисоласини кескин қоралаганлар орасида тарихчи М.Ғ.Ваҳобов ҳам бор эди. Унинг сўзларига қараганда, у «Темур ҳақидаги китобча босилиб чиқиши биланок 1969 йил мартда уни «Марксизмга зид ва зарарли» асар деб атаган. Менинг вазифам марксизм-ленинизм назариясининг софлиги учун курашдан, Темур шахсини идеаллаштиришни фош қилишдан» иборат бўлди, — деб ёзди у. — Темур шахсини идеаллаштириш эса «ёшларнинг онгини заҳарлайди» ва «оммани коммунистик руҳда тарбиялашга катта зиён етказди» (64).



Бора-бора чуқур билимларга эга бўлиш ва ўз устидан мунтазам зўр бериб ишлаш натижасида Улуғбек кўнлаб замондошларидан ўзиб, улкан зехнга эга бўлди. Шундай қилиб, асосан аждодларининг — Марказий Осиё қадимги халқларининг маданий мероси Улуғбек учун маънавий озуца бўлди.

Т. Н. Қору-Нижзий

**АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ**

Тарихчиларнинг 1973 йил мартда Москвада қақирилган бутуниттифоқ кенгаши И.М.Мўминовнинг Амир Темур ҳақидаги рисоласи билан боғлиқ бўлган машаманинг якунловчи босқичи бўлди. Қабул қилинган қарорда шундай дейилган эди: «Бошқа асарларда Лениннинг тарихий жараён концепциясини янги талқин этишга уринишлар ва ўтмишни идеаллаштириш, айрим воқеаларга ва Темур каби шахсларга баҳо беришда синфий позициялардан чекинишга йўл қўйилганлиги қоралансин» (65).

Сўнги йилларда эълон қилинган асарлардан «Тамерлан» номли китобни кўрсатиб ўтиш лозим (66). Унда Амир Темур ҳақидаги манба ва асарлар баён этилган, унинг ҳақидаги турли маълумотлар ўзига хос жамлаб берилган. Шундай асарга эҳтиёж борлиги шак-шубҳасиз. Бирок, китобга яқиндан назар ташланганда, унинг шошма-шошарлик ва хафсаласизлик билан тайёрланганлиги маълум бўлади. Бу каби қатор китобларда энг муҳим манбалардан мисол келтирилмайди, материаллар баёнида шажара тамойилига риоя этилмайди, манба матнларини эълон қилган таржимонларнинг номлари тилга олинмайди. Матнлар ўзбошимчалик билан ва ҳеч бир изоҳсиз қисқартирилишига ва ҳатто, уларга ўзгартиришлар киритилишига йўл қўйилади, матнлар шарҳланмайди, илмий аппарат буткул тушириб қолдирилади ва ҳоказо (67).

Хорижий илмий адабиётга келганда, Европа олимларининг Амир Темур шахси ва унинг фаолиятига қизиқиши бундан 400 йил аввал бошланган эди. Гап шундаки, 1553 йили Италиянинг Флоренция шаҳрида Перондино деган олимнинг «Скифиялик Тамерланнинг улуғворлиги» асари босилиб чиқди. Бу Европа олимларининг Амир Темур ҳақидаги биринчи тадқиқоти эди.

Шу ўринда XVI—XIX асрларда француз маданиятида Амир Темур мавзуси тутган ўринга алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Франциянинг Марказий Осиё тадқиқотлари институти директори Винсеней Фурньо тадқиқотларига кўра, Францияда Амир Темурнинг тарихий шахси бўйича икки хил анъана мавжуд бўлган: катъий тарихий йўналиш манбаларни тадқиқ қилишга асосланиб, академик фан шуғулланадиган жиддий тарихий методологияга таянса, адабий афсоналарда у ҳаёлий персонаж сифатида намоён бўлади. Фурньо фикрича, Амир Темурда уни Марказий Осиё тарихидаги фавқуллодда ёрқин шахсга айлантирган қатор фазилатлар бўлиб, шулардан бири — унинг фатҳ этмаган ёки тасарруфига олмаган ҳудудлардаги машхурлигидир. Бунда гап Марказий Осиё-

дан анча йироқ (Хитой, Эрон, Хиндистон, Яқин Шарқ ва, айниқса, Усмонлилар салтанати)даги маданиятлар ҳақида бормоқда. Ғарб маданиятига, энг аввало, адабиёт ва мусиқа соҳаларига сингиган Амир Темур мавзуси ушбу жаҳоншумул шухратнинг энг буюк кўринишларидан биридир.

Француз маданияти турли фалсафий асотирларда, насрий ва шеърый асарларда, театр учун ёзилган пьесаларда, опера либреттоларида ушбу мавзуга катта ўрин ажратди. Бу ишлар тарихшунос олимларнинг илмий асарлари ёки уларнинг таржималари юзага келгунича ёхуд улар билан айна бир вақтда рўй берди. XVI аср бошидан бошлаб ва ундан кейин Мишель Монтеннинг (1533—1592) «Тажрибалар»-ида ҳамда ҳозирги кунга қадар француз адабиётида Амир Темур мавзуси турли жанрлардаги асарларда бирон-бир фикрни тасдиқлаш, қиёслаш ёки ўхшашликни топиш учун хизмат қиладиган ибратли образ шаклида воқеъ бўлади. XIX аср катта изоҳли луғатлари тасдиқлашича, француз ёзма тилида у муҳим роль ўйнаган Марказий Осиёлик ягона тарихий шахсдирки, ҳатто унинг исми у ерда умумлашма сўзга айланиб кетган.

Амир Темурнинг яна бир фазилати шундан иборатки, у ҳаётлигидаёқ ўз давлати билан Ғарб ўртасида алоқа ўрнатган. Уша пайтда бу истисноли бир ҳодиса эди, чунки на ундан олдин, на ундан кейин ҳеч ким Ғарбий Европа билан бундай бевосита алоқаларни ўрнатмаган. Инглиз сайёҳи Антони Женкинсон 1558 йилда Бухорога келган, бироқ унинг мақсади Россия бўлиб, сўнг Россия ҳукумати унга бундан 30 йил муқаддам Иван IV томонидан қабул қилинган Бухоро ва Хоразм элчилигига жавобан, Мовароуннаҳрга боришни кўшимча равишда топширганди. Айна маҳалда Людовик XIV нинг олисдаги ушбу ҳукмдорга йўлламоқчи бўлган, бироқ жўнатилмай қолиб кетган «Ўзбек киролига икки мактуби» ҳам маълум.

Фурньонинг фикрича, Кастилия ва Франция билан элчилар айирбошланганлиги, Карл VI билан ёзишмалар олиб борилганлиги, Султония шаҳри руҳонийлари бошлиғи архиепископ Жаннинг Парижда бўлиши, шунингдек Руи Гонсалес де Клавихонинг саёҳати давлатлараро муносабатларда янги босқич бўлди ва ундан архиепископ Жаннинг «Эсдалиқлар»и ҳамда Клавихонинг йўл хотиралари сингари кўплаб ёзма ёдгорликлар қолди.

Шунингдек, кўплаб европаликларнинг бевосита шохидлиги асосида битилган, Амир Темурга тааллуқли бўлган асарларнинг юзага келишини Амир Темур давлати, Кастилия ва Франциянинг ўзаро ман-

фаатдорлиги билан изохлаш мумкин. Бу асарлар маршал Бусиконинг (1366—1421) хотиралари, Смирна яқинида Соҳибқирондан мағлуб бўлган Қуддуси шарифлик Авлиё Иоанн ордени аъзоларининг гувоҳликлари, Султон Боязид I томонидан 1396 йилда Никопол яқинидаги жангда асир олинган ва Амир Темур томонидан 1402 йилда Анкарадаги жангда зафар қозонилгач, озод этилган европалик аскарларнинг хикояларидир. Улар орасида Иоаннес Шильдбергернинг (1380—1440) хикояси машҳур бўлиб, унинг китобининг биринчи нашри 1460 йилда Аугсбургда чоп этилган. Бу китоб XV асрда тўрт марта, XVI асрда олти марта қайта нашр қилинган. XIX асрда немис, рус ва инглиз тилларида икки мартадан нашр қилинган.

Фурньо Марказий Осиё орқали Ғарб томон турли даврларда ва турли шахслар томонидан амалга оширилган юришлар, кўпинча асоссиз равишда ҳамда Марказий Осиё ҳудуди ва унинг ортидаги ҳудудларни билмаслик оқибатида, Амир Темур номи билан боғлаб келинганини таассуф билан таъкидлайди.

Мишель Монтен, XVI асрдаги бошқа муаллифлар сингари, ўзининг «Тажрибалар» китобида Амир Темур ҳақида эслаб ўтади. Бу китоб 1571 йилдан 1592 йилгача бўлган давр ичида, яъни Соҳибқирон вафотидан сўнг 170 йил ўтгач, Францияда Марказий Осиё тўғрисида ҳеч нарса маълум бўлмаган вақтда ёзилганди.

Монтенга қадар Жан Бодэн (1530—1596) ўз тадқиқотларида Боязидни асир олган Амир Темур ҳақида мактаб ёзганди. Гильом Постель (1520—1581) ҳам усмонли турклар салтанати тўғрисидаги асарида «Буюк турк — Боязидни асир олган Темурланг»га кўпгина саҳифаларни бағишлаган.

«Тажрибалар» нашрларининг бирида ёзилишича, Амир Темурнинг европалик тадқиқотчилари, шу жумладан Монтен Соҳибқирон ҳақида маълумотларни византиялик тарихчи Лаоник Калкондилнинг «Юнон империясининг таназзули ва Турклар салтанатининг қарор топиш тарихи» асаридан олган. XV асрнинг иккинчи ярмида ёзилган бу асар 1583 йилда француз тилига таржима қилинган. Асар ўн жилдан иборат. 14 бобдан ташкил топган бир жилд бошдан-оёқ Амир Темурга бағишланган, унда Соҳибқироннинг исми Темур, Тамерлан, Тамбурлан сифатида келтириладики, бошқа муаллифларнинг асарларидан улар шундан фойдалангани кўрилади.

XV асрдан бошлаб Ғарбий Европалик олимлар ва сиёсий-диний арбобларнинг Шарққа бағишланган китобларида Амир Темур тарихи олдинги ўринга чиқади.

Масалан, Италияда катта тарихий ва шеърый асарни мерос қилиб қолдирган папа Пий I (папалик йиллари 1458—1464) Амир Темурга бутун бир бобни бағишлаган, бир неча саҳифада Скифия, Суғдиёна ва Бактрияни тавсифлаган.

Паоло Джовио (1483—1552), Пьетро Перондинонинг (вафоти 1553) асарларида ҳам Амир Темур бош қахрамон сифатида намоён бўлади. Лекин Амир Темур ҳақидаги энг дастлабки тадқиқот Флоренция канцлери ва тарихшуноси Погжио Браччиолинига (1380—1459) тааллуқли бўлиб, сўнг Прато, Пий II (1405—1464), Камбини, Батиста Фрегазо (1454—1504) асарларида давом эттирилганди.

Француз тилида Амир Темур ҳақида маълумотлар Теодоро Спандужиноннинг «Буюк Турк шажараси» асарида юзага келади. Бу асар 1519 йилда Парижда чоп этилган. Швейцариялик ислохотчи Пьеро Вире Амир Темур образини 1561 йилда нашр қилинган асарларидан бирида кiritган. Соҳибқирон образини, шунингдек, Ортелининг асарида ва Уйғониш даври бошқа асарларида ҳам учратиш мумкин.

Бинобарин, Амир Темур XV—XVI асрларда Европада сиёсий доираларда (катolik черкови ва ўша даврдаги энг қудратли мустабидлар орасида) машҳур бўлган, у ҳақда Пий II, 1513 йилда папа Лев X ва папа Клемент VII саройига келган Джовио, 1575 йилда испан кироли Филипп II нинг харитакаши бўлган географ Ортелий, Карл ^нинг муаррихи Педро Мексиялар ёзишган.

Бу асарларда Амир Темур айна вақтда воқеалар ва даврлардан ташқари турувчи ҳам мифик, ҳам реал шахс сифатида талқин қилинган.

Фурньо Амир Темур мавзуи Ғарбий Европада Клавиго ва Женкинсонларнинг сафарномалари эълон қилинмасидан, шунингдек Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий сингари тарихчиларнинг асарлари таржима қилинмасидан олдин тарихий ва адабий мавзу сифатида мавжуд бўлган, деган хулосага келади. Бу даврни у 1500—1580 йиллар деб белгилайди.

1996 йил бошларида чет эл тадқиқотчиларининг Парижда эълон қилинган Амир Темур ва Темурийлар ҳақидаги тадқиқотлари библиографияси рўйхатига 450 лдн ортиқ асар (68) киритилган эди. Ўшандан буён ўтган вақт мобайнида яна 50 дан зиёд тадқиқот мавжудлиги аниқланди.

Улар 33 мамлакатда — Англия, Австрия, Аргентина, АКШ, Бельгия, Венгрия, Германия, Испания, Канада, Ливан, Малайзия, Миср, Португалия, Руминия, Сурия, Тайван, Туркия, Франция, Хитой, Чехия, Эрон, Япония ва Хиндистонда, шу-



XVI асрнинг 80-йилларида цироллича шоири Кристофер Марло «Буюк Тамерлан» номли драмасини оц шеърда ёзган эди. Шундан эътиборан буюк саркарданинг ҳаёти Европада афсонага айланиб кетган. Марло фойдаланган манбалар (Педро Мексия ва Педро Перондинус) чинакам тарихдан кўра кўпроқ романтик тарих эди.

Хильда Хукхэм

**АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ**



нингдек Арманистон, Гуржистон, Озарбойжон, Россия, Тожикистон, Туркменистон, Украина, Қирғизистонда чоп этилган.

Амир Темур ва Темурийлар тўғрисида эълон қилинган илмий ишларни ўз хусусияти ва тарихий мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Араб, форс, туркий тиллардаги, Кавказорти халқлари тилларидаги, Европа тилларидаги ёзма манбалар.
2. Амир Темурнинг бир қатор Европа давлатлари (Англия, Испания, Франция) бошлиқларига йўллаган мактублари ва уларга келган жавоб номалари.
3. Чоп этилган нумизматик манбалар.
4. Нашр қилинган эпиграфик манбалар.
5. Умумлашма тарздаги илмий тадқиқотлар.
6. Айрим йирик муаммоларга бағишланган илмий тадқиқотлар.
7. Алоҳида масалалар бўйича тадқиқотлар.
8. Илмий-оммабоп нашрлар.

Бугунги кунга келиб Амир Темур ҳақидаги ўрта асрларга оид кўплаб ёзма манбалар Европа тилларида босилиб чиққан. Етакчи муаллифлар орасида Шарафуддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ибн Арабшоҳ, Ҳофизи Абрў, Абдураззоқ Самарқандий, Аҳмад Фасихий ва бошқаларнинг асарлари бор. Шунини таъкидлаш керакки, таржималарнинг аксарияти эскирган. Чунончи, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари Петий де ла Круа томонидан таржима қилиниб, Парижда 1722 йили нашр этилган. Бу таржимада кўпгина хатоликлар, ноаниқликлар, қисқартирма жойлар бор, лекин тузатилган янги таржимаси ҳамон йўқ.

Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» асарини Р.Вотье француз тилига таржима қилиб, 1658 йили Парижда чоп эттирган. Абдураззоқ Самарқандийнинг Е.Катрмер таржимасидаги «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асари 1843 йили Парижда босилиб чиқди. Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарининг Феликс Тауэр томонидан қилинган мумтоз таржимаси эса изоҳи билан Ҳофизи Абрўнинг «Зубдат ут-таворих» асари қўшилган ҳолда Прагада 1937 ва 1953 йилларда икки жилдда нашр этилди.

Ўрта аср Шарқ қўлёзма манбалари бўйича инглиз олимлари бирмунча камроқ, лекин анча сифатли асарлар нашр қилдиришган. Чунончи, 1887—1888 йилларда Калькуттада Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг танқидий матни икки жилдда босилиб чиқди, биз улардан хануз фойдаланиб келамиз.

Ж.Сандерс 1936 йили Ибн Арабшоҳ

асарини биринчи марта инглиз тилида нашр эттирди. Америкада 1956 йили Ибн Халдуннинг «Чингизхон ва татарлар тарихи бўйича манбалар» асари чоп этилди. 1954 йили эса Ибн Тағрибердиннинг «Миср тарихи» (1382—1411) асари таржима қилинди, унда Амир Темурнинг мамлук султони билан ўзаро алоқаларига катта ўрин берилган. Ниҳоят, 1988 йили В.Такстон Кембрижда (АҚШ) «Шахзодалар юз йиллиги: Темурийлар тарихи ва санъатига оид манбалар» номли китоб чоп эттирди.

Шунини таъкидлаш керакки, бир қатор Европа олимлари бутун манбани тўлиқ эмас, балки у ёки бу асардан муҳим тарихий муаммога бағишланган парчаларгина эълон қилишган.

Ҳинд олими К.М.Майтра 1943 йили Лоҳурда «Форс манбалари Хитойда. Ҳофизи Абрўнинг «Зубдат ут-таворих» асарида парчалар» номли китобини (асар Нью-Йоркда 1970 йили таржима қилинган) нашр этди. Бу ўринда муҳим илмий муаммоларни нотўғри шарҳлашга олиб келувчи кўпгина Ғарб олимларига хос айрим терминологик жиҳатлар хусусида тўхталиб ўтиш зарур кўринади. Масалан, Амир Темур ва Темурийлар давлатидан жўнатилган барча элчиларни зўр бериб форслар деб аташади, холбуки, аслида, мутлақо бундай эмас. Ёки Амир Темур ва Темурийлар Хитой императори саройига юборган совғаларни ўлпон деб аташади. Бу мутлақо нотўғри. Ахир Шарқнинг қудратли ҳукмдори Хитой императорига ўлпон тўлаши ақлданми?

Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга, Темур саройига саёхат кундалиги (1403—1406)» асари Европа тилларида (испан, инглиз, француз) босилиб чиққан ёзма манбалар орасида биринчи ўринда туради, албатта. Бу асарни биринчи марта Гонсал Арготе де Молина Мадридда нашр эттирган. 1582 йилдан то профессор Л.Керэн сўнгги таржимани кенг изоҳлар билан эълон қилган 1990 йилгача «Кундалик»нинг жами 10 та таржимаси, шу жумладан Аргентинада, 1958 йили эса форс тилидаги таржимаси босилиб чиқди.

Бавариялик немис рицари Иоанн Шильтбергернинг мактублари инглиз (1879) ва немис (1859) тилларида босилиб чиқди. Уларда Амир Темурнинг турк султони Боязидга қарши жангига оид кизикарли маълумотлар берилган.

Агар юқорида тилга олинган манбалар анчагина маълум бўлса, Италиянинг католик руҳонийси Бертрانو де Мигнанеллининг «Темурланг ҳаёти» асари бизнинг олимларимизга мутлақо номаълум эди. Асар 1415 йили лотин тилида ёзилган бўлиб, унинг 1400—1401 йилларда Да-

Ким менга дўстлик қилса қадрладим, унутмадим ва унга муруват, эҳсон, изат-у икром кўрсатдим. Кимки менинг хизматимни қилса, хизмат ҳақини адо этдим, Кимки менга душманлик қилса-ю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз чўкиб ҳузуримга келса, душманлигини унутиб, муруват ва дўстлик кўрсатдим.

• «Темур тпузуклари» >>

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

машкнинг олиншига бағишланган парчасини 1956 йилдагина Вальтер Фишер инглиз тилида нашр эттирди.

Асосан Амир Темур ва Темурийларнинг Мин сулоласи ҳукмронлиги даврида Хитой билан дишюматик ва савдо соҳасидаги ўзаро алоқаларига бағишланган ва бизнинг олимларимиз жуда кам фойдаланадиган Хитой ёзма манбалари ниҳоятда кизикарлидир. Булар хатлар, расмий ҳужжатлар, элчиларнинг ҳисоботларидир. Улар орасида Темурийлар давлатида 1395 йилдан 1407 йилгача ўн икки йил бўлган Хитойнинг биринчи элчиси Фу Аннинг Амир Темурга ҳисоботи, айниқса Мин сулоласи ҳукмронлиги давридаги Хитой элчиси Чен Ченнинг Шоҳрухга ҳисоботи алоҳида ажралиб туради.

Чен Ченнинг Марказий Осиё тўғрисидаги кўплаб кизикарли маълумотларга эга бўлган ҳисоботи узоқ вақт йўқолган деб келинади. 1930 йилдагина у хусусий коллекцияда топилиб, Тайбейда нашр этилган. Чен Чен ҳисоботининг Хиротга бағишланган қисми Б.Панкратов томонидан рус тилига таржима қилинган. Чен Чен Хиротдан ташқари, Марказий Осиёнинг кўпгина шаҳарларида, жумладан, Тошкент, Самарканд, Кеш ва Термизда бўлиб, уларнинг ҳар бирига таъриф берган.

Чет эл тадқиқотчилари Амир Темур ва Темурийларнинг Хитой билан ўзаро алоқаларига катта эътибор берадилар. Мазкур муаммога бағишлаб кўплаб илмий тадқиқотлар нашр эттирилди, улар орасида Бельгия олими Х.Сервуснинг Брюсселда 1967 йили нашр этилган «Хитойшунослик ва буддизм» тўпламига кирган «Мин сулоласи ҳукмронлиги даврида Син-Мўғул муносабатлари. Яйни тизими ва дипломатик муносабатлар» (1400—1600) мумтоз асари, шунингдек америкалик олимлар Г.Гудрини ва Морис Россати ҳамда япон олими Кадзуо Еноки асарлари алоҳида ажралиб туради. Жумладан, Кадзуо Еноки Фу Аннинг ҳамма ҳисоботларини инглиз тилида нашр эттирган, ҳозирги кунда унинг рус тилига таржимаси тайёрланган. Бу муаммога бағишланган энг сўнги тадқиқот 1993 йили Лондонда Қироллик Осиё жамияти журналида Хитойнинг Хиротдаги дипломати (Чен Чен) тўғрисида мақола чоп эттирган Флий Хекер қаламига мансуб.

Европа ва Осиёда, биринчи навбатда япон тадқиқотчилари томонидан Амир Темур ва Темурийлар тўғрисида кўплаб монография ва мақолалар ёзилиб, нашр этилган. Уларда Амир Темурнинг давлат ижтимоий-сиёсий қурилиши, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маъмурий тизим, ҳарбий юришлар, дипломатия, дин, фан, маданият, санъат соҳасидаги кўп қиррали

фаолияти ёритилган. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, жаҳон шарқшунослигида мустақил илмий йўналиш — «Темуршунослик» шаклланди.

Умумлаштирувчи асарлар орасида Франция олимлари Р.Груссенинг «Жаҳон забткори» (Париж, 1953) ва «Саҳролар салтанати» (Париж, 1980), Л.Керэннинг «Темурланг» (Невшатель, 1978), унинг тўлдирилган нашри (Париж, 1980), Ле Рунинг «Темурланг» (Париж, 1991), инглиз тадқиқотчилари Е.Росснинг «Темурланг ва Боязид 1402 йилда» (Лондон, 1940), Х.Хукхэмнинг «Темурланг истилочи» (Лондон, 1962), америкалик олимлар Л.Комаровнинг «Олтин гардиш. Темурийлар Эрони металлидан тайёрланган буюмлар» (Кости Месса ва Нью-Йорк, 1992), Ф.Манцнинг «Темурлангнинг вужудга келиши ва ҳукмдорлиги» (Кембриж, 1990), канадалик тадқиқотчи Г.Голлбемнинг икки жилдли «Эрон ва Туроннинг Темурийлар меъморлиги» (Принсетти, 1988), румин олими Атександреску Дергнинг «Темурнинг 1402 йилда Анатолияга юриши» (Бухарест, 1942) асарларини ва бошқа кўплаб монографияларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ғарбий Европа, Америка ва Осиёда (Япония, Эрон, Туркия) нашр қилинган айрим мақолаларда ҳам Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи ва маданиятининг ғоят муҳим муаммолари таҳлил этилган.

Япон олимлари Кадзуо Енокининг Мин сулоласи давридаги Хитойнинг Амир Темур ҳамда Темурийлар билан ўзаро дипломатик муносабатларига бағишланган асарлари, Ендзи Манунинг «Амир Темур Гурагоний. Темурийлар генеалогияси», Гори Хансдининг «Темур ва император Юн-Ле», Хироши Ватанабенинг «Мин даврида мусулмон мамлакатларидан келган элчилар ва хирож тўловчилар миссияси рўйхати» асарларига кизикиш катта.

Америкалик олим Морис Россати бу давр тўғрисида кўплаб мақолалар эълон қилган.

Жумладан, «Чен Хо ва Темур: уларнинг ўзаро муносабатлари» мақоласи унинг қаламига мансуб бўлиб, унда Тайбей олими Шу-у-хунинг XV аср бошларида Жануби-шарқий Осиё ва Ҳиндистон атрофларига тўрт марта денгиз экспедицияси уюштирган ва хатто Ҳурмуз бўғозига етиб борган машҳур адмирал, ҳарам оғаси Чен-хо тўғрисидаги қарашлари таҳлил этилади.

Асари 1958 йилда эълон қилинган Тайбей олимнинг фикрича, бу экспедициялар Форс кўрфази, Қизил денгиз ва Ҳинд давлатларининг Амир Темурга қарши ҳарбий иттифоқини тузиш мақсадида амалга оширилган. Бу фикрни Вольфрам Эбер-



харт ва Морис Россати ҳам қўллаб-қувватлаган.

Бизни кизиқтирувчи давр бўйича бошқирд олими Закий Валидий Тўғон ҳам қатор мақолалар ёзган. Улар орасида, жумладан, АҚШдаги Украина санъати ва фани академияси асарларида чоп этилган «Темурнинг Ғарбга нисбатан сиёсати» ва «Темурнинг 1395 йилда Украина ва Шимолий Кавказга юриши» мақолалари диққатга сазовор.

Шунингдек, Кембрижда нашр этилган, Эрон тарихига бағишланган, атоқли темуршунос олимлар томонидан ёзилган Амир Темур ва Темурийлар тарихи ҳамда маданиятининг кўпгина масалаларини акс эттирувчи мақолаларни ҳам айтиб ўтиш жоиз.

Француз олимларининг тадқиқотлари кейинги вақтларда ўша давр тўғрисидаги фанда катта ва муҳим ўрин тутмоқда. Люсьен Керэн ва Фредерик Брессандлар фаолияти туфайли Парижда дунёда ягона махсус «Темурийлар» журнали нашр этилмоқца. Хозирча унинг 15 та сони босмадан чикди.

Хуллас, Амир Темур тарихнавислиги босиб ўтган йўлга фикран назар ташлаб, шуни қайд этиш мумкинки, жаҳон тарих адабиётида замонлар ўтиши билан Амир Темур шахсини бирёклама, тор ва бир хил тарзда талкин этишдан иборат дастлабки кўникмалардан уни чуқур, кенг ва ҳарёклама идрок этишга аста-секин ўтиш тадрижи содир бўлди. «Темур — атоқли (буюк, шавкатли, истеъдодли ва ҳоказо) истилочи саркарда» деган биргина ибора,

биргина тавсиф билан чекланиш нотўғри эканлиги тобора равшанланиб борди. Зеро, Амир Темур юксак иқтидорли, табиатан донишманд, буюк давлат арбоби, башоратли ва иродали сиёсатчи, ўткир зехнли дипломат, Марказий Осиёда марказлашган кучли давлатнинг мохир ташкилотчиси, ҳукмдори ва бунёдкори сифатларини ўз қиёфасида узвий равишда мужассамлаштирувчи шахс сифатида тарихдан муносиб ўрин олган.

Амир Темурга оид тарихнависликнинг юқорида кўрсатиб ўтилган энг муҳим мисоллари бу фикрни тасдиқлайди. Амир Темур ва унинг замони тарихига бағишланган асарларнинг ҳозирги замон муаллифлари ўрганилаётган муаммонинг турли жihatлари хусусида ҳар хил фикрлар айтаётганликлари табиий. Бирок, қандай бўлмасин, тарих фанида жаҳон тарихининг энг буюк сиймоларидан бўлмиш Амир Темурнинг кўпқиррали жўшқин фаолиятининг барча жihatларини, ҳамма хусусиятларини тўла-тўқис ва атрофлича ёритишга интилиш кучайиб бораётганлиги кўриниб турибди.

Ўзбекистонда Амир Темур тарихини ўрганиш шўролар даврининг сўнги, «ошкоралик» йилларида бошланди. Айниқса, мустақиллик йилларида Амир Темур, Улуғбек юбилейлари муносабати билан А.Ўринбоев, А.Аҳмедов, Б.Аҳмедов, Т.Файзиев, О.Бўриев ва бошқалар Амир Темур тарихига оид ёзма манбаларни ўзбек тилига таржима қилишди ва қатор илмий тадқиқотлар ҳамда оммабоп асарлар эълон қилишди. (Адабиётлар рўйхатида қаранг).

Амир Темур сиймоси халқ ижодида

Амир Темур каби улуғ зотнинг шахси билан боғлиқ афсона, ривоят, ҳикоятлар қўллаб тўқилиши мутлақо табиийдир.

Шу мавзудаги барча маълумотларни тўплаш киройи мақбул иш бўлур эди. Бундай тўплам Амир Темур таржимаи холидаги қандай фазилатлар ва воқеалар халқ хотирасида узоқ вақтгача мустаҳкам ўрнашиб қолганини тасаввур этиш имконини беради.

Бу ўринда айрим мисоллар билангина чекланамиз. Амир Темур мўғул халқлари эпосида тез-тез учрайдиган персонаж деса бўлади. Қозоклар, қорақалпоқлар, кўчманчи ўзбеклар, ноғойлар, туркманлар, Крим дашти ва Жанубий Сибирда яшовчи туркий халқлар орасида кенг тарқалган «Идига гўғрисида эртақ»ни мисол қилиб кўрсатса бўлади. Бу шеърини асар Амир Темур

билан Тўхтамининг ўзаро қураши билан боғлиқ ҳақиқий воқеалар яққол акс этган (69) ва бу эпос ўша арбоблар «ҳаётлик давридаёқ» тўқила бошлаган (70).

Мирзо Румузнинг «Темур ҳақида китоб» (ёки «Бахтиёр Амир Темур Гурагоний тарихи») 1712 йилда ёзиб тамомланган. Аввалги муаллифларнинг бир қанча тарихий асарлари асосида тузилган мазкур йиғма асар кўпгина афсонавий ва ривоят тусидаги, халқ оғзаки ижоди тарзидаги маълумотларни қамраши билан диққатга сазовордир (71).

Абдурахмон Сиротнинг XVIII аср бошларида дунёга келган, Амир Темурнинг туғилишидан вафотигача бўлган тарихини ўз ичига олган «Беҳисоб хазина» асарига алоҳида эътибор бермоқ керак. Унда тарихий манбалар билан халқ оғзаки ижо-

дидаги афсонавий маълумотларнинг чамбарчас боғланиб кетиши кўзга яққол ташланади. Амир Темурнинг исмоилий шоир ва тарғиботчи Носири Хусрав (1078 йилда вафот этган) билан муносабатлари ва кураши, Дашти Қипчоққа ва Русияга юриши, шундан кейин Русиядан Шокрух хукмронлиги давригача келиб турган ўлпонлар ва ҳоказолар ҳақидаги ҳикоялар ривоят эканлиги очик равшан (72). Шарқшунос В.А.Жуковский шу асардан Амир Темур ҳақидаги афсоналарнинг бирини таржима қилган (73).

XIX аср рўйхатларида номи ноаник муаллифнинг эски ўзбек тилидаги асари — «Амир Темур ҳақидаги ҳикоядан парча» ҳам мавжуд бўлиб, унга Амир Темур ҳақидаги халқ ривоятлари ва ҳикоятлари асос қилиб олинган.

Арабларнинг «Сирот Аби Зайд» халқ эпосида Амир Темур араб қабилаларидан бири олиб борган афсонавий жанглардаги персонажлар орасида тилга олинади.

Баъзан Амир Темур шартли персонаж ва аллегория тарзида намоён бўлади. Масалан, замонавий араб мумтоз адабиётининг намояндаси Махмуд Таймур ўзининг хаёлий сатирасида (1946) Амир Темурни (Антоний ва Клеопатра сингари) замонамизда мисрлик пацифистлар ғоясининг асосизлиги хусусидаги баҳсларда қатнашувчи нариги дунё одами сифатида шартли тасвирлайди (74).

Халқимиз аввалги замонлардаги барча азим қурилишларни Амир Темур номи билан боғлаши эса халқнинг Амир Темур ҳақидаги хотираси боқий эканлигини билдиради (75).

Журналист Е.Марковнинг Марказий Осиё бўйлаб сафари шохидлиги ҳам диккатга сазовор. У Марказий Осиёдаги турли даврларга мансуб қайси меъморий ёдгорликни (мачит, мазор, қарвонсарой, мадраса, сардоба ва шу қабиларни) кўздан кечирмасин, маҳаллий аҳоли уларни албатта Амир Темурнинг бинокорлик фаолияти билан боғлайди. Шу сабабли у ўз эсдаликларида Амир Темурни «Марказий Осиё халқлари назаридаги суюкли қаҳрамон ва энг буюк подшоҳ» деб тилга олади. Алаут дарасида («Темур дарвозаси»да) қояга ёзилган машҳур ёзувларда Марков «Мана шу тоғларни Темур ўз қўллари билан нари сурган» деган афсонани ўқиди, энг катта сардобалардан бирини кўздан кечириш вақтида Марковнинг ҳамроҳи унга: «Сардоба — Кудук Сув! Темур курган..., туяларни, отларни суғорган, одамларни, бутун дунёни суғорган», деб айтган (76).

Шу ўринда Амир Темурнинг Самарқанддаги кутубхонаси тақдири билан боғлиқ масала шу пайтгача вақти-вақти билан кўтарилиб келаётганини эслатиб ўтмоқчимиз. Бу кутубхона Амир Темур амири билан, шу жумладан Арманистон, Сурия ва бошқа мамлакатлардан келтирилган «юнонча, римча, арабча ва арманча» нодир ва қимматбаҳо қўлёзмалардан бунёдга келтирилган эди. Бу ҳақдаги маълумотлар ўша замон ривоятларидан пун пайтгача етиб келган. Ҳар ҳолда, ҳозиргача бу кутубхонанинг изи топилгани йўқ. Г.Вамбери (77), А.Л.Кун (78) ва бошқа шарқшуносларнинг бу борадаги барча уришилари зое кетди (79).



Амир Темур тимсоли бадий адабиёт Ва санъатда

Амир Темур каби яққол ва салобатли шахс бадий адабиёт (шу жумладан, бадий публицистика) ва санъат намоёндалари, ёзувчилар, шоирлар, драматурглар, мусаввирлар, ҳайкалтарошлар, мусикачилар ва бошқаларнинг эътиборини тортмай қолмас эди.

Шу соҳадан олинган баъзи бир маълумотларнинг ўзи ҳам кифоя.

Бадий адабиёт. Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий асарларида Амир Темур номи илм-фан, маданият, санъат аҳллари ҳомийси сифатида кўп марта тилга олинади. Шунингдек буюк шоир «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида мавлоно Лутфий тарихчи Шарафуддин

Али Яздий «Зафарнома»си асосида туркий тилда Соҳибқирон ҳақида дoston ёзгани ҳақида маълумот беради. Афсуски, бу асар бизгача етиб келмаган, Аммо ўтмишда туркий ва форсий тилларда Соҳибқирон сиймоси акс эттирилган бошқа бир қанча бадий асарлар ҳам яратилган. Шулардан бири улўғ шоир Абдурахмон Жомийнинг жияни Хотифийнинг (вафоти 1521 й.) «Темурнома» дostonидир. Мазкур асар «Зафарномаи Темурий» ҳам аталади.

Хуросондаги Жом вилоятининг Харжирд кишлоғида туғилган Абдуллоҳ Хотифий кўп йиллар Хиротда яшаб, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий атрофида-

Амир Темур.. ўзининг ноёб цобилиятлари, фаолияти ва ўз иззатини билиши туфайли бағоят омадли эди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ

ги Хирот адабий мухитидаги шоирлардан бири бўлган. Хотифийнинг улуғ мусаввир Камолиддин Беҳзод томонидан ишланган сурати бизнинг давримизгача сақланиб қолган.

Абдуллоҳ Хотифийда Низомий Ганжавий, Хисрав Дехлавий каби улуғ шоирлар «Хамса»ларига пайрав тарзида форс тилида «Хамса» яратиш нияти туғилади ва тоғаси Абдурахмон Жомийнинг фотиҳасини олади. Айни шу даврда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳам «Хамса» ёзаётган эдилар.

Абдуллоҳ Хотифий даставвал «Лайли ва Мажнун», «Ширин ва Хисрав», «Хафт манзар» каби дostonларни ёзади. Аммо навбатдаги дoston «Искандарнома» ўрнига у Амир Темур ҳақида бир назмий асар ёзишга қарор қилади. Бу ҳамсанависликда янгилик эди. Бу ҳолнинг сабабини муаллиф: «Мен рўзгор саҳифасида Искандардан қолган бирон ёдгорликни кўрмадим. Дўстларим менга Искандар ҳақида афсона сўзлагандан кўра, ҳақиқий ғалабалар ҳақидаги «Зафарнома»ни назм ипига тизишни маслаҳат беришди», — деб изоҳлайди. «Ширин ва Хисрав» дostonини шоир Алишер Навоийга бағишлаган бўлса, «Темурнома»ни Султон Хусайн Бойқарога бағишлайди. Номаълум сабабларга кўра Хотифий «Хамса»сининг бешинчи дostonи ёзилмай қолган. Аммо унинг ёзиб тугатилган тўрт дostonи Шарқ адабиёти тарихида муносиб ўрнига эга. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Абдуллоҳ Хотифий ҳақида «Шеър эл орасида бағоят машҳур» деган ва шоирнинг, айниқса, жанг манзараларини зўр маҳорат билан тасвирлаганини қайд этган. Хотифий дostonларидан энг кўп кўчирилгани ва ўтмишда севиб ўқилгани «Темурнома»дир. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида мазкур дostonнинг йигирмадан ошиқ қўлёзма нусхаси сақланади. Булардан 2102-рақамли нусха Эрон шоҳи Аббос (1587 — 1629) даврида яшаган машҳур хатот ва мусаввир Али Ризо Котиб томонидан кўчирилган. Китобни асар мазмунига кўра ишланган олти дона нафис миниатюра безаб туради.

Соҳибқироннинг аждодлари туркий эканлиги таъкидланади. Масалан, унинг отаси амир Тарағай ҳақида «Ки буд аз нажоди салотини турк», яъни «у турк султонлари наслидан эди», — дейилган. Навбатдаги боблар Амир Темурнинг Амир Хусайн билан низолашиши ва уни мағлуб қилиб, тахтга ўтириши ҳақидадир. Дostonнинг катта қисми Амир Темур ҳукмронлиги даврига бағишланган. Асарда, айниқса, Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари

ри муфассал тасвирланган. Жумладан, Соҳибқироннинг Хоразмга юришлари, амирзода Жаҳонгирнинг Хоразм маликасига уйланиши, Хуросон ва Эроннинг забт этилиши, Дашти Қипчоққа юриш ва Тўхтамишхон билан бўлган муҳорабалар, Боязид билан уруш ва унинг асир олинishi каби воқеалар дostonда зўр бадиий маҳорат билан акс эттирилган. Муаллиф Амир Темур сиймосини бирламчи манбаларга таянган ҳолда ҳолисона тасвирлашга интилади. Соҳибқироннинг Тўхтамишхон ва Боязидни инсофга чакириб ва сулҳга ундаб ёзган мактубларида буюк давлат арбобига хос бўлган оқиллик, мулоҳазакорлик, ўзининг ва душманнинг куч-қудрати ва имкониятларига етарли баҳо бериш каби хислатлар яққол кўриниб туради. Ҳазрат асир олинган Боязидга шоҳона иззат-икром кўрсатади.

Дoston Амир Темурнинг вафоти ҳақидаги бобдан сўнг қисқача хотима билан тугайди. Хотимада муаллиф агар Фирдавсий қадимги Эрон шоҳлари, бошқа шоирлар Искандар Зулқарнайн ҳақида ёзган бўлсалар, мен подшоҳларнинг энг улуғи ҳақида дoston ёздим, дея ифтихор қилади.

Асл манбаларга асосланган, қарийб олти ярим минг байтдан иборат «Темурнома» дostonи бадиий асар бўлиши билан бирга, тарихий манба сифатида ҳам хизмат қилади.

Амир Темурнинг бадиий образи Ғарбий Европада кўп асрлардан буён яратиб келинган. Италиялик ёзувчи Бертрانو Мигнанелли (1370—1455) Амир Темур ҳақидаги китобини («Дамашк вайроналари») бўлиб ўтган воқеалар изидан ёзган. Италиялик тараққийпарвар ёзувчи Жан Франческо Браччоли (1380—1459) ва француз тараққийпарвар мутафаккири Жак Боден (1530 — 1590) асарларида Темур ҳақида кўп маълумотлар берилган. Жан Боден феодал тарқоқликни бартараф этишда кучли конституциявий монархия зарур ва фойдали эканлиги ҳақидаги катъий фикрни тасдиқлаш учун Амир Темур шахсига мурожаат қилган. Урта аср охирларидаги бошқа муаллифлар — П.Мехиа ва П.Перрандинуслар ҳам Амир Темурга бағишланган асарлар ёзишган. Амир Темур киёфаси Гёте (1749—1832) шеърларида ҳам гавдалантирилди.

Амир Темур шахси ва ижтимоий-сиёсий, маданий фаолиятига нисбатан синфий ва ғайри илмий қараш ҳукмрон бўлгани учун тоталитар тузум даврида Ватанимизда унинг тўғрисида, А.Фитратнинг асари ва Ойбекнинг «Темур» дostonини ҳисобга олмаганда, яхшироқ бир асар яратилмади. Мустақиллик йилларида унинг ҳақида Б.Аҳмедовнинг «Амир Темур»,

Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» романи, А.Ориповнинг «Сохибқирон», О.Ёқубовнинг «Фотиҳи музаффар ёхуд бир париваш асири» пьесалари, А.Орипов, Э.Воҳидовнинг шеърлари, Х.Давроннинг «Сохибқирон набираси», Ж.Субҳоннинг «Безовта рух» каби ривоят ва хикоялари ярилди.

Театр. Шекспирнинг салафи, машҳур инглиз шоири, киролича Елизаветанинг драматурги Кристофер Марло (1564—1593) Амир Темури кифасини театрда ўзига хос тарзда талқин этди. У 1587—1588 йилларда «Буюк Темурланг» трагедиясини ёзиб, 1590 йилда нашр эттирди. Амир Темури ҳаёти эркин талқин этилган ва ҳаяжонли тарзда ифодаланган бу асарда Марло Амир Темури тилидан эркин фикрли ваззларни айтади (80).

Марло асаридаги Амир Темури зўр жисмоний кучга эга бўлган, енгилмас, иродали, «оддий кишлоқ йигитлари» орасидан чиққан жангчиларнинг йўлбошчиси бўлган афсонавий қаҳрамондир. Амир Темури Боязид Иилдиримининг қудратли армиясини тор-мор этиб, туркларнинг Константинополни босиб олишини ярим асрга кечиктирганлиги ва шу туфайли Европада зўр доғу ва обрў қозонганлиги бу асарда ўз ифодасини топган.

Устига устак Марло билан Шекспир замонидаги Елизавета ҳукмронлик қилган Англия тобора кучайиб, қудрат ортириб бораётган, дунёга ҳукмрон бўлиш режаларини тузаётган серғайрат мамлакат эди. Мана шундай ижтимоий-сиёсий муҳитда ҳамманинг фикри-зикри беихтиёр букилмас иродали, кўп мамлакатлар ва халқлар тақдирини ўзгартириб юборган Амир Темури шахсига ва ҳукмронлик тарихига қаратилган эди.

Русияда ҳам Амир Темурининг номи тилларда дoston бўлган. Русия театрида «Темурланг ва Боязид тўғрисида» ёки «Темурланг ёшлиги» пьесаси сахнага қўйилганлиги диққатга сазовордир. (Бу асар Кристофер Марлонинг «Буюк Темурланг» фожиаси якунловчи қисмининг қайта ишланган варианты эди).

Музыка. Улуғ бобомиз образини италия ва немис композиторлари музикада изчил гавдалантирганлар. Бу мавзунинг асосчиси — Неаполь опера мактабининг вакили Алессандро Скарлатти (1660—1725). Унинг 125 дан ортиқ опералари орасида опер-серия услубида ёзилган, 1706 йилда Римда сахнага қўйилган ва муаллиф томонидан «Буюк Темурланг» деб аталган асар бор. Скарлатти Амир Темури образига мурожаат қилганда унинг ижоди шуҳрат чўккисидан бўлиб, бунга у ўнлаб опера партитураларини ёзган эди.

Опера-буфф услубида яратилган, марказида Темури образи бўлган кейинги опера Неаполь опера мактабининг бошқа вакили — Леонардо Лео (1694—1744) қаламига мансубдир. У ўз операсини «Боязид, Туркия императори» деб номлади. Премьера 1722 йилда Неаполда бўлиб ўтди. Леонардо Лео барча қаҳрамонларнинг образларини (Боязид, Темури) ўзига хос буффонада шаклида талқин этган. Маълум бўлишича, бу опера Л.Лео ижодидаги энг яхши асар экан.

Амир Темури ўз асарларига бош қаҳрамон қилиб танлаган италиялик машҳур композиторлар қаторига Николло Порпора (1686—1768) ҳам қиради. Унинг «Темурланг» операси 1730 йилда Туринда сахнага қўйилган. Бу асар Николло Порпоранинги экзотик опера-серия асарлари қаторидан ўрин олган. Темури образини буюк Антонио Вивальди ҳам четлаб ўтгани йўқ. «Темурланг» операси (1735, Верона) унинг ижодида бурилиш ясаган асарлардан биридир.

XVIII—XIX асрлар оралиғида яна икки италиялик — Антонио Саккини (1730—1786) ва Антонио Сапиенца (кичиги, 1794—1855) «Темурланг» деб бир хил номланган икки операни яратдилар. Шуниси қизиқки, иккала асар ҳам биринчи бор Италияда эмас, ундан анча нарида сахнага қўйилган. Саккини ўз операсини 1773 йилда Лондонда, Сапиенца эса 1828 йилда Петербургда сахнага қўйдилар.

Немис музика маданиятида Амир Темури образининг акс эттирилишига ҳозирча ягона мисол — Георг Фридрих Генделнинг (1685—1759) «Темурланг» операси партитурасидир. Опера немис миллатига мансуб италиялик антрепренер Николло Франческо Хайм (1679—1729) либреттосига ёзилган. Бу опера ўзида опер-серия ва катта музика драмаларининг ўхшаш хусусиятларини мужассамлаштирган.

Георг Генделнинг «Темурланг» операсининг яратилиш вақти унинг 1724 йилда Лондонда премьераси бўлиб ўтган машҳур «Юлий Цезарь» операсининг яратилиш вақтига яқин. Маълумотларга қараганда, «Темурланг» операсини Гендель ўша йили 31 октябрда ёзиб тугатган, лекин унинг сахнага қўйилиши бир мунча чўзилиб кетган.

Албатта, немис композитори аллақандай «тартар хони» тўғрисида (либреттода шундай ёзилган), ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалардан 324 йил ўтгандан сўнг яратган операдан тарихий ҳаққонийликни кутиш қийин. Шу сабабли, оригиналда Амир Темурига 64 ёшли ҳукмдорга мос келмайдиган овоз (альт) берилганлигини тушуниш мумкин.

1925 йилда операнинги клавираусцуги-



Амир Темури олимларга хайрихоҳ муносабатда бўлар ва билими билан бирга ҳалоллигини кўрган олимларга ишонар эди. У тарихчи ва файласуфлар, илм-фан ва маъмурий соҳада билимдон бўлган кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтидан ҳам тушар эди. Амир Темури ўзидаги кишиларни бўйсундириш қобилиятига уларни ўз ҳукмронлиги остида бахтиёр қилиш истейдодини ҳам ишгани эди.

Л. Лангле

АМИР ТЕМУРИ
ДАВРИ
ТАРИХНАВИСЛИГИ

ни нашрга тайёрлаган Херман Ротт ҳам буларни яхши тушунган бўлса керак. У операнинг номига аниқлик киритди («Тамерлано» эмас, «Тамерлан»), марказий персонажни ғайритабиий юкори альтдан бас-баритонга ўзгартирди, либреттога купюралар киритди.

Бугун бутун дунёда Амир Темур шахси тўғрисида тарихий ҳақиқат ғалаба қилмоқда. Буюк Гендель операси қайта туғилишни бошдан кечираётган экан, бу мусиқага янада диққат билан қулоқ тутмоқ,

Амир Темур фаолияти даврнинг ижтимоий ва маданий тараққиётига, жаҳон цивилизациясининг ривожланишига ва умуман жаҳон тарихининг юксалишига улкан ҳисса қўшди. Бундай буюк ҳақиқатни ҳисобга олмай ва эътироф этмай туриб даврни, унинг кейинги асрлардаги таъсир кирраларини тиклаш, умумжаҳон тарихий жараёни бойликларининг силсиласидаги чинакам аҳамиятини англаб етиш ғоят мушкул.

Амир Темурнинг сиёсий қудрати ва эзгу мақсадли фаолияти туфайли давлат, ижтимоий ва ҳарбий бошқарув тартиботлари тубдан янгиланиб, мавжудлари такомиллаштирилди, мулоҳаза асосида олиб борилган самарали молия, пул ва солиқ ислохотлари туфайли жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари, ҳунармандлик ишлаб чиқариши, иқтисодиёт ва савдо, шаҳарсозлик гуркираб ривожланди.

Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий фаолияти воқеаномаси унинг муайян мақсадга йўналтирилганидан, ҳокимият ва давлат қурилиши назарияси чуқур мулоҳаза қилинганлигидан далолат беради. Бу эса қудратли ҳукмдорнинг жаҳон тараққиётига қўшган ҳиссаси тўғрисида муайян ҳулоса чиқариш имконини беради.

турли мамлакатлар композиторларининг улуғ аждодимизга бағишланган асарларига янгича ёндошмоқ керак.

Таҳлил этилган асарларда Амир Темурнинг буюк салтанатни барпо этишдаги саъй-ҳаракатлари, юксак ҳарбий заковати, яратувчилик истеъдодига оид ажойиб далиллар келтирилганки, улар Соҳибкироннинг ана шу соҳалардаги фаолиятини ёритишда ниҳоятда асқотади. Буни эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу асар мазмунидан бемалол илғаб олиш мумкин.

Биринчидан, Амир Темур Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик ва бошбошдоқликка чек қўйди ва бу ерда кучли марказлаштирилган давлат барпо этди.

Иккинчидан, XIV аср 90-йилларнинг ўрталарида Амир Темур Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр ерларини иқтисодиёти умумий ва маънавий маданияти яқин бўлган ягона давлатга бирлаштирди.

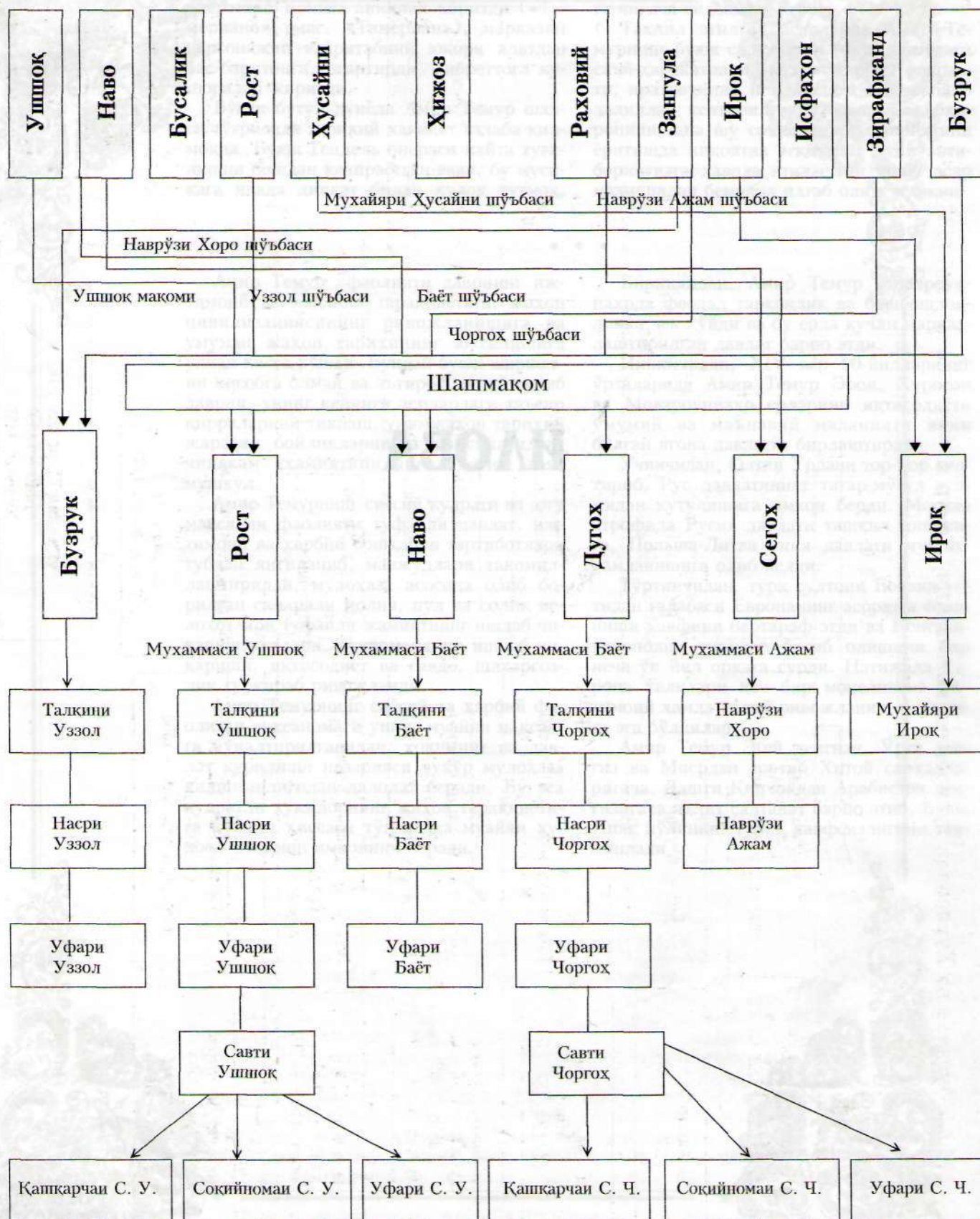
Учинчидан, Олтин Ўрдани тор-мор келтириб, Рус давлатининг татар-мўғул зулмидан қутулишига имкон берди. Москва атрофида Русия давлати ташкил топишига, Польша-Литва уния давлати мустақамланишига олиб келди.

Тўртинчидан, турк султони Боязид устидан ғалабаси Европанинг асоратга солиниши хавфини бартараф этди ва Константинополни турклар босиб олишини бир неча ўн йил орқага сурди. Натижада Европа халқлари ҳеч бир монеликсиз ижтимоий ҳамда ақлий ривожланиш имконига эга бўлдилар.

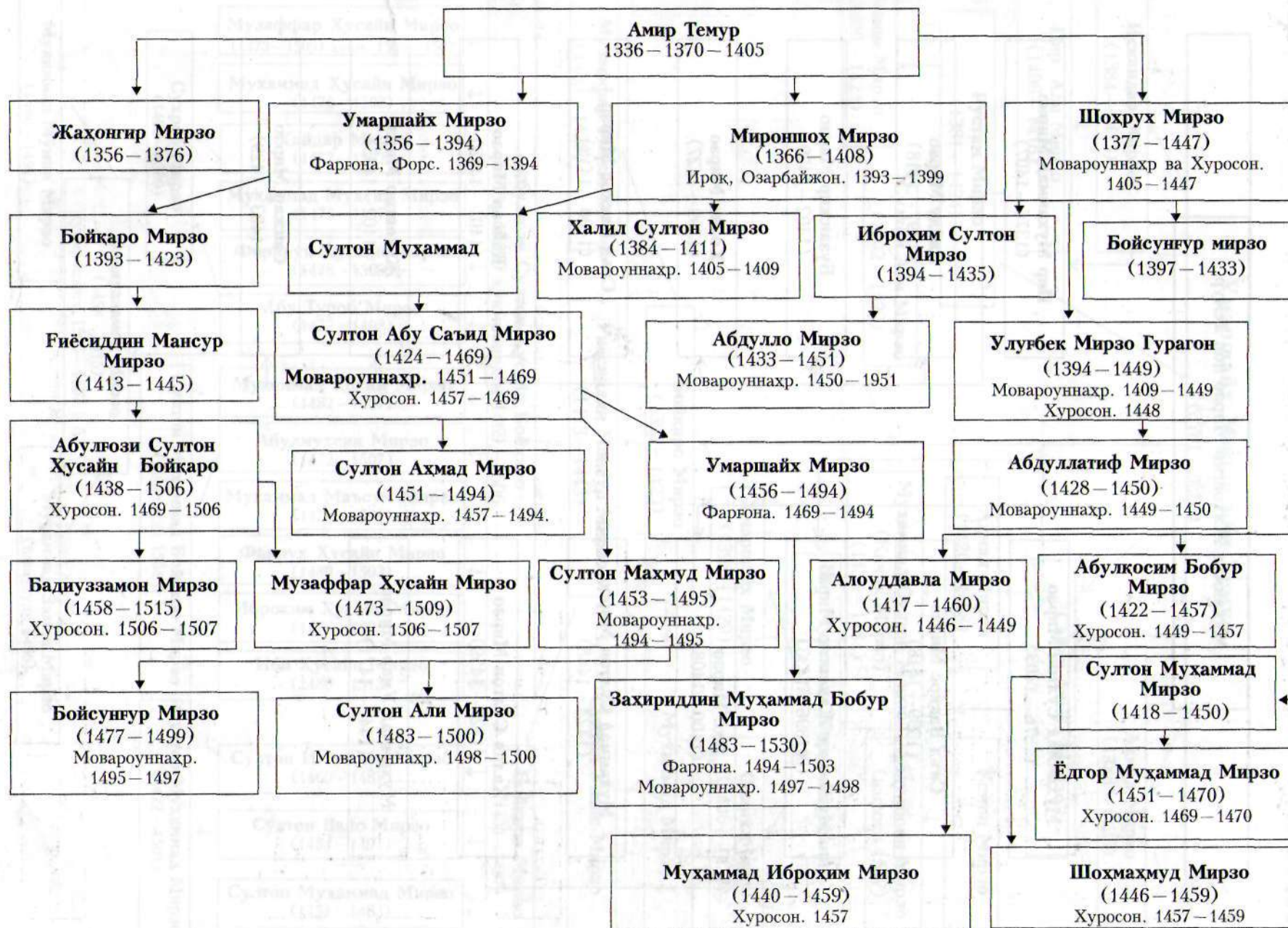
Амир Темур Эгей денгизи, Ўрта денгиз ва Мисрдан тортиб Хитой сарҳадларигача, Дашти Қипчокдан Арабистон денгизигача яхлит салтанат барпо этиб, Буюк Ипак йўлининг тўлиқ хавфсизлигини таъминлади

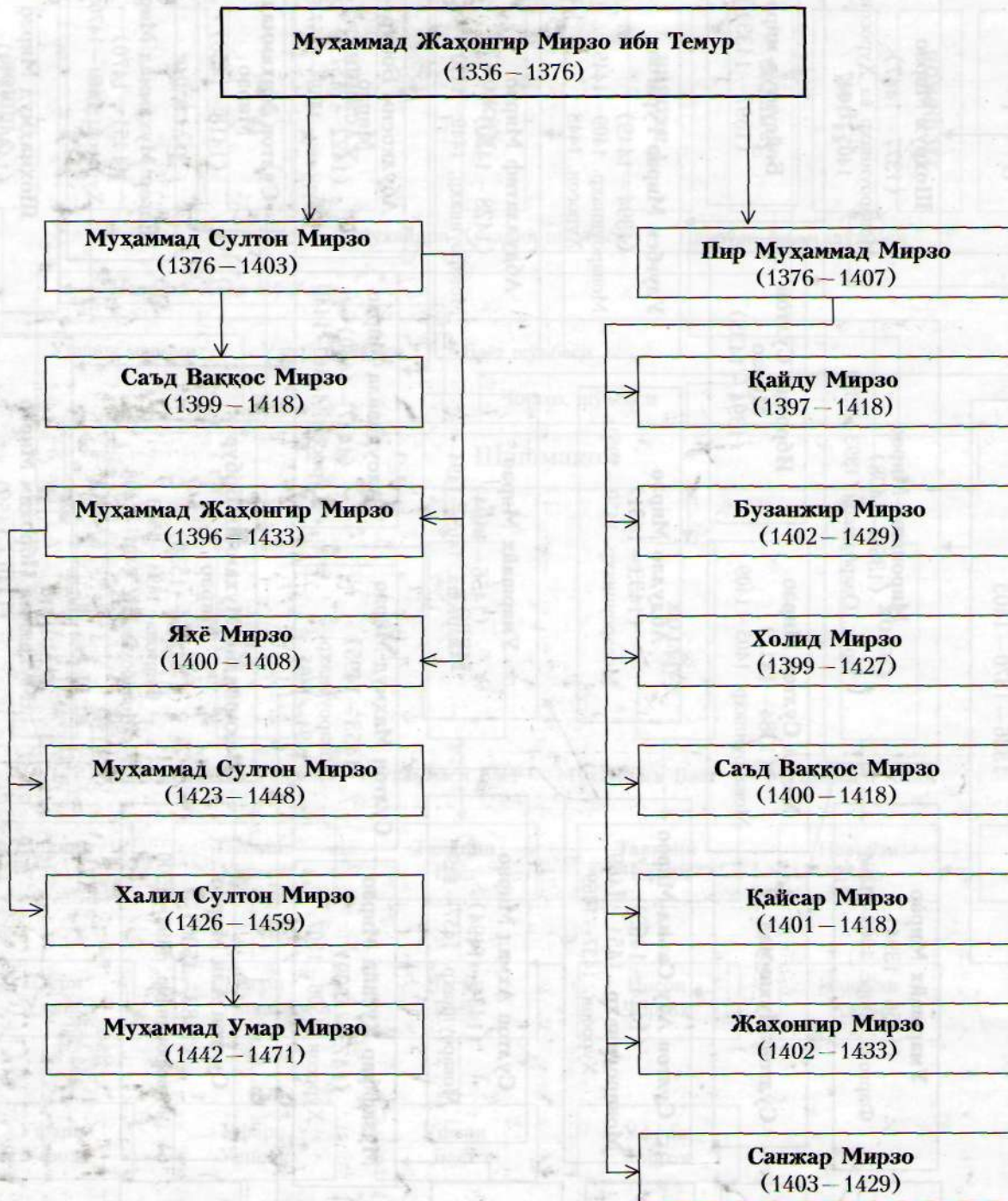
ИЛОВА

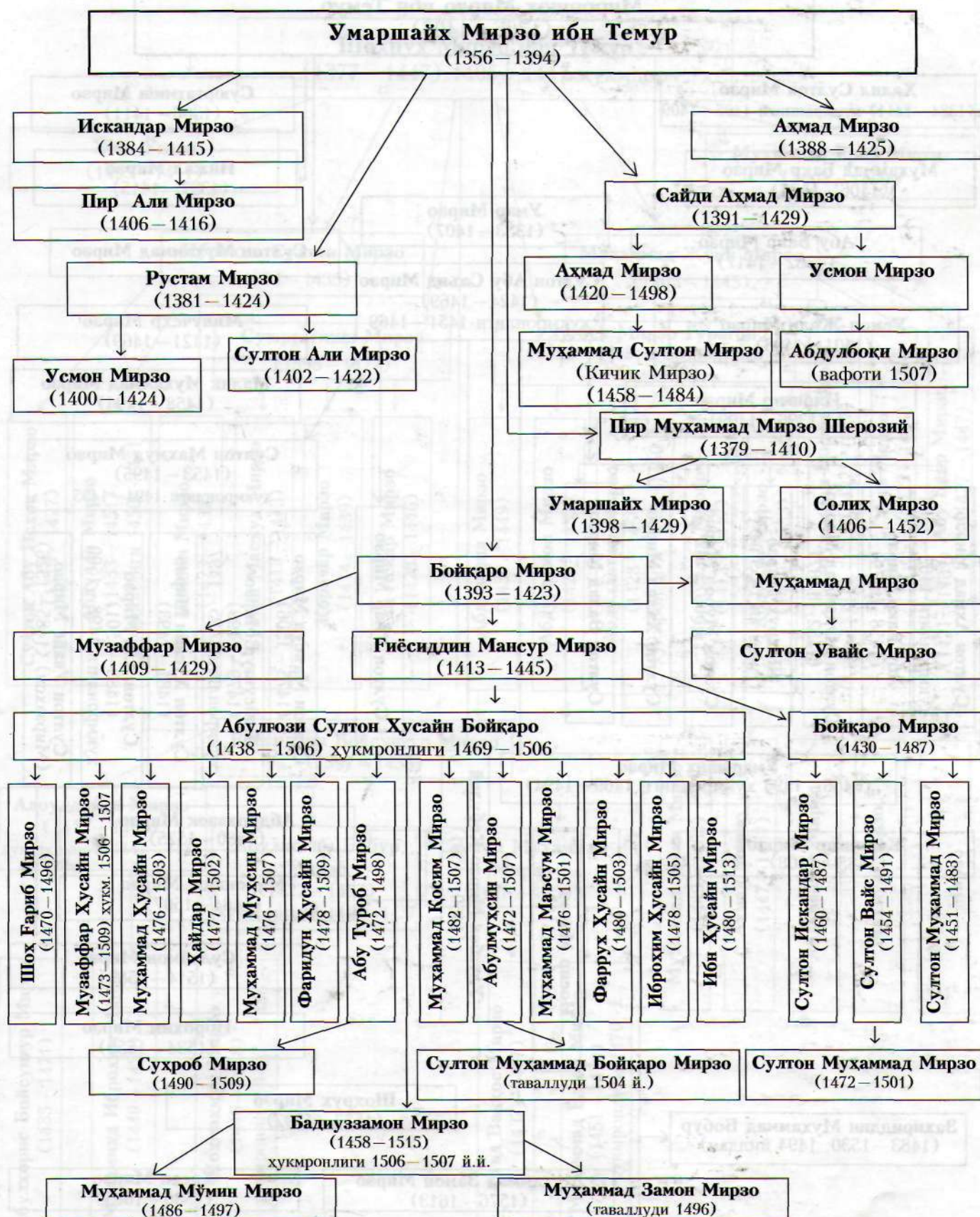
«Дувоздахмақом» — «Шашмақом» туркумига сингдирилиши

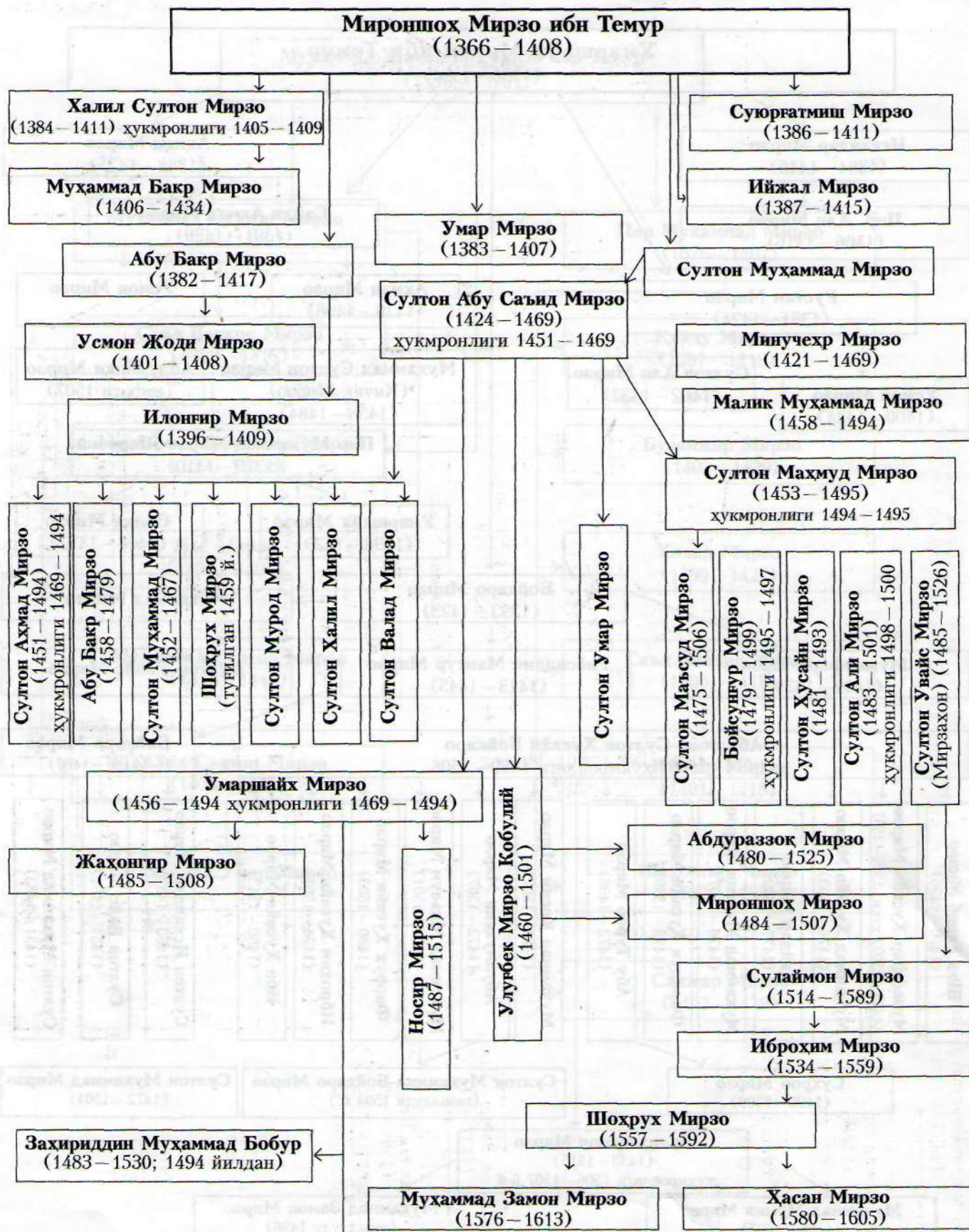


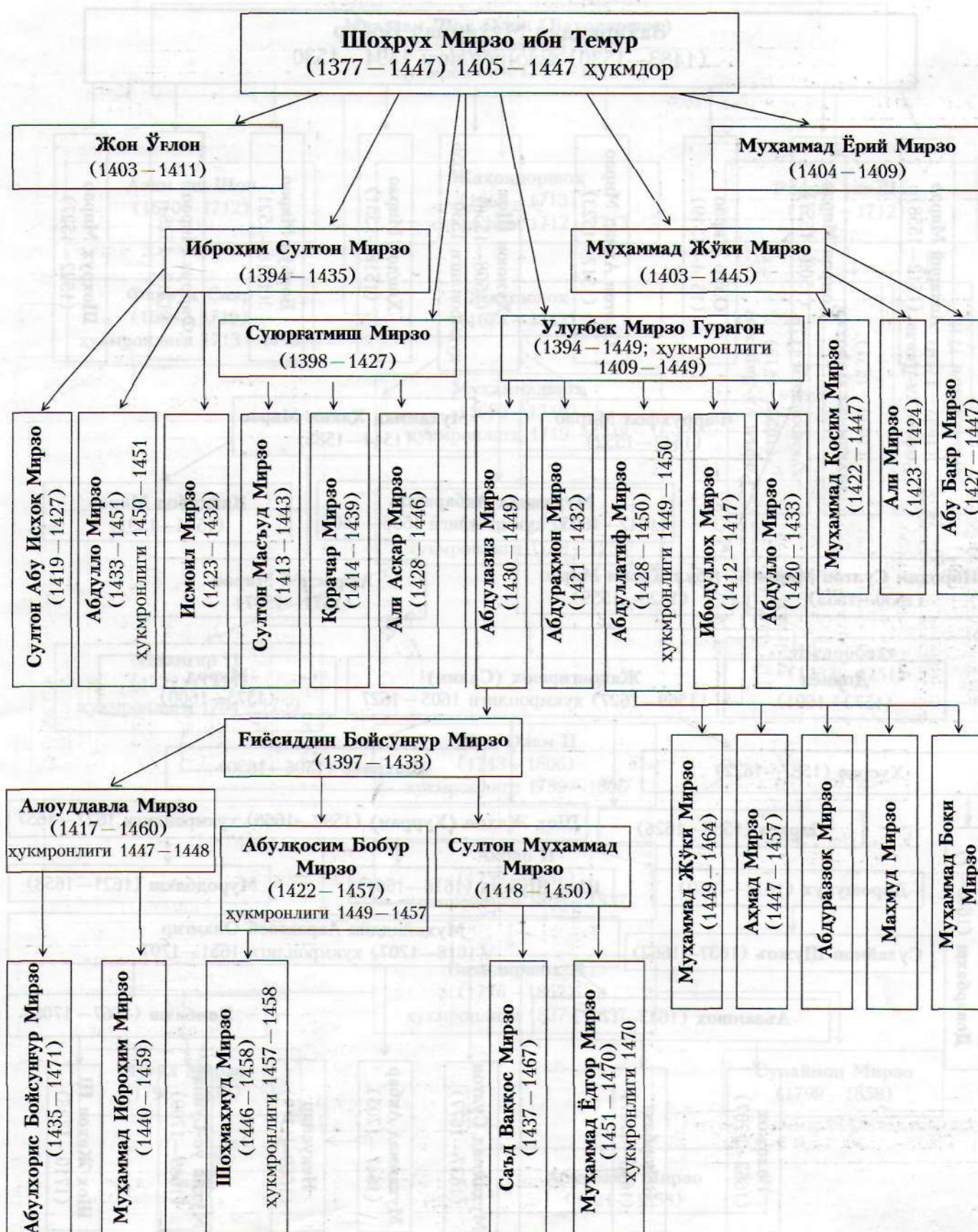
Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Амир Темур ва унинг авлодлари (1370–1507 йиллар)

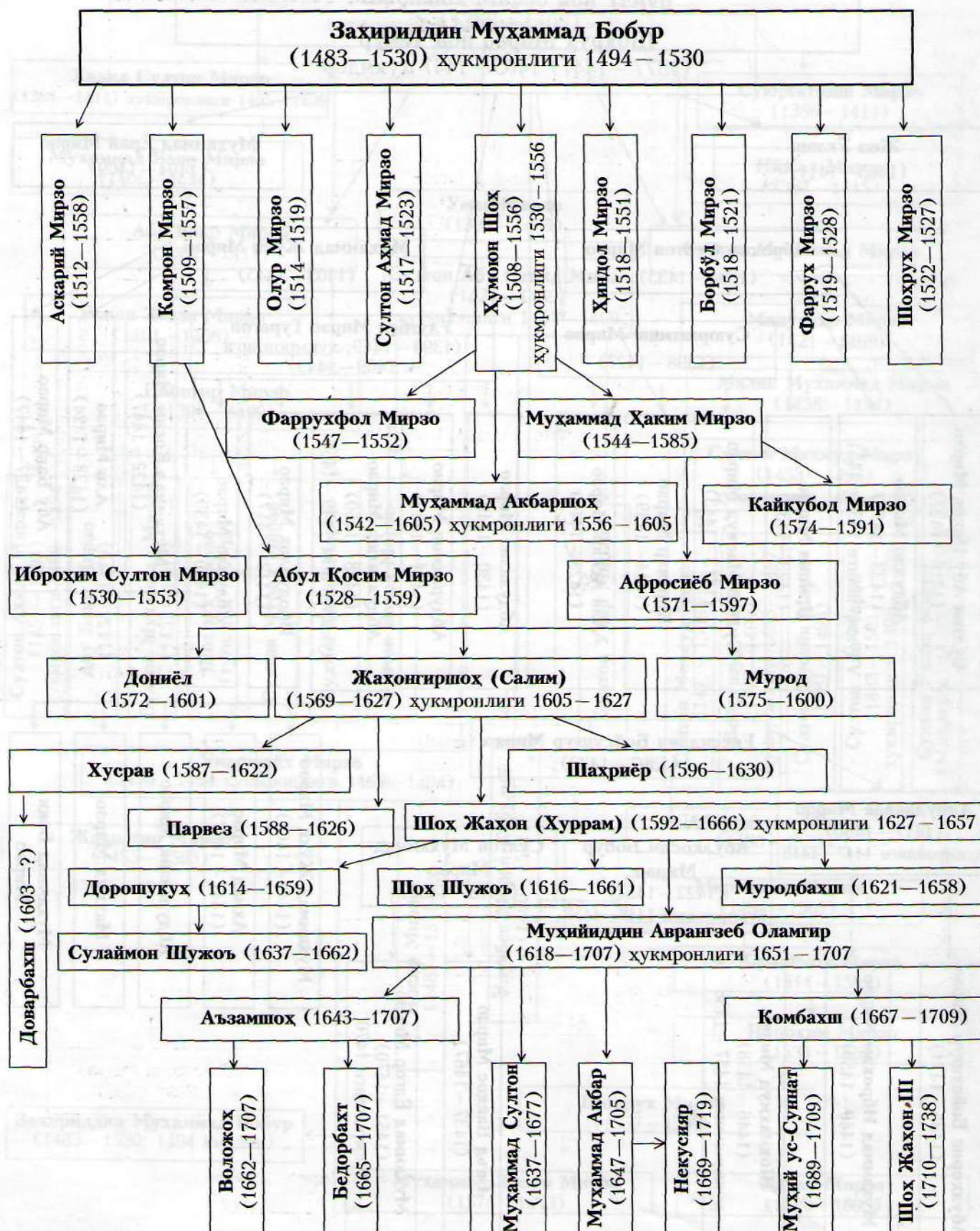


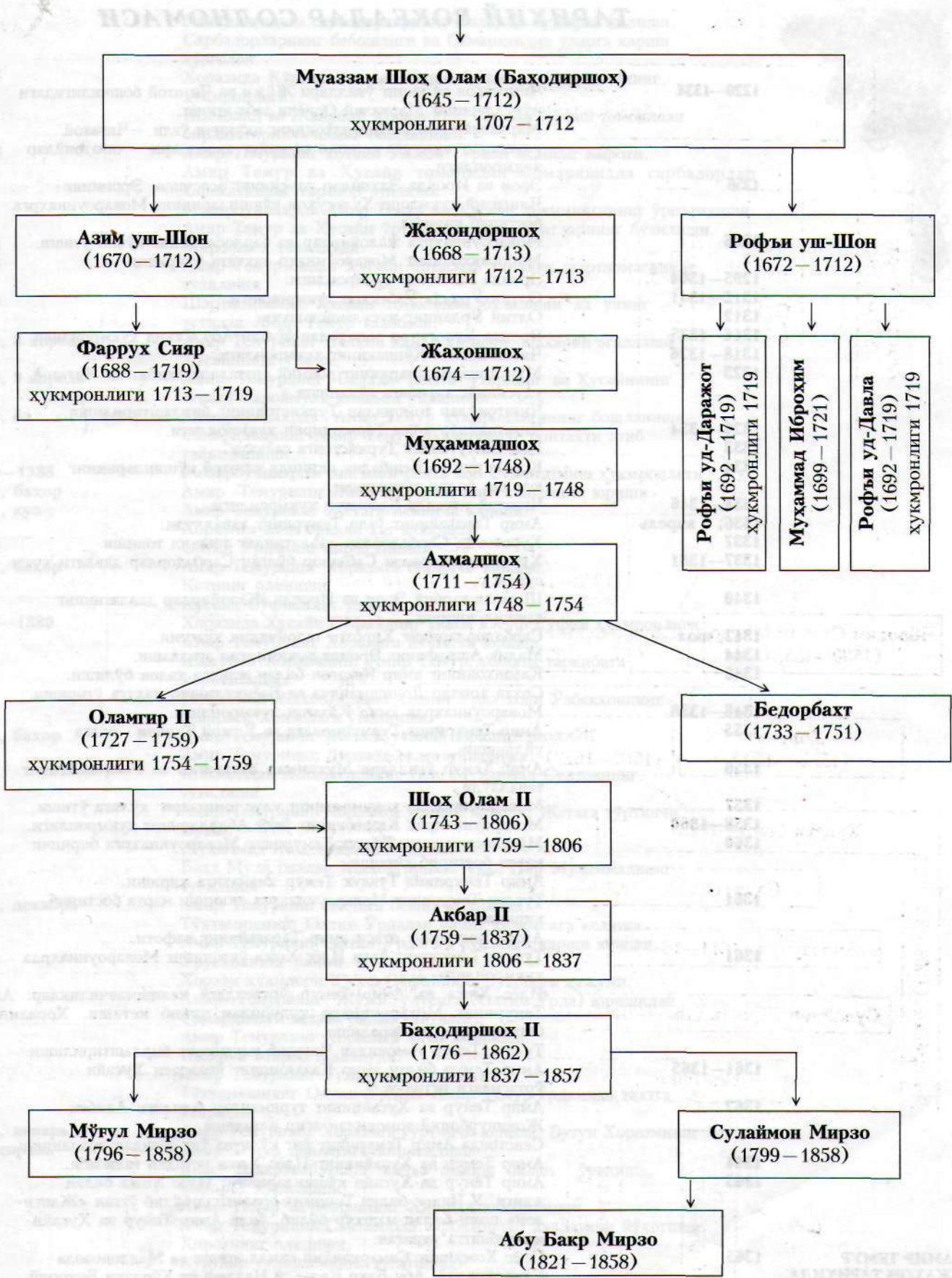












ТАРИХИЙ ВОКЕАЛАР СОЛНОМАСИ

1220–1334	Чингизхон ва унинг ўғиллари Жўжи ва Чигатой бошчилигидаги мўғулларнинг Марказий Осиёни забт этиши. Марказий Осиёда Чингизхоннинг иккинчи ўғли — Чигатой улусининг вужудга келиши ва унинг авлодлари — чигатойлар хукмронлиги.
1256	Эрон ва Ироқда Элхонлар улусининг асосчиси, Эроннинг Чингизий хукмдори Хулогухон кўшинларининг Мовароуннахрга бостириб кириши.
1266	Мовароуннахрга жалойирлар ва барлосларнинг кўчиб ўтиши. Муборакхоннинг Мовароуннахр тахтига ўтириши.
1295–1304	Эронда Ғазонхон хукмронлиги.
1312–1341	Олтин Ўрдада Ўзбекхон хукмронлиги.
1312	Олтин Ўрданинг мусулмонлашуви.
1316–1335	Эронда Хулогухон авлодидан бўлган Абу Саъид хукмронлиги.
1318–1326	Чигатой хони Кўппакнинг хукмронлиги.
1323	Мўғул шахзодаларининг доимий урушлари оқибатида Чигатой улусининг харобага айланиши. Чигатойлар томонидан Туркистоннинг бирлаштирилиши.
1326–1334	Чигатойлар хони Тармаширин хукмронлиги.
1333	Ибн Баттутанинг Туркистонга саёхати.
1334	Коракурум ва Бешбалик яқинида чигатой кўшинларининг юанлар билан тўкнашуви. Чигатой улусида Қазонхон хукмронлиги.
1334–1346	Амир Тарағайнинг ўғли Темурнинг таваллуди.
1336, 8 апрель	Хуросонда Сарбадорлар давлатининг ташкил топиши.
1337	Хуросонда маркази Сабзавор бўлган Сарбадорлар давлати хукм сурди.
1337–1381	Шимоли-ғарбий Эрон ва Ироқда Жалойирлар давлатининг ташкил топиши.
1340	Сарбадорларнинг Хиротта талончилик ҳужуми.
1342, июл	Малик Ашрафнинг Эронда ҳокимиятни эгаллаши.
1344	Қазонхоннинг амир Қазағон билан жангда ҳалок бўлиши.
1346	Сохта хонлар Донишмандча ва Баёнқулининг тахтга ўтириши. Мовароуннахрда амир Қазағон хукмронлиги.
1346–1358	Амир Темурнинг Турмуш оқага ва Ўлжой Туркон оқага уйланиши.
1355	Амир Темур ўғиллари Муҳаммад Жаҳонгир ва Умаршайхнинг таваллуди.
1356	Мовароуннахрда ҳокимиятнинг улус амирлари қўлига ўтиши.
1357	Мовароуннахрда Қазағоннинг ўғли Абдуллонинг хукмронлиги.
1358–1360	Мўғулистон хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннахрга биринчи марта бостириб кириши.
1360	Амир Темурнинг Туғлуқ Темур хизматига кириши.
1361	Туғлуқ Темурнинг Мовароуннахрга иккинчи марта бостириб кириши.
1361	Амир Темурнинг отаси амир Тарағайнинг вафоти. Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёс Хожа ўғлоннинг Мовароуннахрда хукмронлиги.
1361–1365	Илёс Хожа ва Амир Темур ўртасидаги келишмовчиликлар. Амир Темурнинг Мовароуннахр худудидан чиқиб кетиши. Хоразмнинг Олтин Ўрдадан ажралиши. Туғлуқ Темур томонидан Чигатой улусининг бирлаштирилиши.
1362	Амир Темур билан амир Қазағоннинг невараси Ҳусайн ўртасидаги иттифок. Амир Темур ва Ҳусайннинг гуркманлар бошлиғи Алибек Жоникурбоний томонидан асир олинishi.
1364	Сеистонда Амир Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғидан яраланиши.
1365	Амир Темур ва Ҳусайннинг Илёс Хожа устидан ғалабаси. Амир Темур ва Ҳусайн кўшинларининг Илёс Хожа билан жанги. У Чинос билан Тошкент оралиғида бўлиб ўтган «Жанги лой» воми билан машхур бўлиб, унда Амир Темур ва Ҳусайн мағлубиятга учраган.
1365	Илёс Хожанинг Самарқандни қамал этиши ва Мавлонозода Самарқандий, Абу Бакр Калавий Наддоф ва Хўрдаки Бухорий

		бошчилигидаги сарбадорларнинг шахарни мудофаа қилиши. Сарбадорларнинг бебошлиги ва Самарқандда уларга қарши кўзғолон.	
1365		Хоразмда Кўнғирот қабиласидан Сўфийлар сулоласининг ҳукмронлиги.	
1366		Шимолий ва Жанубий Хоразмнинг Хусайн Сўфий томонидан бирлаштирилишининг бошланиши.	
		Амир Темурнинг хотини Ўлжой Туркон оқанинг вафоти.	
		Амир Темур ва Хусайн томонидан Самарқандда сарбадорлар ҳаракатининг тор-мор этилиши.	
1366		Мовароуннаҳрда Амир Темур ва Хусайн ҳокимиятининг ўрнатилиши.	
1366		Амир Темур ва Хусайн ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши.	
1368		Мироншоҳ таваллуди.	
		Амир Темур билан Хусайн ўртасида тинчлик шартномасининг тузилиши.	
1369		Шартноманинг Хусайн томонидан бузилиши ва унинг устидан Амир Темур ғалабаси.	:
1370, 8 апрель		Амир Темурнинг Балхни қамал қилиши, шахарни эгаллаши, Хусайннинг ўлими.	
1370, 9 апрель		Амир Темурнинг Балхда тахтга ўтириши ва Хусайннинг беваси Сароймулк хонимга уйланиши.	
1370, ёз		Мовароуннаҳрда Амир Темур ҳукмронлигининг бошланиши. Самарқанднинг Амир Темур давлатининг пойтахти этиб тайинланиши.	
1370—1388		Мовароуннаҳрда чингизий сохта хон Суюрғатмиш ҳукмронлиги	
1371, баҳор		Амир Темурнинг Жета (Мўғулистон)га биринчи юриши.	
1371, куз		Амир Темурнинг Жетага иккинчи юриши.	-
		Хоразмга элчи орқали хат юбориши.	
1372		Олтин Ўрданинг парчаланиши.	
1372, баҳор		Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши.	
		Котнинг олиниши.	
		Хусайн Сўфийнинг ўлими.	"
1373—1380		Хоразмда Хусайн Сўфийнинг укаси Юсуф Сўфий ҳукмронлиги.	
1373		Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи юриши.	
1374		Жанубий Хоразмнинг Амир Темур давлати таркибига киритилиши.	.
		Мухаммад Жаҳонгирнинг Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг невараси Хонзодага уйланиши.	
1375, баҳор		Амир Темурнинг Жетага учинчи юриши.	
		Амир Темурнинг Дилшод оқага уйланиши.	
1376		Хонзодадан Жаҳонгирнинг ўғли Мухаммад Султоннинг туғилиши.	!
		Амир Темурнинг Хоразмга учинчи юриши. Жетага тўртинчи юриш.	
		Мухаммад Жаҳонгирнинг ўлими.	
		Бахт Мулк оқадан Жаҳонгирнинг ўғли Пир Мухаммаднинг туғилиши.	
1376, декабрь		Амир Темурнинг Жетага бешинчи юриши.	-
		Тўхтамишнинг Олтин Ўрдан унинг химоясига келиши.	
		Амир Темурнинг Олтин Ўрдага Ўрусхонга қарши юриши.	
		Ўрусхоннинг ўлими.	
		Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфийнинг Бухорога ҳужуми.	
1377		Амир Темурнинг Жўжи улусига (Олтин Ўрда) юришидан Самарқандга ғалаба билан қайтиши.	
		Амир Темурнинг Хоразмга элчи юбориши.	
		Шохрух Мирзо таваллуди.	
		Амир Темурнинг Туман оқага уйланиши.	
1378		Тўхтамишнинг Олтин Ўрдада Амир Темур ёрдамида тахтга ўтириши.	
		Амир Темурнинг Хоразмга тўртинчи юриши. Бутун Хоразмнинг Амир Темур давлатига киритилиши.	
1379, январь — февраль		Кеш (Шаҳрисабз)нинг қалъа девори билан ўралиши.	
1380		Оқсарой қурилиши.	
		Амир Темур элчиларининг Ҳиротга юборилиши.	
1381		Амир Темурнинг Сабзаворда сарбадорлар давлатини йўқотиши. Ҳиротнинг олиниши,	
		Қуртлар сулоласининг тугатилиши.	
		Темурнинг қизи Тағайшоҳ Беги>гаинг вафоти.	



1382

Тус, Қалот шаҳарларининг олиниши.

1383

Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши.
Амир Темурнинг бутун Хуросон ва Мозандаронни бўйсундириши.

Жетага олтинчи марта қўшин юборилиши.

Форс ҳукмдори Шох Шужоъ элчиларининг келиши ва Форсга элчилар юборилиши.

Амир Темурнинг хотини Дилшод оқанинг ва опаси Қутлук Туркон оқанинг вафоти.

Декабрь

Мозандарон, Сеистон ва Қандаҳорга янги юриш.

1383

Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши.

Тўхтамишнинг Хоразмни босиб олиши.

1384

Амир Темурнинг Хоразмни қайтадан эгаллаши.

Амир Темурнинг Мозандарон, Ироқи Ажам, Султонияга юриши ва Самарқандга қайтиши.

1386, январь

Тўхтамиш қўшинларининг Табризни эгаллаши, Амир Темурнинг Тўхтамишни Дарбанд ортига қувиб юбориши.

1386, январь
— февраль

Гуржистонга юриш.

Гуржи подшоҳи Бағратнинг исломни қабул қилиши.

1387

Амир Темурнинг Эронга «уч йиллик юриш»нинг бошланиши.

Амир Темурнинг Кура соҳилидаги Бардаъа шаҳрига келиши.

Тўхтамиш қўшинларининг Озарбойжонга иккинчи марта бостириб кириши.

Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори Тахуртаннинг Амир Темур ҳокимиятини тан олиши.

1387

Амир Темур қўшинлари томонидан Исфохоннинг олиниши.

1388, январь

Амир Темурнинг Ироқи Араб ва Форсга юриши ва Шерознинг олиниши.

Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.

Анқа Тўранинг Жетадан келиб Сайрамга, Тошкентга ҳужум қилиши.

Февраль

Амир Темурнинг «уч йиллик юриш»дан Самарқандга қайтиши.

Амир Темурнинг Хоразмга бешинчи юриши.

Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга янгидан бостириб кириши.

Декабрь

Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юриши.

1388—1402

Сохта хон Султон Маҳмуд ҳукмронлиги.

1389, январь

Амир Темурнинг Тўхтамиш қўшини билан жанги ва ғалаба билан қайтиши.

Амир Темурнинг Жетага еттинчи юриши.

Июнь

Амир Темурнинг Самарқандга ғалаба билан қайтиши.

Куз

Амир Темур қўшинларининг Жетага янгидан юборилиши.

1389-1402

Усмонли Султон Боязид I Йиддирим ҳукмронлиги.

1390, баҳор

Жетага борган Амир Темур қўшинларининг ғалаба билан қайтиши.

Ноябрь — декабрь

Амир Темурнинг Тошкентда қишлаши.

Декабрь

Амир Темурнинг Хўжанддаги Шайх Маслаҳат қабрини зиёрат қилиши.

1390, декабрь

Амир Темурнинг Тошкентда қирқ кун бетоб бўлиб ётиши.

1391, 19 январь

Амир Темурнинг Тошкентдан чиқиб Тўхтамишга қарши юриши.

21 февраль

Амир Темурнинг Қора Сомонда тўхташи, Тўхтамиш

элчиларининг келиши ва қурултой қақирилиши.

14 март

Амир Темурнинг Сарик Ўзанда тўхташи. Идику (Едигей) одамларининг қочиши.

28 март

Амир Темурнинг Дашти Кипчокдаги Кичик тоғ (ҳозирги Жезқазған) яқинида тўхташи.

29 март

Амир Темурнинг Улуғ тоққа ўтиши ва уйғур ёзувида чиғатой (туркий) тилидаги битикли тоғдан ёдгорлик минорасининг ўрнатилиши.

Апрель

Амир Темурнинг Атақабригўй масканида тўхташи.

6 май

Даштда ўраб олиб ов қилиш.

9 май

Амир Темурнинг қўшинни кўздан кечириши.

22 май

Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султонни ўз қўшинининг баронғорида (авангардида) Тўхтамишнинг етакчи қисмларига қарши юбориши.

Май

Амир Темур қўшинларининг Тобол дарёсига етиб бориши.

29 май

Амир Темур қўшинларининг Ёйиқ (Урал) дарёсига етиб бориши.

5 июнь	Амир Темур кўшинларининг Ийик (Ик) дарёсидан кечиб ўтиши.
18 июнь	Амир Темур кўшинларининг Қундузча масканида Тўхтамишни қувиб етиши ва ғалабаси. Тўхтамишнинг Литвага қочиши.
Октябрь	Амир Темурнинг Ўтрорга келиши.
Декабрь	Амир Темурнинг Тошкентга қайтиши ва бу ерда кишлаши.
1392	Амир Темурнинг Самарқандга келиши.
21 март	Амир Темурнинг Эрон ва Ироққа «беш йиллик» юришнинг бошланиши.
23 июнь	Амир Темурнинг бетоб бўлиши ва Бухорода тўхташи.
7 июль	Амир Темурнинг соғайиши.
17—22 июль	Амир Темурнинг Бухородан юришга чиқиши.
30 июль	Амир Темур кўшинларининг Амударёдан кечиб ўтиши.
21 август	Амир Темур кўшинларининг Ийди Рамазон муносабати билан Ясси Дабонда тўхташи.
9 сентябрь	Амир Темур кўшинларининг Астробод яқинидаги Гургон дарёси соҳилида гўхташи..
Ноябрь — декабрь	Омул, Сори ва Мохон қалъаларининг Амир Темур томонидан эгалланиши. Гургон вилоятининг Шосман масканида сарой қурилиши. Амир Темурнинг Гургон, Мозандарон ва Ғарбий Эронни эгаллаши.
1393, январь	Амир Темур кўшини билан Мозандарондан чиқиб, Жанубий Эронга йўл олиши. Форс вилоятининг шахзода Умарга инъом этилиши.
10 май	Амир Темурнинг Шероздан Ироққа йўл олиши.
20—24 май	Амир Темур кўшинларининг Исфохонга келиши ва шу ерда тўхташи.
Август	Исфохонда Хулогухон мулкининг Мироншоҳга топширилиши.
Сентябрь	Амир Темур элчисининг Миср Султони Барқук хузурига юборилиши.
31 октябрь	Амир Темурнинг Шайх Бахлул қабрини зиёрат қилиши.
25 ноябрь	Тикрит қалъасининг олиниши.
1394	Тўхтамиш кўшинларининг Ширвонга бостириб кириши, сўнг Терек дарёси ортига чекиниши. Амир Темурнинг Бағдодни олиши ва Фуротгача бўлган барча ерларни эгаллаши. Гуржистоннинг бўйсундирилиши.
1394, 16 январь	Хармоту қалъаси яқинида шахзода Умаршайхнинг ўлими. Мордин қалъасининг қамал этилиши.
22 март	Улуғбек таваллуди.
26 апрель	Юқори Месопотамиядаги Амуд қалъасининг олиниши.
18 июнь	Шарқий Анатолиядаги Авник қалъасининг олиниши.
14 август	Амирзода Иброҳим Султон таваллуди.
19 сентябрь	Амир Темурнинг мамлакатни вақтинча бошқариш учун Шохрухни Ғарбий Эрондан Самарқандга юбориши.
1395	Тўхтамишга қарши учинчи юриш.
20 февраль	Амир Темур ва Тўхтамиш кўшинларининг Терек дарёси бўйида бир-бирига қарши сафта тизилиши.
15 апрель	Тўхтамишнинг чекиниши ва унинг Амир Темур кўшинлари томонидан таъқиб этилиши; Ҳожи Тархон (Астрахан) ва Сарой Берканинг олиниши; Крим, Азов, Рязан, Елецнинг олиниши; Тўхтамиш кўшинларининг Терек дарёси бўйида мағлуб бўлиши; Амир Темурнинг Волга дарёсига етиб бориши.
1396	Ўрдада ўзаро уруш: Амир Темур тарафдорлари — Ўрусхоннинг ўғиллари Қўйричок ва Темур Қутлуғнинг Тўхтамишга қарши жанги. Амир Темурнинг Шимолий Озарбойжонга қилган юришдан қайтиши.
18 июль	Амир Темурнинг Ҳамадондан Самарқандга йўл олиши.
Ноябрь	Амир Темурнинг Самарқандга келиши.
1397	Боғи Шимолнинг барпо этилиши.
Март	Амир Темурнинг Хуросонни ҳокимият нишони билан Шохрухга топшириши.
Май	Шохрухнинг Андхудга келиши.
28 май	Шохрухнинг Кўхистон қалъасига келиши.
15 сентябрь	Бойсунғурнинг таваллуди.



Куз

22 ноябрь
1398, 19 февраль

21 март
Март

Май

21 август
31 август

1 сентябрь
4 сентябрь
20 сентябрь
24 сентябрь
26 сентябрь
6 октябрь

13 октябрь
20 октябрь
25 октябрь
30 октябрь

2 ноябрь
5 ноябрь
6 ноябрь

7 ноябрь

9 ноябрь
14 ноябрь
17 ноябрь

18 ноябрь
21 ноябрь
25 ноябрь
29 ноябрь
30 ноябрь
2 декабрь
3 декабрь
4 декабрь
17 декабрь

18 декабрь

1399, 1 январь

2 январь
3 январь
4 январь
5 январь
8 январь
9 январь
10 январь
12 январь
13 январь
14 январь
18 январь
19 январь
20 январь

Амир Темурнинг Кешга йўл олиши.
Мухаммад Султоннинг Шероздан Самарқандга келиши.
Амир Темур Мўғулистонга Хизр Хожaxon хузурига элчилар юбориши.

Конигилда Боғи Дилкушо боғишг барпо этилиши. Амир Темурнинг Яссига боратуриб йўлда Чинос, Охангарон ва Тошкентга кириб ўтиши.

Амир Темурнинг Шайх Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилиши. Амир Темурнинг Тўқалхонимга уйланиши.

Мухаммад Султоннинг Жета чегараларига дехқончиликни жорий этиш учун юборилиши.

Амир Темурнинг Самарқандга кишлаш учун қайтиши. Кеш довони яқинида Тахти Қорача боғи ва кўшқиннинг бунёд этилиши.

Амир Темурнинг Хиндистонга юришининг бошланиши.

Амир Темурнинг катур қабиласи билан жанги ва уни енгиши. Жетадан элчи келиши.

Амир Темур кўшинларининг Кобулдан йўлга чиқиши.

Эреб қалъасини қўздан кечириш.

Амир Темур кўшинларининг Шанзан шаҳрига келиши.

Амир Темур кўшинларининг Нагар қалъасига келиши.

Амир Темур кўшинларининг Синд дарёси соҳилида тўхташи. Синд дарёсидан кечиб ўтиш.

Жамна дарёси соҳилида тўхташи.

Чиноб дарёси еохилида қалъа ёнида тўхташи.

Чиноб дарёсидан кечиб ўтиш.

Таламба шаҳри яқинида тўхташи.

Амир Темур кўшинларининг Жал масканига келиши.

Жанжон кишлоғида тўхташи.

Жанжонда Амир Темур шарафига Пир Мухаммад томонидан базм уюштирилиши.

Амир Темур кўшинларининг Анвалга келиши.

Амир Темур кўшинларининг Ажуданга келиши.

Амир Темурнинг Шайх Фарид Шакарганж қабрини зиёрат этиши.

Амир Темур кўшинларининг Батнир қалъасига келиши ва уни қамал қилиши.

Қалъадан Рожа Долчиюшг чикиб, итоаткорлик билдириши.

Феруз қалъасининг олиниси.

Сарасаги, Ражабпур, Аҳруни қалъаларининг олиниси.

Амир Темур кўшинларининг Гуҳана даштида тўхташи.

Ҳаггар дарёси бўйида тўхташи.

Копла кўприги ёнида тўхташи.

Бакран кўприги ёнида тўхташи.

Сомнатда тўхташи.

Амир Темурнинг Асанди шаҳрига келиши.

Амир Темурнинг Туғлуқпур қалъасига келиши.

Амир Темурнинг Панипат шаҳрига келиши.

Амир Темур кўшинларининг Дехлига келиб, жанговар тартибда сафланиши.

Амир Темурнинг Дехли султони Маҳмуд билан жанги, ундан ғолиб келиши.

Амир Темурнинг Дехлидаги Жаҳонпаноҳ қалъасида икки ҳафта бўлиши.

Амир Темурнинг Ферузободга келиши.

Амир Темурнинг Вазирободга ташрифи.

Мудулга ташриф.

Ғатага ташриф.

Боғободга ташриф.

Мират қалъасига келиши.

Мират қалъаси ёнида жанг.

Ганг дарёси соҳилида тўхташ.

Туғлуқпур қалъасига келиши.

Кубла довони орқали ўтиши.

Ганг дарёсига қайтиши.

Сувалак тоғи яқинида тўхташи.

Пир Мухаммад Жаҳонгир уйида тўхташи.

Сава масканида тўхташ.

22 январь	Гандарга келиши.
23 январь	Амир Темурнинг Жамму вилоятининг Байла кишлоғида тўхташи.
3 март	Чиноб дарёсидан кечиб ўтиш.
7 март	Кашмирнинг Жаҳон кишлоғида тўхташи.
8 март	Амир Темурнинг қўшинидан ажралиб, Самарқандга жадал йўл олиши.
9 март	Амир Темурнинг Сомнатга келиши.
11 март	Бонуга ўтиш жойида тўхташи.
13 март	Нагар қалъасига келиши.
14 март	Нагар қалъасини таъмирлаш ишининг бошланиши.
16 март	Нагар қалъаси таъмирланишининг тугаши.
17 март	Шайх Муборакшоҳ кишлоғида тўхташи.
18 март	Армак Даханга келиши.
19 март	Сурхоб кишлоғида тўхташи. Кобулга келиши. Жўйи Нав канали соҳилига келиши.
20 март	Амир Темурнинг Арабон кишлоғига келиши ва бу ерда бетоб бўлиб қолиши.
26 март	Амир Темурнинг соғайиши ва Сақоб масканида тахтиравонга ўтириши.
27 март	Саманган масканига келиши.
28 март	Хулмга келиши.
29 март	Амударёдан кечиб ўтиши, Амир Темурнинг хотинлари ва неваралари томонидан кутиб олиниси.
30 март	Термизга келиши.
31 март	Термиздан чиқиб Жаҳоншоҳ ва Турки Гармоба кишлокларида тўхташи.
2 апрель	Оби Борикда тўхташи.
3 апрель	Жикдоликда тўхташи.
4 апрель	Қўзимундоқда тўхташи.
5 апрель	Дўлбилжингга келиши.
7 апрель	Амир Темурнинг Кешга келиши.
21 апрель	Кешдан кетиши.
22 апрель	Амир Темурнинг Чинор масканида тўхташи.
23 апрель	Амир Темурнинг Қарши довонидан ўтиб, Қутлуғюртда тўхташи.
25 апрель	Тахти Қорачада тўхташи.
26 апрель	Давлатободда Қасри Жаҳоннамодда тўхтанш.
27 апрель	Боғи Дилқушога келиши.
28 апрель	Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат этиши.
10 май	Амир Темурнинг Бибихоним Жоме масжидига пойдевор қўйиши ва қурилишнинг боришини шахсан кузатиб туриши.
10 сентябрь	Амир Темурнинг «етти йиллик юриш»га отланиши ва Қоратепа боғида тўхташи. Қорабоғда қишлоқ.
1400	Гуржистоннинг ва Ғарбий Эрондаги исёнчи ҳукмдорларнинг бўйсундирилиши.
Апрель	Султон Боязид I Йилдирим ҳузурига элчи юборилиши.
22 август	Амир Темурнинг Сивасга келиши ва уни олиши.
Август	Амир Темурнинг Каппадокия (Абулистон) ва Малатияга юриши.
27 сентябрь	Суриядаги Биҳишти ва Айнтоб қалъаларининг олиниси.
30 октябрь	Ҳалаб қалъасининг камал қилиниши ва унинг олининш.
22 декабрь	Амир Темурнинг Ҳамо, Хўмс, Баалбак қалъаларини олиши ва Дамашқ сари бориши.
1401, 8 январь	Султон Фаражнинг Дамашқдан Мисрга қочипш.
17 март	Амир Темурнинг Дамашқни олиши ва унинг яқинида тўхташи.
20 март	Амир Темурнинг Дамашқдан Ғутага ўтиши.
9 июл	Бағдоднинг иккинчи марта олиниси.
22 июл	Абу Ҳанифа ибн ан-Нуъмон қабрини зиёрат қилиши.
1401, декабрь–	
1402, январь	Қорабоғда қишлоқ.
1402, 16 февраль	Амир Темурнинг қишлоқдан сўнг Қорабоғни тарқ этиши.
17 март	Амир Темурнинг Шамқурга келиши.
20 июль	Анкара остонасидаги жанг ва Боязид I қўшинларининг тор-мор келтирилиши,
2 декабрь	Измир қалъасининг олиниси.
	Караманнинг усмонлилардан озод қилиши.
1403, 9 март	Турк султони Боязид I Йилдиримнинг ўлими.
13 март	Жаҳонгирнинг ўғли шахзода Муҳаммад Султоннинг ўлими.

7 апрель	Шоҳрухнинг ўғли Муҳаммад Жўкининг таваллуди.
20 июль	Гуржистондаги Картни қалъаси камалининг бошланиши.
12 август	Картни қалъасининг олиниши.
Август	Абхазияга юриш.
Сентябрь	Абхазиядан қайтиш.
Октябрь-ноябрь	Аракс дарёси яқинида Бойлакон шаҳрининг барпо этилиши.
16 ноябрь	Мироншоҳнинг ўғли шаҳзода Умарнинг Самарқанддан Бойлаконга келиши.
1404, 13 март	Амир Темурнинг Қорабоғда кишлаши.
Март	Қорабоғда Муҳаммад Султон маъракаси.
26 март	Октом (Агдам)да ўраб ов қилиш.
Март	Қорабоғдаги кишловдан сўнг кетиш.
12 апрель	Амир Темур қўшинларининг Аракс бўйидаги Неъматободда тўхташи.
18 апрель	Уғлок дарёси соҳилида тўхташи.
Апрель	Мовароуннахрдан Халил Султон хузуридан Амир Темур қароргоҳига чопар келиши.
18 май	Амир Темур қўшинларининг Ардабил ва Миёнадан ўтиши.
3 май	Саржомада тўхташи.
Май	Султонияга келиши.
11 май	Қазвин даштида тўхташи.
19 май	Совук Булокда тўхташи.
21 май	Сарикамиш ўтлоғида тўхташи.
30 май	Ферузкўх қалъаси яқинида тўхташи.
2 июнь	Ферузкўх қалъасининг эгалланиши ва у ердан кетиши.
4 июнь	Амир Темур қўшинларининг Жиловга келиши.
29 июнь	Дайламда тоғ довонидан ўтиш.
1 июль	-
3 июль	Кулзум (Каспий) денгизи соҳилида Искандар Шайх билан учрашув. «Етти йиллик юриш»нинг тугаши ва Амир Темур қўшинларининг Самарқанд томон ҳаракатининг жадаллашуви.
10 июль	Кўшки Арғун саройида тўхташи.
12 июль	Ферузкўхга келиш.
Июль	Бистомга келиш.
31 август	Нишопур орқали ўтиш ва Ишқободда тўхташ.
Август	Жомга келиш ва у ерда тўхташ.
7 сентябрь	Курлан, Чечакту, Андхуд, Дараигиз орқали ўтиш ва Алиободда тўхташ.
27 ноябрь	Жайхун орқали ўтиш ва Термизда тўхташ.
1405, январь	Кейин Амир Темурнинг Кахлага, Чекдалик орқали ўтиши ва Дулбуржи масканида тўхташи.
14 январь	Ундан Кешга келиши ва Оксаройда тўхташи.
11 февраль	Кейин довондан ўтиб, Тахти Қорачада тўхташи.
18 февраль	Ундан Қоратепа боғига келиши, Қасри Жаҳоннамода тўхташи.
19 февраль	Самарқандга келиши. Работи Малик дашти орқали ўтиб, Чахор Минорда тўхташи, Тоткент орқали ўтиб, Кўча Маликда тўхташи ва Самарқандга келиши.
23 февраль	Испания киролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқандга келиши.
Февраль	Амир Темурнинг Самарқандда бир ой бўлиши.
	Амир Темурнинг Кониғилга келиши ва тўй тантаналарининг бошланиши.
	Амир Темурнинг Хитой юришига чиқиши.
	Ўтрор яқинидаги Қорабулок масканидаги Оксулот кишлоғига келиши.
	Қорабулокдан йўлга чиқиши ва Томликка келиши.
	Оксулотга келиб у ерда кдшлаши.
	Амир Темурнинг Оксулотдан чиқиб Узун Отага келиши. Йўл Хўжа Ойда тўхташи. Сутканд, Қиморшоҳота ва Султоншайхда қиска вақт тўхташи. Сайхун дарёси (Сирдарё)да муз устидан ўтиб, Зарнукда тўхташи.
	Амир Темурнинг Ўтрорга келиши ва Бердибекнинг уйида тўхташи. Тўхтамиш элчиси Қора Хожани қабул қилиш.
	Амир Темурнинг Ўтрорда тўсатдан касалланиши.
	Амир Темурнинг вафот этиши.
	Амир Темур жасадининг Ўтрордан Самарқандга олиб кетилиши.
	Амир Темурнинг Самарқандда дафн этилиши.
	Амирзода Султон Ҳусайн исёни.

- 18 март Амир Темурнинг невараси Халил Султоннинг Самарқандда хокимиятни қўлга олиши.
- 1406 Қора қўюнли туркманларнинг Оқ қўюнли туркманлари ва Темурийлар билан жанг олиб бориши.
- 1406 Олтин Ўрда амири Едигейнинг Хоразмни забт этиши.
- 1409—1447 Амир Темур давлатида Шохрух ҳукмронлиги.
- 1409—1449 Мовароуннаҳрда Улуғбек ҳукмрошши.
- 1411 Халил Султоннинг Рай шаҳрида вафот этиши.
- 1413 Шохрух билан шахзода Искандар ўртасидаги ҳарбий тўқнашув. Амир Темур давлатининг Шохрух томонидан бирлаштирилиши.
- 1413 Умаршайхнинг ўғли, Фарғона ҳокими Аҳмадга қарши Улуғбекнинг юриши. Темурийларнинг Хоразмни қайтариши.
- 1414 Самарқандга Хитой элчисининг келиши.
- 1414—1492 Шоир Абдурахмон Жомийнинг ҳаёт йиллари.
- 1414 йилдан Шерозда Иброҳим Султон ҳукмронлиги.
- 1416 Олтин Ўрдада Тўхтамышнинг ўғли Жаббор Бердининг тахтга ўтириши.
- 1417 Бухорода Улуғбек мадрасаси қурилишининг тугалланиши.
- 1417 — 1420 Хитойдан Темурийларга бир қанча элчилар келипш.
- 1417 — 1425 Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилиши.
- 1417 Кўчманчи ўзбекларнинг Темурийлар давлати чегараларига келиши.
- 1418 Шермухаммаднинг Улуғбек ёрдамида Мўғулистонни бирлаштириши. Шахзода Суюрғатмишнинг Кобул, Ғазна ва Қандаҳордаги ҳукмронлиги. ^
- 1419 Улуғбекнинг Ўрусхон невараси, Оқ Ўрда шахзодаси Барокни қўллаб-қуватлаши.
- 1420 Шохрух томонидан Хитойга жавоб элчилари юборилиши. Шохрух томонидан Амир Темур давлатининг қайта бирлаштирилиши.
- 1421 Шохрух саройига Ҳиндистондан элчилар келиши.
- 1424 Улуғбекнинг Барокни эътироф этиши.
- 1424 — 1425 Улуғбекнинг Еттисувга юриши ва Шермухаммад қўшинлари устидан ғалабага эришуви.
- 1425 Шахзода Барокнинг кўчманчи ўзбек даштида Улуғбек хомийлигида тахтга ўтказилиши.
- 1426 Барокнинг Сирдарё бўйидаги даштлар қайтарилишини талаб қилиши.
- 1427 Кўчманчи ўзбеклар томонидан Улуғбек қўшинларининг тор-мор этилиши. Гуржистоннинг Темурийлар хокимияти таркибидан чиқиши. Ғиёсиддин Жамшид Коший астрономик жавдалларининг яқунланиши.
- 1428 — 1468 Дашти Қипчоқда Абулхайрхон ҳукмронлиги.
- 1428 Улуғбек томонидан Самарқандда расадхона барпо этилиши.
- 1429 Фалакиётчи олим Ғиёсиддин Жампшд Копшйнинг вафоти.
- 1430 Муаррих Хофиз Абрўнинг вафоти.
- 1434 — 1435 Темурийларнинг Қашқарни олипш.
- 1435 Кўчманчи ўзбекларнинг Сирдарё бўйидаги даштни эгаллаши.
- 1436 Еттисувда ва Чув дарёси водийсида Жонибек хокимиятининг мустаҳкамланиши.
- 1438 — 1506 Султон Хусайн Бойқаронинг ҳаёт йиллари.
- 1441 — 1501 Алишер Навоийнинг ҳаёт йиллари.
- 1441 — 1442 Шохрухнинг Ҳиндистонга элчи юбориши.
- 1444 Улуғбек астрономия жадваллари («Зижи Гурагоний»)ни тузиншинг ниҳоясига етиши.
- 1446 Дапги Кипчоқ хони Абулхайрхон томонидан Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг босиб олиниши. Бойсунғурнинг ўғли Султон Муҳаммадга қарпш Шохрухнинг Эронга юриши.
- 1447 Шохрух вафоти. Темурийлар давлатининг парчаланиши. Темурий шахзодалар ўртасида ўзаро урушларнинг бошланиши. Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф билан Шохрухнинг тахтга даъвогар бошқа невараси Алоудавла ўртасида тўқнашув. Абдуллатифнинг асир олиниши.
- 1448 Улуғбекнинг кўчманчи ўзбеклар билан муваффақиятсиз



	тўқнашуви. Улуғбек ва Абдуллатифнинг Алоуддавлага қарши харбий ҳаракатлари, уларнинг ғалабаси.
1449	Абдуллатифнинг Улуғбекка қаршй чиқиши. Улуғбек ва унинг кичик ўғли Абдулазизнинг ўлдирилиши.
1450	Улуғбек тарафдорлари томонидан Абдуллатифнинг ўлдирилиши. Улуғбекнинг жияни, Иброхим Султоннинг ўғли Абдулло ҳукмронлиги.
1450 — 1451	Ўзбек хони Абулхайр билан иттифоқда бўлган Абу Саъиднинг Абдулло билан Мовароуннаҳр учун кураши.
1451	Абу Саъиднинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги.
1451 — 1468/69	Мухаммад Шайбонийхоннинг ҳаёт йиллари.
1451 — 1510	Кўчманчи ўзбекларнинг Самарқанд яқинидаги ғалабаси.
1451	Ойратларнинг Мўғулистон, Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоққа бостириб кириши.
1452 — 1457	Хиротда Абулқосим Бобур ҳукмронлиги.
1453	Ғарбий Эроннинг Темурийлар давлатидан ажралиши. Абулқосим Бобурнинг Самарқандга бесамар юриши. Самарқанд мудофааси. Абу Саъид билан Абулқосим ўртасида сулк тузилиши.
1457— 1468/69	Абу Саъиднинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлиги. Темурийлар давлатининг сўнгги бирлашуви.
1458	Самарқандда Темурийларга қарши кўзғолон.
1458	Абу Саъиднинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштириши.
1462 — 1487	Мўғулистонда Юнусхон ҳукмронлиги.
1464	Шохрухияда тинчлик шартномаси.
1464 — 1469	Алишер Навоийнинг Самарқандда талабалик йиллари.
1469	Абу Саъиднинг вафоти ва унинг ўғли Султон Аҳмаднинг тахтга ўтказилиши.
1469 — 1494	Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад ҳукмронлиги.
1469	Абу Саъид вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ғалаёнлар. Темурийлар давлатининг узил-кесил Мовароуннаҳр ва Хуросонга парчаланиши.
1469 — 1506	Хуросонда Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги.
1470	Хиротда Темурийларга қарши кўзғолон.
1472	Алишер Навоийнинг амир девон этиб тайинланиши.
1483	Муаррих Абдураззоқ Самарқандий вафоти.
1483 — 1530	Захириддин Мухаммад Бобурнинг ҳаёт йиллари.
1497	Хусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамоннинг отасига қарши
1498	Муаррих Мирхонд вафоти.
1500	Шайбонийхоннинг Самарқандни олиши.
1501	Шайбонийхоннинг Самарқандни иккинчи марта олиши.
1506	Захириддин Мухаммад Бобурнинг Афғонистонга кетиши. Хуросонда Хусайн Бойқаро ўғиллари Бадиуззамон ва Музаффар Хусайннинг тахтга ўтириши.
1507	Шайбонийхон кўшинларининг Хиротни олиши. Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар сулоласининг кулаши. Захириддин Бобурнинг Шарқий Афғонистонга, кейин Ҳиндистонга жўнаши.

КИШИ НОМЛАРИ

Аббос, давлат арбоби, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси.

Аббос Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Абдулаввал, Амир Темур даврининг шайхулисломи.

Абдулазиз (1430 — 1449), Улуғбекнинг кичик ўғли.

Абдулваҳоб Шерозий ал-Биной, Хожа Аҳмад Яссавий макбарасининг бош меъмори.

Абдужаббор Хоразмий, имом, Амир Темур даври фатвочиси.

Абдуллатиф (1428—1450) Улуғбекнинг катта ўғли. Темурийлар давлати тахтига Шохрухнинг вориси сифатида мўлжалланган. Самарқандда тахтни эгаллаган (1449—1450). 1450 йилда сарой фитнаси натижасида ўддирилган.

Абдуллахон II (тақрибан 1534 — 1598), ўзбек хони, Шайбонийлар сулоласидан.

Абдулло (1433—1451), Иброҳим Султоннинг ўғли, Улуғбекнинг жияни, 1450 йилдан Мовароуннаҳр хукмдори.

Абдуллоҳ Кеший, Амир Темурнинг Миср султони хузурига юборган элчиси (1404 й.)

Абдуллоҳ Кошоний, Рашидидиннинг котиби, «Жомеъ ут-таворих»нинг тузувчиси.

Абдуллоҳ Марварид, бастакор, «Шарафнома» асарининг муаллифи.

Абдулмалик, Амир Темур даврининг шайхулисломи.

Абдулхолиқ Гиждувоний, Нақшбандия тариқатининг асосчиларидан бири.

Абдулқодир Маротӣ, мусиқачи, бастакор.

Абдулҳамид Лоҳурӣ, муаррих (XVII), «Темур тузуклари»ни форс тилига таржима қилганлардан бири (1654 й. вафот этган).

Абдулҳай ал-Баедодӣ, бадийи нақш ва тасвир устаси, Амир Темур саройида ишлаган.

Абдураззоқ Самарқандӣ (тақрибан 1413 — 1483), муаррих, Хиротда сўфийлар шайхи. Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тарихнавислиги муаллифларидан бири.

Абдурахмон Жомӣ (1414—1492), Темурийлар даври шоири ва мутафаккири.

Абдурахмон Сўфӣ (XVIII аср), «Тарихи Темурий» (Темурийнома) асарининг муаллифи.

Абдурахмон Сўфӣ, астроном.

Абдуали Тархон, Темурийлар саройида амалдорлардан бири, йирик ер эгаси.

Абу Бакр (1382—1417), шахзода Мироншоҳнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси.

Абу Бакр Калавий, Самарқандда 1365 йилдаги сарбадорлар кўзғолонининг раҳбарларидан бири.

Абу Мансур ал-Қумри, бухоролик олим, шифокор.

Абу Муҳаммад Абд ибн Наср ал-Қошӣ (Ҳазрати Имом), 865 йили вафот этган, муқаддас ҳадис илми билан шуғулланган.

Абу Наср ал-Фаробӣ (870 — 950), Марказий Осиё файласуфи ва мутафаккири.

Абу Райҳон Беруний (973 — 1048), XI аср комусий олими.

Абу Саъид Султон (1424—1469), Мовароуннаҳр хукмдори, Темурий, Мироншоҳнинг невараси.

Абу Саъид (XIV аср), Амир Темур лашкарбошиси.

Абу Саъид (1317—1335), Хулоғу улусининг сўнгги хони.

Абу Саҳл ал-Қўҳӣ (X аср), астроном, математик.

Абу Тоҳир, карматлар бошлиғи (IX аср).

Абу Тоҳир Хожа, Самарқанддаги муқаддас даргоҳлар, макбаралар ва қабристонлар баёнчиси (XIX аср бошлари).

Абу Хонифа, имом, даврининг диний арбоби, суннийликнинг тўрт асосий мазҳабидан бирининг асосчиси.

Абу Ҳямид ас-Соеаний, X аср, астроном, математик, Чағониёндан (Сурхон воҳаси).

Абул ал-Жавҳарӣ (IX аср), Марказий Осиёлик математик олим, Ўтрор шахридан, ўрта асрларда Евклид параллеллари назариясини шш бор танқид қилганлардан бири.

Абул Аббос Аҳмад, Қайсария, Тоқат ва Сивас ҳокими.

Абул Вафо ал-Бузжонӣ (X аср), астроном, математик.

Абул Маолий Сайид, Термиз шайхи, Амир Темурнинг замондоши.

Абул Фазл Байҳақӣ, ўрта аср муаррих-солномачиси.

Абул Фатҳ Муҳаммад Тараеӣ Улуебек, Улуғбекнинг саройдаги исми. Қаранг: Муҳаммад Тарағай.

Абулхайрхон (1412 — 1468), 1428 йилдан Дашти Қипчоқ ўзбеклари хукмдори.

Абулқосим, Бобур даврининг артисти.

Абулқосим Бобур (1422 — 1457), Амир Темурнинг эвараси, Бойсунғурнинг ўғли, 1449 йилдан Хуросон хукмдори.

Абулқосим Фирдавсий (934—1020), шоир, «Шохнома» муаллифи.

Абул Ҳусайн ас-Сўфӣ (X аср), астроном, математик.

Аделард, Батлик (XII аср), ал-Хоразмий асарларининг лотин тилига таржимони.
Аз-Зоҳир Барҳуҳ (1390 — 1400), Миср ҳукмдори, мамлуқлар сулоласидан.
Азизиддин, Амир Темурнинг ёшлик йилларидаги вазирларидан бири.
Акбар (Муҳаммад Акбаршоҳ) (1542 — 1605), Ҳиндистоннинг 1556 йилдан ҳукмдори, Бобурнинг невараси, Ҳумоюннинг ўғли.
Ал-Баттоний (IX аср), астроном, математик.
Ал-Маъмун ибн Ҳрун ар-Рашид (813 — 833), аббосий халифа.
Ал-Муътасим (1242 — 1258), аббосий халифа.
Ал-Фаргоний (Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир), буюк мунажжим.
Ал-Ҳамса Али Шерозий, уста заргар (XIV аср охири— XVI аср бошлари).
Ал-Хоразмий (Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий), хоразмлик математик олим, математика, хусусан алгебра бўйича муҳим асарлар муаллифи (IX аср).
Ал-Ҳожа Муҳаммад Ҳофиз Шерозий, уста заргар (XIV аср охири— XV аср бошлари).
Ал-Ҳўжандий (Абу Маҳмуд Ҳамид ибн Хидр), Марказий Осиёлик олим, астроном, математик (XI аср).
Ал-Ҳасан, мўғулларга қарши курашда қарлуқ отрядларининг лашкарбошиси.
Аломулк, Термиз шайхи, худовандзода, Амир Темурнинг замондоши.
Александр Македонский (Шарқда Искандар Зулқарнайн) (мил. ав. 356—323), милоддан аввалш 336 йилдан Македония подшоҳи, лашкарбоши, йирик жаҳон империясининг ташкилотчиси.
Али, хижрий дастлабки асрининг давлат ва диний арбоби, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва кўёви.
Али Дарвеш, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Али ибн ан-Нафис ал-Карши (1288 йилда вафот этган), шифокор.
Али ибн Мусо Жаъфар, Маъмун ибн Хорун ар-Рашид вориси.
Али ибн Муҳаммад ас-Саййид аш-Шариф ал-Журжоний (1340—1414), файласуф, математик, ҳуқуқшунос, астроном, Шероз ва Самарқандда ишлаган.
Али Кўчапо, Исфахонда 1387 йилда киргинбаротни келтириб чиқарган фитначилар бошлиғи.
Али Кўҳий Даруган, Гурганда ҳокимиятни ўзбошимчалик билан қўлга олган, фитначи.
Али Муаййид Арлот, Амир Темурнинг кўёви, синглиси Ширинбека оқанинг эри.
Али Султон, Шайх Алининг ўғли, Элдор томонидан Қорачор нўйоннинг авлоди, Амир Темур ва Теурийлар замондоши (XIV аср охири— XV аср бошлари).
Алибек Аргуниоҳ Жониҳурбоний, туркманбоши.
Алихонтўра Созиуний, «Темур тузуқлари»нинг ҳозирги ўзбек тилига таржимони.
Алишер Навоий (1441 — 1501), ўзбек шоири, мутафаккир ва давлат арбоби.
Аловуддин, Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкарбошиси, Қундуз ҳокими.
Аловуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи (1402 — 1474), Улуғбек билан бирга ишлаган астроном. 1466 йили Кермон ва Истамбулга кўчиб кетган.
Аловуддин Коший, фикх олими.
Аловуддин Муҳаммад, Такашнинг ўғли, Хоразмшоҳ (1200 — 1220).
Аловуддин Такаш, Хоразмшоҳ (1172—1200).
Алоуддавла (1417 — 1460), Бойсунғурнинг ўғли.
Амин ал-Мулк, мўғулларга қарши жанг қилган туркий суворийларнинг лашкарбошиси.
Амир Абдуллоҳ, Амир Қазағоннинг кичик ўғли, 1360 йили ўлдирилган.
Амир Довуд, Амир Темур даврида юқори лавозимни эгаллаган мансабдор.
Амир Зода Муҳаммад, Самарқанддаги бозор эгаси (XIV аср).
Амир Кўкча, Шохрухнинг Хитойдага элчиси (1420).
Амир Муризода, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Амир Мусалло, Амир Қазағоннинг катта ўғли, Амир Темурнинг хотини Ўлжой Туркон оқанинг отаси.
Амир Мусо, Туман оқанинг отаси, Қазонхоннинг ўғли.
Амир Темур (1336 — 1405), Тарағайнинг ўғли, барлос уруғидан.
Амир Шайх Нуриддин, Амир Темурнинг ҳарбий бошлиғи.
Амир Қазаюн, Самарқанд ҳукмдори (1335 йилга қадар). Донишмандча ва Баёнқули каби сохта хонлар номидан ҳукмронлик қилган.
Амир Ҳусайн, Амир Қазонхоннинг ўғли, Амир Темурнинг хотини Ўлжой Туркон оқанинг акаси.
Амирола, Севильяда (Испания) Клавиҳо кундалигининг ношири, 1779 й.
Ан-Насавий Муҳаммад, муаррих, Султон Жалолиддин Хоразмшоҳнинг котиби.
Ан-Носир Фараж, халифа, Миср ва Сурия султонининг ўғли.
Антонио Санч, Клавиҳо «Кундалиги» ношири, 1782 й.
Анахита, Амударё ва Сирдарё оралиғи қадимги халқлари маъбудаси. Сув хомийси.
Анбар биби, авлиё Занги отанинг хотини, чигатой уруғидан Баракхоннинг қизи.
Антоний, милоддан аввалги 63 йилдаги Рим консули.

Ануштегин Фарчоғий, Фарчистондаги туркий мамлук, Маликшоҳнинг ишончли вакили.
Анҳа Тўра Ардашер, Шохрухнинг Хитойдаги элчиси (1418).
Арчадан, Суюрғатмишнинг Хитойдаги элчиси (XV аср).
Арриан Флавий (95 — 175), қадимги юнон тарихчиси, ёзувчи.
Арслон Хржи Тархон, Улуғбек даври арбоби.
Архимед (милоддан аввалги 287—212), қадимги юнон математик ва физик олими.
Аргунишоҳ, Амир Темур лашкарбошиси.
Аргунишоҳ Жонишурбоний, амир, Наса, Обивард ва Марв ҳокими.
Астиаг (милоддан аввалги 585/584 — 550/549), Мидия давлатининг сўнги подшоҳи, Кир

II томонидан тахтдан ағдарилган.

Аталмиш Кдвчин, Амир Темурнинг қариндоши, лашкарбоши.

Ат-Табарий (Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир), (838/839 — 923) араб муаррихи ва илоҳиётчиси.

Аълам Шайх, Тарағайнинг ўғли, Амир Темурнинг укаси.

Аҳмад, Сомонхудоқнинг невараси, халифа ал-Маъмун хизматида бўлган сомоний.

Аҳмад ан-Насафий (XIV аср), ҳадис ва фикҳ олими.

Аҳмад Бухорий, Рашидидиннинг котиби, «Жоме ут-таворих» асарининг тузувчиси.

Аҳмад Жомий, шайх (XII аср), Султон Санжар замондоши.

Аҳмад ибн Увайс Жалойир, султон, Ироқ ҳокими.

Аҳмад Мирзо (1388—1425), Амир Темурнинг невараси, Умаршайхнинг ўғли, Фарғона ҳокими.

Аҳмад Султон (1451 — 1494), Абу Саъиднинг ўғли, Мовароуннаҳрда 1469 йилдан ҳукмронлик қилган.

Аҳмад Яссавий (1167 йилда вафот этган), яссавия сўфийлик тариқатининг асосчиси, шоир.

Бадиуззамон Мирзо (1458 — 1515), Ҳусайн Бойқаро ўғли.

Бадриддин ҳози, Чингизхон ҳузурига борган бухороликлар вакилларининг бошлиғи (1220 йил, 10 феврал).

Баён Сулдуз, амир, сулдузлар уруғининг бошлиғи.

Баёнхулихон, Қазағон ҳукмронлиги давридаги сохта хон.

Барака, саййид, катта нуфуз ва таъсирга эга бўлган шайх, Амир Темурнинг пири.

Барбариго Матео, Венециянинг Амир Темур ҳузурига элчиси (1400 й.).

Барғул, Илангиз Баходирнинг ўғли, Амир Темурнинг бобоси.

Барсбой, Миср султони (1422 — 1437).

Бартольд В.В. (1864—1930), тарихшунос, исломшунос, Марказий Осиё ва кўшни мамлакатлар тарихига доир асарлар муаллифи, академик.

Барҳух, қаранг: Аз-Зохир Барқук.

Баҳоуддин Наҳибанд, машҳур шайх, таниқли сўфий, диний арбоб.

Бека Султон Беғим, Санжар Мирзонинг кизи, Ҳусайн Бойқаронинг хотини.

Беккичик, амир, Туғлук Темурхоннинг лашкарбошиси.

Бердибек, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Бертельс Е.Э. (1890—1957), шарқшунос, филология фанлари доктори, профессор, ЎзР ФА муҳбир аъзоси.

Биной, шоир, муаррих, «Шайбонийнома» муаллифи (XV аср).

Бобожон Камбузи, Бобур саройидаги артист.

Бойдамир, Дамашқ ноиб, Амир Темурнинг замондоши.

Бойсунгур (1397 — 1433) Шохрухнинг ўғли, Хуросон ҳокими.

Бойҳаро (1393—1423), Умаршайхнинг ўғли.

Боёний Хонбека, 1938 йилда «Мажмуаи Хофиз Абрў»дан парчалар эълон қилган.

Болта, Амир Тарағайнинг укаси.

Бонапарт Луи (Наполеон), (1769—1821) француз саркардаси, Франциянинг биринчи императори (1804).

Ботухон, Чингизхоннинг невараси, Олтин Ўрданинг асосчиси (1227—1255), мерос сифагида Фарбий Сибир, Дашти Кипчок, Сирдарёнинг Сиғноқдан шимолроқдаги куйи оқимидаги ерлар ва Шимоли-ғарбий Хоразмни олган.

Боязид I Йилдирим (1354 ёки 1360— 1403), 1389 йилдан Усмонли турк султони.

Боязид, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Боязид Жалойир, Хўжанд ҳокими.

Боҳиев Абдуҳодир, XX аср бошларидаги Самарқандлик уста.

Браун Э.Г., инглиз шарқшуноси, Давлатшоҳ Самарқандий антологиясини инглиз тилига таржима қилган.

Брачолини Жан Франческ (1380—1459), италян инсонпарвар ёзувчиси.

Бурҳон ўғли, Амир Темур лашкарбошиси.



- Бурхониддин Нафис ибн Иваз ибн Ҳаким ал-Кермоний*, Улуғбекнинг шахсий шифокори.
Вамбери А. (1832 — 1913), венгр тилшунос-турколог, этнограф, сайёх.
Ватъе Р., «Ажойиб ал-макдур» қўлёзма рўйхатининг француз тилига таржимони.
Волин С.А. «Зафарнома»нинг рус тилига таржимони.
Вяткин В.А. (1869 — 1932), археолог, тарихчи, шарқшунос. Улуғбек расадхонаси ўрнини топган таджикотчи.
Гавҳаришод Бегим, Шохрухнинг хотини, Улуғбекнинг онаси.
Галеццо, Янги Фосея шахрининг Амир Темур ҳузуридаги элчиси.
Ганнибал (милоддан аввалги 247 ёки 246 — 188 йил), Карфаген саркардаси.
Гардун Ғулом, Амир Темурнинг Мисрдаги элчиси.
Гаттилузио Фражуа, Амир Темур ҳузурига келган элчи.
Гендель, Георг Фридрих, (XVIII аср) немис бастакори, «Тамерлан» операсининг муаллифи.
Генрих III, Лион ва Кастилия кироли (1390—1407).
Генрих IV (тақрибан 1366—1413), инглиз кироли (1399 йилдан), Амир Темур билан ёзишма олиб борган.
Герард, Кремонлик, ал-Хоразмий асарларининг лотин тилига таржимони (XII аср).
Герасимов М.М. (1907 — 1970) Амир Темур ва Темурийларнинг ташқи қиёфасини тиклаган антрополог ва ҳайкалтарош.
Геродот (милоддан аввалги 490 — 480 йиллар оралиғи — тақрибан 425), қадимги юнон тарихчиси.
Гёте (1749 — 1832), немис шоири.
Гиббон, Эдвард (1737—1794), инглиз тарихчиси, Рим салтанатининг таназзулга юз тутиши ва парчаланиши тарихи бўйича асарлар муаллифи.
Гиппарх (милоддан аввалги II аср), юнон олими, математик ва астроном.
Гонсал Арған де Молина, Руи Гонсалес де Клавихо «Қундалик»ининг ношири (1522).
Грановский Т.Н. (1813—1855), тарихчи, жамоат арбоби, профессор.
Гумилев Л.Н. (1912 — 1991), этнолог олим, тарих фанлари доктори, география фанлари доктори.
Давлат Келди оца, Поянда Султоннинг кизи.
Давлатшоҳ, ёзувчи, шоир.
Давлатшоҳ Самарқандий (1435 — 1495), «Тазкиратуш шуаро» («Шоирлар хақида хотиралар») муаллифи.
Дарби Ж., Шарафуддин Али Яздий икки жилдди асарининг инглизчага таржимони.
Дарвеш Али, Алишер Навоийнинг укаси.
Дарвеш Али, табиб, шифокор, Алишер Навоий замондоши.
Дарвеш Али Чангий, XVI аср охири — XVII аср боши, мусика хақидаги рисола муаллифи.
Дэви, майор, «Темур тузуклари»нинг ношири (1783).
Дилишод оца, Шамсуддинбекнинг кизи, Амир Темурнинг хогини.
Дишел Вальтер, «Ибн Халдун ва Тамерлан» асарининг муаллифи.
Донишмандчахон, амир Қазағон даврида 1345 йилдан сохта хон — чиғатой.
Доро III, Ахоманийлар сулоласининг вакили, Эрон подшохи. (Милоддан аввалги 331 йилда ўлдирилган).
Дудин С.М. (1863—1929), сайёх, этнограф ва археолог, Самарқанд тарихий меъморлик ёдгорликларининг қайд этувчиси.
Дутумманинхон (Тутуманин), Амир Темур аждоди.
Дьяконов М.М. (1907 — 1954), шарқшунос, археолог, Яқин Шарқ ва Ўрта Шарқ санъати ва маданияти тарихчиси, тарих фанлари доктори, профессор.
Дўст Муҳаммад, солнома муаллифи (XVI аср).
Дўцмоц, Хамонинг (Сурияда) мамлук ноиби.
Евклид (милоддан аввалги III аср), қадимги юнон математик олими.
Едигей (Идику) (1352 — 1419), Ок Ўрда хони, Нўғой Ўрда асосчиси, 1399 йилдан Олтин Ўрда ҳукмдори.
Ёр Алибек, Қора кўюнли сулоласининг Мозандарондаги вакили.
Ёранбий иўнғирот, Хоразм ҳукмдори (XVI аср).
Ёзуб Оицўюнли, туркман, Озарбайжон ҳукмдори (XV аср).
Ёцут ал-Ҳамавий, XIII аср араб тарихчиси ва географи.
Жакри Ўғлон, чингизий, Жўжи авлоди.
Жаки барлос, Амир Темур лашкарбошиси.
*Жалолиддин ал-Исло*м, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолиддин, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолиддин Кеший, Амир Темур элчиси.
Жалолиддин Манкбурни, 1220—1231 йилларда Хоразм ҳукмдори, Хоразмшоҳ Му-

хаммаднинг ўғли.

Жалолиддин Найчи, Хусайн Бойқаро сарой созандаси.

Жалолиддин Қрсим Фаранхуди, Темурийлар даври арбоби.

Жалолиддин Ферузишоҳ, тўра, Амир Темур давридага олий мансабдор.

Жан Ку, Хитой императорининг Темурийлар хузурига юборилган элчиси (1419).

Жаъфар подшо, Яманнинг хокими, унинг кутубхонасида «Темур тузуклари»нинг рўйхати топилган.

Жаҳонгир (1356 — 1376) Амир Темурнинг катта ўғли.

Жаҳоншоҳ, Амир Темур лашкарбошиси.

Жаҳоншоҳ, Қора Юсуф Қорақўюнлининг ўғли, Ғарбий Эрон ҳукмдори.

Женкинсон А., Мовароуннаҳрга 1558—1560 йилларда ташриф буюрган инглиз сайёҳи.

Жилойти, Амир Темур лашкарбошиси.

Жирмунский В.А. (1858—1918), шарқшунос, Петербург ФА нинг мухбир аъзоси.

Абдурахмон Сирот ёзган Амир Темур хақида афсоналар таржимони.

Жистиниани Андреа, Венециянинг Амир Темур саройига келган элчиси.

Жонибек, Ўзбекхоннинг ўғли.

Жонкиши, Қипчоқ хони (XII аср).

Жоруллоҳ Абул Қрсим аз-Замашарий (1075, 18 март — 1114, 13 июн) машхур тилшунос,

адиб.

Жўжи, Чингизхоннинг катта ўғли, Шимоли-ғарбий Хоразм, Шимолий Кавказ ва бошқа вилоятларни ўз ичига олган Жўжи улусининг асосчиси.

Зайналобидин Кашмирий (1420—1470), султон.

Зайналобидин, Шох Шужоънинг ўғли, Форс ҳукмдори.

Зайниддин Абу Бакр Тайободий, Амир Темур пирларидан бири.

Зайниддин Восифий, XV аср — XVI аср бошлари тарихчиси.

Зайончковская А.Г., «Темур тузуклари» биринчи русча таржимасининг катнашчиси.

Занги Ота, авлиё.

Засипкин Б.Н. (1891 — 1955), Марказий Осиё меъморлиги тарихчиси.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483 — 1530), Амир Темурнинг чевараси, Умаршайхнинг ўғли, Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг асосчиси.

Ибн ал-Асир (1160—1233), араб тарихчиси.

Ибн Алцамий, аббосий халифа Муътасимнинг вазири.

Ибн Арабишоҳ (Шаҳобиддин Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абраҳим ибн Арабшоҳ) (1389 — 1450), тарихчи, «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» ва бошқа асарлар муаллифи.

Ибн ан-Надим, араб олими (IX—X аср).

Ибн Баттута (1304—1377), араб сайёҳи, Марказий Осиёга саёҳат таассуротлари муаллифи.

Ибн Дўцмоц Тўцай, XIV—XV аср бошларидаги Миср тарихчиси.

Ибн Кози Шубҳа, XV аср Миср тарихчиси.

Ибн Кафраж Бугро, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад хузуридага элчиси.

Ибн Сино Абу Али (980—1037), Марказий Осиёлик қомусий олим.

Ибн Турк ал-Хуттали (IX аср), Марказий Осиёлик математик олим.

Ибн Халдун (Абдурахмон Абу Зайд ибн Муҳаммад) (1332 — 1406), араб олими ва файласуфи. «Ибратли мисоллар китоби» асарининг муаллифи.

Ибн Юнус (XI аср бошлари), астроном, математик.

Иброҳим Султон (1394—1435), Шохрухнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси.

Иброҳим Ҳамавий, шайх, фатво берувчи.

Иззоддин, табризлик Шарафуддиннинг ўғли, қуввчи уста.

Иззоддин Ўздамир Яшибек ибн Ўздамир, лашкарбоши, Ҳалаб мудофаасининг катнашчиси.

Изуддавла Дайламий, диний ислоҳчи.

Ийбаже ўғлон, ўзбек шахзодаси.

Ийеу Темур, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Ийжал (1387—1415), шахзода, Темурий, Мироншоҳнинг ўғли.

Ийжил Нўйон, Амир Темур аждоди.

Илагу Малик, Бинокат шахрини мўғул кўшинларидан, қанғли қабиласи туркларидан мухофаза қилган ҳарбий бошлик.

Илс, Сомонхудотнинг невараси, сомоний, ал-Маъмун саройида хизматда бўлган.

Илсхожа, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Илсхожа, Туғлуқ Темурнинг ўғли, Чиғатой хони.

Имодидин, мушриф, Гурганж давлат девонхонасининг амалдори.

Иоанн Гелонифонтибус, Султония архиепископи, Амир' Темурнинг Европа кироллари билан дипломатик муносабатларида воситачи.

Иоанн VII, Византия императорининг Константинополдаги муваққат ноиб (XV аср).

Искандар Зулцарнайн, қаранг: Александр Македонский.
Искандар Мирзо (1384 — 1415), Умаршайхнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси.
Ислом оца, Хизр Ясаурийнинг кизи, Амир Темурнинг хотини.
Исмоил I, шох, Табриз хокими.
Исмоил Исфаҳоний, Бухородаги Улуғбек мадрасаси бинокори.
Ихрид, Кеш хокими (VIII аср ўрталари).
Ихтиёрiddин Кушулу, Бухорони мўғул кўшинларидан мудофаа этган Хоразмшох амири.
Кайхусрав Хутталоний, амир (Кайхусрав), Хутталон хокими, Амир Темур лашкарбошиси (1372 йилда ўлдирилган).
Камолiddин Беҳзод (1456—1537), рассом, Темурийлар даврининг кўплаб қўлёзмаларининг безатувчиси.
Камолiddин Масъуд Шувоний, шоир, табиб, муаллим.
Канишка (78 — 123), Кушон салтанатининг подшохи.
Канъо (Хоним), Амир Темур хотинларидан бирининг исми, уни Клавихо асаридида келтирган.
Капцух, Хоразмшох Жалолiddин томонида туриб мўғулларга қарши курашган амир.
Карамзин Н.М. (1766 — 1826), Русия тарихчиси.
Каримиддин Дашти Байозий, шоир.
Карл VI (1390—1422), Франция кироли, Амир Темур билан ёзишма олиб борган.
Катрмер Э.М. (1782 — 1857), шарқшунос.
Катта Мох, Хусайн Бойқаронинг сарой артисти ва раққоси.
Качулай Нўйон (Качули Баходир), Амир Темур аждоди.
Керэн Л., француз тарихчиси, «Тамерлан» китобининг муаллифи.
Кир Буюк (милоддан аввалги 558 — 529), Ахоманийлар сулоласидан, Қадимги Эрон давлатининг асосчиси.
Кичик Мох, Хусайн Бойқаронинг сарой артисти ва раққоси.
Клеопатра (милоддан аввалги 69 — 30), Антонийнинг сўшти хотини, 51 йилдан Миср маликаси, Птолемейлар сулоласидан.
Ключевский В.О. (1841 — 1911), Русия тарихчиси.
Колумб Христофор (1451 — 1506), денгизчи, Американи кашф этган.
Контрерас Диего де, Севилья хокими.
Крестовский В.В., сайёх, Самарқанддаги Афросиёб кўхна шахри харобаларини биринчилар қаторида тадқиқ қилган.
Крачковский И.Ю. (1883 — 1955), шарқшунос олим.
Кун А.Л. (1840 — 1888), шарқшунос олим, Париждаги шарқ тиллари институтининг мухбир аъзоси.
Кўчкунчи хон (1510 — 1529), шайбонийхонлардан.
Кўппакхон (Кебек) (1318—1326), чингизий, Мовароуннахр ва Афғонистон ҳукмдори, мамлакат хўжалигини тартибга солишга қаратилган пул ислохоти ўтказган.
Кўжча, Шохрухнинг Хитойга юборган элчилари бошлиғи (1420).
Лазар (1372 — 1389), Сербия подшохи.
Лола Исмоил Афанди, унинг Истанбулдаги кутубхонасида Хожа Тожиддин ас-Салмоний асари сақланади.
Ламба Х., «Тамерлан» (1929), «Тамерлан ҳаёти» (1931) асарларининг муаллифи.
Ланглэ Л., француз шарқшуноси, «Темур тузуклари»нинг француз тилига таржимони.
Леонардо да Винчи (1452 — 1519), итальян рассоми, Уйғониш даври меъмори, олим, муҳандис.
Ли Да, Хитой императорининг Темурийлар давлатидаги элчиси (1419).
Ликошин Н.С. (1860—1922), шарқшунос, «Темур тузуклари»ни рус тилига ағдарган таржимон.
Лутфий (вафоти 1492), шоир, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини ўзбек тилига таржима қилган.
Мавлоно Аҳмад табиб, табиб ва астроном, Улуғбекнинг устози.
Мавлоно Жамолiddин, табиб, Амир Темур замондоши.
Мавлоно Камол Бадахший, Улуғбекнинг сарой шоири.
Мавлоно Саккокий, Улуғбек саройидаги шоир.
Мавлоно Сулаймон, табиб, Амир Темур замондоши.
Мавлоно Убайд, Амир Темур саройида хикоя айтувчи, артист.
Мавлоно Фазлуллоҳ Табризий, Амир Темурнинг шахсий табиби.
Мажоҳиддин, XV аср табиби.
Маждиддин Исо, Мордин хокими (1386).
Майтра К.М., шарқшунос, 1934 йили Ҳофизии Абрўнинг «Мажмуаи Ҳофизии Абрў» китобидан парчалар нашр эттирган.
Малик Иззатдин, Кичик Лур хокими.



Малик Ғиёсиддин Курт, Хирот ва Кўхистон хокими.
Маликишоҳ, Салжуқийлар салтанати султони (1072 — 1092).
Мансур ибн Балхи (IX аср), астроном, математик.
Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Фақиҳ Илёс, машҳур табиб, Амир Темур замондоши.
Мануил II Палеолог (1391 — 1425), Византия императори, Амир Темур замондоши.
Марков Е. Марказий Осиё бўйлаб саёҳат қилган журналист (XIX аср охири—XX аср бошлари).
Массон М.Е. (1897—1986), археолог, Туркменистон ФА академиги.
Мақдисиий (X аср), араб олими, сайёҳи.
Мақсудбек, Ялавочнинг ўғли, Чигатой улусининг ноиби.
Маҳмуд, меъмор, Самарқанддаги Масжиди жоме меъмори.
Маҳмуд ал-Хоразмий, Чингизхон томонидан Муҳаммад Хоразмшоҳ хузурига юборилган элчи.
Маҳмуд Кошгарий (XI аср), араб тилида «Девону луғотит-турк»ни тузган тилшунос олим.
Маҳмуд Темур, Миср ёзувчиси, ҳозирги замон араб адабиётининг мумтоз вакили.
Маҳмуд Торобий, мўғул босқинчиларига қарши 1238 йилда Бухорода бўлиб ўтган кўзғолон раҳбари.
Маҳмуд Ялавоч (вафоти 1254), хоразмлик савдогар, Чингизхон элчиси, Чигатой улусининг ноиби.
Маҳмуд Ғазнавий (970 — 1030), султон, 998 йилдан ғазнавийлар давлатининг ҳукмдори.
Менгли Буга, Амир Темур лашкарбошчиси.
Меџонский Фома, XV аср арман солномачиси, «Темурланг ва ворислари тарихи» асарининг муаллифи.
Меҳмед (XV аср), усмонли турк султони.
Меҳмед Камол Баладзода, «Таржуман дастур фи хаводис аз-замон» асарини туркий тилга ағдарган таржимон.
Мигнелли Бертрадо (1370—1455), Амир Темур ҳақидаги «Дамашқ харобалари» китобининг муаллифи.
Мизроб, амир, Шохрух лашкарбошчиси.
Микеланжело Буонарроти (1475 — 1564), италян ҳайкалтароши, Уйғониш даври рассоми, меъмори, шоири.
Милкат оца, Хизр ўғлоннинг кизи, Умаршайхнинг, кейин Шохрухнинг хотини.
Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий, «Темур тузуқлари»нинг форс тилига таржимони.
Мир Муртоз (Вали Шалойни) Мир Саид Шариф, олим, Амир Темур замондоши.
Мир Султонхоним, хон авлодининг вакили, қоғоз ишлаб чиқарадиган устaxonа соҳибаси (XV аср бошлари).
Мир Шужоъиддин Муҳаммад Бурундуц барлос, чигатой лашкарбошчиси.
Миржон Хофиз, Хусайн Бойқаронинг сарой ашулачиси.
Мирза Муҳаммад Хўйдар (1500—1551), Захириддин Муҳаммад Бобурнинг холаваччаси, таниқли давлат арбоби, «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи.
Мирзо Муҳаммад Султон ибн Аҳмад (Мирзо Кичик), Хусайн Бойқаронинг жияни.
Мирзо Умар (1383—1407), Мироншоҳнинг ўғли.
Мироншоҳ (1366 — 1408), Амир Темурнинг учинчи ўғли, салтанат ғарбий қисмининг (Грузия, Арманистон, Озарбайжон ва бошқалар) ҳукмдори.
Мирак Саййид Ғиёс (Султон Маҳмуд), боғчилик меъмори, Хусайн Бойқаронинг замондоши.
Мирхонд (Махдуми Амир Ховандшоҳ Муҳаммад), (1434 — 1498), муаррих, Алишер Навоий хомийлигида Хирот саройида хизмат қилган, умумий тарих бўйича асар муаллифи.
Молгор, Чингизхон лашкарбошчиси.
Муаййид, арлот амири, Амир Темурнинг лашкарбошчиси ва сингисининг эри.
Музаффар (1473 — 1509), Хусайн Бойқаронинг ўғли.
Музаффар барлос, Хусайн Бойқаронинг сарой аёни.
Музаффар Малик, Жалолиддин томонида туриб мўғулларга қарши афғон кўнгилиларини бошқарган.
Музаффар Уч Қаро, Амир Темур лашкарбошчиси.
Музаффарийлар, Форс вилоятида ҳукм сурган сулола (1393 йили тугатилган).
Мулла Шамсиддин Фанорий, Қозизода Румийнинг устози.
Мунис, Хоразм шоири (XIX аср).
Мункэ-цоон, Чингизхон салтанатининг буюк хони (1251 — 1260).
Мурод I (1389 йилдахалок бўлган), Усмонли турк султони, Боязид I Йилдиримнинг отаси.
Мурод II, Усмонли турк султони.
Мустафо Раҳми, Шарафуддин Али Яздий асарини турк тилига ағдарган таржимон (1929).
Мустафо ибн Ҳасанишоҳ, «Таржуман дастур фи хаводис аз-замон» асарини турк тилига

ағдарган таржимон.

Мутиъ Амриллоҳ (X аср), халифа, аббосий.

Мутрибий (XVII аср), муаррих.

Муҳанна (Хошим ибн Ҳаким), маркази Кеш бўлган арабларга қарши қўзғолон раҳбари (775/776–784).

Муцтадир биллоҳ Аббосий (X аср), халифа.

Муҳаммад (тақрибан 570—632), Ислом дини асосчиси, Расулulloҳ.

Муҳаммад Аббосий, 1957 йилда Техронда Шарафиддин Али Яздийнинг икки жилдли асарини нашр эттирган.

Муҳаммад Алихон (1821/1822 — 1858/1859), Кўкон хони.

Муҳаммад ал-Кеший, Амир Темур Кастилия кироли хузурига 1402 йили юборган элчи.

Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини 1519 йили эски ўзбек тилига ағдарган.

Муҳаммад Али Ғарибий, Алишер Навоийнинг амакиси.

Муҳаммад Асадуллоҳ Сафёв, Сурия ҳарбий тадқиқотчиси.

Муҳаммад Ҳасан Илоҳий, «Темур Тузуқлари» ношири (Бомбай, 1880).

Муҳаммад Афзал Бухорий, Декан вилоятининг олий қозиси. «Темур Тузуқлари»нинг форсча таржимасига муҳаррирлик қилган (1652 й. вафот этган).

Муҳаммад Ёдгор (1451—1470), шахзода, Темурий, Хиротда Хусайн Бойқарога қарши исён кўтарган (1470).

Муҳаммад Жалд Тўра, Амир Темурнинг сарой аъёни, Самарқанддаги Бибихоним масжиди қурилишини қузатиб турган.

Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний, меъмор, унинг номи Гўри Мир меъморий мажмуасининг киравериш пештоқида қайд этилган.

Муҳаммад Илоҳдод, Шарафуддин Али Яздий икки жиддли асарининг ношири (1887—1888, Калькутта).

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783—850), Марказий Осиёлик математик ва астроном, алгебра ва рақамлар асосчиси.

Муҳаммад ибн Умар ал-Чагминий (вафоти 1220), Хоразм олими, математик, астроном.

Муҳаммад Коҳий, Мироншоҳнинг сарой аъёни.

Муҳаммад Маҳди, афсонавий сўнгги имом.

Муҳаммад Мирак, Амир Темурнинг кизи Султон Бахт бегамнинг эри.

Муҳаммад Музаффар, Эронда музаффарийлар сулоласининг асосчиси (XIV аср ўрталари).

Муҳаммад Мўмин (1486—1497), Хусайн Бойқаронинг невараси, Бадиуззамоннинг ўғли.

Муҳаммад Мўмин (1489 йилда вафот этган), Хусайн Бойқаронинг сарой табиби.

Муҳаммад Озод, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Муҳаммад Рафёв, Давлатшоҳ Самарқандий анталогиясининг таржимони.

Муҳаммад Султон (1376—1403), Жаҳонгирнинг ўғли, Амир Темурнинг вориси сифатида мўлжалланган.

Муҳаммад, Улуғбекнинг Хитойдаги элчиси (1420).

Муҳаммад Тараший Улуғбек (1394—1449) Шохрухнинг катта ўғли, Амир Темурнинг невараси, давлат арбоби—1409 йилдан Мовароуннаҳр хукмдори, ўрта аср олими, маърифатпарвари, астрономи.

Муҳаммад Холид ибн Волид, пайғамбар Муҳаммаднинг сафдоши.

Муҳаммад Фазл ал-Ҳақи, «Темур тузуқлари»нинг урду тилидаги таржимаси ношири (Бомбай, 1908).

Муҳаммад Шайбонийхон, Абулхайрхоннинг невараси, Дашти Қипчоқ ҳокими, 1500 йилда Мовароуннаҳрни забт этган.

Муҳаммад Шох ибн Султон Туглуц, Жаум шоҳи, Ҳиндистон хукмдори.

Муҳаммад Юсуф ар-Рафий, «Темур тузуқлари»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.

Муҳаммад Казагон, Амир Темур лашкарбошиси.

Муҳаммадбек, Али Султоннинг ўғли, Элдор томонидан Қорачар нўйон авлоди (XV аср биринчи чораги).

Муҳиддин Абдулқодир ал-Ғурайший (XIV аср), Миср тарихчиси.

Мюллер, Иоган (XV аср), Ренесанс даври олими, астроном.

Мўиниддин Иатанзий, муаррих, Искандар Мирзо саройида хизмат қилган. «Мунтахаб ат-таворихи Мўиний» (1413) асарининг муаллифи.

Набиев М., профессор, Амир Темур расмини яратган, Ўзбекистон халқ рассоми.

Набижон Маҳдум, Хўжанд қозиси, «Темур тузуқлари»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.

Нажибубдин Самарқандий (вафоти 1222 й.), табиб.

Нажмиддин ан-Насафий, ҳадис ва фикх олими (XIV аср).

Нажмиддин Кавкабий (1480—1535), олим, бастакор, шоир, мураббий, мусика ҳақидаги



рисола муаллифи.

Нажмиддин Кубро (XIII аср), тасаввуф тарикатининг таникли арбоби.

Найсабурий, астроном ва математик, ат-Тусий издош.

Насириддин Умар, олий ҳакам, Амир Темурнинг 1398–1399 йилларда Ҳиндистонга юришида кундалик олиб борган.

Нацибанд (Хожа Баҳоуддин Накшбанд), шайх, суфийликда накшбандия тарикатининг асосчиси (XIV аср).

Низомиддин Суҳайлий, шоир, Бойқаро саройининг муҳрдори, \

Низомиддин Шомий (вафоти тақрибан 1409 й.), «Зафарнома» муаллифи, Амир Темурнинг сарой муаррихи.

Низомий Ганжавий (1141 — 1209), озарбойжонлик мутафаккир.

Низомулмулк (XI аср), Султон Маликшоҳ даврида вазир ва таникли давлат арбоби.

Низомулмулк (XII аср), олим, мутафаккир.

Низомулмулк Хавофий, Шихобиддин Исмоилнинг ўғли, Султон Хусайн Бойқаро вазири.

Носири Хусрав (1004 — 1078), шоир, файласуф, диний арбоб.

Носириддин Тусий (1201 — 1274), астроном ва математик олим.

Нух, пайғамбар.

Нух (IX аср), Сомонхудоғнинг невараси, ал-Маъмун саройида хизмат қилган сомоний.

Ньюкамб С. (1835—1909), америкалик астроном.

Ньютон Исаак (1643 — 1727), инглиз математики, механик, астроном ва физик.

Ойхожа (Занги ота), Аҳмад Яссавий таълимотининг издоши.

Ойчечак, Жалолиддин Хоразмшоҳнинг онаси.

Оксиарт, бактриялик зодагон, Искандар Зулқарнайн қайноғаси.

Отсиз (1127 — 1156), Хоразмшоҳ Ануштегиннинг невараси.

Оца бегим, Муҳаммад Султоннинг кизи, Амир Темурнинг невараси, Улғбекнинг хотини.

Оцшоҳ, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли (1222 йилда ўлдирилган).

Паҳлавон Жамол, Исфаҳондан Мирзо Рустам номидан 1420 йилларда Хитойга борган элчи.

Паҳлавон Ниёз девон, «Темур тузуклари»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.

Пети де Ла Круа, Шарафуддин Али Яздий асарлари кискартирилган матнини француз тилига ағдарган таржимон, 1722 й.

Петрушевский И.П. (1898 — 1977), шарқдунос, тарих фанлари доктори, профессор.

Пир Муҳаммад Жаҳонгир (1376 — 1407), Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли, Кандаҳор ва Ғарбий Ҳиндистон ҳукмдори.

Пир Муҳаммад ибн Умаршайх (1379 — 1410), Амир Темурнинг невараси, Умаршайхнинг ўғли.

Пир Хусайн Барлос, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Платон (милоддан аввалги 428 ёки 427— 348 ёхуд 347 йиллар), қадимги юнон файласуфи.

Правдин М., «Мўғуллар ва Темурланг салтанати» китобининг муаллифи (1937).

Птицин Г.В., «Зафарнома»ни рус тилига ағдарган таржимон.

Птолемей Клавдий (тахминан 90— тахминан 160 йиллар), қадимги юнон астроном олими.

Ратия Ш.Е., меъморлик тарихчиси, «Бибихоним» китобининг муаллифи (1950).

Рашидиддин Ватвот (1114 — 1182), Хоразмшоҳлар даврининг шоири, «Зайли Мажмуаъ ат-таворих» асарининг муаллифи.

Роксана, Искандар Зулқарнайннинг хотини, Бактрия зодағони Оксиартнинг кизи.

Роман IV Диоген (XI аср), Византия императори.

Ромаскевич А.А., «Зафарнома»ни рус тилига ағдарган таржимон.

Руи Гонсалес де Клавихо, Кастилия ва Лионнинг учинчи кироли Энрико (Генрих)нинг Амир Темурнинг Самарқанддаги саройига келган испан элчиси (1403—1406).

Рукниддин Гурсанчи, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўғли.

Рукниддин Имомзода, Бухоро имоми, Чингизхон шаҳарни олгандан кейин қатл эттирган.

Румуз Мирзо, «Соҳибкирон Амир Темур Гурагоний тарихи» китобининг муаллифи (1712).

Рустам (1381 — 1424), Умаршайхнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси, Исфаҳон ҳукмдори.

Руффини Паоло (1765—1822), итальян математики.

Руция Султон, Шоҳрухнинг ўғли Суюрғатмишнинг кизи.

Садриддин, кози, Рукниддин Имомзоданинги ўғли, Чингизхон қатл эттирган.

Саид Жамолиддин, Ислоҳ тадқиқотлари институтининг директори.

Сайди Аҳмад (1391 — 1429), Умаршайхнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси.

Сайдуллаев Отахон, адабиётшунос олим.

Сайид Хасан ибн Ардашер, Хусайн Бойқаро саройидаги амалдор, шоир.

Сайфиддин Бохарзий (1190—1261), илоҳиётчи олим, сўфий.

Салавк Никатор, саркарда, Искандар Зулқарнайннинг сафдоши, милоддан аввалги Бобил хокими.

Салайчи Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Санжар Мирзо (1403 — 1429), Темурий, Пир Мухаммад Жаҳонгирнинг ўғли.
Санжар, Салжуқийлар султони, Хуросон ҳукмдори (XII аср).
Сари Буш, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Сароймулк хоним (Бибихоним), Амир Хусайннинг хотини, унинг вафотидан кейин — Амир Темурнинг катта хотини. Шунинг учун Амир Темур «гурагон», яъни «хоннинг кўёви» номини олган (у чингизий Қазонхоннинг кизи эди).
Сарсицхон, Чингизхон билан жангда Самарқанд кўшинларини бошқарган амир.
Саъдиддин Али, Хоразмшоҳ Жалолиддин томонида туриб, мўғул кўшинларига қарши курашган амир.
Саъдиддин Масъуд ибн Умар ат-Тафтазоний (1322 — 1390), астроном ва математик.
Севинч бека (Хонзода), Амир Темурнинг ўғли Жаҳонгирнинг хотини, унинг вафотидан кейин—Мироншоҳнинг хотини.
Сигизмунд III (Жигмонд), Венгрия кироли (XIV аср охири).
Соваий, шайх, Амир Темурнинг Мисрдаги элчиси.
Содиц Атка, Амир Темур лашкарбошиси.
Сомонхудо, Сомонийлар сулоласининг асосчиси, бу сулола Мовароуннаҳр ва Хуросонда 819—999 йилларда ҳукмдорлик қилган.
Сотомайор Пайо де, Испания киролининг Амир Темур саройидаги элчиси (1402).
Сотуц Бугрохон Абдулкарим Кррахон, Қорахонийлар сулоласининг асосчиси.
Спитамен, Суғдиёнада Искандар Зулкарнайнга қарши кўзғолоннинг (милоддан аввалги 329 — 327 йиллар) раҳбари.
Стори Ч.А. (XX аср), шарқшунос, арабшунос, форс ва тожик тилларидаги биобиблиографиянинг, шу жумладан Амир Темур ва Темурийлар даври бўйича библиографиялар муаллифи.
Стюарт К., майор, «Темур Тузуклари»нинг ношири (1830).
Субтелъни М. Е., канадалик тадқиқотчи, тарихчи.
Субутой Баҳодир, Чингизхон кўмондони.
Субхон бахши, «Темур тузуклари»нинг урду тилидаги таржимасининг ношири (Дехли, 1845).
Сугу Чечан (Сичан), Амӣр Темур аждоди.
Сулаймон, Султон Боязиднинг ўғли, лашкарбоши, Амир Темур билан жанг қилган.
Сулаймон Сўфий, Хусайн ва Юсуфнинг тутинган укаси, шуларнинг вафотидан сўнг, Хоразмга ҳукмдорлик қилган.
Сулаймонишоҳ, Амир Темур лашкарбошиси.
Султон Али Маишҳадий, Темурийлар даври хатготи, Хусайн Бойқаро саройида ишлаган.
Султон Аҳмад (1451 — 1494), Абу Саъиднинг ўғли. 1469 — 1494 йилларда Мовароуннаҳр ҳукмдори.
Султон Аҳмад Увайс, Бағдод ҳокими, Амир Темурнинг замондоши.
Султон Аҳмад, Ҳирот вакили, 1420 йилда Темурийларнинг Хитойга юборган элчиларидан.
Султон Бахт Бегим, Амир Темурнинг кизи.
Султон Барцёруц (1094—1104), Салжуқийлар султони.
Султон Маҳмуд (1453 — 1495), Абу Саъиднинг иккинчи ўғли, 1494 йилдан Мовароуннаҳр ҳукмдори.
Султон Маҳмудхон (1388 — 1403), чингизий, Амир Темур давлатидаги сохта хон, Суюргатмишхоннинг ўғли.
Султон Мухаммад (1418 — 1450), Шохрухнинг невараси, Бойсунғурнинг ўғли.
Султон Шоҳ, Улуғбекнинг Хитойдаги элчиси (1420).
Султон Фиёсиддин Маҳмуд, ғазнавийлар султони.
Султон Хусайн, Амир Темурнинг кизи Ака Бегидан невараси.
Султон Хусайн Бойцаро (1438 — 1506), сўнгги Темурийлардан бири, Хуросон ҳукмдори.
Суюргатмиш (1370 — 1388), Амир Темур давридаги сохта хон.
Суюргатмиш (1398—1427), Шохрухнинг ўғли.
Суюргатмиш, Кобул ва Ғазна ҳокими (XV аср).
Такина хотун, Амир Темурнинг онаси.
Тарагай (1361 йилда вафот этган), амир, Амир Темурнинг отаси.
Тармаширинхон (1326 — 1334), чингизий, Чиғатой улусининг ҳукмдори, ислом динини қабул қилган.
Тахуртан, Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори, Амир Темур замондоши.
Темурийлар, Амир Темур салтанати ҳудудида жойлашган вилоятларда XV аср мобайнида ҳукмдорлик қилган Соҳибқирон авлодлари.
Темур Малик ўғлон, лашкарбоши, Хўжандни мўғул кўшинларидан мудофаа этишга бошчилик қилган (1220 йил апрел).

Темур Тош ўғлон, чингизий, Жўжининг аждоди. -
Темур Хожя ўғлон, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Тобон Баҳодир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Тожиддин Хожя, Бадахшон шохининг Хитойга бериб келган элчиси, XV аср.
Той Хожя ўғлон, Манкишлокнинг ўзбек хукмдори, Тўхтамишнинг отаси.
Тоҳир ибн Хусайн (821—873), саркарда, халифалик шарқий ерларининг сўнги хукмдори, Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси.
Тагой Туркон хотун, Амир Темурнинг хотини.
Туц Темур, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Туглуц Темурхон, Мўғулистон хукмдори (1359—1363). XIII асрнинг 60-йилларида Мовароуннахрни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилган.
Тулужон, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Тўлуй, Чингизхоннинг Мўғулистон ва Хитойни улус сифатида олган кичик ўғли.
Туманайхон (Туманхон), Амир Темур аждоди.
Туман оҳа (Хайруннисо, Туман оҳа, Кичик хоним), (таваллуди 1366 й.), малика, Амир Темурнинг хотини, Қазонхоннинг невараси.
Туман Темур, ўзбек беги, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Туркон хонгун (вафоти 1233 й.), баёт (ёки қанғли), қабиласидан бўлган қипчоқ хони Жонкишининг кизи, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг онаси.
Тўхта Қия, Ўрусхоннинг ўғли.
Улубек, қаранг: Муҳаммад Тарағай.
Умаршайх (1456 — 1494), Абу Саъид Султоннинг ўғли, Заҳириддин Бобурнинг отаси, 1469 йилдан Фарғона хукмдори.
Умаршайх (1356—1394), Амир Темурнинг иккинчи ўғли, Форс хукмдори.
Усмон Аббос, 1395 йили Тўхтамиш устидан ғолиб чиқишга ёрдам берган Амир Темурнинг сафдоши ва харбий бошлиғи.
Уч Қаро Баҳодир, Амир Темур сафдоши ва лашкарбошиси.
Фазлуллоҳ Рашидиддин (1247 — 1318), тарихчи, «Жомеъ ат-таворих» («Солномалар мажмуи») асарининг муаллифи.
Фасих Аҳмад Хавофий (Фасих Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад) (1375—1442), Шохрух ва Бойсунғурнинг хизматида бўлган, «Мужмали Фасихий» («Фасихлар тўплами») асарининг муаллифи.
Феруза бегим, Амир Темурнинг невараси бўлмиш Султон Хусайннинг кизи.
Фирдавсий, қаранг: Абулқосим Фирдавсий.
Франциск (Франсуа), Доминикан монахи, Амир Темурнинг Европа давлатлари ёзишмаларида ишончли вакил.
Фу Ан, 1395 йилда Самарқандга келган Хитой элчиси.
Халил Султон (1384—1411), Мироншоҳнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси. Амир Темур вафотидан сўнг Самарқандни эгаллаган. 1409 йили тахтдан ағдарилган.
Хитой Баҳодир, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Хожя ал-Бухорий, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад саройидаги элчиси.
Хожя Аҳрор (1404—1490), XV асрнинг таниқли диний ва жамоат арбоби.
Хожя Исомиддин, самарқандлик шайх ул-ислом.
Хожя Муҳаммад Порсо, илоҳиётшунос олим (XV аср).
Хожя Низомиддин Абдулқодир ал-Ғайби ал-Бағдодий (Хўжа Абдулқодир Мароғий, Хўжа Абдулқодир ғўянда, 1340—1435), мусиқа санъати соҳасидаги устоз, кўплаб мусиқа асарларининг ижодкори.
Хожя Тожиддин ас-Салмоний, Амир Темурнинг сўнги кунлари ҳақидаги ҳикоя муаллифи.
Хожя Юсуф, Амир Темурнинг олий харбий бошлиғи.
Хожя Юсуф Бурҳон, бастакор, мусикашунос, Алишер Навоийнинг устози.
Хондамир (Ғиёсиддин ибн Хожя Ҳумомиддин Муҳаммад, 1475/76 — 1535), Мирхонднинг невараси, муаррих, Хусайн Бойқаро, кейинчалик унинг ўғиллари саройида бўлган. XV аср биринчи чорагида Мовароуннахр ва Хуросоннинг сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақидаги асарлар муаллифи.
Хонзода, қаранг: Севинч бека.
Хубилайхон (1215—1294), бешинчи мўғул хони (1260 йилдан), Чингизхоннинг невараси, 1279 йили Хитойни забт этишни ниҳоясига етказди.
Худойдод, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Хунси, Мин сулоласидан бўлган Хитой императори.
Хўрдаки Бухорий, Самарқандда сарбадорлар кўзғолонининг раҳбарларидан бири.
Цезарь, Гай Юлий (милоддан аввалги 102 ёки 100 — 44 йиллар), Рим хукмдори, саркарда.
Чацмоц, Миср султони (1437 й.).
Чағрибек Довуд, киник уруғидан бўлган Салжуқийлар хукмдори (XI асрнинг биринчи

чораги).

Чжэнтун, Мин сулоласидан бўлган Хитой императори.

Чжу-ди, Хитой императори (1404—1424 йиллар).

Чингизхон (хақиқий исми— Темучин), мўғуллар кабиласини бирлаштирган, йирик салтанат бунёд этган хукмдор (тақрибан 1155—1227 йиллар).

Чингизийлар, Чингизхон авлодлари.

Чиеатой (вафоти 1242 й.), Чингизхоннинг иккинчи ўғли, Мовароуннахр, Еттисув ва Қашқарни улус сифатида олган (Чигаатой улуси).

Чурон, Қорачар нўйоннинг ўғли.

Шайх Али, амир, Элдорнинг ўғли Қора нўйоннинг ўғли, Амир Темурнинг замондоши.

Шайх Али Баҳодир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Шайх Иброҳим, Амир Темурнинг вассали бўлган Ширвон хукмдори.

Шайх Нуриддин, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Шамсуддин Олмалиеий, дипломат, Амир Темурнинг Тўхтамиш хузуридаги элчиси.

Шамсуддин Қуллол, шайх, Амир Темур отасининг пири.

Шарафуддин Али Яздий (вафоти 1454 й.), сарой муаррихи, «Зафарнома» (айрим маълумотларга қараганда 1425 йилда, бошқа маълумотларга кўра 1437 йилда тугатган) муаллифи.

Шер Баҳром, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Шильтбергер, Иоганн, Бавария ёш дворяни, Боязиднинг асири, Темур ва унинг даври хақидаги битиклар муаллифи.

Ширинбека оца, Тарағайнинг кизи, Амир Темурнинг синглиси.

Шихобуддин Аҳмад аз-Зардакаши, меъмор, Амир Темур аксарият боғларининг яратувчиси.

Шод Мулк, Халил Султоннинг хотини.

Шодихожа, Шохрухнинг Хитойга бориб келган элчиси (1420 й.), Хиротдан вакил, элчилар бошлиғи.

Шох Малик, амир, Улуғбекнинг васийси.

Шох Шужоъ, Амир Темур вассали, Форс вилояти хукмдори.

Шох Ғариб (1470—1496), Хусайн Бойқаронинг ўғли, шоир.

Шохрух Баҳодир (1377—1447), Амир Темурнинг тўртинчи ўғли, Улуғбекнинг отаси, Хуросон (1397 йилдан) ва Темурийлар давлатининг (1409 йилдан) хукмдори.

Эл Арслон, Хоразм хукмдори (1156—1172).

Элчи Буеа Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Энрико (Генрих) III, қаранг: Генрих III.

Эрдамчи барлос (нўйон), Амир Темур аждоди.

Юань, мўғул сулоласи, Хитойда 1217—1368 йилларда хукмрон бўлган.

Юнлэ, Мин сулоласига мансуб Хитой императори.

Юсуф ибн Муҳаммад табиб, Захириддин Бобурнинг сарой табиби.

Юсуф Сўфи, Хоразм хукмдори Сулаймон Сўфининг акаси.

Юсуф Қанца ал-Ўтрорий, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад хузуридаги элчиси.

Яздигард III, Эроннинг сўнгги сосоний подшоҳи (Марвда 651 йили ўлдирилган).

Якубовский А.Ю. (1886—1953), тарихчи-шарқшунос, Амир Темур тўғрисидаги асарлар муаллифи.

Яхё ибн Абу Мансур (IX аср), математик, астроном.

Ўзбекхон (1312—1341), чингизий, Олтин Ўрда хукмдори.

Ўлжой Туркон оҳа (тақрибан 1340—1365 й.), Амир Темурнинг хотини, Амир Хусайннинг синглиси, Амир Қазағоннинг невараси.

Ўлжойту, амир, Амир Темур лашкарбошиси, Хутталон хукмдори.

Ўрус Буеа, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Ўрусхон (вафоти 1396 й.), чингизий, Олтин Ўрда хукмдори.

Ўрхон, Усмоннинг вориси, Усмонли турк давлатининг хукмдори (XIV аср ўрталари).

Ўгадай, Чингизхоннинг ўғли, Мўғулистон ҳамда Чингизхон давлати ички вилоятлари хукмдори.

Ўктой, қаранг: Ўгадай.

Ўеул Инончхон, хожиб, Бухорони мўғул кўшинларидан мудофаа этишда раҳбарлик қилган.

Қадак хотун, Амир Тарағайнинг хотини.

Қазон, Қорачар нўйоннинг ўғли.

Қазонхон (1342—1347), чингизий, Мовароуннахр хукмдори.

Кдйду Мирзо (1397—1418), Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгирнинг ўғли, Қандахор ҳокими.

Кдйдухон (Қайдахон), Амир Темур ва Чингизхон аждоди.

Крбул, Амир Туман Қобулхоннинг ўғли, Чингизхоннинг учинчи аждоди, Качули нўйоннинг укаси.

Крзи Аҳмад ибн Мир Муниша ал-Хусайн Крзизода Румий (Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Қозизода Румий) (1360—1430), астроном, Улуғбекнинг устози.

Қора Мухаммад, Қора қўюнли қабиласининг бошлиғи.
Қора Юсуф Туркман, Амир Темурга қарши қурашган Қора қўюнли қабиласи бошлиқларидан бири.
Қорачар нўён, Амир Темур аждоди.
Қори Ниёзий Т.Н. (1897—1970), олим ва жамоат арбоби, Улуғбекнинг астрономия мактаби бўйича асар муаллифи.
Қувомиддин Табризий, муқовасоз.
Қувомиддин Шерозий, бинокор, Шохрух меъмори.
Қулбобо Қўқалдош, Абдуллахон Шайбоний ҳукмдорлиги давридага (1533—1598) йирик давлат арбоби, ички ва махфий ишлар вазири, 1570—1597 йилларда Бибихоним масжидини таъмирлашга раҳбарлик қилган.
Қусам ибн Аббос, пайғамбар Мухаммаднинг тутинган укаси. Самарқандда унинг қабри атрофида Шохи Зинда мажмуаси вужудга келган.
Қутпайба ибн Муслим ал-Боҳилӣ, араб саркардаси, VIII аср бошларида Мовароуннахрни истило этган ва бу ерда халифа ноиби бўлган.
Қутбиддин Мухаммад Адам, Султон Хусайн Бойқаронинг сарой табиби (вафоти 1499 й.).
Қутбиддин Мухаммад, Хоразм ноиби (XI аср охири—XII аср охири).
Қутбиддин Мухаммад ибн Масъуд Шерозий (вафоти 1311), машхур табиб, математик, астроном, файласуф, Носириддин Тусийнинг шогирди.
Қутбиддин Ўзлоқшоҳ, мўғул босқини арафасида Хоразм ноиби (XIII аср), Хоразмшоҳ Мухаммаднинг ўғли.
Қутлуг оца, Амир Темурнинг жияни.
Қутлуг Темур, Амир Қазағоннинг куёви, 1360—1361 йилларда Мовароуннахрга юриш қилган.
Қутлуг Туркон оца, Тарағайнинг кизи, Амир Темурнинг опаси.
Қутлуг Қя, Ўрусхоннинг ўғли.
Қўноқхон, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислом Яздӣ, илоҳиётчи олим, «Ҳиндистонга юриш (Темур қундалиги)» асарининг муаллифи (1399—1403).
Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд ал-Қошӣ (1429 йилда вафот этган), буюк астроном ва математик, Улуғбекнинг шогирди.
Ғиёсиддин Мухаммад ибн Жамолиддин табиб, шифокор, шоир (вафоти 1500 й.).
Ғиёсиддин Наццош, шахзода Бойсунғурнинг Хитойга бориб келган элчиси.
Ғиёсиддин, рассом, Улуғбекнинг Хитойдаги элчи қотиби (1420).
Ғиёсиддин Шох Малӣк, тўра, Амир Темур даврида олим, ҳарбий бошлиқ.
Ғиёсиддин, Шохрух саройидаги меъмор, бинокор.
Ҳайдар Андхудӣ, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Ҳасан, шерозлик амир, Хитой элчилари таркибига кирган.
Ҳизр Ҳожахон, чингизий, Мўғулистон ҳукмдори, Амир Темурнинг қайнотаси.
Ҳизр Ясавурий, Сарипул ва Тотқант ҳукмдори.
Ҳизр ўғлон, Амир Темур лашкарбошиси.
Ҳиндука, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Ҳожи Барлос, амир, Амир Темурнинг амакиси, Шаҳрисабз ҳукмдори.
Ҳожи Шерозий, Хожа Акмад Яссавий макбарасининг меъморий безак устаси.
Ҳофизи Абрӯ (Шихобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфиллоҳ ибн Абдурашид ал-Ҳаравий), (вафоти 1430 ёки 1431), Амир Темур ва Темурийлар даврининг сарой муаррихи ва географ, «Зубдат аттаворих» асарининг муаллифи (1427 й.).
Ҳусайнбек, туркман шахзодаси, Астробод ва Нисо ҳукмдори.
Ҳусайн Сўфӣ, Хоразмда Сўфӣ сулоласининг асосчиси (XIV асрнинг 60-йиллари).



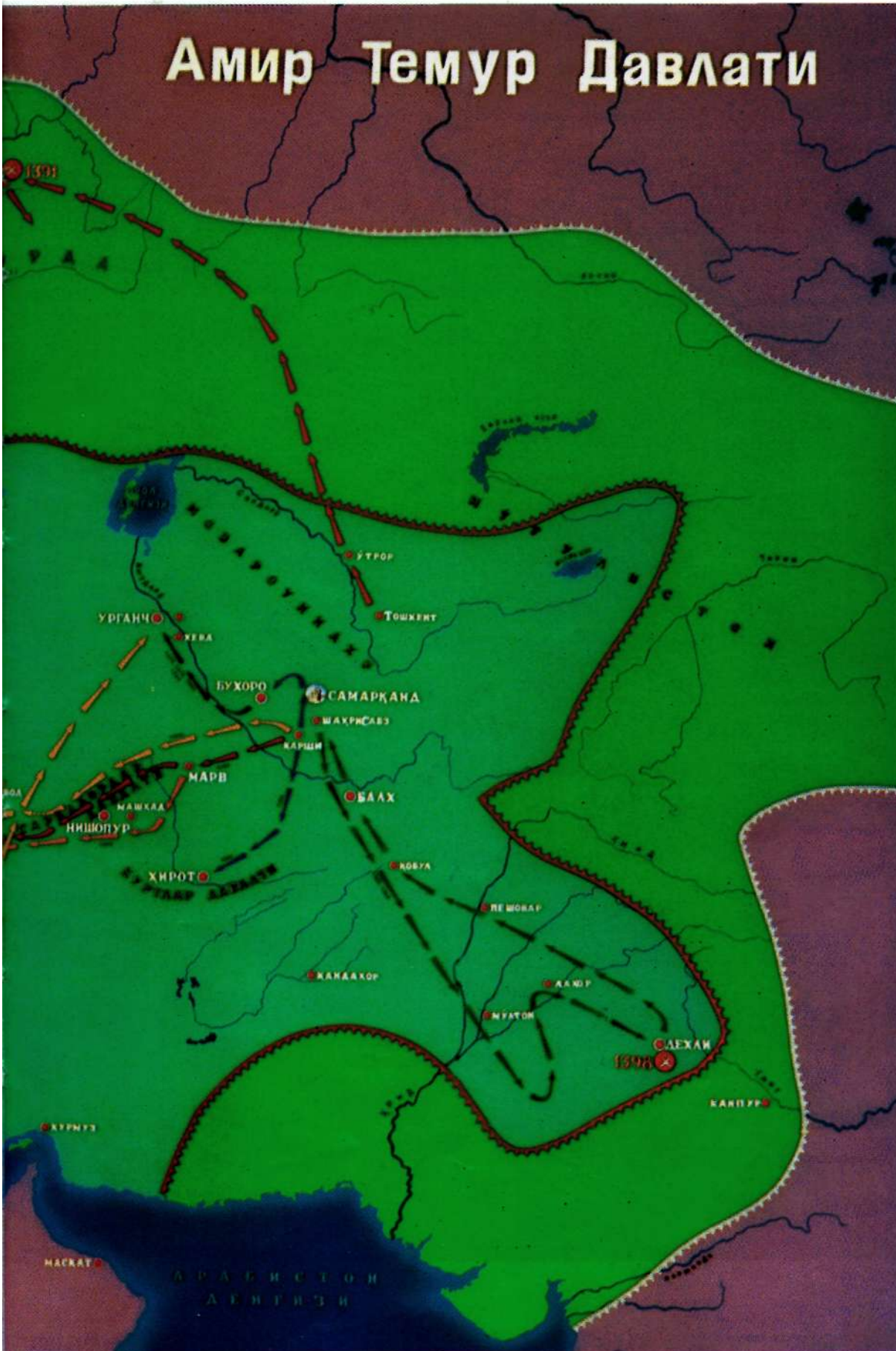
Амир Темур давлати харитаси

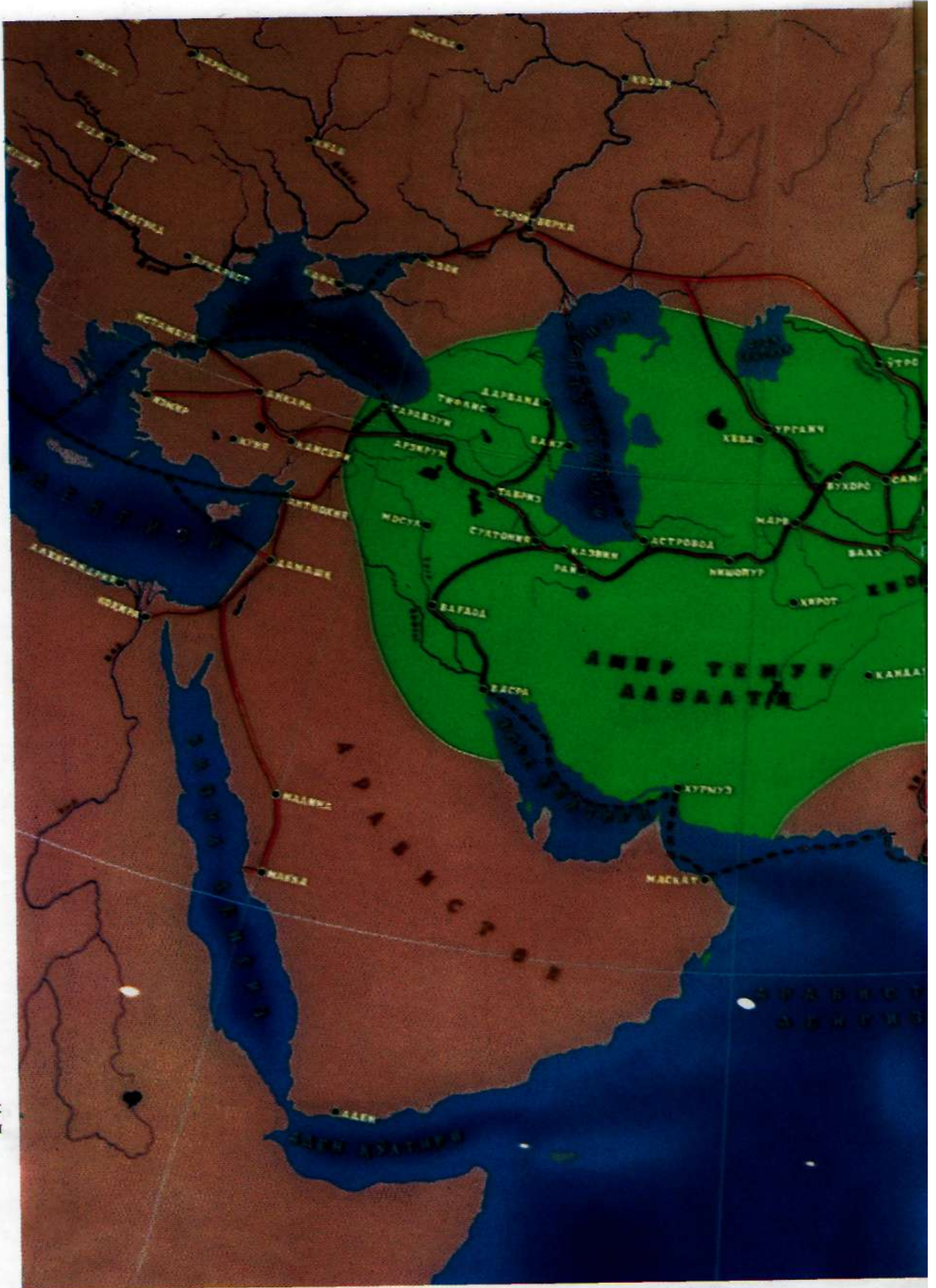
<ul style="list-style-type: none"> — АМИР ТЕМУРНИНГ 1365-1381 йИЛААРАДАГИ ХАРБИЙ ЮРШЛАРИ — АМИР ТЕМУРНИНГ Эрон, ОЗАРБОЙЖОН, АРМАНИСТОНГА 1385-1387 йИЛААРАДАГИ УЧ йИЛАДКИ ХАРБИЙ ЮРШИ — АМИР ТЕМУРНИНГ ТУРКМЕНИСТА ҚАРШИ 1391 йИЛАДАГИ ХАРБИЙ ЮРШЛАРИ — АМИР ТЕМУРНИНГ, Эронга, Кавказортинга, Туркмениста ҚАРШИ Сарой Беркага 1392-1399 йИЛААРАДАГИ БУТТИ йИЛАДКИ ХАРБИЙ ЮРШЛАРИ — АМИР ТЕМУРНИНГ Эронга, Туркияга, Суринга 1399-1404 йИЛААРАДАГИ Беш йИЛАДКИ ХАРБИЙ ЮРШЛАРИ — АМИР ТЕМУРНИНГ Хиндустонга 1398-1399 йИЛААРАДАГИ ХАРБИЙ ЮРШЛАРИ — АМИР ТЕМУРНИНГ Хоразмга ХАРБИЙ ЮРШЛАРИ 	<ul style="list-style-type: none"> ■ АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ ■ АМИР ТЕМУРГА БЎЙСКИНУВИ ҚАРШИ ДАВЛАТЛАР ВА ХУДАДАЛАР ⊗ 1387 Мўқим жангалар бўлаган жойлар ва йИЛАЛАР ⊙ АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ ПОЙТАХТИ ⊙ ОДИН УРАДА ПОЙТАХТИ
---	---

Масштаб 1:3000000

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

Амир Темур Давлати

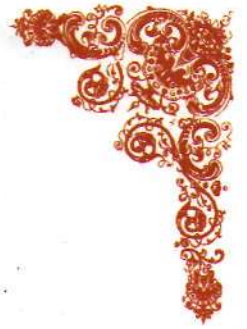
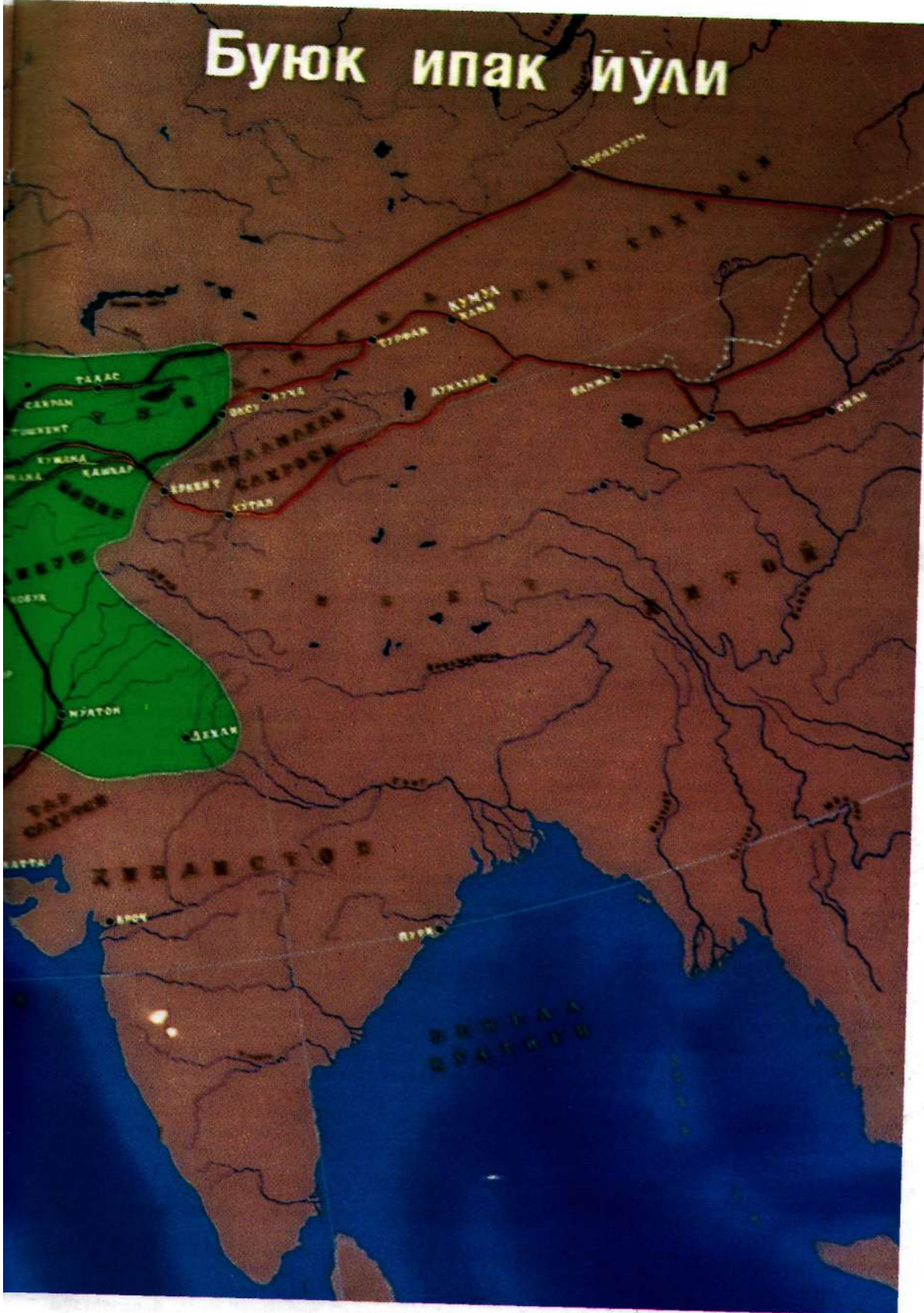




Буюк Ишак
йўли харитаси

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

Буюк ипак йули





ГЕОГРАФИК ВА ТОПОГРАФИК НОМЛАР

Аббосийлар халифалиги, феодал давлат, Аббосий халифалар бошқарганлигидан (750—1258) шу номни олган.

Абди Берун, макбара, Самарқанд.

Абди Дарун, меъморий мажмуа, Самарқанд.

Абхазия, Қора денгизнинг шарқий соҳилидаги вилоят.

Авник, Шарқий Анатолиядаги қалъа.

Агра, Ҳиндистондаги шаҳар, иқтисодий ва маданий ҳаёт маркази.

Адрианополи, Болкон ярим оролидаги шаҳар.

Адриатика денгизи, Ўрта денгизнинг Апеннин ва Болкон яриморолари оралиғидаги қисми.

Айдин, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.

Айнтоб, Суриядаги қалъа.

Аланчук, Шарқий Анатолиядаги қалъа.

Алика Кўкалтош, Самарқанддаги масжид (XV аср 30-йиллари).

Ал-Қуддус, қаранг: Иерусалим.

Амир Ферузшоҳ, Ҳиротдаги мадраса (XIV аср).

Амирзода Муҳаммад, Самарқанддаги бозор (XVI аср).

Амирзода, Самарқанддаги макбара, Шоҳи Зинда мажмуасида (1386 й.).

Амударё, Марказий Осиёнинг асосий дарёларидан бири.

Анар, чўл.

Анау, Туркманистонда Ашхобод яқинидаги масжид (XV асрнинг иккинчи ярми).

Анбар Биби, макбара, Занги ота мажмуасига қиради (XIV аср охирилари).

Англия, Буюк Британиянинг маъмурий сиёсий қисми, Ғарбий Европада Британия оролларида жойлашган.

Ангор тумани, Самарқанд яқинидаги жой.

Андижон, Фарғона водийсидаги шаҳар.

Андигон (Андижон) довони, Фарғона водийсининг шарқида жойлашган, Хитойга асосий эски йўл.

Андхуд (Андхой), Хуросондаги шаҳар.

Ан-Насафий, макбара, Шоҳи Зинда мажмуасига қиради (XIV аср охирилари).

Анна, Ўрта денгиз соҳилидаги шаҳар.

Анкара, Усмонли турк империясидаги шаҳар.

Араб Ироқи, Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фурот) дарёлари оралиғидаги тарихий-маданий ўлка.

Арабистон (Арабистон яриморолари), Осиёнинг жануби-ғарбида жойлашган.

Арейя, Эроннинг шарқидаги қадимги вилоят.

Арзинжон, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.

Арзирум, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.

Арзис, Ҳиротдаги канал.

Арис, дарё, Сирдарёнинг ирмоғи.

Арки Олий, Самарқанддаги кўрғон.

Арманистон, Кавказ тизма тоғидан жануброкдаги тарихий-маданий вилоят.

Арпа, Дамашк яқинидаги ўтлоқ.

Аррон, қаранг: Озарбойжон, вилоят номларидан бири.

Арсакф, Хуросоннинг жанубидаги жой.

Арслонхон, Бухородаги минора (1127 й.).

Асадобод, Эрондаги шаҳар.

Астробод, Эрондаги шаҳар.

Астрахан (Ҳожи Тархон), шаҳар, Волга дарёсининг қуйилиш ерида жойлашган, қадимий қарвон йўллари ва савдо маркази.

Агтика, Болкон яриморолининг марказий қисмидаги вилоят.

Афина (қадимги), Қадимги Юнонистоннинг шаҳар-давлати (полис).

Африка, қитъа.

Афросиёб, Самарқанднинг шимолий чеккасидаги кўҳна шаҳар ҳаробалари (м. авв. VI аср — милоднинг XIII аси).

Афғонистон, Ўрта Шарқдаги давлат.

Ақоманийлар давлати, Эрондаги қадимги давлат.

Ақоманийлар Эронни, қаранг: Ақоманийлар давлати.

Ахсикат, Фарғона водийсидаги йирик қадимги ва ўрта аср шаҳри, Сирдарёнинг чап соҳилида бўлган.

Ашпара, Еттисувдаги қалъа.

Ашур Ода, Каспий денгизидаги орол.

Ақмад Яссавий, макбара (XIV аср, Ясси шаҳрида, Туркистон).

Бадахшон, Марказий Осиёдаги тоғли вилоят.
Баёнқулихон, Бухородаги макбара (XIV аср).
Бактр, Балх шахрининг кўҳна номи.
Бактрия, Амударё ўрта оқими иккала соҳил бўйлаб, шимолда Ҳисор тизмаси ва жанубда Ҳиндукуш тизмасигача ориликда жойлашган тарихий-маданий вилоят.
Балх, Шарқий Хуросондаги шаҳар.
Балх вилояти, Балх шахрига туташ вилоят.
Балхаш, Марказий Осиёдаги Олақўл чўкмасида жойлашган берк шўр кўл.
Банокат, қаранг: Шоҳрухия.
Барака Гуриён, Иссиқкўлдан шарқроқдаги водий.
Барда, Озарбойжондаги шаҳар.
Барчинлиқент, Сирдарё этагидаги шаҳар.
Бағдод, Амир Темур Самарқанд яқинида бунёд эттирган қишлоқ.
Бағдод, Ироқдаги шаҳар.
Бессарабия, Днестр ва Прут дарёлари орилигидаги тарихий вилоят.
Биҳишти, Суриядаги қалъа.
Биҳоним, макбара, қаранг: Туман оқа, хонақоҳ.
Биҳоним (Самарқанд), масжид, қаранг: Масжиди жоме.
Биҳоним, Самарқанддаги мадраса, Масжиди жоме рўпарасида бўлган. Сақланмаган (XIV аср охири—XV аср бошлари).
Биё, Термиз туманидаги жой.
Бинокат, қаранг: Банокат.
Бобил, Месопотамия жанубидаги давлат (милoddан аввалги II минг йиллик бошлари — милoddан аввалги 539 йил).
Бобил, Месопотамиядаги қадимий шаҳар, ҳозирги Бағдоддан жануби-ғарбда.
Бодхис, Хуросондаги шаҳар.
Бойлақон, Амир Темур Бойлақон дашгида бунёд эттирган шаҳар.
Бойлақон, дашт, Аракс дарёсидан жанубда жойлашган (Кавказ).
Болкон (Болкон яриморали), Ўрта денгизда, Европа жанубида жойлашган.
Болкон мамлакатлари, Болкон яриморалида ва унга яқин ерларда жойлашган мамлакатлар.
Бомбай, Жанубий Ҳиндистондаги шаҳар, йирик савдо маркази.
Бостон, АҚШ, Массачусетс штатининг маъмурий маркази.
Босфор, Европа ва Осиё ўртасидаги бўғоз.
Боғи Амирзода Шоҳрух (Шаҳзода Шоҳрух боғи), Амир Темур боғи.
Боғи Баланд, Амир Темур боғи.
Боғи Биҳишт, Амир Темурнинг Самарқанд чеккасидаги боғи.
Боғи Бўлду, Амир Темур боғи.
Боғи Давлатобод, Самарқанд чеккасидаги боғ.
Боғи Дилқушо, Амир Темур боғи.
Боғи Жаҳоннамо, Амир Темур боғи.
Боғи Зоғон, Амир Темур боғи.
Боғи Майдон, Улуғбек бунёд эттирган боғ.
Боғи Нав, Амир Темур боғи.
Боғи Нақш Жаҳоншома, Амир Темур боғи.
Боғи Чинор, Амир Темурнинг Самарқанд чеккасидаги боғи.
Боғи Шимол, Самарқанд чеккасидаги боғ ва сарой мажмуаси.
Боғлон, Амударёдан жанубдаги шаҳар.
Боғча, Самарқанд чеккасидаги боғ.
Британия музейи (Буюк Британия), Лондонда, жаҳондаги энг йирик музейлардан, 1753 йили ташкил этилган.
Брусса (Бурса), Туркиядаги шаҳар.
Булунғур дашти, Самарқанд яқинидаги жой.
Булғор, Волга бўйидаги шаҳар ва давлат.
Бурундук, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасидаги макбара (XIV аср).
Бухоро, Зарафшон дарёси водийсидаги тарихий-маданий вилоят.
Бухоро, Зарафшон дарёси водийсидаги шаҳар, Ўзбекистоннинг Бухоро вилояти маркази.
Буюк Британия, Ғарбий Европа, Британия оролларидаги ҳозирги давлат.
Буюк Ипак йўли, Қадимги ва Ўрта асрларда Узоқ Шарқдан Олд Осиё мамлакатларига ўтган қарвон йўли.
Буюк Улус (Улуғ Юрт, Улуғ Улус), Чингизхон салтанати худудида вужудга келган бош улус бўлиб, у Чингизхоннинг кичик ўғли Тўлуйга мансуб эди. Мўғулистон ва Хитой унинг таркибига кирган.
Буюк Хитой девори, Шимолий ва Шимоли-ғарбий Хитойда кўчманчилардан муҳофаза қилиш учун бунёд этилган чегара қалъа девори.
Буғам Ойқўл (Буғам дараси), Иссиқкўл кўлидан ғарброқда жойлашган.
Бўстонсарой, Амир Темурнинг Самарқанддаги шахсий саройи.

Вағута, Хуросондаги манзил, бу ерда Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг иккита ўғли асир олинган.

Валиён, Афғонистондаги калъа.
Варахша, Бухоро яқинидаги кўхна шақар.
Венеция, Италиянинг шимоли-шарқидаги савдо республикаси.
Вижайнагар, Ҳиндистоннинг жанубидаги князлик, Темурийлар давлати у билан дипломатик муносабатларни олиб борган.
Византия, Болкон яримороти ва Кичик Осиёдаги ўрта аср давлати (IV—XV асрлар).
Владимир князлиги, Русиянинг шимоли-шарқидаги йирик рус давлати.
Вобкент, Бухородаги аҳоли пункти.
Волга (Итил), Россиянинг Европа қисмидаги дарё.
Волидаи Султон, макбара, Самарқандда, Шоҳи Зинда мажмуасига киради.
Воронеж, Россиядаги шақар.

Гавгамела, Суриядаги кўхна шақар.
Гавхаршодбегим, Хиротдаги мадраса (XV аср).
Галлиполи, Фракиядаги (Эгей денгизи соҳили) Дарданелл бўғозига туташувчи яриморол.
Ганжа, Озарбойжондаги шақар.
Гандхара, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги қадимий вилоят.
Ганьсу, Хитойнинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Гардиз, Эрондаги шақар.
Гармиён ўғуллари, Боязид I га бўйсунган амирлик, Кичик Осиёнинг жанубида бўлган.
Гармсири Ҳирманд (Ҳилманд), Афғонистоннинг жануби-шарқидаги вилоят.
Гедросия, Афғонистоннинг жанубидаги вилоятнинг юнонча номи.
Геңуя, Италиянинг шимолидаги савдо республикаси, ўрта асрларда катта нуфузга эга бўлган.
Гилон (Жилон), Эронда, Каспий денгизидан жануби-ғарбда жойлашган вилоят.
Гиркания, Каспий денгизидан жануби-ғарбда жойлашган вилоятнинг кўхна номи.
Гозургоҳ, Хиротдаги масжид (XV аср).
Гозургоҳ, Хиротдаги меъморий мажмуа (XV аср).
Голландия, Ғарбий Европадаги давлат.
Граник, Кичик Осиёдаги дарё.
Грек—Бактрия, қаранг: Грек—Бактрия подшоҳлиги.
Грек—Бактрия подшоҳлиги, қадимги давлат, Салавкий давлати эгаллаган ҳудудда ташкил топган. Маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқарилган (тақрибан милоддан аввалги 250—140 й.).
Грузия (Грузия князлиги), Қора денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган.
Гуанчжоу, Хитойдаги шақар, хунармандлик ва савдо маркази.
Гузари Саррофон, XV асрнинг дастлабки йилларида Самарқандда қурилган кўча.
Гумбази Саййидон, Шамсуддин Кулол ва Амир Темурнинг Шаҳрисабздаги даҳмаси, қаранг: Шамсуддин Кулол макбараси.
Гурганч, Хоразмдаги йирик шақар, Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти, Амударёнинг чап соҳилида бўлган.
Гургон, Эрондаги дарё.
Гургон, Эрондаги шақар.
Гўри Мир, Темурийларнинг Самарқанддаги макбараси, Амир Темур дафн этилган жой (XV аср бошлари).
Гўри Мир, Самарқандда Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султон учун барпо этилган мадраса.

Далварзинтепа, Ўзбекистон жанубидаги кўхна шақарча.
Дамованд, Эроннинг шимолидаги тоғ тизмаси.
Дамапк, Суриядаги шақар.
Данданакон, Хуросондаги шақар.
Дания, Ғарбий Европадаги шақар.
Дарбанд, Доғистондаги, Каспий денгизи соҳилидаги шақар.
Дарбанди Шиккон, Гургон ва Астробод шақарлари яқинидаги жой.
Дарданелл, Эгей ва Мармар денгизлари ўртасидаги бўғоз.
Дари Оҳанин (Темир Дарвоза), Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари чегарасидаги тоғ ўтув йўли.
Дарғом дашти, Самарқанддан жанубдаги дашт.
Даҳистон, Гургон билан Манқишлоқ яримороти ўртасидаги Каспийбўйи вилояти.
Дашти Кипчок, Сирдарё манбаи ва Тяншаннинг ғарбий тармоқларидан Дунай дарёси мансабига қадар чўзилган дашт вилояти. Ғарбий ва Шарқий қисмларга бўлинган. Олтин Ўрда таркибига кирган, кейинчалик Шарқий Дашти Кипчок Ок Ўрда ҳудудига кирган. XVI—XVIII асрларда ҳозирги Қозоғистон ҳудудини эгаллаган.
Деқан, Марказий Ҳиндистондаги вилоят.
Деҳистон, қаранг: Даҳистон.
Деҳи Канор, Хирот яқинидаги қишлоқ.
Деҳли султонлиги, Шимолий Ҳиндистондаги давлат (XIII аср бошлари— XVI аср).
Деҳли, Шимолий Ҳиндистондаги шақар.

Дилкушо, Самарканд яқинидаги Боғи Дилкушо боғидаги сарой.
Димишқ (Дамашқ), Амир Темур қурдирган, Самарканд яқинидаги қишлоқ.
Диробод, Нишопур яқинидаги работ.
Днепр, Шарқий Европадаги дарё.
Дон, Шарқий Европадаги дарё.
Доруш-Шифо, Ҳиротдаги Алишер Навоий қурдирган шифохона.
Доруш-Шифо, Ҳиротдаги шифохона, Умаршайхнинг, кейинчалик Шохрухнинг хотини бўлмиш Милкат оқа томонидан қурдирилган.
Доруш-Шифо, Ҳиротнинг Боғи Зоғон деган еридаги шифохона.
Дори маҳкамаи кўҳна, Самарканддаги бозор (XVI аср).
Дорус Сиёдат, Шахрисабздаги мажмуа таркибига киради.
Дорут Тиловат, Шахрисабздаги меъморий мажмуа.
Дрангиана, Афғонистон жанубидаги қадимги вилоятнинг юнонча номи, ўрта аср Заранж вилояти.
Дуна, Амударё соҳилидаги қишлоқ.

Евфрат (Фурот), Месопотамиядаги дарё.
Елец, Олтин Ўрда билан Москва Руси ўртасидаги шаҳар.
Европа, китъа.
Етгисув, вилоят, Қозоғистон худудининг жануби-шарқий қисми.

Ёйик, дарё, қаранг: Урал.
Ёркент, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳар.

Жайрон Қамиш, Марказий Осиёнинг жануби-ғарбидаги жой.
Жайхун, дарё, қаранг: Амударё.
Жанд, Сирдарё этакларидаги шаҳар.
Жануби-шарқий Хоразм, қадимги Хоразм вилоятининг бир қисми.
Жанубий Суғд, Суғд вилоятининг бир қисми.
Жанубий Эрон, Эрон вилоятининг бир қисми.
Жармуқон, Хуросондаги шаҳар.
Жаҳонгир макбараси, Шахрисабзда Дорус Сиёдат мажмуасига киради, Амир Темурнинг суюкли ўғли Жаҳонгир учун қурилган.
Жета, Мўғулистоннинг номларидан бири, қаранг: Мўғулистон.
Жиззах, Мовароуннаҳрда, Самарканд яқинидаги қалъа-шаҳар.
Жиззах дашти, Мирзачўл даштининг бир қисми.
Жўйбор, Бухоро яқинидаги қишлоқ, Жўйбор шайхларининг қароргоҳи (XV—XVI асрлар).
Журжон, қаранг: Гурганж.
Жўжи улуси, Чингизхоннинг ўғли Жўжининг мерос олган мулки, Ғарбий Хоразм ва Шимолий Кавказни, Иртиш дарёсидан Урал тоғларигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Кейинчалик Ботухоннинг босқинчилик урушлари натижасида кенгайган.
Жўйизар, Бухоро вилоятидаги жой.
Жўйи Нав, Ҳирот чеккасидаги канал.

Завзан, Хуросондаги шаҳар.
Зайсан, Етгисувдаги кўл.
Занги, Ҳиротдаги хаммом (XV аср).
Занжон, Эрондаги шаҳар.
Занжир Сарой, Қазонхоннинг Қарши шақридан ғарброкдаги саройи.
Занги ота, макбара (XIV аср охири).
Занги ота, Тошкент вилоятидаги меъморий ансамбл.
Зандана, Бухоро яқинидаги қишлоқ.
Зиёратгоҳ, Ҳиротдаги хаммом (XV аср).
Зарафшон, дарё, Зарафшон тоғларидан бошланади, барча суви суғоришга сарфланади; ўрта асрларда тўлиб-тошиб оққан пайтларда, суви Амударёгача етиб борган.
Зарафшон водийси, қадимдан ўзлаштирилган, аҳолиси зич худуд. Бу ерда Самарканд, Бухоро сингари йирик шаҳарлар жойлашган.
Зобулистон, Хилмон дарёсининг юқори оқимидаги вилоят.

Иерусалим (Қуддуси шариф), Фаластиндаги қадимги шаҳар.
Измил, Анатолиядаги қалъа.
Илал, Мозандарондаги қалъа.
Или, Етгисувдаги дарё.
Имом Ризо, Машҳаддаги макбара.
Инжил, Ҳирот яқинидаги канал.
Исфаҳон, Эрондаги шаҳар.
Исфижоб, Мовароуннаҳрдаги шаҳар, ҳозирги Сайрам.
Итил, дарё, қаранг: Волга.
Ихлосия, Ҳиротдаги мадраса (XV аср).

Ихтиёруддин, Хиротшиг калъа-қўрғони.
Ишратхона, Самарқанддаги боғ-қаср.
Ишк, Хуросон—Гургон—Астробод йўлидаги Дарбанди Шиккон деган жойдаги работ.

Кавсия (Кўхсом), Хирот яқинидаги жой.
Калиф, Калиф шаҳри яқинида Амударё оркали кечув ери.
Калькутта, Шарқий Хиндистондаги шаҳар, йирик савдо маркази ва порт.
Камжу (Чжанба), Хитойдаги шаҳар.
Каспий денгизи, Европа жанубидаги ёпик сув хавзаси.
Кастилия ва Леон, Пиреней ярим оролининг шимолий қисмини эгаллаган бирлашган қироллик.
Катана, Дамашк чеккасидаги қишлоқ, Амир Темур кўшинлари жойлашган ер.
Карбало, Араб Ироқидаги шаҳар.
Кармана, Бухоро вилоятидаги шаҳар.
Кашмир, Хиндистоннинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Кенжа, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Кермон, Жанубий Эрондаги шаҳар.
Кеш, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва ўрта асрлар шаҳри, Амир Темур ватани.
Кеш вилояти, Кеш шаҳри жойлашган ер.
Киропол, Ахоманийлар давлати пойтахтининг юнонча номи, Эроннинг жануби-ғарбида жойлашган.
Китоб, Қашқадарё водийсидаги шаҳар.
Кичик Осиё, Қора денгиз ва Ўрта денгиз оралиғидаги яриморол.
Кичик тоғ, Марказий Қозоғистондаги тоғ.
Кичик Юлдуз, Шарқий Туркистонда Буюк Ипак йўлидаги аҳоли пункти.
Кобул, Афғонистондаги шаҳар, 1504 йили Бобур уни ўз давлатининг пойтахти қилган.
Кобул, Афғонистон ва Покистондаги дарё, Ҳинд дарёсининг чап ирмоғи.
Конигил, Самарқанд яқинидаги маскан, бу ерда тез-тез тантаналар ўтказиб турилган.
Константинопол, ҳозирги Истанбул.
Кот, Хоразмдаги шаҳар.
Коризгоҳ, Самарқанддаги дарвоза.
Кофиристон, Афғонистондаги тоғли ўлка.
Кошон, Ироқи Форсдаги жой.
Курдистон, Ғарбий Осиёдаги, асосан Курдистон тоғларидаги ўлка.
Кушон салтанати, Амударёнинг ўрта оқимида жойлашган қадимги давлат (I—IV асрлар).
Кўк Гумбаз, Шаҳрисабздаги масжид (1435—1436 й.).
Кўк Гумбаз, Ўратепадаги масжид.
Кўксарой, Амир Темурнинг Самарқанддаги саройи.
Кўкёр, Шарқий Туркистондаги жой.
Кўни Наққошон, Самарқандда шаҳар атрофидаги кўча.
Кўния султонлиги, Кичик Осиёдаги давлат.
Кўкак, Самарқандда Улуғбек расадхонаси қурилган тепалик.
Кўхистон, Эроннинг ўрта қисмидаги вилоят.
Кўхна Урганч, Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар.
Кўтахия, Кичик Осиёдаги шаҳар.
Кўча Малик, Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги қарвонсарой.
Кўчаи Хиёбон, Хиротдаги кўча.

Ланъжоу, шаҳар, қаранг: Хуснобод.
Лачин, Суриядаги ўрта аср шаҳри.
Лувр (Франция), жаҳоннинг энг йирик музейларидан бири.
Луристон, Ғарбий Эрондаги вилоят.

Майдон боғи, Самарқанд шаҳри атрофидаги боғ.
Мадина, Арабистон яриморали ғарбидаги шаҳар, мусулмонларнинг иккинчи муқаддас шаҳри.
Макка, Арабистон яриморали ғарбидаги шаҳар, Каъбатуллоҳ— мусулмонларнинг асосий муқаддас даргоҳи шу ерда.
Мамлук султонлиги, Миср ва Суриядаги давлат (XIV—XV асрлар).
Манқишлоқ, Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги яриморол.
Марв, қадимги шаҳар, харобалари Туркманистондаги Байрамали шаҳри яқинида.
Мардин, Туркиянинг жануби-шарқидаги шаҳар.
Марказий Афғонистон, Афғонистондаги вилоят.
Марказий Осиё, Ўзбекистон ва унга ёндаш ҳудудлар.
Марказий Осиё, Осиё қитъасининг бир қисми, қаранг: Мовароуннаҳр.
Марказий Эрон, вилоят.
Мармар денгизи, Осиё ва Европа ўртасидаги сув хавзаси.
Мароканда, Суғднинг йирик шаҳри Самарқанднинг юнонча номи.
Марғиёна (кўхна ном), Мурғоб дарёсининг қуйи оқимидаги қадимий тарихий-маданий ўлка.
Масжиди жоме, Самарқанддаги Жоме масжиди, 1405 йилда қурилган.

Масжиди жоме, Хиротдаги Жоме масжиди.
 Матенадарон, Еревандаги қадимги арман қўлёмалари хазинаси ва илмий тадқиқот институти.
 Маҳаз, Бағдод ҳудудидаги маскан.
 Мохон, Алибек Жоникурбоний қароргоҳи, Амир Темур ва Амир Ҳусайн шу ерда асирда бўлишган.
 Машҳад, Эрондаги шаҳар.
 Мағриб, Шимолий ва Шимоли-Ғарбий Африка соҳилларидаги мусулмон мамлакатлари.
 Ментеше ўғуллари, Боязид I га бўйсунувчи амирлик (Кичик Осиёнинг жануби.)
 Месопотамия, Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фурот) дарёлари оралиғидаги қадимги тарихий-маданий вилоят.
 Мидия подшоҳлиги, Эрон ясси тоғлиганинг шимоли-ғарбий қисмидаги тарихий вилоят, пойтахти Эқбатана (милоддан аввалги VII—VI асрлар).
 Мин, ҳозирги Хитой ҳудудидаги ўрта аср салтанати (1368—1644).
 Мингқўл, Шимоли-Шарқий Анатолиядаги маскан.
 Мирзойи, Самарқанддаги Улуғбек қурдирган қарвонсарой (XV аср)
 Миср, Шимолий Африкадаги, Нил дарёси водийсидаги қадимги ва ўрта аср давлати.
 Мовароуннаҳр, (арабча сўзма-сўз — «дарё ортидаги»), Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ўлканинг ўрта аср номи.
 Мозори шох, қаранг: Оҳанин, Самарқанддаги дарвоза.
 Москва давлати, X аср охири— XVII асрларда ягона рус давлатининг номи
 Москва, шаҳар, Москва князлигининг маркази.
 Мосул, Ироқдаги шаҳар.
 Мусалло, Исфохон чеккасидаги масжид.
 Мусалло, Хиротдаги масжид, Инжил канали яқинида.
 Мусалло, Хиротдаги меъморий мажмуа.
 Мусалло, ҳозирги Шахрисабз ҳудудининг ўрта асрлардаги номи, бу ерда IX—XII асрларда Кеш вилоятининг пойтахти бўлган.
 Муқаввихона, Хиротда тантаналар ўтказиладиган жой.
 Муқатта, Самарқанддаги масжид (XIV аср), сақланмаган.
 Муғон дашти, Кура ва Аракс дарёлари қуйи оқимининг жанубидаги дашт.
 Мухаммад Султон мадрасаси, (XIV аср охири), Самарқандда.
 Мухаммад Султон хонақоҳи, Самарқандда.
 Муғулистон, Марказий Осиёдаги тарихий ўлка.
 Муғулистон, Чўғатой улусининг бўлиниши натижасида вужудга келган тарихий вилоят, давлат, Шарқий Туркистон, Еттисув, қисман Жанубий Сибир ҳудудини эгаллаган,

 Навтака, Кеш вилоятининг қадимги номи.
 Нанкин, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандлик ва савдо маркази.
 Наса (Нисо), ҳозирги Ашхабод яқинидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
 Насаф, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
 Натанз, Исфохон яқинидаги қишлоқ. . 1
 Неъматобод, Озарбойжондаги қишлоқ.
 Неъматобод, Хиротдаги меъморий обида (XV аср).
 Нишопур, Эрондаги шаҳар.
 Номсиз, мақбара, Самарқанддаги Шоҳи Зинда ансамблига қиради,
 Нур, Бухоро воҳасидаги шаҳарча.
 Нуриддин Басир мақбараси, Самарқандда (1371 й.).
 Нурота тоғлари, Самарқанд яқинида.

 Обивард, Эрондаги шаҳар.
 Обираҳмат, Самарқанд яқинидаги канал.
 Обисукун, Каспий денгизи соҳилидаги порт ш!Шф-
 Озарбойжон, Эроннинг шимол-ғарбдаги маркази Табриа бўлган тарихий-мадагога вилоят.
 Олавут дараси (Темур дарв§з.ари), Мелгузар ^{aa} Нурота тоғларидаги дара, Жиззах билан Самарқанд шралиғнда ж^йлашган.
 Олачабофтан, Вухоро яқинидаги қишлоқ.
 Олтин Ўрда, Чингизхоннинг невараси Ботухон асос солган давлат, Жўжи улусининг ерлари (Хоразм, Шимолий Кавказ) унинг таркибига кирган, Ботухон унга йодгабўйи, Дашти Қипчоқ, Қрим, Ғарбий Сибирни ҳам киритган, Пойтахти — ҳозирги Астрахан яқинидаги Сарой Боту шаҳри, кейишлик Сарой Берка (Волгоград яқинида) бўлган. XV аср бошларида парчаланган.
 Олтой, Марказий Осиёнинг тоғли вилояти.
 Омул, Амударёнинг ўрта оқимидаги шаҳар.
 Орол (Орол денгизи), Марказий Осиёнинг жанубидаш қдцимий вилоятнинг қўхна номи.
 Осиё санъат музейи (Сан-Франциско, АКШ), жаҳоннинг энг йирик музейларидан бири.
 Осурия, Яқин Шародаги қадимий давлат, милоддан аввалги VII аср охирида мавжуд бўлган,
 ОР«Й, *штыш*-
 Отбоши, Фарғона водийеи шарқдаги аҳоли ггункти.



Очуқ Зарнук, Сирдарё куйи оқимининг чап соҳилидаги қалъа.
Оқсулот, Ўтрор яқинидаги маскан.
Оқшаҳр, Кичик Осиёдаги шаҳар.
Оқсарой, Амир Темурнинг Шаҳрисабздаги мухташам саройи.
Оҳанин, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Панжикент, Самарқанд яқинидаги илк ўрта аср шаҳарчаси.
Панжшир, Шарқий Афғонистондаги вилоят.
Парвон, қалъа.
Парфия, Ўрта Шарқдаги қадимги давлат.
Пойи Калон, қадимги Бухоронинг меъморий мажмуаси.
Пойканд, Бухородан ғарбда жойлашган қадимги ва ўрта аср шаҳри.

Работи Малик, Бухоро билан Самарқанд ўртасидаги қарвон йўли пункти.
Рай, Эрондаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Регистон, Самарқанддаги меъморий мажмуа.
Рум, Византиянинг мусулмонча номи.
Рус, рус князликларининг йиғма номи.
Рустамдор, Эрондаги вилоят.
Руха, Туркиянинг жануби-ғарбидаги шаҳар, ҳозирги Урфа.
Рухобод, Самарқанддаги макбара (XIV асрнинг 80-йиллари).

Сабзавор, Эрондаги шаҳар, сарбадорлар пойтахти.
Сабзараман, Хиротдаги мадраса (1351).
Саброн, Еттисувдаги қадимги шаҳар.
Савсанихона, Хиротдаги тантаналар ўтказиладиган жой.
Садаад, Суриядаги шаҳар.
Сайрам, Сирдарё бўйидаги шаҳар.
Сайфиддин Бохарзий макбараси, Бухорода (XIV аср).
«Саккиз қирралик», макбара, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуаси таркибига қиради (XV аср).
Салавкийлар давлати, Искандар Зулқарнайн давлати салтанатининг бир қисми, шарқий худудлари (милoddан аввалги IV—III асрлар).
Салавкийлар салтанати, қаранг: Салавкийлар давлати.
Салжукийлар салтанати, турк ҳукмдори Салжук авлодлари барпо этган ўрта аср давлати, Марказий Осиёнинг талайгина қисмини, Эрон, Ироқ ва Кавказортини ўз ичига олган (XI—XII асрлар).
Самалкон, Хуросондаги шаҳар.
Самарқанд, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри, Амир Темур салтанатининг пойтахти.
Сангбаст, Нишопур, Марв ва Тус-Хирот қарвон чорраҳасидаги работ.
Саразм, жез давридаги қадимги манзил.
Сарой, шаҳар. Олтин Ўрданинг йирик савдо маркази, Волга бўйида жойлашган.
Сарой Берка, шаҳар, Волга бўйида жойлашган. Олтин Ўрданинг йирик савдо маркази.
Сари, Эрондаги ўлка, Каспий денгизидан жануброқда.
Сарикул, ҳозирги Самарқанд вшюятидаги шаҳар: Амир Темур даврида — Хизр Ясаурийнинг мулки.
Сароймулк хоним масжиди. Қаранг: Бибихоним масжиди.
Сафидруд, Эрондаги дарё.
Сафоя, Хиротдаги ҳаммом, Ихлосия мажмуасига қирган.
Саъдобод, Хиротдаги ҳаммом.
Севиля, Испаниядаги шаҳар, йирик савдо ва хунармандлик маркази
Сеговия, Кастилиядаги шаҳар, Амир Темур даврида Кастилия ва Леон қиролининг қароргоҳи.
Сеистон, Эрондаги шаҳар.
Серахс, жез давридаги қадимги манзил (Тожикистон).
Сивас, Ироқдаги шаҳар.
Сиёб, Самарқанд чеккасидаги канал.
Синам, Қашқадарё вилоятидаги тоғлар, Муқаннанинг сўнгги бошпанаси.
Синд, Хиндистон яриморлидаги дарё.
Сирнок, Жанубий Қозоғистондаги шаҳар, Сирдарёнинг чап соҳилида.
Соли Сарой, Амир Ҳусайн мулки.
Сомонийлар макбараси, Бухорода 907 йилда барпо этилган.
Сосонийлар давлати, Эрондаги илк ўрта аср давлати (III—VII аср бошларида) .
Спарта, Болкон яриморлининг жанубидаги қадимги вилоят ва шаҳар.
Сукжу, Хитойнинг ғарбидаги чегара шаҳри.
Сулганлик, Шарқий Туркистондаги маскан.
Султония, Эрондаги шаҳар.
Султония, Самарқанд яқинидаги қишлоқ, Амир Темур барпо эттирган.
Сунцзян, Хитойдаги шаҳар, хунармандлик ва савдо маркази.

Сурия, Марказий Осиёдаги тарихий вилоят.
Сурхондарё, Ўзбекистоннинг жанубидаги дарё.
Сусе, ўрта аср Кеши ўрнидаги қадимги шаҳар номи.
Суфи **Тирандозон**, Хиротдаги тантаналар ўтказиладиган жой.
Сучжоу, Хитойдаги шаҳар, хунармандлик ва савдо маркази.
Суд, Марказий Осиёдаги қадимги тарихий-маданий вилоят.
Сўзангарон, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.



Г> **Табаристон**, Эрондаги тарихий вилоят.
Табриз, Эроннинг ғарбидаги шаҳар.
Тавачи, Хиротдаги ҳаммом.
Тажан, Туркменистондаги дарё.
Тож Маҳал, Ҳиндистондаги макбара.
Тайобод, Хуросондаги шаҳар.
Такрийт (Тикрит), Суриядаги шаҳар.
Тараблус, Суриядаги шаҳар.
Тарноб, Хуросондаги ҳаммом.
Тарос, Қозоғистондаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Темур давлати, Амир Темурнинг Дашти Қипчоқ, Марказий ва Ғарбий Осиёга уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик юришлари (1370—1405 йиллар) натижасида барпо этилган давлат.
Темур масжиди, Самарқандда, сақланмаган.
Темурийлар давлати, Амир Темурнинг авлодлари бошқарган салтанат (1370 — 1507 йиллар), Марказий Осиё ва Эронда жуда катта ҳудудни эгаллаган.
Темур дарвозаси, Кешдаги шаҳар дарвозаси.
Термиз, Амударёнинг ўнг соҳилидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Тибет, Ҳиндистондан шимолроқ ва шимоли-шарқроқдаги ҳудудни эгаллаган тоғлик. Ҳозирги вақтда у турли давлатларга: Хитой, Непал, қисман Ҳиндистонга мансуб.
| **Тиллақори**, Самарқанддаги мадраса (XVI аср).
| **Тими Телпақфурушон**, Самарқанддаги савдо растаси.
Тобол, Шимолий Қозоғистондаги шаҳар.
Токат, Ироқдаги шаҳар.
Толедо, Испаниядаги шаҳар.
Тохаристон, тарихий-маданий вилоят, ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубида ва Афғонистоннинг шимолида жойлашган.
Тошкент, Самарқанддан ғарброқдаги ўрта аср шаҳри, Амир Темур даврида Ҳдэр Ясаурий тасарруфида бўлган.
Токи Заргарон, Бухородаги савдо растаси^
Трапезунд салтанати, европаликларнинг Ўрта денгиз шарқий соҳилидаги ерлари.
(**Трансоксания**, Мовароуннаҳр ҳудудининг ғарб шарқшунослари қўйган номи, шу вилоятнинг кўхна даврда қўлланган юнонча номидан келиб чиққан.
Туман оқа, Шоҳи Зинда мажмуидаги масжид-зиёратхона, Туман оқа макбарасига туташади.
Туман оқа, Самарқанддаги макбара (XIV аср).
Туман оқа, Самарқанддаги тим (XIV аср).
Туман оқа, Самарқанддаги хонақоҳ (XIV аср).
Тупроққалъа, Хоразмдаги кўхна давр шаҳарчаси.
Туркистон, тарихий-географик ўлка, Амир Темур даврида шу номда ҳозирги Тошкент вилояти, Фарғона водийси бир қисми, Еттисув ва шарқ томон то Қашқаргача бўлган ҳудудлар назарда тутилган.
Турон, Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг номларидан бири,
Турфон, Шарқий Туркистондаги шаҳар, ҳозирги Хитойда.
Туршиз, Эрондаги қалъа.
Тус, Эрондаги шаҳар.
Туғлу Текин, Самарқанддаги макбара.
Тўпқопи Сарой, Туркиядаги кутубхона.
Тўрабек хоним, Урганчдаги хонақоҳ (XIII аср).

Улуғбек мадрасаси, Самарқандда Улуғбекнинг кўрсатмаси ва раҳбарлигида 1417 — 1420 йилларда бунёд этилган.
Улуғбек расадхонаси, ҳозирги Самарқанд шаҳри яқинида жойлашган. 1429 йилда қуриб битирилган.
Улуғбек хонақоҳи, Самарқандда, сақланмаган.
Улуғбек ҳаммоми, Самарқандда (XV аср).
Улуғ Султонбегим макбараси, Самарқандда, Шоҳи Зинда мажмуаси таркибига киради (XIV аср охирилари).
Улуғ тоғ, Марказий Қозоғистондаги тоғ.
Унсия, Алишер Навоийнинг Хиротдаги уйи, XV аср ўрталарида қурилган.
Урганч, каранг: Кўхна Урганч.
Усмонли Туркия, Кичик Осиёдаги давлат (XII аср—XX аср бошлари).

Устунованд, Хуросондаги қалъа.
Уттар Прадеш, ҳозирги Хиндистондаги штат.
Учтурфон, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Учфармон, Шарқий Туркистондаги шаҳар.

Файзобод, Хиротдаги хаммом, Алишер Навоий қурдирган.
Фаридиддин, Нишопурдаги қабр (XIII аср).
Фарразин, Шимолий Эрондаги қалъа.
Форс, Эрондаги қадимги тарихий-маданий вилоят.
Фаранг, Ғарбий Европа мамлакатларининг Шарқ манбаларидаги номи.
Фарғона водийси, Тяньшан ва Ҳисор—Олой тоғлари оралиғидаги ботик.
Фарғона, Фарғона водийсидаги қадимги вилоят.
Феруза, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.
Ферузқўҳ, Эроннинг шимолидаги Дамованд тоғларидаги қалъа.
Флоренция, Марказий Италиядаги шаҳар.
Фракия, Европанинг жануби-шарқидаги вилоят.

Хабушон, Хуросондаги вилоят.
Хавоф, Хирот яқинидаги маскан.
Халосия, Хиротдаги хонақоҳ ва масжид. Ихлосия мажмуига қиради (XV аср).
Ханҷоу, Хитойдаги шаҳар, хунармандлик ва савдо маркази.
Харгирд, Хуросондаги шаҳар.
Харун, қалъа.
Хива, Хоразмдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Хиос, Эгей денгизидаги орол.
Хитой, Шарқий Осиёдаги давлат.
Холчаён, Ўзбекистоннинг жанубидаги қўҳна шаҳарча.
Хонбалик, Хитой ҳукмдорларининг ўрта асрлардаги пойтахти, Пекин шаҳри.
Хоним, Самарқанддаги мадраса (XIV аср охири), Амир Темурнинг хотини Сароймулк хонимнинг ташаббуси билан қурилган.
Хоразм, маркази Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган қадимги давлат.
Хоразмшоҳ, Ануштегинлар салтанати, қаранг: Хоразмшоҳлар-Ануштегинлар давлати.
Хоразмшоҳлар, Ануштегинлар давлати, Осиёнинг қатта қисмини, яъни Ўрта Шарқни, Хиндистоннинг бир қисмини ўз ичига олган, маркази Хоразмда бўлган ўрта аср давлати (1097-1231 йиллар).
Хуанхэ, Марказий Хитойдаги дарё.
Хузур, Кеш худудидаги жой.
Хуросон, Эрондаги вилоят.
Хуррамобод, шаҳар, сақланмаган.
Хутталон, Амударёнинг юқори ҳавзасидаги тарихий вилоят.
Ҳожа Аҳмад мақбараси, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасида (XVI асрнинг 60-йиллари).
Ҳожа Аҳрор мақбараси, Самарқандда.
Ҳўжа Илғор, Кеш яқинидаги кишлоқ, Амир Темур ватани.
Ҳўжа Мухаммад Чап, Самарқанддаги бозор (XVI аср).
Ҳўжанд, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги шаҳар, Фарғона водийсининг жануби-ғарбида.
Хўтан, Шарқий Туркистондаги шаҳар.

Чанок Булок, Сирдарё дарёш ва Тошкент оралиғидаги жой.
Чаҳор Минор, Бухоро ва Шарқавд ўртасидаги қарвон йўли пункти.
Чашмаи Аюб, Бухородаги мақбара,
Чжанье, қаранг: Қамжу,
Чилдухтарон, Хиротда Алишер Навоий қурдирган хаммом.
Чилустун, Улурбекнинг Боғи Майдон боғидаги қасри.
Чиннихона, Самарқанд яқинидаги боғ паэильони.
Чиноз (Чинос), Сирдарёнинг ўрта оқимидаги шаҳар, Тошкент яқинида.
Чиноз, Чиноз яқинидаги кечув,
Чучик, дарё, Сирдарё irmoge.
Чифатой улуси, Чингизхоннинг ўғли Чифатойга мудқ сифатида берилган ерларнинг умумий номи. Унинг таркибига Мовароуннаҳр, Еттисув, Қашғар ва бошқа вилоятлар кирган. XIV асрнинг 40-йилларида бир қанча мулкларга бўдиниб кетган. Шулардан йириклари: Мўғулистон ва Мовароуннаҳр.
Чоржўй, шаҳар, қаранг: Омуд,
Чорраха, (Шайхзода), Самарқанддаги шаҳар дарвозаси,
Чорсу, Самарқанддаги савдо жойи,
Чоч, Чирчиқ дарёси водийсидаги тарихий вилоят,
Чугучак, Эмил Гучур вилоятининг маркази (Шарқий Козоғистон),
Чуй, Еттисувдаги дарё.
Чўпонога, Самарқанддаги мақбара (XIV аср).

Шабарти (Шебарту), Кобул худудидаги қалъа.
Шайбонийхон мадрасаси, Бухорода (XVI аср).
Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободий, масжид-хонакоҳ (1435 й).
Шайхзода, Самарқанддаги шакар дарвозаси.
Шайхонтахур (Тошкент), меъморий мажмуа.
Шамсуддин Кулол (Дорут Тиловат), макбара, Шахрисабзда (XIV аср) қурилган.
Шаркий Анатолия, Кичик Осиёдаги тарихий вилоят.
Шаркий Осиё, Осиёнинг Тинч океанига гуташган қисми.
Шаркий Турк хоконлиги, Мўғулистонда бўлган илк ўрта аср давлати.
Шаркий Туркистон, географик жиҳатдан ҳозирги Синцзянга тўғри келадиган йирик вилоят.
Шаркий Фарғона, водийдаги вилоят.
Шаркий Хуросон, Эрондаги вилоят.
Шаркий Урта денгиз, бунда шу худудда жойлашган мамлакатларнинг йиғма номи назарда тутилади.

Шарғулук, Шарқий Туркистондаги маскан.
Шахриёр, Эрондаги шаҳар.
Шахрисабз, Ўзбекистондаги қадимги ва ҳозирги шаҳар.
Шахристон, Фарғона водийсининг жанубидаги ўрта аср шаҳарчаси.
Шахрикент, Сирдарё этакларидаги шаҳар.
Шемаха, Озарбойжондаги шаҳар.
Шероз, Самарқанд чеккасидаги қишлоқ.
Шибургон, ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Шимоли-ғарбий Хоразм, Хоразм тарихий-маданий ўлкаси таркибига кирувчи худуд.
Ширвон, Озарбойжондаги вилоят ва шаҳар.
Ширинбека оқа, Амир Темур синглисининг Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуига кирувчи макбараси (XIV асрнинг 80-йиллари).
Шифоия, Хирот яқинидаги Инжил деган ерда бунёд этилган шифохона (XV аср).
Шод Мулк оқа, Самарқанддаги макбара, Шоҳи Зинда мажмуига қиради (1372 й.).
Шом, Суриядаги шаҳар.
Шош, қаранг: Чоч.
Шоҳи Зинда, Самарқанддаги меъморий мажмуа.
Шоҳрухия (Бинокент), Сирдарё соҳилидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри. Амир Темур ўғли Шоҳрух шарафига шундай аталган, уни ҳозир археологлар ўрганишмоқда.

Эгей денгизи, Болқон ва Кичик Осиё яримороллари ўртасидаги сув хавзаси, Ўрта денгизнинг бир қисми.
Эрон, Ўрта Шарқдаги тарихий ўлка.
Эски Ангор, Самарқанд чеккасидаги канал.
Эфталит подшоҳлиги, Амударё ўрта оқимидаги қадимги давлат (V—VI асрлар).

Юлдуз, Қарашар худудидаги ўтлоқ.
Юнонистон, Болқон яримролидаги кўҳна давлат.

Язар, Хуросондаги шаҳар.
Ясси (Туркистон), Сирдарёнинг қуйи хавзасидаги шаҳар.
Яқин Шарқ, Осиёнинг ғарби ва жануби-ғарбидаги ва Африканинг шимоли-шарқидаги худуднинг тарихан таркиб топган номи.

Ўзбекистон тарихи музейи, Марказий Осиёдаги энг йирик музейлардан бири.
Ўзганд, Сирдарёдаги қадимги шаҳар.
Ўлжой ойим Энага ва Бибихоним, Бибихонимнинг Энага онаси макбараси — Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасига қиради.
Ўтрор, Сирдарё ўрта оқимидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.

Қадимги Бактрия подшоҳлиги, қаранг: Грек-Бактрия.
Қазвин, Эрондаги шаҳар.
Қайсария, Туркиядаги шаҳар.
Қалдирғрчбий, Тошкентдаги макбара.
Қалот, Хуросондаги шаҳар.
Қалмиқ, Темурийлар даврида Мўғулистоннинг этник номи.
Қандаҳор, Афғонистондаги шаҳар.
Қарамуран, дарё, Хуанхэ дарёсининг мўғулча номи, қаранг: Хуанхэ.
Қарашар, Шарқий Туркистондаги жой.
Қарши, Мовароуннаҳрдаги шаҳар, Чиғатой хонларининг маъмурий маркази.
Қассоблар дарвозаси, Кешдаги шаҳар дарвозаси.
Қашқадарё, **воҳа**, Қашқадарё дарёсининг ўрта ва қуйи оқимида жойлашган.
Қашқадарё, дарё, Ўзбекистон жанубидаги Ҳисор тоғларидан бошланиб, Зарафшон дарёсига қуйилади.



Қашқар, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Қизилқум, Марказий Осиёдаги чўл.
Қозизода Румий, Шоҳи Зинда мажмуидаги макбара.
Қора Арт, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорабоғ, Аракс ва Кура дарёлари оралиғидаги вилоят.
Қорабулоқ, Ўтрор яқинидаги жой.
Қорасомон, Ўтрор яқинидаги жой.
Қоратегин, Помирдаги тоғли вилоят.
Қорахонийлар салтанати, Марказий Осиёдаги, Мовароуннахрни ҳам ўз ичига олган ўрта аср туркий давлати (XI аср бошлари — XIII аср бошлари).
Қорахўжа, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорақасмоқ, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорақурум, Чингизхоннинг Мўғулистондаги бош қароргоҳи.
Қоровул (Цзяюй-Гуань), Хитойдаги чегара шаҳри.
Қосими Анвар, макбара, Хиротдан ғарброкда жойлашган.
Қоҳира, Миср пойтахти.
Қуббат Ялбуға, Дамашқ яқинидаги текислик.
Қудсия, Хиротдаги Жоме масжиди (XV аср).
Қумул, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Қундуз, Афғонистондаги шаҳар ва манзил.
Қундузча, Самара ва Чистопол шаҳарлари ўртасидаги жой, Амир Темурнинг Тўхтамиш билан жанг қилган ери.
Қусам ибн Аббос макбараси, Самарқандда, Шоҳи Зинда мажмуига қиради (XII аср).
Қутбиддин Садр мадрасаси, Самарқандда, сақланмаган.
Қўчқор, Чуй дарёси водийсидаги жой.

Ғазна, Афғонистондаги шаҳар.
Ғазнавийлар салтанати, Ўрта Шарқдаги давлат (X—XII асрлар), пойтахти Ғазна.
Ғазо, Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидаги шаҳар.
Ғазуристон, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.
Ғарбий Осиё, Осиёнинг Европа билан туташ қисми.
Ғарбий Сибир, Об ва Енисей дарёлари оралиғидаги кенг ҳудуд.
Ғарбий Турк ҳоконлиги, илк ўрта аср давлати.
Ғарбий Эрон, Эроннинг бир қисми, Луристон, Курдистонни ҳамда бош шаҳри Ҳамадон бўлган Ё Бахтиёрияни ўз ичига олган.
Ғарбий Ҳиндистон, Ҳиндистон яриморилининг бир қисми.
Ғарчистон, Мурғоб дарёси ёқасидаги Бодхиз яқинидаги тоғли вилоят.
Ғиждувон, Бухоро вилоятидаги шаҳар.
Ғузор, Қашқадарёдаги жой.
Ғулжа, Хитойнинг чегара шаҳри.

Ҳазорасп, Хоразмдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Ҳалаб, Суриянинг шимоли-ғарбидаги шаҳар.
Ҳаким ат-Термизий макбараси, Термизда (XV аср).
Ҳамо, Ироқ (ёки Ғарбий Суриядаги) шаҳар.
Ҳижоз, Саудия Арабистони вилояти.
Ҳилла, Суриядаги шаҳар.
Ҳинд океани, Осиё, Африка ва Австралия оралиғидаги сув ҳавзаси.
Ҳинд, Ғарбий Ҳиндистон яриморилидаги тарихий-маданий вилоят.
Ҳиндистон, Ҳиндистон яриморилидаги тарихий-маданий вилоят.
Хирот, қадимги ва ўрта аср шаҳри, Шохрух даврида Темурийлар давлатининг пойтахти.
Ҳисор, Амударёнинг юқори оқимидаги тарихий вилоят.
Ҳожи Тархон, қаранг: Астрахан.
Ҳуснобод, Хитойдаги шаҳар, Ланчжоу шаҳри.
Ҳулогу улуси, қаранг: Ҳулогуийлар давлати.
Ҳулогуийлар давлати, Эрон, Ироқ ва Кавказорти ҳудудларини ўз ичига олган мўғул давлати (1256—1353 йиллар).
Ҳурмуз, Эрондаги вилоят.
Ҳўмс, Суриядаги шаҳар, мусулмонларнинг зиёратгоҳларидан бири.

Манбалар

- [*Абдурахмон Сирот*]. Темурнома. Куллиёти форсий. Тошкент, 1331/1913, 441 б.
 [*Абдурахмон Сирот*]. Темурнома. Тошкент, 1920, 155 б. Қискартирилган матн.
Абдураззоқ Самарқандий. Мағлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. П-ж. 1-қисм / Форс-тожик тилидан таржима. Кириш сўз ва изоҳли луғатлар А.Ўринбоевники. Тошкент, 1969, 463 б.
- Автобиография Тамерлана / Перевод с тюркского языка Нила Лмкошина (по изданию Н.П.Остроумова, Ташкент, 1891). Ташкент, 1894, 115 с. (Рецензия Н.И.Веселовского // Журнал министерства народного просвещения. Ч. СССШ. Отд. 2, Спб., 1896, январь, с. 224-227).
- Автобиография Темура. Богатмрские сказания о Чингис-хане и Аксак-Темуре / Перевод с тюркского и джагатайского язмов. Вступительная статья и комментарии В.А.Панова. М.;Л., 348 с. Автобиография Темура, с. 49 — 215
 Рецензия: Штейнберг Е. Историк-марксист. М., 1934. № 6, с. 93 — 96.
- Авторм XV в. о самаркандских собмтиях 1365 г. -// Трудм Публичной библиотеки УзССР, Т. 1. Ташкент, 1935. С. 32 — 46. По данним Шараф-ад-дина Йазди, Абд ар-Раззака Самарканди, Мирхонда, Хондемира, Мусеви.
- Амир Темур. Обстоятельства его жизни, походм, остановки, сражения и мирм. Тюркский текст, изданньш (Н.П.Остроумовм). Ташкент, 1891. Текст по переводу с персидского Наби Джана «Хатифа» (Ходжент, 1835 — 1836 г.)
- Амир Темур аждодлари. (Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридан терма таржима). Форс тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар муаллифи Омонулла Бўриев. Масъул муҳаррир: Асомиддин Ўринбоев, Тошкент, 1992, 32 б.
- Аҳмедов Б., Ўватов У., Каримов Ғ., Зиёев А., Юсупова Д., Бўриев О., Жалилов О., Ҳабибуллаев А., Ҳасанов М.* Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Тошкент, 1996, 312 б.
- Бабур*. Книга I. Лирика. Трактат об арузе / Сост. С.Хасанов. Отв.ред. Азиз Қаюмов. Ташкент, 1982, 110 с.
- Бабур*. Книга II. Бабур-наме / Сост. С.А.Азимджанова. Отв.ред. Музаффар Хайруллаев. Пер. М.Салье. Ташкент, 1982, 256 с.
- Бабур Захириддин Мухаммед*. Бабур-наме / Пер. М.А. Салье. Ташкент, 1948, 231 с.
- Захириддин Мухаммад Бобур* // Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар С.Азимжонова ва А.Қаюмов. Тошкент, 1958. 211 б. Шунингдек, каранг: Захириддин Мухаммад Бобур, 1-ж. Тузувчилар С.Азимжонова ва А.Қаюмов. Тошкент, 1965, 233 б.
- Бабур Захириддин Мухаммед* // Соч. Т., И-Ш. Бабур-наме. Подготовил к печати П.Шамсиев. Ташкент, 1965 — 1966.
- Бабур-наме. Книга вторая. Фергана. Кабул. / Хиндустан / Сост. С.Азимджанова. Пер. на русский язмок М.Салье. Ташкент, 1982, 256 с.
- Зафар-наме (Извлечения) // [Тизенгаузен В.Г.]. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из сочинений персидских авторов. М.; Л., 1941.
- Ибнарабшах* [Ибн Арабшах]. Чудеса предопределения в судьбах Тимура // [Тизенгаузен В.Г.]. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. Спб., 1884. 456с.
- Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида такдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У.Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. I китоб. Тошкент, 1992, 328 б.
- Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида такдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У.Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. II китоб. Тошкент, 1992, 192 б.
- Материалм по истории туркмен и Туркмении. Т. I. VII—XI вв. Арабские и персидские источники / Под редакцией С.Л.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. М.; Л., 1939 (Трудм Института востоковедения, XXIV. Источники по истории народов СССР). 511—524 (Перевод Г.В.Птицимна). Извлечения из Гийас ад-Дина Али, Шараф ад-Дина Язди, Низам ад-Дина Шами.
- Мирза Мухаммед Хайдар*. Та'рихи Рашиди / Введение, пер.с перс. А.Урунбаева,

Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. Примеч. и указат. Р.П.Джалиловой и Л.М.Епифановой. Ташкент, 1996, 728 с.

Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б.Ахмедов, Н.Норкулов ва М.Ҳасанийлар таржимаси. Тошкент, 1994.

Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўгирувчи — Юнусхон Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — Асомиддин Ўринбоев. Изоҳлар ва луғатларни тузувчи — Ҳабибулло Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи — Омонулло Бўриевники). Ҳофизи Абрўнинг «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и — «Илова»ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи — Омонулло Бўриев. Тошкент, 1996, 528 б.

Полноесобраниерусских летописей. Т. XXV. М., 1949. С. 222-225; Т. XI. М., 1965. С. 151-152; Т. VI. М., 1967. С. 194

Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403—1406 йиллар) / Русчадан О.Тоғаев таржимаси // Санъат. 1989. № 9 — 12; 1990. № 1-10.

Салоҳиддин Тошкандий Темурнома. Амир Темур Кўрагон жангномаси / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифи П.Равшанов. Тошкент, 1990, 350 б.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Ордн. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собраннме В.Г.Тизенгаузеном и обработаннме А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волинмм. М.;Л., 1941. С.104-125.

Таварих-и гузида-Нусрат-наме / Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица своднмх оглавлений А.М.Акрамова. Ташкент, 1967.

Тадж ад-Дин ас-Салмани. Тарих-наме / Пер. с тур. акад. З.М.Буниятова. Предисл. Исмаила Ака (Анкара, 1988). Баку, 1991, 140 с.

Темур Амир: «Я знал, ценил и уважал народ...». Ммсли, вмсказмвания, изречения / Сост. Б.Ахмедов, А.Аминов. Пер. Сабита Мадалиева // Звезда Востока. 1991. № 7 — 8. С. 26-39.

Темур тузуклари / Форс тилидан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. Тошкент, 1991.

^Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. Таҳрир хайъати: М.М. Хайруллаев, А. Ўринбоев, О.Бўриев. Тошкент, 1997, 166 б.

Уложение Тимура (Тамерлана) / Пер.под ред. Н.Остроумова. Казань, 1894, 145 с.

Темур тузуклари / Форс тилидан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси // Шарк юлдузи. 1989. № 8. 127-178 б.

Уложение Тимура. Ташкент, 1992, 108 с. Переиздание по изданию 1968 г.; текст сопоставлен с «последним переводом на узбекский язmk Б.Ахмедова, в соответствии с котормм внесемн некоторме изменения в примечания и текст».

Улугбек Мухаммад Тарагай. Зидж. Новме Гурагановм астрономические таблицм / Вступ. ст., пер., коммент. и указат. А.А.Ахмедова. Ташкент, 1994.

Фасих Ахмад ал-Хавафи. Муджмал-и Фасихи («Фасихов свод») / Пер. с перс, примеч. и указат. Д.Ю.Юсуповой. Ташкент, 1980, 346 с.

Фома Мецопский. История Тимурланга и его преемников / Пер. с арм. на рус.яз. Т.И.Тер-Григорьяна. Перевод с рус. на азерб. яз. У.Бакиханова, Баку, 1957, 126 с.

Хондемир. История монголов от древнейших времен до Тамерлана / Пер. В.В.Григорьева. Спб., 1834.

Хондемир Гиясаддин. Книга благороднмх качеств. [Сокравденнмй перевод М.А.Салье] // Родоначальник узбекской литературм. Ташкент, 1940. С. 177 — 214.

Хондемир Гиясаддин. Книга благороднмх качеств / Подг. печати С.Муталибов. Ред. В.Захидов. Ташкент, 1941, 54 с.

Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967.

Хофиз Таниш ибн Мир Мухаммад Бухорий. Абдулланом (Шарафномайи Шохий). I ж. / Акад. Я.Ғ.Ғуломов таҳрири остида. Тошкент, 1966; II ж. Тошкент, 1969.

Шарафуддин^Али Яздий. Зафарнома / Нашрга тайёрловчи, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи А.Ўринбоев. Масъул муҳаррир А.К.Арендс. Тошкент, 1972, 1240 б.

Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Мовароуннаҳр воқеалари. 1360 — 1370. Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Омонулло Бўриев. Масъул муҳаррир, сўзбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи— Асомиддин Ўринбоев. Тошкент, 1994, 288 б.

Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад, Ҳ.Бобобеков Т., 1996. 382 б.

Шарафхан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шарафнаме. Т. I. Пер., предисл., примеч. и прилож. Е.И.Васильевой. М., 1967.

Ўринбоев А., Бўриев О. Ғиёсиддин Накқошнинг Хитой сафарномаси. Тошкент, 1991, 566.



(АѢскИасѢ На Ш). ЗаѢаг-пата1 НаѢШ. БаѢѡаи, 1896 (Масгаз, 1957).

АѢѡгагагак ЗатагканиѢ. Беуг скз слеих азѢге5 Беугеих еѢ ла геишоп скз слеих тегз (1471), Ѣа<1. Ѣапаcalзе тесНѢе сѢАпѢѡте СаПапсГ Рапз, 1715.

(*АѢѡ аТКагац ЗатагканиѢ*). МеУлапа Кета1и'сГВт Абслиге22ак,Ма1;ла'13а'Ѣеуп уе МестаЧ ВаѢреуп уау Миѡаттес! 5еп. Баѡог, 1360—1368.

АѢѡ аТКагац ЗатагканиѢ. Мойсе ск ГоиугаѢе регзап ѡш а роиг Шге: Майааз-зааает оу та^таГаШаѡбет, еѢ ѡш сопѢлепепѢ ГМзкоге скз слеих зилѢап5 5сѡаб-КокѢ еѢ Аѡои- 5ала,Ѣап5.,М.ОиаѢгегеге,ЈѡѢ1се еѢ еѢѢагѢз Ѣез тапизспр^з ск ла В1ѢНоѢѢе^ие аи Ко1 еѢ аиѢгез ѢшНоѢѢедие,Х1У,рѢ. I — Рап5,1848 (Ви огеШп I. Юзт1 ааѡа опсе ,лоигпа1 А5таѢлдие, Трот81ете зепе, Т. 2. 5. 193—233 уе 338—364, Рапз, 1836).

АгаѢзНаНАНтеѢ гѢн АѢѡи1аН. ТапѢ-1 Тшшг СигѢаш. МиѢегснш: Кар1Ш2асе. ИзѢапѢил, МиѢѢегпка МаѢѢ., 1142 (1789-1730), 258 з.

АНтаѡ гѢн АгаѢзНаН. Татег1апе ог Тшшг ѢѢе СгеаѢ Алт,Ѣапз1аѢес1 Ѣу Л.Н.Запскгз. ѡпсюп, 1936 (гергѢес1, Баѡог, 1976 (\ѢѢеге поѢ оШегиазе тсНсаѢес1, сѢѢаѢюпз Ѣгот 1Ѣп АгаѢзѡаб гееге Ѣо ѢѢз есшлоп).

АНтаѡ ТѢн МиНамтаѡ, callea 1Ѣп АгаѢзѡаб. ТѢе Тшшг-МатеѢ, ог ѢѢе ЫѢе оѢ Татег1ап. ТгапзМес! Л зѡоѢ поѢез,Ѣгот ѢѢе АгаѢю... Ѣу .ГОНуег,рѢ. 1,Ко1ѡариг,1888, 85 р.

АНтеѡВ. НѡапѡзаНЕТНизетг. ЗаѢагпате,ѢаѢ1Ѣ КѢѢ. №. 4428. Ака Изта11.,Т1тигип олутипслеп зопга Оипеу-1гап'с1а Нак1т1уеѢ тиса<1е1е1еп, АѢзт2 АгтаѢаш, МапѢил, 1976, 5.3-15.

АНтеѡ В. НуапсѡаѢ ЕГѢизеуш. Т1тиг'ип олитипслеп зопга ОоѢи апаc!о1и,А2егѢаусап уе 1гак Асет'cle ѢакишуеѢ тисас1е1е1еп. Тигк,киИ,иги АгазИгта1ап, XXII, 1—2, Апкага, 1984, 5.49-66.

ВаѢиг'ип ѢаШаѢ1,ѡоѢу1Шгзшйшеп сеуггепДгаѢН тѢекз! уе поѢ1ап ѡа21глауап КезИ; КаѢтеИ АгаѢ, 1-2, Апкага, 1943-1946.

(*ВаѢиг,2,аНег ай-Оег МиНамтаѡ*). ТѢе ВаѢиг-Мата т ЕпѢНзѢ (МетоНз оѢ ВаѢиг) Ѣапз1аѢеа Ѣгот ѢѢе опѢта1 Тигк1с ТехѢ оѢ ЗаѢп'сГс1т Миѡаттас! ВаѢиг Раѡзѡаб Оѡаг1 Ѣу АпеѢѢе 5изагтаѢ Веуепс1Ѣе, 1—2,лопслоп, 1922.

СНанд Тенд-уи. ЕѢ а1 Мтд зѢт (ѢапѢ т т Ѣ зѡаѢ), 1962—1963.

СНанд Нзнд 1анд. СѢипѢ — Ыз1 сѢ1ао-Ѣ'ипѢ зѢт-Нао Ѣш-р'1еп,РелртѢ,1930ДУ.

СНен сН'енд. НзГуи ЫзтѢ сѢ'епѢ сѢГ Уи КипѢ 11. 16 осѢѡѢег, 1934.

СН'ен сН'енд апѡ И Нзген. НзГУи Ѣап Кио сѢ1п. 1п Кио-П Рел-р' тѢ Ѣ'и зѢи-киап зѡаѢ-реп 1з"ипѢ зѢи. 5ѡапѢѡа1, 1937.

(*СНеге^Ѣйген АИ*). НМогге ск Т1тиг-Вес,соппи зоиз 1е пот аи Огапс! Татег1ап, Етрегеиг аез МоѢо1з еА ТаѢѢагез. Есгге еп Регз1ап раг СѢегеѢеасНп АН,паШ" сѢѢезс1,АиѢеиг сопѢѢегогат. ТгаапѢе еп Ѣапсолз раг Ѣеи М.РелШ ае 1а Оппх... Ауес скз №>Ѣез НМошшез... скз СаѢѢез ОеоѢраѢѢ^иез. I—IV, Рапз, 1722, БелѢ, 1723 (I—III, 1773).

(*С1аѢ1ѡю Сонга1ег ѡе*). ЫаггаИуе оѢ ѢѢе ЕтѢаззу оѢ Оопгакт ск С1ауцо 1ѡ Ше Соиг! о1"Тггоиггат; 5атагкапс1 А.Б. 1403—1406. ТгапзМес! 1ог Ше ѢггзѢТгте шИѢМѡез, а РѢѢасе,ап<1 ап 1пѢос1ис1:оу Мѡез аѡои! ЫИе о!" Тшюиг ВеѢ Ѣу С.К. Магкѡат. ѡпсюп, 1859.

С1а^1ѡю,Киу Сонга1ез ѡе. МаггаИуе оѢ 1Ѣе 5рап1зѢ ЕтѢаззу го Ше Соиг! оѢ Т1тиг ѡѢ Затагкапа т 1Ѣе уеагз 1403-1406, ггапз., Оиу ае 51гапѢе. ѡшюп, 1928 (ѡоас1\уау ТрауеПегз Зепез).

С1ауцо, Киу Сонга1ез. ЕтѢа^аѡа а Татег1ап. Маc1r1c1, 1943.

(*С1ауцо, гуу Сонга1ез*). ТѢе 5рашзѢ ЕтѢаззу Ѣо 5атагкапс1 1403—1406, Ѣу Киу Ооп2а1ез ае С1ауцо Ог1Ѣ1па1 5рап1зѢ Техг; \уѢѢ Кизз1ап Тгапз1аИоп апс! Иѡез Ѣу 1.5егпепузку. 5Е.-Рел;егѡоигѢ,1881 (КерппѢес1 тоѢѢ а Ѣоге\ѢОгс1 Ѣу I. Би^сеу. ѡпслоп,1971).

(*С1аоѢѡю Киу Сонга1ез*). ТѢе 5рашзѢ Ѣо 5атагкапс1 1403—1406, Ѣу Киу Оопга1ез <е С1ауцо. Ог1Ѣ1па1 8рашзѢ ТехѢ шѢѢ Кизз1ап Тгапз1аѢ1оп апс! МоѢез Ѣу 1.5егпепузку. 5Е.—РелѢѡоигѢ, 1881 КерппѢес1 \У1ѢѢ а Ѣоге\уогс1 Ѣу ѢѢи^ег. ѡпслоп,1971).

Оа^1аѢ\$НаН ЗатагкапсИ. ТѢе ТаскѢ1гаѢу'зѢ— 5Ѣи'ага, ес1. 1п ѢѢе опѢ1пе Оегз1ап \У1ѢѢ рѢѢасез апс! тѢѢез Ѣу Е.О.ѡо\упе. ѡшлоп-Еелс1е, 1901 МетоНз оѢ ѢѢе РѡеѢз).

ЕѢи ТаНѢ-г Низеггг ТугѢеИ. ТизикаѢ-1 Т1тиг-11епкѢегз уе гаг. „Г\П1Ѣе. ОѢѢогс1,1783.

ЕѢресН1оп ск Т1тоиг-Г1епк ои Татег1ап сопѢге ТодѢат1сѢе, КѢап ск Гоилоиз скѢѢѡоѢѢсѢу, еп 703 ск ГѢепѢе ои 1391 ск поѢге еге... раг М.Сѡаггои // Метоггез ск Гасас1егге 1трег1але ѡез зѡепсе ск 5апѢ-РелѢгзѡоигѢ. 51хѢете зегге,зслепсез роНй^иез, ЫзѢолге еѢ рѢШ1ѡѢ1е,Ѣоге 3,5Ѣ.— РелѢѡоигѢ, 1836,3.172—243,362—419.

(*Са^егг 1Ѣн Микатей еТНизетг*). Бег ВепсѢѢ ѡѢег сНе МасѢѢо1Ѣег Т1тигз аиз с1ет Таг1Ѣ-1 КаѢг ѡез Са^еп 1Ѣп Миѡаттас! аГНизетГ НегаизѢѢеѢеп, тз Беи^зсѢе ѡѢѢѢгаѢеп ипс! ег1аѢѢегѢ УОП АѢѢаз 2агуаѢ КѢѡуГ - Матз, 1960.

Сагг ѢаШгѢѢѢѢ МиНамтей ВаѢиг. Уекауг ВаѢиг'ип паѢ1гаѢ1, ѡоѢуи Ѣигкизтслеп

ИЛОВА

сеутгеи, тгабН шсккзт уе поџлап ЁагтНауап Кезџ Кабџеџ Агаџ, 1 — 2, Апкага, 1943— 1946.
Наџез-зАџу. Оеодгарџу т8. Бопскт, Впџт8Б Ёџџагу, Ог. 1577.
Наџез-зАџи. ОбауГт *џат* аГџа\уапкџ-т газџсИ, ес!., КБ. Вауаш. Теџгап, зџ.1350 / 1972-73.
(Наџез-зАџи). ,иџџаџуа-т Наџт-т Аџи: ^тзтаџ-т пџ-т Кџигазап, Нага ЕО.,Маут1 Нага\ут. Теџгап, зџ. 1349 / 1971-72.
(Наџез-зАџи). *C\m* ориџсиџе5 сџе Найг-т Аџи сопсегпапџ сГџџџоџе сџе Пгап аи џепрџ сџе Татег1ап. ЕсНџтоп сптлџие раг F. Таиег // агсџу Опенџа1џш, зиррГ V, Ргадие, 1959.
(каџез-зАџи). А Регзтап ЕпГџазу III Сџтпа; Ёешџ ап еџгаџџ џоџт зџџсџаџиџ Та\уапкџ оџ Наџт Аџи, џгапзГ Апс! ес! Бу К.М.Мапха. Баџог, 1934.
Наџез-зАџи. Сџгош^ие сџе5 Кот5 Моџдоџ еп 1гап. ЗаП-т сатт аџ-џа\уапкџ-т гаџџсН.Техџе регвап есШе еџ џрасџџџ раг Напџаџа Вауапт. I (џаг^а пџџш). Таџгап, 1317; II (џегсипте уе погЛаг). Рапз, 1936.
Наџез-зАџи. МаџлаН аГџауапкџ (аџо calleс1 зџџсџаџ аГџа\уапкџ). Мапџиле, џаџш, 1936,437 5.
(Наџез-зАџи) Ёџл\Л гагаг-папта — Сопџтпаџюп џе Негаџис1сИп џатт раг Найг-т Аџп, есНџеџ ле5 птапџспџе5 сџе 5џаџџои1 раг FeНх Таиег // Агсџу Опенџа1ш, VI, Ргаџа, рр.429-466.
Нтзџоџе ие Тџтиг-Вес, соппи џоиз 1е пот ии Огапс! — Татег1ап. — А сеН, 1723.
Нтзџоџу оџ Тџпшт Вес... Трапзџаџес1 шџо џрегсџ Бу... Реџт5 сџе 1а Сготх... \џоу џаџџџиллџ геџџегес! шџо ЕпдП^Б Бу Д.Оагџу. Гоџиоп, 1723.
Нџапџатгг Накџџиз-Зџеџп, уау. CelalescНпг шштаут. Таџгап, 1333 Ё.з.
(џаџаг Ё. Микаттай а1-Низаут). Беџ Веџсџџ иџег сИе Неџџ џо1џег Тџтигз аиз сџет Тапџ-т Каџт сџез Таџаг тџп Миџаттас! аГНизауш, џгап5., Аџџа5-зауаџ, ВосџогаГОт5егџаџюп. Мапг, 1960.
Леап оџ џилџашуа. Мепоџт зиг Татег1ап еџ за соиг раг ип Оошптсатп, еџ 1403, ес!., Н.МогашлПе. — ВџџНоџџедие џе Геџоле сџе5 Сџагџе5, Рапз, УОГУ1, 1894, рр.433 —464.
џуоатг, А1а-аџ-От А1а МаИк. Тџе Шзџоџу оџ Гџе \џОГ1с1 сошџегог, УоГ 1-П, Саџџпс1џе, МаззасџшеШ, 1958. * -
(Иџн а1-Аз1г). 1џп-еГаџџтп. Сџџошсџп цџос! регџесџт55тџипт тзспџИиг ес! С.Т.Тогпџегд.уоГ 1-Х1У. ЦрзаНае еџ Ёиџсџипт Ваџауопшт, 1851 — 1876.
(Иџн Агаџџкак) Аџтас! тџп Миџаттас!. Б^Нтзџоџге <и Огапс! Татег1ап... 1џоџиуеПетепџ џрасџџџ еп Напсатз <1е Гагаџе сГ Ассџтес! Шз сџе Оуеггарзе, раг М.Ртегге УаШег. Рапз, 1658. - 246 р.
(Иџн Агаџџкак). Еџгап еџе5 ~~џт~~ <1езџт зиг 1ез ауепџигез сџе Тџптиг. Траџипџ џе Гагаџе еп Напсатз раг Р.УаШег. Рапз еп 1658.
(Иџн Агаџџкак) Аџтас! тџп МиџаттасГ Роџџаџџ сџи Огапс! Татег1ап, ауес 1а зшџ сџе зоп Ёзџоџе \из^и'а ГеџаџНззетеп!; ае ГЕТртге сш Моџо1 , поџиуеПетепт; 1;џрасџџ... раг М.Ртегге УаШег. — Рап5,Сџег ГАиг.еиг; А.Соиг сџе Ё.Ниагт; , 1658,146 р.
(Иџн Агаџџкак) Аџте! тџп Аџсџилџаџ. Таџџ-т Тџтиг Оигдапт Мџегстт: Магттгаџе. — МапџиН Ми1;еџгпаМа1;џ., 1142 (1789-1790), 258 р.
(Иџн Аџџџкак) АџтесИз Агаџџџае. Уџае еџ геџит џе51агит Тџтип, дш уи1џо Татег1апе5 сИсИиг, Ёз1;опа. Ёаџле уегШ, ет. ас1по1;а1;1оџез ас1џетџ 5.Н. Мапџег, Т. 1—2, ЁеуагсИае, 1767—1772.
(Иџн Агаџџкак). Аџтас! тџп Миџаттас1,calleс11џп Агаџџџаџ. Тџе Тџтиг — Матеџ,ог 1џе ЕНе оџ Татег1ап, џгапзџаџес1 \утџ зџоџџ поџез, џгот џџе Агаџџс... Ёу Д.ОНуег, рџ.1, Ко1џариг,Мтз8топ ргеzz, 1888,86 р.,
Иџп АгаџџџаџАсатџи'1 — таксигџаџџаџТџтиг'иптп8т12е џегс,;џагзса џегс.Миџаттес! АП Месаџт. Таџгап, 1339. N.5.
Иџн Агаџџкак. Татег1ап џџе Огеаџ Атг. ТрапзГ Ёу 5.Н.џапс1ег5. Бопс1оп, 1936.
1пзџтџиџе5,РоНџтсал апс! МШџагу \џтџџеп... Ёу,џџе џгеаџ Тшџиг...,џтг5џ џрапзџаџес1 шџо Регзтап Бу Аџи ТаиПџ АШиззетп, апс! џџепсе ш џо ЕпџНзџ, \утџ... поџез Бу Ма\ОГ М^ПИАт Бауу... Тџе \џоле \^огк риџџџез! \Уџџ а ргеџаџе, тпџехез... Ки ^.^џтџе. Охџогс1, 1783.
1пзџтџиџе5,РоНџтсал апс! МтНџагу оџ џџе Етрегог Тџтоиг. 1п Рег^тап апс! ЕпдНзџ. — Воок џџе џгзџ, Салсџџа, 1785.
Кктанџатгг. НаџџаџГзтуаг. Оџуаџ аГБтп Ё. Ншпапт аГОтп. Базџиг аГ\уи2ага',ес1. џакШаџт5г. Теџгап, 5џ. 1317/1938-39.
Кктанџатгг. А Сепџигу оџ Рппсе5. џоигсе5 оп Тџтипс! Нтзџоџу апс! Агџ. 5елеџџе<1 апс! џгапзџаџес1џу\^М.Тгаскзџоп. Саџџтс1џе, Маззасџџизеџџз, 1989, 394 р.
(Банд1агзџ). 1пзџтџиџез роПџт^ие еџ тШџаггез сџе сџе Татег1ап... џрасџџџ еп џгапсотз... 5иг 1а уег^топ Регеапе с!Аџои-Талеџ-а1Ноџзетп... раг Ё.Вапџ1ез. Рапз,1787.
МагџоагШ Аџџ АПак. 5џааџззсџпџеџп сџег ТџпштпеггеН; Баз 5аџаг-пата <1ез Аџсџилџаџ

Маглуап! т кп!зсБег Аиз\^егфин§, Регз!сБег Техф ш ФахшШе, ей. Апс! фгапз., Напз КоБерф Коетег. ЛУюзБайеп, 1952.

(*МеАзорН Тотаз*). Ехрозе сe5 §иегез сe Татег!ап еф ёе сьбаф Кось с!ап5 ГА5!е оссиленфале, с!арге5 !а сЪгош^ие агтешеппе сe Тота5 сe МескорЪ. — ВгихеИез, 1860.

(*МейзорНТотаз*). Шзг-огге. Рапз, 1860.

(*МгкНопй*). У!е сe В!еп§Ы12-КБап, раг МНкЪопсГ — Техфе регзап (риБ1. Раг А.ТайБерф). А Гиза§е йез е!еуез йе Г Ecole royale еф §реслале йез !ап§иез опепфалез гуапфез. Рап5, 1841.

МгкНпана!. Каигафи'з-5афа. Табгап, 1338 Б.з.

МиИигаМ Тшшгу, ог АифоЪю§гарЫсал Метойз оф фБе Мо§Ыл Етрегор Т!тиг... фгапз!афесГ.. Бу Ма!ог С.5фе\уаф. ФопсЪп, 1830.

Ъ!а!атгМу'ен а1-Огн. Ехфгафз ай МипфакЪаЪ аГфауапкЪ-1 Ми'гш (Апопут с!Т5капс!аг), есГ ^еап АиЪт. — Тебгап, зЪ. 1336/1957.

(МгатийсЪп 5агш). Н!з.огге сe5 сог^ие^ез сe Татег!ап тиг.иле 2аф!аг-пата раг Ногатис!с!т 5ат1. Ауес с!ез асМШопз етршпфеез ай 2иЪс!афи-ф-фауапЪ-1 Ваузшшдпу сe Найг-1 Аьги. ЕшЧюп спп^ие раг ФеИх Таиег. Т.1. Техфе регзап с!и 2аф!агпата, Праба, 1937, 296 з.; Т.2 Ифгос!с!с!юп, соттепфалге тсюх. Праба, 1956, 312 з. (Мопо§гайе АгсБоуи. -ЪпепШшЪо, Уог V).

Ъггатиййгн 5атг. 2аф!агпоте. Фагазаеп сеуНеп Носаф1 Ги§аГ Апкага, 1959.

(*Шгатиа^Огн 5атг*). Шзфогге йез согшиелез сe Татег!ап тгфиле 2аф!агпата раг Ногатис!с!т 5атГ Ауес ёе5 аскшлоз етршпфеез ай 2иЪс!афи'ф фауапЪ4 Ваузшшдпу сe Най2-1 Аьги. Ешпоп спШше раг ФеНх Таиег. Тоте I: Техфе регзап с!и 2аф!агпата (Моподгайе АГСШУ ОпепфалшЪо, Уог V). Праба, 1937; Тоте II: хтхосшс!юп, соттепфалге, ншех. Праба, 1956. -| , /_

О'ОН550н. Шз^оНе йез Моп§олз, с!ершз ТсЪт§ш8-КЪап _из^и'а Т!тиг Веу ой Татегтп, !.1 - IV, Га Науе еф Атзфегс!ат, 1834-1835 (есГ 2. 1852; есГ 3. 1892).

5агнс!оуп. Шзфоне с!и Огапс! Татег!ап иге с!ип ех!елленф тапизспф. Рапз, 1677.

(*СсНй<ИБегдег Н.*). Ет \уипс!егНсЪ шш киг\феш§е Н!зфоне,\У!е сьЫ!сфБег§ег,епег аиз с!ег ЗГасИ; МипсБеп ш ВеутсПер Балт коттеп шГ, зеБг изф!§ ги !езеп. Шт, МСБЕХХШ.

сьШШБег§ег'з аиз МипсБеп УОП с!еп Тигкеп ш с!ег сьЫасьф УОП НосороПз 1395 §еф!ап§еп, т с!а5 Нелс!еш;ит §ефиЪрф, ипс! 1427 тескг Беш!§екоттеп, Ке!зе т с!еп Огшй ипс! \уипс!егБаре ВедеБепБеНеп. Уоп Шт зе!Ъз БездБепеБеп. Аиз етег алеп Напс!сБп§ф иБегдефгф ипс! Ыз§. Уоп А.,Грег2е1,МипсБеп,1814. сьШШБег§ег J. Ке!зеп ш Еигора,Аз!еп шк1 Апка УОП 1392 Ыз 1427. МипсБеп, 1859.

сьШШБег§ег J. Ке!зеп ш Еигора,Аз!еп ипс! Афпка УОП 1932 Ыз 1427. — МипсБеп,1859.

(*БсИШБегдег ЗоНанп*). Тье Вопс!а§е апс! Трауек оф ЛоЪапп сьШШБег§ег ш Еигоре, А5!а апс! Афг!са, 1396—1427, ггапз., J. ВисБап ТеНег. Бопйоп, 1879 (Наклиу1. Soc!е!;у).

(*Бегефеййгн АИ Уегйг*). Тье 2аф!агпатаЪ Бу Маилана Бьагафис!с!лп АП оф УагсГ ЕсИиоп Бу Маула\ф1 МиБатгас! Иабс!ас!, УОГ 1—2, Сакийа, 1887 — 1888 (Вюлюг.Беса !пшса).

БегефешАИ. Т!тигуе тзюикаБГ Ми!;егс!т: Ми5!афаКаЪт1 (Валабан). 15г.апЪи1,1923, 107 Б.

БегефБ!гн АН. Тшшг УО ШгикаИ. Мифегс!т1 КаЪт1 (Валабан). 15!.апЪиГ1339 (1923) 107 Б.

5Негг/~-и1-АИ. Ап ассипг оф !фе \уаг Бедуееп Н15 Маје5!;у 5аЫЪ К!гап апс! 5и!л!ап МаЪтоой, !фе Борс! оф Нтшз!;оп, апс! оф !фе У!с.огу оф фБе фоттег оуег г.Бе !алег. Трап5!афес! фгот фБе 2иффегпатаЪ оф 5Бег!ф — и1 — АП. Бу фБе Secreтary (!а5. Саг§Ш) // ,!оигп!а! оф фБе АгсБ!ае!о§!с!а! Soc!е!у оф ОеЪН, 1853, р.4—27.

(*Тад (?) а5-5алманг*). 5атз агЪи^Ъ. Ете сЪгон!с уот Тосле Т!тиг5 Ыз гит !абре 1409 УОП Та§ (?) а5-5алташ. Регз!зсБег Техф ш ФахшИе (Н5. Га!а ЫтаП Ефепш 304), Ш5 Веиф5сБе иБегфа§ф ипс! коттепф!егф (??) УОП Напз КоБерф Коетег. ФезВас!еп, 1956.

Тад!5 5е!манг. ТапЪпате. Сеулгеп: Бг. !зтаН ака. Апкага, 1988.

(*ТапкН-г Ка^НШг*). А Шзфогу оф Моп§олз !п Сепфгал А5!а Бет§ фБе ТапкЪ-1 КазЫш. ТрапзГ Бу Оешззоп Коз5, ес! II. Бопсюп. 1898.

(*Таиег ФеИх*). Софгфиафюп с!и 2аф!агпата сe Ногатис!с!с!п 5апп раг Найг-1 Аьги. Ешфее сГарге5 !е5 тап!с!р!фз ЫБПофБе^ие5 сe 5фатБоил раг ФеПх Таиег // АгсБгу Опепфалш, VI, Праба, 1934, 5. 429-465.

ТаиегФеНх. Т!тшф-!илар Беуппие ТапБсШк, сеу. А.Афе5, Belleфеп, ХХIX / 113, Апкага, 1965. 5.49-69.

,^Тье Н!5фогу оф Т!тиг Вес... Трап5!афес! тфо ФгепсЪ Бу... Реф!5 сe !а Сго!х... Моу ФалфЪи!у геийегес! тфо Еп§Н5Ъ Бу J. БагБу. — Гопйоп, 1723.

Тье Милфигф-1 Т!тигу,оф АифоЪю§гарЫсал Метотз оф фБе Мо§шл Етрегор Т!тиг... фгапз!афес!... Бу Ма!ог С. 5фе\уаф. — Гопсюп, 1830.

- Тигик-1 Тшшгу. Тебгап, 1342 / 1963.
[Абдуллоҳ Хотифий] Жомий. Зафарномаи Хотифий. Лакхнав, 1896 (шунингдек: Мадрас, 1957).
Абдул Ҳамид Лохурий. Подишоҳнома / Кабириддин Аҳмад ва Абдурахмон нашри. Калькутта, 1 ж. 1866.
Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. Техрон, Муҳаммад Аббосий.
 [Ўп Агаъзъаъ]. Китаб-и ажойиб ал-мақдур фи ахбори Темур. Таълифи Шаҳобиддин Аҳмад бинни Муҳаммад бинни Абдуллоҳи Дамашки ал-Ансори ал-Маъруф бинни Араб Шох. - 1280 (1858 - 1859).
 [Ўп Агаъзъаъ]. Ажойиб-ал-мақдур фи ахбори Темур. Қоҳира, 1285 (1868 — 1869).
 [Ўп Агаъзъаъ]. Ажойиб-ал-мақдур фи ахбори Темур. Қоҳира, 1888.
 Ибн Тағриберди. Ал-Нужум аз-Зоҳира фи мулк Миср ва-л-Қоҳира, таълиф Жамолуддин Абу-л-Мухсин Юсуф ибн Тағриберди ал-Отабеки, ал-жузъи ассоний ашара, XII, ал-Қоҳира, 1956.
 Китоби Қобуснома ... ва рисолаи Тузуки Темури. Техрон, 1285 / 1868.
 [МгкЪопѐ]. Тарихи равзат ас-сафо ки, муштамил аст бар бадое'йи ахбор ва ғара'иб-и асар, та'лифи Мавлоно Ховоншоҳ Хирави ж. 1 — 5 ва хотима. — Лакхнав, 1891; Равзат ас-сафо-йи Мир Хованд, ж. 1 — 10, Техрон, 1853 — 1857; Тарихи Равзат ас-сафо. Тасниф... Мир Хованд аз рӯйи нусах-и мутаъадида муқобала гардида, ж. 1 — 7, Техрон, 1960.
Мирхонд (Муҳаммад Ховандшоҳ Мирхонд). Равзат ас-сафо. VI. Лакхнав, 1891.
Нузҳат ал-еулуб. Таълиф Ҳамдуллоҳ Муставфий ал-Қазвиний. Бомбай, 1311 х. Тузуки Темури. Дехли, 1845. (Субхон Бахшанинг урду тилига таржимаси).
 Тузуки Темури ва Тузуки Наполийон. Бомбай, 1890.
 Тарихи Темурланг ли-Назмизода Афанди. Истанбул, 1277 (1860—1861).
 Тузуки Темури. Муҳаммад Аҳсан Илоҳий нашри, Бомбай, 1880.
 Тузуки Темури / Муҳаммад Баж ал-хакк Ахмадободий таржимаси. Бомбай, 1908.
Фасиҳи Ҳавофий. Мужмали фасиҳи. Ба тасхиҳи ва таҳшияйи Махмуд Фаррух, 1-ж, Тус, 1962; 2-ж. Тус - Машҳад, 1961.
[Ҳофизи Абрӯ]. Зайли китоби Зафарномаи Шомий. Таълиф Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-мадъуз Ҳофизи Абрӯ. Анкара, 1934.
[Хондамир]. Ҳабибус-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар. Таълифи Ғиёсиддин Ҳумоиддин ал-Ҳусайний ... д. 1 — 11, Бомбай, 1857.
[Шарафуддин Али Яздий]. Тарихи умумийи муфассали Ирон дар даврайи Темуриён ли-Мавлоно Шарафуддин Али Язди аз рӯйи нусаҳе ки дар асри мусанниф навишта шуда. Ба таҳсиси ва эҳтимоми Муҳаммад Аббосий. I—II ж, Техрон, 1336—1957.

Ўзбек ва рус тилларидаги адабиёт

- Абдуллаев И., Хикматуллаев Х*- Самарқанд олимлари. Тошкент, 1969.
Абдураимов М.А. К изучению истории социально-экономической жизни государства Темуридов // Из истории социально-экономической жизни в Узбекистане в XV—XVI вв. Ташкент, 1960, с. 5 — 32.
Абдураимов М.А. Обзор литератур, посвященной Темуру и Темуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР. 1973. № 5. С. 47 — 51.
Абрамов М.М. Указатель источников и литератур по спецкурсу «Письменне источники по истории народов Средней Азии XIV —XIX вв.» Самарқанд, 1990, 36 с.
Абу Тахир Ходжа. «Самария», описание древностей и мусульманских святынь Самарканда / Пер. В.Л.Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области. Вмп. 6. Самарқанд, 1899. С. 153 — 259. Памятники, связанне с именем Тимура.
 Автобиография Тамерлана / Пер. с тюркского Н.Лмкошина. Ташкент, 1894, 115 с.
 Автобиография Тамерлана. Новаякнига//Туркестанские ведомости. 1895. № 22, 24.
 Азимджанова С.А. Чертм социально-экономической жизни Ферганм на рубеже XV — XVI вв. // Трудм Института востоковедения АН УзССР. Выш. III . Ташкент, 1954. С. 25-42.
Азимжоновна С.А., Аҳмедов Б.А. Амир Темур давлати // Ўзбекистон ССР тарихи, 1-ж. Қадимий даврлардан XIX асринг биринчи ярмигача. Тошкент, 1970. 448 — 471-6.
Азимжоновна С.А., Аҳмедов Б.А. Темурийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросон // Ўзбекистон тарихи. 1-ж. Тошкент, 1970, 472 — 518-6.
Акимушкин О.Ф., Борцевский Ю.Е. Материалм для библиографии о персидских рукописях // Народм Азии и Африки. 1963. № 3. С. 165-174; № 6. С. 228-241.
Акрамов А.М. Сокращенная версия «Избранных историй «Книги побед» // Общественне науки в Узбекистане. 1964. № 5. С. 48 — 51.

Акрамов А.М. «Таварих-и гузиде нусрат-намэ» как источник по истории Узбекистана XV— начала XVI вв. // Обществнне науки в Узбекистане. 1963. № 8. С. 54 — 61. Походм Тимура.

Акрамов С.А. Улуғбек — буюк ўзбек олими. Тошкент, 1961. 43 б.

Алиев Б.Г., Шахсаидова Р.С. О маршруте похода Тимура в 1395 г. через Дагестан // Ученне записки Дагестанского филиала АН СССР, Т. 20. Махачкала, 1970. С. 221—235.

Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956. Вторжение войск Тимура в Азербайджан, Грузию, Армению.

Али Кушчи. Астрономияга оид рисола / И.М. Мўминов тахрири остида, сўз боши ва кириш макрла^муаллифи И.М.Мўминов. Тошкент, 1968.

Алимов Ў. Урта асрларда Мовароуннахрда боғчилик хўжалиги тарихи. Тошкент, 1984.

Алишер Навои. Библиография (1917 — 1966) / Сост. Е.Д.Свидина. Ташкент, 1968, 108 с.

Алишер Навоий. Библиография (1917 — 1966) / Тузувчилар: Н. Мирзаева, З. Полвонова. Тошкент, 1968, 64-б.

Амир Темура жахон тарихида. Тошкент, 1996, 291 б.

Армянские предания о библиотеке Темура // Туркестанские ведомости. 1870. № 14.

Архив Маркса и Энгельса. Т. 6, М., 1939. С. 169-170. 183-187. Данне о Темуре в конспективнмх записях Маркса при чтении «Всемирной истории» Шлоссера.

Асанов А.А. Мечеть Биби-Ханмм // Из истории искусства Великого города (к 2500-ле-тию Самарканда). Ташкент, 1972. С. 110 — 160.

Аҳмедов А. Амир Темура хакида хақиқат // Фан ва турмуш, 1990. № 8. 15 — 16 б.; № 9. 8-9, 16 б.; № 10. 20-22-б.

Аҳмедов Б.А. Хондамир. Тошкент, 1965, 54 б.

Аҳмедов Б.А. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1967.

Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар). Тошкент, 1991, 214б. Хофизии Абрў, Шарафуддин Али Яздий, Мирзо Улуғбек, Абдураззок Самарқандий ва бошқалар.

Аҳмедов Б.А. Улуғбек. Тошкент, 1989.

Бакланов Н.Б. Три сооружения Тимура // Трудм Всероссийской Академии художеств. I. М., 1947. С.51 — 66. Дворец Ак-Сарай в Шахрисабзе, мечеть Биби-Ханум в Самарканде, Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави в Туркестане.

Балашова Г.Н., Ставиский Б.Я. Культура и искусство народов Средней Азии XIV—XV вв. // Культура и искусство народов Советского Востока. Средняя Азия и Кавказ. Путеводитель по залам Государственного Эрмитажа. Л., 1963. С.59 — 71. Время Темура и Улуғбека.

Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра // Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. Т.1, М., 1963. С.114—237.

Бартольд В.В. Мечеть Биби-Ханьш // Русский Туркестан. М., 1899, № 34. (Бартольд В.В. Соч. Т.4. М., 1966. С.116-118).

Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 году // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т.17, Спб., 1907 (Бартольд В.В. Соч. Т.2, 4.2, М.,1964. С.302-379).

Бартольд В.В. Новме данне о самаркандских памятниках // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, Т.25, 1921. С.83—88.(Бартольд В.В. Соч., Т.4, М.,1966. С.238—242). Нефритовое надгробие Темура.

Бартольд В.В. О погребении Тимура-// Записки Восточного отделения русского археологического общества. Т. 23. Пгр., 1916. С.1— 32. (Бартольд В.В. Соч., Т.2, 4.2, С.423-454).

Бартольд В.В. Тимур (Тамерлан) // Энциклопедический словарь «Брокгауз-Ефрон», Т.33. Спб., 1901. С.195-197.

Бартольд В.В. Тимур (Тамерлан). Автограф рукописи для энциклопедии «Брокгауз-Ефрон» (с вариантнми отличиями и со сведениями о «Автобиографии Темура»).См.:Туманович Н.Н. Описание архива В.В.Бартольда. М., 1976. С.246.

Бартольд В.В. Темуридм // Энциклопедический словарь «Брокгауз-Ефрон» Т.33. Спб., 1901.С.193-195.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. 4.1. Текстм. Спб., 1898, 201 с; 4.2. Исследование. Спб.,1900,573 с. (Бартольд В.В. Соч., Т.1, М.,1963, 761 с.) Асар Амир Темурнинг сиёсий сахнага чиқиш даври арафасида тугайди. Темура хакида каранг: 101 — 105-б.

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Памятная книжка Семиречинского



областного статистического комитета за 1888 г.Т. 2. Верный, 1899, С.74—175. (Бартольд В.В. Соч., Т.2, Ч 1. М., 1963, С. 21-106).

Бартольд В.В. Хафиз-Абру и его сочинения // Сборник статей учеников В.Р.Розена..., Спб.,1897. С.1-28 (Бартольд В.В. Соч. Т.8, М.,1973. С.74-97). О Темуре.

Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / Бартольд В.В. Соч., Т. 5, М., 1968. С.17—192. Источники по истории Темура. Происхождение Темура, его личность.

Бартольд В.В. Историк Мусеви, как автор «Тарих-и хайрат» // Известия Академии наук. Сер.6. Т. Н.Спб., 1915. №13. С.1365-1370 (Бартольд В.В. Соч.,Т.8. М.,1973. С.323—327). События эпохи Темура и Темуридов.

Бартольд В.В. Историческая литература на персидском языке // Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана (Соч., Т.7. М.,1971. С.274—310). Сочинения средневековых авторов о Темуре и его времени.

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Бартольд В.В. Соч.,Т.2, 4.1. М.,1963. С.265-267. Темур и Темурид.

Бартольд В.В. История Туркестана (Конспект лекций по истории Туркестана с древнейших времен до завоевания его русскими) // Бартольд В.В. Соч.,Т.2, 4.1. М.,1963, С. 157—162. Темур и Темурид.

Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Бартольд В.В. Соч.,Т.2, 4.1. М.,1963. С.775—783. Действия Темура в Азербайджане.

Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Бартольд В.В. Соч., Т.2, 4.1. М., 1963. С.731—746 и др. Темур и его государство.

Бартольд В.В. Мир Али-Шир и политическая жизнь (Алишер Навои) // Бартольд В.В. Соч., Т.И, 4.2. М., 1964. С.198-260.

Бартольд В.В. Отчет о командировке в Лондон // Известия Академии наук, Сер.6, Т.3, Спб., 1914. №13. С.872—882. Рукопись Британского музея: Ходжа Тадж ас-Сальмани (О событиях первых лет после смерти Темура); Рукопись анонимного сочинения по всеобщей истории, доведенное до смерти Темура.

Бартольд В.В. [Темур и Темурид]. Раздел VI «Истории Туркестана» // Бартольд В.В. Соч., Т.2, 4. М., 1963, С.157-162.

Бартольд В.В. Отец Едигия // Соч., Т.2, 4. М.,1963. С.718-803. Темур.

Бартольд В.В. Улугбек и его время. Пгр., 1918, 160 с.(Бартольд В.В. Соч., Т.П, 4.1. М.,1964. С.25-296).

Бартольд В.В. Тимур // Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч., Т.5, М.,1968. С.169-182.

Бартольд В.В. {Царствование Тимура} // Улугбек и его время. Пгр., 1918 (См.также: Бартольд В.В. Соч., Т.2, 1964. С.37—62).

Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV—XV вв. // Труды отдела истории культуры и искусства Востока Государственного Эрмитажа.П, Л., 1940. С. 185—201.

Беленицкий А.М. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в Тимуридскую эпоху (XIV—XV вв.) // Историк-марксист. М., 1941. № 4. С.43—58.

Березиков Евгений. Магический камень Тимура // Звезда Востока. 1990. № 4. С.132-137.

Березиков Евгений. Пещера Тимура // Звезда Востока. 1988. № 7. С. 159—163. Легендарная запись Алимбека (1910 г.) о пещере, служившей скртым лагерем обучения молодому Темуром своих воинов (совр. Яккабагский район)

Биби-Ханьгм. Восточная легенда // Закаспийское обозрение. Асхабад, 1898 № 142.

Библиотека Тимура // Туркестанские ведомости. 1873. № 44.

Библиотеки Мавераннахра в государстве Тимура // Кормилицыш А.И. Судьбы книг. Библиотеки восточных рукописей на территории Узбекистана с древнейших времен. Ташкент, 1994. С.23—29.

Богданов М.Г. Последние дни жизни Тамерлана. Его поход на Китай (с персидского) // Туркестанские ведомости. 1872. № 18.

Бороздин М.Ф. Тамерлан // Военно-энциклопедический лексикон. Т. 12. Спб., 1858.

Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. И примеч. П.А.Грязневича. М., 1971.

Буряков Ю.Ф. Историческая топография Самарканда Тимуридского времени / Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов. Ташкент, 1968, 26-28 с.

Буриев А. Дневник путешествия Гийас ад-Дина Наккаша как исторический источник

Бӯриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. Тошкент, 1997, 168 б.

Бӯриев О. Хоразмшоҳлар — Темурийлар. Тошкент, 1999, 20 б.

Вакуфная грамота Тамерлана (в извлечении), данная мечети Хазрата Яссави // Протокол заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год второй, Ташкент, 1897 (Протокол от 29 августа 1897 г., С. 5—7).

Вамбери Герман {Тимур} // Вамбери Г. История Бухарм или Трансоксании с древнейших времен до настоящих / Пер. с англ. А.И. Павловского. Спб., 1873. С.217—237.

Васильев А.В., Балгимбаев Г.Г. История Чингиз-хана и Тамерлана / Пер. джагатайской рукописи XVII в. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вмп. 19. Оренбург, 1907. С.117-157.

{Вебер Георг} Всеобщая история Георга Вебера. Т. 8. Пер. Андреева. М., 1887. С.511, 541—549. Тимур как личность.

Веймарн Б.В. Регистан в Самарканде. 1946, 100 с. Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения / Сост. А.С.Тверитинова. М., 1963, 239 с. Данные об оставшихся неразобранными библиотеках Тимура и Улугбека в Самарканде. С. 111—112.

Веселовский Н.И. Рец.: Автобиография Тамерлана / Пер. с тюркского Н.Лмкошина, Ташкент, 1894 // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 303, 1896, январь. (Отд.2). С. 224—272.

Веселовский Н.И. Надгробный памятник Тимура в Самарканде // Труды VII Всероссийского археологического съезда в Ярославле в 1887 г. Т.2, М., 1894. С.67—72.

Веселовский Н.И. О надгробии Тимура // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, Т. 16. Спб., 1906. С.И—13.

Веселовский Н.И. О первоначальном месте погребения Тамерлана (реферат сообщения) // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. 16, Спб., 1906. С.20-21

Веселовский Н.И., рец.: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура, 1881 // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 224, 1882, ноябрь. С. 123-132.

Вороновский Д.Г. Астроном Средней Азии от Мухаммада ал-Хоразми до Улугбека и его школы (IX—XVI вв.) // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965. С. 100—172.

Восточная миниатюра в собрании Института востоковедения Академии наук УзССР. Вступительная статья Э.М.Исмаиловой / Сост. Е.А.Полякова. Научный редактор Г.А.Пугаченкова. Ташкент, 1980, Табл. 32,35—37. Миниатюры, сюжетно связанные с Темуром.

Вяткин В.Л. Гури-эмир (Библиографические заметки) // Справочная книжка Самаркандской области, Выш.8. Самарканд, 1906. С.291—301.

Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета // Справочная книжка Самаркандской области, Вмп.7. Самарканд, 1902. С.1—83.

Гандзакеци К. История Армении. М., 1962.

Галстян А.Г. Армянские источники о монголах. М., 1962.

Гафаров Мирза Абдулла. Из области персидской историографии // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества. Т.Г[^]. М., 1913. «Историография эпохи Тимура и Тимуридов».

Гафуров Б.Г. Таджики в государстве Тимура и Тимуридов // Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. С.476—517.

Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (Современный и ископаемый человек) // Труды Института этнографии АН СССР. Нов.сер., Т.28. М.,1955. С.151—175. Облик Тимура.

Герасимов М.М. Облик Тамерлана (Опыт скульптурного воспроизведения на краниологической основе) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, XVII, М.,1947. С.14-21.

Герасимов М.М. Портрет Тимура // Курьер ЮНЕСКО. М., 1972. № 10.

Гиббон Эдуард. История упадка и разрушения Римской империи / Пер. с англ. В.Н.Неведомский. 4.7. М., 1886. С.170-172.

Гийасадин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. перс, предисл. и примеч. А.А.Семенова. М., 1958, 207 с.

{Гияс-ад-дин Али} Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из «Зафар-наме» Низам-ад-дина Шами // Изд. Л.А.-Зимины под ред. В.В.Бартольда. Пгр., 1915 (Тексты из истории Средней Азии. Выш.1).

Голубов Глеб. Улугбек. М., 1960, 200 с. (Жизнь замечательных людей. Выш. 302).



- Государство Тимура (карта) // Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, между с. 488—489.
- Амир Темура давлати // Ўзбекистон ССР тарихи, 1-ж, Тошкент, 1970. 448—471 б.
- Грановский Т.Н. Историческая хроника, Тимур // Грановский Т.Н. Соч., Ч. 1. М., 1866. С. 311-312, 337.
- Грановский Т.Н. [Тимур] // Грановский Т.Н. Полн. собр. соч., Т. I, Спб., 1905. С. 341-352.
- Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда / Очерки истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета с XIII—XIV вв. М., 1941, 204 с.
- Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М. — Л., 1950. 479 с. Тимур и Золотая Орда.
- Григорьев В.В. История монголов от древнейших времен до Тамерлана. Спб., 1834.
- Гумилев Л.Н. От Руси к России. Очерки этнической истории. М., 1992, 336 с. Глава IV. Раздел «Тохтамыш и Тимур». С. 168—175.
- Гуревич А.М. О классовой борьбе в Самарканде в 1365—1366 гг. // Труды государственной публичной библиотеки Узбекской ССР. Т. 1, Ташкент, 1935. С. 25—32. (Приложение. С. 33—46).
- Демезон, барон. История монгол и татар. Т. 1—2. Спб., 1871—1874 (на франц. яз.).
- Денисова М.М. Памятник архитектур эпохи Тимура (Соборная мечеть Биби-Ханым в Самарканде) // Труды Секции истории искусств Российской ассоциации н.-и. институтов, V. Искусство Средней Азии. М., 1930. С. 72—80.
- Джавахишвили И.А. История грузинского народа, Т. 4. Тбилиси, 1948. Темура в Грузии.
- Джетбисбаев Д.Н. Ров Тамерлана // Туркестанские ведомости. 1899. № 88. Казахские предания о рве Тимура по почтовому тракту к городу Верному.
- Джорджадзе И.И. История военного искусства Грузии. Тбилиси, 1990. С. 141—151. Поход Темура в Грузию.
- Диваев А. Бугор Тек-Турмас в связи и походами Тимура // Протокол заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии, Год 11, Ташкент, 1906. С. 83.
- Диваев А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Яссави / Пер. с перс. // Туркестанские ведомости. 1901. № 39, 41.
- Дмитриева Л.В., Муратов Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения АН СССР, II., 1975. С. 44-47. Уложения Темура.
- Древние рукописи в Самарканде. Библиотека Тамерлана // Туркестанские ведомости. 1870. № 3.
- Егоров В.Л. Золотая Орда: миф и реальность. М., 1990, 64 с. («Знание»). Золотая Орда и Темура.
- Засипкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948, 159 с. Историко-архитектурные памятники времени Тимура.
- Захидов Н.Г.Н. Мавзолей Биби-Ханьш // Архитектурное наследие Узбекистана. Сб. ст. 60-74.
- Заходер Б. Империя Тимура // Исторический журнал. М., 1941. № 6. С. 78—88.
- Зезенкова В.Я. Материал к палеоантропологии Узбекистана и Туркмении // Ошанин В.Л., Зезенкова В.Я. Материал этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Сб. ст., Ташкент, 1953. С. 107—112. Антропологическое описание черепов Тимура и Улугбека.
- Зезенкова В.Я. Черепа Тимура и Тимуридов (XV в.) // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С. 190-196.
- Зимин Л.А. Подробности смерти Тимура // Протокол заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 19. Вып. 1. Ташкент, 1914. С. 37-52, 53-55.
- Зимин Л.А. Четвертый поход Тимура на Хорезм // Туркестанские ведомости. 1910. № 266.
- Жизнь Тимура. Сочинения Лянглэ // Пер. с франц. Н. Суворова. Ташкент, 1890, 72 с.
- Жизнь Чингиз-хана и Аксак-Тимура (Ахвалм Чингиз-хан и Аксак Тимур). Казан, 1819, 56 с.
- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974. С. 357—376. Образ Тимура в «Сказании об Едиге».
- Иванов М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Спб., 1846 (прижизненное издание).

Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Издано (по смерти автора) Военно-ученым Комитетом Главного штаба. Спб., 1875, 252 с. (Под ред. кн. Н.С.Голицыша, посмертное издание).

Извлечения из «Книги побед» Шереф ад-Дина Йезди / Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волинским. М. - Л., 1941.

Из истории науки эпохи Улугбека. Сб. ст. Ташкент, 1979, 200 с.

Из истории эпохи Улугбека. Сб. ст. Ташкент, 1965, 378 с.

Исаев А. Научно-теоретическая конференция, посвященная Амиру Темуру (8—9 апреля 1993 г., Термез) // Общественные науки в Узбекистане. 1993. № 5. С. 37—38.

Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки / Сост. Б.В. Лунин. Ташкент, 1974. С. 37—49. Гийас ад-Дин Али, Шараф ад-Дин Йезди, Абд ар-Раззак Самарканди и другие историки-летописцы Тимура и его времени.

История Азербайджана. Т. I. С древнейших времен до присоединения Азербайджана к России. Баку, 1958.

История Грузии. Ч. I. Тбилиси, 1950.

История Индии в средние века. М., 1968 (Темур и Тимурид).

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. Алмат, 1993. С. 107-109. Темур.

История Казахской ССР. Т. 1—2. Алма-Ата, 1957—1959.

История отечественного востоковедения до середины XIX в. М., 1990. С. 19—20. Отголоски сведений о походах Тимура в памятниках старорусской письменности.

История Туркменской ССР. Т. I. Кн. 1—2. Т. 2. Ашхабад, 1957.

История таджикского народа. Т.2. Кн. первая. Возникновение и развитие феодального строя (IV-XIV вв.). М., 1964.

История Узбекской ССР. Т. 1. С древнейших времен до середины XIX в. Гл. XI. Государство Тимура. Ташкент, 1967. С. 435—460.

Кабанов С.К. Руины дворца Ак-Сарай в Шахрисабзе // Труды Института истории и археологии АН УзССР. Вып. 1. Ташкент, 1948. С. 35—46.

Кари-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. М. — Л., 1950, 330 с.

Кари-Ниязов Т.Н. Экспедиция по вскрытию погребений в мавзолее Гури-Эмир в Самарканде // Карм-Ниязов Т.Н. Избр. произв., т.7. Воспоминания о пройденном пути. Ташкент, 1967. С. 221—243.

Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. Т. 1—1. Душанбе, 1960-1989(1-2372).

Каталог фонда Института рукописей (АН УзССР). Т. I. Узбекские и другие тюркоязычные рукописи (№№ 1—1000). Ташкент, 1989, 412 с; Т. II. Персидские и тюркоязычные рукописи (№№ 1—900). Ташкент, 1988, 388с.

Кацитадзе Д.В. Грузия на рубеже XIV—XV вв. Тбилиси, 1975.

Кикнадзе Р.К. Некоторые сведения грузинских источников о Тимуре // Грузинское источниковедение. Вып. 3. Тбилиси. С. 196—205.

Киргизия при Тимуре и Тимуридах // История Киргизии, Вып.1. Фрунзе, 1963. С. 189-225 и 243-245.

Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. / Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И.И.Срезневского, Спб., 1881, 457с. (Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук, Т. 28. № 1) Краткая история тюрков-татар. Казань, 1915. Данные о Тимуре.

Конрад Н.И. Средневековое возрождение и Алишер Навои // Иностранная литература. 1969. № 2. С. 212-220. О Тимуре (с.213).

Крачковский И.Ю. Английский перевод «Истории Тимура» Ибн Арабшаха // Советское востоковедение, II, М. — Л., 1941.

Кроненберг А. Тимур Великий. 1. Легенда о двух молоточках. 2. Легенда о корне зла // Туркестанские ведомости. 1910. № 119.

Кудейберди-ули Шахарим. Родословная Тимура // Кудайберди-ули Шахарим. Родословная тюрков, казахов, киргизов, Династии ханов. Алма-Ата, 1990, С. 90—94.

Кун А.Л. Предание о библиотеке Тамерлана // Материалы для статистики Туркестанского края, Вып. 3. Спб., 1874, С. 405.

Легенда о Тимуре // Закаспийское обозрение, Асхабад, 1916. № 195.

Ленобль Г. Тимур и сарбадарм // Литературная газета, 1959. 2 авг.

Литвинский Б.А. {О хозяйственном положении Хорезма и некоторых других





областей Средней Азии при Тимуре} // Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955. С. 485-486.

Логофет Д.Н. Тамерлановская библиотека // Туркестанские ведомости. 1911. № 24.

Л-ский (Лидский С.). Великие завоеватели Средней Азии: Александр Двурогий и Тимур Хромой // Туркестанские ведомости. 1889. № 5,6.

Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965. С. 98-99, 109-110, 132, 148, 193-194, 200, 220-221. О восточных рукописях с данными о Тимуре.

Лунин Б.В. История, культура и искусство времени Тимуридов в советской литературе (Библиографический указатель) // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9. С. 100-145.

Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В.Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. Ташкент, 1981, 224 с.

Лунин Б.В. На переломном этапе. Размышления историка // Коммунист Узбекистана. 1990. № 11. С. 73 — 74. Об оценке личности Темура.

Лунин Б.В. Новая книга о Тимуре и несбывшиеся надежды ее читателей // Общественные науки в Узбекистане. 1992. № 9 — 10. С. 66 — 70. Рец. на кн.: Тамерлан: эпоха, личность, деяния. М., 1992.

[*Лунин Б.В.*] Амир Темур ва унинг даврига оид манбалар / Темур ва Улугбек даври тарихи. Тошкент, 1996, 230 — 253 б.

[*Лунин Б.В.*] Улугбек ва унинг даврига оид манбалар / Темур ва Улугбек даври тарихи. Тошкент, 1996, 254 — 264 б.

Лэн-Пуль С. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими сведениями / Пер. с англ. с примеч. и дополн. В Бартольд. Спб., 1899, 344 с.

Лангле. Жизнь Тимура (фрагмент) // Звезда Востока. 1983. № 6. С. 127 — 146.

Манандян А.Я. Критический обзор истории армянского народа. Т. 3. Ереван, 1952, Тимур в Армении.

Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса мавзолея Ахмада Яссави в городе Туркестане и вопрос его реставрации / Автореф. канд. дисс..., Ташкент, 1.Е. 1963, 24 с.

Маньковская Л.Ю. Биби-Ханьш. Изд. 2-е, испр. Ташкент, 1965. 24 с: науч. и рус. яз. мках.

Матвиевская Г.П. Литература, посвященная истории математики Средней Азии. Общий обзор // Матвиевская Г.П. К истории математики в Средней Азии IX—XV вв. Ташкент, 1962, с. 73 — 120 (Улугбек и другие).

Массэ А. Ислам. Очерк истории / Пер. с франц. Изд. 2-е. М., 1963, (Темур и Темуридм. С. 185-187).

Массон В.М., Ромодин В.А. Тимур и Тимуриды // Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т. 1. С древнейших времен до начала XVI в. М., 1964. С. 323 — 382.

Массон М.Е. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. 2-е. Самарканд, 1920, 32 с. (1-е издание 1920 г.).

Массон М.Е. О местонахождении сада Тимура «Давлет Абад» // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы. Вып. 3. Ташкент, 1928. С. 43 — 58.

Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмада в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. Вып. 19. Ташкент, 1929. С.39—45.

Массон М.Е. Регистан и его медресе. Изд. 2-е, измененное и дополненное. Самарканд, 1929, 30 с. (1-е издание 1926 г.).

Массон М.Е. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-Ханьш. Изд. 2-е. Самарканд, 1929, 16 с. (1-е издание 1926 г.).

Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави. Ташкент, 1930, 22 с.

Массон М.Е. Третий кусок нефритового намогильника Тимура // Эпиграфика Востока, II, М. - Л., 19948. С. 63-75.

Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке // Труды Среднеазиатского государственного университета. Нов. сер., Вып. 61. Гуманитарные науки. Кн.6. Археология Средней Азии. Ташкент, 1953. С. 17 — 92.

Массон М. Прошлое Ташкента (Археолого-топографический и историко-архитектурный очерк) // Известия АН УзССР, 1954. № 2 С. 105 — 132. Ташкент при Тимуре и Темуридах.

- Массон М.Е.* К истории монетного чекана Средней Азии периода правления Тимура и Халил Султана // *Общественные науки в Узбекистане*. 1969. № 8—9. С. 51 — 63.
- Материал по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв. Ташкент, 1988. О Темуре.
- Махмудов Н.* Из истории земельных отношений и налоговой политики Тимуридов // *Известия АН Таджикской ССР. Сер. Общ. Наук*, 1(32), Душанбе, 1960, № 4.
- Махмудов Н.* Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV—XV вв. Душанбе, 1966.
- Махмудов Н.* Феодалная рента и налоги при Темуре и Тимуридах // *Труды Таджикского государственного университета. Сер. Ист. Наук, Выш. 2*. Душанбе, 1967. С. 231—270.
- Миклухо-Маклай Н.Д.* Забытый памятник Тимуридской историографии // *Ближний и Средний Восток (История, культура, историковедение)*. М., 1968. С. 73 — 76. Описание похода Темура в 1391 г. против Тохтамыша участником похода Садаллахом Кирмани.
- Мирокова И.С.* Клавихо. «Дневник путешествия в Самарканд» (Сравнительная характеристика двух печатных изданий 1582 г. и 1782 г.) /-/. Письменные памятники Востока. История. Филология. М., 1979. С. 133 — 143.
- Мукминова Р.Г.* Ремесло и торговля (при Темуре и Тимуридах) // *История Самарканда*, Т. 1 Ташкент, 1969. С. 195 — 212.
- Муцминова Р.Г.* Темурий хукмдорлар // *Ёш куч*. 1991. № 6, 22 — 28-6.
- Мукминова Р.Г.* Ремесленное производство в Самарканде времени Улугбека // *Общественные науки в Узбекистане*. 1994. № 7, С. 17 — 21.
- Мукминова Р.Г.* Социальные слои населения по «Махбуб ал-кулуб» Алишера Навои // *Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины*. Выш. 3. М., 1995. С. 99-104.
- Мукминова Р.Г.* Эпоха Улугбека: ремесленное производство // *Алломалар сарвари*. Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган илмий-назарий кенгаш маърузалари тўплами. Тошкент, 1995. 132 — 137-6.
- Муцминова Р.Г.* Темур ва Улугбек даврида Мовароуннахрда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт // *Темур ва Улугбек даври тарихи*. Тошкент, 1996. 113 — 154-6.
- Мукминова Р.Г.* Расширение торговых взаимосвязей в Мавераннахре при Амуре Темуре // *Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни*. Самарканд, 1996, 13—16-б.
- Муминов Иброхим.* Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Ёзма манбалар маълумоти асосида. Тошкент, 1968, 51 б.
- Муминов И.М.* К изданию факсимиле «Уложения Тимура» // *Уложение Тимура*, Ташкент, 1968. С. 3 — 5.
- Муминов И.М.* Об исторических условиях развития искусства Средней Азии эпохи Тимуридов // *Общественные науки в Узбекистане*. 1969. № 8—9. С. 3 — 11,
- Муминов И.М.* Самарканд — столица Тимуридов (Тимур и его правление) // *История Самарканда*. Т. 1, Ташкент, 1969. С. 163 — 173.
- Муминов И.М.* Али Кушчининг бир рисоласи хақида // *Фан ва турмуш*. 1967. № 5. 23-286.
- Муминов И.М.* Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников // *Общественные науки в Узбекистане*. 1993. С. 7 — 28 (сокращенный текст).
- Муҳаммаджонов А.* Темур ва Темурийдар садтанати, Тошкент, 1994.
- Мушкетов И.В.* О нефритовом монолите на гробнице Тамерлана в Самарканде // *Труды V Всероссийского археологического съезда в Тифлисе*. Т. 1, М., 1887. С. 24 — 26. (Также: *Горный журнал*. 1882^ № 6).
- Набиев Р.Н.* XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар кўзғолони. Тошкент, 1942,
- Набиев Р.Н.* Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра XI в, // *Великий узбекский поэт*. Ташкент, 1948.
- Насиров Абдулла.* Указатель литературных (источников) о жизни и деятельности Улугбека // *Ташкент*, 1965. С. 362 — 377.
- Неру Джавахарлал.* Открытие Индии / Пер. с англ. М., 1965, 650 с, Темур: с. 241 — 242, 250-252, 255, 271, 292, 348.
- Низамутдинов Ильяс.* Из истории среднеазиатско-индийских отношений (IX — XVIII вв.). Ташкент, 1969, 144 с. Темуризм.
- Новосельцев А.П.* Об исторической оценке Тимура // *Вопросы истории*. 1973, № 2. С. 3-20.
- Новосельцев А.П.* Пашуто В.Т., Черепгош Л.В. Пути развития феодализма. (Закавказье. Средняя Азия. Рус. Прибалтика). М., 1972.

- Н. С.* Последний поход Тамерлана и смерть знаменитого покорителя народов (Легенда, записанная со слов одного бухарца) // Оураина. Ташкент, 1984. № 90 — 92.
- О.С.* Самарканд во времена Тамерлана. По описанию Клавиho // Русский вестник, Приложение. М., 1875. С. 689-727.
- Д'Оссон.* История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана. Т. 1. Чингиз-хан / Пер. и предисл. Н.Н.Козьмина. Иркутск, 1937, 252 с.
- Остроумов Н.П.* Перевод и объяснение «Жалованной грамоты» Тимура // Туркестанские ведомости. 1910. № 255 (также № 274; Разъяснения и дополнение к переводу).
- Отажонов Неъматулла.* «Бобурнома» — Шарк элчиси. Наманган, 1993, 112 б.
- Ошанин Л.В.* Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. Ч. 2. Ереван. 1958. С. 56 — 58. Исследование скелетных останков Темура.
- Ошанин Л.В.* Антропологические исследования скелетов Тимура и Тимуридов // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С. 74—189.
- Павлов Н.Г.* Тимур // Павлов Н.Г. История Туркестана в связи с историческим очерком сопредельных стран (Персии, Афганистана, Белуджистана, Индии и Восточного Туркестана). Ташкент, 1911. С. 12 — 16.
- Петров П.Я.* О персидской рукописи (Краткие заметки о месте и времени рождения Тимура и некоторых событиях его времени). М., 1870.
- Петрушевский И.П.* К истории института сойургала // Советское востоковедение. Т. 6. М.; Л., 1949.
- Петрушевский И.П.* Движение сербедаров в Хорасане // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т. XIV. М., 1956. Анализ истории, социальной базы и идеологии сербедарского движения.
- Петрушевский И.П.* Иран под властью Тимура и Тимуридов // История Ирана. М., 1977. С. 160-164.
- Пиулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М.* История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. I, 1958. Тимур и Иран. Повесть о Темир-Аксаке // Памятники литературного древней Руси. XIV — середина XV века. М., 1984. С. 230-243.
- Подлинный текст жалованной грамоты, данной Тимуром туркестанской мечети Хазрата Яссави (Текст, арабский шрифт) // Протокол заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год третий, Ташкент, 1897 — 1898. С. 75 — 80.
- Поиски библиотеки Тимура Мэкензи Уоллосом // Туркестанские ведомости. 1889. № 28.
- Ползикова-Рубец К. Золотая Орда и государство Тамерлана // Исторический журнал, М., 1937. № 12. С. 96-105.
- Полнособраннерусских летописей. Т. XXV. М., 1949. С. 222-223; Т. XI. М., 1965. С. 151 -152.
- Полупанов С.Н.* Архитектурные памятники Самарканда. М., 1948, 34 с. Таблиц.
- Пономарев А.Н.* Поправки к чтению «Надписи Тимура» // Советское востоковедение, III, М. - Л., 1945. С. 222-224.
- Поппе Н.Н.* Карасакнайская надпись Тимура // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока Гос. Эрмитажа. II. Л., 1940. С. 185 — 187.
- {Предание о библиотеке Тамерлана} // Материалы для статистики Туркестанского края, III, Спб., 1874. С. 405-406.
- Предание о рождеш Тимура. Магический камень Тимура // Березиков Евгений, Святыне лики Туркестана. Жизнеописания и легенды. Ташкент, 1992. С.98—122.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1 (V в. до н.э. — XVIII в. н.э.) / Под ред. С.Д.Асфендиарова и П.А.Кунте. М.; Алма-Ата, 1935. О Темуре.
- Пугаченкова Г.А.* Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека // Из истории эпохи Улугбека, Ташкент, 1965. С. 227 — 255.
- Пугаченкова Г.А.* Памятники искусства Советского Союза. Средняя Азия. Справочник-путеводитель // М. — Лейпциг: Эдицион, 1983, 426с. Памятники времени Темура и Тимуридов.
- Пугаченкова Г.А.* рец.: Руи Гонсалес де Клавиho. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. М., 1990 // Общественные науки в Узбекистане. 1991. № 3, С. 51 — 52.
- Пугаченкова Г.А.* Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды Среднеазиатского государственного университета. Нов. сер. Вып. 57. Исторические науки, Кн. 7. Ташкент, 1957. С. 163 — 167.
- Пугаченкова Г.А.* Самарканд. Бухара. По древним памятникам Самарканда и Бухарм. Изд. второе, дополн. М., 1968, 203 с.(1-е издание 1961 г.)

- Пугаченкова Г.А.* Темурнинг меъморий мероси. Архитектурное наследие Темура. Б' Непгаде агшт,еслигае се Тшкшг/ Тошкент, 1996, 128 б.
- Пугаченкова Г.А.* Термез, Шахрисабз, Хива (Архитектурные памятники I—XIX вв.). М., 1976. 207 с.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Р.И.* Вмдающиеся памятники архитектурм Узбекистана. Ташкент, 1958. С. 292. Памятники времени Темура.
- Путник. Песнь о Тимуре // Туркестанский курьер. 1913. № 179.
- Ратия Ш.Е.* Мечеть Биби-Ханьш в Самарканде. Ташкент — М., 1950, 108 с.
- Росляков А.А.* Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI—XV вв. // Ученые записки Туркменского государственного университета им. А.М.Горького. Выш. 21. Ашхабад, 1962. С. 185-244.
- Ростиславов М.Н.* Предание о царице Биби-Ханмм // Протоколм заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год третий. Ташкент, 1897-1898. С. 140-144.
- Ртвеладзе Э.В.* Термезский клад монет Тимура и Халил Султана // Обществнне науки в Узбекистане, 1969. № 8—9. С. 95—98.
- Ртвеладзе Э.В.* О походе Тимура на Северный Кавказ // Археолого-этнографический сборник, Т. IV. Грозный, 1976.
- Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х.* Амир Темура в зеркале мировой истории. Библиография / Отв. за выпуск Д.Нурматова. Париж, 1996, 28 с, (Посольство Республики Узбекистан во Франции).
- Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1405—1406 гг.) / Пер. со староисп., предисл. и коммент. И.С.Мироковой. М., 1990, 212с.
- Рустамов Э.Р.* Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963.
- Рябин А.* Об истинных размерах нефрита на могиле Тамерлана // Памяти Мушкетова, Сб. статей. Спб., 1905. С. 65—73.
- Саидкулов Т.С.* Очерки историографии и истории народов Средней Азии. 4.1. Ташкент, 1992, 190 с. Среднеазиатская историография о Тимуре и Темуридах. С. 54—73.
- Самария.* Сочинение Абу-Тахир-ходжи / Таджикский текст, подготовленный к печати Н.И.Веселовским, с предисловием и приложением рисунков и чертежей> Выш. 1. Мечеть Гур-Эмир. Спб., 1905. Текст, 18 многокрасочных таблиц.
- Сафаргалиев М.Т.* Распад Золотой Орды. Саранск. 1960. С. 162—164. Темура и Золотая Орда.
- Семенов А.А.* Мечеть Ходжи Ахмеда Есевичского в г. Туркестане // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охранам памятников старинм, искусства и природм. Выш. 1. Ташкент, 1926. С. 121—130.
- Семенов А.А.* Авторм XV в. о самаркандских событиях 1365 года // Трудм Государственной публичной библиотеки Узбекской ССР. Т. 1. Ташкент, 1935. С. 32—35, 39-45.
- Семенов А.А.* «Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом» (Из Мирхонда, Бомбей, 1855, С. 74—77) // История Татарии в материалах и документах, М., 1937. С. 79-89.
- Семенов А.А.* Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире / / Эпиграфика Востока, II. М. - Л., 1948. С. 49-62; III, 1949. С. 45-54.
- Семенов Г.Ф.* Государство Тимура в Средней Азии // История средних веков, изд. 4-е. М., 1975. С. 250-257.
- Сангх Н.К., Банерджи А.Ч.* История Индии. М., 1954. Поход Темура в Индию. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, В.Тизенгаузена. Т.1. Извлечения из арабских сочинений. Спб., 1884.
- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л. Волинмм. М. — Л., 1941.
- Сказание о проведении армков Тимуром // Туркестанские ведомости. 1886. № 49.
- Смирнов Е.Т.* Тамерлан. Киргизское сказание // Тургайская газета. Оренбург. 1898. №37.
- Снесарев А.Е.* Поход Тамерлана против Тохтамышша в 1391 году // Военное дело. М., 1920. С.380-388.
- Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (Каталог). Т. I—XI. Ташкент, 1951-1987 III 1-7574).



Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн.И (Т. 3—4). М., 1960 (по изданию 1911 года). Темура; с. 369 — 370, 636.

Средняя Азия под властью Тимура и его потомков // История таджикского народа, Т. 2. Кн. 1. М., 1964. С. 324-338.

Стори Чарльз Амброуз. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях / Пер. с англ., перераб.и доп. Ю.Э.Брегель. Ч. 2. История Ирана, Курдистана, Средней Азии, Афганистана, Турции, Кавказа, арабских стран, Европы и Америки, Китая и Японии. Отв. редактор Ю.О.Боршевский. М., 1972. С.787—843, 1108—1208.Темура и Темуридм.

Строева Л.В. Возвышение Тимура (1360 — 1370) // Научный бюллетень Ленинградского государственного университета. Л., 1945. № 4. С. 26 — 28.

Строева Л.В. Сербедарм Самарканда // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Вмп. 98, Сер. Востоковедческих наук. Л., 1949.

Строева Л.В. Возникновение государства Тимура // Ученые записки Ленинградского государственного университета. № 128. Сер. востоковедческих наук. Вмп. 3. Л., 1952. С.64-87.

Сухарев И.А. Дворец-сад Тимура Давлат Абад // Труды Узбекского государственного университета. Нов.сер., № 14. Выш.2, Самарканд, 1940. С. 1—8.

Тагирджанов А. Т. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. 1. История, биография, география. Л., 1962, 516 с. История Темура и Темуридов; с. 119 — 133.

Тамерлан. Эпоха, личность, деяния / Сост., обр. и подг. текста Р.Рахманалиева. М., 1992, 544 с. Сборник посвященных Тимуру текстов работ различных и разновременных авторов, составленный небрежно и с нарушением установленных норм и правил пользования имеющимися публикациями о Темура.

Тарасов (Дьячков-Тарасов) А.Н. Темура на Кавказе. Историческая повесть. Ростов-на-Дону, 1938, 108 с.

Темура ва Улуғбек даври тарихи / Бош муҳаррир Аҳмадали Аскарлов, масъул муҳаррир Оқилхон Одилхон. Тошкент, 1996, 264 б. (Муаллифлар Б.В.Лунин, Р.Г.Мукминова, Б.А.Акмедов, Г.А.Путаченкова, Н.Н.Хабибуллаев, Э.Э.Каримов, Г.А.Ағзамова. Адабиёт кўрсаткичи тузувчиси Б.В.Лунин).

Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии (VIII—XVIII вв.). М., 1985. Данные о Темура и его походах.

Темура, Тамерлан, Темуриленг («Темура-хромец») // Большая Советская энциклопедия. Т. 25. М., 1976. С. 557.

Темуриды, династия // Большая Советская энциклопедия Т. 42. Изд. 2-е. М., 1956. С. 442.

Темура // Большая Советская энциклопедия. Т. 42. Изд. 2-е. М., 1956. С.442

Темура // Советская историческая энциклопедия. Т. 14, М., 1973, стлб. 224 — 225.

Уватов У. Ибн Арабшах о Темура // Вопросы истории, экономики и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока / Сб. статей молодых ученых и аспирантов Института востоковедения АН УзССР. Выш.1. Ташкент, 1970. С. 108 — 111.

Уватов У. Сведения Арабшаха о Мавераннахре // Там же: Выш. 2, 1975. С. 98 — 105.

Уватов А. Об Ибн Арабшахе и его книге «Аджаиб ал-макдур фи тарихи Темура» / Общественные науки в Узбекистане. 1972. № 7.

Уватов У. Ибн Арабшах и его сочинение «Аджаиб ал-макдур фи тарихи Темура» Автореф. канд. дисс... Ташкент, 1974, 34с.

Уложение Тимура (Тамерлана) Н.Остроумова. Казань, 1894, 115 с.

Уложение Тимура. Ташкент, 1968, 144 с. / Факсимиле с издания Н.П.Остроумова «Уложение Тимура (Тамерлана)», вышедшего в Казани в 1894 г. Пер. с франц.

Уложение Тимура / Пер. с перс. А.Согуни и Х.Караматова // Шарк юлдузи. Ташкент 1989. № 8. С. 127-178.

Уложение Темура (Журнальный вариант) // Звезда Востока. 1992. № 5. С. 23 — 43.

Умиравший Тамерлан // Средняя Азия. Сборник научно-литературных статей по Средней Азии. Ташкент, 1896. С. 181-199.

Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. // Научная сессия профессорско-преподавательского состава УзГУ, апрель 1956 г. Тезисы докладов. Самарканд, 1956. С. 55 — 58,

Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и с Францией // Труды Узбекского государственного университета. Нов. сер. Выш. 61. Исторический факультет, Самарканд, 1956. С. 179-200.

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. // Тезисы I конференции ученых вузов и научных учреждений города Самарканда. Самарканд, С. 25—27.

Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре. Краткое сообщение // Известия АН УзССР, Сер. обш. наук. Ташкент, 1958. № 3. С.57.

Умняков И.И. Из истории дипломатических отношений. Переписка Тимура с государствами Западной Европы // Таджикистан, Душанбе, 1959. № 5. С. 21—22.

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. М., 1960, 11 с. (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклад делегации СССР).

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с западной Европой в начале XV в. // Известия АН УзССР. Сер. Обш- Наук. Ташкент, 1960. № 1. С. 27-33.

Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды Самаркандского государственного университета им. Навои. Нов. сер. Вып. 101. История (Материалы по истории народов Узбекистана) Самарканд, 1960. С. 173—179.

Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы // История Самарканда. Т. 1, 1969. С. 173—195. Дипломатическая переписка Тимура с правителями государств Западной Европы.

Урунбаев Асам. Путевые записки Абдураззак Самарканди о его поездке в Индию. Ташкент, 1960, 133 + 97 с. (на узб. и перс. яз.).

Урунбаев Асам. Абдураззак Самарканди. Ташкент, 1965, 48 с.

Урунбаев Асам. Шараф ад-Дин Али Йазди и рукопись его труда // Шараф Ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме / Подг. к печати, предисл. А.Урунбаева. Под ред. А.К.Арендса. Ташкент, 1972. С. 23—24. (на узб., рус, англ. яз.).

Федоров-Давидов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.

Феодалное общество на территории Туркменистана при Тимуре и Тимуридах // История Туркменской ССР. Т. 1. Кн. 1. Ашхабад, 1957. С.327—342.

Филлипова О. Кастильское посольство ко двору Тамерлана. Книга для чтения по истории средних веков. Ч. 2, XI—XV вв., М., 1957. С. 231—245.

Халаминский Ю. Столица Тамерлана // Халаминский Ю. Дорогами легенд. М., 1968. С. 83-104.

Хасанов А.А. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Европой в конце XIV — начале XV вв. // Востоковедение. Сборник научных трудов ТашГУ. № 589. Ташкент, 1981. С. 126-133.

Хидоятов Г.А. Тимур. Золотая Орда и Тимур. Крушение империи Тимура // Хидоятов Г.А. Моя родная история. Ташкент, 1990. С. 155—197.

Хукхэм Хильда. Властитель семи созвездий / Пер. с англ. Г.Хидоятова. Ташкент, 1995, 316 с. (здесь же: источники. С. 306—313).

Чехович О.Д. Тимуриды в освещении географических источников, неизвестных В.В.Бартольд, и роль шейхов // Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений. М., 1974. С. 58-61.

Чехович О.Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея // Эпиграфика Востока, IV. Л., 1951. С. 56—67.

Шараф ад-дин Йазди. Зафар-наме / Подг. к печати, предисл., примеч. и указат. А.Урунбаева. Отв. Ред. А.К. Арендс. Ташкент, 1972, 240 с. Факсимиле рукописи.

Шахурин К.А. Еще раз о погребении Тимура // Материалы из истории Узбекистана (Музей истории). Ташкент, 1963. С. 116—118.

{Шильтбергер Иван} Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. / Пер. с нем. и снабдил примеч. Ф.Брун // Записки Императорского Новороссийского университета. Год первый. Т. 1—2. Одесса, 1867, 156 с.

Шишкин В.А. Гури-Мир // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С.3—73.

Шишкин В.А. Гури-Эмир // Бюллетень АН УзССР. 1946. № 2. С. 24-27.

Шлоссер Ф. Всеобщая история. Т. 3. СПб., 1876. С. 503—504. Тимур как полководец и государственный деятель.

{Скелтон Ф.} Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история / Рус. пер. под ред. Н.Г.Чернышевского и В.А.Зайцева. Т.1-XVIII, СПб., 1861-1869.

Юсупова Д.Ю. «Муджмал-и Фасихи» как источник по истории Средней Азии и Среднего Востока. Ташкент, 1974, 26 с; ее же. «Муджмал-и Фасихи» — свод исторических сведений XIV—XV вв. // Общественные науки в Узбекистане. 1972. № 6. С. 51—64.

Яворский И.Л. Несколько слов о Тамерлановых воротах // Новое время. Приложение к № 83-75. М., 1899.

- Якубовский А.Ю.* Образн старого Самарканда (Время Тимура и Тимуридов) // Восток, Кн. 5. М. - Л., 1925. С. 140-163.
- Якубовский А.Ю.* Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Л., 1932. С. 1-60..
- Якубовский А.Ю.* Самарканд при Тимуре и Тимуридах. Очерк. Л., 1933, 68 с.
- Якубовский А.Ю.* Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре // Иранское искусство и археология. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Докладн. М., 1939. С. 277-285.
- Якубовский А.Ю.* Тимур (Опмт краткой характеристики) // Вопросы истории. 1947. №2. С. 30 — 45. Борьба между Темуром и Тохтамышем.
- Якубовский А.Ю.* Падение Золотой Орды // Греков Б.Д., Якубовский А. Золотая Орда и ее падение. М., — Л., 1950. С. 261—428 (глава «Борьба Тимура и Тохтамыша в 80-х годах XIV в.»).
- Якубовский А.Ю.* Средняя Азия в XIII—XV вв. // Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Ч. 2, М., 1953. С. 654-676.
- Якубовский А.Ю.* Государство Тимура // История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. 1. Ташкент, 1955. С. 313-334.
- Якубовский А.Ю.* и Петрушевский И.П. Образование государства Тимура. Поход Тимура и его внутренняя политика. Иран под властью Тимура и Тимуридов // Всемирная история, Т. 3. М., 1957. С. 572 — 587.
- Якубовский А.Ю.* Государство Тимура. Мавераннахр и Хорасан при Тимуридах / История Узбекской ССР. Т. 1, Ташкент, 1967. С. 435 — 508 (с дополнениями Р.Н. Набиева, С.А.Азимджановой и Б.А.Ахмедова).
- Ўринбоев А.* Абдураззок Самаркандийнинг Хиндистон сафарномаси. Тошкент, 1960.
- Ўринбоев А.* Абдураззок Самаркандий. Тошкент, 1965, 47 б.
- Кабидуллаев Н.* Урта Осиёда коғоз ишлаб чиқариш тарихи (Феодализм даври). Тошкент, 1992, 98 б.

Жахон халқлари тилларидаги адабиёт

- Ада1 N.* АШп Оғли (сма Оғли) Рағалар Калалоғи. 1250-1502. Маъна, 1976.
- Абхалипгаза-Бағза М.М.* Ба Сатрафпе сел Тшиг еп Апа.оие (1402). Висагезг., 1942, 250 р., реей Бопигез, 1977.
- АИен Теггу.* А Сағалоғие оғ Торутутз апа Мопитепг.8 о (Птипй Негаг., Сағълпсше, МаззасбизегГз, 1981.
- АтогеШ В.5.* КеНшюп ш гбе Тшигш апи Зегапс! репосъ / Тье Сағълпсше Шзюгу о (гап, ^оГ VI, сбагег 12, 1956. Рр.610-656.
- Апйгехюз Р.А.* Тье Тт.5 о (Тшиг: ап ехаттатхон оғ геролз оп гбе ОипШау аг, Затагакапаз, е1. Р.ОешуоосГ Гонсьп, 1978, р. 143 —181.
- АиБен Jean.* Беих зауМз сел Ват ай XV злесел; Соп1;йБиглюп а ГМзг-опе ае Пгап итоипие. \елзбаелп, 1956.
- АиБен Jean.* Соттепг. Татерлап репагг. лез уШез // 8лисИа 181ат1са, XIX, 1963, рр. 83-122.
- АиБен Jean.* Татерлап а Ва§лаел // АгаМса, 1X/3, 162, рр. 303 — 309.
- АиБен Jean.* Ип запгоп ^шпаигле а Геро^ие Типоипие // Кеуи иез Згдаез 1з1ашлие, XXV, 1967, рр. 185-216.
- ВаНоШ XV.* Тигкезгап аотеп го сбе Моп§олпуазюп. 8есопс1 есИиоп. ТрапзГ ггот гбе општа1 Киз8лап апс! геулзеи Бу айгбог \чг,б гбе аз81згапсе о! Н.А.К.01ББ. Гонс1оп,1923, XX 514з.
- ВаНоШ \\$. Нг12-1 Аъш // ЕпгуИорасНе слез 1з1ат, II, ГеШеп — Ге1рг1§, 1927. 8.225-226.*
- ВаНоШ XV.* 12 ^ог1езип§еп иБег Ше СезьЫсБге с1ег Тигкеп Мн±елазлепз. Беи^зсбе ВеагБеи:ип§ УОП Ть. МепхеГ ВеГИп, 1935. 278 з.
- ВагБоШ XV.* Шзгхпге аез Тигез сГазле СепптаГ — Рапз, 1945, 204 з.
- ВаНоШ XV.* Фоиг злкНез оп тье Ызюгу ог Сепг.га1 Азла. Трапзлаелс1 1тот гбе Киз8лап Бу V. Апи Т.Мтогзку, ^оГ I. Азбогг. Ызюгу оғ Тигкезглп. Шзг-огу о (гбе 8ет1гесбуе. Ге1иеп, 1956, XVI, 183 з.
- ВааирегИиз-Вгеззанй F.* ТарсНгз ТппигкГез / Га Тшигше, 5, Рапз, 1991, р.10.
- ВааирегИиз-Вгеззанй F.* Гез атЪаззаскз Тшиппиез а соиг ие СЪте / Га Тшигше, 13, Рапз, 1944, р.15-18.
- ВааирегИиз-Вгеззанй F.* Соп8Т,елатюгз сГер.01лез айхшг сГ1Ли§ Ве§ / 1Ли§ Ве§ 1е ргтсе азтхопоте, Рап8, 1994, р.7—14.

ВелурезИуз-Веззанй F. Бе Ргшсе Зауаи!: аппехе ле5 ег.огле5 / 8атагкпеле 1400 — 1500, Рапз, р. 123-149.

Вентдзен А., Бетегстег СЪ. Без Мизилтаиз оибНез. Рапз, 1981.

Вез I E. Шзюте cle ГЕИгоре: а"АШпа а Татеглап. Рапз, 1946.

ВлукЦоал;l, Отер НаНз УегсН утl БагЪг lсшcle ТшшгЧп Апа(лои зешп уе Апкага зауаст. lзгапбиl, 1934.

ВлосНеI E. Без шзспрИопз <ле Затагкпеле!. Рапз, 1897.

ВлосНеI E. ЕриарЪе сли хютЪеаи cle Татеглап / Кеуие Агсбеолоштцие, Рагтз, 1897.

ВоннеюШе С Ба l:епlЪе уеиЪеаисе cle Татегкди "МелайЪез cle l"lШуег5тl;е Запг-лозерЪ, ХlЛХ, Ветшт, 1975-76, р.803-817.

Вошоа^.Б. Еззау зиг la спаНзаиоп Ттгоипcle // loигпал Азат:тцие, к.ССУП, 1926, pp. 193-299.

Вои^аlБисген. Б'етртге Моп¶ол (2-ете рЪазе), Рапз, 1927, 365 р. (Темур и Темуридм).

ВогкиН М.Е. Акзак ТеишгЧп сеглет: роИНсазг.. МапЪиГ 1945, 48 з.

ВгапйегВигд И. Негат., еше тлшпсНзспе НаирМаск, Стаг, 1977.

ВгенЦез В. СЪапе — ЗиНаЪ- Еппге. Ёетр2ТЅ, 1937.

ВгенЪ-ВагЪага. А сагре!: аис! Келатекl Ристлпез. А leЪазу о~ Тттиг'з Затаг^апс! / Оепеш Ап., ХХХ, N0.2, 1984, р.186.

ВгеВзНнеШег E. МесНаеуал КезеагсЪез lтот Еазл.епп Азла;lс зоиגע5. Фгаштепт:8 тшоагаз гlе киоуlесlЪе о! lЪе њеоЪгарбу апс! Ы5loгу о! Сеит:гал апа' \Уезl:епп Азта lгот гlе Хи-т:Ыо Ше ХУПЧЪ сепшгу, Уол. 1-П. ЫопсЪп, 1888, 2<l еа", 1910.

Вгциз А. Тшшпа' Саггегз / Асла тзлаппса Ап.5 Оепеп:аИ5. Апп АгЪог, МисЪ., VII, 1940, р.20-54; Хl-ХП, 1946, р. 146-158.

Вгюн М. Татеглаи. Рап5, 1942.

Вггон М. Татеглаи. Презеп:ал;юп йе Татеглаи раг М. Вгтоп. Техт;е8 cle Татеглаи (ел. АЪ). Рапз, 1963, 382 р.

Вгоскетанп Сагl. ОезсЪтсМе скАгаЪтзсЪеп ЫИегашг, зиррктепг. УОЪ., I — II. Ёетсеп, 1937-1942.

СаНунЪ. lптгослисиоп а ГЪзтютге cle ГАЗте. Тигсз ет: тои¶оl5. Рапз, 1896, 519 р.

Сариз С А г.ауег5 le Коуаите cle Татеглаи. Рап5, 1882, 434 р.

СНатЪегз IV. Ап ассиои! о! ЕтЪазттез аис! lеттегз ТЪа! раззес! Ёетдусеп l;е Етрегог о! СЪта аис! зиНаи ЗЪаЪгокЪ зоп оѢ Аттг Тшшг / ТЪе Затагlс МизсеНаиу, Сакийа, 1785 — 1786, р.98-113.

СНатрйог А. Татеглап. Рапз, 1957, 246 р. (Рапз, 1942).

СопцеЗЪ К. ТЪе Ыазт: епгрте. ЫопсЪп, 1962, 132 р.

йеденНаН М. Татеглаи т йег Ы:егат:иг скз \уезт:ИсЪеп Еигораз // АГСЪlУ Ыиг йез 5г.ислшт сег пеиен ЗргасЪеи, Всl. 123, Вгаип8сЪ\уеl;Ъ, 1913, 35.253 — 278.

Оедьгдпез М. Шзгхнге њеигале cle5 Нип5, cleз Тигсз, ёез Мо¶олз ет. cleз аит;гез Тагглгез ОсшсЪМаих, Уол. 1-ГУ, Рапз, 1756-1758.

Иену /. Цп зоиг¶ал сш ипшпее ЗЪашЪеи есггшге оиl¶оиг / .loигпал а5lал:тцие, 1957, р.253-266.

ИунЪр Бгудгаз М. Найг-т АЪш'з ^егзтои оѢ l;е Тттигтй ЕтЪаззу lр СЪпа ш. А.О.1420 / Сlа5¶оу ИшуегзИу Огтеил:ал Зосclelу, Трапзасlюи5 Хl, 1946, р.15 — 19.

Итату 5I. Зт:ерЪап. Татеглаи еl: la соицие^е ёе la Зтге (еп агаЪе) / АгсЪуге5 cle5 тоиаЪт:еге5 тагопИез сш Ёебаи <ле затт: КагЪала е! Моlо цил 1440 а' 1840 (шесШ;).

ЕНаз N. Беитзон Е., Козз А. А Нтз:огу оѢ l;е тЪе Мо¶Ыlз о" Септгал А^та. Ыоиаоп, 1818, герг.МежУогк, 1970.

ЕИол Н.Н. ТЪе Нтз:огу о! lпсlпа аз lрlcl Бу Кз 0\УИ Нт5т:опап5. ТЪе МоЪаттесlап Репоа. Ыоиаои, 1867-1877.

ЕтЪа^аи а ТатоНап. Е5гисlто у есНсюи cle ии таиизсгИо <lel 5l¶lo ХХV раг F.Ъорег Езгжаиа. МасШ, 1943.

Епокг К. Ёи Аи'з Мтз^топ то Сеит:гал Азла / Метопез о(lЪе КезегсЪ Беаг^тепт: о! тlе Тоуо Вупко 35, т;окуо, 1977.

ЕШндНаузен К. Ап Шиттат:еа Мапи5сгlрl: о! Най2l АЪш ш l5гапбиl / КиИ5l cle5 Оепепl5,П, 1955,р.30-44.

ЁзсНеI ¶аИег. lЪи КЪаМии апа Татеглаие. ТЪеп Нl5тогтс тее!ш¶ т Ыата5си5, 1401 а.сl. (803 а.п.): а 5исlу ЫаЪе<l ои агаЪтс таиисгтрт:5 о! lЪи КЪаШииз «Аит:обтоЪгарбу...». Вегкеley аис! Ыоз Ап¶елез, 1952, pp. 31 — 38.

ЁМсНег F. СЪша аш! Сеит:гал А^та, 1368-1884. ТЪе СЪшезе \Уол<l Огсlег. Ей Лоби г.ЁатгЪаик. СатЪпсl;е, Маз5., 1968.

Ёоуетгаи V. Нтз-опге cle ГАЗте сеп!гаle, Рагтз, 1994, 128 р.

- Сабне I A I /om.* Бге Егѳог8сЪип§ Рег5теп8гет8еп шг1ег Тшшг ипс! с1епТгтгитс1еп, Утеппе, 1952.
- Сайоз Е.* Ехсигаоп а la сарп!аl сге Татег1ап. ЫШе, 1898.
- СгЪбон Ейтaгй.* Тге Нг51огу оѳ1бе ОесНпе апс! оѳ Fall оѳ 1Ге Котап Етртге, Уо1. I — VII, 1903-1906.
- СоХотБекЕ.,* 5иЫелпу М. Тгтгигй Аг1 апс! Си1лиге, Бетс1еп, 1992.
- СобтБекБ.* Тге Тгпшпс1 АгсЪИеслиге оѳ 1гап апо' Тигап. 2 уо1., Рппсеѳоп, 1988.
- СоойггскБ.С.* Оео§гарЪтса1 асИтглот оѳ 1Ге XIV апс! XV Сеп1иге8 / Мопитеп1а Зепса, XV, 1956, р.203-212.
- СоойггскЕ.С.* СЪ'еп СЪ'еп§ ш СЪ'ш§ сЪи СЪтап§ \Ует-1'ап§ Ы8теп-Ъап§ сЪ'т-8шЪ]ип§-сЪтп§ ип-\\уеп-сЪг. Таг рет, 1968, р. 421—430.
- Сгазшгй Е.А.* Татег1ап е! Наеш1ел / Ыа Тгтгик1е, 4, Рап8, 1990, р.10 — 11.
- Сгау В.* Тге агсз оѳ боок тп Сеп1га1 Азга, Рапз — БопсЪп, 1979.
- Сгау В.* Тге ртс!опа1 аг!з тп 1Ге Тгпшпс! репос! / Тге СагЪпст§е Ы81огу оѳ 1гап, УО1.У1, сЪар!ег 16, р.843-877.
- Сгене I F.* Еа УТИС, с1е Сугиз а Таптег1ап. 5атагкaпс1е 1400 — 1500. Рапз, 1995, р.74 — 82.
- Сгегагй F.* ВаЪег. Рапз, 1930.
- Сгозз Jo-Ann.* Тге Есопоттс 51айт8 оѳ а Тгтгитгё зий зЪаткЪ: а Мал1ег оѳ СопШс! ог РегсерИоп // Наптап 5исНез, 1988, УО1. XXI, N.2.
- СгоуззеБК.* Е'Етртг сгез з'еррез: АШа, Оеп§Ътз_КЪап, Татег1ап. Рапз, 1939, 639 р.
- СгоуззеБК.* Тге Ептртг оѳ 1Ге 51ерре5. А Ыз1огу оѳ Сеп1га1 Азга. — №\у Вгизшск, 1970, 708з. (4-еѳ., Рагт8, 1980).
- СгубеЕ.].* ЫкЛезопШе БесогаИуе АткзоНЪе Тшшпс! репос! / Оиагага]атап]апка: з1исН ш тоге сН Стзerre Тисст, Иар1е8, 1974. P.233 — 279.
- СгубеЕ.].* Мог.езоп1Ге БесогаИуе Аг18оѳ1Ге Тгтипий репоск П, Мат1е Агг., П1, 1988-1989.
- Сиегаззетог М.* Рагґгаг15 сге ґат1е (Тгтгиг)// Бе Соипег сге Е'1ЖЕ5СО, 1972, 14.4. Нагйаг (Мапзиг). Тге Моп§ол1гас11юп8 апс! 1Бег зигууа1 ш Сеп1га1 Азга (XIV—XV сепШгез) // Сеп1га1 АзгаИс 1оиппа1, 1.28, V. 1—2, 1984, рр. 57 — 79.
- Нагйаг (Мап5иг).* Тге зоуегет§п тп 1Ге Шштгш 51але (XIV—XV сепШгез) // Тигс1са, 1.^Ш, уо1@, 1976, рр. 61-82.
- Намтег I.* СезсЪ1сЪ1е с1е8 ОзпташзсЪеп КетсЪе5, Вс1. 10, Вис1аре51, 1827 — 1835.
- Намтег I.* Се5сЪ1сЪ1е с1е8 ОоМепе Ногс1е ш КтрсЪак. ВисЪтрез!, 1870, 683 з.
- Нескег F./.* Ы1ееп1Ъ сеп!игу СЪтпе5 сНр1ошал тп Нега! / 1оигпа1 оѳ 1Ге Коуа1 АвтаИс 5оствлу, 1Ыс1 зегтез, УО1.3, раг1.1, ЁопсЪп, 1993.
- НгШа Нооккат.* ТаптЪиг1ате 1Ге соп^иегег. — Еопсгоп, 1962, 344 р.
- Нгзг \\$.* (ЭиеПепзШсНеп ґиг Ое8сЪтсЪ1е ѳег Тгтипстеп // 2ег15сЪгтґ1 с1ег Веи15сЪеп Мог§еп1апс1т8сЪеп Ое8е118сЪаґ1, Вс1, 90, Еер2т§. 1936, 5. 357 — 398.
- Нгзг IV.* ТгтгигНег 1агсЪг: Бахктпда пропЪа 1е1ктк // Ве11елеп (Тигк 1агйѳт кигиши уаутш, МапЪик 1942, N. 21-23, 5. 85-120.
- Ног\$1 Н.* Тгтгиг ипс1 Но§а' АП. Шел8Ъа<1еп, 1958.
- Нипагґаг БуѳБ АИак.* 15ґа§ап с1аг с1аига-у1 ^аМзЪшап-! Тгтгиг / Нипаг уа Магс1ит, СЕ XIII, 2335, р.6-18.
- Кагтов I.* Татег1ап: «ип 5утЪо1е ^ит пои5 ѳоппе ґорсе е! аззигапсе» / ґрапсе-11гБект81ап, Ви1елтпс1ел'А880ста1юпґрапсе-ґГ2Ъек181ап, Раг18, 1993, NN.1,2,3.
- Каг1 I.* Тгтгиг ипс1 сНе ґрапеп // Ап2ел§ег с1ег Оз^еиєюМзсЪеп Асас1ег1е с1ег ^188еп8сЪаґ1еп, \Утеп, XI, 1974, 5.515-529.
- Каше.* Муз1аґа Тшшг // 1з1ат Ап8тк1ореш8т, Апсага, 1970.
- Кекген Б.* Ыа Кои1е с1е 5атагкaпс1 ай 1етрз с1е Татег1ап. Рапз, 1990, 354 р.
- Кекген Б.* Татег1ап, 1е 5ет^пеиг с1е ґег. МеисЪале1, 1978, 260 р.
- Кекген Б.* Таптег1ап. Рапз, 1980, 262 р.
- Кекген Ысген.* Татег1ап, 1""Етртге сш 5ет§нег с1е ґег. МеисЪале1, 1978.
- Кеппейу Е.* Тге еха! зстепсез тп Тгтгитгс! 1гап / Тге СаптЪпс1§е Н181огу оѳ 1гап^о1.^1, р.568-581.
- КотагофБ.* Тге §олс1еп Й18к Мелал\уогк оѳ Тгтгигс11гап / Регаап Аг1 5епе8, 2, Со81а Меза, СаНґогша апс! Меу Уогк, 1992.
- [ЪандШз Б.М.].* 1п811и18 роПИ^иез е! ттШатгез с1е Татег1ап. Тгас1. ґрапсатзе с1е Е.М.Ъап§1аг8. Рап5, 1787.
- ЕатБ Н.* Татег1апе, 1Ге ЕагШзЪакег. Ыопскт, 1929.
- ЕатБ Н.* Ыа уте с1е Татег1ап, 1гас1. ґрапсат8е с1е КЛ.Ко'Бег!. Рапз, 1931.
- Еане-Ро1е 5.* Са1а1о§ие оѳ Огтеп1а1 Сотпз тп 1Ге ВгШзЪ Мизеит. VI, Тге сотпз оѳ 1Ге Моп§о18, Еопс1оп, 1881.



Bane~Pole 5. Тъе Моѡатптасѡп буѡазпез. Сѡрополоѡюаl апсl ѡеполоѡтсallableз \\алѡ Бѡзлосал шлослсlтосп8, \Уезгттзleg, 1894, 361 p.

Ба Тѡтутѡ, СагеИе, ВиИепв сГтпѡгталѡп cle ГАЗзостаНоп роиг ГАГ! е! ГШз^отге Тшшпстез е! лез есѡапѡе сllлгелз ѡапо-оигѡекз, Рапз, 1989—1995, NN. 1—15.

Benlg T. V. апс! ѡоигу О.Б. Тттиг апсllѡе Рппселу Утзѡп. // Регзтап АГl апс! СиИиге ш lѡе Фтѡлепlѡ Сеплггу, ѡоз Апѡелез, 1989, 396 p.

benъe T., ѡоигу С. Тшшг ап сИѡе Рппселу УТЗТОП. Регзтап аг! апс! сиНиге ш lѡе фтѡлепlѡ сеплггу, \ѡазѡшѡп, 1989, 396 p.

BeKoulx, J.'Oe Ia^Шe. Каррогlз cle Татегlапе ауес leѡ Сѡгеlтеп5/ ѡа Фгапсе еп Опеп! ап ХlУе ѡесle, Рап5, 1886, уол. 1, p.384-386.

Be Зѡанде О. Сlауцо. Етѡа55у lo Татегlапе. 1403-1406. lпгослсlѡп апс! соттеп!. Бу О. ѡе 8lгапѡе. ѡопсѡп, 1928.

Be Зѡанде С. Тъе ѡапсѡ ѡѡ lѡе Еазлеп СаНрѡале: Меѡороlагша, Регѡта апс! Сепlгal Азта фгот lѡе Моэлет Соп^иез! lo lѡе lтте ѡѡ Тшшг. №\у Уогк, 1966, 536 p. (Сатѡпсlѡе, 1905).

Еецlегс /. Без топитеп!5 cle 8атагкапсl. Вгхеllе5, 1890.

Ьоьго Раулo. Татегlап. Еп зиз loѡюпз ѡапз есl. МоНпа. Шзlопа clel Огап Татегlап 8еуШе, 1582 е! ѡапз ей. 8апсѡа. Мастпа, 1782.

МааlоуlА. 8атагкапсle. Рапз, 1993, 380 p.

[МаИга К.] А рег8lап Етѡаззу lo Сѡтпа. Веппѡ ап Ехlгасlфгот 2ѡсlаlаl'1 Та\уапкѡ ѡѡ Нафтз Аѡш. Тгапз. Бу К.М.МаИга. ѡаоге, 1943 (герпплес! №\у Уогк, 1970).

Мапо Е. Атгг Тшшг Кигаѡап. Тъе lттийсl ѡепалоѡу апс! Тшшг'з розИюп // Тоуозѡт Кеп Куи, 1976.

Манг ВеаѡнсеФогѡез. Асlттзlгалгп апсl lѡе Веleѡаlѡп ѡѡ аи!ѡпlу ш Тетиг'8 Воттүпз // Сепlгal АзтаИс ,loигпал, XX, 3, pp. 191—207.

Манг Веаѡнсе Фогѡез. Татегlапе апсl lѡе 5ттѡНзт ѡѡ 8оуегеетѡпlу // lгашап 8lше5, уол. XX1, 1-2, 1968, pp. 105-122.

Манг Веаlгесе Фогѡез. Тъе ОШсе ѡѡ ѡагаѡа ипслег Татегlапе Ап Апшуегзату Уолите т Нопог ѡѡ \Уоосlтап Слеауе8лоигпал ѡѡ Тиктѡѡ 8lсисе, уол. 9, 1965, pp. 59—69.

Манг Веаѡгесе Фогѡез. Тъе гге апс! гиле ѡѡ Татегlапе. — Сатѡпсlѡе ГѡшуегзИу Рег88. Сатѡпсlѡе, 1989, 228 8. (Сатѡпсlѡе 8lсисез тп lзлаттс СпаНзаИюп).

Манг Веаѡнсе Фогѡез. Тъе Шиз Сѡаѡалау ѡѡоге апсl аfлеп Тетиг'8 пзе lo ро\уег / / Сепlгal Азтапс ^игпаГХХVII, 1983, p. 79-100.

Магкаѡ К.Р. Нтзlоlге cle Татегlапе, етрегигег cle8 Мопѡоlз е! соп^иегап! cle ГАЗте. Рапз, 1739.

МеНкган-ЗМюану АззаѡиИаН Зоигеп. lзлаттс Мелal\ѡгк фгот lѡе Нашап \Уогlсl. 8lѡ — 18lѡ Сепшпез Утсlопа апс! Аlѡегl Мизешп Салалоѡие. ѡопскт, 1982, p. 445.

МедпапеШ Веѡѡеапѡ. Бе Утlа Татегlапт, lгапз. ^Т.Фтзсѡег. А пе\ула!т зоигте ѡѡ Татегlапе. Соп^иез! ѡѡ ѡатазсиз (1400/01). Опепl, IX, 1956, p.201-232.

Мепозку Ё.Ф. Тѡотаз ѡѡ Мел80р оп lѡе Тттигтс!. Тигтап \уаг8, тп lo Проѡе88ог М.8ѡафтрегедепlаюпоlите, есl. 5.М.Аѡсlлlлѡа. ѡаоге, 1955, p.145—170.

Метотгез cle Татегlап — Малѡи2ал, lгасl. 5рег\уагl. ѡопсlоп, 1830.

МогангШе Н. Метотгез 8иг Татегlап е! за соиг // ВтѡГ Ое Геcole ѡез сѡагез, БУ, 1894, pp.433-464.

Мо^оьегп. Тъе еарлу ѡѡ Сепlгal Азта. ѡопсlоп, 1939, 404 p.

Иеюе F. Ехрозе cleз ѡиеггез <ле Татегlап е! cle сѡаѡ-Коскѡ ѡапз Б'А8le сеп!гал, е'аргез lа сѡропт^ие агтептепне lа тесШе cle Тотаз Мейгорѡ. ВгхеПез, 1860, 158 p.

Б'Ок8ѡон С. Нlзlоlге cleз Мопѡоlз, слерш8 Тсѡтѡшз-Кѡап^из^и'аТlтоиг ои Татегlап. Т.1-1У, ѡаНауеАтзѡегап, 1834-1835, есl.2:1852, есl.3:1892, гергт!. Ттепlзт, 1940.

О'Кане В. Тауѡаа, Тигѡаl4 ^ат апл Тlтипсl УаиШпѡ. lгап, ХУП, 1979, p.87-103.

О'Кане В. Тlтипсl АгсѡИеслгге ш Кѡигазап, СаНѡога, 1987.

РегонсИно Р. Маѡпт Татегlапт 8суlѡагит. Фlогепсе, 1553.

Рендег-ШНзон К. Тттигтс! Агсѡгlеслгге / Сатѡпсlѡе Нтзlогу ѡѡ lгап, Сѡагег 15, p.728-759.

РоНег У. Б'агl cleз ^агсНпз Итоипслез ѡѡ тоѡѡоlз, Веlѡт^ие, 1991.

Ргаѡт М. (Тѡеол М.). Б'етртг топѡоl е! Татегlапе. Рапз, 1937.

Ридасѡепкоѡа О.А. 8атагкапсl. Висѡага. ВегНп. УЕВ Беилсѡег Уегlаѡ слег \ѡтзеп8сѡаѡl, 1975, 88 з.

Оаѡгетеге Е. Метотге Бтзлог^ие зиг le геѡпе сли зиИап 8сѡаѡгоскѡ / ^оигпал Азта^ие, 1836, p. 193 233, 338-364.

Кѡѡнзон В.Ш. lзлаттс РапПпѡ апс! lѡе Агlз ѡѡ lѡе Воок, ѡопѡп, 1976.

Кѡѡнзон В. №. Шатшс Рашlтпѡ тп Тгапзохтапа слгптѡ lѡе Тттипс! регтос! / Виллетп ѡѡ Азта lпзlтlле, p. 71—82.



Коемег Н.К. Ше Масьфолшег Тшшгз-Аьпзз (?) сьег Оезьсьсье 2еепфгал игш Уогага5теп5 (?) 1т 15 Тьаьпсьелл; 181атЛҮ18зепзсьаффНсье Аьбапс!ипшеп, есл. К. ОгатПсь. ^езьбааеп, 1974, 8. 226-262.

Коемег Нанз Кобег1. №ие Уегойеп1;Нсьипшеп гиг Сезьсьсье Птигз ипс! 8елпер Масьфолшег. Сепфгал А5гафс лоиьпале, II, 1956. Тье Нашие—\¥1е8Баиеп, 5.219—232.

Коемег Н.К. 5ааф55сьре1Беп аег ТшшпсктгеБ; саз 5афар—пата сь8 Абс1ал1аб МатапсГ "ШезьБаскп, 1952.

Коемег Н.К. Тшшг т 1гап // Сатьпсье Шзфору оф 1гап, УОГ VI, Сатьпсье, 1986.

КоззаБг М. Тье Теа апс! Ногзе Трасе шфБ 1ппег Азла Штп§ Ше Мт§ / Лоиьпал оф Азла Шзьгу, IV, № 2, 1970, р.136-168.

КоззаБг М. Сьеп§ Но апа Тшшг. Апу Келафюпз. Оперф Ехфгететиз,20,\У1е5Бас1еп, 1973.

КоззаБг М. А фгапз1афюп оф Сь'еп Сь'еп§ Нэт уи фап-кио / Мт§ 5еишез, XVII, 1983, р.49-59.

КоззаБг М. Тлю Мт§ Етгоуз 1о тпер А8ла. Т'оип§ Рао, УОГ БХИ, 13, р.1—35.

Кох Жан-Паул. Н1зфолге аез Огапс18 Мофьолз. Рапз, 1986.

Кох Жан-Паул. Шзфолге сь ГЕТргг.

Кох Жан-Паул. ШзМге сьз Тигс8. Рапз,1984.

Кох Жан-Паул. Га рпз\у сГГзрбаап раг Татег1ап // Г'Шзфогге, № 94, №)уетьге, 1986, pp. 32-41.

Кох Жан-Паул. Татег1ап. Рапз, Фауага, 1991, 380 р.

Ло55 ЕЖ Татег1ап еф ВауегМ еп 1402. Гошюп, 1940, 323 р.

Сапс\уон. Шзфолге с1и фгапа Татег1ап Ше с'ип ехеПеп! тапи5спф5. Рапз, 1677.

Сапс\уон. Шзфолге ии фгапс! Иге ехеПепт; тапизсги;. Рапз, 1677.

Сактан А.К. Га М1шафиге Рег^апе аи XII ап Х¥1Fe 81ес1е, Рапз апс! Вгиззе18, 1929.

*{5ана*ег8 J.H. еБс.}* Татег1ане ог Тшшг,фбе Огаеф Апиг. Гопсюп, Гигас, 1936,341 р. (Тгапз1афес! Бу 1.Н.5аш1егз, ефс).

СанктИуата М.К. Нт5фору оф Сепфгал А51а. Салсифа, 1964, 307 р.

Завогу Кодег Мегьун. Тье 8фиг§§1е фог 5иргетасу т Регаа афег фбе Оеафь оф Тшшг // Вем Гз1ат,Хь, 1964,pp. 35—65.

Зегну§ Н. Монфол фпффе пиззюпз фбе Мтп§ Репои / Сепфгал Азлафс ,Тоиппал,Х1, 1966, р. 1-14.

Зегнуз Н. 8то-Монфол гелафюпз аигт§ фбе Мт§, II. Тье фпьффе зу5фете апс! сИрютайс пиззюпз (1400—1600) / Меланфез сьтотз еф Воиаафьтшше5,уог Х1\,Вгихе11е5, 4, 1967.

Зегнуз Н. 8то-Монфол гелафюп5 с1игт§ фбе Мт§, III. Трайе гелаиопз: фбе Ногзе фат5 (1400—1600) / Меланфез сшшиз еф ВоиЗйфьтдиз, УОГ XVII, ВгихеПез, 1975.

ЗИюез^ге ие 5асу. Метогге зиг ипе соггезропаапсе теаЧфе сь Татег1ап Сьар1ез VI // Метое сь Г Асайепие сь5 тзсприоп8,У1,1822.

Зет§ Е. Тье Оаггефф Мапизспрф оф фбе 2афар-пате: а 5фс1у 1п Ф1фгееп1;Б-сеп1;иу Т1типс1 Ра1;гопафе. Рь. Б. С1155,1птиег5ту оф Фтпе Аг1з. Ие\¥ Уогк ГГшугерзи;у,1973.

ЖеИон Р. Тье Ттпшпс! апс! Ойотап ТрасИф1оп с1апз зафе е! Кофег Кеуеггие. Бопаоп. 1991.

ЖоНс /и/ги^. Ше Т1тигсИзсьеп Ваис1епк1алеп т 8атагкпс1 аиз сьг *Бей* Татег1апз. Шеп, 1928, 470 з.

Жу1ег ВеНоШ.Ше ОоИеп Ногс1е. Б1е Монфолеп т Киз1апс1 1223—1502. Бепр21§, 1943.

Жу1ег ВежбоШ. ТУ\е ОоИепе Ногсге. "¥1езьБас1еп, 1965.

Жу1ег В.Т>\е Монфолеп т 1гап. ¥1езьБас1еп, 1968.

*Жскоикте /.*Бе5 М1ат;иге5 сьз тапизсгИз Тшшг1с1е8,Рап8,1954.

Жготег юп КегскепБаск \¥. Шр1оталл8сье Копфак1е иез Неггзсьег5 уот \¥е15зеп НаттеГ ОИотап Оага Ши§, тп: с1ет Веифзсьеп Коп1§ 81§1зтипс1 1т 5ер1етБег 1430-Маг5 1431 ги ^ететзатеп ¥огфьеп тН; с1ет Тттипёеп 5ьбаб-К1сб фешеп с1и Тигкеп. 5иоо51;фог8сьш1шеп, XX, 1961, 5.267-272.

Жуей Яата\Шит. Тье 5таге ипёег Т1тиг. Ие\¥ ВеИ,1925.

Жуей ЯатаИШт. Тье 51а1е ипс1ег Тттиг. Ме\у ВеН,1995.

Жуег Ф. Бег ¥огбер1сбф иБег сНе Есьфюп ёез 2афарпата УОП №гат 5ат1 ипс! с1ег\У1сбф1§5феп ТеНе с1ег Ое5сь1сбфз\уегке Найг-1 Аьга'з // АГСШУ Оепфалп1, УОГ IV/ 2, Ргаа, 1932, зз. 250-256.

Жуег Ф. Апа1узе сь5 1а ргеттеге то1ф1е с1и 2иьс1афи-1-фаяг1сб сь Наф121-1 Аьги.

АМИР ТЕМУР
ЖАХОН ТАРИХИДА

Сьапзѣпа оепѣна, праесрие асl Регз^ат регШпепИа, есШегиш. Ф.Таиег, У. КиНсоуа, I.Нгбек. Праѣа, 1956, pp. 345-373.

Таиег F. Бле Веп:гаѣ хиг Кеппѣш5 сler Ое55сblсбѣ5уегке Найг-1 Абгиз // ВlбНofеса ОепуѣаИз, XV, Белаеп, 1958, 3.146-148.

Таиег F. Тшшг — уо^ок а зѣаѣшк // №зуу Оепѣ, Праѣие, 1961, 384—95.

Таиег F. Тшшг-ННаг аеггшае ѣа21^ИЬ, зег.А.Аѣез, Веилѣеш ѣигк ТапЬ Кигипш, ХХIХ/ИЗ, Апкага, 1965, 5.49-69.

Ткасзѣон \Ѣ.М.А. Септлпу оѣ Ргшзес: Зоигсез ш Тшшпсl Шзгоѣу апй Агѣ. СатЪгП^е, 1988.

Тѣе Тшшш! етрНе // Тѣе СатЪгИ^е Ш5ѣогу оѣ СатЪгИ^е Ш5ѣогу оѣ Сѣта. Vol.7, Рагѣ 1. СатЪгПѣе, 1988.

Тѣе СатЪгНѣе Шзг.огоу! lзлат, Тѣе ТшшгП апа 5ауагН РегкН^, еа Р.Ласк^оп. СатЪгНе, 1968.

Тѣе СатЪгИѣе Ш5ѣогу оѣ lзлат V, 1А, СатЪгИѣе, 1970, p. 1970-174.

Тѣе СатЪгПѣе Ш5ѣогу оѣ lзлат V 2В, СатЪгПѣе, 1970, p.586-587

Тѣе СатЪгИѣе Ш5Т,огу оѣ lзлат V, 6. СатЪгНѣе ,1986.Сѣарѣег 7.

Тѣе Меалаеуаl ПкНа. 7ИА.Б.-1803 А.Б. Ву Ушоа Сѣаш! Рапаеу ап^ Ушоа Веѣап Ёаl. Ёискпо\у.1991,12, шуа5Юп оѣ Тшшг, p. 218—224.

Теггу А. ТшшгИе5 Негаѣ. \Уле5Ѣаеп, 1983.

Тодап А.2.У. Виуик ѣигк Бикитааг 8аЪгиб // МатЪП lшшуег5гѣе5l, ЕаеНууаѣ ФакиИе5l. Тигк БПе уе ЕаеНуаѣ Вег§l5l, Ш, 1949, p. 520-538.

Тодап Актай 2екг Уе/г'с/г.ТаЪ§l§-l па5аЪ-1 Атшг ТшшгДп 8.М.АѢаиллаЪ, еа. Проѣе8зор МиѢаттаа 8Ѣай Презепѣаюп Уолит, еа. 8.М.АѢаиллаЪ. Ёабоге, 1955, p. 105—113.

Тодап А.2.У. Тшшге сатралѣп оѣ 1395 т ше lлкгате апа ИогѣБ Саисазиз // Агалз оѣ Тлкгашап оѣ Аѣl апа 8слепз ш ѣе 118., VI, 3-4, 1958, pp. 1358-1371.

Тодап А.2.У. Тlтиге Озѣ-Еигора РоНѣlк // 2елѣзсбгlѣѣ ^ег аеиѣзсбеп тогѣепlапаlзсбеп СезеПзсѢай, \УлезѢаѣеп, СУШ, з. 279 — 298.

ТоигнеѢие F. Кауаѣез ^е Тlтоиг-леп§ еп Агтеше / Кеуие ^е Оепѣ Сѣреѣлеп, ХХIII, Рапз, 1922-1923, p. 31-36.

Тгмиг. Тѣе Епсуслореала оѣ l5лат, УОl. IV, ЁеИеп — Еошюп, 1915.

Тгеи М. Ете Апзргасѣе Татеглапз / В^гапйшзсѢе 2егѣзсѢпѣѣ, XIX, 1910, 8. 15—28.

УатѢегу А. Ете leѣешлаге ОезѢлсѢѣе Тппиге // 2егѣзсѢпѣѣ ѣиг Азшоло§le шП уетапаѣе ОеБлеѣе, Ёl, 8ѣгаз5Ѣиг§ ,1897,3.215 — 232.

Уегнапзку С.У. Тѣе Моп§оlз апа Киззла. №\У Науеп, 1953.

(^агнт Микаттай. Мата-уl Аппг Тшшг Оиг§ап lа 8Ѣагl-1 5ѢазѢпт раазѢаЪ-1 МНапза / Вlзѣ та§ала-уl Оаг\пш ВотѢау, 1928, p.39—48.

\ѢаИег 7.Ф. Оиеллепзѣиалеп гиг СезѢлсѢѣе ^ег ТшшгИеп / 2БМО, ХС, 1936, 8.357-398.

ШаИег J.Ф. lѢп КѢаИип апа Татеглап: ТѣеН Нlзѣопс Мееѣт§ ш Ёатазсиз, 1401 А.Б. (803 А.Н.). А 8ѣи^у оп АгаѢю Мапизспрѣз оѣ lѢп КѢаИип АиѣбѢю§гарѢу. \^!ш а ѣгапзлаѣюп т Еп§ИзѢ агИ а СттепѣаКѢ, Вегиеу, 1952.

ХуаИег О.Ѣе тегогlал аез злелез Татеглап. Рапз, 1963.

\ѢИѢег ОЛГ. Тѣе Тlтипа соигѣ: Нѣе т §агаепз ап а ѣепѣз, Нап, XVII, 1979. P. 127-133.

\Ѣоосl5 Б.Е. Тѣе гlзе оѣ Тlтипа Нl5ѣогlо§гарѢу // Лоигпал оѣ №аг Еа5ѣеп 8ѣиаѣез, тоl. 46, N 2, 1987, pp. 81-108.

\Ѣоойз О.Е. Тѣе Тшшпа атазѣу. Вlотт§ѣоп, 1990.

УагзкаѢег Е. 8Ѣг-1 ѣаг5у ааг аѢа-1 8ѢаЪ КикЪ уа А§Ѣаг-1 тѢlѣаѣ ааг зѢГп ѣаг5и. lпѣlзѢагаѣ ВапlзѢѢаЪ-1 ТШгап. ТеѢгап, 1334 / 1955. 268.

УагзкаѢег Е. Регаап роѣѣгу lП ѣе Тlтигла апа 8аѣаула реглоаз / Тѣе СашѢпаѣе Шзѣlгу оѣ lгап, Vol. VI, p. 965-99

БУЛИМЛАР ИЗОХИ

«Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Амир Темур хақида»

1. *И.Каримов.* Ўзбекистон: Миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., «Ўзбекистон», 1996. 360—362-бетлар.
2. *И.Каримов.* Бунёдкорлик йўлидан. — 4-том, Т., «Ўзбекистон», 1996. 340—343-бетлар.
3. *И.Каримов.* Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. — 5-том, Т., «Ўзбекистон», 1997. 166-170-бетлар.
4. *И.Каримов.* Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. — 5-том, 171—174-бетлар.
5. *И.Каримов.* Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. — 5-том. 175—178-бетлар.
6. *И.Каримов.* Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. — 5-том. 179—180-бетлар.
7. *И.Каримов.* Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. — 5-том. 181—191-бетлар.
8. *И.Каримов.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. — 2-том, Т., «Ўзбекистон», 1996. 71—72-бетлар.
9. *И.Каримов.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. — 2-том, 321-бет.
10. *И.Каримов.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. — 2-том, 360—361-бетлар.
11. *И.Каримов.* Бунёдкорлик йўлидан. — 4-том, 21-бет.
12. *И.Каримов.* Бунёдкорлик йўлидан. — 4-том, 55-бет.
13. *И.Каримов.* Бунёдкорлик йўлидан. — 4-том, 132-бет.
14. *И.Каримов.* Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. — 5-том, 147-бет.
15. *И.Каримов.* Хавфсизлик ва барқарор таракқиёт йўлида. — 6-том, Т., «Ўзбекистон», 1998. - 128-бет
16. *И.Каримов.* Биз келажикимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. — 7-том, Т., «Ўзбекистон», 1999. - 142-бет.
17. *И.Каримов.* Биз келажикимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. — 7-том, 146—148-бетлар.
18. *И.Каримов.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — гшрвард максадимиз. — 8-том, Т., «Ўзбекистон», 2000.— 222—223-бетлар.
19. *И.Каримов.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-том. Т., «Ўзбекистон», 2001.- 116-117-бетлар.

«Марказий Осиёдаги қадимий давлатлар»

1. Нешип§ Ш.В. 2огоазт.ег, роНйсап ог \\атхб-сюкт;ог? Охёогс1, 1951, р. 44—45; Гафуров Б.Г. Таджики. М., 1972, с. 59.
2. С-е1§ег \\Л Озглгашзсбе КиНиг т АНеЛшп. Ег1ап§еп, 1882, 3. 66-67; Гафуров Б.Г. Таджики, с. 60.
3. АЪег,екоу А., Узироу Н. Ашлепг. Iгашап потасб т \\егт;еп Септхал Азта; ш: Шзтхгу ог сМНгайопз оґ Сешга1 Азта, Тло1., Тье Веуе1ортепг, оґ зейепГаги апа погаасНс сМИгатлопз; 700 Ъ.8. то А.Б. 250. Ш ЕЗКО РибНзъгшЗ. Рапз. 1994, РР. 23-33, 5.Р. 23 24.
4. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Кры́ши мира», М., 1972., с. 156-157.
5. Дандамаев М.А., Луконин В.Г., Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980, с. 104.
6. Ўша ерда, 105-6.; История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин. Ташкент, 1984, с.9.
7. Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира // В кн. История Иранского государства и культурн, с. 122—154.; каранг: с. 142.
8. Арриан. Поход Александра. // Перевод с древнегреч. М.Е.Сергеенко, М.—Л., 1962, т. III, 28, с. 9-10.
9. История народов Узбекистана.Т.1. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1960, с. 76-80; История Узбекистана в источниках, с. 74—83.; Гафуров Б.Г. Таджики..., с. 95-98.
10. Арриан. Поход Александра ..., т. IV, 15, с. 1-6.
11. История народов Узбекистана..., т. I, с. 81.
12. Епок1 К.КозьБеленко С.А. Halclary Ъ. Тье ^исбсбтъ апа! тьелг т18га(;10пз. Iп:Нтзгогу оґ сМНзайопз оґ Септга1 Азха. ^окИ, РР. 171—189;Налопп С.2иг Iле-хз1 Фга§е. Хе^зсбпй §ег Беит;зсбеп Могепап§ й1зсбеп СезеПзЪай, ВеґИп, Ва. 91, ЪГ.Ф., Вй. 16, 1937, з. 246-249; Бернштам А.Н. К вопросу об усунь кушан и тохарах (из истории Центральной Азии)// Советская этнография, 1947, N3, с. 43.; Литвинский Б.А. Саки, которне за Согдом.Трудн АН ТаджССРд.б, 1960, с. 92-93.
13. СьпзЪтап К. Ведгат. Кесбергсбз агсбеоло§1^иез ег, Ъзтгог1^ие8 зиг Iез Коисбапз. Iе Саке? 1946. «Метопез йе Iа БеIе§аЩоп агсбеоло§1^ие ФрансаI8е еп Агґапшг.ап». Раг13, 146,pp. 145-146.
14. ОоШ К. БоситепI;е гиг СезсЬсбтъ;е ёег Iгашзсбеп Ниттеп ш ВасШеп ипё Iпчлеп. Ва. I—IV. \\еззбаеп, 1967.
15. АНкет.К. СезсЬсбтъ;е сIег Ншшпеп, Ва. ГВеґПп, 1959,5.41-54; РиллеуЫапк Е.С. Тье сопзопат;ал зизт;ег оґ ОIа СЫпезе. — АзIа МаIог, ЪопсЬп, N.5. Уол.IX, рг. I, 1962,

pp.259-260; Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарга. М., 1962, с.244.

16. История народов Узбекистана. т. I, с.142.

17. *Тревер К.В.* Кушанм, хионить, и эфталитм по армянским источникам IV—VII вв.: / Советская археология, Т.ХХI, 1954, с.40, 142-143.

18. *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки, М.,1967, с.141-143.

19. История ат-Табари. // Перевод В.И.-Беляева. Ташкент,1987, с. 32—35.

20. Ўша асар, 44-6.

21. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар, I ж. Қадимги халқлардан қрилган ёдгорликлар. Таржимон А.Расулов. Изохлар муал-

лифлари: И.Абдуллаев, А.Ирисов, Тошкент, 1968, 72-84-6.

22. *Босворн К.Э.* Мусулманские династии. // Пер. с англ. примеч. П.А.Грязневича, М., 1971, с.145.; Семёнов А.А. К вопросу о происхождении Саманидов. // Трудн АН ТаджССР, т. XVII, 1954, с. 3-5.

23. *Абу-л Фазл Байхаки.* История Масъуда (1030—1041). // Пер.с прес, введение, комментарий и приложения А.К.Арендса. Изд.2-е,дополненное, М.,1969, с.601—602.

24. *Гафуров Б.Г.* Таджики ..., с.396.

25. *Буниятов З.М.* Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов (1097—1231). М.,1986^ с. 6.

26. Ўша асар, 80-6.

«Туркистон мўғул истибдоди даврида»

1. Ан-Насави Мухаммад. Жизнеописание султана Джалаладдина Манкбурни. Пер. с араб. З.М.Буниятова. Баку, 1973, с. 77—78.

2. *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. т. 1, М., 1963, с. 465.

3. *Буниятов З.М.* Государство Хорезмшахов..., с 55.

4. Ўша асар, 82—97-6.

5. Ўша асар, 136—137-6.; Бартольд В.В. Туркестан..., с. 467—468.

6. *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. Т. 1, кн. 2 // Пер.с перс. О.И.Смирновой. М. - Л., 1952, с. 201-202.

7. *Бартольд В.В.* Туркестан ..., с 477.

8. Тпотаз Есл». Тье Сьгошслев ог Рьагап Ккк^ о£ БеЪЪ. Бопйоп, 1971, N 71-75, pp 90-91.

9. Ан-Насави. Ўша асар, 294—295-6.

10. Босворт. Ўша асар, 155-6.

11. *Массон М.Е.* Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов (По поводу Таласского клада монет XIV в.) // Археология Средней Азии, т. IV, Ташкент, 1957 (Трудн САГУ, новая серия, вьш. III. Исторические науки, кн. 25).

12. *Федоров-Давидов Г.А.* Золотоордышские города Поволжья. М., 1994, с. 209.

«Мустабидларга қарши қураш ва мустақил давлат барпо этиш — Амир Темурнинг буюқ тарихий хизмати»

1. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. Сўз боши, табдил, изохлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад., Х.Бобобеков., 1997, 126.

2. *Фасих Хавафи.* Муджмали Фасихи. Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой, Ташкент, 1980, с. 59.

3. *Ибн Арабшоҳ.* Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (бундан буён «Амир Темур тарихи»). Икки жилдик, 1-ж. Тошкент, 1992, 68-6.

4. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган Париж конференциясининг материаллари. 1996 йил 22—27 апрель.

5. *Луи Базен.* Темур ва Чиғатойлар анъанаси. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган Париж конференциясида қилинган маъруза.

6. *Шарафуддин Али Яздий.* Ўша асар, 12-6.

7. *Амир Темур Гурагон.* Таржимаи ҳол, 31-6.

8. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома, 13-6.

9. *Ибн Арабшоҳ.* Амир Темур тарихи, 1-ж, 70-6.

10. Ўша асар, 70-71-6.

11. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома, 14-6.

12. Уша асар, 19-6.

13. Ўша асар, 21-6.

14. Ўша асар, 26-6

15. Ўша асар, 38-6.

16. Ўша асар, 40-6.

17. Ўша ерда.

18. Ўша ерда.

19. Ўша ерда.

20. Ўша асар, 41-6.

21. Ўша асар, 44-6.

22. Ўша асар, 67-6.

23. Ўша асар, 71-6.

24. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч., т. 2, ч. 2, М., 1964, с.53.

25. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома, 72-6.

26. Ўша ерда.

27. Ўша асар, 82-6.

28. *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и её падение. М.-Л., 1950, с. 315-317. *Фасих Хавафи.* Муджмали Фасихи, с.99.

29. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома,

30. Ўша асар, 86-6

31. Ўша асар, 88-6.

32. Ўша ерда.

33. Ўша асар,89-6.

34. Ўша асар,94-6.

35. Ўша асар, 106-6.



36. Босворт К.Э. Ўша асар. 221-6.
37. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 111-6.
38. Ўша асар, 110-6.
39. Ўша асар, 113-6.
40. Ўша ерда.
41. Ўша асар, 116-6.
42. Ўша асар, 125-6.
43. Ўша ерда.
44. Ўшаасар, 128-1296.
45. Ўша асар, 130-6.
46. Ўша ерда
47. Ўша асар, 135-6.
48. Ўша асар. 139-6.
49. Ўша асар. 141-6.
50. Ўша асар. 154-155-6.
51. Ўша асар. 155-6.
52. Ўша асар, 156-6.
53. Ўша асар. 159-6.
54. Ўша асар. 175-6.
55. Ўша асар. 177-6.
56. Ўша асар, 179.
57. Ўша асар. 182-6.
58. Ўша асар. 186-6.
59. Ўша асар, 293-6.
60. Ўша асар. 197-6.
61. Ўша асар 207-6.
62. Ўша асар, 221-6.
63. Ўша асар, 222-6.; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). Пер. со старониспанского. М., 1990, с. 83.
64. *Клавихо*. Ўша асар, 83-6.
65. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 232-6.
66. Ўша асар, 233-6.
67. Ўша асар, 260.
68. Ўша асар, 265-6.
69. Ўша асар, 268-6.
70. Ўша асар, 269-270-6.
71. *Ашраф Аҳмедов*. Темурга тегманг. «Миллий тикланиш» газетаси, 1995 йил 29 август.
72. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 278-279.
73. Ўша асар, 283-6.
74. Ўша асар, 289-6.
75. *Клавихо*. Ўша асар, 121—122-6.
76. Тошкент. Эшшклопедия. Тошкент, 1992, 292-6.
77. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 296-6.
78. Ўша асар, 292-6.
79. Темур тузуклари, Тошкент, 1991. 85—86-6.
80. Ўша ерда.
81. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 289-6.
82. Темур тузуклари, 85—86-6.
83. Ўшаасар, 82-83-6.
84. Ўша ерда.
85. *Ибн Арабишох*. Ажойиб ал-макдур фи тарихи Таймур (бундан буён «Амир Темур тарихи»). II китоб. Тошкент, 1992. 71—72-бетлар.
86. История народов Узбекистана, Ташкент. 1950, с. 363.
87. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. 137-6.
88. Ўша асар, 68-6.
89. *Муҳаммаджонов А.* Темур ва Темурийлар салтанатид Тошкент, 1994, 44-6.
90. *Клавихо*. Ўша асар, 138-6.
91. Темур тузуклари, 86—87-6.
92. *Якубовский А.* Ўша асар, 43-6.
93. Ибн Арабишох. Ўша асар, 70—73-6.
94. *Якубовский А.* Ўша асар, 27-6.
95. *Бартольд В.В.* Царствование Темура, с. 476.
96. *Мирхонд*. Равзат ус-сафо, т. 6. 209-6.; А.Хасанов. Ўша асар, 128-6.
97. *Ибн Арабишох*. Ўша асар, 82—84-6.
98. *Хильда Хукхэм*. Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995, с. 80—84.
99. Темурланг. Бейрут, 1981, с.202.
100. Темурланг ва хикоятуху маъ Дамашк, 1987, 47-6.
101. Темурланг... 305-6.
102. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 190-6.
103. Ибн Арабишох. Ўша асар, 217, 247-6.; Мазхар Шихоб. Темурланг, 293, 320-6.
104. Тамерлан. М., 1992, с. 148-149.
105. Ал-Жавоҳир ал-Музиййа фи табакот ал-ханифиййа, Қоҳира, 1978, 1-ж. 227-6.
106. Ал-Комил фи-т-тарих, Қоҳира, 1873, 11-ж, 91-6.
107. Ан-Нужум аз-Зоҳира фи мулук Миср ва-л-Қоҳира, Қоҳира, 1956, 12-ж., 322-6.
108. Темурланг..., с. 315.
109. Темур тузуклари, Тошкент, 1991, 57—58-6. " " ;

«Иқтисодий ва савдо алоқалари»

1. *Шишкин В.А.* Гур-Эмир // Научные труды ТашГУ, вып. 232 // Археология и антропология. Ташкент, 1964, с. 29-37.; Кононов В.А. Анализ тканей савана из детского погребения в склепе Ишратхана // Мавзолей Ишратхана. Ташкент, 1958, с. 131-141; Федорович Е.Ф. Исследования средневековых тканей Самарканда // Из истории искусства Великого города. Ташкент, 1972, с. 235-242; Немцова Н.Б. К истории тканей и одежды населения Средней Азии XV в. // Из истории искусства Великого города. Ташкент, 1972, с. 243-251.
2. *Вяткин В.Л.* Вакуфный документ Ишрат-хана // Мавзолей Ишратхана. Ташкент, 1958, с. 128-129.
3. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев, С.Мирзаев, Тошкент, 1960, 107-6.
4. *Абдураззоқ Самархандий*. Матлаи савдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳли луғатлар муаллифи А.Уринбоев. Тошкент, 1969, 279-6.
5. *Алишер Навои*. Махбуб ал-кулуб. Подг. к изд. А.Н.Кононов. М.-Л., 1948, с. 41-42.
6. Мажмуайи васоик. ЎзР ФА ШИ қўлёмаси, № 1386, 229-в; Вяткин В.Л. Вакуфный документ Ишратхана, с. 126.
7. Мажмуайи васоик, 118 а — 122-в.

8. Вакфная грамота Хусейна Хорезми, ЦГА УзР, ф. И-323, д. 1225, л. 27-а.
9. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2, М.-Л. 1952, с. 187-188.
10. *Костигова Г.И.* Трактат по каллиграфии Султана Али Мешхеда. ГПБ им. М.Е. Салтмкова-ГЦедрина. Т. II (V). Восточный сборник. Л., 1957, с. 133.
11. Ўша ерда.
12. *Хабидуллаев Н.* Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи. Тошкент, 1992, 77—83-б.
13. *Костигова Г.И.* Ўша асар, 183-б.
14. *Буряков Ю.Ф.* Коллекция бронзовых художественных изделий XIV - начала XV века из Самарканда. // Общественные науки в Узбекистане, 1969, № 8-9, с. 27.
15. *Вяткин В.Л.* Ўшаасар, 125—126, 128-б.
16. *Семёнов А.А.* Исторический очерк художественных ремесел Узбекистана. // Литература и искусство Узбекистана. Ташкент, 1937. Кн. IУ-У, с. 122.
17. *Петрушевский И.П.* Применение рабочего труда в Иране и сопредельных странах в позднее средневековье (К проблеме рабовладельческого уклада в феодальных обществах Передней и Средней Азии // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР, М., 1960, с. 24; Мукминова Р.Г. К истории ремесленных мастерских кархана // Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. М., 1980, с. 190—196).
18. Ўша асар, 140-147-б.
19. *Клавихо*. Ўша асар, 140-б. История народов Узбекистана, Т. 1, с. 336.
20. Ибн Арабшоҳ. Амир Темура тарихи. I ж., 197-б.
21. *Захириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома... 106-б.
22. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558—1560 гг. Английские путешественники в Московском государстве. Л., 1937, с. 128.
23. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А.Ўринбоевники. Т., 1972, 124-б. Клавихо. Ўша асар.
24. *Умняков И.И.* Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады СССР, М., 1960, с. 8-10.
25. *Клавихо*. Ўша асар, 153-б.
26. *Захириддин Муҳаммад Бобур*. Ўша асар, 153-б.
27. Вептш|Şep A. Et, Şьапт.al Ёшегиег — ОпеЦие^ау. Бек МагсЪапсЪ ёе la Соиг Ойошапе ег. le Соштегсе йек Ёоиггигез МовсоуЦез XIV 5lecle // СаШегз топие ег. 5оулеШиле. Х1-3 (1970) Ъ& 367.
28. *Захириддин Муҳаммад Бобур*. Ўша асар, 47-б.
29. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад, Х.Бобобеков. Т., 1997, 221-б.
30. *Клавихо*. Ўша асар, 139-б.
31. Ибн Арабшоҳ. Ўша асар, 45-б.
32. *Абдураззоҳ Самарқандий*. Ўша асар, ўша жойда.
33. *Захириддин Муҳаммад Бобур*. Ўша асар, 45-б.
34. Ўша асар, 45-б.
35. *Аҳмедов Б.* Улуғбек. Тошкент, 1989. 108-109-б.
36. *Мирза Муҳаммад Хайдар*. Тарихи Рашидий, Тошкент, 1996, 255—256-б.
37. Самарқанд тарихи, 1-ж., Тошкент, 1969, 195-206-б.
38. Ўша асар, 196-б.
39. Ўша асар, 200-201-б.
40. Темура тузуклари., 98-б.
41. Ўша ерда.
42. Ўша ерда.
43. *А. Смит*. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М. Соцэкиз, 1937, т. 2, с. 341-349.
44. Темура тузуклари ..., 85-, 86-б.
45. Ўша асар, 72-б.
46. Ўша асар, 70-б.
47. Ўша асар, 83-б.
48. Ўша асар, 73-б.
49. Ўша асар, 96-б.
50. Ўша асар, 15-б.

«Халқаро муносабатлар, дипломатия ва ташқи савдо»

1. *Клавихо*. Ўша асар, 88 — 90-б.
2. *Ибн Хажар ал-Асцалоний*. Ибн ал-Ғумр, 1-жилд, 201-б.
3. *Ал-Маиризий*. Ас-Сулук, 3-ж., 495-б.
4. *Муҳаммад Асадуллоҳ Сафев*. Темуранг, 155-б.; Ибн Арабшоҳ. Амир Темура тарихи, 1-ж., 137-б.
5. *Муҳаммад Асадуллоҳ Сафев*. Ўша асар, 155-б.
6. *Ибн Тагриберди*. Ан-Нужум аз-Зохира, 12-ж., 43-б.
7. *Хасанов А.А.* Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Египтом, с. 126.
8. *Ал-Маиризий*. Ўша асар, 537-б.
9. Ўша асар, 564-б.
10. *Ибн Хажар ял-Асцаломий*. Ўша асар, 1-ж., 347-б.
11. Ўша асар, 385-б.
12. *Исмаил Ака*. Темура ва девлети. Анкара, 1991, 20-б.
13. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 164 — 167-б.
14. *Мирхонд*. Равзат ус-сафо, 6-ж., 209-б.
15. *Ҳоким Амин Абдал Саййид*. Кийам, 125-б.
16. *Мирхонд*. Равзат ус-сафо, 6-ж., 209-б.
17. *Хондамир*. Ҳабиб ус-сияр, 3-ж., 65-б.
18. *Ибн ал-Ғрот*. Тарих ад-дувад вал-мулук, 9-ж., 370-б.; Ал-Макиризий, Ўша асар, 9-ж., 802-б.
19. *Ал-Маиризий*. Ўша асар, 2-ж., 237-238-б.
20. *Ал-Аззавий*: Тарих ал-Ирок байн ал-ихдалолжн, Ъш-, 119—220=б,
11. *Шп т-Ғрвт*, Ўша асар, 9-ж., 381-б,
- 22, ўша асар, 416-б,
- 2Ц, *Шц Ҳшир м-Асцаложй*, Ўша асар,

- 1-ж., 431-6.; Ибн ал-Қози Шубҳа. Зайлитарих ал-Ислом, 512-6.; Ибн Тағриберди. Ўша асар, 12-ж., 26-6.
24. *Ал-Мауризий*. Ўшаасар, 3-ж., 733 — 7476.
25. *Ибн Хажсар ал-Асцалоний*. Ўша асар, 1-ж., 522-6.
26. *Ҳаким Амин Абдал Саййид*. Ўша асар, 130-6.
27. *Ал-Хатийб*. Нузхат ан-нуфус ва-л-абдон, 162-6.
28. *Ал-Бағдодий*. Уъюн ахбор ал-аъйон, 490-6.
29. *Ҳаким Амин Абдал Саййид*. Ўша асар, 131-6.
30. *Ибн ал-Қрзи Шубҳа*. Ўша асар, 3-ж., 172-6.
31. *Ал-Айний*. Иқд ал-жумон, 25-ж., 124-6.
32. *Ибн Тағриберди*. Ўша асар, 12-ж., 223-6.
33. *Ибн ал-Қрзи Шубҳа*. Ўша асар, 3-ж., 174-175-6.
34. *Ҳаким Амин Абдал Саййид*. Ўша асар, 138-6.
35. *Ҳасанов А.А.* Ўша асар, 131-6.
36. *Иброҳим Али Тархон*. Миср фи аспр давлат ал-мамолик ал-жароқиса, 88-6.
37. *Ибн Хажсар ал-Асцалоний*. Ўша асар, 1-ж., 538-6.
38. Ўша асар, 604-628-6.
39. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 1-ж., 304 — 311-6.
40. *Ибн Дўймоқ*. Жавҳар ас-самийн, 259 — 261-6.; *А.А.Ҳасанов*. Ўша асар, 132-6.; Мухаммад Сафеев. Ўша асар, 202-6.
41. Ўша асар, 213-6.
42. *Ўринбоев А., Бўриев О.* Ғийосиддин Нак-кошинг Хитой сафарномаси. Тошкент, 1991.
43. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 174 — 175-6.
44. Ўша асар, 177-6.
45. Қора Юсуф — Озарбойжон волийси, қорақўнли қабиласидан, вафоти 1420 й.
46. *Ўринбоев А., Бўриев О.* Ўша асар, 26-б.
47. *Ҳофизи Абрў*. Зубдат ут-таворих, 578-б.
48. *Абдураззоқ Самарқандий*. Ўша асар, 174-6.
49. *Ўринбоев А.* Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. Тошкент, 1960.
50. *Исмоил Ака*. Ўша асар, 20-6.
51. Аснод ва макотиботи тарихийи Эрон аз Темур то шох Исмоил. А.Ўринбоев ва Д. Валиева таржимаси. Техрон, 1963.
52. Уша ерда.
53. *Исмоил Ака*. Ўша асар, 24-6.
54. Малатия билан Қайсар оралиғида жойлашган.
55. Тақрибан Камох қалъаси билан Сивас оралиғида жойлашган қалъа.
56. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 382 а-б.
57. *Misrael Balar<1. Ба Коташе Оеполсе.*
58. *Югда. №1x8 e! Exlragc.5.*
59. Зопийо М. УПе сМ clşe УепетАае.
60. Умняков И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. М., 1960, с. 7.
61. Ўша асар, 8-6.
62. Ўша асар, 9-6.
63. Ўша асар, 10-6.

«Темурийлар даврида давлат бошқаруви»

1. *Фасих Хавафи*. Муджмал-и Фасихий. 126-6. ^
2. Ўша ерда.
3. *Абдураззоқ Самарқандий*. Ўша асар, 66—67-6.
4. *Фасих Хафави*. Ўша асар. 128 — 129-6.
5. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 307-6.
6. *Фасих Хавафи*. Ўша асар, 153-6.
7. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время, с. 69 -
8. Ўша асар, 166-6.
9. *Босворт К.Э.* Мусульманские династии, с. 220.
10. *Бартольд В.В.* Ўша асар, 164 — 165-6.

«Фан, таълим, тиббиёт»

1. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время, с.51-52.
2. *Фасих Хавафи*. Муджмал-и Фасихи, с. 123.
3. Кпапаапиг. НаЪГь аз-8уаг. А септпгу ог рппсек. Зоигсез оп Т1шипсl Н181огу ап<l arl. 8еlezесl апс! lгап8lаесl Бу \\$.М. Тгаскзт.оп. СаЪГlсl8е, МаззасЪизеШ, 1989, р 113.
4. *Гияс ад-Дин Али*. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. с перс, предисл. и прим. А.А. Семенова. М., 1958.
5. *Ҳафиз-и Абрў*. Зайли «Жомеъ ат-таворих» бо муқаддима ва таълиқоти доктор Хонбобо Баёний. Техрон, 1317 / 1939.
6. *Клавихо*. Ўша асар, 15-6.
7. *Муъиниддин Натанци*. Мунтахаб ат-таворих бо тасхиҳи. Жан Обен. Техрон, 1336/1957.
8. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изох ва кўрсаткичлар А.Ўринбоевники. Т., 1972, 384 б-в.
9. Ҳофизи Абрў. («Зубдат ут-таворих»нинг қисми), УЗР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 4078.
10. ТаҶи' з 8еlшаш. ТапЪпаше. Оеулге: Бг. ОзтаП Ака. - Алқага, 1988.
11. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I—II китоб.
12. *Фасих Хавафи*. Муджмали Фасихи.
13. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн.
14. *Мирхонд*. Раузат ас-сафа. Навқашар, 1883.
15. *Хондамир*. Хулосат ал-ахбор. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 2209.
16. *Хондамир*. Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар бо тасхиҳи Жалолиддин Ҳумо. Техрон, 1954.
17. *Мирза Муҳаммад Хайдар*. Тарихи Ра-

шидий. ЎЗР ФА ШИ кўлёмаси, инв. № 1430.

18. *Солиҳ Закий*. Осори бокия. Т. I, Ис-тамбул, 1911, с. 186.

19. Ўша асар, 187-6.

20. *Улугбек Мухаммад Тарагай*. Зидж. Но-вме гурагановн астрономические таблицм / Вступит. статья, пер., коммент. и указ. А.А.Ах-медова. Ташкент, 1994, с. 32.

21. *Кази Заде Руми*. Комментарий на «Ком-пендий астрономии Чагмини» / Предисл., пер. с араб. и примеч. П.Г. Булгакова. Ташкент, 1993.

22. Зиж хоконий дар такмили зиж Эл-хоний. Британская библиотека. Эте. 2232, 2 а, б-в.

23. *Джемшид Гиясэддин ал-Каши*. Ключ арифметики. Трактат об окружности / Пер. с араб. Б.А.Розенфельда. Коммент. А.П. Юш-кевича и Б.А.Розенфельда, М., 1956.

24. *Собиров Г., Бабаев Н.* Джемшид Гия-сэддин ал-Каши. Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе // Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека. Душан-бе, 1973, с. 183-208.; Юсупова Д.Ю. Письмо Гийас ад-Дина Каши к своему отцу из Самар-

канда в Кашан // Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 37—64.

25. *Улугбек Мухаммад Тарагай*. Зидж., с. 32.

26. *Фийсиддин ал-Коший*. Ўша асар, 311 — 319-6; Розенфельд Б.А., Юшкевич А.П. О трактате Кази-Заде ар-Руми «Об определении синуса одного градуса» // Историко-матема-тические исследования. Выш. XIII, М., 1960, с. 533-556.

27. *Ахмедов А., Розенфельд Б.А.* Кто бмл автором «Трактата об определении синуса од-ного градуса?» // Обществнне науки в Уз-бекистане, 1975, N 10, с. 51—53.

28. *Ахмедов А.* О комментариях Абд ал-Али Хусайна Бирджанди к «Зиджу» Улугбека // Из истории науки эпохи Улугбека. Таш-кент, 1979, с. 69-109.

29. *Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А.* Математики и астрономы мусульманского срѣд-невековья и их труды (VIII—IX вв.). Кн. 2, М., 1983, с. 423.

30. Ўша асар, 49-6.

31. *Ахмедов Б.А.* Улугбек и его историчес-кий труд «Тарихи арбаъ улус» // Из истори-ки науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 29-36.

«Меъморлик ва гааҳарсозлик»

1. Темур тузуклари, Тошкент, 1992, 58-, 100-6.

2. Ўша асар, 66-6.

3. Амир Темур ва Улугбек замондошлари хотирасида. Тўплам. Тошкент, 1996, 93-6.

4. *Клавихо*. Ўша асар, 102-6.

5. *Захриддин Мухаммад Бобур*. Бобурно-ма. Тошкент, 1958. 108-6.

6. Амир Темур ва Улугбек замондошлари хотирасида, 31-6.

7. Темур тузуклари, 53-6.

8. *Клавихо*. Ўша асар, 106-6.

9. Самария, Тошкент, 1991, 19-6.

10. Сомон йўли..., 51-6.

11. *Клавихо*. Ўша асар, 61-6.

12. Ўша асар, 63-6.

13. История Узбекистана. Ташкент, т. 1, 1956, с. 748.

14. *Якубовский А.Ю.* Мастера Ирана и Средней Азии при Тимуре. Иранское искусство и археология. Трудн II международного конгресса по иранскому искусству. М. — Л., 1939, с. 278-279.

15. *Бобур*. Ўша асар, 44-6.

16. *Клавихо*^ Ўша асар, 111-6.

17. *Бобур*. Ўша асар, 105-6.

18. Сомон йўли..., 47—48-6.

19. *Клавихо*. Ўша асар, 113-6.

20. *Бартольд В.В.* Соч. Т. II, М., 1964, с. 37-62.

«Амалий саиъат»

1. *Дудин С.* Орнаментака и современное состояние старинных самаркандских мечетей. // Изв. Арх. Ком. Выш. 7., 1903.

2. *Дудин С.* К вопросу о технике изразцовых мозаик Средней Азии. // Изв. РАИМК, Ташкент. Т. IV.

3. *Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И.* История искусств Узбекистана. М., 1965.

4. *Пугаченкова Г.А.* Искусство Афганистана. М., 1963.

5. *Якубовский А.* Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре. (III международная конференция по иранскому искусству в Ленинграде. Доклад.) 1939.

6. *Якубовский А.Ю.* Самарканд при Темуре и Темирадах. Очерк. Л., 1933, с. 9,

7. *Массон М.Е.* О происхождении мавзоля Турка-ока в Саадарканде. МИТАУ, вѣт, I, 1950.

8. *Ремпель Л.* Дрхитектурный орнамент Уабекистана. Тшкент, 1961-

9. *Массон М.Е.* О постройке мавзоля Ходжа Ахмада в городе Туркестан. // Изв. Среднеазиатского географического об-ва, Ташкент, Т. XIX, 1929.

10. *Якубовский А.Ю.* Самарканд при Темуре и Темирадах. С. 49.

11. *Ремпель Л.И.* Ўша асар, 319-6.

12. *Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И.* Ўша асар, 285-6.

13. *Шишкин В.А.* Обсерватория Улугбека, с. 87.

14. *Денике Б.П.* Архитектурный орнамент Средней Азии. М., 1939- с, 202,

15. *Массон М-Е,* Ишрат-хона и фрагмент ее панеди, с, 175.

16. *Альбаум Л.И,* Панель Гур-Эмира. с. 131.

17. *Якуботкий А.Ю,* Самарканд при Темуре и Темирадах, с. 41,

18. *Массон М.Е,* Мавзойей Гур-Эмир, усн-падъгшна Темирадов, издание 2-е, Самарканд, 1926,



19. *Массон М.Е.* О постройке мавзолея Ходжа Ахмада в городе Туркестан // Изв. Самаркандского географического общества. Т. XIX.

20. *Вяткин В.Л.* Памятники древностей Самарканд, Самарканд, 1927. С. 24.

21. *Якубовский А.Ю.* Самарканд при Темуре и Темуридах. 14-сурат.

22. *Сайко Э.В.* Среднеазиатская глазурованная керамика XII-X¹ вв. 1969, с. 117-120.

23. *Бартольд В.В.* Соч. в IX томах, т. 2, ч. 2. М., 1964, с. 258.

24. *Мирзаахмедов Д.К.* Глазурованная керамика Ташкента конца X¹-X¹ вв. ИМКУ. Вып. 26. Ташкент, 1992, 3, 5, 6-расмлар.

«Адабиёт»

1. Муборак мактублар. Тошкент, 1987, 221-б.

2. *Камол Хўжандий.* Девон. Тошкент, 1962, 271-6.

3. *Алишер Навоий.* Асарлар, 12-ж., Тошкент, 1966, 168-169-6.

4. Ўша асар, 169-6.

5. *Ботурхон Хилъатпури Валихоча.* Хожа Акрори Вали. Самарканд. «Судийн», 1992, 50-сах.

6. Темурнома. Тошкент, 1990, 193-6.

7. *Алишер Навоий.* Асарлар, 13-з Тошкент, 1966, 128-6.

8. Бобурнома. Тошкент, 1960, 222-6.

9. Ўша асар, 169-6.

10. Даййон — мукофот берувчи, жазоловчи, хисоб олиб борувчи.

11. Темурнома, 327-6.

12. Муборак мактублар, 65-6.

13. *Шайх Аҳмад Тарозий.* Фунунул-балоға, Тошкент, 1996.

14. *Фузулий М.* Асарлар, 2-ж., Боку, 1958, 36-6.

«Кўлёмза санъати»

1. *Ҳабибуллаев Н.Н.* Ўрта Осиёда коғоз ишлаб чиқариш тарихи. Тошкент, 1992.

2. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг кўлёмзалар фонди, инв. № 790, 1095, 3984.

3. Ўша ерда, инв. № 5018.

4. *Сулаймонов Ҳ. С.* Темурийлар даври

бадий кўлёмзалари ва хаттотлик санъатини ўрганиш муаммолари. ЮНЕСКО Темурийлар даври санъатини ўрганиш бўйича ўтказган Халқаро симпозиумда қилинган доклад. Самарканд, 1969, 22-30-6.

«Миниатюра»

1. Бартольд В.В. Соч. Т. 2, ч. 2, с. 61, 199-200.

2. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до XIX в., М., 1965., с. 284.

3. Собъ-Улепег. Тигап. ВерНп, 1930, р. 39.

4. АЪтаа Ып АгаЪзаЪ. Татерлап ог Тшшг Ше Огеал Апиг. ТгапзЪ Бу .1.Н. Запёегз. Бопаоп. 1936. р. 314.

5. *Дуст Мухаммад.* Трактат о каллиграфиях и художниках. Перевод Г.И.Костыловой /-/. В кн.: Мастера искусства об искусстве.

М., 1965, т. I. с. 174.

6. *Пугаченкова Г.А.* К дискуссии о среднеазиатской миниатюре XV столетия // В сб.: Из художественной сокровищницы Среднего Востока. Ташкент, 1987., с. 98.

7. *Джавелидзе Э.Д.* У истоков турецкой литературы. Джелаль эд-дин Руми. Вопросы мировоззрения. Тбилиси, 1979., с. 81 — 84.

8. *Болдирев А.Н.* Алишер Навои в рассказах современников. С. 151 — 152.

9. *Захириддин Мухаммад Бобур.* Бобурнома, 14-6.

«Музыка»

1. Темур тузуклари. Тошкент, 1991, 80-6.

2. Ўша асар, 82 — 83-6.

3. *Алишер Навоий.* Мажолисун нафоис, 596.

4. *Дарвеш Али Чангий.* Музыка хақида рисо-

ла. Форсчадан Д.Рапшдова таржимаси. Кўлёмза. Ҳамза номидаги санъатшунослик илмий тадқиқот институти кутубхонаси. Инв. № 879. Тошкент, 1989, 290-6.

I

Байрам ва томоша маданияти «Халқ анъаналари, байрамлар, томошалар»

1, *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. Сўз боши, таодил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад, Х.Бобобекков. Т-, 1997, 22-6.

2. Ўшаасар, 98¹101=6.

3. Ўша асар, 180-6.

4. Хукхем Хильда, Властитель семи созвездий. Пер. с англ. Г.Хвоятова, Т-, Адолат, 1995. 179, 137-6.

5. Ўшаасар, 136-137-6,

6. *Низомиддин Шомий.* Зафарнома. Тошкент, 1996, 81-82-6.

7. Ўша асар, 218-6.

8. Ўшаасар, 219-220-6.

9. Қарацг: Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских праздниках в Средней Азии в XIV—XV вв. Труды рдела истории культуры и искусства Востока. В 2-хт. Т. 2. Л., 1940, р.189.

10. *Низомиддин Шомий*. Зафарнома. 338 — 339-б.
11. *Ибн Арабишоҳ*. Амир Темур тарихи. I жилд, 308-310-б.
12. Ўша асар, 311-б.
13. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. «Санъат», 1990, № 8, 23-б.
14. Ўша ерда.
15. *Хрфизии Абрўнинг* Амир Темур тўғрисидаги иншоси. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сида илова тарзида берилган ва таржима қилинган. Қаранг: *Низомиддин Шомий*. Зафарнома. 393 — 394-б.
16. *Ибн Арабишоҳ*. Амир Темур тарихи. II жилд., §7-б.
17. Ўша асар, 70-б.
18. Ўша асар, I жилд., 312 — 313-б.
19. Алишер Навоий. 15 жилдлик. 12-ж. Т., Фан, 1966. 169-б.
20. Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. 192-б.
21. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Асарлар. Уч жилдлик, 3-жилд, Тошкент, 1968, 43-б.
22. Ўша асар, 2-жилд, 252-б.
23. Ўша ерда.
24. Ўша асар, 277-б.
25. *Зайниддин Восифий*. Бадоеъул-вакоъ. Форс тилидан Н.Норқулов таржимаси. 1979, 10-13-б.
26. *Алишер Навоий*. Асарлар. 15 жилдлик. 6-жилд, Тошкент, 1965, 79-б.
27. *Хусайн Воиз Кошифийнинг* «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тарикати» рисоласининг «Дар шарҳи луббатбозон» фасли Р.А.Галунов томонидан 1929 йилда аслида ва рус тилига ўгирилган таржимада эълон қилинган. Қаранг: «Иран». Т. 2. Л., 1928, с. 47 — 52. М.Қодиров фаслни ўзбек тилига ўгириб, ўзининг «Халқ кўғирчоқ театри» китобида фойдаланган. Кўчирма мазкур китобнинг 26 — 27-бетларидан олинди. " ~
28. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Асарлар. 3-жилд, 56-б.
29. Ўша асар, 71—72-б.
30. Ўша асар, 294-б.
31. *Хусайн Воиз Кошифий*. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тарикати. Форс-тожик тилидан Н.Комилов таржимаси. Тошкент, 1994, 74-б.
32. Ўша асар, 77-б.
33. Ўша асар, 78-б.
34. Ўша асар, 89-91-б.

«Амир Темур даври тарихнавислиги»

1. Дневник похода Тимура в Индию Гийас ад-дина Али (Изд. Л.А.Замина под редакцией В.В.Бартольда. Пгр., 1915, 231-б.; Гийас ад-Дин Али. Дневник похода Тимура в Индию). Пер. предисл. и прим. А.А.Семенова. М., 1958, с. 207.
2. *Навоий Алишер*. Мажолис ун-нафоис. Т., 1961, 34-35-б.
3. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома // Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изох ва кўрсаткичлар А.Ўринбоевники. Тошкент, 1972, 124-б.
4. Ўшаасар, XI-XII б.
5. *Taiee FeIx*. Сопішиат.юп си Загагпата се МгапшсШш Запп раг Наггз-1 Аьги. Евшее йаргез лез тапизсгИз се 5г.ат'бои1 раг F.Таиег // АГСШУ Опепа1аш, УО1. VI, N 3, PгасБа, 1934, pp. 429 — 465 (қаранг: АГСБГУ Ойеп.а1ш, УО1. VI, 1932, pp. 250-256).
6. Гиёсиддин ва Шарафуддин Яздий ҳамда Хофизии Абрў ҳақидаги қисқача биографик маълумотлар: улар ҳақидаги адабиёт ва уларнинг асарлари ҳақида яна қаранг: Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки. Составитель Б.В.Лунин. Ташкент, 1974, 38-39, 42-43, 45-б. Шунингдек, Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар). — Т., 1991. - 140-147-б. (Низомиддин Шомий, Хофизии Абрў, Шарафуддин Али Яздий).
7. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саздайн ва мажмаи баҳрайин. А.Ўринбоев таржимаси. Масъул муҳаррирлар С. Азимжонов ва У.И. Қаримов. Тошкент, 1969, 464-б.
8. Хижрий 856 йилда Абдураззоқ Самарқандий Шарафуддин Али Яздийнинг туғилган кишлоғи — Язд шаҳри яқинидаги Тафта кишлоғида Султон Абул Қосим Бобурнинг Шарафуддин Али Яздий билан учрашувида иштирок этган.
9. Темур, — деб ёзган эди В.В. Бартольд, — «олимлар билан доим мулоқотда бўлиб турар ва улар билан бўлган суҳбатларда бир қатор фанлар соҳасида мустаҳкам билимларга эга бўлди; у ўзининг тарих соҳасидаги билимлари билан буюк араб тарихчиларидан Ибн Халдунни лол қолдирган». (Бартольд В.В., Соч, т. V, с. 177).
10. Мағриб — Шимолий ва Шимоли-ғарбий Африканинг йирик ҳудуди бўлиб, унга Ливия, Тунис, Жазоир, Марокаш, Мавритания қиради, Амир Темур даврида Мағрибга, шунингдек, мусулмон Испанияси (Андалусия) ҳамда Ўрта денгиз бўйининг ғарбий қисмидаги собиқ Араб халифалиги мулклари ҳам кирган.
11. *Ибн Арабишоҳ*. Темур тарихи. I жилд, 328-б.
12. Мецопский Фома. История Амир Темур-Ланка и его преемников. / Перевод с древнеармянского. Баку, 1957.
13. *Егоров В.Л.* Золотая Орда: мифм и реальность. М., 1990, с. 32.
14. Полное собрание русских летописей. т. XXV, М., 1948, с. 222-223; т. XI М., 1965, 151-152.
15. Қаранг: Памятники литературм Древней Руси XIV — срединм XV вв. 1981, с. 217-267.
16. *Стори Ч.А.* Персидская литература. Библиографический обзор, ч. 2, М., 1972, с. 792 — 793.; Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения АН СССР. Выш, 3: М., 1975, с. 273.
17. «Тузуки Амир Темурий» (тошбосма): Бомбай, Муҳаммад Ахсан Илохий нашри, 1880, 2-б.
18. Абдулхамид Лохурий. Подшоҳнома

- (Кабиридин Ахмад ва Абдурахмон нашри), 1-жилд, Калькутта, 1866, 288-6.
19. Миклухо-Маклай Н.Д. Ўша асар, 274-6.
20. *Ипзлйтте5, РоШШал апо! М&хжуЖЪВен...* Би ЁБе дгеат. ТПпоиг..., йгзг. глапзла;еcl пгдо РегШлап Би Аби ТаИЪ а1-Низелш \ут,Ъ Пте пол;ез Би та\ог ОаУ1... Охгого!, 1783.
21. *ИпзОДифез, РоШШал апс! МПйагу о/ г.Бе Етрегот Тттоиг/ Ип Регзтап апс! ЕпдНзЪ, боок Йю йгзг, Сакийг, 1785/*
22. Тузук-и Темурий, Техрон, 1342/ 1963.
23. *ТНе МаЦшаЪ-я* Ттшигу, о/ ай(х)Буфгарьтсал тепюпз о/ Ше Мо\$Бил Етрегот Птоиг... глапзла;еа йи Ма^ог С. Ые\уаг., Бопаоп, 1830.
24. [Бап^Шз Б] ЫмШитжз, роНЦдиз е/ тНШгез cle Татеггап...,Тгасьтт1;8... зиг la уегзюп регзапе с1,Аои-ТаНЪ аЪНоззетш... раг Еап\$le18, Рапз, 1787.
25. Темури тузуклари. Алихонтўра Соғуний таржимаси. Гулистон, 1967, 8-сон.
26. Темури тузуклари. Форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Сўз боши, изоҳлар муаллифи ва муҳаррир Б.А. Аҳмедов, Тошкент, 1991.
27. Улождение Темура. Под редакцией Н.О. строумова, Казань, 1894.
28. Автобиография Тамерлана. Пер. с тюркского Н.Льгкошина, Ташкент, 1894; Автобиография Темура. Богатмрские сказания о Чингиз-хане и Аксак Тимуре. Пер. с тюркского и джагатайского язмка, В.А. Панова, М., 1934.
29. Вго\упе Е.О. А ЫПегагу Нтзгогу о/ Регаа. Уо1. III, СатЪподе, 11920, р. 184; Бартольд В.В. Улугбек и его время, Соч., т. 11., ч. 2., М., 1964. С. 38., прим. 1; Ўша муаллиф. Мир Алишер и политическая жизнь, с. 201.
30. Стори Ч.А. Ўша асар. 791-6.
31. *шзШибез, РоШШал апс! МтНтагу,Охтогс1, 1783, р. VI.*
32. Ўша асар, 19-6.
33. Қомус ал-аълам, Истанбул, 1891, 1727-6.
34. Ибн Арабшоҳ. Ўша асар, 69-6.
35. *Хрфизи Абрў.* Зубдат ут-таворих, ЎзФА Шарқшунослик институти қўлэзмаси.
36. *Петрушевский И.П.* Рашид ад-Дин и его исторический труд.// Рашид ад-дин. Сборник летописей. т. I, кн. I, М.—Л., 1952, с. 25-26.
37. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. О.Бўриев таржимаси, Тошкент, 1994, 41—42-б.
38. Ўша асар, 42-6.
39. *Бартольд В.В.* Соч., т. II, ч. 2, с. 38.
40. Ўша ерда.
41. *Вгохюпе Е.С.* А ЫН;егаги Нтзхитт ог Регзта. Уо1. III, СатЪгШде, 1920, р. 184.
42. *Бартольд В.В.* Ўша асар. 201-6.
43. Воигаг, Б.Еззат зиг la шуШзаЪтоп Тттоипйе. Iоита1 Азла;тдие, I, СС VIII. 1926, РР/ 193-299.
44. [Никитский М.] Эмир Низам-эд-Дин Алишер в государственном и литературном его значении. Рассуждение М. Никитского на степень магистра восточной словесности. СПб., 1856.
45. *Стори Ч.А.* Ўша асар. 792-6.
46. Бартольд В.В. Соч., т. II, ч. 2., с. 38.
47. Русча таржимаси: История упадка и разрушения рижской империи Эдуарда Гиббона. Перевод с английского В.Н. Неведомский, ч. VII, М., 1886, с. 170-172.
48. Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история./ Русский перевод под ред. Н.Г. Черншевского и В.А. Зайцева. Т. ГХ^Ш, Спб., 1861-1869.
49. Ўша ерда, III ж., 503-504-6.
50. Всеобщая история Георга Вебера. Т. VIII: перевел М. Андреев, М., 1887, с. 541, 549.
51. Сбагтоу М.ЕхреаШоп йе Тттоип Нпк ои Татеглап соп;ге То\$1;атгсбе, КЪап ае I,ошои8 cle 0^оит;сбу, еп, 793 cle I,be\$ге ои 1391 йе потте еге // Метотегз cle I 3 сзйетте Iтреглаle йез зелепсе йе 5ат1>Рет;егзЪиог8. Зтхтете зеде, Зетепсез роШ^иез, Нт8Го.е еI; рЪtлоlo\$те., коте III. 81;-Ре(егзЪиог\$, 1836, 3. 89-505.
52. Сочинения Т.Н. Грановского. ч. I, М., 1866, с. 337, 341-342.
53. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Книга I, т. т. I—IV. Изд. второе, Спб., 1909 (шунингдек янги нашри: Книга II т. т. 3-4, М., 1960, с. 369-370, 636; С.М. Соловьев фикри «Руслар Туркистоннинг буюк давлатпаноҳини хурмат қилишлари керак. Темури Тўхтамишга икки марта қашқатқич зарба бериб, бу билан Олтин Ўрдининг путурдан кетишига имкон берди» деган анча кейин тарқалган мулоҳаза билан уйғунлашиб кетади. Қаранг: Павлов Н.Г. История Туркестана. Ташкент, 1911, с. 15.)
54. *Иванин М.И.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Спб., 1875.
55. *Бартольд В.В.* Темури // Энциклопедический словарь «Брокгауз-Ефрон». Т. XXXIII. Спб., 1901, с. 195-196.
56. *Якубовский А.Ю.* Государство Темура. Мавераннахр и Хорасан при Темуридах (XV в.). В кн.: История Узбекской ССР, т. I, Ташкент, 1967, с. 435-508.; Строева Л.В. Возникновение государства Темура // Ученые записки ЛГУ: № 128, Л., 1952, с. 64-87.
57. У хакда қаранг: Андрей Евгеньевич Снесарев (жизнь и научная деятельность). М., 1973, с. 160.
58. *Снесарев А.Е.* Восток как задача краеведного изучения // Восток, М., 1993, № 3, с. 101-102. (мақола матни 1921 йилда ёзилган).
59. *Петрушевский И.П.* Иран под властью Темура и Темуридов. «История Ирана» китобида, М., 1977, с. 162.
60. *Конрад Н.И.* Средневосточное возрождение и Алишер Навои // Иностранная литература, М., 1969, N 2, с. 213.
61. *Мўминов Иброҳим.* Амир Темуридин Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Ёзма манбалар маълумоти асосида. Тошкент, 1968, 51-6- Шунингдек: Муминов И.М. Роль и место Амира Темура в истории Средней Азии в евете даннмх письменнмх источников- Ташкент, 1968, с. III-
62. *Абдурицмов М-А.* Обзор литературм,

посвященной Темуру и Темуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР, М., 1973, №5-6, с. 47-51.

63. *Новосельцев А.П.* Об исторической оценке Темура // Вопросы истории, М., 1973, № 2, с. 3-20.

64. *Вахабов М.Г.* О правде — только правду // Правда Востока, 21 июня 1988 г.

65. Вопросы истории, М., 1975, № 8, с. 150; с. 64.

66. *Тамерлан.* Эпоха. Личность. Деяния. Составление, подготовка, обработка текста Р.Рахманалиева. М., 1992.

67. Муфассал маълумот олиш учун қаранг: Новая книга о Темуре и несбывшиеся надежды ее читателей // Общественные науки в Узбекистане, 1992, № 9-10, с. 65-70.

68. *Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х.* Амир Темура в зеркале мировой истории, Париж, 1996.

69. Сказание об Едигее и Тохтамыше. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч.Ч.Валиханову издал П.М. Мелиоранский. Спб., 1905, с. 13.

70. Собрание восточных рукописей Института востоковедения АН УзССР. Т. II: с. 436; т. X, с. 20-23.

71. Қаранг: Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей... с. 284-285.

72. Қаранг: Очерки по истории русского востоковедения, т. V., 1960, с. 11.

73. Собрание восточных рукописей..., т. II, с. 436.

74. *Крачковский И.Ю.* Исторический роман в современной арабской литературе. // В кн.: И.Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Т. III. М. - Л., 1958, с. 23-24.

75. *Бартольд В.В.* Соч., III, с. 565.

76. *Марков Е.* Очерки путешествия Евгения Маркова. Т. I, Спб., 1901, с. 381, 431, 443 и др.

77. *Вамбери Арминий.* Путешествие по Средней Азии, совершенное в 1863 г. Спб., 1865, с. 107.

78. *Кун А.Л.* Предание о библиотеке Тамерлана // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. III. Спб., 1874, с. 405.

79. Тўликрок маълумот олиш учун қаранг: Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965, с. 74, 98-99, 109-110, 132, 148, 162, 167-168, 193-194, 209, 220-221.

80. Кристофер Марло. Соч., М., 1961, с. 261; яна қаранг: Морозов М.М. Кристофер Марло. // В кн.: Морозов М.М. Избранные статьи и переводы. М., 1954; Парфенов А. Кристофер Марло. М., 1964.

Иқтибослар манбаи

1. *Хукхэм Хильда.* Властитель семи созвездий, Ташкент, 1995. С. 12.

2. *Титан Иаде I.* Титиг <ег ЕгоБегег/ Веск/ 1993. Р. 10.

3. *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 637.

4. *Лангле Л.* Жизнь Темура. Ташкент 1890. Пер. с франц. Н.Суворова. С.3.

5. *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 613.

6. *Якубовский А.Ю.* Темур (опнт краткой характеристики). // Вопросы истории. 1946. № 8-9. С. 58.

7. *Мўминов И.М.* Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент. 1993, 19-6.

8. ТПтап Иаҗел. Титиг аег ЕгоБегег. Веск. 1993. 5. 614.

9. *Гумилев Н.Г.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 654.

Ю.Мапг В.Ғ. Тье пзе апс! гиле ог Ташейапе. Сатпҗе. 1989. Р. 16.

11. Зуес! Татаҗскип. Тье 5аге шктег Тьпиг. №^ ВеНп. 1925. Р. 37.

12. *Керэн Люсьено.* Тамерланю Империя железного повелителя Ньшател (Швейцария), 1978. С. 176.

13. *Хукхэм Хильда.* Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995. С. 72.

14. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома, 89 а-в.

15. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома, 89 а-в.

16. *Хофизи Абрў.* Зубдат ут-таворих, 66-в.

17. *Хофизи Абрў.* Зубдат ут-таворих, 66-в.

18. *Хофизи Абрў.* Зайли Зафарнома, 435-в.

19. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч., Т.2. С.45.

20. *Хофизи Абрў.* Зайли Зафарнома, 434-в.

21. *Хофизи Абрў.* Зайли Зафарнома, 435-в.

22. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М., 1960. С. 57.

23. *Зуеа" ЈатаНисИп.* Тье 5аге ипйег Титиг. №\у Т>еМ. 1925. Р. 37.

24. *Керэн Люсьен.* Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньшател (Швейцария), 1978. С. 175.

25. *Ибн Арабшоҳ.* Ажойиб ал макдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида такдир ажойиботлари). Байрут, 1986. 65-6.

26. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Бобурнома. Тошкент. 1958. 64-6.

27. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч. Т.2. 4.2. С. 216.

28. *Хукхэм Хильда.* Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995. С. 60.

29. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. 90 а-в.

30. *Хофизи Абрў.* Зайли Зафарнома. 442-в.

31. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. 90 б-в.

32. *Титан Иаде I.* Тьтшг сег ЕгоБегег. Веск. 1993. 5. 432.

33. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. 465-в.

34. *Сгошзег К.* Тье Епргге огЪе Зкеррез. ША, 1970. Р. 452.

35. *Хукхэм Хильда.* Властитель семи созвездий. Тагшсент. 1995, С. 8-9.

36. *Вамбери Г.* История Бухарн. Спб.1873, С.221.

37. Якубовский А.Ю. Темур (опыт краткой характеристики) // Вопрос истории. М 8-9. М. 1946. С.64.
38. Сгоивег К. Тье Егргте ойБе 5терре5. ТЛ5А, 1970. Р. 413.
39. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 11.
40. Якубовский А.Ю. Темур (опыт краткой характеристики). // Вопрос историю № 8-9. М. 1995. С. 14.
41. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 14.
42. ТИтан Каде1. Т1шиг йег ЕгоБегег. Векс. 1993. Р. 24.
43. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент. 1993. 55-6.
44. Коетег К.Н., 5. Гапйо. Маг,епаНа Типла. Вапс! 15. 1985. Восъшп.
45. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. 90 а-б.
46. Ланглэ Л. Жизнь Темура. Ташкент. 1890. Пер. с франц. Н. Суворова. С. 55.
47. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 11.
48. Якубовский А.Ю. Темур (опыт краткой характеристики). // Вопрос историю N 8-9. М. 1995. С. 72.
49. Хофизи Абрў. Зубдат ут-таворих. 56-в.
50. Хофизи Абрў. Зубдат ут-таворих. 56-в.
51. Хофизи Абрў. Зубдат ут-таворих. 56-в.
52. Хофизи Абрў. Зубдат ут-таворих. 56-в.
53. Хофизи Абрў. Зубдат ут-таворих. 5 а-в.
54. Шлоссер Ф.К. Всемирная история. Т. III. Спб. 1870. С. 503-504.
55. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 8-9.
56. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 8-9.
57. Ланглэ Л. Жизнь Темура. Ташкент. 1890. Пер. с франц. Суворова. С. 54.
58. Мапг В.Ф. Тье Г15е ап1 гиле о! Ташег1апе. Сашьпде 1989. Р. 16-17.
59. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 14.
60. Керэн Люсьеню. Тамерланю Империя железного повелителяю Ньешатель (Швейцария), 1978. С. 72.
61. Кари-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. М. - Л. 1950. С. 21.
62. Хофизи Абрў. Зубдат ут-таворих. 7 а-в.
63. Заҳриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1958. 73-6.
64. Суег1.1атаПск1т. Тье 5таге иптег Тшшг. №\у БеПн. 1925. Р. 67.
65. Керен Люсьен. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньешатель (Швейцария). 1978. С. 84.
66. Вамбери Г. История Бухарм, или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Т. 1. Спб. 1873. С. 237.
67. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 82.
68. Суес1 ЛатаНсИт. Тье 5таге ипйег Тшшг. №\у БеЫ1. 1925. Р. 67.
69. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. 1993. 24-б.
70. Вамбери Г. История Бухарм. 1873. С. 58. // В кн. Л.Ланглэ. Жизнь Темура. Ташкент. 1890.
71. Леонов Н.И. Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М. 1960. С. 57.
72. Кари-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. М. - Л. 1950. С. 50.
73. Заҳриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1993. 73-6.
74. Леонов Н.И. Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М. 1960. С. 58.
75. Кари-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. М. - Л. 1950. С. 50.
76. Суес1 ТатаНсИт. Тье 5таге ипйег Т1тиг. №\у БеПи. 1925. Р. 67.
77. Вамбери Г. История Бухарн, или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Т. 1. Спб. 1873. С. 216.
78. Ахмедов Б. Улугбек и политическая жизнь в Мавераннахре в XV в. // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент. 1965. С. 40.
79. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 655.
80. Суес1.1атаНс1с1т. Тье 5таге иптег Т1тиг. Ме\у БеИи. 1925. Р. 42.
81. Леонов Н.И. Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М. 1960. С. 58.
82. Хукхэм Хильда. Властитель семи со звездий. Ташкент. 1995. С. 82.
83. Суес1.1атаПс1с1т. Тье 5таге иптег Т1тиг. Ме^ БеЫ1. 1925. Р. 65.
84. «Темур тузуклари» (ўзбек, рус ва инглиз тилларида). Тошкент. 1996. 68, 69, 70, 71, 72, 80, 83, 86, 91, 93, 94, 113, 118, 119, 121, 123, 124, 125-бетлар.

МУНДАРИЖА

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг сўзи	4
Федерико Майорнинг табрик сўзи	5
Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Амир Темур ҳақида	
Эхтиром. Тошкентда Соҳибқирон Амир Темур хайкалининг очилишига бағишланган тантанада сўзланган нутқ. 1993 йил 31 август.	6
Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин. ЮНЕСКО қароргоҳидаги кўргазманинг очилиш маросимида сўзланган нутқ. 1996 йил 24 апрель	8
• \ Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир. Темурийлар тарихи Давлат музейининг очилиш маросимида сўзланган нутқ. 1996 йил 18 октябрь г.	13
Азалий буюклик маскани. Самарқанд шаҳрида Амир Темур хайкалининг очилиш маросимида сўзланган нутқ. 1996 йил 18 октябрь	17
Соҳибқирон камолга етган юрт. Шахрисабз шаҳрида Амир Темур хайкалининг очилиш маросимида сўзланган нутқ. 1996 йил 18 октябрь	20
Адолат ва кудрат тимсоли. 1996 йил 18 октябрь	23
*Амир Темур — фахримиз, ғуруримиз. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференциядаги маъруза. 1996 йил 24 октябрь	26
Иқтибослар	32
1996 йилни «Амир Темур йили» деб эълон қилиш тўғрисида	
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 1995 йил 26 декабрь	35
Ўзбекистон Республикасининг «Амир Темур» ордени.	36
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Темурийлар тарихи Давлат музейи ташкил этиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Раиси И.А.Каримов 1996 йил 14 мартда имзолаган Қароридан.	37
«Амир Темур жаҳон тарихида» номли илмий-оммабоп китобнинг иккинчи тўла нашрини яратиш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Фармойиши. 1998 йил 25 август.	38
Амир Темур ва Темурийлар	
Марказий Осиёдаги қадимий давлатлар.	44
Туркистон мўғул истибдоди даврида	49
Мустабидларга қарши кураш ва мустақил давлат барпо этиш — Амир Темурнинг буюк тарихий хизмати.	58
Иқтисодий ва савдо алоқалари.	92
Халқаро муносабатлар, дипломатия ва ташқи савдо.	111
Темурийлар даврида давлат.	—429
Темурийлар шажараси	134
Амир Темур ва Темурийларнинг жаҳон маданияти ривожланишига қўшган ҳиссаси	
^ Фан, таълим, тиббиёт	140
Меъморлик ва шаҳарсозлик	146
Самарқанд — фирдавмонанд доруссалтана	149
Амалий санъат.	155
I Адабиёт	165
] Кўлёзма санъати	171
Миниатюра	174
Мусика	180
]Халқ анъаналари, байрамлар, томошалар	184
Амир Темур даври тарихнавислиги	
Амир Темур манбаларда	196
Илмий изланишлар *1. -	208
Амир Темур сиймоси халқ ижодида	216
Амир Темур тимсоли бадиий адабиёт ва санъатда	217
Илова	
Амир Темур ва ворислари ҳукмронлиги ҳамда ҳаётининг хронологик саналари	223
Тарихий воқеалар солномаси.	230
Киши номлари.	239
Географик ва топографик номлар.	256
Адабиётлар рўйхати.	267
Бўлимлар изоҳи.	290
Иқтибослар манбаи.	299

Масъул муҳаррир

Ҳамидулла Кароматов

Муаллифлар жамоаси

Саидмухтор Саидқосимов (*раҳбар*), Ашраф Аҳмедов, Бўри Аҳмедов, Галина Асанова, Луи Базен (*Франция*), Фредерико Брессам (*Франция*), Омонулла Бўриев, Ҳамидулла Дадабоев, Пўлат Зоҳидов, Эльмира Исмоилова, Ғулом Каримов, Люсьен Керэн (*Франция*), Борис Лунин, Отаназар Матёкубов, Жамолиддин Мирзааҳмедов, Розия Мукминова, Абдулаҳад Муҳаммаджонов, Эдвард Ртвеладзе, Ҳикмат Собиров, Убайдулла Уватов, Турғун Файзиев, Винсент Фурньо (*Франция*), Дилором Юсупова, Муҳсин Қодиров, Тўхтасин Ғофурбеков, Санжар Ғуломов, Нозим Ҳабибуллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Акбар Ҳақимов.

Амриддин Бердимуродов, Юрий Буряков, Ҳусниддин Нурмуҳаммедов, Темур Ширинов, Аҳад Ҳасанов **материалларидан фойдаланилди.**

Илмий муҳаррирлар:

О. Бўриев, С. Саидқосимов.

Адабий муҳаррирлар:

Шомуҳиддин Мансуров, Ҳусниддин Нурмуҳаммедов.

Китобни тайёрлаш ишларини мувофиқлаштирувчи илмий гуруҳ:

Нозим Ҳабибуллаев (*раҳбар*), Ашраф Аҳмедов, Георгий Никитенко, Акбар Ҳақимов, Болтабой Шодиев.

Илова тузувчилар:

Ольга Дудакова, Георгий Никитенко, Татьяна Переверзенцева.

Адабиётлар рўйхатини тузувчилар:

Борис Лунин, Эдвард Ртвеладзе, Акмал Саидов.

Иқтибосларни Дилдора Обиджонова **тайёрлаган.**

Компьютер таъминотчилари:

Саодат Саидхонова (*раҳбар*), Зуфар Ортиқов, Одина Одилова, Зухра Алимова.

Ноширлар ва матбаачилар гуруҳи:

Б.Алимов (*раҳбар*), Т.Бобожонов, О.Раҳимов, Ж.Азизов,
А.Аҳмедов, И.Шоймардонов, О.Ғуломов. Е.Горшенин, Л.Бацева
Т.Огай, А. Ким, В.Швец, О.Ушакова, З.Зиёмов, Ҳ.Аҳмедов,
В.Дубинка, М.Абдуғаниев, Р.Ражабов, Ғ.Турдиев.

Сураткашлар:

Р. Яруллин, В. Таран, М. Пенсон,
А. Зуев, Д. Михайлов, В. Насенников, К. Минайченко.

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош тахририяти
Тошкент — 2001

Мухаррир: *Барнобек Эшпўлатов*
Бадий мухаррир: *Михаил Самойлов*
Техник мухаррир: *Диана Габдрахманова*
Сахифаловчи: *Мастура Атхамова*
Мусаххихлар: *Н. Мухамедиева, Х. Хожиматова*

Теришга берилди 10.9.2001. Босишга рухсат этилди 5.11.2001.
Бичими 60x90У₈- «Петербург» гарнитураси. Офсет босма.
Шартли-босма табоғи 38,0+12,0. Нашриёт-хисоб табоғи 49,7.
Буюртма № 1539. Адади 5000 нусха. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**

